1

कालः कालेन संयुक्तः कालात् काल
समन्वितः शंभुनेत्र हरे भागसमेत्री
विषमेषु मान् १ तिथिवारं च नक्षत्रं
नामाक्षरसमन्वितम् सप्तभिस्त्वह
रेद्भागं शेषांके फलमुच्यते २ मा
र्तंडजीवाद्वि तिजाश्च पुत्रं ददंति के
न्यासितसोमसोम्याह रे च भागशानि
वातजर्घ भुवंति चैवं गणिका विद
धाः ३

अवणाब्धि द्वानिषा द्वी नागदेवतमल्ल के
यघमा रश्चि वोरणाम्य तिपातः स उच्यते १
आकाशे तारकासंख्या लक्षणसंख्या मही
रुहां व्यातीपाते तु यद्दानं तस्य संख्या न विद्यते २
संक्रांति यातायाक ईंदु पक्षाशराद्वि वेदाब्धि
दिंगकसम्मता शेते महीनेव ज्यहं तडागं
वापी च कूपा खननं प्रशस्तं ज्यहारंभे सुराणं
स्यात्तडागो निर्जलं भवेत् १ सद्यफलत्ति गांध
र्वं सद्यफलतिज्योतिषं पुराणं मासमेकं च न
हि वेदाकलौयुगे १ अ हीनं परेण संयोज्यं अ
स्योपरि। वांजना न्यद्वराणि नष्टभार्या वदंति
यथा नष्टभार्यारंगणता कं स्यकस पूर्यं कस
पूर्यतंतं तवत वेति भाव्यं।

1

1

अथ तत्प्रकांता थीनुभ तार्थकोयस्त च्छंदः सयच्छंदं नापेक्षते

ल०श०शे०
१

ओं श्रीगणेशाय नमः॥ पातंजले महाभाष्ये कृतभूरिपरिश्रमः॥ शिवभट्टसुतो धीमान्सतीदेव्यास्तु
गर्भजः॥१॥ याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात्॥ शृंगवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः॥२॥
नत्वा फणीशं नागेशस्तनुतेर्थप्रकाशकं॥ मनोरमोमार्धदेहं लघुशब्देन्दुशेखरम्॥३॥ ग्रंथसमा
ह्
श्रो०ह्५
प्तिग्रंथप्रचारादिप्रतिबंधकदुरितप्रशमाय समुचितत्वाभिमतयनमस्काररूपमंगलमाचरन्शिष्यशि ह५
क्षायैबारम्भारेणमनुष्ठितोमंगलाय चानिबध्नाति॥ मुनित्रयमिति। कारकविभक्तेर्बलवत्त्वाद्विती
याप्यरिभाष्येति। तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्स्वाचामुतीस्तिरस्कृतेस स्पर्ध्यः॥ मुनित्रयोक्तीर्विचा
र्येत्यर्थो वा परिभावस्तिरस्क्रियेति कोशात्। तिरस्कारार्थस्य धातोर्विचारार्थत्वेपि न बाधकं धातूनामनेका
र्थत्वात्। अत एव परोभुवोवज्ञानइति संगच्छते। तेन स्वग्रंथस्य प्राचीनग्रंथेभ्य उत्कर्षस्ता समूलत्वंच
ध्वनितम्। भाविनोपि बुधाविजयीकरणादिपमितिनिर्दिष्टाः। सिद्धांतप्रकाशकत्वेनातिदरूहग्रंथानां तरे
भ्यः सिद्धांतज्ञाने जायमानस्य क्लेशरूपसंतापस्य शामकत्वेन च कौमुदीसादृश्यं। अनेन वैयाकर राम:
णसिद्धांता विषयस्तज्ज्ञानं प्रयोजनं तज्जिज्ञासुरधिकारी त्यादिसूचितं। अइउण् एषां क्रमबोध १

ल०श०शे० २

महेश्वरः। अनुबंधाश्च महेश्वरकृता एवेत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति। अमङणनमित्यत्र मकारप्रत्याख्यानपरं भाष्यं
तु किमदृष्टार्थमेव तदुच्चारणमुत दृष्टार्थमपीत्येवं विचारपरं सर्वत्र प्रत्याख्यानमेवं परमेवान्यथांगानामपि षा
रापत्ते धर्मश्रवणे न तत्र तत्र पाणिनिना सप्रत्याख्यानस्याप्यसंगतिः स्यात्। तदुक्तमिको यणचीतिसूत्रे सा
मर्थ्ययोगान्न हि किंचिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यादिति। किंचिद्दृष्टादृष्टार्थवत्। किंचिच्च शुष्कादृष्टा
र्थवत्। सर्वथानर्थकं न किंचिदिति तदर्थः। वृद्धिसूत्रेप्ययमर्थः स्फुटः। वर्णेनाप्यनर्थकेन न भवितव्यमि
ति भाष्यग्रंथेनर्थकत्वं वोध्यार्थराहित्यरूपमिति न निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्येन तत्र तत्र प्रत्याख्यानभा
ष्यासंगतिः। अत्र तरावसोपमं तारस्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चंद्रतारकवत्प्रतिमंडितो व्रह्मराशिरिति भा
ष्यमुपादायोक्तं भर्तृहरिणा पद्ये वेदमव्युच्छिन्नं चंद्रतारकादिरेवमस्याक्षरसमाम्नायस्य न कश्चिदा
धुनिकः कर्तास्त्येवमेव वेदं पारंपर्येणास्मर्यमाणमिति। आधुनिकः शरीरी पुष्पितत्वं तन्मूलकशब्दशा
स्त्रद्वारेण शब्दप्रयोगेन च फलितत्वं। उक्तं चैतच्चतुर्दशसूत्रव्याख्यायां नंदिकेश्वरकृतकाशिकायां नृ
त्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपंचवारम्। उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिव
सूत्रजालम्। अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अंत्यं वर्णचतुर्दशं धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये इति धा
त्वर्थम्। धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थम्। अत एवानुबंधकरणार्थश्च वर्णानामुपदेश इत्युक्तं भाष्ये। रामः २

कल्पेष्वादिरूत्वेन नैकवाक्यतया वृत्तिपरिच्छेदकत्वेन संज्ञासूत्रत्वं क्रमस्य संज्ञाद्वारैवोपयोगात्। एकवाक्य
तास्वादिरकारादिरूपेण तत्तत्सूत्रघटकेन णकारादिना सहोच्चार्यमाण आद्यन्तादिशब्दानां संज्ञेति स्वौजसित्यादीना
मध्ये ४ तदेकवाक्यतया सुबादिसंज्ञासूत्रत्वं स्वादिविधायकत्वं चेति बोध्यम्। एषु संहितायाः अविवक्षया
न संहिताकार्यम्। अनुकरणत्वेन सौत्रत्वाच्चैवर्ण्ये भो न विभक्तौ तुल्यतिः कारप्रश्लेषो विनबाहुलकात्। य
त्तूपजीव्यविरोधात् संधिर्न तथाप्यजादिसंज्ञाग्रहकाले अइउणित्यादीनामनिष्पन्नत्वात्तदप्रवृत्तावविकृत
रूपाकारादिषु गृहीताजादिपदशक्तिः पश्चादप्रवृत्तौ हारे ज्ञाते उपेन्द्र इवात्रापि तत्प्रवृत्तौ विरुध्येत
नहि संधिकार्ये कृते ऽविकृतरूपश्रवणं भवतीति तन्न। पुनश्छन्दसा पोतरे शक्त्यग्रहेण तद्विरो
धाभावात्। न चैवं संधौ संदेहः व्याख्यानतो निर्णयसंभवात्। ननु चतुर्दशसूत्र्यामक्षरसमाम्नाय इति व्यव
हारानुपपत्तिराम्नायसमाम्नायशब्दयोर्वेदपरत्वप्रसिद्धेरित्यत आह। माहेश्वराणीति। महेश्वरादागतानी
त्यर्थः। महेश्वरप्रसादलब्धानीति फलितम्। एवं चैवमानुपूर्विका श्रुतिरेवेयात्तत्तादात्म्येनालब्धा
श्रुतिमूलकत्वादस्यैव वेदाङ्गत्वम्। अत्र प्रमाणं येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् कृत्स्नं व्याकरणं प्रो
क्तमिति शिक्षावचनं। लण्सूत्रेणकारविषयाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतीति व्याख्यानत इति इत्यादावाचार्यपदेन

ल०श०शे०
२
कलेतो त्रेति सूत्रे पाणिनि र्लकारं नोच्चारयेत् प्रत्याहारेणैव ... निर्वाहात्। किं चास्य संज्ञकत्वे यण् घटितत्स
त्रेषु बहुष्वर्द्धमात्रालाघवानुरोधेन प्रत्याहारेणैव व्यवहरेत्। किं चानुबंधानामच् प्रत्याहारे ग्रहणाभावे
प्याचारादप्रधानत्वात् लोपश्च बलवत्तरइतिभाष्योक्तस्य तृतीयहेतोर व्यापकत्वापत्तिः तवलोपस्य बलवत्वेपि
हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्राक् च पदार्थ निष्प्रत्यभावेनोपदेशेऽजित्वस्य वाक्यार्थाभावेन लणिलकारस्येत्सं
ज्ञालोपयोरभावेन प्रत्याहारे ष्वजातिग्रहणपदस्यैव भाष्यकृता सिद्धांतित्वेन हल्प्रत्याहारे लणि ल
3 कारप्रवेशे मामांसश्रीपस्वेत्यत्रानुनासिकपदेनुस्वारापत्ति दुर्वारा सोस्तीत्यादौ सलोपाद्यापत्तिश्च। अ
त एव प्रत्याहारेत्वनुबंधानां कथमज्ग्रहणेष्वनेन नेन प्रत्याहारे वर्णसमाम्नाये यणेते द्युत्प्रजबोधकस्य
त्रेषु प्रत्याहारार्थाग्अनुबंधाः क्रियंते तेषामजग्रहणेनग्रहणं कस्मान्नेत्याद्येके नाज् प्रत्याहारे शंकाकृता
न हल् प्रत्याहारे भाष्ये चाइउणित्यादिसूत्रेष्वकारोपादानेनैवास्य प्रवृत्तिर्दर्शिता। तत्र प्राधान्यं प्र वार्त्तिकस ५
त्याहारेष्वग्रहणार्थत्वरूपम्। हल्षु च तथोपदेशस्तेषामद्युतुस्वराणामेव तथोपदेश इति प्राधान्या
त्तेषामेव संज्ञित्वमिति भाष्येस्पष्टं। नन्वेवं हशादिप्रत्याहारेष्वग्रहणस्यापत्तिरिति वाच्यं। हकारादिषु पुनः
पुनरकारोच्चारणे नोच्चारणार्थवर्णरहितहलांतत्वे तद्घटितप्रत्याहारे ग्रहणाभावस्य वक्तुं शक्य रामः
त्वात्। तद्विषयप्रयोगाणामनभिधानाच्च। तस्मादस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकं उरण् रपर इत्य २

अत्र करणशब्दप्रयोगेनानुबंधानां सादित्वं सूचितं तत्करणं चोपदेशकार्त्स्न्यकर्तृकमेव प्रयासतः। तेन तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्यानादित्वं सूचितं। अत्र सनकाद्युद्धरणेच्छया स्वब्रह्मोपदेशरूपत्वं सूचितम्। तच्च। श्रुतिलाभावे न संगच्छते श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इत्युक्तेः। उक्तं च व्याकरणे शाकटायनेनापि इदमक्षरं छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तं। यथाचार्य उ(वाच) ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पतिरिन्द्राय इन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्य ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं खल्विममक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयाद् ब्रह्मराशिरिति ब्रह्मप्रतिपादको वर्णराशिरित्यर्थः। तत्त्वं च नंदिकेश्वरकाशिकायां स्पष्टम् तथा एवं वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्तव्य इति भाष्येऽप्युक्तं। पाणिनेर्लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिफलको यः समवायो वर्णानां क्रमेण निवेशस्तदर्थः सवर्णादि प्रत्याहारद्वारा शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः एवं चायमुपदेशः पाणिनेरन्यकृत इति स्पष्टमेवोक्तम्। मंत्रोपदेश इति वत्सात्रोपदेशपदप्रयोगोऽतएवास्य ज्ञाने सर्ववेदपाठपुण्यफलमिति भाष्येऽप्युक्तं व्याकरणमुपक्रम्य वेदानां वेद इति छान्दोग्यश्रुतिरप्येतत्परैवेति दिक्। तत्प्रयोजनमाह संज्ञार्थानीति एतच्चोपपादितं संज्ञाप्रणयनं च लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् संज्ञार्थत्वोपपत्तये आहेषामिति अकारश्चेति तेन प्रत्याहारसिद्धिः अनंत्यत्वात्पृथगुक्तिः उदं तुल्यास्यसूत्रस्थकैयटानुरोधेन परेत्वस्यानुनासि

कं ५

तम् २

ल०श०शे०
५

तत्रभाष्यमपाणिनीयं त्वभवतीतिवाच्यं। कल्प्यमानन्यासस्य लघुत्वेस्यादोषत्वात्। सूत्रभेदं तमुपाचरंति
यत्रतदेवान्यत्सूत्रं क्रियते। यो वा यदि तदेवोपसंहृत्य क्रियते नासौ सूत्रभेदः इत्यत्र च उपसर्गात्त इति सू
त्रभाष्यान्नासौ सूत्रभेदः इत्यस्य दोषायेति शेषः सति संभवे दृष्टद्वारे वांगानामदृष्टार्थत्वमिति तदाशयः
अत एव तत्र तत्र ज्ञापकपरं सकलभाष्यो [illegible] दे ने तिचेन्न। योगविभागनियमज्ञापकाश्रयणे तिगौ
4 रवात्। नहि वर्णाभिव्यक्तिजनकं [illegible] घाभिघातगौरवमेवाद त्त्विं। न त्वज्ञानजनकमनोव्यापारगौरव
मिति राजाज्ञास्ति। न च सह ग्रासमंता ऊछ तीति सहेताम ध्यमोवर्ण इत्यर्थे नान्योन्याश्रय इति वाच्यं। अन्यो
न्याश्रयतत्परिहारादी चदत्ताभाष्यकारेण कटीवीत्यत्र प्रश्लिष्टादीउ गतावित्यत इण गतावित्यत्स अ
सहाउ पूर्वा [illegible] जभाववोधनात्किंच योगमपीदयातत उत्तार्थलाभः ग्रासमंतोदित्यस्यानन्वितार्थ
त्वं व्यर्थत्वं च रूढौ लनमानमतः सूत्रान्त्वसातंत्र्य हि हरति। हलंत्यमिति भाष्येप्यन्योन्याश्रयमाशंक्य
हलंत्यमित्संज्ञं भवति लकारश्चेद्भवतीति वक्तव्यमिसुत्वैकशेष निर्देशाद्वासिद्धं हल्च हल्चहल्
हलंत्यमित्सिद्धमुक्तम्। तस्यायंभावः। कृतैकशेषे [illegible] हलत्यदेन संबंधसामान्ये षष्ट्यासमासोत्सग्राह्य
स्य च द्वंद्वांते श्रूयमाणस्येवोभयत्रान्वयः। एवं च हल् सूत्रांत्यं हलरूपान्त्यं चेति वोधः। अन्येराहोः राम:
५

त्रलग्रहणंकर्त्तव्यमेव। ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यंवदिसाहुः। ननुहयेलादावकारोच्चारणेनतस्यहलत्वप्रसंगो
ऽत आह। हकारादिष्विति। नपुनरन्तरेणाच्चंव्यंजनस्योच्चारणमभिवतीत्युच्चैरुदात्त इतिसूत्रस्थभाष्यात्। एवाह्या
चार्यस्यघोलीलद्यते यत्तुल्यजातीयास्तुल्यजातीयेषूपदिशति। अचोद्कं हलोहल्षुइति प्रत्याहारेनुबंधानामि
त्यत्रत्यभाष्याच्चेतिभावः। हल्संज्ञार्थत्वे पुनःपुनरुच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः। एतेनोच्चैरितिसूत्रस्थभाष्येणच
शास्त्रावोधिताऽव्यवहितहल्समुदायस्यासाधुत्वं सूचितं। स्यादेतत्। नविभक्तावित्यादेः सार्थक्यायहलंत्य
मित्यस्योपदेशेंत्यंहलित्यादिलर्थावर्णकत्वेन हलंत्यमादिरंत्येनेत्यनयोः परस्पराश्रयत्वे नान्योन्याश्रया
द्धकारेसंज्ञामबोधयित्वाहल्त्वामित्संज्ञाबोधनंपाणिनेरयुक्तम्। नन्वेहयवरेलादेशकस्याशवसरिलं
तंसमुदायमुद्दिश्यहलित्यनेनहल्संज्ञाविधीयेतिवाच्यमादेशस्यत्राक्तौगौरवात्। ननूपदेशेऽइदं
त्यम्। अचश्चअनुनासिकइतिसूत्रेनयमस्तुअजित्यनंतार्थम्। तृतीयेजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादच्चेदिम्द
वतितर्ह्यनुनासिकएवेतिनियमार्थअयमणहुभ्यौनदोषोयोगविभागसामर्थ्याच्चानन्तरस्येतिन्या
यंबाधित्वाव्यवहितस्यापितेननियमः। मिदचोंत्यादितिज्ञापकाच्चनाविपरीतनियमः। एवंचहलग्र
हणमपिव्यर्थमन्योन्याश्रयश्चन। नन्वपाणिनिसूत्रभेदेपारायणादावदृष्टहानिस्तथाचतत्र

ल०श०शे०
५
स्त्रीकस ३

अपवादवाक्यार्थबोधापूर्वमित्यादिग्रंथेन ७

5

त्रपर्यालोचनं विनापि अपवादविषयं परित्यज्योत्सर्गेण लक्ष्यसंस्कारं जानीते तस्यापि शास्त्रप्रक्रियास्म
रणपूर्वकं प्रयोग एव धर्मो त्पत्तेः । तदुक्तं प्रकल्प्य चापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्त्तत इति प्रकल्प्य परित्यज्य
तु प्रकल्प्य चेत्यस्यायमर्थः । यथा न संप्रसारणे इति वचनात्स्वस्य परेण पूर्वसंप्रसारणं पूर्वस्य तन्निमित्तः
प्रतिषेध इति भ्रमस्तस्य ज्ञास्त्रकैयटस्तन्न । न संप्रसारणे इति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् तत्र हि एतदेव
ज्ञापयति परस्य न पूर्वस्येति यद्वा संप्रसारणाश्रयस्य प्रतिषेध इत्याद्युक्तं । नहि न्यायेन [illegible]
[illegible] सिद्धेरेवमुक्तिरुचिता तस्मान्न्यायस्य मदुक्त एव विषय इति बोध्यं । यदप्यपवादवाक्यार्थविनानो
त्सर्गवाक्यार्थ इति तदर्थस्तदपि न उक्तयुक्तेः । न विभक्तौ तुस्मा इति शास्त्रपदार्थज्ञानमात्रेणपादीनामेत
द्विषयलाभावबुध्यातेषु [illegible] हलन्त्यसूत्रप्रवृत्त्यात्स्तुपिप्रति उ रूपविभक्ति [illegible] पदार्थज्ञानस्य लाभमिति
दिक् । अत्राप्युपदेश इति संबध्यते तेन हलन्त्यमाह सूत्र इति । आदिरन्त्येन आदिरिति किं । अत्रान्त्यश
ब्देन पूर्वेषामाद्योपादिगादिप्रत्याहारे ऽकारादिग्रहणं मा भूदिति एवमादिशब्देन परेषामाद्योपात्त इण्
दिप्रत्याहारेषु आदीनां ग्रहणं मा भूदित्यन्त्येनेति उभयोपादाने तु अप्रमादिरन्तो वेत्युक्ते वाशिष्ट्यमपि किंचि
दस्तीति नियमेन प्रतीतेः परस्मिन्सति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आद्यः पूर्वस्मिन्सति यस्मात्परो नास्ति सोन्त्य इ रामः
ति अकारादिग्रहणे इकारणकारादीनामाद्यन्तत्वस्यैवानापत्तेः । अत्राद्यन्तपदाभ्यामवयवत्वेन वो ५

शिरइतिवृत्त्यक्तीति । अत्रोच्चारणपिठरेकदेशे यनिर्देशो बोध्यः स्वाभाव्यावबोधः हसमीपो लकार इत् हल्रूपं
संज्ञे चेति कैयटोक्तव्याख्यायां उहालि त्वसंज्ञं भवति हलंत्यं चेदित्तिवदेदित्यूह्यम् । नन्वेवमपि न विभक्तावि
ति विभक्तिपदबोध्यस्तुप्तिङ्बोधो हलंत्यमिति वाक्यार्थबोधोत्तरं तद्बोधश्च अपवादवाक्यार्थबोधोत्तर
मित्यन्योन्याश्रयस्तदवस्थ एवेति चेन्न अपवादवाक्यार्थबोधात्पूर्वं पदपदार्थोपस्थितावुत्सर्ग
वाक्यार्थबोधे प्रतिबंधकाभावान्न ह्यभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्येव प्रतियोगिज्ञाने ऽभावज्ञानस्य का
रणता कस्यापि संमता प्रतियोगिज्ञानं विना निषेधवाक्यार्थासंभवाच्च । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशं
ते पश्चादुत्सर्गा इत्यस्यायं भावः । तदा ऐकवाक्यं दुर्ज्ञस्य उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सर्वत्रोत्सर्गकृत
संस्कारं बुद्ध्वा उत्सर्गापवादयोर्विषयव्यवस्थानापत्त्या भुक्तवंतं प्रतिमाभुङ्क्था इति वाक्यस्येवापवा
दशास्त्रवैयर्थ्यात्तत्पूर्वमपवादशास्त्रपर्यालोचनेन तद्विषयलक्षसंस्कारं नीत्वा यतदविषयं तत्र
लक्ष्यं तद्विषयवाक्योपप्लववतोत्सर्गेण संस्करोति । अन्यथा विकल्पापत्तिरिति । यद्यपि भुक्तवंतं प्रती
ति न्यायो लुङादिना जातनिवृत्तेर्व्यभिचरितस्तथापि तत्राप्यनुत्पत्तिरेवेति न दोषः । न्यायानंगीकारे
ऽपि विकल्पापत्तेः सत्वाच्च । अभिनिविशंते इत्यस्य बुध्यारूढा भवंतीत्यर्थः । तदैकवाक्यं दुर्ज्ञस्य तत्र स्था

यत्तः पदार्थोपस्थितिरनुबंधविनिर्मुक्तस्यैवातएवेत्यर्थः २

ल०शा०शो०नू०
दे

बंधविनिर्मुक्तोपस्थितेस्तस्यैवार्थवत्त्वात्लभाइत्संज्ञाकार्यं ठ यत्र संज्ञा तत्रानर्थक्यात् तदुपस्थाप्यएवस्पष्टं
चेदांतत्स्वरितमित्यत्रकैयटेवैयाकरणैश्चित्स्वरस्तु न तस्यैच्चकारसदृशत्वेपित्त्वाभावात् विभक्त्यादिसंज्ञापि
सूत्रान्तर्गतानामेवेतितत्रैवनविभक्तौविसादीनांप्रवृत्तिः। अतएवेदमइशित्यादावण्त्वस्यवर्णग्रहणेनाप्तम
प्रत्ययइत्यनेननिषिध्यतइतिभाष्योक्तंसंगच्छतेयत्त्वनेकाल्सूत्रेइशिशिड्ग्रहणाभावेपिशिकरणादेवसर्वादे
शत्वमितिभाष्येउक्तंतस्येत्संज्ञकशकारकरणादभूतपूर्वानेकाल्त्वमादायसर्वादेशत्वमित्यर्थइतिनतद्विरोधः
6 अत्रकेचिदनुबंधाअनेकान्ताः अनवयवाः योह्येकान्तः सकदाचित्तत्रोपलभ्यतएवायंतुनतथातदर्थम्
तेविधेयेकदाप्यदर्शनात् हलन्त्यमित्यत्रान्तशब्दः परसमीपबोधकस्सुट्ठूइत्यादावादिशब्दः पूर्वसमीपबोध भाष्येमपर्यन्त
कोनेकाल्शिदित्यादौसामी प्यमूलकावयवत्वारोपेणबहुव्रीहिः स्पष्टं चेदमुपदेशेजित्सूत्रेउपदेश स्येतिसूत्रेकै
ग्रहणंचरितार्थंतद्धिअग्रग्रंअप्रटितइत्यादावादितश्चेतीट्प्रतिषेधायअनेकान्तत्वेहितस्याप्राप्तिरित्याहुः प यटेचतेनडा
रेत्वेकान्ताएवशास्त्रेणतत्रोपलंभदन्यत्रानुपलंभाच्च अनवयवेहिकाकादिरेकजातीयसंबंधेनग्रह णलादाविशा
ह्णादिषूपलभ्यतेनैवमयं किंचानवयवत्वेणभाकप्रत्ययादौणादेरित्त्वानापत्तिः प्रत्ययादित्वाभा दौचनदोषः
वात् एवमन्त्यत्वाभावादिशादेः शस्येत्वानापत्तिः उक्तार्थेलाद्याणकत्वेनलक्ष्यएवदोषः किञ्च अतएवोपदे
दध्नचअकारवैयर्थ्यापत्त्यावयवत्वमेवन्याय्यं अतएववृञ्जणएकठजिनिसूत्राहितकैयट्व शमःश्रो

दे जिति
सू
दे

धकाभ्यांस्वघटितः समुदाय आदिमः संज्ञीतस्य चलदेपप्रयोगाभावात्प्रत्येकं संज्ञित्वमत्यस्य तु न तत्कार्यं तस्येत्सं
ज्ञालोपाभ्यामपहारात् आचारादप्रधानत्वात्‌ लोपश्च बलवत्तरः इति भाष्योक्तेः एतत्फलितकथनमेव भाष्येम
ले च स्वस्य च रूपस्येति स्वमित्यनुवृत्तिपरत्वेन व्याख्यानं तु हेयमेवानुवृत्तौ फलाभावात् इ ते ति किम् ज
मङ् णनेति णकारादिभिः प्रत्याहारो माभूदिति सहग्रहणं च समुदाय एव संज्ञेति समुदायादेवैकइत्यादौ वि
भक्त्युत्पत्तिर्नाद्विमात्रान्त्यान्वयस्ये त्संज्ञालोपाभ्यामपहारादिरन्त्येनेत्यसंगतम् सूत्रे ष्विसंज्ञायामपि इगादिश
ब्दे षु तदभावात् अन्त्येनेत्यस्येदन्त्यसदृशेनेत्यर्थात् व्यक्तिपक्षे एवमेवौचित्यात्सादृश्यं च लिङ्केवचात्रतत्व
प्रत्यभिज्ञेत्याहुः अचिस्नुधातिवितिस्त्रे इण् इत्येवासिद्धेर्योरितिनिर्देशादित्परेणैवेतिलण्सूत्रे भाष्येस्पष्टम्
हलन्त्यम् अत्र पदद्वयं समासेन्त्यशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः कर्मधारययोग्यपदानां समासाभावस्यसूत्रकारशै
लीसिद्धत्वाच्चयद्यपि सर्वोपि हल् तत्तत्समुदायप्रत्यन्तोभवति तथाप्यन्त्यपदोपदेशपदाभ्यां प्रत्यासत्याऽज्ञातस्व
स्वरूपज्ञापकोच्चारणविषयसमुदायं प्रत्यन्त्य इह गृह्यते अत एव मकारेत्संज्ञा परित्राणायेत्यस्थमोरुकारश्च
रितार्थः समुदायोपदेश एव सर्वत्र कृत्रिमत्वेपि एवं पदानां नान्तरीयकतया तेषामज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वा उच्चारणेन
भावात् उपदेशं समिति तत्र विद्यमानमन्त्यमित्यर्थः तेनाइडुणित्यादौ णादीनां हल्त्वलाहारसिद्ध्युत्तरं तात्स्थ बोधनेनेस
र्त्वेऽप्यन्त्यत्वं णत्वा ज्ञापकोच्चारणेनाभिव्यक्तस्य तदव्यवधानेनैवेत्संज्ञापदार्थोपस्थितिरनुबंधविनि पं:२
र्मुक्तस्यैवोपदेशोत्तरकालेत्संज्ञेति नाकृत्यादितिसूत्रे भाष्यात् घुडित्यादौ सानुबंधाद्विभक्तेस्तु तेनैवानु

त०शे०मू०
७

प्रापणमुद्देशस्तु हिल्स्टः सद्धानिष्ठेति विहितानां शल्शान चक्ते वत्तूलामवयवसेत्संज्ञानापत्तिः। तथा राजस्व
यसूर्य च्चित्वाण्णि च्चिसेत्यादिनिपातनानुमितक्यवादीनां यादेर्लानापत्तिः वदः सुपी लत्रोच्चारितस्तु नैतत्सं
बंधी। अत एव तस्यापत्यमत इञ् इति न्यासे न्यशब्दस्य व ञ्चाप्त्यार्थस्यानुक्तरूपशेषत्वमुक्तमाकरे तस्मादत्र
२४ सूत्रे उपदेशशब्देनोद्देशस्यापि ग्रहणं वक्तव्यमेव चाभ्रंशा इत्यादावपि प्राप्नोतीति तेषां संग्रहो स्यात् व्यवृत्तिर्भवति
चेन्नस्य विशेषः क इति प्रश्नः तत्संग्रहार्थमेव लोकव्यवहारेणापत्तयोः संकीर्णत्वमुपपाद्येत ह्याक्तयेत
त्संग्रहाय चोपदेशने जनुनासिक इति वक्तव्यं किं तु न रूपदेशनं शास्त्रमित्युक्तं वार्त्तिककृता तत्र शास्त्रपदे
7 न प्रयोगशासनकरणं भूताधातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः हलन्त्यसूत्रे व्यवस्थितपदार्थत्वेन
भाष्ये उक्ताग्रह्यन्तेण वचनत्वमग्रहणान्नग्ना इत्येतत्थारतिस्त्रमसिद्धान्तस्य च वार्त्तिकस्य व्याकुलत्वेक्षरेण प्रभो का०दे
प्रत्याख्यानं भगवता कृतम्। किं च हलन्त्यसूत्रे भावघञन्तोपदेशपदानुवृत्तौ भवतः एकदेशसाविभत्यादिवि
दितेध्वि संज्ञानापत्तिः परस्परसहेनकादेरन्त्यलाभाभावान्यदि तूपदेशप्रत्ययत्वादिवि शिष्टा स्यादिति तथ
उच्यते तदोपदेश इति [illegible] व्यर्थम् अन्यपदसामर्थ्येनैव तल्लाभात्। अत एवात्र सूत्रे उपदेश
ग्रहणस्यानुवृत्त्या अनेकान्ताद्रुतस्थितपदेऽभ्रंशा अत इति तत्प्रयोजनमुक्तं ननु तेषां धर्मिसुक्तमूनव करण
साधनोपदेशस्यादानुवृत्त्यासिद्धे हलन्त्यसूत्रे व्यवस्थितास्यामिति वक्तव्यं केपुनर्व्यवस्थिता धातुप्रातिपदिके रामः ७

प्रयुक्तवर्णैर्नतस्यलोपइतिभाष्येएकान्तत्वमेवन्याय्यमित्युक्ते ओपदेशेजितिसूत्रेउपदेशग्रहणंतु
स्वार्थमेवेत्याहुः सर्वे आनुबंधन्य इति निर्देशे विधेयोगुप्रिजिकदित्यादौनकारेतत्संज्ञकः सोभव
तीत्यादिक्रमेणवाधः अनुवादेसन्यतइत्यादौचनकारेतत्संज्ञकेसशब्देपरेइत्यादिक्रमेणवाधः
स्पष्टंचेदंनिष्ठासंज्ञासूत्रेभाष्ये अतएवारभ्येत्यादेर्नासंगतिः अन्यथायत्रात्सूत्रेतत्रनाच्चरोनेष्ट
तेचनत्रद्वन्द्वः यत्रयोगेइष्यतेहलिकृतत्रनाडितितदसंगतिः साध्वेव अन्यथाकिंवाचालःहल्किंचि
रेणतीत्यादौधातोरंत्यस्यमाभूत् आद्योच्चारणमिति आद्यमुच्चारणमित्यर्थः भावेघञ्ञितिभा
वः तच्चप्रत्यासत्त्येनक्षाल्पप्रवर्तकाचार्याणामेवाद्यत्वंचाशानत्स्वस्वरूपज्ञापकत्वंउपस्यध
र्थत्वादिशास्त्रोच्चारणक्रियत्वात् अतएवएकाचउपदेशेइतिसूत्रेकैयटेनोक्तंभिन्नसंज्ञाविधावुच्चा
रणवचनउपदिशिर्गृह्यतेइति आरभ्यइतिसूत्रेपियेषांस्वरूपज्ञापनायापूर्वमुच्चारणंतेषामेवो
पदेश व्यवहारइतितत्रसूत्रेभाष्येपिउदेशाश्चप्रातिपदिकानांनोपदेशइति प्रकृतसू
त्रेभाष्येपिप्रत्याहारसमाख्यानमुपदेशइ त्युक्तेतस्यचोक्तएवार्थः परेतुउपदेशइतिकिमर्थम
भ्यंत्रपःकःपुनरहृयोपदेशयोर्विशेषसंगीमा ये उक्तंयदिप्रत्याहारसमा ख्यानमुपदेशोगुरोः

ल०शे०भू०
८

नान्तरमुक्तं यथाविषयं प्राग्युक्तेषु कापि ताः षष्ठ्या निर्दिष्ट आ इति तदर्थः। तेषु सप्तमीनिर्देशस्य क्वचित्स्वरितत्वं

चिदुत्तरत्रावश्यकत्वेनोभयानिर्देशे गौरवे णौ वे कदेश्युक्तिः। ततः परे णौ केदेशिना षष्ठीपदानुवृत्त्यात तस्मिन्नि

सादेरेव षष्ठीप्रकल्पकत्वमा श्रेलयथा यथा षष्ठ्यैकदेश्युक्तिः प्रसारयाता षष्ठीपदानुवृत्तौ गौरवाद्गुभ

योः प्रकल्पकत्ववारणाय परत्वानवकाशत्व योरेकः पूर्वपरयोरिति पूर्वपरग्रहस्य युगपत्प्रकल्पकत्वाभावे

ज्ञापकस्यावश्यकत्वाच्चेयमप्येकदेश्युक्तिः ततः पूर्वे णौ केदेशिना तस्य दोषो गुप्तिजिसादौ दोषः शंकितः ततः

षष्ठीप्रक्लृप्तिवादे नैकदेशिनोक्तस्यादेषदोषो यदी संज्ञा आदेशं प्रतीक्षते तत्र खलु कृतायामि संज्ञायां लो

४ पेवकृते आदेशो भविष्यति उपदेश इति ही संज्ञा [illegible] च्यते इति एवं च त्वदुक्तिर्विहितेत्याशयः। तदग्रे

उपदेशापदानन्नुवृत्तिमभिप्रेत्याप्यनानुत्पन्नेसनि प्रक्लृप्ता भवितव्यं यदा चोत्पन्नः सन् तदा कृतसाम

र्थ्या पंचमीति प्रक्लृप्तिर्न भविष्यतीति समाधानान्तरं कृतं तत्र परत्वविशिष्टस्य सनड्लादने पंचम्या उप

दोपात्त्वप्रवृत्त्यन्तराभावान्नास्ति तस्याः प्रकल्पकत्वमिति तदर्थं केयटग्राह। एवं च प्रकृतसूत्रस्यास्पष्ट

त्रार्थप्रतिपिपादयिषया प्रवृत्तस्य भाष्यवार्त्तिकस्यैकदेश्युक्तितद्भाष्यबलेन प्रौढिवादत्वकल्पनं नो

चितं लद्व्यासिद्धे अ इ उ ण् इत्यादीनामपि क्रमबोधकत्वेनार्थवत्वात्प्रातिपदिकत्वं चित्रङ्गश्रोः राम:

कुरित्यादेरपि प्रातिपदिकत्वम्। लोपः श्रेत्यत्रापि शकारस्य स्वरूपेणार्थवत्वात्प्रातिकत्वमनुबंधाना ८

233

प्रत्ययनिपातागमादेशा इतिवार्त्तिकानुत्थानमिति वाच्यम्। समुदायद्वारावयवस्याप्युपदेशकरणत्वात्तदन्त्यस्यापि लोपाप
त्तिरित्याशयात्। भाष्यकृता चान्त्यग्रहणसामर्थ्यं न प्रत्याख्यातम्। तत्रानुबन्धविशिष्टानां धात्वादित्वधात्वादियोग्य
घटितत्वाद्बोध्यं निपातानां द्योतकत्वेन ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन च पृथग्ग्रहणं। व्यवसितत्वं च धात्वादिना परिच्छि
न्नत्वादिति कैयटः। एवं चोदश्विदादिप्रातिपदिकान्त्यस्यापि लोपः प्राप्नोतीति प्रातिपदिकानां प्रकृतिवेद्यत्वे वाच्येऽकृत्तद्धि
तान्तानामिति वार्त्तिके कृत्तोक्तं कुंभकार इत्यादौ ऽपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः एवं प्रातिपदिकत्वेन
टिलोपो न स्यादिति अकृदित्यादि तच्च फलाभावान्नेतत्संज्ञे त्यादिना भाष्ये प्रत्याख्यातम्। अत्राद्योच्चारणार्थ
कोपदेशपदानुवृत्तौ त्वस्य वार्त्तिकस्यानुत्थानमेव स्यात्। उद्देश्यश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इत्यादेश्चेति सूत्रभा
ष्योक्तेः। एतद्भाष्यैकवाक्यतया पस्पशाह्निकान्तस्थ ग्रहणप्रातिपदिकानामुपदेशः कर्त्तव्यः मंचकोमंजक
माम्? दिति भाष्ये उपदेशशब्दो ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थकः तच्चानुवादस्वरूपमेव संदेहनिवर्त्तकमिति बोध्यम्। न
चैवं तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति सूत्रे षष्ठीप्रकल्पकत्वं स्यादिति पद्दोर्गुणवृद्धि किम्द्य इत्यादावपि षष्ठीप्रक्लृप्त्यापत्तिः। न च स
नः स नेवादेशो भविष्यतीति बाधकाभावादिति वाच्यम्। उपदेश इत्युच्यमाने संज्ञा न प्रकल्प्येतेत्युक्तं भाष्ये तद्विरुध्ये
तात्रोपदेशपदाननुवृत्ताविति चेन्न तस्यैकदेशयुक्तित्वेनासाधकत्वात्। तथाहि। तत्र ङमो ह्रस्वादचीत्यादौ
पञ्चसप्तमी पंचमीत्वेनोभयनिर्दिष्टरूपत्वे तत्र किं पूर्वस्य कार्यं [illegible] मपपरस्येति संदेहे परत्वान्नवकाशत्वाभ्यां
पंचमीनिर्देशो बलवानिति सिद्धान्तितो ऽकृतार कदेशिना यावद्वा षष्ठीनिर्देशः कर्त्तव्य इति समाधा

ल०शे०प्र० एत्वात्सवर्णग्रहणे द्वित्रिमात्रयोरपि ह्रस्वसंज्ञायां प्रदाय प्लुते मादीर्घह्रस्वस्येति लकृस्यादिति चेन्न उअजित्येवाज्ग्र
९ हणसामर्थ्यादिह ह्रस्वोजित्यपेक्षाऽदृष्टस्य वाच्यत्वा नाकालकृतस्य वग्रहणमिति सिद्धे अधिकं कालग्रहणमुच्चारित
संवंधिकालकस्यैव संज्ञा न तु तेन गृहीतसंवंधिकालसदृशकालकस्यापीत्यर्थे नादेषात् तदुक्तं भाष्ये यावत्पर
कारणं तावदत्र कालग्रहणमिति। न चाजिति वर्णग्रहणं जातिग्रहणस्य दुर्वारत्वात् तितउच्छत्रमित्यत्र दीर्घसदान्त
द्वेति लगनापत्तिरिति वाच्यं। ज्ञापकसिद्धत्वेन तस्यासार्वत्रिकत्वात्। अन्तरंगत्वेन ह्रस्वत्वनिमित्तानित्यत्वकारणे वप्रा
प्रश्राज्ग्रहणं प्रसद्धोत्सादीर्घह्रस्वस्येति लग्व्यावृत्त्यर्थं। उच्चैरनात्र श्रुतिकृतमुच्चैस्त्वमुपांशुप्रयोगेऽव्याप्तेः श्रुतिप्रकर्ष
साव्यवस्थितत्वाच्च किं तु स्थानकृतं उच्चैरित्यधिकरणशक्तिप्रधानमधिकरणं लंचोच्चारणं प्रति तत्त्वता त्वा दी
१ नासभागत्वे एवं साधायेनाह तात्वादीति इदं प्राचामनुरोधेन वर्णसमाम्नाये ऽकारस्य प्राप्यमालं वादीति वक्तुमु
चितम्। एवमन्यत्रापि वोध्यं। प्रयत्नप्रेरितो वायुर्यदोर्ध्वभागे प्रतिहतो व्यंजयति तदा स उदात्त इति भावः। अजि ति।
उकालइत्यतस्तदनुवर्तते उदात्तत्वादीनामज्धर्मतायाए व लोकप्रसिद्धत्वेन हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनस्याविद्यमान
वाच्चेदं स्वरूपकथनपरं वोध्यं। आये इति यच्छन्दः फिषोन्त इत्यन्तोदात्तः जस्सुह्यादनुदात्तः एकादेश उदात्तेने
त्याकार उदात्तः। अर्वाङित्यभिमुखवाच्यव्युत्पन्नं फिषोन्त इत्यन्तोदात्तः। आद्यस्य शेषनिघातेनानुदात्तत्वं अवन्त
मंचतीत्यर्थे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वान्तोदात्तत्वं एकस्मिन्नच्युदात्तानुदात्तयोर्धर्मिणो मेलनविरोधाद रामः
हः। वर्णधर्मा वित्ति। वाहुलकाद धिकरणे घञ् अर्श आद्यजित्यन्ये। इयत्रिरूपत्रीत्यपवर्ग्यौ लोक वेदयोरुप ९

मेकान्तत्वेऽलोपोपीत्यतोलोपग्रहणेनुवर्त्तमानेपुनर्लोपि ग्रहणंसर्वादेशत्वबोधनमेकाचउपदेशइत्यत्रत्वः
केयटोदिव्यंत्सएवकश्चन्योपितज्जातीयश्चेत्सएवएकाचउपदेशेइत्यादौउभावसाधनएवेतिसुधियोविभावयं
त्वित्याहुः।ननुशास्त्रेनुनासिकोच्चारणाभावात्तल्लक्षणादुर्लभमतआह प्रतिज्ञेति। प्रतिज्ञाविषयानुनासिकयवन्तइत्य
र्थः।पाणिनीयाइत्यस्यपाणिनिप्रभृतिप्रोक्तावर्णाइत्यर्थः प्रतिज्ञाचापमेवमितिकथनंवर्णनात्तल्लक्षणपकोभवहा
रश्चतामातज्ज्ञानंसुलभमितिभावः प्रतिज्ञातारश्चप्रत्यासत्त्यैनच्छास्त्रकर्त्तारएवेतिदिक्। निर्देशादि
ति तेषांतत्रग्रहणेऽननुनासिकादौयणपत्तिरितिभावः नचेत्त्वविधानसामर्थ्याद्ग्रहणाभावःसि
द्धः तस्यापिप्रत्याहारेष्वनुबंधग्रहणज्ञापनद्वारैवचरणभावकल्पकत्वौचि त्यात्साक्षात्काल्प
वायकल्पनापेक्षयास्यार्थस्यौचित्यात् निर्देशादित्यस्यतन्मूलभूतेत्त्वविधानसामर्थ्यादित्यर्थइतितात्प
र्यः आदिनान्तादिमध्यविहर्योरकःपूर्वेत्यादिसंग्रहः ननुप्रत्याहारेनुबंधानांकथमग्रहणमुनेतिवार्त्तिकेप्र
त्याहारग्रहणस्यवर्णसमाम्नायेप्रसिद्धेःप्रत्याहारेष्वितामित्यनुपपन्नमतआह आदिरन्त्येनेतीति
वार्त्तिकेतादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमितिभावः उकालोच् कुक्कुटरुते उकारएकद्वित्रिमात्रत्वप्रसिद्धेरका
रादयोनोक्ताः उइतिएकद्वित्रिमात्राणांक्रमेणप्रश्लेषनिर्देशःव्याख्यानात्तेनस्वोच्चारणेकाल
सदृशोलक्ष्यतेसकालोयस्येतिवहुव्रीहिसमासःफलितमाह उश्चऊश्चऊ३श्चेतिननु उकालोह्रस्वइतिवाक्येऽ

ल॰ श॰ शे॰ सू॰
१०
दीर्घाभावादित्ति अतएवतुल्या स्यसूत्रे भाष्ये ऌति सवर्णे इस नेनपक्षोद्दिष्ट कारकाभावे कः सङ्
१०

यष्टाद्यधर्मवत्त्वमकारजातीयादेरित्यर्थः ह्रस्वत्वादीनां तत्समानाधिकरणोदात्तत्वानुनासिकत्वादीनाञ्च भे
दमाश्रित्येदं बोध्यम् एवमग्रेपि । ऌवर्णस्येति विवृतस्येत्यर्थः तेन ऌति ऌ वेति विधेयस्येष्टत्वस्य दी
र्घत्वेपि न वर्णद्वैतादिर्घत्वे ऌकार इति ऋकारघटितप्रयोगः सगच्छते ह्रस्वाभावादिति इदमेवाह अत्यादेः
भाष्ये स्पर्श गानरोदनादौ चतुर्मात्रादीनामुपलभेपि शास्त्रीयकार्ये उपयोगाभावाल्लोकप्रयोगेष्वप्रयो
गाच्च नोक्ताः अतएवानुदात्ततरस्यानुक्तिः एकश्रुतेः स्वरान्तरत्वेप्यनुपलक्षणम् तस्य लोकेपि सत्त्वा
त् तुल्यास्य तुल्यावास्यप्रयत्नौ यस्येत्यर्थः आस्ये भवमास्यं व्याख्यानात् नच वर्णोपयोगित्वात्स्थानमे
व प्रयत्नस्य पृथगुपादानान्न स्थानीयत्वमाभ्यन्तरः तत्त्वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावित्वरूपप्रकर्षवत्त्वात्
जनकत्वं प्रकृष्टार्थः तत्कार्यगतभेदस्थानेष्वारोप्य भेदघटिततुल्यत्वस्य निर्वाहः वस्तुतः साम्यं न भेदघ
टितमिति भाष्यसम्मतमिति न कश्चिद्दोषः स्पष्टं चेदं भाष्ये तदाह ताल्वादीति शिक्षायां कण्ठादीनां कथ
त्वादिनैव स्थानत्वोक्त्या तद्भोगौ वास्यभवशब्देन ग्रहणमिति तद्भागभेदमादाय नोदात्तादिषु सावर्ण्य
भङ्ग इति बोध्यं यस्येत्यत्र द्वयं येन यदीयेनैतद्द्वयेन तुल्यमित्यर्थः यजुष्येकेषामिति निर्देशाद्घावदास्य
भवतुल्यत्वं ग्राह्यं अतएवेचोः सावर्ण्यमाशंक्य नैतौ तुल्यस्थानाविति भाष्ये समाहितम् अतएव ऌलयो
र्न सावर्ण्यं तच्छ्वासानामित्यादौ तालीति न अन्तराव प्रयत्नशब्देन यत्नमात्रग्रहणमिति यत्किंचिद् राम:
यत्नभेदे यत्किंचिद्प्रयत्नैक्यमादाय सवर्णसंज्ञे स पोजिरो फरि सवर्ण इति सवर्णग्रहणेन ज्ञापकेन ॥ १०

त्तादिव्यवहारस्यप्रसिद्धत्वात् ।ह्रस्वग्रहणमिति ह्रस्वपदघटितग्रहणमित्यर्थः ।अतंत्रमिति ।स्वशास्त्रसंकेतितरूपे
णबोधकमित्यर्थः ।किंत्व र्धमात्रारूपार्थबोधकमितिभावः ।एवं च दीर्घस्यार्द्धमात्रैवोदात्ता इत आरभ्यन वस्तत्रा
अत्र अइत्यतः प्रागुक्तयैवेणस्यत्रिपाद्यामपिप्रवृत्तिः सर्वं चेदं भाष्ये स्पष्टं ।अर्द्धमुदात्तमिति ।उत्तिस्तुसन्नासभा मेति
वत् व्याख्येया ।उत्तरार्द्धमित्यस्य चार्द्धमात्रातो वशिष्ठ उत्तरो भाग इत्यर्थः ।वेदेतु यथाप्रयोगं प्राप्तिसंभवादस्मान्वव्य
वस्था ।तस्य चेति ।अनुदात्तस्येत्यर्थः ।उदात्तेति ।उदात्तस्वरितयोः परत्वे सतीत्यर्थः ।तयोः परत्वं चोपस्थितानुदात्ता
पेक्षयैव ।अन्यत्र उदात्तस्वरितयोः परत्वाभावे ।प्रातिशाख्ये इति ।लोके त्वनुदात्त एवेति भावः ।ह्रस्वस्वरितमुदाहरति
क्वेति ।किमादिस्तत्क्वातीति क्वादेशोतित्स्वरितमितिस्वरितः दीर्घं तमुदाहरति ।रथानामिति ।येराइति ।स्वरितो वानु
दात्ते पदादावित्येकारः स्वरितः नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधस्तूदात्तादनुदात्तस्य स्वरितइत्यस्यैवानन्तरस्येति
न्यायात् स्वरितपरमुदाहरति ।प्रातश्चक्रमिति ।अहेदिस्येथेऽह्यः कत्रस्येत्यर्थः ।छंदसि वा वचनं प्राङ्णौ चड्युप
धाया इति वचनाद्गुणाभावः ।उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितः उदात्तयणो हल्पूर्वा दिति तु न ।छांदसत्वात् ।पञ्च
क्षः फिषइत्यन्तोदात्तः ।तदेकादेश आवास्वरितः ।सइति ।उदात्तादिह्रस्वादिसंज्ञक इत्यर्थः ।मुखउच्यते सौ वचनः
बाहुलकात्कर्मणि ल्युट् मुखसहिता नासिके चेति विग्रहः ।तया वचन इति साधनं क्त इति समासस्तदाह ।मुखसहि
तेत्यादि ।मुखेति किं ।यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत ।एवं चाङो नुनासिक इत्यत्रानुस्वारः स्यात् ।नासिकेति किं ।शक्ते
त्यादावनुदात्तोपदेशेत्यादिना कलोपो माभूत् ।अपवादस्यैवेति यद्यपीदं न वाकिप द्वेषन्ती नाम नस्यात् तथा

सगाऽपिकायुप
पगालवानां
उदात्तपरःस्व
रितपरश्चानु
दात्तः स्वरितो
नस्यात् ८

नीयस्यौष्ठत्वमित्याह उपूपेति। रूढत्वाच्च न व्यवहारादिति प्रसंगः। नासिकान्वेति। न्वेन स्वस्ववर्गानुकूल
ताल्वादि गृह्यते। अत एव वेषां प्रातिशाख्ये नासिकाभवद्दस्यर्थके नासिक्यशब्देन व्यवहारः। यत्तु नुस्वा
रयमानाञ्च नासिकास्थानमिष्यत इति प्रोद्योक्तेरेषां नासिका करणं। किंच स्थानत्वे कङयोः साव
र्ण्यानापत्तिः यावत्स्थानैक्याभावात्। यत्किंचित्स्थानैक्येन तत्त्वे तु ञमामपि परस्परं सावर्ण्यापत्ति
रिति। तन्न। कंठादीनामपि करणत्वस्यैवाऽभ्युपगमेन वर्णानितिभाष्याप्रतीतेः स्थानत्वव्यवहा
रस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनक ताल्वादौ वर्णजनक वायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वारोपेण तत्तत्स्थाने जिह्वा
ग्रादिसंबंधेन वर्णस्यत्वात् जिह्वाग्रादौ तत्संबंधजनकप्रयत्नविशेषस्पृष्टतादौ च करणत्वव्यवहा
रः। वर्णाभिव्यक्त्यनंतरभावीसावर्ण्यानुपयुक्ताश्चान्तरतम्यपरीक्षायां दोपयुक्तश्च कंठविवरादिनिष्ठ
विकासादेराप्तवाहि देशावच्छिन्नकार्यस्य जनको यत्नो गुणशब्देनोच्यते। अकारादिनिष्ठानु
11 नासिक्यस्य भेदकत्वात् गुणस्येत्यादौ गुणत्वेन व्यवहारस्तु कंठाद्यवच्छिन्नवायुसंयोगे सन्त्येषु
अ२ नासिकावच्छिन्नवायुसंयोगेन तद्रूपधर्मो सिध्यत् एवं च नासिकापास्तत्रगुण
जनकत्वादनुनासिको ककारादीनां नासिकास्थानेनोक्तं म लेरेकोपमात्मोदकं नाम तस्य गुणभेदा
दन्यत्वं भवति अन्यादिदं शीतमन्यादिदमुष्णमिति दृष्टान्तपरभाष्येण तथैव प्रतीतेः। आत्मात्रद्र रामः ११

ति साधितेभाव्येते नस्थानांशेपावत्स्थानसाम्येइ ले वस्वारसिकोपेइति प्रतीयते नन्वयावदास्यभवलत्वसावे
वर्णाणप्रयत्नग्रहणं[illegible]। प्रयत्नसाम्यास्यभवलादितिवाच्यं। ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तेः तयोर्जनका
नामास्यभवानां वायुसंयोगानामक्लृप्तत्वात्। तस्मादास्यभवानां कंठादीनामेवग्रहणमितिबोधनायत्त्स्साथ
क्यात्। आस्येतिकिं। तशीकरोकरीतितोपोमाभूत्। प्रयत्नेतिकिम्। बाकश्चोः तिशास्ललोपोनस्रेतिकिंशश्चयोः
श्वासाद्यो नुविवारास्य वाह्यप्रयत्नसाम्येनतन्नैवदोषात्। कस्यकोस्या नमितासांकाधामाह। अकुहेति
यद्यपिसर्ववर्णोच्चारणेव्यापारोस्त्रावरूपकस्तोपापिच कारादुच्चारणे तत्वादिव्यापारोपितथाऽकारादीना
कंठ्ये मुच्चारणेऽनेतिभावः। कचपोस्तुनसावर्ण्यंपावदस्थानसामाभावात्। अभिन्नस्थानकथनवैयर्थ्यापत्तेश्च। अत्र कंठपदं कंठस्थानतत्समीपजिह्वामूलस्थानोपलक्षणं तेनकंठ्यावहौ जिह्वामूलेडकुःप्रो
तौइतिशिक्षयानाविरोधः। जिह्वामूलीयपदसच वर्णविशेषे तद्विरितिनव्यवहारातिप्रसंगः। अत एवा
नेणवाहेपुजिह्वामूलीयगणनंभाष्येतत्तद्गणेलत्तेः भाके तत्तत्स्थानादौ जिह्वासर्शाद्यनुभवेनतत्त
द्वर्णानां तत्तत्स्थानत्वनिर्णये अकुहेत्यादिकथनंसाधारणधर्मबोधनायानुवादकं। नत्वेतदेव
कंठादिस्थानविधायकमितिभ्रमितव्यं। विसर्जनीयपदेनात्रसाहचर्यादकाराश्रयसत्त्तसग्रहणम
तएवायोगवाहाविज्ञेयाआश्रयस्थानभागिन इतिशिक्षयानविरोधः। दंत्तसंयुक्तदेशाइत्यर्थः।

अत्राभग्नदन्तास्यायु उच्चारणं[illegible]तनभवइति योजेनो पेध्यमा

ल०श०शे०खं०
१२
12

प्रोक्तेदं ॥ लोष्ठ्योवः स्मृतो बुधैः ए ऐ तु कंठतालव्यौ ओ औ कंठोष्ठजौ स्मृतौ । अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कंठः शि
रस्तथा । जिह्वामूलं च दंताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च । हकारं पंचमैर्युक्तमंतस्थाभिश्च संयुतं । उरस्यं तं विजा
नीयात् कंठमाहुरसंयुतमिति । यत्तु दन्तोष्ठादि समुदितं स्थानमिति तन्न । शिक्षायां दन्तोष्ठ्यं कंठ्यतालव्यावि
त्यादौ तत्र भवङ्संधिकारविहितयतः प्रत्येकमनुसंधाप [illegible]ः दन्तोष्ठ्यामित्यादि त्वसंगतमेव स्वांगसमुदायस्य
स्वांगत्वाभाववच्छरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात् । एतेन दन्तोष्ठरूपमतिरिक्तं स्थानमि
त्यपास्तं । अष्टौ स्थानानीति प्रतिज्ञाविरोधाच्चोतादिक्[illegible] प्रशब्दे विलक्षणार्थबोधेपि लोके यत्नप्रय
त्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह । प्रयत्नो द्विधेति । क्वचिद्यत्न इत्येव पाठः चतुर्धेति यत्तु स्वराणामूष्मणां चै
व विवृतं करणं स्मृतं तेभ्योपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव चेति शिक्षावाक्याद्विवृतविवृततरविवृततमयोः प्र
तीत्या नाज्झलाविति सूत्रभाष्याद् ऊष्मणामीषद्विवृतत्वस्य प्रतीत्या च चतुर्धेत्यसंगतमिति तन्न नाज्झ
लाविति सूत्रेण विवृतत्वव्याख्यानामेषां सवर्णसंज्ञानुपपत्तेस्त्वबोधनमित्याशयात् भाष्यमतेनु
नतु सप्तप्रभेदना । एवं चैदैतोरोदौतोश्च न सावर्ण्यप्रसक्तिः प्रयत्नभेदादिति वोध्यं नाज्झलाविति सू
त्रमपि पृथक् प्रयत्नभेदप्राप्तसावर्ण्याभावानुवादकं सत्तस्य वबोधकमत एव भाष्येन तदुक्तमिति नोष्म
णां दीनामाभ्यन्तरत्वे लोष्टप्रभृति का कल्पयेन्न [illegible] स्थानान्तर्गतं तत्स्थाने मुजिह्वाग्रादीनां
स्पर्शे वत्स्यर्थदूरावस्थानसमीपावस्था तत्स्पर्शनं तत्कार्यकारित्वाद्वहिर्गत्यत्वमव्यवहितप्रा[illegible]भा१

राम:
१२

यं उदात्तत्वादीनां गुणानां बहिरङ्गत्वात्सावर्ण्यानुपयुक्तत्वान्तरतम्यपरीक्षोपयोगित्वरूपसादृश्येने
तिबोधम् । ङादीनां तु तद्गुणरहितस्वरूपानुपलम्भेनोभयावच्छेदेन वायुसंयोगोत्तरमेव स्वरूपोत्पत्ता
विनिर्गमनाविरहे [illegible] णोभयोः स्थानत्वमनुस्वारयमानां चेति शिक्षायां चेङादीनामपि संग्रह इति
युक्तमत एव कण्ठ्योऽकार इत्यादावुक्तौ नासिकान्नासिक्ययमानुस्वारानिति स्थानानीत्युक्तं प्रातिशाख्ये
नासिक्या ङञणनमा इति तद्व्याख्यातारः कण्ठ्योः सावर्ण्यलाभवत्सेवङ्नासिक्यत्वदेशप्रयत्नमिति वार्त्तिके
किमास्योपादाने प्रयोजनमिति प्रश्ने प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमित्युक्त्वा तद्व्याख्यावसरे त्वे बाह्यप्रयत्ना
न्वदर्शपयत्वात्तीयास्त्तपाञ्च माङ्नानुनासिकामेवाभ्यधिको गुण इति भाष्येण तस्य बाह्यप्रयत्न
त्वे [illegible] तयात्रसूत्रे नासिकापाश्रयस्य शब्दे न तत्र प्रयत्नस्य च प्रयत्नेन शब्दे नाग्रहणबोधनात् । नासि अनुनासिकगुणस्य ७
काश्रयस्य बाह्योति वदतां मते तद्ग्रहणाभावान्न । अत एव बाह्यप्रयत्नानुपक्रम्यामो नु नासिकान हो ना
दिनो हकाराः स्मृताः । ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु खफादयः इव चक्षुरांस्त्र वरो विद्यादित्युक्तं शि
क्षायां । नाद इति संवारघोषयोरुपलक्षणं श्वास इति विवारघोषयोः । न ह्यत्र विस्तु उपलक्षणं एचः सर्वसवु
तत्वकारस्य चानुनासिकस्यादर्शनादिपलं एदैतोरित्यादि । लोकानुभवसिद्धार्थानुवादके तत्तपर
शास्त्राप्रवत्त्वात्साधुतानामपि तत्स्थान लवबोधं तथा च पाणिनीयाशिक्षा कण्ठ्यावहाविचुय
शास्तालव्या ओष्ठजावुपू स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः जिह्वामूले तु कुः

ल०शं०शे०पू० घांतराणामिवास्यापिकार्यकालपक्षे तेनापकर्षणापत्तेरतएव भाष्येवस्तमेवापादितं अधिकारत्वादेवअनुवर्त्तिस धुटि १
१३ र्बुवा आमि त्यादिचरितार्थम् एवं च यत्रानुवृत्तिस्तस्यासिद्धत्वं सर्वत्र हे वर्त्ते चित्सपादसप्ताध्याय्याः किंचित्सत्रान्तर
स्तुस्मृतायाः तत्रायमर्थः होदृढसादाबस्योयस्यतो वाक्यमेदेनावचः हस्यढो भवति ढ्रत्वं च शास्त्रे सर्वत्रासिद्धमित
न४ त्वं मुनेरस्यादि भिन्नविशेष्यत्वापादिते तर्वेविनिगमकमेवमंग गमादिकयेवतत्तस्त्रास्त्रेप्रतितस्या
लेहत्वेप्रतियोगिते नापवादस्य यंप्रसत्यवप्रत्वंतत्रासिद्धत्वाभावेप्यत्रासिद्धत्वमवसेव असिद्धमिति सिद्धं निष्प
23 न्नेष्वरत्वंसिद्धमत्र सत्यविद्याविसादेसत्वादर्शनानन्तद्विनासिद्धमनिष्पन्नमत्र वत्वं यद्यपिलोकेनाहार्थज्ञान वाधकाति
सेवप्रवृत्तेकत्वेद्वस्तत्वावीरशास्त्रप्रामाण्यात्सार्थारोपोपि शास्त्रप्रवृत्तावप्रवृत्तौ चनियामकस्तत्वोध्यं अत्र शजन्पत्रा
कार्यासिद्धत्वेऽस्त्वस्यापायसिद्धिः अत्र पक्षेऽपि इतिस्थितेपरत्वाम्नुवृत्तस्य सपादसप्ताध्यायीस्थ कार्येद्रष्टव्या सिद्धत्वेपि
येनादे देवदत्तेहत्वरत्तस्त्वाकारामावेनपरत्रृत्पाद्यनापत्तिः अतिदेशस्यारोपत्त्रपत्वान्निर्घृष्टेनारोपासंभवेनकार्यस्यैव धिदे
रत्नपदेस्त्रावश्यकत्वात् शास्त्रासिद्धत्वेनुवत्राप्यत्वंगत्वात्रेपादिकंप्रवृत्तत्वावितत्वस्त्रास्त्रेएवाभावारोपात्
सन्निरत्वेवुद्धेरभावेस्त्रादेशावुध्यभावेल्वदेशात्वावुधोभावस्त्र जायमानकार्यवादेशस्यास्थानिवुधास्वर्त्तते
नहिस्त्रजन्त्रस्यायुस्रावृत्तिः अत्रहिंनगोवस्ययतीतिनदोषः एवत्तनुसत्रप्रसंगस्तत्राप्राप्तिरेवाभावारोपात्नचपूर्ववि
नेत्वेवसत्त्वमस्त्वितिवाच्यं सर्वशास्त्रमात्रोनिषधस्यपर्युनलोपः सुवितिसत्रासंगतिः तत्वैनियमार्थत्वस्त्वस्यास्त्र रामः
नश्ववसुत्वस्यारशास्त्रकस्यापिरवेशास्त्रस्यापात्रापेनत्वेवधास्त्रवचो नलोपशास्त्रेत्रु इत्वं तमितिन्यायेनासद्धचौस १३

विलाश्च बोध्यम्। तत्रैव ह्रू नामेकस्यानक्षेपिकस्यचिदुच्चारणे समकस्पर्शः कस्यचिदीषदिति शिक्षाकारोक्तिमनु
भवं चानुसृत्यावि वेक्तव्यम्। प्रयत्नं नामेति। नपुंसके भावे ल्युट् प्रयत्नमित्यपपाठः नङन्तस्य पुंस्त्वात्। तथा च। शिक्षा
स्वराणामूष्मणां चैवाद्य नन्तरं अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः श लः स्मृताः शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता इति
अचोऽस्पृष्टाः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववतः यणस्त्वीषदिति पनेन तेषामीषत्स्पृष्टत्वमीषद्विवृतत्वं चबोधितम्। ने
मस्पृष्टेत्यनेन शलामीषद्विवृतत्वं यणपेक्षयाधिकविवृतत्वं चेति बोध्यम्। अत्र शिक्षोक्ताव्याप्यधर्मवत्तां व्याप
कधर्ममादाय न सावर्ण्यमिति पणां चवर्गादिभिर्न सावर्ण्यं तेनाचितइत्यादौ न पादिः परसवर्णः। विवृतमे
वेति प्रक्रियादशायां विवृतत्वं प्रतिज्ञेयमित्यर्थः। तेन दण्डाढकादौ दीर्घे सिद्धिः। अन्यथा संवृतस्य ह्रस्वाका
रस्य विवृतेन दीर्घेण सावर्ण्याभावात्सन्नसादि [illegible] तिभावः। दीर्घाकारस्य विवृततरत्वं तु पाणिनि शिक्षा
नुक्तत्वान्नेत्यत्र शास्त्र प्रक्रियोपयोगितिदिक्। तस्य प्रयोगे संवृतत्वमाह। अ अ प्रयत्नभेदाद्दीर्घाभा
वः। अत्रोद्देश्ये सवर्णग्रहणं जातिनिर्देशो वा नव्याख्यानात्। अधिकारत्वे फलमाह। त्रिपाद्यामपीति। अन्यथा
गोधुङ्मानित्यत्र घत्वजश्त्वानुनासिकेषु भयभावानापत्तिरिति भावः। वस्तुतो घत्वे कृते झयइति वत्वापत्ति
र्दोषः। न च ततः परत्वाज्जश्त्वानुनासिकत्वयोस्तदप्राप्तिरितिवाच्यम्। विप्रतिषेधे परमित्यस्य सपादोद्देशत्वेन
त्रिपाद्यामप्रवृत्तेः पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येत्यनेनतस्यापवादोद्देशत्वस्यैव बोधना
त्। अन्यथा परस्यासिद्धत्वे विप्रतिषेध [illegible] रुत्वस्य सिद्धत्वात्सरभा

ल०शि०सू० १५ वोधनात् । सवर्णसंज्ञानुपयुक्तत्वान्तरम्यपरीक्षो । प्रयुक्तत्वरूपसादृश्येनवाह्यगुणानं इदं ह्रस्वत्वादेरानुनासिक्यस्य
चोपलक्षणं । श्वरइतिशजसाः अनुप्रदानंवाह्यप्रयत्नः विवृतएवेतइति । तदाभिप्रेत्यनंतरंजायमानेकंठविवारत्वेका
सेतेषांकर्तृत्वविवक्षा वोध्या विवारएषांप्रयत्नइतिभावः । अल्पेत्विति । वर्णत्वितीयचत्वर्थपंचमास्त्व घ्रमाह
कारानुस्वारौपरत्वाइत्यर्थः । नादभागिनस्तस्यप्रयत्नकाः । पचपरिवत्यादिषु घोषाघोषान्यतरप्रयत्नमात्रेण
विप्रक्रियांशनिर्वाहस्तथापिशिक्षानुरोधेनान्यपेक्षामुक्तिः । अल्पासवोऽल्पप्राणाः यत्र एतदुच्चारणोत्तरं प्राण
नामल्पत्वमिवभवतीति वर्गेष्वितिविद्यमानानामितिशेषः । चलणमिति । निर्धारणेषष्ठी अनंतमादितिशेषः । पू
74 र्वसदृशाइतिसादृश्यंप्रयत्नकृतं । अतएवायोगवाहेषुयमानागणनंभाष्ये । चत्वारश्चयमाःस्मृताइतिपाणिनि
शिक्षान्वसंगच्छते । अपन्ववेदेएवतदाह । प्रातिशाख्ये इति । अन्येषामिति । अचामुक्तान्यहलांचेत्यर्थः । यरत्वा
श्चेति । चेनाचामपिग्रहणं । रुपांरलुगितिसूत्रे इकारस्यात्तर्यतोदकारइतिभाष्यात् । घोषसंवारनादाल्पप्राण
त्वमचां अन्यथातदीपर्यायेणस्यातां अल्पप्राणत्वानंगीकारेदधौपर्यायेणस्यातां । अचांघोषत्वंपरःसंनिक
र्षइतिसूत्रेभाष्येपिस्पष्टम् । अन्येइति । द्वितीयचतुर्थौतद्यमौशषसहा अयोगवाहाश्चेत्यर्थः । जिह्वामूलीयय
मादीनांस्थानवाह्यप्रयत्नकथनंतुस्वरूपनिर्णयायनतुसावर्ण्यायेतरतम्यपरिज्ञानायवुपयोगीतिवोध्यं । अनु
पयुक्ताइति । तुल्यास्यसूत्रेवृशब्दग्रहणात् । उपयुक्तत्वेहिशषयोरपिसावर्ण्यंस्यादितिभावः । आन्तरतम्यपरीक्षा
चघोषवतइत्यादिनातत्र तत्रस्फुटीभविष्यतिस्पर्शाःतत्सद्व्यवहार्याः । अन्तस्थाशब्दआदन्तःस्पर्शोष्मणोरन्ते राम:
मध्येतिष्ठंतीतितदर्थः । ऊष्माणइतिऊष्मावाष्पस्तत्प्रधानाइत्यर्थः । एवंसोष्माणइत्यस्यवानुनासहवर्त्ते १५

नाश्चेदीर्घसिद्धानियमानुपयोगात् तज्ज्ञापितादावविदीर्घपत्रेष्वसवर्णेष्वात्र विषयसंभावनायामित्यर्थः तज्ज्ञापिता
दोषस्तु लोपस्य विदीर्घविषयसंभावनया सवर्णान्तलोपानापत्तेरिति दिक् वा हलम्यत्र इति काकलकादयस्ता अलविसर्ग
को सविकारास्त्वासो यत्तिव निर्विशेषस्वपनादेत्त विशेषस्य यथोद्यात्तस्योद्धाणात्तु तस्य तद्रूपकार्यकरत्वमेषां तथाहि
आत्मानुध्यासनस्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतं सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य
मारुतः वर्णान् जनयते इति शिक्षायामुक्त्या आन्तः करणं संस्कारसृष्टे येन स्वगतानर्थान्बुद्ध्वा स्वरस्यासमेसे वक्तुमिच्छया २५
[illegible] तद्बोधने च्छया मनो युङ्क्ते करोति तदिच्छावन्मनः कायाग्निं जाठरमग्निमभिहन्ति सा कायाग्निः मारुतं प्रेरयति स
मारुतः उदीर्णः ऊर्ध्वं प्रेरितः इत्यादिस्त्रदर्शः एवं च शब्दप्रयोगेच्छयोत्थयत्नाभिहतान्निनानाभिप्रदेशात्प्रेरितो वायुर्वेग
[illegible] अर्थतो गत्वा प्रतिनिवृत्तो [illegible] नन्नतस्यानेषु [illegible] स्पर्शाद्[illegible] तत्तस्या नान्याहत्य
वर्णान्नभिव्यनक्ति तेनानुविशेषेण गलविवृतविकारादीन्करोति [illegible] तस्यानाभिघातकायन्तानो आस्यान्तर्गते ला७
[illegible] कार्यकारित्वादाभ्यन्तरः [illegible] गलविवृतविकाराधिकरणे स्पर्शस्य [illegible] कार्यकरत्वा [illegible] इतिमात्राकालि
ध५ [illegible] रूपत्वात् [illegible] नाभिप्रदेशात् [illegible] एवं [illegible] प्रेरयति ला५
[illegible] इति तस्य वायुप्रेरणा [illegible] कार्यमास्य [illegible] इति तत्र [illegible] ह्रस्वला
दिजनकयत्नस्यास्यविशेषणेन सवर्णसंज्ञेऽग्रहणमित्युक्तं। यद्यप्येकः एकयत्नः सर्वकार्यजनको वर्णनाशकश्चेति
परः संनिकर्ष इति सूत्रे भाष्य उक्तं। तथापि तत्र कार्ये [illegible] भेदमारोप्य तथा तथा व्यवहार इति वो
ध्यं उदात्तादिजनकयत्नस्याभ्यन्तरकार्यकरत्वेऽपि [illegible] तेषामनुदात्त इत्यनेनाविवक्षा

25

र द्वंद्वं कृत्वा आपदेन द्वंद्वे लः अजभिरप्याकारस्य सावर्ण्यं न स्यादिति भावः अत एव भाष्ये प्रयत्नभेदेनैषां सा
वर्ण्याभावः साधितः एतेषु परेष्विति इदमुपलक्षणमेतेषु विद्यमानस्योत्यापि बोध्यं तेन हकारादीनामका
रादिषु परतो दीर्घादिसंग्रहः अच्चं स्यादिति अच्यदबोध्यत्वं स्यादित्यर्थः उदं प्रत्याहारघटकेष्वपि ग्रा
हकत्वात्प्रवृत्तिरित्रिमित्तेवत्किपक्षेत्तिबोध्य अणुदित् अणुदुदित्स्य सवर्णबोधकत्वात्तु विधीयतेस
वर्णस्येत्यस्य बोधक इति शेषः आदेशादौ सवर्णग्रहणवारणाय अप्रतीयत इति परेतु अप्रत्यय
ग्रहणमेकदेशानुमत्या भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति परिभाषां ज्ञापयतीति युक्तं प्रत्ययपद
स्य तदर्थत्वं तनुयुक्तं वार्तिककृता टिडितकित्सुभिरत्युपसंख्यानोक्तेः भाष्यकृताच्छप्र त्ययस्यैवमेतत्पारि
भाषाज्ञापकमित्युक्तेः ज्यादादीयसुद्रितस्त्रे भाष्ये ध्वनितमिदम् नत्राहि किमर्थमादित्युच्यते ज्याद
इत्येवोच्यतां का रूपसिद्धिः आनुयेतो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति एवं तर्हीदमेव ज्ञापयत्येषा परिभाषा
भाव्यमानेनेत्यादि तदुक्तं व्याख्याने हि पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरुभयोरपि निर्देशलत्वापत्तिः जातिपक्षेप्य
नयैव परिभाषया लवर्णग्रहणं वारणीयं व्यक्तिपक्षे गुणाभेदकत्वप्राप्तेश्च वारणीयं तेन घटवदित्यादौ
नानुनासिकोवकार एतेनाजुद्दिदित्येवासिद्धे ऽणग्रहणेनाणुसु गुणाभेदकत्वं ज्ञाप्यत इति परा
स्तमित्याहुः ननु चोक्त्यादावनुवादे कथमुदित्वमिति चेन्न व्याकरणान्तरेणाणमुदित्संज्ञकत्वेनादो

देर

ते इत्यर्थ इति प्राचीनव्याख्यातृभाष्ये स्पष्टं। यद्यपि वर्गद्वितीयचतुर्थयोरपि स्थाने तरतम सूत्रभाष्यादूष्मत्वं
तथापि विवृतमूष्मणामिति सत्रैतरवर्णहृयन्ते। अन्यथा कख्यादीनां सावर्ण्यापत्तौ नाकुला विद्यादि
निर्देशासंगतिरि तिभावः। अचः स्वरा इति उदात्तादिभिः स्वमेव राजन्त इति व्युत्पत्तेः तद्धर्मत्वादुदात्ताद
योपि स्वर इत्युच्यते। कपाभ्यामिति। खफयोरप्युपलक्षणं। अं अः इत्युपलक्षणमिकारादेरपि तद्ग्रह। अचः प
राविति। ऋलृवर्णयोरिति। ऋच्लृच्चेति विग्रहः। ऋलृक इति प्रकृतिभावः एतदर्थमेव वर्णोपदेशे लृका
स्य पाठः। अन्यथा तस्य सवर्णकपाठस्य वचनस्यैवाभावप्रसंगात्। अनितं चेदमेत्रोङिति सूत्रशेषे भाष्ये तत्र
हिसप्पंते सादौ हलोऽनन्तरा इति सूत्रे संहार घटकेऽत्र पि ग्रहकारस्य प्रवृत्त्यामात्राकालस्य यद्वया
देरनुदित्सूत्रेण पाणादि ग्रहणे न ग्रहणाद्विव्यंजनाश्रयो विधिर्गुरुसंज्ञा न प्राप्नोतीत्याशंक्य मात्रिकव्यंजना ए ७
नुपदेशादनुपदिष्टस्यास सात्। असत्त्वमिति पक्षे रथा कल्पत्वान्न अनुदित्सूत्रेण तद्ग्रहणमिति सूक्तम्। न च
लृ शिखे त्यादावन्त इति निषेधानुपपत्तिः ऋलृवर्णयोः पृथगनुबन्धकत्वकरणेन क्वचित्स
स्पराथ्या हकत्वकल्पने नादेयात्। ऋकारहकारयोरिति। एकारस्य तालव्यत्वमोकारस्यौष्ठ्यत्वमिति मते
एकार आकारादीनामप्युपलक्षणमिदम्। एतेन ना कयाला विद्येति सूत्रपित्वमुचितमित्यपास्तं। हवि
चेत्येवासिद्धे तौ रिसाकारे याक्त्सर्थ सूत्रे द्विवचनं नोपपद्यते मध्यमपदलोपि समासं दर्शयति। आ
कारसहित इति। अतएव वेत्या वित्ति निर्देश उपपद्यते समाहारद्वंद्वे ह इत्यत्र संज्ञ ऋलिति समाहा

ल०शा०शे० ०० १६ दि सादौ मितोऽस्य नानुनासिको वकारः । सामर्थ्यादिति । एचोऽयवायाव इत्यादौ स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणैव निर्वाह
इति वक्ष्यते । न च व्याप्यामिश्यत्र ओ इत्येकरूपेणोपादानेऽपि वृद्धिरादैजिति सूत्राद्य इडिस्सेव पाठ्यं । तत्र गुणसूत्रे च परस्से
रसवर्णसंज्ञावादिमते च लृ एवं ग्रहणसत्वात् । अत्रैतत्सूत्रवैयर्थ्यापत्त्यास्येन तन्मते लकारस्य गुणवृद्धिसंज्ञावि
धौ प्रत्याहारद्वयग्रहणे वैयर्थ्यस्य स्फुटत्वे च एचो ग्रहणं ह्रस्वेऽपि तत्र तद्ग्रहणवैयर्थ्यस्य च संग्रहो बोध्यः । प्रय
त्नभेदेनाप्यसावर्ण्यमित्यपि प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यं । परयपीति इदं व्याप्तिपदोवर्णानामुपदेशस्तावदुप दे
26 शोत्तरकाले संज्ञा तदुत्तरकालमादिरन्त्येनेति प्रत्याहारस्तदुत्तरकाला सवर्णसंज्ञा तदुत्तरकालमणुदिद
ति एतेन सवर्णेषु समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति न चात्रेकारः शाकारेऽज्झ्लातीति ना
ऊत्नावि लिस्सूत्रभाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिसद्यः । अयं भावः । आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारसिद्धौ
नाऊत्नावित्येतद्वाक्यार्थबोधे सतीनिर्णीते तद्विषयपरिहारेण सवर्णसंज्ञाबोध्यनिश्चये ऽणुदित्सूत्रेणैता
वतां ग्रहणं बोधनीयमन्यथा बाधकसंभावनया तुल्यासस्सूत्र [illegible] ज शक्तिग्रहे ऽप्रामाण्यसंदेहे नाणुदि
त्सूत्रजबोधानापत्तिः । न चैतद्वाक्यार्थबोधाद्यात्तन्निश्चय इति । होढ इति । हकारेणाकारग्रहणे स
ति यद्यप्राप्नोति तस्य सर्वस्याप्युपलक्षणमिदं । ननु परां सवर्णानामप्रसिद्धेरज्ग्रहणेनैवासिद्धेर्ग्रण रामः
ग्रहणं व्यर्थमत आह । यवला इति । अमो नुनासिका न ह्रौ विति सिद्धान्तेऽर्थेण इति नोक्तं । तेन संयंते सादौ
परसवर्णनिष्पन्नानुनासिकयवलानामनचि चेति द्वित्वं सिध्यति हलो यमां यमि लोप इत्यस्तु वैकल्पिकः । अ १६

वात्तउपदेशशब्दस्य करणसाधनत्वेन शास्त्रपरत्वेऽस्या विधास्त्रपरत्वेनेल प्रवृत्तेः स्थलभत्वाच्चोभिन्नक्रम इत्सा
होदित्त्वेती यद्यपि समुदायसवर्णानां ग्रासिद्धिस्त्वं प्यापितदवयवत्वादि सवर्णा एवात्र तत्सवर्णा बोध्याः ह्रस्वाकारा
द्यारपि कालस्य गुरुत्वाद्युपाधिभेदेन स्थानेषु भेदमारोप्य तत्तत्स्थानत्वं रूपपादं। अत्रेति आह कसूत्रए वेलर्थः।
व्याख्यानादिति भावः। उपसर्गादृतीत्यादि तपरकरणादिति तनयुक्तौ लृकारग्रहणे न चारितार्थ्यमिति। एवमिणा
विपरीणैव अच्चिविधिवृत्तिस्सूत्रे। इण इत्येव सिद्धे चेरितिसूत्रे ग्रह निर्देशो व्याख्यानाच्चेति लणसूत्रे भाष्ये स्पष्टं।
नन्वेवमस्याव्याविला दौ सवर्णग्रहणं न प्राप्नोति। अणग्रहणे न वर्णसमाम्नायस्थानामेव ग्रहणेन णका
रादिचिन्हेन प्रत्याहारे तत्प्रत्याभिज्ञानेन तत्रत्याद्यवर्णोपस्थितेषु उच्चारिताभेदेन गृहीतेषु सूत्रस्य चरि
तार्थ्येन व्याप्तिपक्षे तत्र तत्र सवर्णाभेदेन प्रकृते प्रत्याहारघटितकिहितीयवर्णादौ चोच्चारितस्यैव ग्राह
कत्वादप्रवृत्तेरिति चेन्न। जातिपक्षाश्रयणे नादोषात्। अत एवानेकतकारादीनां कल्त्वादिसिद्धिः
सूत्रे णग्रहणं च न कार्यं। ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यमित्यनेन समानजातित्वस्यैवातिदेशो नोपसर्गादृ
तीत्यादौ न दोषः एतद्व्यतिरिक्तसवर्णे समानजातित्वसत्वात्। प्रत्ययानुबंधकरणाच्च न अणुदित्त्व
दिस्यप्युक्तकार्यसंकरः। व्याप्तिपक्षे। अइउण्सूत्रे भाष्ये प्रोक्ता भाष्यरीत्यात परसूत्रस्य जातिग्रहणप्राप्तस
वर्णग्रहणनि पामकत्वं वद प्रत्ययइत्यस्य योगविभागेन तत्प्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकत्वात्सदीना
मइत्यादौ विधेयेन दोषः [illegible] दकत्वप्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकत्वमप्यस्य बोध्यं। अत एव चटव

ल॰शा॰शे॰सू॰
१७ रणमसंदेहार्थंतपाकृवीर्थंप्रकृतस्सूत्रेभाष्येत्रपास्त्रेगुणनामभेदकसंज्ञापकादाभ्रिससवर्णग्रहणार्थंला
भावस्योक्तत्वात् कृष्णौ लंकंगंगौघइत्यादौनिमात्रव्याहत्तयेपरार्थमपि[illegible]शब्दोत्रपदपरोर्थपरत्वास
भवात् आदेचोहवृद्धिपदाभिन्नाइतिनावयार्थः पदपदार्थयोस्तादात्म्यस्यांगीकारात् रामेतिशब्दस्वरंनामसमान
भंग पिनाकिन इत्यादौतयोरभेदप्रतीतिरनुभवसिद्धत्वादित्यन्यत्रविस्तरः वृद्धिशब्दस्यसंज्ञात्वेनुव्याख्या
नात्विधेयत्वेपितस्यपूर्वपाठोमंगलार्थः अदङ्एकालित्यादौतथात्वदर्शनविधेयस्यप्रथमप्रयोगेऽसाधुत्वप्र
17 सवारणायेतिभाष्ये स्पष्टं सर्वशब्दानांसर्वार्थवाचकत्वेपिवाचकत्वस्यग्रहीतस्यैवबोधजनकतयासंज्ञासू
त्राणामज्ञातसंज्ञिज्ञापकतयाविधित्वं किंचसर्वेसर्वार्थाइत्यभ्युपगमेयोगिरूढ्यानाम्भदृष्टासर्वस्य
शब्दानामर्थानांचविशिष्यज्ञानाभावात् सामान्यतस्तथाज्ञानेनचनबोधोययोगिशास्त्रेत्वस्म
दाद्युद्देशेनैवप्रवृत्तमितिबोध्यं तत्रैवसंकेतग्राहकशास्त्रकरणं स्वेच्छयैवेत्येषायदृच्छाशब्देनव्यवहृ
करणशा३ रः स्वेच्छयासंज्ञाः क्रियंतइतिचेत्तदुपदेशस्यसंकेतान्याकृतत्रसंज्ञात्वाग्रहणेतासामनित्यत्वव्य
वहार अतएवतत्संज्ञानिरूपप्रकरणादन्यार्थग्रहणस्यानियमः कृत्रिमाकृत्रिमन्यायमूलतयोश्चसं
ख्यासंज्ञासूत्रेभाष्ये आथर्विकमेवाम्नुनियमप्रमादायसंज्ञासुतेषुनियमश्चव्यवहारौव्यवहारायनियम रामः
संज्ञायाः संज्ञिनिबध्नादित्यादिनाकृतः वाचकताबोधकत्वेपितदनुत्पादकत्वान्नशब्दार्थसंबंधः १७

त्रेदं बोध्यं व्यक्तिःपक्षार्थो गुणाभेदकाइत्यभिमानेनात्र सूत्रे ग्रहणमिति। अतोभिस इत्यादौ तपरकरणात्तर्हि
वहोरिति सूत्रस्थ वर्णग्रहणव्याख्यानाच्च तपरपदे बहुव्रीहिपंचमीतत्पुरुषावित्याह। तःपर इत्यादिना वर्ण
ग्रहणेन तत्सामर्थ्यादत्वावच्छिन्नसर्ववर्णग्रहणबोधनेन तपरसूत्राप्रवृत्तिः आद्योदाहरणमतोभिस इति
अंत्योदाहरणं। वृद्धिरादैजिति। यद्यप्यत्र संज्ञातासरानच्च तत्समका लस्तत्सवर्णोवाप्रसिद्धस्तथापि तपरक
रणात्। भाष्यप्रमाणाच्च। तात्परशब्दबोध्योवर्णः स्वसमकाल ग्राहकइत्यर्थे नादोषः। इदं चाविध्यर्थमेवाण
ग्रहणाननुवृत्तेः। गुणानां भेदकत्वपानात्। विधित्वेपि वृद्धिरा दैजित्यादावाकारांशे सावकाशेनानेनातोभि
स इत्यादौ परत्वेनाणुदित्सूत्रबाधः। संख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वे हविरोधस्यसत्वात्।
गुणानामभेदकत्वे त्वनवकाशत्वाद्बाध इतिबोध्यं अत्रावध्यवधिमतोः शाब्दत्वेन वर्णस्यैवसंज्ञात्वेपिवि
शिष्टद्विमत्त्युसत्तिः स्तोत्रलाक्षाध्यात कालस्येत्यस्तदुच्चारणकाल समकालस्येत्यर्थस्तदाह। समकालस्येव
ति। एवकारोन्यायसिद्धवाप्यवाध्यकाभावस्यानुवादकइतिभावः। जातिपक्षेत नियमार्थमेवसवर्णग्रहणा
नुवृत्तेः। एवंगुणानामभेदकत्वमिति वृद्धिरादैजितिसूत्रभाष्यसंमतमित्युक्तपक्षेपि नियमार्थमेव इदमाणु
णइत्यादौ विभक्तितकारेनप्रवर्तते उपसर्गाहतीति तपरकरणात् अः दोनवित्यादौदकारएवेति न दोषः। स
च पंचमीसमासाभावे तकारइवोच्चारणार्थमुत्सृष्टार्थोवा। तपरसूत्रेदकारत्रश्लेषपक्षे तु धकारादि
स्थानिकोदकारोबोध्यः। वृद्धिरात वृद्धिरात ऐजितिपदत्रयमिति न समासात्तादिप्रवृत्तिशंकातपरक

रेविभाषाकृञीत्यत्रनिपातपदसंबंधश्चासिद्धः एषांद्योतकत्वंवाचकत्वंचयथाकार्यंप्रयोगंवोध्यमित्य
न्यत्रविस्तरः। असत्वेइतिपर्युदासोलाघवादित्याह। अद्रव्येति। विशेष्यतयाद्रव्यभिन्नार्थइत्यर्थः। तेनक्रियावि
शिष्टद्रव्यवाचिनांविप्रादिघटकप्रादीनांनचादयःकिंस्वरादिपठितानामसत्ववृत्तित्वेप्राद्युदात्तत्वंमाभूदि
ति। उपसर्गाःयोगग्रहणंपदच्छेदेप्रादीनामन्वयस्तत्रत्वेवोपसर्गत्वादित्यर्थवोधनायतेनविगताःसेचका
अस्माद्विसेचकोग्रामइत्यादौषत्वंन। गतिश्चेति चउपसर्गसंज्ञासमावेशार्थः। तेनप्रति प्रणीतमित्यादौगति
त्वाद्गतिरनन्तरइतिस्वरउपसर्गत्वात्णत्वंचसिध्यति। प्रादयइति। योगविभागस्तुक्रियायोगाभावेपिनिपात
त्वाय। एतत्सिद्धमेवोपसर्गप्रतिरूपकस्यनिपातत्वमुक्तंचाथनगरंगस्तरूत्रेणेत्यादिक्। अपरेत्यादावनुक
रणयोरभेदविवक्षयास्त्वन्तुत्वात्। निसदुसिति। अत्रेदंवोध्यं। सांतग्रहणेरांतस्याग्रहणमेवयत्रत्वरूत्वम
सिद्धंतत्ररांतग्रहणेपिनसांतग्रहणंतद्दृष्टमारुत्वस्यासिद्धत्वात्। यत्रतुरुत्वस्यसिद्धत्वंयथाषत्वणत्वयोस्त
द्विषयोपसर्गत्वप्रतिषेधपरेदुःषत्वणत्वयोरितिवार्त्तिकेकृततरेफसांतस्यापिग्रहणं। षत्वणत्वयोरित्यस्यत
द्विधायकशास्त्रयोरित्यर्थात्कार्यकालपक्षाश्रयणात्। अतएवदुःषमादिषुदुःशब्दपाठःसार्थकः।
त्याह। अपदुःसुषुस्थःकुरितिदुःपूर्वकस्याधातोःकुप्रत्ययेसाधुः। अन्यथादुस्पूर्वकात्कुप्रत्ययेउपसर्गादित्ये
वषत्वेसिद्धेतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेवनचास्यरूढत्वेनावयवार्थाभावादुपसर्गत्वाभावः। अत्यंतरूढेषुप्रतिष्ठा
निष्ठादिषुषत्वानापत्तेः। अर्थवत्वारोपेणचेत्सकृते पिदुःसः पाठस्तुदुस्यतइत्यादौरुत्वासिद्धत्वाभावा
यइतिदिक्। नचेति। इतित्वेकेपिपदार्थकस्यशब्दपदार्थकत्वकृत। यथागवि स्यमाहेत्यादावनुक

निरुक्तहानिः। आसां च शिष्टप्रयुक्तत्वात्साधुत्वमित्यन्यत्र विस्तरः। कार्यकालपक्षेपि मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धि
पदार्थजिज्ञासायां वृद्धिरादैजित्युपस्थितात्तदर्थबोधरूपे शक्तिग्रहे कृते विधिवाक्यार्थबोधः। अत एव ष्यङः
संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये कार्यकालसंज्ञापरिभा षंभसेत्युपस्थितमिदं भवतीत्यचि भमितीत्युक्तं। ईदूदेत्
सूत्रे भाष्येपि कार्यकालसंज्ञापरिभाषं प्रगृह्यः प्रकृतेसुपस्थितमिदं भवति ईदूद्द्विवचनं प्रगृह्यमि
नि = तीति निषेधेति सूत्रे कैयटेपि निष्ठेत्युक्ते संज्ञावाक्यैकवाक्यतावत्त्, निष्ठेति सूत्र पितत्वस्याह। अत्र पक्षे एकत्र शक्तिग्र
हे कृतेपि तत्प्रदेशस्थस्यैव तत्रार्थे शक्तिरिति संभावनया प्रदेशान्तरस्थे बोधो न स्यादिति सर्वप्रदेशेषु तत्त
त्पदशक्तिग्रहपूर्वकं विधिवाक्यार्थबोधः। यथोद्देशपक्षे एकदेशशक्तिग्रहात्सर्वत्र बोध इति विशेषः। एतेन
कार्यकालपक्षे तत्परत्वं स्यच्छार्थमेवादैच् पदार्थस्य वृद्धिविशेषणत्वाद्विधेयत्वेन सवर्णग्रहणप्रसक्तेः
यत्र वृद्धिपदं तत्रादैजित्युपतिष्ठत इति क्रमेण संज्ञासूत्राणामर्थादिलपास्तम्। इत्यन्यत्र विस्तरः। अत्रात्वावित
नामपि आदैचां ग्रहणं तेन शालीयादिसिद्धिः। भूवादयोक्रियावाचिनः किंविकल्पार्थकवाशब्दस्य निपातस्य था
ऽत्वे प्रातिपदिकत्वाऽस्वभावे पदत्वानापत्तेः तदुक्तौ लुग्न दोषः। वार्थस्य विकल्पस्य तभविष्यत्कालसंबंधा
भावेन क्रियात्वाभावात्। अस्मादर्थस्यापि तत्त्वम्। तभविष्यकालसंबंधात्। भ्वादयः किं। अण व पतिवृद्धप
तीत्यादीनां धातुत्वे शास्त्रविहिततया साधुत्वापत्तेः। सूत्रप्रोक्ते भाष्ये स्फुटमेतत्। उक्तं भ्वादीनामुदित्त्वे न धात्वधि
कारविहितकार्यो दुष्टत्वादिना स्थितपाठभ्रंशानुमानान्न तेषु दोषः। प्राग्रीश्वरात् अधिरीश्वर इत्यभि
व्याप्य प्राग्निपाता इत्यधिकारः। प्राङ्निपाताः सन्तो गत्यादिसंज्ञा इत्यर्थः। ते न ताभिः समावेशः। अधिरीश्व

ल०श०शे०कृ०
१९

सूत्रं। तत्र स्वशब्दस्यात्मीयपरत्वेनार्थमाह। रूपशब्देन शब्दस्वरूपमेतदुभयं संज्ञी सर्वः। तत्रार्थो न विशेष्य उक्त
युक्तेः। किं तु शब्दविशेषणं एवं चार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञीत्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषासिद्धा। अत्र चार्थः। कल्पिता
न्वयव्यतिरेककल्पितः प्रकृतिप्रत्ययादिबोध्यः। शास्त्रीयोपि सत्यमुख्यो प्रसिद्धश्चेति गौणमुख्यन्यायोभि
मतपदार्थाय इति न्यायश्चासिद्धः। अत एवेयं विशिष्टरूपोपादाने एवेदं सूत्रं च तत्रैवार्थोपस्थितेः सू
त्रे वानियमप्रसक्तेः अनन्तवर्णग्रहणे इत्याकरे स्पष्टं। दाधाघ्वदास्येह तु घोरित्यादौ चारितार्थ्येनोप
सर्गे घोरित्यादौ स्वरूपमित्यनेन न परत्वात् [illegible] बाधशंकावारणाय अथ मशब्दसंज्ञेति नात्र षष्ठीतत्पुरुषः। क
र्मसंज्ञादेरर्थसंज्ञात्वेनानिषेधात् प्रवृत्तौ कर्मण्यणित्यादौ स्वरूपग्रहणप्रसक्तेः किं तु सप्तमीतत्पुरुषः शब्दप
देन च शब्दशास्त्रं तदाह। शब्दशास्त्रे इति। भाष्ये लघवेऽर्थस्य बोधे पुर उपस्थितत्वाद्राज इत्यादौ तज्जन्यबोधे
प्रकारतयाभासमानस्य राजन्शब्दस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति व्यर्थं सूत्रं। उपस्थितार्थस्यायोग्यमानाभावेन तस्य
विशेषणतयान्वयसंभवेन चार्थवत्परिभाषापि सिद्धा। लक्ष्यानुसारात्। तत्र संज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकृ
रणाद्युपात्तसंख्यावाचकष [illegible] षशब्दस्य षट्संज्ञाकरणे न शब्दशास्त्रीयसंज्ञायां स्वरूपाग्रहणज्ञापनात्प्रो
पसर्गे घोरित्यादावदोषेण शब्दसंज्ञेत्यपि व्यर्थमित्युक्तं। अत एव जनपदापत्यपशुदेवतादिशब्देषु न
दोषः तत्र च वचनात् दिषु विशेषाणां ग्रहणं स्वेपु षट् तत्र पर्यायाणां विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणं सभाराजे राम:
त्यत्र पर्यायाणामेव ग्रहणं पत्रिमत्स्यमृगान् हंतीत्यादौ मृगपदेन पर्यायाणां विशेषाणां स्वरूपस्य १९
च ग्रहणं मत्स्यपदेन स्वरूपस्य विशेषाणां मीनरूप पर्यायस्य च ग्रहणं सिध्यति। अन्यथा तदर्थं यत्नः

रणे इह ल स्वरूपमिति तिप परिभाषायां शब्दपदार्थकस्यार्थपदार्थकत्वकत्वात् क्वचिदिति तेन पदार्थविपर्यासकत्वं
यथानुवादवाक्ये सञ्चन वाशब्दाभ्यां प्रसक्तसंबध्यते व्याख्यानात् । तेन नवाशब्दयोरर्थौ संज्ञिनौ स्वं रूपमि
त्यस्य प्रत्याख्याने श्विति शब्दोऽस्य पर्यायवाचिकार्यस्याबाधात् । तयोरेव संज्ञित्वे तु विभाषाश्वेरित्यादौ न वाश
ब्दावादेशौ स्यातां प्राप्तविभाषाप्राप्तविभाषे नाप्तयोगः तयोरपि द्वौ नफलकत्वात् । अप्राप्तविभाषास्वपि
न तासामपि द्वौ विधिमात्रार्थत्वात् । अप्राप्तत्वे न निषेधासंभवाच्च । तस्मादुभयत्र विभाषार्थमिदं विभाषाश्वे
रित्यादौ एतदभावे यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्वविकल्पः कित्सु तु निस्वमेव संप्रसारणं स्यात् ।
निषेधमुखेन प्रवृत्तौ कित्स्वेव प्रवृत्तेन पित्सूभयथा प्रवृत्तिस्तु वैरूप्यापत्तेः वाक्यभेदापत्तेश्चाशक्या संज्ञाक
रणे लभ्यन्ते क्रमानुरोधात् । पूर्वं कित्सु निषेधस्ततः किदकित्पक्षयोर्विभाषा लिटि ऐकरूप्यं । प्रापितेऽस्य तिप
द्वौ भवतः । लोकरूपेण विधिमुखेनैव विकल्पः । भाष्यकृतस्तु एवं हि अन्यतरस्यामित्यादौ वनुपपत्तिर्विभा
षापदाभावात् । इति शब्दस्य विभाषे सर्वथा विभाषापदार्थः संज्ञेति न युक्तं । अर्थसंज्ञा दृष्ट
त्वात् । अपि च शब्दमात्रसंज्ञेऽपि न युक्तं एकस्यापि समानफलकानेकसंज्ञाकरणस्यानाकृतिः संज्ञे
ति संज्ञासूत्रस्य भाष्ये तस्मात् सारेण उभयमुखेन प्रवृत्तिर्वाच्येति विभाषा
पदघटितेषितत्वे वा स्वं रूपं शब्द । स्वरूप
मित्यस्य बोधमिति शेषः आख्यानात् तदाह । शब्दे इति लौकिकव्युत्पत्त्योपस्थितार्थस्य ग्रहणेन
पौर्वापर्यासंभवात् प्रातिपदिकादिलक्षणे तदर्थकशब्दमात्रग्रहणपक्षे नियमार्थ

षण विशेष्यभावव्यत्यासेतात्पर्यग्राहकमिदं। एवं च द्वितीयाश्रितेत्यादौ श्रितादयोऽधिकारप्राप्तसमर्थैरित्यस्य वि
शेष्याभूताइति न तदंतविधिः तस्य तत्प्रकृतिके लवणतयास्त्वपेत्यनेनान्वयस्तेन कष्टंपरमश्रितइत्य
त्र न समासः। नडादिभ्यः फक् इति नडादावपि नडादिविशेष्यप्रातिपदिकंविशेषणमिति सौत्रनाडरित्यत्र न फक्।
उगिदिति। तेनातिभवती सत्रौगितश्चेति ङीप् दाह्निरित्यत्रातदन्नत्र च सिद्धः। एवं चोक्तो निषेधः प्रत्ययागृ
ह्यमाणप्रातिपदिकविषयः प्रत्ययविधिविषये गृह्यमाणप्रातिपदिके न तदंतविधिर्नास्तीत्यनेनैक
वाक्यत्वलाभात्। उगिद्वर्णेतिलेकदेशानुवाद इति बोध्यं। अत एव वनोरचेत्यादौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्र
हणमित्यस्याप्रवृत्तिनिषेध इति दिक्। विरामो। प्रावेघञ् शब्दानुशासनप्रस्तावादाह। वर्णानामिति। उच्चा
रणाभाव इत्यर्थः। सच व्याख्यानात्किंचिद्वर्णोच्चारणानंतरकालिक एव गृह्यते। प्रदेशा वावसाने इत्या
दयः। अभावस्यापि बुद्धिकृतपौर्वापर्यं वर्णवत्। परशब्दो नान्यार्थो न्यत्वस्याव्यभिचरितत्वादत आह। अ
तिशयितइति। स्वभावसिद्धार्धमात्रातिरिक्तकालव्यवायेन रहितः तेन तद्व्यवायेन वा क्योच्चारणे संज्ञा न।
संनिकर्षश्च प्रायः परेण। क्वचित्पूर्वेणापि। अत एवावसाने कार्याणां संहिताधिकारे पाठः। नचावसान
संज्ञया परस्य त्वेसावकाशायाः संहितायाः सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायेन विषयभेदेपि वाधः स्यादिति
तदसंयातिरेवेति वाच्यं। तदधिकारे तेषां पाठेनाकडारसूत्रस्य स्वशास्त्रीयसंज्ञामात्रविषयत्वकल्पनात्।
एतेन नतथा लोकेपीत्यत्वात्। तदुक्तं। वार्तिककृता संहितावसानयोर्लोकविदितत्वादिति। नचावसान

कर्त्तव्यः। परे त्वन्त्याकयोरित्यत्र वशब्देन स्वरूपग्रहणं न दीर्घोणमासीत्यत्र नदीपदे न स्वरूपग्रहणं च सिध्य
ति लक्ष्यानुसारिव्याख्यानेन च मम सर्वेष्टसिद्धिः। ज्ञापकपक्षे पि ज्ञापकसिद्धं सार्वत्रिकत्वान्न दोषः।
अत एव भगवता ज्ञापके न सिद्धं वचनं प्रत्याख्यातमित्यादि कृपे नवि। येनेति करणे तृतीयाविधिरिति भावे
किः कर्मात्र विधेयं कर्त्ता चाचार्यः प्रसिद्धत्वाल्लभ्यत एव। यत्तु करणं कर्तृपरतंत्रमिति तृतीयव्यापारं तत्रैव लक्ष्यते।
तत्त्वशब्दानां विशेषणत्वेनेति विशेषणमिति लब्धमिति। तत्त्वासु पूर्वविभक्तौ मलक्षणोलस्य सर्वसंमतत्वात्। किं
बहुनायं वाप्रत्ययानामन्ये सांवाशब्दानामर्थं विधानं कृतशास्त्रेण तेषामन्यत्रार्थे तदर्थे वान्येषां लक्षणप्या
विसाधुत्वाभावस्य प्रत्ययः पुंयोगादिभाष्यतो लाभात्। करणस्य व्यापारवत्त्वनियमादन्येषां च व्यापाराभावा
द्विशेषणमेवात्र करणं तृतीयातेनेष्यते। तस्य चेतरयोः तिकरणमेव व्यापारः। तदुक्तं भाष्ये। येनेति करणे एषा
तृतीया न्येन चान्यस्य विधिर्भवति। यथान्येनस्य स्थामहस्स्यादिभिर्विधत्ते एवं मन्त्रो यदिति अत्राधातोर्य
त्वं विधत्ते इति अन्येन चान्यस्येत्यनेन यस्य कार्यं यस्मिन् तच्छ्रतयोः करणत्वं दर्शितं। अन्यस्येत्यस्मान्नि
सस्याप्युपलक्षणत्वं तत्र शब्दोपस्थित विशेष्यस्य तादृश विशेषणमेव तदन्तग्राहकं। क्वचित्सत्तिणमके तादृशं शब्द
रूपविशेष्याभावादप्याप्यतदन्तविधिः। तत्रोन्तरंगत्वात्समानाधिकरणमेव। तत्र तदन्तविधौ सत्तितप्याविशे
षण तयोऽप्यसाध्येत्युक्तौ निमित्तं। अत एवेन्हन्इत्यादौ इनप्रोतदन्तविधिर्नहि नंजमित्यन्वपो भवति
तदन्तस्येत्यस्य तदन्तशब्दस्येत्यर्थः। नन्वेवमेरजित्यत्र नस्यादत आह। यस्य चेति॥ स्वमित्यनुवृत्तं षष्ठ्या
विपरिणम्यत इति भावः। अंतरापमित्यस्य प्रत्याख्यानेऽल्तदन्तस्य चेति पाठ्यमिति बोध्यं। समासप्रत्ययेति। विशे

ल॰शा॰प्रो॰१९॰ नाशंकार्थवत्ताव्यपदेशिवद्भावइसुक्तं सोधरोर्थवा नोभव्यपदेशिवद्भावः।वर्णस्यार्थवत्त्वंचेपायेस्यादावस
२१ हायेएवनत्प्रकृतेइतितद्दर्पः।एवंचैकस्मिन्नसमस्यार्थवत्त्वेनेनोक्तइतिदिक्।हलोनं।अजौः श्रांतंदं
ड्यतामित्यत्रसमुदायेप्राप्तदंडनवदत्रसमुदायस्यैवसंज्ञानप्रत्येकंअनंतराइसुक्तेऽत्र तस्यविशेषणत्ता
यारोवौचित्यात्।यतसंयुज्यंतेवर्णायत्रेत्यन्वर्थसंज्ञाबलान्नप्रत्येकंसेतितन्न।घटपटौसंयुज्येतेयत्रे
त्यादौसंयुज्यमानपदार्थातिरिक्तस्यैवान्यपदार्थतया प्रतीतेर्नुसन्धत्वेनतद्व्य तिरिक्तत्वस्य घटितप
दवाक्यरूपसमुदायस्यसंज्ञापत्तावनिष्टापत्तेः।महासंज्ञात्प्राचामनुरोधादेव।तेनसुदृढ्ढातीत्यत्र षवद्दे
27 संयोगांतलोपोनेत्यन्यत्रविस्तरः।हल इतिबहुवचनंसौत्रंयद्वाहलौचहलश्चेत्येकशेष स्वरितात्संहितायां
मिनिसूत्रेनुदात्तानामितियदेतत्सैकशेषस्यभाष्यकरणात्तेनद्वयोरपीतिशिक्षेत्यादौगुरोश्चहलइत्य मेव।कृति
प्रत्यय सिध्यति यत्रापिबहवोहलः श्लिष्टास्तत्रापिद्वयोर्द्वयोरेवनबहूनामपीत्यपि चिंत्यमेवफलाभा परेसंयोगा
वात्तथातत्रागयदध्यात्ववयवसंयोगस्यैवाश्रयणेनताद्दृशस्यचत्रयाणांसंयोगस्याभावादितिभाष्यस्य दिलोपविधा
स्वं। आनंतर्येव्यवधानाभावोव्यवधानंचविजातीयेनैवेत्स। शायेनाः अजूभिरिति अत्रकुत्वन्यायं अत नात्बहूना
एवहयवरट्सूत्रेऽचोःह्वितिभाष्यप्रयोगेकुत्वंदृश्यतेस्वरैरव्यवहिताइतिसूचिताइत्तिः हलः।किंतितउदेवअत्र
गुरोरितिप्लुतःस्यात्।अनंतराः।किंपुनस्तं।अत्रसकारमकारयोःसंयोगत्वस्कोरितिलोपःस्यात्।संयोगेगुरुभे रामः
तेत्यादौगुरोरनुक्तेः।कित्वसामर्थ्येनभृतपूर्वलघूपधग्रहणाद्बोध्यः घितसंज्ञेति प्रथमाध्यायस्यानांसंधि २१

कार्येषु संहिताधिकारात्सेवं यत एवास्य ग्रहणे च मंडूकप्लुतिरस्त्विति वाच्यं। सत्यामुपपत्तौ मंडूकानुवृत्तेरयुक्तत्वा
त्। ध्वनितं चेदं विसर्जनीयस्य स इति सूत्रे भाष्ये। संनिकर्षः सामीप्यं। स्थ [illegible] ङ। स्थ इति स्थः प्रकारेण
प्रत्याहाराख्यानात्। यद्यपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्युक्तेः शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तग्रहणं
सिद्धं। प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायस्यान्तोपात्तविशेषणत्वेन तदन्तविधिरिति न युक्तं। इयानि
त्यादौ तस्य तादृशसमुदायेन व्यभिचाराभावेनोपासंभवात्। प्रातिपदिकस्य शब्दे नान्वयाच्च। तथापि संज्ञावि
धौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावज्ञापनार्थमेतद्ग्रहणं। तेन घसंज्ञा तरप्तमपोरेव न तदन्तस्य। तेन गौरी
ब्राह्मणितरेत्यत्र न ह्रस्वः। एतन्निषेधसामर्थ्यादेव प्रदेशेष्वपि न तदन्तविधिः। न च ज्ञापितेऽपि वैयर्थ्यं। पदप्रदे
शे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणेनैव सिद्धेरिति वाच्यं। पदत्वस्य प्रकृतिसाधारणत्वेनापदग्रहणे प्रत्ययग्रहण
स्यैवाभावात्। यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यस्याननुवृत्तेः पदसमुदायस्य न पदत्वं। इयानित्यादौ यस्मात्प्रत्ययवि
धिस्तदादित्वघटितात्तत्त्वव्यपदेशिवद्भावेन बोध्यं। तेन शास्त्रीयस्यापेक्षाचलादेरतिदेशात्। विशिष्टनि
ष्ठव्यवहारनिमित्तकार्याणि। असहायेऽपि कर्तव्यानीति तदर्थमिति। अत इयन्मात्रमित्यादौ वतन्तत्वात्स्वार्थे
इतिमात्रच्सिद्धेः। हरित्यादौ सोऽस्तु नैव पदत्वं हलिसर्वेषामिति निर्देशेन सत्यहायेतदप्युक्तेः। नि
जौ च तवाग् एकाच इति [illegible] भाष्यं स्वभुपेत्यवादेन। ध्वनितं चेदमादेच उपदेशेऽतास्यनुदात्तेदित्यादौ
भाष्ये तत्र हि हौ कातइस्यौकारस्य हत इत्यादावकारस्यैजन्तोपदेशत्वमकारान्तोपदेशत्वं व्यपदेशिवद्भावे

22

विवाक्यार्थान्वयिता। तदर्थसतदन्त्यपि लोविधेयलाभावेन उपस्थापकत्वस्यैवभंगापत्तेः। इयं च एधितेइत्या
दौ अंजनानां गुणव्याख्यस्य स्थर्थे भिन्नमित्यादौ निषेधप्रवृत्तये इग्लक्षणत्वसंपत्त्यर्थं चेतिदिक्। ह्रुतप्रादेरिति।
ऊकालइतिसूत्रात् ह्रस्वदीर्घप्लुतइत्यजिदिचानुवर्तते ह्रस्वेत्यादिपदं च तृतीयया विपरिणतमितिभावः। ते
नादिवद्दष्टत्व अविभक्ताविस्त्रीदावेतदनुपस्थितिः। शेषं प्राग्वत्। आद्यंतौ। यद्यप्यत्र मिलितस्य नेतान्व
यइतिद्वंद्वो न प्राप्नोति तथापि सम्प्रहयोरन्वयबोधोत्तरं यथासंख्यमितिसूत्रारंभसामर्थ्यात् पुनः प्रत्येकान्वयः
लोके त्वेवं रीत्या प्रयोगोत्स्यावधुरेवेतिभाष्ये स्पष्टम्। अत्रैव यथासंख्यसूत्रोपन्यासो युक्तः। दृष्टांते श्रूयमाणस्ये
ष्टन्हस्य प्रत्येकसंबंधः पुरस्तादपवादन्याये नस्थानेयोगत्वस्यायमपवादः प्रत्ययपरत्वं तु परत्वादमुं बा
धते तेन चरेष्टादयः परा एव भवंति। अत एव यत्र तदभावे स्थानषष्ठीसंभावना तत्रैवेदं प्रवर्तते तदाह।
यस्येविति। आद्यंतादिशेषवयवीयच्छब्दार्थः। यथासंख्यसिद्धमर्थमाह। क्रमादिति। इतावितिकिं। टुकुपर्या
येणाद्यंतयोमीभूत्। मिदचो। अयं बाध्यसामान्यचिंतया स्थानेयोगत्वप्रत्ययपरत्वयोरपवादः। त्वणाह
इतिनिर्देशात्। निर्धारणेइति। यस्यसमुदायस्य मिद्विहितस्तस्याचां मध्ये इत्यर्थः। सौत्रमेकवचनमितिभावः।
तस्यैवेति। यस्य विहितस्तस्यैवेत्यर्थः। अत एव समुदायभक्तो नोत्सहते वयवस्येगंत. तां विहं त्वमितिभाष्यं सं
गच्छते। अंतावयव इति। पूर्वसूत्रात्समस्तमप्यन्त्यपदमेकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादनुवर्तत इतिभावः। मुं
चतीत्यादिविषये तुफलाभावादयोगव्यवच्छेदाताववयव इत्येक्षाप्रवृत्तिः। परिभाषाणामनियमे नियमकारिणी
त्वादाह। अनिधारितेति। तेनोदुपधायागोह इत्यत्र स्थानेयोगत्वं न उपधापदसंनिधानेनावयवषष्ठीत्व

कार्येपि योगिनीनां संज्ञानां प्रकरणमिति समाप्तमिदमर्थः। तेनाद्येङिति प्रकृत्य एङः संज्ञा लोपसंज्ञाद्यनुपन्यासेपि न क्ष
तिः। अ अइ साधुपन्यासस्तु प्रासंगिकः। इति संज्ञाप्रकरणम्॥ इको गुण। परिभाषेयं व्याख्यानात्। गुणवृद्धि
शब्दाभ्यामिति। गुणवृद्धिग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्ग्रहणसामर्थ्यादिति भावः। अनुवर्तमानं च सं॰ ज्ञिपर
मेव स्यात्संज्ञाकरणेनान्यत्र संज्ञिपरत्वात्। यद्वा तदप्यनुवर्त्य गुणवृद्धिरिति येन गुणवृद्धी योजने येत
ल्लाभः स्वादिष्विति सूत्रे अनुवृत्तपद पदस्य संज्ञापरतापाएव दृष्टत्वात्। ह्मांतेति सूत्रे संज्ञापदस्य तद
न्तलाभसंभवादप्यपरतेति विभाव्यं। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया ल्लना त्रानिर्वाहः। तत्र प्रतिपदोक्तस्येस साक्षा
दुच्चारितस्येति साक्षात्तत्तत्शब्दानुवादेन विहितस्येत्यर्थात्। ध्वनितं चेदं मन्त्रे वृभाष्ये असाधुविधेय
समर्पकगुणवृद्धिपदश्रुति लिंगं तदाह। विधीयेते इति। अत एवातो गुणे वृद्धिरेचीत्यादौ न दोषः। एतेन
शब्दपरयोः पूर्वयोर्गुणवृद्धिपदयोरनुवृत्त्या यत्र तत्पदेनेदमुपतिष्ठते इत्यर्थेन त्यदादीनामइत्यादि व्याप्त
तौ सिद्धायामिहैवैतद्ग्रहणं निवार्यमित्यपास्तम्। एतन्मूलकमेव विधौ परिभाषायां तिष्ठते नानुवाद इत्युद्घो
षः। एवं च पदोपस्थापकपरिभाषाविषये विधीयते इत्यस्य व्याख्यानं बोध्यः। एवं च तस्मिन्निति निर्दिष्टे
षष्ठीस्थाने इत्यादेरनुवादेपि हानिः। तेन प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्यादात्स्वरितयोर्यण इत्यादौ न दोषः उ दीचा
ए॰ २ मानः स्थानेद्विर्निष्ठ्यानेयहेतुस्पष्टार्थमेव तत्र विधिवाक्ये प्रथमाया विधेयविभक्तित्वे न तदन्तस्योद्दे
श्यतसमर्पकत्वनिर्णयः अत एव गुणादिपदानामेक [illegible] पदोपस्थापनेन चरितार्थानाम

ल०श०शे०छ० सप्तम्यंतपदपंचम्यंतपदार्थकस्वतंत्रस्यसर्वनाम्नानिर्देशः।व्याख्यानादहुलद्पसंस्कारानुनोधाच्चनलतत्तत्पदपर
२३ मन्यथातस्मिन्नणिंचतस्माल्लुङचितस्माच्छलोनइसत्रेवप्रवर्तेयातां।सप्तमीडसप्तम्यंतानामेवतत्कृदर्थो
लानितिबोधनाय।तद्बोध्यार्थस्यनिर्दिष्टइसनेनसामानाधिकरण्यायच।इतिशब्दःपुनस्तस्यतदर्थपरत्वबो
धयतीतिनिः।शब्दोनैरंतर्येदिशिरच्चारणेणएवंचसप्तम्यंतार्थेऽव्यवहितोच्चारितउपश्लिष्टस्यपूर्वस्यकार्यमितिबो
चोर्थः।एवंचैतत्परिभाषाद्वयोपस्थितौसप्तम्यंतपदस्यपंचम्यंतप दस्यचार्थौ।लिंगंचात्रसूत्रेउपश्लिष्ट
23 पदाध्याहारेणनिर्दिष्टइतिश्रोपश्लेषिकेऽधिकरणेसप्तम्येवोचितताउपपदीकमत्रेरितिन्यायात्स्
तुसनिसप्तमीतितत्रचदीयतेइतिसत्रेकैयटस्पष्टंस्तुत्रेसोविनिसूत्रेचकैयटआह।तस्मिन्निनिपरिभाषायां
सप्तम्यांसत्सप्तम्याश्रयणमशक्यमिति।उपश्लेषःसमीपवर्तित्वंतच्चवर्णयोर्वैच्छंद्रष्टव्यंएवमिकोयणचो
23 न्यादावयीयमेवेतिसंहितयामितिसूत्रेभाष्येतत्रोपश्लेषःपूर्वस्यपरस्याव्यवहितस्यैवव्यवहितस्य २।४
चेतिनियमार्थमिदत्रव्यवहितएवेतिच अतएवलक्ष्यानुसारात्क्वचित्तस तीत्यध्याहारोसत्सप्त
स्ना२ म्याश्रयणेनास्याःप्रवृत्तिरिनिसूत्रेनानलोपइतिसूत्रेभाष्येउक्तं।अतएवकर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्रनास्याः
प्रवृत्तिःनिसृजिप्रत्यान्तप्रकृत्यर्थकर्तृकर्मणोःषष्ठीतितदर्थात्।तस्मादितिसूत्रेनिर्दिष्टइतिनिर्दि रामः
ष्टादित्यर्थकविभक्तिविपरिणामात्।साचोत्तरस्येतिदिग्योगलक्षणेतिदिग्योगलक्षणपंचम्या २३

निर्णयात्। स्थानेयोगेत्यस्य स्थानपदार्थनिरूपितसंबंधार्थिके सप्तमी। स्थाने न योगो यस्या इति विग्रहे नि
पातनात्साधुत्वस्य भाष्ये उक्तत्वात्। अस्तेरनंतरेत्यादेरपि अनंतरादिनिरूपितसंबंधे सेवा षष्ठी। षष्ठीमा
त्रोच्चारणे स्थानपदाध्याहार इत्यत्रायं विस्तरः। प्रसंग इति। दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमित्यादौ तथा
दर्शनात्। भावे ल्युट् स्थानशब्दे। प्रसंगश्च सति संभवे यथा तत्र बाध्यप्रसापनार्थं शब्दप्रयोगात्। इकोयणि
त्यादेरन्यरेकारघटितशब्दस्यार्थबोधनाय प्रसंगे तस्य रकारघटितः प्रयोक्त इत्यर्थः। एरुरित्यादेश्च
तस्तुरिति। अतो न शब्दनित्यताहानिः। किं चेकारबुद्धिप्रसंगे यकारबुद्धिरित्यर्थः। अत एवाचः परस्मिन्नि
त्यादि संगच्छते स्पष्टं चेदं दाधाघ्विति सूत्रस्थाने वक्ष्यते। अत्र योगे भूर्भाष्ये। स्थाने .त। षष्ठीत्यनुवृत्त्या यत्र स्थान
षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठत इति विध्येकवाक्यतयैवास्य नियामकत्वेनाविहितानां नियमः। भुक्तवंतमिति न्याय
विरोधात्। फलितमाह। प्रसंग इति। सदृशतम इति। अर्थात् प्रमाणं नामधेयमेव। अत एव वर्गे गोदकमि
त्यादौ त्रिमात्रो न। तमप्राकिं। वाग्घरिरित्यादौ महाप्राणत्वसाम्ये न जातिमानः पूर्वस्य वर्गे वर्गद्वितीयो मा
भूत्। किंतु नादवान्महाप्राणश्चतुर्थ एव यथा स्यादिति। स्थानेऽन्तरतम इति सप्तम्यन्तपाठस्तु दीर्घे बुधण
हि ध्यादुष्ठ इति भाष्ये स्पष्टम्। यत्रानेकेति। स्थाने ग्रहणमेकदेशानुवृत्त्यानुवर्तमाने पुनः स्थानेग्रहणं तु तीय
याविपरिणामेन वाक्यभेदमाश्रित्य प्रसंगे सति संभवे स्थानत एवान्तरतम इत्यर्थमिति भावः। स्थानत इति। स्था
नेनेत्यर्थः। तत्र स्थानत इको यणचीति। अर्थतस्तु वञ्चक्रोष्टुरिति। इह क्रोष्टुशब्दस्याने पञ्चशब्दो नादेशः
गुणतस्तु वाग्घरिरित्यादौ प्रमाणतो ऽदसोसेरित्यादौ। तस्मिन्निति नि। अत्र तस्मिन्निति निर्दिष्टे इत्यत्र तस्मादित्तिस

क्षपमत्र अलसमुदायो ऽनंतरस्थानषष्ठस्या लिंगं। अत एवेतो दिसादौ नास्याः प्रकृत्तिः षष्ठ्यादीनामिसस्यावय
वषष्ठी लादित्तइसस्या ऽलसमुदायो ऽनंतरत्वाभावाच्च। ङिच्च। अनेकालर्थमिदं। आदेरिति। आदेरलइसर्थः तेन
द्वीपमित्यादौ पात समुदायस्यानेत्वं। अत्र परस्येत्यावर्त्तते तेन परवोधकपञ्चम्यन्तेन पत्र परस्यस्थाने विधा
नं तत्रैवेदं। तेन ङिसंज्ञित्तइसादौ न दोषः। तत्र विकरणाद्यवधाने प्रवृत्तये धातो रित्यस्य विहित विशेषणत्वात्
अनेकाल्शित्। शितउदाहरणं। इदमइश्। ननु शकारोच्चारणसामर्थ्याभ्दूतपूर्वानेकाल्त्वमादाय सर्वा
देश त्वेसिद्धे शिदिति व्यर्थं। किंच सानुवंधकनिर्देशोपपानाल्लः स्यानित्वं भो भगोइ तिसूत्रे भाष्येउक्तं। तथा
देशत्वमपि सूत्रोपात्तस्यैवेति तद्व्यर्थं विधो निर्दिष्टोपो ऽनेकाल्स सर्वस्येति सूत्रार्थः। उद्देश्यपलविधेयवा
च्यविषतया वोध्यविषताउ अनुवंधविनिर्मुक्तस्येति नाणुदित्सूत्र भाष्यविरोधः। घ्वसोरित्तिलोपस्यलोपो
पीतिप्रकृते पुनर्लोपे ग्रहणसामर्थ्याल्सर्वादेशत्वसिद्धेः। अनुवंधानामेकांतत्वमेव न्याय्यमिसुक्तमि
तिचेन्न। नानुवंधकृतमनेकालत्वमितिज्ञापनेनचारितार्थ्यात्। तेन दिवऔदित्यादौ नानस्सर्वादेश
त्वमस्य च पथे संज्ञातथ्यावद्व्यते नानेकाल्शिदितिल नोक्तं। अनंतरस्येति न्यायेनादेः परस्येत्यस्यैवनिषेधा
पत्तेः। परत्वादिति। आदेः परस्येत्यस्यावकाशः द्व्यंतरुपसर्गेभ्योद्वीपं शित्सर्वस्येदमइश् एवमतोभिसित्यादि
विषये ऽनेकाल्शित्सने नादेः परस्येति परत्वाद्वाध्यते। एतेनङिच्चेत्सत्र ङिदेवानेकालंत्यस्येति नियमेनसि
द्धे ऽनेकाल्ग्रहणं व्यर्थमिसपास्तं। स्वरितेन। इत्यंभूतलक्षणेतृतीयास्वरितत्वज्ञाप्योधिकारोविनि
योगइसर्थः। स्वरित्त त्वं चेदं दोषविशेषरूपमज्झल्साधारणं। स्वरूपमधिक्रियमाणपदघटका

94 राम: २५

मेवतत्प्रवृत्तिः। उदस्याः इत्यादौ चोद इति दिग्योगलक्षणा पंचमी। तत्रानियतदिक्शब्दाध्याहारे प्रसक्ते पर शब्दस्यै
वाध्याहार इति तस्मादित्यनेन नियम्यते। अव्यवहितोच्चारितासंचम्य सत्स्येति तदर्थस्तत्फलितमाह। सप्तमीनिर्देशे
नेत्यादि। यदि तु अर्द्ध मात्राधिककालेन वर्णान्तरेण वा व्यवधाने ऽपत्यरूपेण नेत्युच्यते तदा निर्दिष्टपदस्
हिताधिकारस्थविफलइति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। अवग्रहे च संप्रदायएवशरणमिति। आनङादिवि
षये आदेशोत्तरमेवावग्रहो न्यत्र ततः प्राक्। अकृतव्यूहपरिभाषा लनित्यानात्वेसेवा। नलक्षणेन पद
काराअनुवर्त्याः पदकारैर्निमित्तलक्षणमनुवर्त्यमिति भाष्येण तदनुरोधेन शास्त्रासंकोचस्य शास्त्रकरणा
२७ भावस्य चापत्यस्पष्टमुक्तत्वात्। एतेन संहिताधिकारस्तु हि र्भ्रतानामर्द्ध मात्राधिककालव्यवाये प्रवृत्तिज्ञापना
र्थ। तेनाग्नाविन्द्र इत्यादाववग्रहे आनङादिस्तद्धि रित्यपास्तं। प्रत्ययः परश्चेत्यादौ तु अन्तरङ्गाबिकलात
स्मादिति परिभाषा प्रवर्त्तते नप्रत्ययाव्यवहितात्। अत एव छन्दसि परेपि व्यवहिताश्चेतिसूत्रं सार्थकं। आगम
विधावप्यानेमुगित्यादौ तस्मिन्निति परिभाषया पूर्वसंबंधित्वनिर्णयः। अत एवात्र पूर्वस्येत्यादिन स्थानषष्ठी
तत्रहि .भिरेव संबंधस्य निमित्तत्वेन षष्ठी स्थान इत्यस्या प्रवृत्तेः। आङ्कुटादि भ्य इत्यादावपि षष्ठ्यशविकले
तत्परिभाषाप्रवृत्तिर्बोध्या। परिभाषाणां नियमत्वे तु यदि परिभाषासूत्रं न स्यात्तदाव्यवहितादावपि प्रवृत्तिः
स्यादित्येतावतेति दिक्। अलोन्त्यस्य। षष्ठी स्थाने इत्यनुवर्त्तते तदाह। षष्ठीत्यादि। स्थाने विधीयमानः स्था
नषष्ठी निर्दिष्टान्त्यस्येत्यर्थः। स्थाने इत्यादिकिं। इद्गल्च अकारान्तेभ्यो माभूदिति। अन्त्यस्येति साहचर्या
दल इति षष्ठ्यंतमन्त्यस्यालइत्यर्थः। अल इति किं। पदस्येति विधीयमानं वसु स्वस्तिदवस्य नुद्भामित्या
दावल्यस्यपदस्यमाभूत्। स्थाने विधीयमानवदिति स्थाने वित्यर्थः। एवं चाल एवेति। अन्त्यस्यैवेति नियम

लर लयै

ल०श०शे०टी० २५ शेपिकार्यस्थितिरूपः। यथा दण्डविनाशेपि घटस्थितिः स्यादेतदिति सर्वस्तदाह। निमित्तमित्यादि। तत्र युक्तं कार्यं
जातमपि न कुर्वंति नोच्चारयन्तीत्यर्थः इति केयटादयः। अन्ये तु ऊहो गतरंगशास्त्रे बहिरंगापोहनरूप
25 त्वात्। तन्निमित्तविनाशं दृष्ट्वा पूर्वमपि न कुर्वंतीत्यपर्यालाहुः। इयं परिभाषा निष्फला निर्मूला चेति परिभा
षेन्दुशेखरे निरूपितम्। इति परिभाषाप्रकरणम्॥ ॥ स्यादिति कार्यशब्दवादे इदं। संहितायां विषय
इति। कार्यिनिमित्तयोः संहितायां विषयभूतायामित्यर्थः। स्थानेन्तरतम इति। इदं यथासंख्यसूत्रे भाष्ये स्प
ष्टं। जातिपक्षे यथासंख्येनापि निर्वाहे इति स्थानेन्तरतमसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। अनुनासिकस्थानेपि निरनुना
सिक एव विधीयमानत्वेन सवर्णग्राहकत्वात्। गुणाभेदकत्वपक्षेपि न विधेयो णत्वविषये दीर्घादीनामिणा
दिपदे रूपस्थितये प्रत्याहारेषु जातिपक्ष एवेत्यणुदित्सूत्रभाष्ये स्पष्टमत एव सर्वत्र तकारादीनां ऋऌला एदे
दिसिद्धिः लृदिदय इत्यादिनिर्देशादयश्च जात्याश्रयणे मानमिति दिक्। व्याकरणस्य साध्वनुशासनत्वेन श
ब्दानित्यतापक्षे शब्दानां सिद्धत्वेन शास्त्रवैयर्थ्यापत्त्याम्भजिप्रसंगे मार्जिः साधुर्भवतीत्यादिवृद्धिसंज्ञासू
त्रादिस्थभाष्यग्रामा येन यदिह परिनिष्ठितेन ज्ञाप्यतत्साध्वित्यर्थापत्तिकल्प्यवाक्येन बोध्यम्। कार्यशब्द
वादे लक्ष्यभाष्योन्नीतानादित्वात्सर्ववृशात्तत्कल्पनं बोध्यं। एतेन स्थानप्रमाणेभ्यांतरतमे ह्रस्वेकारस्य च रामः
रितार्थ्येपि एदीर्घे किं यस्यादित्यपास्तं। स्थानतश्चांतर्यस्य सर्वतो बलवत्त्वात्स्थानेन्तरतम इति सप्तम्यंत २५
पाठस्यैवैतत् दूषणेनैव भाष्ये दूषितत्वादिति भावः। चोदित्यर्थोध्वनितं चेदमेओङ्सूत्रे भाष्ये तदाह।

ज्ञिषं वा तच्चानुनासिकत्वप्रतिज्ञाणस्य विनियोगस्य प्रायेणोत्तरत्रोपस्थितिः। कास्तु सूत्रेत्रापि क्रियतद्दू
रमधिकार [illegible] इत्यत्रासति गमके व्याख्यानमेव शरणम्। किंच स्वरि
तेनाधिकारगतिस्तेन गोस्त्रियोरित्यादेरप्यधिकारस्य प्रसंग्रहणमित्याकारादवसेयं। एतेन व्याख्याना
देवानिवृत्तिवदनुवृत्तिरपि भविष्यति। आकांक्षायास्तु सत्यामश्रुतकल्पनायाः अन्याय्यत्वात् श्रुतापेक्षाण
स्यन्याय्यत्वाच्च किं सूत्रेणेत्याशंक्य स्पष्टं चेदं भाष्ये परनिषेधेति। परं विप्रतिषेधसूत्रात् बलवत्। नित्यकृता
कृतप्रसंगित्वाद्धि पूर्वी नतु मनित्यं तत्राकृताभ्यागमस्याभावकल्पनापेक्षया। कृताभ्याभावकस्यैव तत्कल्पनं युक्तम्।
तस्य बलवत्त्वे बीजं। अतः मध्ये बहिरंगशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये तर्भूता यंगानि निमित्तानि यस्य तद
तरंगम्। तदीयनिमित्तसमुदायानंतर्भूतांगकं बहिरंगं। तस्य बलवत्त्वे बीजमाह। असिद्धमिति। इयं
च वाहऊठसूत्रे ज्ञापिता। यद्यपि प्रसंगवत्तीलोको ऽहरपते मनुष्योयं प्रातरुत्थाय प्रथमं शरीरकार्या
णि करोति ततः संबंधिनामिति न्यायमूलकल्पमस्यास्त्वंचः परस्मिन्निति भाष्ये उक्तं। तथापि तेन न्यायेन
युगपत्प्राप्ति विषय एतेव स्यात्। ज्ञापकेन तु सर्वविषयता बोध्यत इति वाहऊठसूत्रे कैयटे स्पष्टं। अन्य ऊ२ ऊ१
था वाहः संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते आद्गुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ प्रष्ठौह इत्यादि सिद्धौ ऊठ्विधा
नं व्यर्थं स्यात्। नाजानंतर्य इति परिभाषायास्तु नास्त्येव नायज्ञेइण्डमित्यादौ दोष इति परिभाषेंदुशेखरे विस्त
रः। अपवादस्तु वचनप्रामाण्याद्बलवान्। अकृतव्यूहा इति। नकृतापि शिष्टा जहत्कौ। निमित्तविना

ल०श०शे० २६ स्थान्यादित्युक्तेर्बभूः विवेसादौ वलादित्वदाणेट्सिद्धिर्नहि तत्र वलादित्वं स्थानितो लभ्यं किं त्वस्वाश्रयमेव। यन्नि-
मित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिर्वातिदेशोऽभ्युपते तस्य निमित्तस्य स्थान्यसाधारणधर्मत्व एव निषेधप्रवृत्तेः। प्रकृते
चार्द्धधातुकत्ववैकल्यप्रयुक्ताऽप्राप्तिर्न तत्स्थान्यसाधारणं पश्च तादृशवलत्वघटितं वलादित्वं न तद्वैकल्यप्रयु-
क्ताऽप्राप्तिरिति बोध्यं। प्रत्यासत्त्या च शास्त्रीयकार्य एव स्थानिवत्त्वं तेन नायकसिद्धिः प्राधान्यात्कार्यातिदेशोऽयं शास्त्रा-
तिदेशस्तु कार्यातिदेशादभिन्नरूपः। तस्यापि कार्यफलकत्वादिति ध्वनयन्नेवं कैयटः। भाष्येपि तत्रांगशास्त्रातिदे-
26 शात्सिद्धमार्गयत्कार्यं तदतिदिश्यत इत्युक्त्यानयोरभिन्नरूपत्वं सूचितं। तत्रानपेक्षितार्थसंनिधानस्तत्तन्निमित्तरू-
पकार्यव्यवहार एवानेन कार्यं न तु स्वशास्त्रेणेवेति। अत एव रामायेत्यादौ स्थानिवत्त्वेन सुब्लात्सुपि चेति दीर्घ इति
संगच्छते। परिवीरित्यादौ परत्वाद्दीर्घ इति च संगच्छते। यद्वा किंचिन्निमित्तवैकल्येपि दीर्घादिकार्यमनेनाक्रियते
तत्र कार्यं किमित्याकांक्षायां तत्स्वरूपनिर्णयस्य विधिशास्त्रमूलकत्वेन तदुद्देशेनैव परशास्त्रविहितत्वं रूपं पर-
त्वं तेषां बोध्यं। एतदेवाभिप्रेत्यातिदिश्यमानकार्ये गमुपदेशादेश एव इत्यभियुक्ताः। अत्राद्यपक्ष एव भाष्यसंमतः।
अत एव स्थानिवत्त्वविधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्येतदुपपादनाय- सस्थानिवद्भावादंगसंज्ञास्वा-
श्रयं च लघूपधत्वाश्रितं लघूपधगुणादिः प्राप्नोतीत्यादिभाष्योक्तेरिति बोध्यम्। एवं यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोप-
देशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तातिरिक्तं सर्वं निमित्तकत्वमतिदेशस्यापि। अत एव षत्वभावे नातिदिष्टमत्वस्य वर्णा- रामः
श्रयत्वमित्यादिव्यवहारः। सर्वातिदेशोऽपीदं तुल्यं यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तं शास्त्रीयमे- २६
वप्रत्यासत्तेः। स्थानिवदित्युक्ते संबंधिशब्दमहिम्नैवादेशलाभेऽप्यादेशग्रहणं श्रौतस्थान्यादेशभावस्यैव ग्र-

दे वा स्त इति सूत्रकृता शाकल्य मते सर्वत्र द्वित्वाभावोक्तेरिति भावः अवसाने द्वित्वसिद्धये ऽनचीति प्रसज्यप्र
तिषेधस्तदाह नत्वचीति इदं द्वित्वं प्राप्त द्वित्ववद्भिः प्रयोगएव पदद्व्यादेरप्यप्राप्ततोच्चारणा क्रियानिरूपित
कर्मत्व श्रीत्वस्योचित्यात् इति ध्येयोति। ननु द्वित्वे पूर्वं धस्थानेजश्त्वनिष्पन्नदस्यायि लदपलक्षणस्ये
ना४ ति न्यायात् विकारानन्यत्वेन नलदस्य भेद इत्यत्र प्रपंचितं। स्थान्यादेशयोर्भेदात्स्वं रूपमित्युक्तेश्च।
तस्थानायन्नतद्धर्मत्वमते यथा गुरोः स्थाने शिष्यो राजकुलानि गत्वा आसनादीनि लभते इति लो
कन्यायेन स्थानिकार्यमादेशेन स्यादतः स्थानिवत्सूत्रं ननु स्थान्यलेति। प्रत्यासत्तिन्यायलब्धमिदं॥
आदेशस्य स्थानिभूतो योऽल् तस्थानिवंधीचयोलत इति धर्माश्रय इत्यर्थः अत एव रेफस्थानिकवि
सर्गस्य शब्दत्वं न स्थानिवत्त्वेनेति भोभगो इत्यत्र भाष्ये स्पष्टं ऋ धातोर्द्वित्वे ऽभ्यासस्योरदत्वे ऽरित्य
स्य हलादिशेषस्तु अरित्यस्य पुनः पूर्वोऽभ्यास इत्यनेनाभ्यासत्वात् स्थानिवद्धि रुक्त धातुपूर्वभा
गत्वात् प्रक्रियालाघवतानपायानस्य सुलभत्वात् अतएव घिन्वतीत्यादाविरान। उकारव
स्वार्द्धधा लकलस्य वकारे नातिदेशात। घवत्रेणनिवृत्तयेत्वविधाववस्थानिवत्वमपरविधावितिन्यासे न साधितं भा
ष्ये सालेकदेश युक्तिः। अ सिद्धवत्सूत्रेणासिद्धस्याप्यनासानिसाद लोकलवेनोपन्यासात्। अप्रसानि प्रपंचः
पूर्वत्वविज्ञानादित्तिवार्त्तिके पंचमीसमासे नासिद्धेः कैयटेनोक्तत्वाच्च। प्रदीप्तेसादोच्चवलादिलक्षण इत्येतन्न।

ल०श०शे०भू० सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधात्। असिद्धवत्सूत्रं तु शास्त्रीयत्वादौ स्थानिप्रयुक्तधर्मभावसंपादनेन चरितार्थं। न चाप्रत्य
२७ यइत्यस्य पर्युदासत्वे शास्त्रीयकार्याभावात्स्थानिवत्वं दुर्लभमिति वाच्यं। वेः स्कंदेरनिष्ठायामिति षत्वविधायकेत्ति
ङुं तेषत्वाभावायावश्यके न्यायप्येनानिष्ठायामिति पर्युदासे क्त्वादिसमतेन पर्युदासलभ्याशास्त्रीयेपि शास्त्रता
सर्पविषये शास्त्रीयवदतिदेशबोधनात्। विस्कन्त्वइत्यादौ हि निष्ठान्तत्वस्यानंतरतयास्थानिवत्वेनैव निष्ठा
त्वस्यवक्तव्यत्वात्। तस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वे तु लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेवोक्तार्थसिद्धिरिति बोध्यं। केचित्तु भाष्ये त
त्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभस्य तत्कार्यस्य च लोकन्यायेनैवासिद्धेः स्यामिति देशः। स्वं रूपमित्येतच्छास्त्रसत्वात्तोः
27 कार्यं वध्वौ न स्यादिती सुक्तं। एवं च स्वं रूपमिति शास्त्रविषये तेन सिद्धिरिति सूचितमेवं चाशास्त्रीयस्याविध
र्मस्यातिदेशो भवत्येवातिप्रसंगस्तु लक्ष्यानुसारेण क्वचिल्लोकन्यायानाश्रयणेन परिहरणीयोप दिप्राप्नोति। एवं च न
काश्रद्दोषः। न पदान्तेति सूत्रे ब्राह्मणकाङ्क्ष्यतिरित्युदाहरणस्य क्वचित्तदनाश्रयणं तत्र हि काङ्क्ष्यतेः क्तिच् तत्रा
ल्लोपे तस्य स्थानिवत्वादुवङि यणि चानादेष्ट्यादचः पूर्वत्वे स्थानिद्वारकोण्णह्यमाणोऽन स्यादित्याहुः। अत
एवार्थवत्सूत्रशेषेऽप्रत्यय इत्यस्य पर्युदासत्वमेवोक्तं भाष्ये तत्र पदे च काण्ड इत्यत्र पूर्वोत्तरवद्भावेन प्रत्यया
न्तभिन्नत्वादोषः शंकितो न तु स्वाश्रयप्राप्त्यां तत्वेन ह्रिपो दीर्घो द्विति सूत्रे भाष्येपि। अतिदिश्यमानधर्मविरु
द्धस्वाश्रयकार्याभाव इति स्फुटं। तत्र हि ह्रियइत्यत्रे यङ्यर्थे प्रकृतिवदतिदेशे स्वाद्यनुत्पत्तिमाशंक्यैवं तर्हि राम:
अतिदेशिकानां स्वाश्रयाणिनानिवर्त्तंत इति समाधाय अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयनिवृत्तेरावश्यक २७
त्वाभिप्रायेणाप्येतन्नेत्याशंक्यनिर्देशसामर्थ्याद्विभक्तिरित्युक्तमसिद्धवत्सूत्रे कैयटे स्फुटमेतत्॥

हणमिति शंकावारणद्वारा एकादित्यादौ शब्दानित्यत्ववारणाय सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन कल्प्यमानस्यते
स्तुरित्या नुमानिकादेशस्य संग्रहार्थं तेन पचतित्यादेः पदत्वसिद्धिरिति भाष्याशयः । ननु तोऽस्ति त्वमपि छिन्नपु
छे सुनिष्फलव्यवहारवल्लोकसिद्धन्यायेनैव सिद्धं तदुक्तं प्राग्दीव्यतोऽणिति सूत्रे भाष्ये दीव्यतिशब्दैकदेशादीव्य
द्वानुकरणमिदमित्युक्त्वा किमर्थं विकृतनिर्देशः एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा एकदेशविकृत
मनन्यवदिति अतएवात्र विकारोऽशास्त्रीयोऽपि अतएव ज्ञापकस्य शब्दादर्शनं तद्धि वचनेन ज्ञापकस्यावित्यत्र ह्यकार
तायासातस्याणित्वनानेन न्यायेनागतयायाप्नुम्पूर्वसंबंधिविधित्वेनाचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन वारितोऽचः
परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये एतन्न्यायानाश्रयणे त्वगत्वमेव दुर्लभं अतादि वक्ष्यते भाष्यकैयटयोरपि गुडोदकमित्या
दावेकादेशे कृते दकशब्दस्यानेन न्यायेनोदकशब्दत्वमाश्रित्योदकेनेवल्ह इति पूर्वपदांतोदात्तत्वमुक्तं प्रशानित्य
त्वंतु रूप स्वागवयन्यायेन समाधेयमनन्यवदित्यस्यान्यवन्नेत्यर्थः तन्नान्यसादृश्यनिषेधेऽन्यत्वाभावः सुतरामिति
चेन्न । मूर्द्धस्थान्ययात्वजातिव्यंजकस्यैव यवदर्शनाभावेनन्नौतित्वप्रतीतेर्न्यायेनानुपपादनात् किंचातिङः संज्ञा
याप्तिवादिसूत्रे यानपरिछिन्नपरिमाणनिष्कृष्टतया परिछिन्नपरिमाणार्थवाचकशब्दानां न्यूनाधिकेन शास्त्रव्यापा
रंविनाऽप्रवृत्तेर्यन्नादिधिरिति सूत्रे संज्ञासूत्रे च भाष्ये उक्ततया तदभावात् न्यूनाधिकत्वं चैवरूप्यस्योपलक्षणेन वत
गुडु २ एंडुलानित्यादौ स्थानिवद्भावेन प्रत्ययांतत्वेऽपि स्वतः प्रत्ययान्तभिन्नत्वात्प्रातिपदिकत्वापत्तिरिति वाच्यं । अतिदेशस्य
भावेनाति दृश्यमानधर्मविरुद्धधर्मस्य कार्यभावात् । अतएव जहीत्यादौ जादेशस्यासिद्धत्वे साम्प्रयोहे लुक् ।

ल०भा०शे०ष०

२८

28

श्री

वाग्रत्वम पदेशविरो धात्वाश्रय ध्रुत्वनिवृ त्तौठगनाप त्तेरितिदिक् ॥ अत्रस्थानि निसत्तिय ष्टद्विं

ग्रंसेशानचः। तिलस्पसार्वधातुकादेशेऽनुवंधास्थानिवत्वज्ञापकत्वमुक्तमुक्तदूषणैरेवदूषितंच। अन्यथानल्वि धावितिनिषेधेनतत्वाप्राप्त्याज्ञापकत्वासंगतिः। तिवाद्यादेशेष्वपित्वाद्यसिद्धेश्चेतिवोध्यं। अचः११। आदेशग्रह णमनुवर्त्ततितदनुरोधादच्चइतिस्थानषष्ठीपरस्मिन्निसादेशविशेषणं सिद्धसाध्यसमभिव्याहा रान्निमित्तत्वलाभम्। तदाह। परनिमित्तइत्यादि। अचएवादेशइत्यर्थः। तेनमरुत्तमाचष्टेमारयतीत्यादौवृद्धिः। अ त्रसूत्रेप्रयोगेयोऽचस्थानिकइत्यर्थः। नतुसूत्रेस्थानित्वेनोपात्तोऽचस्थानिकइत्यर्थस्तेनणिलोपादेरनेनस्था नि वत्वंसिध्यति। अचइतिकिमागसमलोपस्यस्था निवत्वाद्धस्वस्येतिलङ्नस्यात्। अतएवचऊपर निह्रसेऽप्यंतास्मिन्वि अवीवदद्दित्यादिसिध्यपी निषेधः सार्थकः। परस्मिन्निति किं युवजानि निङिः स्थानिवत्वेन यलोपोनस्यादिति। पूर्वविधाविति किं। नैधेयःनि पूर्वविधा नः। किप्रत्ययेआतोलोपेतस्यस्थानिवद्भावात्तदादेशेऽपिभवतिस्थानिनिसतियन्नभवतितदादे शेऽपिनेतिभावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशः। तत्रभावोदाहरणंनिगाल्यतेइति। अभावोदाहरणंपटयतीत्यादि स्थानिनिमित्तकंभवत्यादेशनिमित्तकंनेतिचतदर्थः। अ दुपधत्वसंपादनद्वारालोपनिमित्तिकावृद्धिरि त्याहुः। स्थानिभूतादचइति। सूत्रेश्रवणाद्व्याख्यानाच्च तस्यैवपूर्वत्वेवधित्वमितिभावः। पूर्वविधावित्यस पूर्व संवंधिन्येवशास्त्रविधेयकर्त्तर्येइत्यर्थस्तेनपूर्वपरयोर्विधौन। तेनारत्नरित्यादौऋच्छत्यृतामि तिगुणस्यसवर्णदीर्घेनस्थानिवत्वंवस्तुतोत्रपूर्वविधिशब्देतत्रमेकस्योत्तार्यः। द्वितीयभावेकिःसंवं धसामान्यषष्ठ्यंतपूर्व शब्देनसमासः। विधिर्भावःपूर्वसंवंधिभावेतत्वास्यतोस्थानिवदित्यर्थः॥

रामः

२८

यत्तु गाङ्कुटादिसूत्रे भाष्ये ञिहृशोरित्यत्राकिलीतिपर्युदासात्सिसूत्रादौ तीत्यत्र हलंतात्चेति कित्वातिदे
शोपि अमागममाशंक्य अस्य प्रतिषेधाश्रयणेन समाहितं तत्तु वार्त्तिककृदुक्तमुपायांतरं बोधयंत्य
न त्विधाविति विधिग्रहणाद्वलाश्रये विधाविसर्थात्। यत्र विधौ शब्दतः स्थानिस्थान्यवयवान्यतरात्वव्याप्तिधर्म
वत्त्तेन तस्मात्तस्य तस्मिन्नादादेरित्यादिप्रकारेण विशेष्यतया विशेषणतया वा आश्रयणं तत्र निषेधः मृडोरस्के
न घोर्ध्रुभ्यां कइष्टः प्रपञ्चे स्वदाहरणानि। शब्दत इत्युक्तेन ग्रहीदित्यादाविटदे टि इति सिध्यति दीर्घविधाव
न्यचेटइति समुदायाश्रयणेन अनपाठस्यानुबंधत्वादिकारस्यैवोभयत्राश्रयणमिसत्विधित्वं स्यात्। अत्र सू
त्रे विशेषातिदेशोपि अन्यथाइडादेरपि स्सः सत्वादिलादित्वस्य तद्विशेषधर्मत्वादुपस्थितधर्मस्त्वद्व्यापक
धर्मैरविधाकांक्षापूरणे सति तदतिरिक्तविशेषग्रहणमानाभावइत्येतन्न्यायमूलकेन सामान्यातिदेशेवि
शेषानतिदेशो नसिद्धौ विशेषणतयाश्रयणे निषेधइत्येतत्सार्थकं स्यान्नलइत्येव सिद्धे कृतस्यावि
धिग्रहणस्यैव वैयर्थ्यं स्यात् हलादिङ्कि निमित्तकत्वप्रतिषेधकान्नस्त्यपीतिलिंगाच्च। अनुबंधकार्ये नत्विधा
विति निषेधो नानुबंधानामनेकांतत्वादेकांतत्वेपि शब्दग्रहणेन तेषामलव्यवहाराभावज्ञापनात्। नानुबंध
कृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापयतीति भाष्येऽलत्वव्यवहाराभावबोधनद्वारेति शेषः। ध्वनितं चेदं ङिति च गाङ्
लिटि हलः ञ्णदिति सूत्रे भाष्ये तत्राद्ये यासुटो ङिद्वचनान्ङिदादेशाङितोनेति ज्ञाप्यत इत्युक्तौ द्वितीये
ये गाङोङित्वस्यानुबंधकादेशइत्कार्याभावज्ञापकताकृतिवाघादेशेपि लासिध्यादूषितं च ज्ञापकम्।

ल॰श॰शे॰ २९ तिवद्रूपत्तेइतिनतयास्यासिद्धिः। गोन्चेत्यादौगतिकारकोपपदानामित्यस्यानित्यत्वेनस्वुलस्यसनंतरमेवसमासः
उत्तरपदत्वेचेतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधश्चप्रत्ययसोत्तरपदस्यकार्यित्वेएवेतिनदोषःपदेइतिपदत्वयोग्य
पलक्षणंवा। अत्रेदंभाष्यमप्रमाणं। अत्र पद चरमावयववादिसाधकःप्रतिबंधकं अस्यानिवृत्तावोनिषिध्य
जध तेविनिगमनाविरहात्। एतत्सूत्रभाष्यकमे शिङि इत्यादिसूत्रभाष्येःपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदित्यत्वष्ठभवर
यलोपस्वरदीर्घग्रहणंवर्जं द्विर्वचनादिप्रत्याख्यातमितिलभ्यते। निषेधइति द्विर्वचनग्रहणात्पूर्व त्रासि
29 द्धइतिनिषेधाद्धेतिभावः। दकारइतिस्थानत्वात्तपरादितिभावः। अदर्शनं। स्थानेइतिवर्त्तते प्रसंगेसती
तितदर्थस्तदाह। प्रसक्तस्येति। शास्त्रतोर्थतोवेतिभावः। अत्रदृष्टिश्चानिसामान्येतत्र ज्ञानस्यावर्जनीयत्वे
नतत्सामग्र्यंतर्गताउच्चारणकतासत्तानिषिध्यते तत्रप्रत्ययलोपेशास्त्रतोर्थतश्चप्रसक्तोच्चारणस्यलोप
विधानेनतस्यतस्मिन्नविषयेनुत्पत्तेरेवान्वाख्यानंप्रत्ययलक्षणंर्थमितिबोध्यं। अर्थस्यैवासंज्ञाव्या
ख्यानात्। यत्तुप्रसक्तस्येतिकिंग्रामेतिष्ठतीत्यादौलुप्लोपइतिपंचम्यापत्तेः। अस्तिचात्रत्यपोदर्शनंशा
स्त्रतोर्थतश्च नतत्रप्रसक्तिरितिनदोषइतितन्न। तेनप्रत्यासत्यात्यपंवंतार्थकर्माधिकरणयोरेवपंचमीवि
धानेननत स्यात्राप्राप्तेः। तत्वेलक्ष्यस्यैवार्थतोल्पवंतस्यप्रसक्तिस्तस्मात्रपुइत्यत्राक्तिपोदर्शनसत्वेनप्रत्यय
लक्षणेनतुगापत्ति दोषः क्तप्रत्ययेनप्रकृत्यादौपक्तुनअत्रैवप्रकृतिं विनातिदेशातःप्रत्ययज्ञानस रामः
त्वेनव्यभिचारात्तदोद्धेपासंभवादितिपत्राइतिद्वितभास्यतिसत्क्वातिप्रकत्यवयवहस्वस्यैसर्थेयगित्यादा २९

अत एवैनेयङ्इत्यादौ यस्येति चेति ङीप् लोपे तस्य स्थानिवत्त्वात् संनियोगशिष्टत्वाम् अप्राप्तनिवृत्तिप्रतिबन्धेन
नकारस्थितिः। अत एव न पदान्तसूत्रे पञ्चेन्द्र्यो पादे वताः स्यपञ्चेन्द्र इति लुकि न स्थानिवद्भावस्योदाहरणं दत्तं भाष्ये
अन्यथा तत्र पूर्वत्वेन दृष्टस्य संबन्धिनः कस्यचिद्विधेयस्याभावात् स्थानिवत्त्वाप्राप्तिरेवेति तदसंगतिः स्पष्टै
व प्रकृतसूत्रे विभाष्ये कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानेन सर्वं लिङ्गं संगृहीतमिति भावसाधनो विज्ञास्य
ते पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्याभावं प्रति स्थानिवदिति उक्तं तत्र भावसाधन इत्यस्यापि लभ्यः। पूर्वत्वं च व्यव
हिताव्यवहितसाधारणं। अव्यवहितग्रहणे मानाभावात् स्वरे निषेधाच्च तेन पटयतीति सिद्धं प्रकृते चाहि
लनिषेधे स्थानिवत्त्वप्राप्तिः। न पदान्तसूत्रे द्विर्वचनसवर्णदीर्घग्रहणं वतिघटितानामतिदेशानां त्रिपाद्या
मपि प्रवृत्तिबोधनार्थं तेन रामइत्यादौ विसर्गादिसिद्धिः। अत्र विधिशब्दो भावसाधनः पदान्तेत्यत्रान्तश
ब्दश्चरमावयववाची कर्मधारयसमासः तेनैवोपन्हसतीत्यादावेतत्तदोरिति सुलोपो न इणः शतरि रू
पे तद्वयणः स्थानिवत्त्वादत्वे च न स्थानिवदनेन निषेधात् स्पष्टं चेदं भाष्ये इति भाष्यप्रदीपोद्योते नि
रूपितं। अत्र पदे तइति सप्तमीसमासो भाष्ये उक्तस्तेन प्रत्यासत्त्या परपदस्याजादेशस्यैवानेन स्थानिवत्त्व
निषेध इति वेतस्यानीत्यादौ न दोषः। नन्वेवमपि पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदिति निषेधो दुर्वारः। पदे
तइत्यंशेन तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधव्यावृत्तिपरभाष्यप्रामाण्येन पूर्वत्रासिद्धे इत्यत्र पदचरमावयवविधायका
तिरिक्तस्यैव तत्पादिकस्य ग्रहणात्। अत एव महिष्यानित्यत्र झषन्तत्वं न। सूत्रे झषः पदे न कलाञ्झशस्यै
व ग्रहणं चरत्वं संनिहितस्यैव ग्रहणौचित्यात् कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यामसत्त्वेन परिभाषानप्रवृत्ते तइ

प्राप्त द्वित्वस्यैवानेनैव विकल्पः। अनचि च सर्वत्र शाकल्यस्येत्येव सिद्धे इदं सूत्रद्वयं विकल्पस्य मतभेदेन भेदप्राप्तव्य
वस्थाबोधनार्थमिति बोध्यं। यणोनुनासिक इत्यतो वेत्यनुवृत्त्यानचीत्येव सिद्धे तत्सूत्रत्रयमपि तथेति बो
ध्यं। अचोरहाभ्यां द्वे इति श्रुतत्वाद्या ख्यानाच्च रहाभ्यां संबध्यते। तस्मादित्युत्तरस्येत्येतत्सूत्रमाह। अचः परा
भ्यामिति। वायमीति। ज्ययोहः इत्यतोन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति भावः। दीर्घाद्वा॰ याणामित्युत्तरमनुस्वारस्यय
यि। वापदांतस्येत्तो लि॰। उदः स्था॰ ज्ययोहो। शश्छोटीति बहुसूत्रीपाठे तत्र ल्लाम्जशझशि॰ अभ्यासे च चर्॰ खरि
चवावसाने॰। अणोऽप्रगृह्यस्येति पंचसूत्र्याः पाठ इति भाष्यसंमताष्टाध्यायी पाठे वावसाने इत्यतोनु
वृत्तिर्बोध्या स्पष्टं चास्य वैकल्पिकत्वं लण्सूत्रे भाष्ये। आदिरिति। आदिरिति शब्दानुकरणार्थमेतादृग्वतायमेपः
यस्येति च लक्षणोपेनेन यलोपः। आपत्यस्येति लुक्। आपत्यत्वाभावात् ह लइति। किंशप्या। यमामिति किं। आधे
ति। यमीति किं। रामाभ्यां। एचोय॰। इको चि यणयवायावः। अवावौ यिप्रत्यये इति सूत्रयितुमुचितमित्याहुः।
यथासंख्यसूत्रलब्धमर्थमाह। क्रमादिति। उदात्तादिगुणयुक्तानामन्यगुणैकव्याकृत्तिस्तु स्थाने तरतम
परिभाषया बोध्या एतदेवाभिप्रेत्य यथासंख्यसूत्रे भाष्ये प्रकृतसूत्रे स्थानेऽन्तरतमसूत्रेण व्यवस्थोक्ता। सं
वृतावर्णस्य संवृतावर्णो विवृतावर्णस्य विवृतावर्ण इति। एतद्भाष्यप्रामाण्येन ए॰ ओ इत्यनयोरकारांशे संवृ
तत्वं इतरांशे विवृततरत्वं तद्रूप राणाञ्च। न संवृतत्वस्य पृथग्ग्रहणं। ऐ औ इत्यनयोस्त्वकारांशे संवृ
मेवेति बोध्यं। तस्य लो॰। उपदेशेजित इति दिलनुवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन च सिद्धे तस्य ग्रहणं सर्वलोपार्थं
तेन ञिघृङ्नामसस्य लोपो न ना नर्थके इति परिभाषा तु भाष्ये प्रत्याख्याते वेतिदिक्। न भवतीति। फला

30

वपिल्लगापत्तिः कृतीसस्यस्याद्विषप्रकृतावेवान्वयोऽस्विसात् । हलंत प्रकृतेरित्सर्थेऽभाष्या दीर्घस्यहस्वव
र्णलिंग वयविलस्यासिद्धेस्त दपेक्षापास्याने इसनुवृत्त्या प्रसक्तस्य सर्पिसो वोऽस्विसाच्चेति दिक् इतिपदे।
इतिविनिगमनाविरहादिति भावः। द्विलस्यत्रैपादिकत्वात्तत्र नयणो वहिरंगासिद्धत्वं। अत एव दध्य
त्रेतिभाष्ये उदाहृतं धकार यकारयोरिति। तेन विसर्गादिद्वित्वेन आधिक्ये सिद्धे न सिक्योपि न दातिः। द्वि
धमिति। द्विधत्वं प्रक्रियायां बोध्यं। एकस्याः प्राकृते अवितःप्रयोगो न द्वितीयस्याभाविष्यतीति कश्चानुप्रयु
ज्यत इति सूत्रभाष्योक्तन्यायेनैकस्य द्वित्वे परस्य तदभावोऽनुचित इति न वाच्यं। सार्थकानेकविषये तन्न्यायांगीकारा
त्। यत्रान्याकृतिकरणे भिन्नार्थत्वसंभावना तत्र द्वित्वफलाच्च। हलो यमां यमि लोपे द्वित्वाभावे चैतदेव रूपं। ङमादि
न्यां। परोऽनुनासिक इत्यतो पर इति वर्तते। पुत्रशब्दस्यैतदवयवषष्ठी। आदिनी शब्दे पर इत्यन्वयः प्राधान्यादपर
एव विशेषणं। सूत्रे आदिनीति ङ्यंतानुकरणं लुप्तसप्तमीकमत एव तत्स्वं चेत्पस्यादिनीशब्दो यस्मात्परस्तत्रपरे
इत्यर्थे हरदत्तो व्याख्यानात्। अध्यातो माधवोप्येवमेव। ईदृशाक्रोशस्य स्त्रीष्वेव दर्शनाच्च। आक्रोशो निंदा तद
ह। पुत्रादिनीति। तादृशाक्रोशस्य स्त्रीष्वेव दर्शनादाह। पुत्रहतीति। अन चि चेति सिद्धे पुत्रस्यतांते चेद्धतज
ग्धयोरेवाक्रोश एवेति नियमार्थमिदं। संयुक्तोऽयमिति। त्रिप्रभृतिष्विति सूत्रे वर्णानां सजातीयानामेव ग्रहणं
परस्परसाहचर्यात् न च तथा चः संभवति। अत एवान्चोरहाभ्यामिति सार्थकं। निर्धारणे सप्तमी। अच इत्यनुव
र्त्तते त्रिप्रभृतिसंयुक्तवर्णमध्ये चः परस्य परो द्वेवा नस्त इत्यर्थः। तेनेंद्रः। एकुमित्यत्र नकारषकारयोः

शब्देति। लोपो व्योरिति सूत्रे वकारप्रसाख्यानं लौकिकोदाहरणाभावेन तदर्थतया बोध्यं। अत एवेको गुणेति सू-
त्रे तोल्यं तस्येल्यत्रलु प्रतिनिर्दिष्टो वकार इत्युक्तं भाष्ये शास्त्रीयसौत्रप्रयोगार्थं तदिति तदाशयः। नन्वेवं विश्वभवे इत्यादौ
तस्य लोप इति द्विवोरंगभूतावुच्चारणस्य चारितार्थ्यादिति वाच्यं। गविच युक्त इत्यादिनिर्देशै वरिणत्वं परे लसाधु-
र्वपद्युक्तिरिति नवकारप्रश्लेषो लोपेनोच्चितः। किंच छंदसि सर्वे विधीनां व्यवस्थितत्वान्न लोपप्रसक्तिः सूत्रे
लेगभूतावध्वपरिमाणे पसंज्ञा शब्दोयं तत्र संज्ञालभंगापत्तेर्न वलोपः। यथा रघुनाथेति संज्ञाशब्दे नित्यसा
पिणत्वस्याभावः सर्वनाम शब्दे णत्वाभावात् तस्य संज्ञिविशेषे आधुनिकविनियोगात् शास्त्रानुसारिशब्दस्यै-
व विनियोग उचित इत्यभिप्रायेण निरूपितं चैतत्सर्वादिसूत्रे भाष्यप्रदीपोद्योते इत्याहुः। निरूपयिष्यते चेदं पूर्वप-
दात्संज्ञायामिति सूत्रे। धातोस्त॰। धातोरित्यस्याभावे प्रातिपदिकमात्रविषयो नियमः स्यात् तथा च गव्यामित्यत्र न स्या-
त्। ओयत इत्यत्र च स्यात् तदभावे सामान्यतो नियमापादनं ऌ योगविभागे वकारवैयर्थ्यापत्ते रयुक्तं। तन्निमि-
त्तस्य चेद्धातोरेवेति नियमे वाभ्रव्यासिद्धेस्त- द्धारणायैव वकारः। लव्यमित्यादि। अत्र गुण ऌध्योर्यत्प्रत्ययनिमित्तक-
त्वेन चोपादि प्रत्ययनिमित्तकता। तन्निमित्तस्येति किमिति सूत्रमेव किमर्थमिति प्रश्नः। ओयत इति। वेञः कर्मणि
लटि यकि यजादित्वात्संप्रसारणे कृते वेति दीर्घे आङा सह गुणः न धात्वलोपसूत्रभाष्यरीत्या बहिर्भूत-धातू-
पसर्गकार्यस्य बहिरंगत्वाद्धातादेशे गुणो सिद्ध इत्यरुचेराह। ओयतेति। तस्मादेव कर्मणि लङ् आडागमे वृद्धिः
शेषं पूर्ववत्। दाप्यज॰ द्धि दाये। जिज्ञपे इत्यनयोरेव ग्रहणं न तु दीङ्क्षहिंसायां दौ जै दाये इत्यनयोर्व्याख्यानात्। अ-
त एव द्विज्योरेवे वृद्धिरिति भाष्ये उक्तं। तस्यैपेति। क पाये वस्तुविक्रय इति निपात इत्यर्थो व्याख्यानात् गुणश्च तस्य

भावादितिभावः। वांतोयेनाविधिरित्यस्यापवादभूतयातस्मान्लुङ्चीसाद्यर्थभावव्यापकपावाचनिकायस्मिन्वि
धिस्तदादावलग्रहणइतिवार्त्तिकरुद्युक्तपरिभाषयालभ्यमर्थमाह। यकारादाविति। ओदौतोरिति। ओदौतो
रितिवक्तव्यमितिवार्त्तिकंमूलाद्याख्यानादितिभावः। पूर्वसूत्रेवांतोप्रतितयोरेवस्थानित्वनिर्णयादितिस्था
नेतरतमसूत्रस्थकैयटोक्तंतुनद्युक्तंवांतत्वाभावायसूत्रपर्यालोचनस्यावश्यकत्वेपितद्वाक्यार्थपर्यालो
चनेमानाभावात्। यथासंख्यसूत्रसहकारेणवोत्तरंतयोस्तत्वनिर्णयात्। अंतरतमपरिभाषयानिर्वाहेलल
दपपर्यालोचनकालेतन्निर्णयः। अतएवपूर्वसूत्रेस्थानिविशेषलाभाययथासंख्यसंबंधादिहतुनिमित्ताभावात्
ल्लाभाभावइतिषष्ठेप्रकृतसूत्रेकैयटः। गव्यमिति। भलाद्वलोपोन। यीतिकिं। गोभ्यः। प्रत्ययेकिं। गोयानं। न
नुगव्यूतिरित्यत्रवस्यहलिसर्वेषामितिलोपःशाकल्यस्येतिवालोपःस्यादतआह। वांतइत्यत्रेति। नचविशेष
विहितेनकार्यित्वेनलोपेवस्यनिमित्तत्वबाधइतिवाच्यं। निमित्तत्वानाक्रांतेविषयेकार्यित्वस्यचारितार्थ्यात्। तत्र
कौण्डिन्यन्यायश्चानवकाशविषयोविधेयविषयश्चेतिस्पष्टंतद्धितेष्वचामितिसूत्रेयड्विधायकेचभाष्ये। अस्त
उत्तरयोर्विग्रहेणविशेषासंप्रत्ययान्नितग्रहणानर्थक्यंक्रियासमभिहारश्चनैतेभ्योयङ्भवितव्यमितिभाष्येच
नविशेषासंप्रत्ययादिरनुकृष्यते। अन्यथातत्रकौण्डिन्यन्यायेनास्यविशेषासंप्रत्ययादिरनुकर्ष कच
कारवैयर्थ्यापत्तिःनिरूपयिष्यतेचेदयङ्ते। तस्यचवार्त्तिकेनुकृत्याय तोप्रयमाणवकारांतआदेशइत्यर्थः।
सूत्रेऽनफलंगव्यादौभत्वेनवातस्यपदत्वाभावात्स्वतएवतदभावोक्तेः। पाणिनेः। गोशब्दादिभ्यः क्य
च्यपिनः क्येइतिनियमेनपूर्वस्यपदत्वाभावात्। एवंतर्हि वार्त्तिकमेवप्रत्येत्वडचितइत्याशयेनाह। छन्दा

यड्विधाय
के

=ह१
रु२

ल॰श॰शे॰ष॰ भगो इति सूत्रे शग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावादिति वार्त्तिकान्ते अशोऽन्यत्र तन्निमित्तकार्यस्याभावादिति तदर्थः। नह्य
३२ न्यत्र हलस्तीति तद्व्याख्यानभाष्ये हग्रहणमनुपलक्षणं एतदाशयमजानते कदेशिनोऽत्रार्थे। हलि सर्वेषामि प३
ति वृत्तावकरोतीत्यत्रमाभूदिति उक्तं। अस्य चैकदेशियुक्तित्वं लण्सूत्रस्थोक्तभाष्यविरोधेन स्पष्टमेव कैयटेनो
क्तं। अत एव भाष्ये तत्रार्थमित्युक्त्वा हलि सर्वेषामित्यत्र न प्रयोजनमित्युक्तं। हलि सर्वेषामित्यत्र वकार
निवृत्त्यै वात्र तद्ग्रहणस्यभावान्न तत्राप्यशग्रहणस्य प्रयोजनमिति तद्भाष्यमेकदेशियुक्तिरेवेत्याहुः। कानिसं
तीति। वाक्यसंस्कारपक्षेऽपि पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वमादायान्तरङ्गाणां पूर्वं प्रवृत्तिरिती कार
32 देः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वं बोध्यं। एकः पूर्व। गुण इत्यादेर्विधेयसमर्पकत्वेन तत्रैकत्वसंख्याया विवक्षि
तत्वेनोभयोः पूर्वपरयोरेकवाक्यतयैव विधेयान्वये न चानयोः पूर्वत्वयोः कटं कुर्वित्यादितद्वोभयसंबन्धेनैक
विधेयस्यैव प्रतीतेरेकग्रहणं स्पष्टार्थं। उरण्। उः स्थान इति षष्ठी स्थाने इति परिभाषालभ्यं। उदात्तस्व
रितयोर्यण इतिवत्स्थानेऽन्तरतम इत्यतः स्थाने ग्रहणमनुवर्त्तते तस्य लक्षणप्रसंगावस्थायामित्यर्थ इत्या
ह। रपरः सन्नेवेति। रपर इत्यवयववाचिना परशब्देन षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिस्तेनास्यावयवत्वात्तदागमाइति न्या
येन विशिष्टस्य गुणवृद्धित्वे ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेव नैवं चेदिति नियमोपपत्तिरत एव रदाभ्यामिति
सूत्रे यलिचसेटीतिसूत्रे च भाष्ये गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोभिनिर्वर्त्तत इत्यु
क्तं। उः स्थाने ण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति पूर्वं भक्तोऽप्यरेफ इत्ययं गुण इति कैयटः। अवयवत्ववाचित्वे रामः
क्रमेण तत्साहचर्यबोधनपर्यवसायि। अन्यथा वर्णास्सवर्णान्तरावयवत्वं हलन्तात् च इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या ३२

पितदापरामर्शीः कृपार्थत्वंचफललोपप्रधानरूपंतदर्थइतिविशेषणंतदाह। केतार इति योग्यतामात्रग्रहणेन
यावत्किंतस्यादितिभावः। केचित्तु स्वीयंधान्यादिदत्वायत्रतन्मूल्यग्रहणंतत्रधान्यक्रयं। यत्र तु स्वयंद्रव्यं
दत्वापरकीयधान्यादिग्रहणंतत्रधान्यक्रयं। द्रव्येणक्रयत्वंनाधिकंयत्तुकिंतुधान्यादेरेवशक्तिःस्वभावात्। भाष्य
स्वरसोप्येवमेवेत्याहुः। लोपःशा। भोभगोअघोअपूर्वस्ययोशीतिचानुवर्त्ततेतत्रोकारांतेभ्योतोगार्ग्यस्येतिबाधक
मित्याशयेनाह। अवर्णपूर्वयोरिति। व्योरित्यनुवृत्तावपिवर्णसामान्यायेयकारस्यप्राकृपादाक्रमेणाह। यव
योरिति। सतस्माअग्राचष्टइत्यादिभाष्यप्रयोगादत्रोरित्यस्यासंबंधः। इदंसूत्रंलघुप्रयत्नेनशाकटायनम
तेतयोर्विधानेनशाकल्यमतेतदभावात्। अवर्णेतिकिं। गोर्यत्र। पदांतयोःकिं। हरये। अशिकिं। वृक्षंवेतीति
वृक्षवीः क्विपूतमाचष्टे इतिणिचिताद्विचू। वृक्षवृकरोति क्विपितूठस्मात्। विज्ञोमित्तकोलोपोव्योरितिलोपस्तु
नणिलोपटिलोपयोःस्थानिवत्वात्प्रातिपदिकात्णिजुसत्वापदत्वाभावेनपरपदस्याजादेशाभावेनचलो
पस्यपदचरमावयवत्वाभावेनपदांतेतिनिषेधाप्रवृत्तेः। एतेनकानिमित्तकोवलोपोत्रदुर्वारइत्यपास्तं।
किंचस्थानिवत्वनिषेधंविनास्यपदांतत्वासिध्यात्रनिषेधाप्रवृत्तिःस्थानिवत्वनिषेधज्ञाने पदांतत्वज्ञानं
तन्निर्णयेचस्थानिवत्वाभावज्ञानमित्यान्योन्याश्रयस्तत्राप्रवृत्तौ बीजमिदंचनपदांतस्यत्रेभाष्येस्पष्टं।
नचपदसंज्ञायांटिलोपस्यस्थानिवत्वाद्वृक्षपदांतत्वमेवनास्तीत्यशीतियर्थमितिवाच्यं। पूर्वत्रासिद्धीयमद्वि
तीनिषेधात्सान्द्रादलदत्वादिक्षासकपरपत्यावापूर्वत्रासिद्धीयप्रापकस्यप्रतिबंधकस्यचातिदेशस्यतेन
निषेधादिति केचित्तरेतुनपदांताहलोपयणःसंतीतिलक्ष्यत्रस्थभाष्याद्युदोवादेरनभिधानमेवभो

ल॰श॰शे॰ पू॰ ३३

33

अतएवास्यवैकल्पिकत्वं।कृष्णैकेति।कृष्णेतिसंबुध्यंतंव्यत्ययदमित्तिकश्चित्।एत्येधत्यूठ्सु।अत्रादेशाए
वव्याख्यानात्।एचीतिनोक्तेविशेषणम्।ठस्तत्वासंभवात्।एत्येधत्योरितियोगंविभज्यतयोरेवचीतिविशे
षणस्यभाष्येकृतत्वात्तदाह।एजाद्योरिति।एतिरत्रेण्एवप्रसिद्धत्वात्।उपेतीत्यादौव्यक्तीरेचीत्यनेनेण
तार्थत्वमाशंक्याह।पररूपगुणेति।एत्येधत्योरेङिपररूपस्याद्गुणस्येतिविवेकः।उपैधतइति।अत्र
नसर्वादेशःएत्येधत्यवयवेचीत्येवंक्रमेणसूत्रार्थः।अयमेवार्थइतिप्रत्ययलक्षणसूत्रस्थ
भाष्यस्वरसः।वृद्धेशाखेतिवदेत्येधत्यूठ्स्वितिसप्तमीबोध्या।प्रष्ठौहइति।प्रष्ठंवहतीतिण्वि।वहेर्ण्विंतात्
शस्यूठिसंप्रसारणेपूर्वरूपेणेनवृद्धिः।प्रादेधदिति।परेत्विणीकारादौप्रतिषेधइतिवार्त्तिकेएधत्यनुपा
दा नात्।नत्वेधतेर्व्यभिचारादितिवृत्तेरास्यानभिधानमेव।एत्येधत्योरेचीतिविशेषणमितिभाष्यस्ये
धत्यंशेसंभवमात्रेणपरंजकतयाविशेषणमित्याशयइत्याहुः।उपैधयतइत्यादावपिवृद्धिर्भवत्येव।प्रकृ
तिभागस्यैधरूपत्वात्।किंचएत्येधत्यवयवेचीत्यर्थःप्रत्ययलक्षणसूत्रभाष्यसंमतइतिअत्रनदोषः।पु
रस्तादिति।पुरस्तादपवादाअनंतरान्विधीन्बाधंतेनोत्तरानितिन्यायः।अवश्यंपरस्मिन्बाधनीयेभे
देनापेक्षापांप्रथमोपस्थितबाधेनाकांक्षानिवृत्तिर्हि तद्बीजं।असाधुरेवेति।आङ्गुणेरेवैकादेशस्य
पूर्वांततयाङिपररूपेणबाधादितिभावः।अर्पविदिति।असाबीजंस्वरूपमितिसूत्रेउक्तं।पररूपेप्राप्तेइ
ति।एवंधातुसाधनेनयुज्यतइतिसिद्धांतादितिभावः।उपसर्गादृतीति।तपरकरणंदुपक्ष्यकारीयत्तीसा

विशेषेन २

रामः ३३

संगतं स्यात्। पंचम्यर्थे बहुव्रीहिणा नवयवत्वेन गुणवृद्धिशब्देनाकारादेरेव रेफपरत्वैतदेकवाक्यत
या विधानं स्यात्। गुणत्वादिकं लकारादिनिष्ठमेव सावदिस्युक्तनियमानुपपत्तिः। अतएव व्रेङ्लादौ
हलादिः शेष सिद्धिरभ्यासावयवस्यैवानादेस्तेनानिवृत्तेः। एतेनाणमनुद्यरपरत्वं विधीयत इति पुरा
स्तं। उक्तनियमानुपपत्तेः। अत एवोक्तरपरत्वं कृत्लपरत्वमिति व्यवस्थानुपपत्तिस्तु न रेफवत्स्थानिकस्य रेफ
परत्वं लकारवत्स्थानिकस्य लपरत्वमिति व्यवस्थासंभवात्। तत्रांतरतम्यादिति स्थानत इति भावः। रेफ
द्विनादेशस्यापि मूर्द्धस्थानत्वात्॥ तत्र तत्रादेशानेवं रलपरानुच्चार्यदं सूत्रं न कार्यमिति तु न वाच्य
म्याश्चत्यक्ष्यामील्॥ भ्यामित्यादौ चाप्तेः। अणादि पूर्वे णव प्रशास्यमित्यादि निर्देशात्। व
स्तुतोर प्रसाधारणभावेन रपरऋ स्पस्य स्थाने लकारः पठनीय इति लपरत्वं वक्ष्यामीति तुल्यास्य
सूत्रभाष्याल्लभ्यते॥ ओऽऽयो हृङ्यतो वा वसने इसतो वा विकल्पोऽनुवर्तते इयवरट् सूत्रशेषे
भाष्ये स्पष्टमिदं। लोप इति। नहधातोरिति भावः। असतीति द्वित्वाभाव इत्यनुकृष्यते। विधी
मति॥ विधायकत्वं प्रक्रियाभिप्रायेण नचाद्वित्वं भिन्नं पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थकेन पूर्वे
णासिद्धमद्वित्वे इत्यनेन धातुधकारस्य जश्त्वे दृष्टाहिमितीदमयुक्तमिति वाच्यं फलाविशेष षो२
भावेन तदनादरणात्। नचाद्वित्वं जश्त्वं सूर्वमनंतरं वाद्वित्वे कृपेविशेत्ति। तदनंतरं जश्त्व प्रवर्तते स
स्यदिभावित्वेन फलविशेषे प्रवर्तते नित्यमतविलारः। पंच भीति। विनिगमकाभावादिति भावः॥

निर्देशादिति। न च कर्त्तरि चर्करीतादौ गुणस्य पदद्वयसंबंधिवर्णद्वयाश्रितत्वेन बहिरंगत्वाद्रेफाभावेन न विसर्ग इति वा
च्यं। गुणस्येव पदद्वयसंबंधिरेफस्वरात्मकवर्णद्वयाश्रितत्वेन विसर्गस्यापि तुल्यत्वात्। परनिमित्तकत्वमप्युभयोः समं। किं
च कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यां तदुपस्थितावपि पूर्वं प्रतिपूरस्यासिद्धत्वात् तदन्तरंगाभावेन पूर्वस्यांतरंगनिरूपितबहिरं
गत्वाभावात् कॢप्तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनेन चानया पूर्वस्यासिद्धत्वाद्भावेन तं प्रति परासिद्धत्वं पूर्वत्रेत्यनेन वक्तुम
शक्यमिति वाच्यं। एवं हि विनिगमनाविरहादुभयोरप्रवृत्तौ विसर्गो दुर्वारः। एवं चाविरोधात्कार्यकालपक्षोपि तदनु
पस्थितिरेव त्रिपादीस्थं तरंगेऽचिंता। अत एव विसर्जनीयस्य सूत्रे भाष्ये इमामेव युक्तिमुक्त्वा अश्रुत्वोयं परिहारो न वा बहि
34 रंगलक्षणत्वादित्युक्तं। एवं च तत्र तत्र वचनान्येव कार्याणि ज्ञापकानुसरणं वा कर्त्तव्यं अत एव निणत्वस्त इत्यादौ
लत्वाद्यर्थं तस्य दोष इति वचनमेवारब्धमन्यथांतरंगत्वासिद्धो पात्पूर्वं वैकल्पिकत्वेन च चर्करीत्रमाषवपनी
त्यादौ बहिरंगासिद्धत्वेन चासिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। यत्तु लदपानुरोधात्कार्यकालपक्षोऽनुपस्थितयांतरंगपरिभाष
यानुमानिक्या प्रत्यक्षासिद्धस्यापि पूर्वत्रेत्यस्य बाध इति तन्न लदाऽैक च शुषामादरणीयमत एवोरण इति सूत्रे रे
फस्य पूर्वांतवत्वे विसर्जनीयप्रतिषेधो वक्तव्यो नाकुटी द्यूर्पि इत्युक्तं भाष्ये। इति दिक्। उपसर्गे णैवेति। तत्संज्ञायाः क्रिया
योगनिमित्तत्वादित्यर्थः। पदर्थे क्रियारूपे प्रादीनामन्वयस्तत्प्रत्ये वा पसर्गत्वमिति भावः। प्रकृतेन च प्रत्यासत्त्या कृत्का
रादिनिमित्तोपसर्गग्रहणमस्त्रगतः ऋ ऊङ्गः प्रऋद्धर इत्यत्र न पुलवदिति। प्रकृतिस्त्रत्रे भाष्ये स्फुटमेतत्। सुध्याताविति। सुवं पर
तप्रकृतिके धाताविलर्थः। तुल्यास्यसूत्रेऽपाकीर्णीयतीत्यादेरेतदुदाहरणं, भाष्ये उक्तत्वात्। शास्त्रेरुवंतस्य धातु रामः
प्रकृतित्वे नोक्तत्वात्तत्प्रकृतिके इति व्याख्यानमेवोचितं। ऋषभस्य समीपमुर्षभं तदिच्छतीत्युपर्षभीयतीत्यत्र लन ३४
वृद्धिः उपेत्यस्यानुपसर्गत्वात्। अत्रा विधातादित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्याने यं। ते न स्वधातावपि न प्रकृतिभावः।

दीवासुपीतिनवृद्धिः सोत्रवृत्तिस्तु नगृह्यते व्याख्यानात् । आदिरनुवृत्तेनतदन्तविधिरित्याह । अवर्णान्ता
दिति । यस्मिन्विधिरिति परिभाषयाह । ऋकारादाविति । पूर्वपरयोस्तयोः समुदाययोरेत्यादौ वर्णयोरेकादेश
इत्यर्थः । उपसर्गावयवाकाराद्धात्ववयवेऋकारे तयोः पूर्वपरयोर्वृद्धिरित्युचितं । गृते रितिलनोक्तं । अवृद्धीतीत्या
दौ दोषात् । आ । इह पूर्वपरयोरितिवर्त्तते । यथासंख्येन अंतादिशब्दावुपस्थितौ । कादेशस्थानिपरौ पूर्वपरश
ब्दौ च तत्घटितसमुदायपरौ । एवं च पूर्वस्य परस्य समुदायस्यांतादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां येव्यवहाराः प्रातिपदि
कत्ववंतत्वप्रत्ययत्वादयस्तेकृते कादेशस्याभवंतिनतु तद्वर्णमात्रवृत्तयो ह्रस्वत्वादय इत्यर्थः स्तत्फलितमाह । योयामि
त्यादि । तेनरामावित्यादौ परादिवत्वेनौ इत्यस्य सुप्त्वे पूर्वभांतस्येकदेशविकृतन्यायेन प्रकृतित्वे यस्माद्विहितस्तदादित
दंतत्वमार्थसमाजग्रस्तमितिपदत्वसिद्धिः । तद्वर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशात्वद्भाभिरित्यत्रात्वानिबंधनरोस्त्वं अयजेइंद्र
मित्यादौ सवर्णदीर्घश्चन । अत एव लृकं चायोक्तव वचनं चरितार्थं मन्यपाधीत्येत्यादावादित्वे ह्रस्वत्वप्रयुक्तोलुक्सिद्धो
तद्वेय धर्मस्यष्टमेव । तदुक्तं वर्णाश्रये चांतादिवत्वप्रतिषेधो वक्तव्यो न वा ऽतद्रूपातिदेशादिति । अंतादिवर्णमात्रवृत्ति
धर्मानतिदेशादितितदर्थः । ब्रीरपेणेत्यादावेकारविशिष्ट एकाज्जुत्तरपदत्वमेव [illegible] स्येव । स्थानिवद्भावेनत्वनैत [illegible] भ
मप्राधान्येनात्वाश्रयणात् । किंच एकादेशोवर्णयोरेवस्थानित्वेनसमुदायस्येतिभीई भियइत्यादावेकादेशविशिष्टधातु
त्वानापत्तिः । धातुत्वस्यैकादेशस्थानिधर्मत्वाभावात् आनुमानिकादेशकल्पकवाक्यमंतादिघटितसमुदायघटितसमुदा
यस्यैकादेशघटितआदेशाइत्येवंनतु प्रत्येकंतयोः स्थानित्वबोधकंतथासतिस्वाध्वइत्यशब्दस्य स्थानिवत्वेनस्वशब्दत
यातत इदं नु शब्देष्वथापत्तेः । किंचोभयत आश्रयणेनांतादिवदित्यसंगतावभीयादित्यादयसिद्धिः स्थानिवत्वंतुभयत
आश्रयणे इष्यत एवान्यथा [illegible] प्तौ न्यायतइत्यादयसिद्धिरितिदिक् ।

ल॰श॰शे॰ऋ॰
३५

सत्र पररूपेण्यं र्भ सिद्धिः। न चात्र परत्वाद्दीर्घप्रसंगः प्रतिपदविधित्वं च निरवकाशत्वेऽस्यैव बाधकत्वे प्रयोजक
मिदं च मध्येऽपवादन्यायेमावेहीत्यादौ वृद्धेरेव बाधकं स्यादिति वाच्यं। तद्रूपानुरोधेनात्र बाध्यसामान्यचिंताश्र
यणात्। अन्यत्र प्रतिपदविधित्वस्य बलवत्वे प्रयोजकतादर्शनेन परदीर्घात्पूर्वं पररूपप्रवृत्तेश्च। अव्यक्तशब्दा
चोध्वनेरिति। अविद्यमानकत्वादिशब्दस्येत्यर्थः। तस्य चाच्छब्दो नुकरणोऽरवस्य भवतीत्याह। नुकरणस्येति। अ
त्रालोपस्येति न प्रवर्तते नानर्थकइति निषेधात्। आम्रेडितस्यैवेति वक्तव्ये नाम्रेडितस्येत्यारंभाद्। अतइतिकिं।
पटगिति। नाम्रेडित-। अव्यक्तानुकरणस्येत्यत इति चानुवर्तते। अव्यक्तानुकरणावयवीभूताम्रेडितावयवाच्छ
35
ब्दस्येत्यर्थः। नाम्रेडितस्यतस्यैवेति न सूत्रितं वैचित्र्यार्थं फलकल्पनाभिनिवेशस्तु न युक्तो भाष्यानुक्तेः। अत
एव तदधीते तद्वेदइतिसूत्रे द्विस्तत्ग्रहणप्रमादकृतमाचार्यस्येति भाष्येउक्ते लाघवानवधानलक्षणेत्र प्र
मादइतिकैयटः। कृतदवधानं कृतदनवधानमिति लभाष्यकृदुक्तप्रयोजने तदवधानमन्यत्रान्यदिति
निर्णेयं। ननु डाचोभावादेतदप्राप्तिरत आह। बहुलवचनादिति। तस्य परं। अवयववाचिपरशब्दयो
जे तएव ज्ञापकात् षष्ठीतस्यग्रहणस्य षष्ठ्यार्थे। द्वेइत्यनुवर्त्य षष्ठ्या विपरिणामे न सिद्धेः। अन्यद्विरुक्तपरस्य
तु न संज्ञा अष्टमे सर्वस्येत्येतस्य करणे संज्ञाकरणात्। जलो जः। अंतग्रहणं जलीति निवृत्त्यर्थं। सर्वोपकारकत
याच प्रकरणांते स्य लेखः। एतेन अत्रादिसूत्रे बलेखउचितइत्यपास्तम्। अजलोः सावर्ण्यनिषेधादाह। अचि
किमिति। अनिष्पत्तेरिति। नाज्झलाविति सूत्रविषयनिर्णयेऽपवादविषयपरिहारेण तत्तद्ग्रहणीय रामः
सवर्णपदवाच्यनिर्णयोत्तरं [illegible] कशास्त्रबोधनतयैतद्बोधकाले ग्रहणकशास्त्रसत्ता ३५

आर्षभीयति। अत्र शरोन्वीलस्यानुपन्यासेन अंजनासरस्यैकस्यानेकस्य चोच्चारणे विशेषाभावेनान्योरहाभ्यामिलस्त
न्निषेधस्य चानावश्यकत्वात्सूचितः। वाक्यभेदेनेति इदुक्तौ स्यच्छभावेत्ठनहृष्यत्ते। एवेन्चेति। वार्त्तिकं सूत्रेधा
तावित्यनुवृत्तेरर्थं। अवधारणं नियमः। एवशब्दस्य द्यो समर्थं हृद्यमवधारणमसंभवरूपानन्वचक्लृप्तादिन्वतयो
रंसत्रैवशब्दार्थ इत्याभिप्रेत्याह। अनवक्लृप्तावेवेति। ह्वेवभोद्यसेइ स्तुतेस्थलसंकीर्णत्वादिनानास्तिसंभवस्तवभो
जनस्येति गम्यते। अन्वोस्या। अचइत्ति निर्धारणे षष्ठी अंतेभवो सः। अंत्यादीति। गमकत्वाद्द्वहुव्रीहिः। मार्त्तंड इति।
मृतंडादागतो मार्तंडिः। अपि त्रिमय एव पररूपं। ननु मार्तंडशब्दस्याच्वृत्तकारादारः सत्वादिर्यस्येत्यन्यपदार्थो दुर्लभ
इतिचेन्न। एकस्मिन्नेव समुदायरूपत्वारोपेणतदवयवत्वारोपेणचतदुपपत्तेः एतन्मूलकमेव व्यपदेशिवदेक
स्मिन्निति पठ्यते इत्यलं। वस्तुतआरोपस्यनात्रोपयोगः। शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इत्युक्तेरर्थाभावेपिवि लमिति
कल्पात्मकज्ञानमुत्पन्नं तदपि लक्ष्यानुरोधात्... लुपयोगीतिबोध्यं। पतंजलिरिति। अंजलेः पतितइति विग्रहे मयू पतं ज
रव्यंसकादित्वात्समासे तत्रैव निपातनादितशब्दस्य लोपेपृषोदरादित्वात्तलोपे साधुर्गोनर्दे देशे कस्यचिद्दृषे
रंजलेः संध्याकरणसमये पतितइत्येतिहासः। ओलोष्ठयोः। अत्र समर्थपरिभाषा नोपतिष्ठते समासे गुलेः संगइ
त्यादौ समासग्रहणेनपदाविधिरितिसूत्रस्वारस्येन च पदत्वेन लब्धं तत्वेन वापत्रसाद्वादुद्देश्यत्वात्तत्रैव तत्परिभा
षाप्रवृत्तिस्वीकारात्। ओष्ठादिमात्रस्य पदत्वाभावात्। अवर्णदोष्ठयोरन्वितत्वदृष्टित्समासइत्यर्थ दिद्वंसो
ष्ठ्यावः स्यूत इति प्रयोगसिद्धिः। अन्यथा प्रत्यासत्याद्युत्तरपदकसमासस्यैवग्रहणसापत्तौ तदसंगतिः स्यादेव।
ओतु बिडालः। ओमाङो। अत्रैङीति नानुवर्तते तेनैवदर्थकाङासह नप्पभः शब्दस्य समासे ऽघ्यग्रबमेइ

शेऽपि वर्णस्य साधुत्वं ह्रस्व ऋकारऌकारस्थानिकैकादेशः एवोत्तरस्य साधुत्वम् अत एव ऌति न ऋकारोऽनाप्य
तिऌकारः। अत एव वार्त्तिके ऋति ऋति परतः परमुत्तरवार्त्तिके ऌति ऌतीति च चरितार्थं तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये य
देतदुक्तं तिरेतदुक्तं इति वक्ष्यामीत्येतद्वचनाश्रयणेन ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यं न कार्यमिति च संगच्छते।
दे तत्त्वं तिरेतत्वत इति वदयामीत्येतद्वचनाश्रयणेन ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यं न कार्यमिति च संगच्छते।
उपस्थितस्वकीयप्रयत्नेत्यागे मानाभावादीषत्स्पृष्टाविमौ विवृतत्वे विवृत ऋकारऌकाराभ्यामनयोर
पि ग्रहणे कः सवर्णे इत्यनेनैव सिद्धौ वार्त्तिकस्य वैयर्थ्यापत्तेः। एङः पदान्तात् किं भवति। सर्वत्र वि। प्रकृत्यान्त
इति सूत्रात् प्रकृत्येत्यनुवर्त्तते प्रकृतिशब्दोऽत्र स्वभाववाची दुस्संज्ञा प्रकृतिरित्यादौ तथा दर्शनात् प्रकृत्या स्वभा
वेनावस्थानमित्यर्थः। अत एव प्रकृतिभावेन पूर्वरूपं नाप्यपादयइति भावः। नान्तःपादमिति पाठे त्वनेन सूत्रे
णगोशब्दस्य यत्प्राप्तं तन्नेति व्याख्यानेन नान्तःपादमित्यनेनैव। पूर्वत्वादिकं विकल्पेन नानिषिध्यत इति बोध्यं
अवङ् स्फोटायनं यस्य स स्फोटप्रतिपादक इत्यर्थः। स्फोटायनस्येति पाठे नडादित्वं कल्प्य स्फोटायनो व
ङः स्मर्त्तान्यस्तु तदभावस्येति स्मृसंतरानुसंधानद्वारेणात्र विकल्पो बोध्यः। नित्यमिति। अत एव इन्द्र इति सा
मर्थ्यान्नित्यमिति भाष्यादावुक्तं। गवाग्रमिति। सं निपातपरिभाषया अनित्यत्वाद्दीर्घ इति बोध्यं। व्यवस्थिते
ति। देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे च सद्धिधिः। मिपस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतस्तेन प्राप्य वृष
वेनेति शाकल्योरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। अग्नीत्प्रेषणे इति सूत्रे। अग्नीदग्नीन्विहरेत्यत्र एतद्याप्लुत्यर्थं वा
र्त्तिकं वद्बहुलग्रहणघटितन्यासं कृतवान् तत्प्रत्याख्यानाय भाष्ये कृत्तेन विभाषेति योगविभागेन वि

वद्ग्रहणं बोधकत्वानिष्पन्ने रिति यः। सूत्रस्थसवर्णपदानुवृत्तिमभिप्रेत्याह। ऋत्ति सवर्णे इति। तत्फलं दघृ
कारादावेतदप्रवृत्तिः। एतद्विधेययोर् इउ एसूत्रानंतरं पाठादत्तेन तयोः स्थाने प्लुतसिद्धिस्तयोश्चानर प
रत्वं। द्विमात्रमिति। अत एवाकः सवर्णे इत्यनेन वऋकारद्वयस्य स्थाने रेफद्वयवत्तारूपणं एकता तये
एकदाचि [illegible] द्रेफद्वयगर्भस्य
विवृतलातये एकदाचिद्विवृतस्य लकारवत्तां तयें एकदाचिद्वि लकारस्य कदाचिद्विवृत्तः लसाम्येन रे
फवत्तासाम्येन च ताद्दृशस्य ऋकारस्यासिध्या विकल्पफलसिद्धिमाश्रित्येतद्वचनद्वयं तुल्यास्येति सूत्रे भाष्ये
प्रत्याख्यातं। द्वौ रेफाविति। अत्रापि तदेव भाष्यमानंदिरे फललोहि रेफद्वयवतिस्यान्निन्यय लकारवत्त्वपरइ
ति व्यवस्था सिध्यति। अभित इति। द्वौ रेफाविलनुपलप्यते तन्त्र्वद्वितीयांतमभितः पदयोगात्। एओङ् सूत्रे भाष्ये
मात्रहणं मिलादौ णल्वादिति अर्थमवश्यमंगीकर्तव्ये वर्णैकदेशावर्णग्रहणेन अ्य इति पद्मेप्रलूयरवद्वाभि
ह्रस्वर्द्ध र्व चातरतीत्यादौ तु रोरु द्याजलं [illegible] नाशकायां दीर्घादिति लिंगविधान। सामर्थ्यतिपकरणसामर्थ्येनोद्ध
वइति सूत्रस्थ नो ग्रहणसामर्थ्यं भेदेनाप्रतिमा समाने युवर्णविययवेध्युअवयवसदृशस्वतंत्रवर्णाश्रय
कापि भावज्ञापनरूपसमाधानस्य चकारेण बलात्तन्त्रितमि। स्मन्त्ररोवीत्यस्यातत्दल्कार इत्यादौ तोतीत्यस्य च
शंकासमाधानाकरणेकरणेन यत्तद्वकालरंभतो रितिहयवरट्सूत्रस्थ भाष्येण च ऋऌकसूत्रस्ययोरु
र्द्धमात्राद्भागस्याभितः लृत्वेन तथैवोचितत्वादिति भावः। द्वौ लकाराविति। हलद्वयवत्सूचं वसाह चर्पादि
तिभावः। अन्नवात्ति के [illegible] दे - - - - - - -

ल०श०शो०भू० पार्श्वमित्ति।पर्श्वीस्यास्वत्तम इति।एसासिति चेत्तिपदत्वं।ऋ सकः।सवर्णार्थमनिगद्यं चेदं।होतृ ऋकारः।ब्रह्म ऋषिः
३७ आर्छदिति।आटो धात्ववयवत्वेनापदांतत्वादितिभावः।ईषदसमाप्त ऋ छकोव हू छकइत्यपिभावसं बोध्यं
एतेनाटश्चेतिपुनर्वृद्धिविधानार्थं नचेनो स्योमाङ् न्तु परकृपवाक्यात्प्रकृतिभावस्यापिवाधेनेष्टसिद्धि
रित्यपास्तम् समासेपीति। आख्यानादितिभावः।सप्त ऋषीणामिति।दिक्संख्येइतिसमासः।प्रकरणम्नुवृद्ध्येप्रकृ
तिभावविधायकसूत्रद्वयमुपन्यस्य प्लुतप्रगृह्याइतिसूत्राकांदित प्लुतप्रगृह्ययोर्मध्येप्रथमोपात्तत्वात् प्लुतप्रकर
णमारभते वाक्यस्यटेः।वाक्यस्येत्यस्याभावे पदस्यटेरित्यर्थेनंत्यस्यापिपदस्यटेः प्लुतः स्यात्तत्त्वेत्वाक्यस्यटेः।रत्य
पदस्येवसंभवतीतिनदोषः।टिग्रहणाभावे प्लुत अलोपस्थितात्परिभाषयाजंतस्यैवस्यात्।टिग्रहणेतुसामर्थ्याट्टिना
चोविशेषणाद्यंजनांतस्यापिभवति।प्रत्यभिवादे।प्रणामादिभिराशिर्वचनामानोगुर्वादिर्यस्मिन्तिसंभाषतेतत्प्र
त्यभिवादः।नत्वाशीर्वचनंश्रू द्रे आशीर्वादरूपप्रत्यभिवादाभावेनाशूद्रइत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः।अतएवभाष्येऽ
शूद्रेइतिकिंकुशलत्वमसिरुषजकेतुत्तं।अभिवादयेइति।नमस्कारपूर्वमाशीरादिवाचयामीत्यर्थः।आयुष्मानि
त्यायुष्मत्त्वस्याविधेयत्वात्संबोधनविभक्त्यभावः।एधीतिभवेत्यस्याप्युपलक्षणं प्रत्यभिवादेशर्मा दिप्रयोगोननि
यतः।एचोप्रगृह्यस्येतिसूत्रेप्रत्यभिवादे तस्येचः प्लुतविधानात्।आयुष्मानेधिअग्निभूताइतिभाष्येतदुदाहर
णाच्च शर्मादिप्रयोगेत्वतद्दरेव प्लुतः।शर्मांतं नामब्राह्मणस्येत्यादिस्मृत्यात्तस्यनामावयवत्व बोधनात्।स्त्रियोने
ति।स्त्रियाअपि नाम्नाभिवादप्रत्यभिवादेइत्यर्थस्यभाष्यसंमतत्वादितिभावः।नामगोत्रंवेति।अभिवादप्रत्यभिवा रामः
देनामगोत्राभ्यामेवस्मृतिषुप्रसिद्धे।तत्राधिकृतस्यपदस्येत्यस्य प्रत्यभिवादेइत्यनेनविशेषणत्वात्तस्याप्र ३७
त्युद्यमानार्थवाचकस्येव प्लुतइतिभावः।तत्रनामश द्वेनह्रादयो हि पिनादिकंतगृह्यते।अतएवायुष्मान्भ

प्रगृह्याइत्यस्यप्रकृत्येतिपाठएवसामंजस्यंमत्वाहाप्रकृतीति।नन्वेतत्घटकपदार्थज्ञानाय ५

भावेत्यस्यव्यवस्थितविभाषात्वंध्वनितं।तथाचाजेर्व्यघञपोरितिव्यवस्थितभावेति।अजेर्वीसूत्रेभाष्येस्पष्टं।न
चव्यवस्थितविभाषयेंद्रे नित्यावङ्सिद्धेइंद्रेचेतिवैयर्थ्यमितिवाच्यं।भाष्योक्तातिरिक्तव्यवस्थितविभाषाणाम
प्रामाणिकत्वज्ञापनार्थं तत्सत्वादित्याहुः।इंद्रेच।क्वचित्ताभाष्यपुस्तकेचशब्दरहितःपाठःइंद्रावयवेचीत्य
र्थस्तेनषष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदषष्ठीतत्पुरुषेगवेंद्रयज्ञइत्यादावपवङ्सिद्धिः।अन्यथावाक्येगोशब्दस्येंद्र
परत्वासंभवेनसमासाल्लोपादिंद्रशब्दस्योत्तरपदत्वएवप्रवृत्तिःस्यात्।प्लुतप्रगृह्यत्वादिकथनं पूर्वंयुक्तमिति
वाच्यं।इंद्रेचेत्यत्रप्राचीनपठितनित्यग्रहणस्यप्रामादिकत्वंबोधयितुंतदव्यवहितमेतत्सूत्रलेखनात्तत्रनित्य
ग्रहणेतदव्यवहितोत्तरेतत्सूत्रेतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेवेत्याशयेनाह।प्लुताःप्रगृह्याश्चवदंतेइति।अचीत्यनुवर्त्त
मानेपुनरज्ग्रहणमत्यासत्यायत्राचिअनयोःप्रकृतिभावस्तदज्निमित्तकार्यस्यैवतेनाभावइत्यर्थलाभार्थं
तेनजानुउअस्यरुजत्तिजानूअस्येत्यादौसवर्णदीर्घरूपसंधिर्भवत्येव।एहिकृष्णेति।दूराद्धूते चेतिप्लुतः।
अत्रप्लुतस्याश्रयासिद्धत्वंबोध्यं।नित्यमितिकिमिति।वाग्रहणनिवृत्त्यैवतल्लाभइतिप्रश्नः।माभूदिति।नित्य
ग्रहणसामर्थ्येनपुनर्विधानाद्बाधकविषयेप्ययमेवेतिभावः।इकोसवर्णे।एङ इत्यतःपदांतादित्यनुवृत्तं
प्रथमयाविपरिणम्यतइत्याह।पदांताइति।वेतिह्रस्वयणोर्विधानसामर्थ्यात्तुनविकल्पसिद्धिः।अपदांतादौयणश्च
रितार्थत्वात्।सामर्थ्यादेवेतिचेन्नप्रकृतिभावाकर्षणेप्लुतकाइत्यत्रचानुकृष्टत्वेनतदसंबंधइतितदर्थंह्रस्ववि
धानसामर्थ्यस्यावश्यकत्वेनचकारोव्यर्थइतिभावः।भाष्येस्थितमिति।प्रकृत्यास्तुनेइतिशेषः।एतेनह्रस्वाभावेप्रकृति
भावार्थंचकारइतिन्यासाद्युक्तमपास्तं।[illegible]बोध्यं।नसमासे।सितिचेतिवार्त्तिकं।

ल०श०शे० दूराद्धोधन एव प्रवृत्तिस्तदाह। दूराद्धूत इति। दूरत्वं चात्र विवक्षितं तेन प्रत्यभिवादे भोराजन्येत्यस्य विषयेऽप्यसंप्र
पू० वृत्तिः। तद्विषयेऽप्युपलक्ष्यबोधनस्य सत्त्वात्सर्वं प्लुतप्रकरणस्य तु न शेषः। तथा हि सति वाक्यस्य टेरित्यनेनास है वा
३८ स्यान्यधिकारत्वमेव कुर्यात्। एतन्न्याय विषयमे[...]वेदमिति प्रकृतस्तू त्रेनुदात्तं प्रश्नान्तेति सूत्रे च कृतोस्पष्टम्।
अपि शब्दो यथाप्राप्तिसमुच्चयार्थः। यदि त्वगुरोः संनिधानादंत्यो गुरुरेव समुच्चीयते तदा त्वलघुमति। अनंत्य
पदस्य ५ गुरावेव तस्यात्वलघौ दूराद्धूते च त्वादीनां दुर्वारत्वेन प्लुतसमावेशापत्तिः। एकैकग्रहणं त्वेतद्विधि विहिता
नामेव पर्यायार्थं स्यात्। तेन यत्रांत्योपि गुरुरनंत्यश्च याद्दिर्वा गुरुस्तत्रैव पर्यायः स्याद्व्याख्यानात्त्वैतदर्थलाभः
38 अनंत्यस्यापीति। अपिनांत्यस्य गुरोरगुरोश्च त्वर्थः। पर्यायार्थमिति। अन्यथा समावेशः स्यादिति भावः। अनुदात्तं पद
मितितु त्रिपाद्यां न प्रवर्त्तत इति तत्रैव वक्ष्यते। प्राचामिति त्वपद्धोसर्वेषां प्लुताभावार्थं विकल्प इतिसा च व्यवस्थि
त विभाषा तेनाऽग्नीदग्नीन्विहरेत्यादावग्नी त्विषएइति न भाष्येतु विभाषापृष्टेतिसूत्रे विभाषेतियोग विभा
गो दर्शितः सापि व्यवस्थित विभाषेति कैयटः। अत एव ओ श्रावय परस्येति वक्तव्यमिति वचनस्याग्नीदग्नीदित्यादौ
प्लुतनिवृत्तये कृतस्य विभाषेतियोगविभागेन प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं संगच्छते। एवं च भाष्यसंमतैषा व्यवस्थित विभा
षेत्याहुः। अप्लुतवदित्युक्त्या प्लुत इत्यध्याहारस्तदाह। प्लुतोऽप्लुतवदिति। प्लुत एव निषिध्यते इति तत्स्थाने अप्लुत
स्य विधानेन स निवर्त्तत इत्यर्थः। प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्यानं तु न युक्तं। गौरवात्। किंच। तथा सति प्लुतप्रकरणे
एव नोपस्थित इति वदेत्। न च पर्युदासे ऽग्नी इतीत्यादौ प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावं बाधित्वा परत्वादप्लुतवद्भा
वे दीर्घादिकं स्यादिति वाच्यं। शास्त्रत इतिशब्दसापेक्षाप्लुतवद्भावापेक्षया वर्णमात्रापेक्ष प्रकृतिभावस्यांतरंगत्वा रामः
त्। अप्लुतवदित्यस्य प्लुतकार्यं नेत्यर्थस्तु न ... दोषः। प्लुते प्लुतत्वात्ष्टप्प विधानस्यैव शब्दतो लाभात्। ३८

वदं ङि नित्यादौ प्लुतो नेति स्पष्टं भाष्ये । भोराजन्येति । भोशब्दस्य राजन्यवैश्यवाचकनाम्नश्च टेः प्लुत इत्यर्थः । भोशब्द
स्याप्राप्ते इतरयोस्तु नामत्वात् प्राप्ते विभाषेयं । दूराद्धूते । यावति देशे प्राकृतप्रयत्नोच्चारितं संबोध्यमानो न शृणो
ति किन्त्वधिकप्रयत्नमपेक्षते तावद्दूरम् । दूरादाह्वानं च दूराद्बोधनस्योपलक्षणं । न तु संबोधनविभक्तिनि
यामकस्याभिमुखीकरणसंबोधनरूपस्य संबोधनस्योपलक्षणं । आगच्छ भो भवान् देवदत्त इत्येवमाह्वानस्यापि
संभवात् । अत एवाकडारसूत्रे नदीगुरुसंज्ञयोः समावेशे वा त्वं बंधुरित्यत्र गुरोरिति प्लुतो नदीबंधुनीति पूर्व
पदांतत्वं च फलमुक्तं भाष्ये । अन्यथात्र संबोधनाभावेन गुरोरित्यस्याप्राप्त्या तदसंगतिः । स्पष्टं च । उपलक्षणत्वादस हृ७
त्यप्याह्वाने भवति तदाह । सक्तूनित्यादिः । अत्रापि दूराद्धूत इत्ये । तदनुवृत्तस्य पदस्येत्यस्य विशेषणं तेन हूयमा
नार्थवाचिनः पदस्यैव टेः प्लुतः तच्च रूढं यौगिकं वेत्यन्यत्र । हे हे प्र । हे हयोः संबोधनद्योतकत्वेन केवलाभ्याम
पिताभ्यां संबोधनदर्शनेन च तयोरपि हूयमानार्थपदत्वात् । गुरोरनृत इत्येव सिद्धे नियमार्थमित्याह । हे हयो
रेवेति । हे हे त इत्येव सिद्धे प्रयोगग्रहणं दनत्ययोरपि तदाह । हे राम ३ इति । केचित्तु । एकहे हे ग्रहणमनर्थमन्यथाव्या
कस्पष्टेरित्यधिकारादनयोरेव तयोः स्यात्तदाह । हे ३ राम ३ इति । प्रयोग इति यत्संबोधनेतरं तयोः प्रयोगस्तत्र तेनै
वाभिमुख्यस्य द्योतितत्वेन द्योत्याभावादनर्थकयोरपि तयोः प्लुतार्थं तदाह । राम हे ३ इति । अन्यथा प्रयुक्तयोः प्लुता
संभवात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । हे हयोरिति । तु तयोर्हूयमानार्थपदत्वाभावादप्राप्ते विध्यर्थं नियमेत्वमानं तेना
त्र प्लुतसमावेशः । एतत्सर्वं भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्याहुः । यत्तु अयं हूयमानार्थपदस्य टेः प्लुतस्य बाधकस्तत्र
कौ ङि न्यादिति । तन्न । शिव हे इत्यादौ तस्याप्राप्तेरन्यायविषयाभावात् । गोरः । दूराद्धूत इत्यनुवर्तते तेन

ल०शे०शे०भू त्‌। प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेन प्रगृह्यत्वस्यादेशस्य च सह विधानात्‌। ऊँ इति विती ति च न स्यात्‌। आदेशे प्रगृह्यत्वकार्यं
३९ तु स्थानिवद्भावेन वोध्यं। प्रगृह्यत्वस्य सादेशोद्देश्यसंबंधस्य लक्षणतयात्र विधेयविशेषणत्वे मानाभावात्‌। शा
काल्यग्रहणानुवृत्तावपि प्रगृह्यत्वस्य ऊँ आदेशस्य च विकल्पे ऊँ इति विती ति सिध्यति न तु उ इती ति प्रगृह्यत्व
विकल्पेन पक्षे तदभावेपि। अस्सतात्पर्यादेतदभावे निपात एकाजित्यस्याप्रवृत्तेः। तदुक्तं। भाष्ये योगविभागं प्र
दर्श्य किमर्थो योगविभागः। शाकल्यमते ऊँ विभाषा यथा स्यात्‌ ऊँ इति उ इति। अन्येषामाचार्याणां मतेन। विभा
39 ष्यते विकल्प्यते इति विभाषा गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये टाप्‌। न वेति विभाषायामिति भाष्यप्रयोगात्‌। भाष्ये तु क्रिय ६७
र्थमिदमुच्यते अनुपस्थितार्थं तत्र ईग्रहणेन नार्थः। अविशेषेण चाक्रवर्मणस्याप्लुतवदित्येवेदमपि सिद्धं वशाद्विय
वशेयामि युक्तं तद्बलेनोपस्थिते पूर्वविप्रतिषेधेन ईग्रहणेपि नित्याप्लुतवद्भाव एवेष्टः प्रसाख्याने नित्याप्लुतवद्भा
वस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन वैकल्पिकतद्बोधिताभावांशबाधकत्वात्‌। उपस्थित इत्यस्य निष्क्रिया परविप्रतिषेधा
दुभयत्र विभाषेयमिति कैयटस्य प्रमादः। सूत्रे लितिशब्दभिन्ने वैदिके इतिशब्दे चेत्येवं परतया कथंचिद्व्याख्येय
मित्यन्ये। उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरैक्यमापादयत्सर्वनामपर्यायेण तत्तल्लिंगभागितीयमिति निर्देशः। विशे
षणेन तदंतविधिमाश्रित्याह। ईदूदेदंतमिति। द्विवचनमिति। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधिनिषेधा
दितिभावः। एदंतमिति व्याख्याने फलमाह। पचेते इति। निपात एः। निपात इति किं। चकारात्र प्रत्ययस्य शास्त्र रामः
कल्पितार्थवत्वात्‌। एकाजिति। कर्मधारयो वृत्तिपदार्थप्रधानत्वेनांतरंगत्वाद्व्याहरति मृग इति निर्देशाच्च।
तेन नेदमित्यादौ न दोषस्तदाह। एको जिति। आङ्वर्ज इति पर्युदासस्योचित्यात्‌। अत एवैकाज्‌ नाङिति ३९

भाष्ये प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थमित्युक्तिस्तु फलितार्थाभिप्रायेणेति बोध्यं। प्रगृह्याश्रय इति। प्लुते कृतेपि तस्यासिद्धत्वात् दी
र्घत्ववृद्धिवत् तत्र कृतं प्रगृह्यत्वमनुकार्ये सुलभमनुकरणे तु प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात्तल्लभमिति भावः। किम
पाकृतमित्यमिति पक्षे आह। चिनुहीदमिति। विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेरिति प्लुतः। इदंशब्दोत्र वाक्यान्तरस्थ
इति हेरिकारस्य वाक्यटित्वं। ऊँ भयत्र विभाषेयमिति। उपस्थितेत्र प्राप्तेऽनुपस्थिते चाप्राप्ते इत्यर्थः। (अत्रास्यः
शोधः एतदंकपंक्त्याधो द्वितीयपंक्तिस्थ यत् (द्विभाष्यत इति तदारभ्य) तदुत्तर यत्राकपंक्त्याधो द्वितीयपंक्तिस्थंस्थय
स्मरेतितदवधिको बोध्य) गांविस्मृ तस्यस्मृतिविषयता एवं किलतदिति स्मृतार्थनिर्देशः। निपात इत्यनु
वृत्तमोदित्यनेन विशेष्यत इत्याह। ओदंत इति। निपातसंज्ञा चादिपदोपस्थितत्वादीनां सति संभवेऽर्थवतामेवे
ति सार्थकनिपातानां निपातपदेन तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति गोणमुख्यन्याये न प्रकृतसूत्रस्थ
निपातपदेन गोणार्थानां न ग्रहणमिति गोभवदित्यादौ च्यते नास्य प्रवृत्तिः। एवंच कार्यकालपक्षेपिच्छं
ता निपाता इत्यस्योपस्थितिरेतत्परिभाषावशात् अव्ययसंज्ञादौ तु नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिरनित्यत्वादत एवानर्थ
केपि निपाते सा संज्ञा सिध्यति। त्र्योइतीत्यादौ प्रगृह्यत्वायाह। संबुद्धिनिमित्तक इति। संबुद्धिपर इति व्याख्याने
तु सो लुकालुप्तत्वेन तत्परत्वाभावान्न स्यात्। न लुमतेति निषेधा। नित्यत्वमणतिकृणतिः। इत्तावितिकिं। पटोत्र। अ
नार्षे किं। ब्रह्मबंधवित्यब्रवीत्। संहितायामविवक्षायामप्यवादिरहितप्रयोगार्थमिदं। तद्धिवद्धा च वर्णोच्चार
णो निपतेनार्धमात्राकालव्यवाये नोच्चारणे तदधिकार्धमात्राकालव्यवाये नोच्चारणे च तदविव
द्धितिबोध्यम्। ऊँञः। अनोश्चि निपात एव। ऊँ उँ इत्येकरूपत्वे तु शाकल्यग्रहणं ननुवृत्तौ ऊँ इतीत्येकमेवसा

कल्पमते इति तयोरेकप्रयोगएव प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यं। योगविभागसामर्थ्येन शाकल्यमते एव भावाभावकल्पनात्।
वस्तुतस्तु अनुवादेन संज्ञादेशयोः सहविधानमेव न्याय्यम् अदेशोस्थानिवद्भावात् प्रगृह्यकार्यं भाव्ये प्रगृह्यसंज्ञकस्य
तस्यस्थानिवद्भावलब्धार्थस्वरूपकथनमिति न्यायविदो विचारयन्तु। मयउञो। आख्यानादत्र मयप्रत्याहारः असत्रे
पादिकत्वे नासिद्धत्वात् प्लुतप्रगृह्या इत्यनेन बाधः। नानुस्वार इति। किंवितीत्यादौ प्रगृह्यसंज्ञाभावे स्यासिद्धत्वा
दिकोयणचीति यणि अनुस्वारो भवत्येव। ननु यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन गौरीशब्दस्य सप्तम्य
र्थवृत्तित्वे पीकारस्य तत्त्वाभावात् आह। ईदूदेतमिति। शब्दस्वरूपस्याविशेष्यत्वान्नादन्तविधिरिति भावः। मामकीतनू
इति। प्रगृह्यत्वेष्विति शब्दप्रयोगस्य पदकारैर्नियमितत्वात् सदपाठे प्रगृह्यत्वफलमत्र बोध्यं। ईदूतौ किम्। अन्नाभवा
ति सम्याडादेशः तपरत्वमसंदेहाय। सप्तमी ति किं। धीतीमतीहृस्वाताभ्यां तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णे सवर्णदीर्घः
अर्थग्रहणं किमिति। न च तदभावे ईदूदेदिति वदीदूदन्तयोः सप्तमीत्वर्थापत्तिः। तथा च यपीत्यादावेव स्यात्। एका
देशस्य पूर्वान्तवद्भावे न सप्तमीत्वान्नतु गौरी यादाविति तत्सिद्ध्यर्थं तदावश्यकमिति वाच्यं। ईदूतौ सप्तमी प्रगृह्यम
दसः एद्वृद्धिवचनमित्येव सिद्धे गुरुभूतन्यासकरणेन तत्प्रकरणापेक्षया वैजात्यबोधनाद्दूकारांशे संभवात्सं
ज्ञाविधाविति तदन्तग्रहणनिषेधाप्रवृत्त्या ईदूदन्तं सप्तम्यन्तमित्यर्थेनेष्टसिद्धेरिति प्रश्नः। पर्यायादेरनभिधानमे
वेति परे। वृत्ताविति। अर्थग्रहणसामर्थ्यात् सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नमित्यर्थे नात्र तत्सञ्चार्थयोरर्थे पिवृत्तेर्न
दोषः। संज्ञायामिति समासे जहत्स्वार्थायां वृत्तौ पूर्वपदस्यानर्थक्ये पि सुप्सुपेति समासे अजहत्स्वार्थायां प्रसक्तादो रामः
षस्योक्तरीत्यैव वारणमिति भावः। गौरी अधिश्रितइत्यत्राधिश्रयणक्रियायामेव गौरीपदवाच्याधिकरणत्वान्व ४०

नासूत्रे।वासुदेववाचकस्याशब्दस्या ङासहार्थेऽव्ययीभावे।आङ्आत्ऽप्रभित्यादौसत्यभिधानेस्यत्तआङ् भिन्नत्वेनू
पूर्वातवत्वेनानिपातत्वेपिप्रगृह्यत्वंन।पूर्वान्तवत्वेनाङ्त्वातिदेशेनातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्याश्रयधर्मप्रयुक्तकार्य
निवृत्तेरतिदेशस्वभावसिद्धत्वात्।ओदितिसूत्रेआउओइत्यत्रानाङितिप्रतिषिद्धार्थोयमारंभइतिभाष्यंतुपर्युदासेपि
गम्यस्यप्रतिषेधस्यसत्वान्नानुपपन्नं।अनाङितिपर्युदासादेवानिपातेकाग्रूपत्वेलब्धे।निपातेकाज्ग्रहणं स्पष्टार्थं।
स्वांगसमुदायेस्वांगत्वाभाववदज्समुदायेऽज्त्वाभावादजितिवाच्यसमुदायग्रहणाभावेसिद्धेएकग्रहणमन्यत्रवर्ण
ग्रहणेजातिग्रहणार्थं।तेनाधिम्पतीत्यादिसिद्धिरितिभाष्येस्पष्टम्।जातिग्रहणार्थमित्यस्योपात्तजात्याश्रयैकानेक
व्यक्तिग्रहणार्थमित्यर्थस्तेनतितऊशब्देकदेशस्यऊोइत्यस्यानुकरणेओअकरोदित्यत्रानुकरणंचानितीतिनिपातत्वे
पिप्रगृह्यत्वाभावएकग्रहणफलंबोध्यं।ननुङकारस्यक्वाप्यश्रवणेनाङिदङिद्विवेकोदुर्ज्ञेयइत्यतआह।वाक्यस्म
रणयोरिति।वाक्यशब्देनस्वार्थगतमननभिमतत्वं।स्मरणविततीति।अनेनहियोगविभागस्यउइतिरूपसिद्धिःफलमिति
स्पष्टमेवलभ्यतेतीयोगविभागेनव्याचष्टे।उञइति।उञोवाचकंप्र गृह्यपदमितिअर्थः।शाकल्यस्येतोप्रगृह्यमित्य
नुवर्त्तते।तदाह।उञइतौवेत्यादिविकल्पानभुक्तो हिनिपातएकेत्येवसिद्धेइदंवर्षमेवसादेवंचप्राप्तविभाषेयं।ऊं
इत्यत्रशाकल्यप्रगृह्यपदयोःसंबंधेउञइत्यस्याधिकारादप्रगृह्यस्यैवादेशोतस्येकोयणितियणिऊंइतीत्यस्यासि
द्धिः।दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिःअविकल्पमात्रसंबंधेपिऊंइतीत्यस्यासिद्धिरितिविधानसामर्थ्यात्प्रगृह्यपदसं
बंधःप्रगृह्यपदमात्रसंबंधेऽप्यधिकारादप्रगृह्यस्यानित्येऊंआदेशेऊंइतीतिप्रगृह्यस्यउइतीतिसिद्धेपिवितीति
नसिध्येत्तदाह।उञइतौदीर्घोऽनुनासिकोत्यादि।अत्रविशिष्टस्यविधिरितिनवाक्यभेदः।नचप्रगृह्यत्वमादेशस्याशा

ल॰शं॰शे॰ष्टु॰ त्वेनजकारेचर्त्वमिति बोध्यं। तयोरत्रालेखवस्तुवैचित्र्यार्थः। विग्न इति। यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङिति नङित्त्वा
५१ दिति शादेशो ङित्वाद्गुणाभावः। प्रश्ने चासन्नकाल इति निर्देशात्संप्रसारणाभावः। जन्दीता। पदाद्दोरिलेवसिद्धे तद्ग्र
हणंस्पष्टार्थं॥ द्योः किमिति। धकारस्यापि पदान्ते जश्त्वविधानात्। अश्नः ह्रस्वात्त्वादावित्तिवलस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वा
भाव इत्युत्तरं। वर्णानावतिरिति। धञ्धिकानवर्त्तिरिति विग्रहः। वर्णग्रणार्थं इति। पष्पकृपदे। परेतु। पदान्तस्य किं।
वेद्भिं वध्नाति। स्पष्टश्चरितार्थ इति। उपलक्षणमिदं बलयोरपि प्रवृत्तेः। एतच्च जातिपक्षे स्पष्टं। व्यक्तिपक्षेपितादृश
शक्तेश्चरितार्थस्य रात … द्व्यक्तिविषयतयोपप्लव एवनेति बोध्यं। स्पष्टं चेदं कौमुदी सत्रकेयटे। परेतुस्था
नेऽन्तरतमसूत्रेस प्रसंगत पाठस्य भाष्यकृता दूषितत्वेन व्युत्पत्तेरुक्तिसंभव एव न। तस्मादनुस्वारस्येतिसूत्रात्सवर्ण
41 ग्रहणमपकृष्य परसवर्णोनुनासिको भवतीत्यर्थान्नदोषः। तदुक्तं भाष्ये रेफेनुनासिकपरसवर्णे त्वयोः प्रतिषेधो
वक्तव्यो न वक्तव्यो रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीति। चिन्मयमिति। स्वार्थिकस्त्वस्य कृतवचनइतिमयट्। तत्र तदितिवा
क्यभेदेन क्वचित्स्याच्चातुर्यरूपप्रकृतवचनाभावेपि मयडर्थे। अतएव चिन्मयं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यं चिन्मा
त्रमिति। क्वाचित्कोपपाठः मात्रचः प्रत्ययस्यात्रोपपत्त्यभावान्मयूरव्यंसकादित्वेवार्थमार्थमात्रशब्देनात्रसमास
स्यवक्ष्यमाणत्वात्। निपातनादिति। पवादिगणेऽकुदमानिति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः पठ्यते इतिमते नेदम्॥
उदःस्था। तस्मादित्युत्तरस्येतिपरिभाषालभ्यमर्थमाह। उदःपरयोरिति। अत्राघोषस्येति। समनियतत्वेनान्य
तमाग्रहणेवाध काभावेन श्वासविवारयोस्त्यागेपि न न्यूनतेति बोध्यं। पूर्वस्यासिद्धत्वादिति। त्रिपाद्यां पर
त्वादितिभावः। हलो यमामिति सूत्रोक्तभाष्यसंमताष्टाध्यायीपाठेपस्यासिद्धत्वाभावेनत्वत्त्वं भवत्येव। अत एवोत्सूर्वस्कं रामः
देरोगे उपसंख्यानं। उक्तं दोरोग इति भाष्ये संगच्छते। म … ल्तं तु प्राचामनुरोधे नेति परे। नचेदंसूत्रम्पर्थं ५१

यद्दत्तिणोर्यद्यधिकरणकेलन्वाणायांमा नाभावइत्तिन तत्रदोषः। वाप्यामश्वइतिस्त्रश्रुपेतिसमासः। संज्ञायामितिवान
नुसंज्ञायामितिसमासेवाक्येनसंज्ञानवगमान्नित्यसमासत्वेन विग्रहोनुचित इतिन्वेन्न। [illegible] तेश्रुस
माससमानार्थकवाक्याभावेननित्यसमाससहृशत्वेपिनित्यसमासत्वाभावात्। विभाषाधिकारवाधेमानाभावात्।
नित्यसमासेहिवृत्तिघटिकपदानांपृथक्प्रयोगाभावएवात्रतुपृथक्प्रयोगेपितद्वोधविशिष्टार्थप्रतीतिमात्र
मित्याहुः। अणोऽप्र। अनुणइतिकिं। कर्तृहर्तृभवानमएवौणौव्यारव्यानात्। आगच्छतभग्नीइत्यादौप्लुतस्यासिद्ध
त्वात्ततःप्रागेवयणोदृष्टत्वाजातेप्रगृह्यत्वेपश्चात्तुप्लुतेतस्याननुनासिकप्रतिवंधार्थंपुनःसंज्ञेतिनानुनासि
कसंज्ञायाःकार्यार्थत्वात्पुनःप्रवृत्तौकापमिववीजस्यानिवत्तुन। प्लुतस्यस्थानेपलक्षितिथर्मत्वेनात्वविधित्वा
त्। पूर्वसवर्णेकितेद्विवचनत्वंतुप्रादिवभ्दावेन। तेनताद्रूप्यानतिदेशेपितद्धर्मातिदेशांगीकारात्। अतएव
रामा। वित्यादौप्रादिवभ्दावेनसुप्त्वादत्वसाधितमंतादिवत्स्त्रेभाष्येइतिस्पष्टमाकरे। अन्चोचिरिति। सिध्दम
नच्त्वादितिवार्त्तिकप्रयोगेणत्वाच्चरमितिसोन्नप्रयोगेणकथमच्त्वमितिभाष्यप्रयोगेणच वृत्तिघटकाचदे
पदांतकार्यस्यतत्संनिधानेनअनुत्वस्यचाभावोवोध्यतेइतिकेचित्॥ ॥इतिस्वरसंधिः॥ ॥स्तोश्चु। सिति
शितिचलुप्तविभक्तिकेभिन्नेपदे। योगइतिसंयोगइतितदर्थः। तेनचितमित्यादौनदोषः। अत्रपदसंलधि
कृतमपिनसंवध्यते। शादितिज्ञापकात्। तेनयाञ्चासिध्दा। शात्सरस्यस्तोश्चुत्वनिषेधकाच्त्वादितिलिंगा
देवनिमित्तकार्यिणोर्यथासंख्यन। एवमुत्तरस्त्रेपितोःषीतिज्ञापकान्नतत्। शकारचवर्गोस्तइतियथासं
ख्यमितिशेषः। हरिशश्शेतेइति। [illegible] नुत्वस्यासिद्धत्वाज्झलेनदत्वेतस्यचु

ल॰श॰शे॰न्दु॰ ५२ त्वाद्रोसमासनिर्देशे साहित्येद्वंद्वबोधनादप्राप्तक्रमान्वयबोधनार्थं चेदं एवं च तत्र यथासंख्येनान्वयबोधकवाक्यक
ल्पने तत्सामाख्यात ते अवबोध इति बोध्यं। अत्र स्वरिते ने त्यपकृष्यात इति ख्यत्यादित्यादो नातिप्रसंगस्तत्र प्रतिपत्तिकालि
कमेव संख्यासाम्यमेतच्छास्त्रप्रवृत्तावुपयोगीति अमङः एनमित्यत्र भाष्ये स्पष्ट। एते पवला। निरनुनासिका एव विधीय
मानत्वेन सवर्णग्राहकत्वा ज्जातिग्रहणप्राप्तस्य वगुणभेदकत्वप्राप्तस्याप्यप्रत्यय इत्यनेन निषेधाच्च। एवं मय उञ
इत्यत्रापि। अत एव मतो मस्य नानुनासिको वकारः। अन्यथा तद्विद्यामित्यादौ नित्यानुनासिकापत्त्यात न्निर्देशासं न ६
गत्यापत्तिरित्याहुः। चयो द्वितीयाइति। नादिन्याक्रोशे इत्यत्र भाष्ये इदं। एतत्सामर्थ्यादेतत्कृत द्वितीयस्य चर्त्वं ज
ष्मोदयं प्रथमं सशेर्ष मेके द्वितीयमाहुरपदांतभाजमिति प्रातिशाख्ये ऽपदांतभाजमिति चर्त्वासिद्धत्वात्त्वद्यार्थ्या
नुवादः पदांते जश्त्वप्रवृत्त्या चयो लाभात्। अत्र त्वकृते न जश्त्वप्राप्तिरस्यासिद्धत्वात्। अफसए व चयसाइति भाष्यो
दाहृते ष्वादसत्वांच्च त्वस्यासिद्धत्वेन। एवं च प्रातिशाख्ये ऽपदांतभाजमित्युत्सर्गः पदांते योरप्युसन्नत्वं न त्वपू
र्वत्रासिद्धे रिति विदिः सोवेत्यन्यत्र विस्तरः। ङः सि। सीतिसप्तमीव्याख्यानादाह संस्येति। पदस्येत्यनुवर्तमानस्य वैयधि
करण्येनान्वयात्सदावयवस्य सस्येत्यर्थः। षट्त्संत इति। धुटिधस्य चर्त्वेलिङ्गभेदात्तुनङ्स्य चर्त्वं। नश्च। नका
रांतादित्ति पदस्येत्यनुवर्तयं च म्यावि परिणम्यत इति भावः। वैयधिकरण्येनैवान्वय इति ङः सुट्सूत्रस्थभाष्यस्व
रसः। नस्य पदांतस्येति। अपदांतनकारे ऽनुस्वारप्रवृत्त्या फलितार्थ प्रदर्शनमिदं। नांतस्य पदस्येत्युचितं। चलष्
यमितिवद्रूपमाण विकल्पैरिति भावः। तेन त्वकश्रुलेछलस्या सिद्धत्वाच्चयो द्वितीया इति पदेऽचस्य छत्वेन छका
रशकारघटितरूपद्वयाधिक्ये ऽपत्यानुस्वारविसर्गीणांचुल विकल्पेनाधिक्येपि न दतिः। ङमो। पदस्येत्यनुवृ रामः
त्तसामानाधिकरण्येनुरोधात्स्वगमार्थं परिणम्यत इत्याह। तदंतं यत्पदं तस्मादिति। तत्र ङमः स्वयं ह्रस्वादिति ५२

42

लोऽलीसनेनसस्यलोपेऽस्थानस्यसिद्धेरितिवाच्यं।ऽलादौप्रसये तेनलोपइत्यस्यस्थानेनज्ञापनात्।उदस्यादि
सत्रतुनिर्दिश्यमानपरिभाषयानिर्दिश्यमानादेरेवस्थानित्वान्नदोषः।ऽयइतिपंचमीत्याह।ऽयःपरस्येतिछंदसिले
नुवर्त्तते।चोऽवतइति।समनिपातेलोपिविगमनाविरहात्स्वरूपप्रतिपादनायत्रितयग्रहणंऽयइति।पदांतादिस्यपि
वाच्यं।तेनविरप्शमित्यादौछत्वंन।जकारेकतेइति।छत्वमित्तिशेषः।छत्वेक्तिभाष्यसंमतामष्टाध्यायीपाठेचत्वसिद्धत्वं
प्रत्यसिद्धत्वात्।मोनु।पदस्येत्यधिक तंमइत्यनेनविशेष्यतइत्याह।मांतस्येति।हलिसर्वेषामित्यतोहलिइत्यनुवर्त्तते।
हलिकिंरामप्राप्नुयः।नश्च।चेनमोनुकृष्यते।अपदांतस्यकिं।राजन्याहि।यशांसीति।यशस् शब्दे जसः शौनपुंसक
सेतिनुमित्यांतेतिदीर्घः।आक्रंस्यतइति।क्रमेर्लृट्।आङ्उद्गमनइति तङ्स्यः।अनुस्वारस्य।परेति।लुप्तषष्ठीकंछ्यकूपदं
अत्रएवोदः स्थेत्यादौसवर्णग्रहणानुवृत्तिर्यरोनुनासिकइत्यत्रतदपकर्षश्चासिद्धः।यपीतिस्पष्टार्थदंशानमित्यादौ
नदोषः।शकारस्यवर्णप्रसिद्धेःप्रयत्नभेदेऽलोःसावर्ण्याभावात्।अचि अनुस्वाराभावात्।मोराजि।नेतिसिद्धेमइत्यु
क्तिर्हेमपरेइत्यत्रविकल्पेप्रमाणम्।हलयतीत्यादौमोनोधातोरितिनत्वंधातुनिर्देशत्वनंतरत्वादनुस्वारस्यैवस्यात्
ध्वनितंचेदमेतदेवमोमामिष्ठितिस्रूत्रयोभिन्ने।हेमपरइतिमपरइतिबहुव्रीहिःमोनुस्वारइत्यतोमइत्यनुवर्त्ततेयथा
संख्यांसम्यक्रव्यानंसंख्याक्रमेणैवविधिर्हिनत्वान्यत्साख्येःप्राप्यतेस्थानमित्यत्रसंख्याशब्दस्यज्ञानार्थतयादृष्टत्वा
त्।तमनतिक्रम्ययथासंख्यं।अनुदेशःपश्चाद्भववाक्यार्थबोधकालिकःसंबंधःसाम्यंसंख्ययायोग्यतायाख्याना
त्।एवंचसमसंख्यानांसंबंधोयेनक्रमेणपदज्ञानयदादुपस्थितिर्वातेनेवक्रमेणवाक्यार्थबोधविषयः
संबंधस्तेषामित्यर्थःफलितमाह।समसंबंधीति।यद्यपिस्थानात्पलौकिकप्रमाणादेवसिद्धंतथापिपर
मेपदानामेवोपयवा यावद् धनार्थेप्राप्तौदृष्टिकताति

ना॰ ९ | धना॰ १० | पा॰ ५

ल०श०शे०ऽः विधेयइत्यर्थः।एवं चास्यासिद्धत्वाभावेन विसर्गाभावेन च तत्सिद्धिर्नाम प्राप्तिरेवेति भावः।स्पष्टं चेदं भाष्ये
४२ विसर्गस्थानेन सत्वविधाने ऽत्र गौरवं स्फुटं।लोपस्यापीति।यत्तूपधारंजनं कुर्यान्न मोरुप्रकरणे सति लोपप्रकृ
तिभावे वा नोपधारंजनमतं।उपधारंजनमनुनासिकानुस्वारागमरूपं।नमोः नकारमकारयोः प्रकृतिभावोदा
हरणं।न्तु न्याहीति।तत्तु प्राप्तिशास्त्रत्वात्तत्कार्यमात्रविषयमितिभावः।अत एव भाष्ये समादिषु सत्वं वक्तव्यं
रुत्वपक्षे चानुनासिका प्राप्तिर्द्विवचनेन नोक्ता।ननु लोपपक्षे एव द्वित्वेन द्विसकारस्यासिद्धत्वात्समः सुटीति व्य
र्थमत आह।त्रिसकारकमिति।स्कोरिति सलोपस्तु नास्यासिद्धत्वात्।पुनर्द्वित्वे नात्रि सकारस्यासिद्धिरिति तु न युक्तं।
लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात्।एतेन समः सुटीत्यत्र वेति पाठे नैव पक्षे मोनुस्वारेणासिद्धे ऽनुनासिकात्परइति व्यर्थमि
43 त्यपास्तं।ननु व्यंजनात्परस्यैकस्यानेकस्य वोच्चारणे विशेषाभावो ऽत आह।अनुनासिकवतामिति।अपि नाकस्य सं
ग्रहः लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेराह।वचनांतरेणेति।यणोमयइत्यनेन।तन्नोच्चारणे विशेषाभावकल्पनेइदं
वचनं व्यर्थमेव स्यादिति भावः।हयवरट् सूत्रे भाष्योक्तशर्षूपसंख्याने फलमाह।अनुस्वारवतामिति।एकस्यैव शास्त्र
स्य पुनः प्रवृत्तौ हि सन्न्यायइतिभावः।पूर्वत्रासिद्धत्वेन पूर्वद्वित्वस्य पूर्वप्रवृ सातेन द्वितीयस्य साधुत्वबोधिते
तदनंतरं परद्वित्वाप्रवृत्त्यात योर्मध्ये पुनरन्यस्य साधुत्वबोधत इति त्रितयस्य निर्वाहो बोध्यः।अनचि चेत्यत्र य
णोमयइत्यस्योपसंख्यानादचोरहाभ्यामित्यस्तस्य परत्वं बोध्यं।पुमः खः।अम्परइति बहुव्रीहिः ꣳकꣳपयोरिति।
कुप्वोरिति सूत्रे विधेययोरित्यर्थः।इदुदुपधस्येति सूत्रे ऽप्रत्ययस्येत्यस्य प्रत्ययावयव भिन्नस्येत्यर्थादितिभा रामः
वः।अनुवर्ततीति।तत्सद्दो प्रकृतिप्रत्ययविभागाभावादितिभावः।कस्वेति।इदमनुनासिकपक्षे।अनुस्वारपक्षे ४२

विशेषणसंबंधमनुभूयपदविशेषणत्वेनतदंतपरइतिभावः।ङमइतिपंचमीबलाद्वीतिसप्तमीवष्ठ्यर्थेतदाह।अ
चइति।सप्तमीनिर्देशस्तुलाघवार्थः।ङमोह्रस्वाचइतितस्मिन्नितिसूत्रस्यभाष्यात्।ङमंतंयत्पदमितिकिं।अनी
तीत्यादौङमुण्माभूदितिभाष्येलुविभक्तिव्यत्ययकल्पनेगौरवात्पदावयवङमःपरस्येतिवैयधिकरण्यमेवोक्तं।दंडिने
त्यत्रङमुडभावोमंडूकप्लुत्याऽचिचपदेइत्यतःपदइत्यनुवर्त्याजादेःपदस्यङमुडित्यर्थेनबोध्यः।पदस्येत्यस्याच
त्यासंबंधेपिविशेषणविशेष्य[illegible]योरुभयोःसप्तम्यंतत्वेएव।तदादिविधिप्रवृत्त्यातदलाभःस्यात्।एतदर्थमेवा
चीतिसप्तमीनिर्देशःङमंतंयत्पदमित्यर्थेपिपरमदंडिनेत्यादावेतद्वारणायपदेइत्यनुवृत्तिरावश्यकचेवांतर्वर्ति
विभक्त्यादंडिनित्यस्यपदत्वात्उत्तरपदत्वेचेतिप्रत्ययलक्षण[illegible]निषेधस्तुन।मावकुंभवापेनेत्यादौपदव्यवाये
पीतिनिषेधापत्त्योत्तरपदस्यकार्यित्वात्रैवप्रवृत्तेः।तेननिषेधेनसिद्धमितितत्सूत्रस्यभाष्योक्तिस्त्वेकदेशि
नइतिदिक्।इकोयणचीतिसौत्रोनिर्देशःतृप्रकरणइति।अतएवसमःसुटीत्यादौप्रश्लेषेणसविधानमितिभाष्येउक्तं।
रोःपूर्वस्येत्युपलक्षणंतृप्रकरणेविधेयस्सएवमुत्तरत्र।रोःपूर्वस्मादित्यपि।अयमधिकारःतेनोत्तरसूत्रविषयेएवा
स्यप्रवृत्तिः।नतुमतुवसोरितिसूत्रस्यवार्त्तिकयोश्च।अत्रेतितुप्रकरणादेवास्यसंबंधोनत्वग्रेढोढेलोपइत्या
दावित्यर्थसूचनार्थंस्पष्टार्थमेववातुशब्दःपरस्मिन्नित्संज्ञकःपूर्वोनुनासिकइतिविशेषणद्योतनार्थः।रोःपूर्वस्ये
त्यस्यचरुःस्थानिनःपूर्वस्येत्यर्थोबोध्यः।अत्रानुनासिकात्परइत्यत्रानुनासिकादितिल्यब्लोपेपंचमीव्याख्या
नात्।अयमागमोऽनवयवरुरवावयवत्वेमानाभावात्।खरीतिविसर्गौद्विष्ठसाप्यवसानेस्यनुसंबंधोभावा
नात्।सोवक्तव्यइति।समःसुटीत्यादिसूत्रेपोत्तइत्युपसर्ग्यायसमःसुटीतिनसकारंप्रश्लिष्यतेतेःसकारएव

स ४

ल०श०शे०पू० तितुगितिचवर्त्तते।अस्खेनेतिस्वच्छशब्देउपपदेछ्यतेः केस्वच्छशब्दोनिर्मलेरूढः।एवंनञ्पूर्वोच्छादयतेडेञ्छशब्दइति
४४ पदांतत्वंबोध्यंस्पष्टंचेदममरटिप्पणे।आङ्मा।आङः साहचर्यान्माङव्ययमेव।दीर्घस्यायमिति।वद्धपमाएज्ञापकाद्व्या
ख्यानाद्वादीर्घादितिमध्यलोपेपंचमीतिभावः।एञ्ङ्सूत्रेभाष्येध्वनितमेतत्।वेच्छिद्यतइति।तुकोहलादिःशेषस्तुना
भ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकालेस्थानिद्वारासाद्याद्वासंनिहितानांहलामेवतेननिवृत्तेः।अतएवनुगतइत्यादिचरितार्थं।दी
र्घात्पदांतादिति।पदांतस्यदीर्घस्येत्यर्थः।योगविभागोनयारेवआो ङितिसूत्रेभाष्येस्पष्टः।दीर्घातस्यपदस्येत्यनेन
44 सिद्धेतद्ग्रहणंपदांतविधित्वमसनपदविधित्वमितिवोधनद्वारासामर्थ्यपरिभाषानुपस्थित्यर्थं तेनासामर्थ्येप्यस्यप्र
वृत्तिरितिसमर्थसूत्रेकैयटः॥ ॥इतिहल्संधिः॥ ॥विसर्जनीय।प्राग्व्याख्यातमपिविसर्जनीयपदानुवृत्ति
य८ प्रदर्शनार्थमारितं।शर्परइति।बहुव्रीहिःविशेषणंचावध्यवधिमतोःसाजासाविसर्जनीयाद्विषुः खरेव।विसर्गस्य
विसर्गविधौफलमाह।नत्वन्यदिति।अन्यदेवविधत्तेति।इहेति।त्रैरूप्यमिति।विकल्पद्वयसामर्थ्यादितिभावः।सो
य।अपदाद्योरितिसूत्रेसोन्नत्वादेकवचनं।अनव्ययस्येति।अत्राव्ययीभावातिरिक्ताव्ययस्यैवग्रहणंव्याख्यानात्।तेत
नोपपयस्काम्यतीत्यादौसत्वसिद्धेरितिस्पष्टमव्ययीभावस्त्वेत्यत्रभाष्ये।जीःकाम्यतीति।वाःकाम्यतीत्यस्याप्युपलक्ष
णमिदं।इणःषः।इदुदुपधस्येत्यस्यासिद्धत्वात्सर्पिष्याशमित्यादौसत्वनिवृत्त्यर्थंजीर्व्याशंदोष्कल्पमित्याद्यर्थंचेदं।
अत्रानव्ययस्येत्यपदादावितिकाम्येइतिचसंवध्यते।तेनोच्चैःकल्पंदोःपद्मणीःकाम्यतीत्यादौषत्वं न।अतएवात्रप्रक
रणेसत्वमेवविधेयं।इणउत्तरस्यविसर्गस्थानिकसस्यानेनषत्वमितिभाष्योक्तपदांतरसंगच्छते।विसर्जनीयस्था राम:
निकेसुतुपप्युस्तुत्रइत्यादौनदोषस्तत्रहिषस्थानिकःसः।अत्रविसर्जनीयस्येत्यनुवृत्त्यैतदर्थलाभः।अनव ४४

तुकुक्वोरित्यस्यैवप्राप्तिः अनुस्वारव्यवधानेनोदुपधत्वाभावात्। दुंदीरमिति। दार्धातोरुपधायाईत्वे। अच्च स
येदीरसितिभावः। नञ्ज्ञवि। अप्रशानितिषष्ठ्यर्थेप्रथमा। नृन्पे। नॄनिति। द्वितीयांतानुकरणंषष्ठ्यासौत्रोलुक्न
लोपस्तुसौत्रत्वान्न। एवंकानित्यत्रापि। चाद्विसर्गइति। शर्परे इतिसूत्रात्तदनुकर्षश्च वेनेतिभावः। येननेति। येनना
प्राप्तेयोविधिरारभ्यतेसतस्यबाधकइतिन्यायेनेत्यर्थः। येननेत्यादेरयंकिंचिकावश्यप्राप्ताविलर्थः। नन्वयंयस्यप्रकृता
दा५ पर्हप्येबाधकत्वात्। प्राप्तेइतिभावेक्तस्तदप्राप्तियोग्यविषये ऽचारितार्थ्यंहिबाधकत्वेबीजं। तदुक्तंशर्पूर्वइतिसूत्रे
भाष्येशर्पूर्वाइत्येतद्धलादिःशेषस्यबाधकं। नचविषयभेदेकथंबाधकत्वं इदंतावदयंप्रष्टव्यःपदितत्रोच्येतकि
मिहस्यात्। हलादिःशेषश्चेन्नाप्राप्तेतस्मिन्नारंभादिदंतद्बाधकत्वंभविष्यतीति। अजादेर्द्वितीयस्येतिसूत्रेभाष्येपि
स्फुटमेतत्। नतुशर्परेइति। नचास्यविसर्गस्यकःपौ दुर्वारौ किंचास्येवतौस्यातांखरवसानयोरितिविहितस्यतुएत
योरसिद्धत्वात्सत्वमेवस्यादितिवाच्यम्। शर्परेइतिसूत्रे तुकुक्वोरित्यनुवर्त्यशर्परयोःकुप्वोःकःपयोरपवादोविसर्ग
स्यविसर्गइतिवाक्यभेदेनव्याख्यानेनादोषात्स्पष्टंचेदंभाष्ये। वार्त्तिकेकानुग्रहणंशक्यमकर्तुमित्याह। पदेति।
एवंसम्ग्रहणमपित्यक्तुंशक्यं पुम्ग्रहणंत्ववश्यकमेवानुनासिकपक्षेइणःपरत्वेनषत्वापत्तेः। प्रत्याहारइति। ग
णोक्तत्सत्वषत्वाना मेवपाठादितिभावः। कःपयोरपवादइति। तद्विहितविसर्गस्यापीत्यपिबोध्यं। कांस्कानिति
वीप्सायांद्वित्वं। संहितायां। संहिताचस्वरसिकार्द्धमात्राकालव्यवधानोच्चारणंततोधिकार्द्धमात्राकालेनोच्चारणेऽवग्र
हएतदधिकारोक्तकार्याभावतये इदंतदधिककालव्यवायेतुनसाधुत्वं नापिबोधइष्यतेइतिवृद्धाः। तेषांशास्त्रवि
षयतैवनेतिभावः। छेच। छे। [illegible] तुक् ह्रस्वस्यपित्तितितो ह्रस्वस्य

ल०श०शे०रू: दित्यत्रापिषत्वंभवत्येव। नचेदुदुपधस्यसस्योविसर्गइतिह्यवस्थाभाष्योक्तेः कथमत्रषत्वमितिवाच्यं। विसर्गस्यपा
४५ ठाभावेनोपधात्वासंभवात्तत्स्थानिनिमित्तमुपधात्वंग्राह्यमितिभाष्यतात्पर्यात्। अतएवसमःसुटीतिसूत्रभाष्येसंपुंकानां
मित्यनेनरुविधिरेवास्त्वित्याशंक्यपुंस्कामेत्यत्रषत्वापादनंसंगच्छते। नचकस्कादिषु इत्येवकस्कादिषु विद्यमानस्यपदस्ये
दुदुपधस्यषोविसर्गइत्यस्यापिच पंचकपालःकरोतीत्यादौदोषोनापिचतुष्कपालीत्यादावव्याप्तिरितिद्वित्रिश्चतुरितिम
येमितिवाच्यं। कस्कादिष्वित्यस्यासिद्धत्वेनचतुःशब्दइदुदुपधस्येतिनित्यषत्वापत्तेः। प्रकरणेप्रकरणमसिद्धमिति
पदान्तस्तूपसर्गादसमासेपीतिसूत्रेकैयटे। पूर्वपदादितिसूत्रेभाष्येचदूषितएवउपसर्गादितिसूत्रेचोपपादयिष्यते
किंचपूर्वत्रेतिपूर्वशब्देनप्रकरणग्रहणेऽवहितप्रकरणएवत्रिपाद्यसिद्धत्वस्यानवसंपूर्णसप्ताध्यायां। किंचास्या
45 धिकारत्वात्सूत्रमुपस्थितस्यापातियोगमसिद्धत्वंदुर्वारमित्यन्यत्रविस्तरः। इस्तुसोः। अत्रइसुसोःप्रातिपदिकावयव
योर्ग्रहणंतेनपेचुःकाष्ठैःसखुःपाकःकविभिःकृतमित्यादौनषत्वं। नित्यंसमासेइतिसूत्रोदाहरणेसमासविषयेनयो
रेवसंभवेनार्थाधिकारानुरोधात्साहचर्याच्च। इस्सुसंतपदावयवविसर्गस्येत्यर्थः। पदस्येत्यधिकारात्। नचप्रत्ययग्रह
णपरिभाषयापरमसर्पिष्करोतीत्यादौषत्वानापत्तिरवयवस्येसुसंतत्वेपिउत्तरपदत्वेचेतिनिषेधेनापदत्वादितिवा
च्यं। अनुत्तरपदस्थस्येतिनिषेधेनक्वचिदुपात्तविशेष्यस्यापिशब्दरूपविशेष्यमादायतदंतविधिज्ञापनेनशब्द ना२
रूपविशेष्यमादायप्रत्ययग्रहणपरिभाषयालब्धमिदंतदर्थकस्यपदविशेषणत्वेयेसुसंतंतस्येत्यर्थेनादोषात्। अत
एवकनोरच्चेत्यादौनदोषः। ब्राह्मणस्यसर्पिष्करोतीत्यादौसापेक्षत्वेनासामर्थ्यान्नाशंक्यंतस्यैकार्थीभावसामर्थ्यवि
षयत्वात्। अप्रधान भिहितंसमानाधिकरणमसमर्थवदितिसुक्तेः। सर्पिःकालकमित्यादौनषत्वमथात्वभिहितमित्युक्तेः। राम:
सर्पिष्पीयतइत्यत्रषत्वसिद्धिः। धातुसहचरितप्रत्ययाभिहिताचेनसमानाधिकरणमसमर्थवन्नेतितदर्थः। य ४५

पस्येत्यादि चात्र पदो न संबध्यते तेन द्विष्कृतं दुष्कृतं दुष्कामपतीत्यादौ षत्वसिद्धिः । णीः कास्पतीत्यादौ सकाराभावादेव
न दोषः । अपदादाविति च न संबध्यते । तेन दुष्करोतीति षत्वसिद्धिः परत्वस्य पदो संगतः । उत्तरसत्वस्यासिद्धत्वे
न निष्कृतमित्यादौ षत्वासिद्धेः प्रकरणे प्रकर णमसिद्धं न योगे योग इति पदास्तु नास्त्येव तत्रापकाससंभवादिदुप
सर्गाद्समासेपीत्यत्र निरूपयिष्यामः । विसर्जनीयस्यैव षत्वमिति मक्तोक्तपदो तु सकारषकारयोः स्वरितत्वे पि
यथायोगं संबंधो मंडूकप्लुतेस्येत्यन्यत्र विस्तरः । नमस्पु इत उत्तरमपदादाविति न संबध्यते व्याख्यानात् । सान्द्रा
सम्पत्तिलादिति । ऊर्ध्व इत्युक्तिलभ्यते स्वरादिपठितस्य गतित्वाभावस्ते न सान्द्रास्नम्पत्तिशुच्यर्थवचने पि न द्वातिरिसम्पे ।
इदुदु । अप्रत्ययस्येति पर्युदासो लाघवात् । तत्र प्रत्ययपदं तत्संबंधिपरं तेन संबंधिभिन्नस्येत्यर्थो त एव कविभिः कृ
तमित्यादौ न षत्वं स्पष्टं चेदं भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः । एकादेशशास्त्रेति । एकादेशशास्त्रसंपन्नरेफस्यानिकलेन विस
र्जनीयस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वं बोध्यं स्पष्टं चेदमत्रसूत्रे उरण्रपर इति सूत्रे च भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः । प्रत्ययभि
न्नसंबंधिन इति तु नार्थः । अग्निः करोतीत्यादावपि प्रत्ययभिन्नसमुदायसंबंधित्वेन षत्वापत्तेः । तपरकरणं किं । गीः क
रोति । उपधाग्रहणं किं । उपधाग्रहणं न करिष्यते इदुभ्यां परं विसर्जनीयं विशेषयिष्याम इति हपवरट् सूत्रभाष्योक्तेः ।
तिरसोन्य । अत्र गतिग्रहणं नानुवर्त्तते परभावे तिरस्कारशब्दप्रयोगात् । अन्तर्धौ वृत्तिरस्तोगतित्वात् । द्वित्रिकृत्वो
र्थ इति न विसर्गविशेषणं । चतुःशब्दे असंभवात् किंतु द्व्यादीनामित्याह । वर्त्तमानानामेषामिति । इसुसोरिति सूत्रव
दप्रमाणानीत्यासु च इति सूत्रे न पिलुप्तं चितमसुजंतां तस्यपदस्येत्यर्थात् । चतुष्कपाल इति । इदुपधस्येति निरपेक्षः चतुः
शब्दो युक्तन्न इति । अप्रत्ययस्येति पर्युदासो न । अत एव चतुष्पाड्भ्रो ढगित्यादिनिर्देशाः संगच्छंते । चतुष्पं चाश

वो ध्यं। भास्कर इति तपरकरणादतः कार्यस्याप्राप्तिः॥ ॥इति विसर्गसंधिः॥ ॥ मतुखौजसिसत्रकारेवपाठ्यः
सर्वत्र सुग्रहणे ग्रहणमेवास्त्वितिचेन्न। पथौ त्रैत्यादौ रोरसिद्धत्वादुत्वानापत्तेः तोरोरित्यस्य प्रथमैकवचने
चारितार्थ्यात्तद्ध्वनयन्नाह। स्वौजसेति। पदस्येत्यनुवृत्तं ससजुषोरुरित्यं विशेष्यते तेन तदंतविधिरादेशस्त्वलो
त्यस्येत्यंतस्य तत्फलितमाह। पदांतस्येत्यादिना। सजुरित्यत्रापदे शिवभावेन सिद्धिः। अपदे शिवभावे प्रातिप
दिकेनग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिर्नेति परिभाषाद्वयं प्रत्ययविधिविषया भित्यसमासे निष्कादिभइत्यत्र
भाष्ये स्पष्ट। इदं जश्त्वापवादः अयानित्यादौ त्वस्यासिद्धत्वात्संयोगांतलोपएवेति दिक्। यत्वस्यापवाद इति। यदीदंन
स्यात्तर्हि यत्वं प्राप्नोतीत्येतावता कृते त्वस्मिन्यत्वस्यासिद्धत्वादुत्वगुणयोर्वा प्राप्तिरेवेति भावः। प्रथमयोःपाख्या
46 नात्प्रथमयोरित्यनेन प्रथमाद्वितीयारूपसुप्विभक्त्योर्ग्रहणं तदाह। प्रथमाद्वितीययोरिति। पूर्वग्रहणं किं। अ
ग्नीत्यत्र परसवर्णो माभूदिति। दीर्घग्रहणं तु त्रिमात्रस्थानिना त्रिमात्रो माभूदिति। सवर्णग्रहणं तु स्पष्टार्थं
पूर्वस्यादीर्घत्वात्पूर्वजातीय इत्यर्थे निष्ठसिद्धेरिति स्पष्टं भाष्ये। आद्गुणइति। तौ सदिति निर्देशेन भ्रष्टावसरत्वा
पत्यात्रशास्त्रेनाश्रयणादिति भावः। देवदत्त हंतृ हतन्यायस्यत्वनात्र प्रवृत्तिः। देवदत्त हंतृहनने हि नो जीवनं देव
दत्तहननप्रसक्तौ हनने त्वस्यैव देवदत्तजीवनप्रकृते तु न देवदत्तस्थानीयगुणहंतुः पूर्वसवर्णदीर्घस्य लक्ष्ये प्रवृ
त्तिः किंतु हननोद्यमसजातीयं प्रसक्तिमात्रं प्रसक्तस्य निबंधे वा ध्यो जीवनेन बाधकमिति स्पष्टं चेदं स्वादिष्विति
सूत्रे कैयटे। सुस्नोतइति। सुस्नोतस्य शब्दः कस्यचित्संज्ञा ततः संबुद्धौ दूराद्धूते चेति प्लुतः तत्सामर्थ्यादिति। प्राप्त रामः
योगित्वेन तदाश्रयणसामर्थ्यादित्यर्थः। आश्रयात्सिद्धं इति भाष्योक्तेः। पयस्यात्ति पयो ददातीत्यर्थे। आगच्छ हे ४६

दातुसर्पिरादिकमलुक्समस्तं प्रातिपदिकं पाणिनेः कुण्डादिष्वलुक्तिपक्षाइतिआयनेयीनीति सूत्रे भाष्येऽलुक्युक्तेः।
तत्र हि शंखइत्यादावादेशानां क्योण्णादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रातिपदिकविज्ञानाच्च। भगवतः पाणिनेः सिद्धमि
त्युक्तं। अप्रयामं ताल्वा यैसन्त्रि क्विब्वृत्तिसूत्रे व्याकरणान्तरगीसेदसर्वं नामस्थानमितिमहासंज्ञावत्। अतएव भाष्ये
उणादयो ऽव्युत्पन्नानीत्येवोक्तेन लनेकार्थो ऽपि धातवइतिवदलुक्समस्तान्यपीत्युक्तं तदाइदुदुपधस्येतिनिस
मले प्राप्तेने नविकल्पइतिप्रत्ययग्रहणाभावात्तत्परिभाषानुपस्थितेः। परमसर्पिष्करोती सादौ षत्वविकल्पः सिद्धः।
नित्यंसमासे इतिसूत्रमनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधार्थं नित्यग्रहणं तु न कर्त्तव्यमेव। समासे नित्यषत्वस्य इदुदु प
धस्येत्येव सिद्धेः। सर्पिष्कलादौ षत्वलब्धपदो केचित् न्यद्दे वे सर्पिकाद्यहुलग्रहणादितिस्पष्टभाष्येऽपेक्षेति
व्याख्यानात्। एकार्थीभावसामर्थ्यग्रहणपरमसर्पिः कुण्डिके सादौ समासे विकल्पापत्तिः। अनुत्तरपदस्थस्य निषेधादुत्तर
सूत्रस्यनप्रवृत्तिरितिभावः। नन्वनेनैवसिद्धे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठो व्यर्थइत्यत आह। कस्कादिष्वि
ति। एतेन तत्सामर्थ्यादुत्तरपदस्थस्यापि षत्वमित्यपास्तम्। अपेक्षाविरहेपीति। आनय सर्पिः कुण्डिका तिष्ठती सादौ। नां ५
अपेक्षायामिति। इदं सर्पिष्कुण्डिकायाइत्यत्र प्रत्ययभिन्नविसर्गस्येत्यर्थे इदुदुपधस्येत्यत्र व्याचक्षाणव्याख्याद
र्शी क्तामतेऽपेक्षापांते नसिद्धेरितिभावः। एतेन कस्कादिपाठस्यानपेक्षायां चारितार्थ्येन अपेक्षायां तस्यासि
द्धत्वाद्विकल्पस्य वो चितइत्यपास्तम्। प्रत्ययसंबन्धिभिन्नविसर्गस्येत्यर्थे तदप्राप्तिरेवेत्यपेक्षायांवि
कल्पएवेतिबोध्यं। अतः कस्कादिषु नतद्वादिग्रहणंसमासाद्दिमोत्तरपदस्यविषेध्यत्वात्। विष्वग्देवयोरितिसू
त्रेवप्रत्ययग्रहणेन धातोर्विशेषणत्वे तदादिविधिज्ञापनात्। अयस्कुम्भीत्यादौ लिंगविशिष्टपरिभाषयासत्वं

ल०श०शे०ष्ठ: वम्भावेनस्तुवं तस्य तत्प्रयुक्तकार्यस्यवालाभेनतत्सिद्धेः प्रत्ययलक्षणेनापि नप्राप्त्यवृत्तिर्धर्मलाभः लक्षणपदोपादा
४७ नेनप्रत्ययनिमित्तककार्यस्यतन्निमित्तकमवहारस्यवातिदेशात् एवंदीर्घोहो निदाघेत्यादौ हलन्त्यादिलोपेउक्त
रीत्यास्यानिनिजायमानस्यास्तुपीतिरत्वनिषेधादेशोदीर्घोहिनश्शब्देतिदेशेनप्रवृत्त्यानरेफइतिदिक्। तेवांरोरिति।
इदंचनिपातानामस्यायविभाषाभवदितिवार्त्तिकं प्रत्याचक्षाणस्यवृत्तिकृतोमतेनपरंतु तेषामपिरोरित्यर्थः। अपिना
विभाषाभवभ्दगवदघवतामोश्चावस्येतिवार्त्तिकनिष्पन्नसंग्रहः। एषामंतस्यरुःस्यादवस्य च ओकारः संबुद्धावित्ति
तदर्थः। अवग्रहणसामर्थ्यादलोंत्यस्येति निवृत्तिवोध्यं वार्त्तिके निष्पन्नानां त्रयाणां भोशब्दनिपातस्यावश्यकत्वम
प्यत्रस्यष्टमित्याहुः। व्योर्लघु। यघपिवर्णसमाम्नायेयस्यप्राथम्यात् व्योरित्युचितं तथापिलोपोव्योरितिलोपवारणा
47 यसौत्रक्रमाश्रयणीयंस्यादतोव्योरित्युक्तं। लघुत्तरः प्रयत्नोयस्योच्चारणेसलघुप्रयत्नतरः। अन्यपदार्थसंबंधोत्तर
वर्त्तिपदार्थप्रकर्षविवक्षायासाधुः। प्रयत्नेलघुतरत्वंचैषांशैथिल्यजनकत्वमेव। लघूच्चारणवितिलघुतरोच्चा
रणविलम्बः। सूत्रेसौत्रत्वादेकवचनं। वकारोदाहरणमसा वादित्य इतीतिवृत्तिः। ओतो। ओ रिसत्रयकारसाहच
र्यविकारोधात्वनवयवएवात्राप्यर्था। धिकारात्तथैव तेनसम्प्रतोवच्युतेत्यादौनदोष इत्यत्राह। यस्येति तादृशवस्यासंभवा
दितिभावः। भोभगो इतिलनानुवर्त्तते विच्छेदात्तद्ध्वनयन्वदपति। पदांतस्येति। तोयमिति इदंलघुप्रयत्नयोर्नगा
प्युप्लुतस्येत्याह। अ लघुप्रयत्नस्येति। छग्जार्थमिति। आख्यानादितिभावः। तादृश अभोसादिपूर्वक एवेत्याशयेनाह।
भोअच्युतेति। भाष्यानुसारिणस्तु भोइत्याद्यनुवृत्तेः। स्युतोवित्यादौनदोषः। तस्यानभिधानाच्च। अपूर्वस्येतिलोत
इत्यनेनविरोधान्नसंवृध्यते लोपः शाक ल्यस्येत्येवभोभगोइत्याद्यनुवृत्त्यासिद्धेनिरत्यार्थमिदमित्याहुः। उञि रामः
च। भोइत्यादिपूर्वस्यष्टवेणस्य च होरादार्द्वयोरिति। एतदपिनियमेवप्रत्तापिगार्ग्यग्रहणानुवृत्त्यासा लघु ४७

पयोदृ॰ आगच्छहे पयोदेत्यादावेकपदस्य वर्णद्वयसापेक्षमंतरंगमुक्तं प्रतिवाक्यसंपादकपदांतरसापेक्षप्लुतस्यासिद्ध
त्वादुक्तेप्लुतसिद्धिरन्यथा प्लुतस्योवद्दृष्ट्यासिद्धत्वासरत्वात् प्लुतेऽप्योऽप्लुतपरत्वाभावादसेऽप्लुतासरत्वाभावादुक्तंन
स्यात्परिभाषादृष्ट्यावहिरंगासिद्धत्वेपिनक्षतिः स्वदृष्ट्या सिद्धत्वेपि परंप्रत्यसिद्धत्वप्रतिपादनसंभवात्। स्वदृष्ट्या
ऽविद्यमानस्य परंप्रत्यविद्यमानत्वप्रतिपादनात्। अंतरंगस्यासिद्धत्वेत्वप्रतिपाद्याभावे कंप्रत्यसिद्धत्वंप्रतिपाद्येतत
त्राद्येवाक्यस्टेरिसटशब्दाकारः प्लुतोसे रेफदकारसंयोगपरत्वेनाकारस्यगुरुत्वाद्गुरोरितिप्लुतः आश्रयेणतुये
ननाप्राप्तिन्यायेनप्रसद्दत्वेनचपूर्वत्रासिद्धत्वमेववाध्यते नत्विदं। सुश्लोतादसादौत्वेकवाक्यमात्रसापेक्षत्वात्प्लुतो
तरंगोभिन्नवाक्यस्थाकारसापेक्षत्वादुत्वंवहिरंगमितिस्पष्टंभाष्ये। उकारानुबंधेति। उकारेत्संज्ञकरेफस्येत्यर्थ इतिभा
वस्तेनदेव रुहीत्यादौनदोषः। भोभगो। रोसुपीत्यत्रोरितिवर्त्ततेनतुरोरीत्यत्र इति प्रातरत्रेत्यादावतिप्रसंगात्।
अशब्दांतद्वंद्वेनपूर्वशब्दस्यवहुव्रीहि माभिप्रे साहे तत्पूर्वस्येति। नन्वेवं पूर्वरूपापत्तिरतआह। असंधिरिति। भ
गोअचोशब्दौकारयोरकाराभावात्पूर्वरूपात्मकसंधिकार्याभावइत्यर्थः। इदंप्राचामनुरोधेनवस्तुतः सूत्रेरांत
नामेवानुकरणमसंधिर्न्यायप्राप्तएवेतिवोध्यं। नहापमितिति। इदमर्वाचामनुसारेण। भाष्येतुरेफस विसर्गस्यानित्वेनतद्वृ
त्तिरुत्वाश्रयमपीदमल्विधिरेव। स्यान्यत्वव्यतिथर्माश्रयत्वात्। अथहीदृसत्रचदीर्घे लोपेचेद्त्वेनैवानिवेशइतिवि
शेषोतः पयः स्विलादौदोषः। तत्राहिरोः सुपीतिविसर्गः नियमशास्त्राणि चविधायकान्येवा न्यवस्त्राधिकार्यमादायतु
निषेधकानीतितत्रापिरोरेफस्य विसर्गइत्यर्थेविशेषग्रहणंव्यर्थमित्युक्तं। नन्वेवं हेरामेत्यादौसंवुध्यवयवहलः सस्यलो
पेतद्वृत्तिसुप्त्वस्यालब्धमत्वेनस्थानिवत्त्वाभावेपदत्वासिद्धिरितिचेन्न। आनुमानिकादेशस्य रामेसस्यानि

स्त्री सत्र प्रायेणराज्ञेति पाठात्स्वेदृशानामनभिधानमेवेत्याहुः। अनन्यत्वादिति। त्रिषद्वां तत्समासादन्यत्र समासांतेष्व
प्येति त्वेति लोपे विरात्रिशब्दत्वादृतेरिति भावः। अनुवादे रेफविशिष्टस्योपादानाद्रेफस्य रेफविधानार्थमत आह।
विसर्गापवाद इति। ढ्रलोपे। नायं तत्पुरुषोऽनडुपरि चकारेत्यादौ चेदोणापत्तेर्नापि बहुव्रीहिर्व्यधिकरणत्वादतो णि
जंतात्कर्मण्युपपदसमास इत्याह। ढरे फा वित्यादि। भाष्ये तु व्यधिकरणबहुव्रीहिरेव दर्शितः। न चाज घोइत्यादौ
सिपि धातोरिति रुत्वस्य लो ढ इत्यादौ ढत्वादीनां पित्तूराज्ञमित्यादौ संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात्कथं दीर्घ इति वाच्यं।
ढग्रहणेन पूर्वत्रग्रहणेन च लत्वस्य नैजर्घा इति भाष्योदाहरणेन च तत्तच्छास्त्रैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमिति सू
त्रस्य पूर्वग्रहणेन तत्सूत्राग्रहणबोधनात्। अणः किमिति। अचइत्येवास्त्विति प्रश्नः। तृंह इति पाठे नकारजा
वनुस्वारपंचमावितिवक्ष्यतोरनिदितामिति नलोपे तृढ इति रूपं। अत्राणपूर्वेणैव व्याख्यानात्। विप्रतिषेधेति।
विप्रतिपूर्वात्कर्मव्यतिहारे वर्तमानात्सेधतेर्घञि परस्परविरोधार्थो विप्रतिषेधशब्दस्तत्र नित्यस्यावश्यक त
यांतरंगस्य ज्ञापकादिनाऽपवादस्य च नशास्त्रगण्याबाधकत्वेऽस्थितेत भिन्नोऽस्या विषय इत्याह। तुल्यबलेति। द्वयोः
शास्त्रयोः क्वचित्लब्धावकाशयोरेकत्र प्रयोगे युगपत्संभवः स्वकार्यसम र्पणं व्यसः। तत्र प्रायेणैकस्य कार्यद्वय
योगेक्तेऽसंभवे एतस्य प्रवृत्तिः यथा वृक्षेभ्य इति। तत्र हि दीर्घत्वयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानंतर्यसंभवः। क्वचि
केवलासंभवोपि यथा शिष्यादित्यादौ। अत्र हि तातङ्शाभावयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानंतर्यसंभवः। यद्यपि ता
तङादेः स्थानिवत्त्वेनास्त्येव तत्तथापि अतिदेशादादेशप्रवृत्तेरुत्तरमेव न तु तत्प्रवृत्तिकाले इति युगपत्संभवोऽस्त्ये
वेति परत्वात्तातङि सकृद्गतिन्यायेन न शादेशः स्पष्टं चेदं सर्वं प्रकृतसूत्रे इकोगुणवृद्धी अदसोमादित्यादा

प्रयत्नस्यैव लोपः। एतेन भोऽइत्यादिषु वलघुप्रयत्न लोपार्थमत्रापि तदनुवृत्तिरित्यपास्तम्। वकारोदाहरणं त्वसाउ तु २
एकाग्निरिति वृत्तिः। उत्तरार्थमिति। ङमो ह्रस्वादचीत्यर्थमित्यर्थः। एतत्तत्रैव निरूपितं। हलि सर्वेषामिति त्यादौ न संभ
वते। अपहितेऽङमङसत्रैव प्रयोजनकथनपरम् व्यग्रमाणात्। अत एव लिटत्वइत्यादौ धुडादयः। अन्यथा सा
दोषपदे इत्यर्थान्नस्युः। अत एव भाभ्यामित्यादौ हलि सर्वेषामिति लोपसिद्धिरिति दिक्। हलि स। भो भगो इत्याद्य
नुवर्त्तते तत्रोक्ता शाल्यस्य लघूच्चारणस्यैवानेन लोपः। अलघूच्चारणस्य लोप इत्येव सिद्धं। अपूर्वे तु। भयोरपि।
न चापूर्वलघुप्रयत्ने असाद्धिद्धत्वाल्लोपः शाकल्यस्येति प्राप्नोतीति वाच्यं। लघुप्रयत्ने स्यैवानेन लोपे व्योरिति
सूत्रे चेतीतिकरणेन हलि विधानाभावेन वसिद्धावस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्त्या तद्बाधात्। न चालघुप्रयत्नयोरेव लोपः
स्यात् व्योरित्यधिकारादिति वाच्यं। उभिमान्ग्रहणं यस्य सर्वेषामिति सर्वेय्यर्थ्यापत्तेः विकल्पस्य विच्छिन्नत्वेन
नित्यत्वसिद्धेः। च्चयकार एवानुवर्त्तते न वकारः अत एव मित्यादौ न वस्य लोपः। फलाभावात्। वा
व्यपरे इत्यादिनिर्देशाच्च। अन्यथा। तत्रसोऽन्त्यमाद्याश्रयणीयस्यात्। तदाह। लघ्वलघूच्चारणस्य यस्येति। नतु रूपी
ति। पर्युदासो हि रूपसदृशे प्रत्ययएवस्यादेव चाह भूतीलम्ने न स्यात्। यदि तु सुप् भिन्ने शब्दे स्यात्तदीर्घो होनिदा
घइत्यत्रापि स्यात्। एवं तद्दलपर्यस्तु न। उत्तमैकाभ्यामित्यादिनिर्देशः। सप्तमीतिनिर्दिष्टे प्रत्यये तदन्तविध्यभावज्ञापनात्।
लद्पानुरोधेन क्वचित्प्रत्ययग्रहणे स्वाद्यन्तस्य तापारवाश्रयणाच्च। अत एव भ्यां निष्ठेत्यादौ न दो
षः। अहरहइति नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं नलुमताति निषेधाल्लुप्तस्य लोपाभावः। गतमहोरात्रिरिति। केचित्तु भाष्ये ग्रा
तिदेशिकस्याहोरात्रस्यैवोदाहरणात्। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति सूत्रेन हितपरान्तरयन्तरे रो वा विशेषो

ल०श०शे०इ: रित्यत्र कैयटस्पष्टमेवं चाविप्रतिषेधे इत्येवाय योद्देशैवे ति स्थितं त्रिपाद्यां कार्यकालपक्षेप्य प्रवृत्तेः पूर्वदृष्टस्यापरावस्था
४८ नाभावादित्यन्यत्र विस्तरः। इत्तिलोपे इत्ति। उक्तं नित्यमिति तु नभोभगो इति रूपे तानीत्यलोपस्यात्विधित्वात् स्थानिवत्त्वेन त
द्भ्रीतिदेशे पित्त्व्यारणप्रसंगरूपस्यानुषङ्ग्यपभावेन लोपे तदप्राप्तेश्च। एतत्तदोः। अनुकार्यस्वरूपमंग्यभिप्याकोशा
इव कशेषाभाव। एतत्तदोरनंतरइत्यर्थः। तेन परमसददातीत्यादौ न दोषः। ओणे लनदोषः। तत्र सदाद्यत्वाभावेन हल्
49 ङ्याद्दिलोपस्य दुर्वारत्वात्। सुइति प्रथमैकवचनमेव व्याख्यानात्। अनञ्समासे किमिति। तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वादुप
सर्जनत्वाभावेन हल्ङ्याद्दिलोपो दुर्वारइति प्रश्नः। उत्तरपदार्थप्रधानः सइत्युत्तरं। सोचि। सइति प्रथमांतस्य लुप्त
नञिव युक्तम षष्ठीकमनुकरणं। सेमामविड्ढीति। द्वादशाक्षरपादा जगतीछंदः। स एव मुक्त्वेति। लोपे त्र पादापूर्तेर्न लोप इति भावः।
न्यसदृशाधि अवधारणं त्विति। कुङ्केर्व्याख्यातमवधारणं त्वित्यर्थः। बहुलत्वादिगमकांतरभावादितिभावः। एवं च तदनुक्तौ वक्त व०
करणे तथा ह्य चिदप्रवृत्तौ सिद्धायामवधारणपरतया व्याख्यानं व्यर्थमितिभावः। सर्वमेतदवधारणं त्विति ळनारूढ्वितमित्यलं॥
र्थगतिः। न इति स्वादिसंधिः॥ ॥स्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारात्तां संज्ञामाह। अर्थवदिति। अधातुरित्यादिपर्युदासोत्या घवा
ञ्युक्तमिव युक्तं त्. प्रत्ययांतमिति। आवर्त्तिते प्रत्ययपदे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंतग्रहणं संज्ञाविधावितिनिषेधस्तु प्रत्ययस्य यत्र
त्तं वायत्क्रि संज्ञा तद्विषय इति भावः। अत्रसूत्रे उत्तरसूत्रे चार्थवत्त्वमेतत्संज्ञाफलीभूतविभक्त्युत्तरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेर्थवि
वित् दृश्यते षयकबोधजनकत्वम् अन्यथा धातुरिति पर्युदासेन व्याख्यानादर्थवत्त्वेन वत्सादृश्यग्रहणेन सिद्धे तत्र सूत्रे कृदादीनामन
तत्र तस्माभ्दि र्थकानामप्रसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यस्यात् वचनं शिवयुक्तेन्यायानित्यत्वज्ञापनार्थं तत्। तदनित्यत्वज्ञापने भाष्यसंमतदृष्टांतरफ रामः
न्नेसदृशे धि लाभावात्। अहन्कांडेइत्यादावेतत्साध्यविभक्त्यपेक्षत्वे पितदितरानपेक्षत्वमस्त्येवेति तत्पर्युदासः सार्थकः। न च त
करणे द्रव्ये केवलप्रत्ययस्य। तदुक्तं। संख्यायाः अति शदंतायाः इति कन् इति भाष्ये नहि लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि स ४८
कार्यं विज्ञाय ते हि पतस्तत्याप्यगतिरस्तीत्यर्थः २

वाक्ये । तत्र युगपदुभयोः कार्ययोरसंभवात्पर्यायेण त्वादिवच्छास्त्रद्वयप्रसंगे । नियमार्थमिदं परमेवेति तेन ति
स्थानाभिसूत्रयोर्यौगपद्यासंभवेन परत्वात्तिस्त्रादेशे पुनः स्थानिवत्त्वेन त्र्यादेशो न तत्प्रसज्यते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधि
तं तद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । यद्वा यथा लत्ववलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति यदा तमुभौ युगप
त्प्रेष्यतो नानादिक्षु च कार्ये भवतस्तदोभयोर्न करोति यौगपद्यासंभवात्तथा शास्त्रयोर्लाटप्रेष्ययोः क्वचिद्विषये यौ
गपद्यासंभवादप्रवृत्तिप्राप्तौ ज्ञाप्यामिदं परं भवतीति विध्यर्थं तत्र कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तदा तदपि भवत्येव तत्
प्रसज्यते पुनः प्रसंगविज्ञानात्सिद्धमिति । यथा भिःसत्रतात ङ्भिभावयोर्युगपदेकस्थानिसंबंधस्वागरूपनिमि
त्तानंतर्यस्वावानसंभव इति भावः स्पष्टं । कार्यपरत्वं च परशास्त्रविहितत्वं । कार्यकालपक्षेऽप्यष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वमेव
नियामकम् । अत एव ङमो ह्रस्वादित्यादौ त्रिपादीस्थे कार्यकालपक्षे एव परिभाषयोः प्रवृत्ता एकदेशस्थत्वेऽपि परत्वा
त्तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेन व्यवस्थेति संगच्छते । त्रिपादीस्थेन शास्त्रेण विरुद्धपरिभाषाद्वयमध्ये परं वकाल्पते । प्राक
ध्यते न पूर्वेति तत्त्वं । संज्ञानां तु कार्यकालपक्षे प्रदेशे एव वाक्यार्थे न तद्धि श्रोतरमेव विरोधप्रतिसंधानं कार्यत्वान
वेति तत्र सपरत्वमेव तत्सूत्रप्रवृत्तौ बीजमत एव कार्यकालपक्षे ङ्याद्भ्यः परैव प्रत्ययसंज्ञेति । अदसो मादित्सूत्रे
भाष्येऽक्तं । परिभाषाणां तु तत्तदपि त्वस्वदेशे एवैकवाक्यत्वेन बोधोऽस्येति तासां पाठकृतमेव तदेतत्सूत्रप्रवृत्तौ नियामकमिति
बोध्यं । यद्यपीयं परिभाषा तत्प्रापिका येनानेकार्यभानुग्रहणात्तस्मिन्निति तस्मादितिपरिभाषयोरपि व्यवस्थापिका
कार्यकालपक्षेऽपि नैकपरिभाषादिवद्विधेयकवाक्यतां गतत्वात्कार्यानिष्पादिका किं च वाक्यभेदेन बकार्यव्यवस्था
पयतीति यथा वृद्धो भ्य इसेत्यदीर्घत्वयोः प्राप्तयोः परमेव प्रवर्तते यतिः ... हि रंगमिसादायोपीति खरवसानयो

ल०श०शे०भू० इति। एतेनयत्तच्चब्दार्थयोरनुगतत्वेनशब्दानुगमस्याप्रयोजकत्वेनव्यवच्छेद्यानननुगमेपि तत्स्वभावेनचप
५० न्नसंघातइत्यादिप्रयुक्तमिवेत्यपास्तं।पदशब्देना न्नरवातंत्र्येणापिप्रयोगार्हमर्थवत्तयैव्यते।अतएवार्थवत्समुदाया
नांसमासग्रहणंनियमार्थमित्युक्तमत्रभाष्ये।भाष्येऽत्र्ववंतानामित्यत्रेनभेदसंसर्गद्वारका र्थवत्तउपलभ्यते
य४ इतिकैयटेनस्पष्टमेवोक्तं।तेनगवित्ययमाहेत्यादौगोइत्यादीनांसुबंतत्वाभावेपिनसमुदायस्यप्रातिपदिकत्वं।अनुकर
णस्यानितिपरस्यापिप्रयोगसत्वेनतावन्मात्रस्यापिपृथक्प्रयोगार्हत्वात्।बहुपटवइत्यादौप्रातिपदिकत्वसिद्धयेत्वा
50 तंत्र्येणेतित्र्यह्वइत्यादिद्विधत्वपरेआमपित्वातंत्र्येणप्रयोगार्हार्थवत्तामेवग्रहणान्तु नकाम्येत्यादौनदोषः।अतएवांग
संज्ञासूत्रेभाष्येप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादेस्तदंतस्यग्रहणमितिपरिभाषायाःफलानिकापराणावसरेदेव
दत्तोगार्ग्यइतिसमुदायस्ययञंतत्वेनप्राप्तप्रातिपदिकसंज्ञाभावःफलत्वेनोक्तः।यथाश्रुतमूलोक्तानियमेऽज्ञनियमे
नैवतदप्राप्त्याभाष्यासंगतिःस्पष्टैवएतेनकुमारीवसुरित्यादौपूर्वभागस्यभत्वात्पूर्वेभागःपदमित्ययुक्तमित्यपास्तं।वा
क्यस्यनेति।प्रातिपदिकत्वेहिलुपःअश्रवणनापत्तिःपिंङीमित्यादौवाक्यैकदेशप्रयोगेलुक्समास चांगाधिकारविहि
तस्युप्प्रत्ययनिमित्तकार्याणांस्ववादेशानांचचारितार्थ्यंविकल्पेनसमासविधानं चस्वरार्थमितिभावःशश
अगादिपदानांचवाच्छेशशांअगादौशक्तिरितिपूर्वेणैवप्रातिपदिकत्वंसिद्धं स्वगन्नाद्यनुरोधेनचवोध्यपदार्थ
स्यावश्यकत्वं।अदौहिर्णीरप्यंतरादिपदेषुअवयवानामसंतानिरर्थकानामप्यन्यत्रदृष्टार्थारोपेणप्रातिपदिक
त्वंसुवुसत्यादिनाध्यपाकथंचित्साधुत्वान्वाख्यानंबोध्यं।अधिका रोयमिति।संज्ञाधिकारइत्यर्थः।संज्ञात्वावगम रामः
स्तुआख्यानात्।विकारागमानांतुनसंज्ञा।प्रत्ययइति।महासंज्ञयास्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकस्यैवतत्संज्ञ ५०

प्रकृतिकेनेति। हीरस्याह। धात्वादीनां विना तिङ्भिन्नौ किकोऽर्थो न विद्यते। कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलानाम लौकिकः
प्रातिविभक्तेस्तदंतस्य तथैवार्थो न विद्यत इति। अतएव। पदसंज्ञासूत्रे तद्ग्रहणस्य संज्ञाविधौ तदंतविध्यभावज्ञापक
त्वेकृत्तद्धितेतिसूत्रे तद्ग्रहणं कर्त्तव्यमर्थवदितिवर्त्तते। कृत्तद्धितांतं चैवार्थवन्न केवलाः कृत्तद्धि
तावेति भाष्यमुपादाय शास्त्रीयार्थग्रहणे एवं ज्ञहणानुवृत्तिर्व्यर्थेन तदनुवृत्तिसामर्थ्यात्। लौकिकार्थप्रत्यासन्नो
भिव्यक्ततरो योऽर्थः प्रत्ययांतेषु लक्ष्यते स आश्रीयत इति कैयटेनोक्तं। लौकिकं यल्लक्ष्यं तदर्थस्य प्रत्यासन्नः शा
स्त्रकल्पितत्वादिप्रकृतेरर्थः प्रत्ययांतेषु रूढत्वात् सुपाभिव्यक्ततरो लक्ष्यते बोधकैः सदृशमन्वयः। यत्तु प्रत्ययांत
विलसस्य कदाचित् विलसर्प इति तन्न। तावन्मात्रेणैकस्याप्यर्थाभिव्यक्तेरप्यभावेनाभिव्यक्ततरत्वस्य सुतरामभावात्।
अर्थवत्सूत्रेऽप्येवमेवेति अनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यनेन सूचितमन्यथा तत्सामर्थ्यादित्येव वदेत्। पूर्वसूत्रे यादृशार्थवत्व
ग्रहोऽत्राप्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तादृशार्थस्यैव ग्रहः शास्त्रीयार्थग्रहणे तदनुवृत्तिर्व्यर्था स्यादिति तद्भावः। किंच पूर्वसूत्रे
सामान्यतोऽर्थवत्त्वग्रहणेन किंचित्कालं प्रत्यये ... वृत्तिमात्रे दानातिरिक्ते अतएव तद्धितग्रहणस्य नियमार्थत्वात् प्र
यणेन हस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येत्यादिना काण्डे इत्यादौ हस्ववारणं स्त्रीलोभावे नवाभाष्ये तत्प्रत्याख्याने पंच
नावर्थे प्रत्यये इत्यादौ पंचनावेत्यस्यानेन न प्रातिपदिकसंज्ञा सूत्रेण प्रातिपदिकत्वेतु ङीवापत्तिः। एवं च प्रत्य
यस्य प्राप्तिरेवनेति केवलप्रत्ययपर्युदासो विफलः। दशदाडिमानि षडपूपा इत्यादि निरर्थकपदसमुदायव्या
वृत्तिरर्थवद्ग्रहणफलं तत्र हि सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुगापत्तिरिति भाष्यस्वरसमिति दिक्। पूर्वसूत्रेणेति। प्रत्ययग्रहणे
यस्मादिति प्रत्ययांतलाभावादिति ... संदर्शयितुमाह। पूर्वभाज

तमितितदर्थः। परिनिष्ठितत्वंचाप्रवृत्तनिमित्तविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वं निहितोत्तिङंतादवव्याप्तिवारणाय। प्रवृत्ते
तिवैकल्पिके ङाग्मोद्देश्यतावच्छेदकाक्रांतत्वे स्वेसादावव्याप्तिवारणाय निमित्ते तीति दिक्। ङ्याप्प्रातिपदिकात्। समा
हारद्वंद्वः। ननु परश्चेत्यनेन प्रकृतेराक्षेपात्प्रातिपदिकाधिकारो व्यर्थः। तिङंतात्तु न द्वितीयादिः संख्याभावात्संख्याया
स्तिङोक्तत्वाच्च। आलम्भस्तु न तिङामपवादत्वात्। तस्येसोसमर्थविभक्तिनिर्देशात्तमुद्दिश्यैवेति ङ्श्चेतिज्ञापकाच्च न
त्वम्यस्तद्धितमात्रस्यर्थ इति चेन्न। तदभावे स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याकारकप्रयुक्तकार्यैः संस्कृतस्य बहिर्भूतापत्त्यादि
योगइतिकुत्सितइतिसूत्रभाष्योक्तन्यायेन तस्यापसमित्यादेस्तवं प्यपसमित्याद्यर्थेप्रयुक्तोच्चारितवोधात्प्रत्ययःस संदे
र्थस्यसत्वेन चसार्थकतद्धितानां सुवंतादुत्पत्त्यानुदात्तादेरित्यस्य प्राधान्यादुपस्थितसुवंतविशेषणत्वापत्तौ सर्वस्य
51 विकारः सार्वइत्यत्राञ्नापत्तेः सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वात्। तदधिकारसामर्थ्यात्तु प्रातिपदिकस्यैव तद्विशेषणमिति न
दोषः। सर्वशब्दस्योंछादिपाठे नांतोदात्तत्वात्। स्पष्टं चेदमत्रभाष्ये न चांतरंगानपीति न्यायेन लुक्निमित्तप्रत्ययात्पू
र्वं माद्युदात्तत्वान प्राप्यात स्वसुवंतविशेषणत्वेपि न दोष इति वाच्यं। तेन न्यायेन धर्मिग्राहकमानादंतरंगनिमित्त
विनाशकलुक एव प्रावल्यवोधनेन दोषात्। सर्वस्य सुपी सत्रे सौवरीणां सप्तमीनां तदंतसप्तमीत्वात् प्रत्ययेपरतः
पूर्वकार्यत्वाभावेन न लुमते स्यस्याप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणे न सुवंततया तस्यांतरंगनिमित्तविनाशकत्वाभावात्। अ
त एवसर्वस्तोमादिवहुव्रीहे राद्युदात्तत्वसिद्धिः। न चानुदात्तादिप्रकृतिकषष्ठ्यं तादित्यर्थे न न दोष इति वाच्यं। गर्गा
दिभ्य इत्यादौ सुवंतं प्रति गर्गादीनां विशेषणत्वासंभवाद्गणत्वालक्षणस्वीकारेपि प्रकृतेलक्षणायामानाभावात्। रामः
वस्तुतस्तत्रापि न लक्षणा गर्गादिरूपात्प्रातिपदिकात्तत्संवंधापत्यमित्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थे प्रातिपदिकास्यरत्वं ५१

कल्वात्वमङ्कस्यर्थं हेतत्याप्तपाठकोशादौ तत्प्रत्ययार्थबोधित्वं। अत एव न भवत्यादेशानां न संज्ञा तेषां स्थान्यर्थेने
वार्थवत्त्वेन तस्यार्थोस्ति। अत एव कोशादौ तदर्थाकथनं। ११ तदर्थमिव भासेस्वीयमर्थं प्रत्याययंतीति विग्रहे स्वीय
पदोपादानभाष्यप्रामाण्याच्च तदर्थोत्तमविशिष्टप्रत्ययशब्दस्य वृत्तिः। यत्तु विकारागमादेशानां देशांशे निराकांक्षत्वात्सम्बं
धस्यानुपस्थित्तौ तत्संनियोगशिष्टप्रत्ययसंज्ञापात्त्वभाव इति तन्न। नमुकञ्च ह्रस्वप्रत्ययस्यापत्तेः किंच लविधीयेत्र
विशेषविहितत्वात्परत्वाच्च। पूर्वसीयुट्तत्तोलादेशे प्रत्ययसंज्ञा सन्निपातेनेटो विधीयमानमाद्युदात्तत्वं सीयुट एव
स्यादत आगमानुदात्तत्वं वक्तव्यमिति साद्युदात्तत्वमिति सूत्रस्थभाष्यकैयटासंगतिः। तस्यानिकत्वेन देशांशे निरा
कांक्षत्वेन परत्वेस्यपाप्रवृत्तौ प्रत्ययसंज्ञाप्रवृत्तौ तत्सन्नियोगकथनासंगतेरित्तिदिक्। परश्च। गुप्तिज्कि
द्भ्यस्सादावपादानत्वासंभवाद्दिग्योगलक्षणपंचमीतत्र परः पूर्वो वेत्यनियमेनाध्याहारे प्राप्ते पर एवेति नि
यमार्थमिदं गापोष्टगिलादाव [illegible] विवक्षया नंतर्यं पूर्वत्वाधारणमित्यनियमोस्त्येव। अ [illegible] त्रतस्मादिति परिभा
षोक्तरीत्या विकल्पप्रवर्त्तते इत्यव्यवहिता एव प्रत्ययाः। नचैवमव्यवहितत्वं [illegible] सूत्रमुपतिष्ठतां किं परश्चेत्यनेने
नेति वाच्यं। प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां केवलप्रकृतेः पचपठिन्यादेः प्रयोगो मा भूदिति प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियम
र्थत्वात्तेन न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि केवलः प्रत्यय इति सिद्धं। अनुकरणे तु अभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावा
त्प्रातिपदिकत्वाभावेन प्रकृतित्वाभावात् नवितिगमाहेत्यादौ नानुपपत्तिः। प्रकृतित्वं प्रत्ययविधावुद्दे [illegible] शतावच्छेद
कत्वं। अत एव पंचम्यापःशास्त्रबोधितान्यतरप्रयोगविषयत्व एव लिड्याशिष्यादौ न दोषोऽत्र प्रकृतिविशेषोद्देशे
नैव प्रत्ययानां विधाना [illegible] ते पदं न प्रयुञ्जीतेति अपरिनिष्ठि

प्रयोजनमुक्तं तत्र हि अभिविधौ भाव इनुणि कूटिन् शब्दादण् प्रत्ययविभक्त्योः प्राप्तयोः स्वार्थिकत्वेनांतरंगत्वादणि कू
टिनि सस्यैव वृद्धिः स्यादित्युक्तं तस्यापि स्त्रवंतादुत्पत्तौ इतः पूर्वं स्त्रपिइ नुणंतत्वरूपाधिकसापेक्षत्वेन वहिरंगतया
णः पूर्वं समासे विशिष्टादणि रूपसिद्धौ भाष्यासंगतिः प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे तूक्तरीत्यैवांतरंगत्वात् पूर्वं समासे
ततो विशिष्टादणि तत्साकूटिनसिद्धिरित्यन्यत्राविस्तरः। स्वौजसु। सूत्रे समाहारद्वंद्वः। टङ्‌ पाश्रेति। नन्वफलाभा
वः लोपस्यैव फलत्वात्। तत्र तत्रेतरस्याप्यसाचरितार्थानां वर्णानां लोपफलकत्वस्वीकारे बाधकाभावात् आम्
जादौ लोपे सति वर्णोच्चारणवैयर्थ्याद्वन्तन्मात्रफलिकेत्संज्ञेति बोध्यं। न विभक्तावितिनिषेधोपयोगिनीं वि
भक्तिसंज्ञामाह। विभक्तिश्च। चकार एकसंज्ञाधिकारेपि पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थो न्यथापर्यायः स्यात्। सु
पद्गति सूत्रात्तिङ्‌स्त्रीणीत्ति सूत्रात्ति ञ्‌ इति चानुवर्त्तते प्रथमयोरित्यादौ व्याख्यानात् प्राचां वैयाकरणानां प्रथमा
द्वितीयापदवाच्ययोर्ग्रहणं बोध्यं। अन्यथा औजसोः पूर्वसवर्णदीर्घे विभक्तिप्रदेशेषु सुप्तिङिति न वक्तुं शक्यं यत्र
तत्रे त्यादौ सदाद्युत्वानापत्तेः। तेषां सु प्रसंज्ञात्वशक्यात् तर्हीत्यादौ सुपि चेति दीर्घापत्तेः। सप्तम्यंता इति स्त्रीलिंग
इति शेषः। प्राचां वैयाकरणानां तराणां। इहापि। अस्मिन्व्याकरणेपि। सुपः सुविति प्रत्याहारात् षष्ठ्यत्र। द्व्येकयोः। नियमा
र्थ इमे। इह सूत्रे द्व्येकशब्दौ संख्यापरौ न संख्येयपरौ बहुवचनापत्तेस्तदाह। द्वित्वैकत्वयोरिति। लौकिकप्रयोगे
त्वादृशः तु संख्याः संख्येय इति कोशभाष्याद्युक्तेः संख्येयपरत्वे एव प्रायः साधुत्वं क्वचित् संख्यापरत्वेपि संख्येयगत
संख्यारोपेण साधुत्वं। अत एव कस्य द्वित्वे इत्याद्यर्थे कयोर्द्वयोः केषां बहुष्विति भाष्ये प्रयुक्तमिति बोध्यं। एक
शब्दो द्विशब्दसाहचर्यात् संख्यावाच्येव। एकग्रहणं सर्वैकवचनमुत्सर्गतः कर्त्तव्यं। तेनास्य पेभ्यः पचतिकत्व

न १

तदव्यवधानेऽभिव्याप्तिस्तदव्यतिरिक्तव्यवधाने तु नमानाभावात्। एतच्च मतुप्सूत्रे कैयटे स्पष्टमित्यन्यत्र विस्तरः।
लिंगविशिष्टस्येति। इयं च प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे च। अत्र न यापरिभाषया ज्ञाप्य ग्रहणं वैयर्थ्यस
भाष्ये शंकितत्वात्। वि [illegible] शेषविषये बहुतरोदाहरणदानाच्च स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्म
विशिष्टेनातिदिश्यते। अत एव बहुव्रीहेः कथस्य इति सूत्रे भाष्ये नद्युत्तरपदस्य न द्युतबहुव्रीहेरित्यर्थे कुंडोध्नीस्त्रक
वापादितः। अन्यथा लब्ध्युतस्य बहुव्रीहित्वाभावात्तद संगतिः। नद्युतानां यो बहुव्रीहिरित्यर्थे न च परिहृतइत्यन्यत्र।
समासान्तेषु तत्परिभाषाभावस्तु ज्ञापकसूत्रे भाष्योक्तावयवविषय एव समुदायविषये तत्सूत्रकृत्तावपि दोषाभावेन
तदंशे तदप्रवृत्तौ नमानमित्याशयः। आवंतादिति। ज्ञापकग्रहणं स्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणं तेन ब्रह्मबंधूतरा युवतित
रेत्यादेः सिद्धिः। जातेश्चेति निषेधाच्च पुंवत्त्वं वयोवाचिनां वैकल्पिकजातित्वाप्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तद्धित इति।
एतच्च समासांततिप्रत्ययव्यतिरिक्तपरं व्याख्यानात्। एतेन पूर्णीतिबहुगोमतीकेत्यादिव्यपास्तं। एवं च स्त्री
प्रत्ययेषु अस्य तत्स्वार्थिकानारंभे तद्धितेषु च स्याप्ग्रहणसंबंधो व्याख्यानात्। अत एव लोहिनिके सेत्यत्र
ष्यपेत्वोहिता लिंगवाधनं चेति चरितार्थमित्यं तत्स्वार्थिकानां सुतु सत्तेः पूर्वमुत्पत्तिरिति सर्वस्पष्टे इति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टं कैयटे च। तत्र हि पदसंज्ञायाः प्रयोजनं हि पदिकेत्यादौ हि ह्रस्वत्वमुक्तपादार्थस्य वीप्सितत्वात्। वीप्साया
मेकत्वलक्षणसंख्यायां अनंतर्भावात्। समासाद्धि भक्त्युपभावेन पदत्वाभावात्। प्राक्तद्धितास्तत्र समासेकृते हि
वचनाभावः इत्युक्तं पुंयोगादिति सूत्रे भाष्येपि गतस्तस्य कारकोपपदानामित्यस्याः सांकूटिनमिति

ल०भा०शे०५० वेद्बोधः उच्चारणं तु तंत्रेण । अन्वयेऽपि पदार्थस्यैककाले एकोपस्थितेरेवान्वयोपपत्तेः । अन्यथा पटान्यस्येत्यादावित्ति
५२ न्वेत्सत्यम् । सरूपाणामेकशेष एवेति नियमार्थत्वात् तत्फलं च प्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्यापि दर्शनेन कदाचित्ताद्दृ
शप्रयोगे प्राप्ते द्वंद्वस्य निवृत्तिः स चायं नियमो विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तद्विषयः सह विवक्षाविषयश्च । अत
एव विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षे द्वंद्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशंक्यानवकाश एकशेषो द्वंद्वं बाधिष्यत इति भाष्ये उक्तं ।
किंच । सहविवक्षायामपि तस्य वृत्तौ सहविवक्षायां द्वंद्वस्येवान्यत्र कर्मधारयस्यापि बाधापत्तौ सारवसारवो मिंजइत्या
दिप्रयोगविरोधापत्तिः । असहविवक्षाविषये एव विभक्त्या तत्तंत्रेण ब्राह्मणं मां छत्त्वं देहि पयोजरती सादिनौ लोसल
53 स्पर्धिनं निवृत्तेन्तुर्बार्हरेरित्तिव । छिन्द्धि मानसहंसेति वत्त्रेष्वमेवेति बोध्यं । नचासहविवक्षायां तंत्रेलेइ दित्तणुत्तनि
देशोमर्षः । अन्यपदार्थावगतये तत्स्वीकारात् । इयसधातोरिति करणे हि गौरवं तन्त्वस्त्रं त्रेभाष्ये प्रसारव्यातम् । अ
र्थविवर्थैर्प्रतिपदर्थानुपान्वितिंच यत्तदपि प्रसर्षमेवेसाम्प्रयेणे न । अनेक घटादिपदानां साहित्येवृत्तिरे
वनाभिधानात् । एकस्यैवानेकार्थस्य तत्र वृत्तिरभिधानस्वाभाव्यादिति तदाशयः । द्विर्वचनेचीत्याद्येकशेषश
ब्दस्तु भाष्ये तत्र परः सन्चोच्चारयितुर्वाद्धरुत्सावृत्तिरेवेति बोध्यं । एकविभक्ताविसत्रेकपदं रूपस्याद्यर्थं । एकस्यामपि वि
भक्तौ यानि विरूपाणि तेषां पर्यायवाधयितुं ध्वंनितं चेदं विभक्तिः सारूप्येऽपलक्षणमिति भाष्ये एकपदानुच्चारणेन । स
माहारद्वंद्वविषयेऽनेक शेषः । एकवचनान्तस्यामित्यनेनैकशेषविषयपदानां समाहारे कसभावबोधना
त् । नब्राह्मणं हन्यादित्यादौ तु जातिपदेऽपि वा निर्वाहः । अतएव तत्र व्यक्तिपदो यकं विद्वाह्मणमहलाकृतीत्यादि राजः
ति दूषणं भाष्ये उक्तं । एकशेषशब्दार्थस्त्वतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं तदाह । एकएवेति । एके तिलुप्तविभक्त्यन्त ५२

मित्रादौ च व्यर्थैकवचनप्रयोगसिद्धिः तत्र व्यर्थत्वाच्चिलं एकवचनमिति महासंज्ञाकरणात् अत एव घट इत्या
दौ रूकौ कत्वनिश्चय इति तद्धितश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं । बहुषु । बहुशब्दोऽत्र त्रित्वादिपरार्धान्तसंख्यानां व्यापको योधर्
मविशेषो बहुत्वं तत्परः बहुवचनं त्वाश्रयगतं बहुत्वं धर्मे आरोप्य कृतं । तेन वैपुल्यवाचिनो न ग्रहणं । दारा इत्यादौ
त्ववयवादिगत बहुत्वस्यावयविन्यारोपो बोध्यः स च कोशव्यवहारानुसारेणैवेति नातिप्रसंगः भर्तृदारयोरद्वे
जसोरित्यादौ तु तौ तु द्विवचनमेवारोपप्रमाणाभावात् । अत एव बह्वेकयोरिति संगच्छते । एतेनैकस्मिन्नपि गुरवः समा
गता इत्यादि समर्थितं । अन्वर्थसंज्ञयैव सिद्धे इदं सूत्रं स्पष्टार्थं । रामइति । रलेरेकदेशविकृतन्यायेन स्त्वं त
तया पदत्वाद्विसर्गः । सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति सूत्रे वकारोपक्रम्यतइत्याह । सरूपाणामेवेति । तेन जननीपति
त्व वाचिनो मातृशब्दयोः प्रमिमिनैकदोषः । न चैकविभक्ताविति यथासरूपाणामेवेत्युक्तेपि वोक्तदोषवारणादिति वा
च्यम् । हरिणस्त्रीवाचक हरिणीशब्दस्य हरितवर्णविशिष्टस्त्रीवाचक हरिणीशब्दस्य चैकशेषापत्तेः । पुंवद्भावे
न तद्धितादौ वैरूप्यात् । दृष्टानीति । लौकिके प्रयोग इति शेषः । एकशेषश्चाय मनैमित्तिकत्वेनांतरंगत्वाद्विभक्त्यु
त्पत्तेः पूर्वमेवेति । एतद्विषयेकं [illegible] रेवनेति बोध्यम् । ननु तत्रैव सिद्धे रिदं व्यर्थं यथा अ दोभज्यतां भु
ज्यतादी वंतामि सन्त्रा दाइति कारकस्य कदु पादाने पित्सर्वत्रान्वयः । तत्र कारणं तु शब्दानां तुल्यरूपता एवम
दोभज्यतां भुज्यतां दीव्यतामित्यपि तत्रैवं भुशब्दं तत्र मर्थं तं त्वं चशब्दस्य पर्यायपरिकल्प सहत्वेत्याद्यं यथा
अदा इत्यादौ । तत्सह [illegible] [illegible] दौ न्वयिपदार्थभेदादो घुरावसौ

ल०शा०शे०टू: ५४

रितार्थं तच्छिन्नामाः रामानित्यादौ निषेधाभावायपररूपेण पूर्वसवर्णदीर्घबाधे हि तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव।नोत्तराणीति।
अनंतराणि द्वयोत्तराण्यव्यवहितानीत्यर्थः।एकवचनं सं।ह्रस्वसंबुद्धिरित्यनुवृत्तं संबोधनेचेत्यतः संबोधनइत्यनु
वृत्तेः।सप्तमीबहुवचनेनदोषः संबुद्धौ अंगस्य गुण इति व्यवहाराच्चा तदंतस्य संज्ञा तस्मात्सारायणादावदृष्टार्थ
मेवं न्यासइति बोध्यम्।संबुध्यादिष्विति।संबुद्धेः प्रत्ययत्वेन यस्मात्स विहितस्तदादी संज्ञोपस्थितिः स
54
चात्रयोगपतया पञ्चम्यंत इतिभावः।प्रत्ययेऽन्त्यमाणेयस्मात्सविहितइत्याद्युपतिष्ठतइतिप्रत्ययग्रहणेयस्मात्स
विहितइत्यादि परिभाषार्थइत्यंगस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं।अनुमानरूपादोषस्तु नात्र फलाभावात्।यथापीनत्वानुप
पत्त्यानुमीयमानरात्रिभोजनस्य पीनत्वोपपत्तिः फलं न तथा एतत्सूत्रे तदनुमानेन संबुध्युपपत्तिर्भवति।किंच प्रत्य
यस्योत्पत्त्यावगापेदानेपि ज्ञाने तदपेक्षलाभावेवशास्त्रे तदादेपेमानाभावः।अतएवांगस्येतिसूत्रे तत्स्थाने प्रत्यय
इत्यधिकारः कार्यइति पदे प्राकरणादित्यादौ।उपसर्गात्सूत्रे वेभङ्गादित्यादित्याशंक्य प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्त
दादेरितिपरिभाषोपस्थित्यासमाहितं भाष्येन लंगाद्यपेक्षेति दिक्।अंगस्य।उक्तत्वार्थस्य।ह्रस्वाद्यावितिसूत्राद्धलि
त ५ त्यनुवर्तते।हेकारादिति।प्रकृसकारस्य टिलोपेनापहारादितिभावः।नन्वंगात्परस्य संबुद्धेरवयवस्य हलोलोपइ
त्युचितं।संबुध्यादिष्वस्य संबुध्यैवान्वयस्योचितत्वादतआह।कुलेतीति।अत्र परत्वात्सूत्र विकल्पेउभयत आश्रय
तत्र णेंतादिवद्भावाभावात् स्वीकारेपिह्रस्वसंबुद्ध्योः पौर्वापर्यव्यवहारासंभवात्ताद्रूप्यानतिदेशाच्च ह्रस्वांतांगात्प
रसंबुद्धेरभावान्मलोपोनस्यादेवंलक्ष्यानुरोधादव्याद्युक्तस्यान्यत्रान्वयइतिभावः।एतदर्थमेव हल्लुप्यते
संबुद्धेश्चेति व्याख्यातं।मस्य संबुद्धित्वाभावात्।अर्थविकारेणैकदेशविकृतन्यायेनापिनसंबुद्धित्वं।एकव राम: ५४

चच्चक्रयदं। अत एव तत्रस्तुणाणिलिङ्गस्यान्वयः। तत्रावस्थानस्यासिद्धत्तयानित्त्वरेव विधेयात्तत्राशिष्यमाणं तुप्य
मानार्थाभिधायीति न्यायेन श्रूयमाणपदार्थस्यावबोधः। धातुमुक्तनाम्सम्बन्धतिः एकानिष्ठानेकव्यापाराणमिवानेक
निष्ठानामप्येकधातुत्तरवनिरूतभेदानां प्रतीतानेकधातुप्रयोगासक्तेः सरूपाणां किं घटपटौ शेषङ्क्लेतावन्मा
त्रोक्तौ द्विबहुोरविशेषः प्रसज्येत एकङ्कलेतावदुक्तौ लैकआदेशङ्कस्य यः स्यात् तथा चाम्बुआम्ब आसादौ कदाचि
द्युदात्तवत् द्युनुदात्तवल्लक्षणसाम्यमाद्यायो भयस्वरितकादेशः प्रसज्येत। न चाल्पसादेवन स्येतिपि टूरूत्वेणश
कटादौ आद्युदात्तस्य देवनादौ पि चङ्कसंतोदात्तस्य चैकशेषे कदाचिदंतोदात्तस्याविशेषः स्यादिति वाच्यं। तच्छभ
न्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिरिति वचनेन नैव निर्वाहात्। एकादिदशांत संख्यावाचिनामेकशेषद्वंद्वानभिधानान्नभव
तः। विंशत्यादौ तिष्ठ एवैकशेषङ्कसत्। चुटू। आदिर्ञिटुडवङ्कसत आदिरिति षः प्रत्यये त्यतः प्रत्ययस्य चानुवर्त
तेतदाह। प्रत्ययाद्यावितितेनवाच्याटेनेव। प्रत्यये तिकिं। चामरादाविलंमाभूदितिं चुंचुप्चणपोर्यादित्यादत्रो
पदेशङ्कलकुव्लोपदेशप्रत्ययाद्यास्तितिथाज्ञान्नेलयद्वापरनिमित्तयलोपस्य बहिरंगासिद्धत्वात् प्रत्ययादित्वा
भावान्नेत्। न विभक्तौ। हलंत्यमितस्य निषेधोयं। अनित्यमिदं थमोमकारपरित्राणार्थ दुदित्करणात्। तेनकिमो
त्वोति सिद्धं। प्राग्दिशीयत्वाद्यविभक्तिः। अत एव दानीमोमस्थाने त्वमित्तिनव्याः। भाष्ये तु प्राग्दिशीयेष्वस्याप्र
वृत्तावुदित्वज्ञापकमिलुक्ता दानीं चेतिरूत्वेलोपोव्योरितिलोपेन यकारं स्थितेत्वेसंज्ञावारितात्रन्यत्रानित्यत्व
स्यफलाभावाञ्च वम वोत्तलोपस्यासिद्धत्वान्नानात्वमितिबोध्यं। विभक्तौ किं। भच्चोयतः। अतोगुणे। डस्यपदांता
दित्यतोपदांतादिति। एङिपररूपमित्यतः पररूपमिति चानुवर्त्तते गुरसादिति। अत एव नादिञ्चीती जग्रहणं च

55

तिषेधो वक्तव्यो न वान्येन व्यवेतत्वादिति ग्रंथेन। एतदुत्तरमटाव्यवायत्वाश्रयणे सेवाटे व्यवायेऽलब्धीदिति भाष्य
मेकदेशिनोरुक्तिप्रयुक्तिपरं। चुटुतुलशर्वव्यवाये नेति प्रतिषेधो गिज्ञानसापेक्षत्वनिबंधबोधकगुरुन्यासेन सिद्धेः
कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि एतैरेव व्यवायेऽलब्ध्यर्थं वक्तव्यतास्त्या तदुक्तिलब्धननात्। एतद्धातिं किमतं भाष्येतु रषाभ्यामिति सूत्रे ऋवर्णा
न्नस्येत्य स्यप्रत्याख्यानाय व्यवाय इतियोगं विभज्याट्कुप्वाङ्नुम्भिरस्ते तदेतैरेवाट्रसमाम्नायिकैर्व्यवायेनान्यैरित्य
र्थ इत्यर्थकं व्याख्यातं तदाल्वादर्शेने त्यादौ प्राप्तिरेवनेति वा ध्येयम्। णलेइति। णकारइत्यर्थः। पदांतस्य नभाभूपूइति सूत्रा
न्नेति वर्त्तते। अत्र सूत्रे ऽनंतरस्येत्यादि व्यवस्थापकन्यायानामप्रवृत्तिर्बोध्या। अपदांतस्येत्यनुवर्त्त्यैतस्य भाष्ये प्रत्याख्या
नात्। पस्त्रास्त्रत्य। यस्मादिति तदादीति तच्छब्दाकांक्षापूरणाय। तदादीति। तत्प्रकृतिरूपमादिर्यस्येत्यर्थः। प्रत्यासत्ति
न्यायलब्धार्थमाह। तस्मिन्प्रत्यय इति। गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायेनात्रापितस्मिन्निति परिभाषाप्रवृत्तेः प्रकृतिःमा
त्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वं बोध्यं। स्त्रीइयतीति। इदम् शब्दाद्वतुपि वस्यकिमि दंम्यां वो घ इति घादेशे तस्येयादेशे इ
दंकिमोरीति शीर्ष्यस्येति लोपे ङीपि इयती तिरूपं। नचतत्र परतः स्त्रीशब्दस्य एङ्ङाद्यापत्तिरूपो दोषो न यस्येति लोपस्या
भीयत्वादसिद्धत्वेनात्र तदप्राप्तेरिति वाच्यं। आश्रयत्वेनाभीयासिद्धत्वाप्राप्तेः। तत्राहि समाना श्रयत्वमसिद्धत्वाश्रयशा
स्त्रसंबंधिनिमित्तसमुदायान्यूनानातिरिक्ताश्रयकत्वमस्ति च यस्येति लोपापेक्षया स्त्रियाइति सूत्रे धिकस्य स्त्रीशब्द
स्यापेक्षा प्रत्यासत्त्या जातिप्रत्ययनिरूपितां गेण्वेयङ्प्रवृत्त्या स्त्रीशब्दस्य तु निरूपितांगत्वेपिन दोषः विधिग्रहणादेव
भवतीत्यादावतो दीर्घे यञीति न। तदादिग्रहणं करोतीत्यादौ विकरणस्य गुणार्थं। प्रत्ययविशिष्टस्येति। तत्र पास्तत्वं
ज्ञेनप्रत्ययपरत्वलाभानापत्तौ वव्रश्चेत्यसिद्धिः। किं च राजपुरुष इत्यादौ न लुमतेति निषेधात्सुब्विये पदत्वाभावेन न
लोपानापत्तिरितिभावः। ततो धिकस्यैवेति। देवदत्तस्यैदमपात्सीदिया। दौ देवदत्तादिशब्दोत्तरस्यं निमित्तीकस्य

चनसंज्ञासंबुद्धिसंज्ञयोरन्तपूर्विमाणनिष्ठत्वात्तयोस्तेनन्यायेनालाभाच्चमकारस्यादेशत्वाभावाच्चनात्रस्थानि
वद्भावः।अत्र तराणामित्यादौ ऋपिचेति दीर्घेनिनच संबुद्धित्वस्य सकारमात्रनिष्ठत्वेनस्थानिभूतालधर्मत्वे
नामः संबुद्धित्वाभावे कथं मस्य संबुद्ध्यवयवत्वमितिवाच्यं।सुप्संज्ञापाठकारविशिष्टस्यत्वेन तदुपस्थाप्येजायमाने
कवचन संज्ञायाविशिष्टस्त्वेन संबुद्धसंज्ञायामित्यं ञोकारविशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेन तस्यान्त्वविधित्वात् एतेना
दङादेशेनैवनपुंसकत्वाभिव्यक्तौकुलेतीतिव्यर्थमित्यपास्तम्।एङ्ग्रहणं किमिति।हरेविष्णोइत्यादौअंगाधिका
रस्यालरनिमित्तापेक्षत्वाद्गुणस्य पूर्वं ह्रस्वांतत्वादेवसिद्धिः सेप्रभृतीनांसंज्ञोध्वनेप्रयोगस्तत्त्वेएग्रहणेनैवसिद्धेप्रसा
हार ग्रहणंव्यर्थमितिप्रश्नः।हरेइति।सामर्थ्यादेवात्रसंनिपातपरिभाषानगुणात्संबुद्धेरितिवक्तव्येएङ्ह्रस्वग्रहणसामर्थ्याच्च।अ
तएवहेलद्भिइत्यादौलोपसिद्धिः।परत्वादिति।अभुक्तयः।निसलाच्चेति।चेनानवकाशत्वसंग्रहः।नपुंसके त्रयोइत्यादावसापि
लुकाबाधइत्यत।अमिदर्वः।ऋ वेत्तिवर्णइत्यलुकत्वेवसिद्धेपूर्वग्रहणंतुरामभित्यादौ द्विमात्रवारणाय।लशकु।समाहारद्वंद्वः।अ
तद्धितेकिं।कार्णिललाटाकनलकारेकर्णिकाकिलफलंत्वादिवत्सिद्धिःस्यात्आदिग्रहणंहङ्याकनोन।तस्मिकिंत्वेगुणेनसा
ह।तस्माच्चः पुंसीति पंचम्यर्थे सप्तमीपुंसो विहितस्येत्यर्थः।तत्रविद्यमानाद्विहितस्येत्यर्थोवा।तस्मादित्तिकिं एतान्गाःपश्य।पुं
सिकिं।भक्तीः।अद्भ्यावाधित्वमिति।तेनपर्यणद्धमित्यत्रोपसर्गाद्दसमासेपीति णत्वसिद्धिरितिभावः।अयोगवाहानामिति। नि=
दि४ नविद्यतेयोगोवर्णसमाम्नायेयेषांतेऽयोगाः।अनुपदिष्टत्वादनुपदिष्टत्वएवहीत्यर्थःस्यन्तेचतेवाहयंतिप्रयोगंनिर्वा
हयंतीतिवाहाः तेचानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयमयाः।अत्र रवोरः कृणोत्यादौ विसर्गव्यवधानेपिणत्वसिद्धिः।
तदुक्तंभाष्ये नार्थोनुम् ग्रहणेनानुस्वारकृतेऽव्यवायेइत्येवसिद्धमिति।आदेशेनेत्यादौत्वनातिप्रसंगः।अडिति रि
क्तव्यवायात्तस्मादित्युपस्थितानिर्दिष्टग्रहणं [illegible] हित परः।तदुक्तंणत्वेन्व्यवायेप्र

त०श०श्रो०रू० तंस्य त्रेनस्यांगसंज्ञायामदंतस्यांगसंज्ञेत्युक्तमस्ति। नच कष्टायेत्यस्याकृतत्वादिति दीर्घणोपपत्तेः। निसता ज्ञापकत्वं कथमि
५६ तिवाच्यम्। तस्यापि संनिपातपरिभाषयाप्राप्तेः। विरोधाभावात्फलेविशेषाभावाच्च परत्वेप्यकृदितिनोपन्यस्तं। तस्या
कदित्यादिपर्युदासेनासुप्येवप्रवृत्तिरित्यन्ये। जलिकिमिति। उतोऽनुवृत्तीत्यतोहलीत्येवानुवर्तसि। संनिपातपरिभाषया
रामाणामित्यत्र नदोषः इतिप्रश्नः। जल्ग्रहणमेत्वेसंनिपातपरिभाषायाअप्रवृत्तिज्ञापनार्थं तेनसर्वेषामित्यादा
वेत्वसिद्धिरित्युत्तरं। एतेनबहुवचनेकिंरामस्येतिआख्यातं रामाभ्यामित्यपिप्रत्युदाहरणंबोध्यं। बहुवचनेझलीति
तुनस्य त्रितंज्ञानयोरित्यादौनुमापत्तेः। जश्त्वमिति। बाधित्वेतिशेषः। अवसानेचर्त्वस्यपदांतजश्त्वापवादत्वात्।
द्वित्वरूपेति। पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वेइतिन्यायाच्चत्वे। तरूपोध्यम्। तादेशइति। अन्यपारवरिचेतिचर्त्वेनसिद्धावि द्वित्वं ७
दंअपर्यस्यादितिभावः। ह्रस्वन। ह्रस्वनद्यापइतिपंचमी। आमिसर्वनाम्नइत्यतआमीतिवर्तते। तच्चषष्ठ्याविपरि
णम्यतेनामीतिलिंगादिस्याह। ह्रस्वांतादित्यादि। आमत्रषष्ठीबहुवचनमेवनतुङेरामादीतिस्प्रभाष्ये। यत्तुनुडितिविभ छं८
ज्यसामान्येननुड्विधेयः। नद्यापइतिदीर्घातोच्चेन्नद्यापएवेतिनियमार्थमितिदीर्घेषुनदोषः। हलंतात्वेलट्चतुर्भिरेवे
तिनियमइति। हलंतेषुनदोषः। एवंचह्रस्वग्रहणंनकार्यमितितन्न। नद्यापइत्यस्यस्त्रीलिंगानांचेन्नद्यापएवेतिनि
यमपरतयापिव्याख्यातुंशक्यत्वेननदीत्वाप्त्वयोर्हस्वेपिदृष्टत्वेनत्वदुक्तनियमेदृढतरमानाभावेनचमतीनामित्या
दौनुडनापत्तेः। नामि। द्वलोपइत्यतोदीर्घइत्यनुवर्तते। अंगस्येतिकिं। चर्मणांनन्वामीत्येवास्तुनित्यत्वात्पूर्वंदी
र्घेविहितेह्रस्वांतान्नुड्इत्येतत्सामर्थ्यादीदूतपूर्वं ह्रस्वांतत्वमादायनुट्सिद्धेः। नचनचेतिदीर्घविकल्पान्नच रामः
णामित्यत्रनुद्धरितार्थः। न्नुनद्यापइत्ये वासिद्धेः। तद्गुत्वंभाष्येनैकमुदाहरणंयोगारंभंप्रयोजयतीति। तिस्य ५६

हृपर्यंतमंगत्वात्तस्य लुङ्परत्वेन देवाल्लर्वमप्यडापत्तिः। अंगसंज्ञायाः प्रत्ययनिमित्तत्वाभावेन लुङादि निरूपितांगस्येत्यर्थ
स्य दुर्लभत्वादिति भावः। टाङसि। अंगस्येति षष्ठ्या अतो भिस ऐस् इत्यतो नुवृत्तेनातः इत्यनेन पंच म्यंतेन सामानाधिकर
ण्यानुरोधात् स च ष्याविपरिणाम इत्याह। अकारांतादिति। अकारांतस्येत्यांगसंज्ञानिमित्त टादीनामित्यर्थ इतिपद्धा
तरं भाष्ये किंचाद्तादंगादित्यर्थे पिबृ्राल्लणमिस्से सादावति प्रसंगः। आत्लैल स्याच्छुवोरनाकावितिसूत्रभाष्यो
क्तरीत्यांतवर्त्ति विभक्त्यंगत्वादर्थवत्परिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वा अस्यैवाभिसोग्रहणे त्वेवामंगाधिकारे
पाठोर्थः। भिसः प्रत्ययस्यैव ग्रहणे हि त्रुत्यासत्यात निरूपितांगस्य ग्रहणमिति युपत्ते वक्तुं नान्यथा इदमेव हि अतो
भिस ऐस इत्यत्रांगाधिकारस्य प्रयोजनं भाष्योदतमित्यलं। सुपि च। अतो दीर्घो यञीति अनुवर्त्तते यञीत्यनेनाल्त्वात्तदा
दिविधिरित्याह। यञादाविति। ङेर्यः। चतुर्थ्येकवचनस्यैव ग्रहणं व्याख्यानादित्याह। ङस्तस्येति। संनिपातेति। उपजी
व्यविरोधन्यायमूलेयं। संनिपातः संबंधस्तन्निमित्तको यो विधिः सतं संनिपातं यो विहंतितस्त विघातस्तस्यानिमित्त
मित्यर्थः। न च यञादित्वस्यापेक्षादीर्घस्य बहिरंगतया सिद्धत्वान्न संनिपातविघात इति वाच्यम्। आरोपितासिद्धत्वेपिव
स्तुतस्तद्विघातस्य जायमानत्वेन तत्प्रवृत्तेः किंचांतरंगे कर्त्तव्ये बहिरंगासिद्धत्वेपि तत्र कृतेऽसिद्धत्वे मानाभावः। किंचा
त्रिदृशिक संनिपातविघाताभावमादाय तद्भवत्र्योर्गोणीत्यादौ सद्धुद्धिलोपेपि स्थानि वत्वेन हृस्वनिमित्तविघाताभावा
त्तत्रैतस्य अप्रतिबाप्तिपरिभाषासंगतिः संनिपातस्य शास्त्रीयत्वात् स्थानिवत्वमिति चेत्तत्रासिद्धत्वमपि कल्पमिति
वद्कार्यस्य निमित्तं ययोः संनिपातस्तयोः ऋत्रेऽपादानमपेक्षितमिति तु बोध्यहः। अत एव वदाद्विरित्यत्राकारांतप्रकृ
तीत्स्य संनिपातनिमित्तांगसंज्ञा [illegible] नित्यत्वेन समाहितं भाष्ये कन्नेजं

ल०शा०शे०॥ वतिप्रसंगः। ह्रस्वत्वं नाममात्राकालिकात्वं तत्र साम्यादिविशेषणम्। तं मात्राकालिकत्वांशे एवम्। तत्पूर्वंगसाम
५७ पर्णं न तु विशेषणम्। तत्र त्वांशे पीत्यदोषादिति चेन्न। नोपधाया इत्युत्तरार्थत्वात्। तेन चर्मणामिति दीर्घाभावः
सिद्ध इति दिक्। परिभाषाविरोधादिति। सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणे मानाभाव इति भावः। कृताकृतप्रसंगित्वान्नामीति
नित्यं। नन्वविशेषाभावेन फलाभावान्न कृते तत्प्राप्तिरिति वाच्यं। विशेषाभावेपि पर्जन्यन्यायेन शास्त्रप्रवृत्तेरिको
ऽलिति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात्। आयादय इति सूत्रे भाष्ये स्यादिभिः परत्वादायादिबाधमाशंक्यानवकाशत्वादा
यादयः। न च गोपायतीत्यादिरवकाशः। अत्रापि शपः प्राप्तेः। ननु नास्ति विशेषः। अन्यदिदानीमिदमुच्यते नास्ति
57 विशेष इति। यदुक्तं आयादीनां स्यादिभिरप्राप्तेवकाशस्य नास्त्यवकाश इति भाष्योक्तेश्चेत्यपि बोध्यम्। आरंभेति।
यत्तु कतीनामित्यत्र षट्चतुर्भ्य इति नुट्सिद्धेर्नियात्परिभाषया अप्राप्तेः सावकाशत्वमस्येति तन्न। नह्येकमित्यु
क्तन्यायेन कतेनामीत्येव सिद्धे सामान्यसूत्रारंभेस्यपात्। एवं च नातिसूचतास्येत्यकरणेन लाघवमिति भावेनु
ह्रीति नोक्तं। अपदान्तस्य मूर्धन्यः। ग्रहणमिणः षीध्वमित्यत्र दुर्विधानार्थं। एवाभ्यामित्यत्रानुकृत्य सर्वं चैवं च
तत्र इणग्रहणं पदांतस्येति च न कर्तव्यमिति भाष्ये स्पष्टं। इण्कोः। वर्णग्रहणं चत्वस्यासिद्धत्वात् द्विसाथंर्थं।
आदेशः। प्रत्ययशब्दस्तदवयवपरो व्याख्यानात्। सातेः षत्वं निषेधात्। क्षिणां तु तदाह। प्रत्ययावयवेत्यादि। विवृता
घोषस्येति। विवृतत्वरूपाभ्यंतरप्रयत्नवतोऽघोषरूपबाह्यप्रयत्नवतश्चेत्यर्थः। टकारवारणायाद्यं क
रवारणाय द्वितीयम्। रामस्येति। टाङसीति सूत्रे सकारोच्चारणं लिङ्गकोरित्यनुवृत्त्यैव तात्पर्यग्राहकमिति
भावः। सर्वादीनि। तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। आदिशब्दो वयववाची तेन सर्वशब्दघटिततद्भूतावयवभेदः रामः

णामित्यत्र ङित्त्वेत्रैरित्यनुवृत्त्यसिद्धमिति भाष्ये एवस्थं । एतेन त्रुटन्नुद्यापद्दतिन्यासे भाष्यतात्पर्यमित्य
पास्तं । चतसृणां प्रिय चतसृणामित्यत्र षष्ठ्यलोर्भ्य इति सि ङ्गौणे तदप्रवृत्तौ तत्र नमा नं बहुवचनं लला घवा
र्थं । द्विवचने हि चलभ्यां मितित्युक्तनिर्देशःस्यात् । नैकमुदाहरणमिति प्रकृतसूत्रस्य भाष्या वि द्वन्द्वसमाहारद्वन्द्वे
न निर्देशे कार्ये बहुवचननिर्देशस्तदर्थ इति तु न युक्तम् । प्रियदधितिसृभ्योजसइत्यादौ मभिचारान्नचां
गाधिकारे पञ्चम्या यदुच्यते गय स्यमाणविभक्तेस्तद्भवतीति सर्वादिसूत्रभाष्याज्ज्स्यमाणाद्विहितविभक्तेरित्यर्थका
दस्यानुडागौणे ऽप्रवृत्तिःषड्भ्यइत्यत्रापि विहितविशेषणमेवेत्याशयेन परमपंचेत्यादौ लुगभावमाशंक्य षट्
प्रधानग्रहणसमासइत्युक्तं समासस्य प्रधानत्वे न संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन षट्त्वस
त्वान्न दोष इति तदर्थः । अंते तत्र लोके गौणानां प्रसिद्धानामेव ग्रहणमि स्यत्र नमा नं प्रकृते पि तस्यैव षड्भ्य
इत्यादौ पंचम्या विरुद्धविभक्तित्वादंगसेतुनेन संबंधायोग्यत्वाद्विहितेत्यध्याहारे एतत्पविशेषणं तेवे
तिभाष्योक्ते रितिगौणे नुडोऽप्रवृत्तिरिति वाच्यं । नामीति सूत्रस्योक्तभाष्यप्रामाण्यान्नुड्विधायके विहितपदानध्याहारे
णषडादिभ्यः परस्याङ्गसंज्ञानिमित्तस्यामो नुडित्यर्थेन गौणेऽपि प्रवृत्तेः । अतो भित्यादावंगस्येत्यस्येवमन्वयस्यैवांग
संज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तत्वादत एव परमचतसृणामित्यादौ नुट् । यद्यप्येवं षड्भ्योऽन्तरादिभ्यः इत्यनयोरपि वक्तुं शक्यं
तथापि लिङ्गानुसारात्तत्र विहितविशेषणं विरुद्धविभक्तित्वादिति भाष्योक्तयुक्तिस्त्वेकदेशिन इति बोध्यं । उत्तरादि
भ्यः षड्भ्यो लुगित्यनयोरेव सर्वादिसूत्रे उपन्यासात्तत्र षड्भ्य इत्यादेः षट्पर्यन्तसंख्याभिधायिजश्शसोरित्या
दिक्रमेणार्थ इति कैयटो [illegible] इतरादिभ्य इति सूत्रभाष्यविरोधादिदं न युज्यते । न च पदादतामित्यादा

भावइति २

स्तुनतेनामिलाद्यसिद्धेः। अलविधौविषयसप्तमीतुन। तस्मिन्निति परिभाषाबाधे मानाभावात्। प्रागितसंज्ञायाइति। अलप्रा
दित्वज्ञानाभावात्तज्ज्ञानेनभावः। परेडु। अनुबंधत्वयोगपद्यात्तत्रापितन्निषेधप्रवृत्त्याशित्वादेवसर्वादेशः। इत्संज्ञायोग्यश
कारत्वमेवतत्सूत्रेशित्वं। अतएवकार्यविधेयेनानुबंधकृतमसारूप्यमितिविकल्पाभावः। अन्यथाकादीनांकादेर्वा
कार्यबोधोत्तरंप्रत्ययत्वज्ञानेइत्संज्ञादेःप्रवृत्त्याकार्यबोधरूपतत्प्रवृत्तिकालेनुबंधज्ञानाभावेनविकल्पोदुर्वारः
पश्चादनुबंधज्ञानेपिजाततन्निवृत्त्ययोगात्। यदितत्रपश्चात्तज्ज्ञानेतन्निवृत्तिस्तर्हित्रापिपश्चाच्छित्त्वज्ञानेसर्वादेशत्व
स्यापिनिवृत्त्यापत्तिःध्वनितंचेदंलुटःप्रथमस्यानेकालशिदितिसूत्रेभाष्येइतिप्राहुः। अतःसर्वनाम्नइति। अदंता
दंगात्परस्यसर्वनाम्नोविहितस्येत्यर्थः। तेनमासप्तर्वायेत्यत्रस्मैन। ङसिङ्योः। स्मात्स्मिनौहलंत्यमितिनन विभक्ताविति
तिनिषेधात्पद्यपिइत्प्रवृत्तिकालेनविभक्तित्वज्ञानंतथापिविभक्तावित्यस्यविभक्तित्वयोग्यइत्यर्थान्नदोषः। अ
तएवसूत्रेतुग्रहणंचरितार्थं। आमिस। आज्जसेरसुगित्यतआदितिवर्त्तते। पंचात्रिंशादिति। तेनसर्वार्थप्रतिपादक
त्वेपिकृत्स्नसकलादिशब्दानांनेतिभावः। सर्वेविश्वेबुद्धिस्थानेकसंख्याकावयवारब्धसमुदायेशक्तौतस्यस
मुदायस्यानुभूतावयवभेदत्वेएकवचनंयथासर्वोलोकइति। तादृक्समुदायद्वयादिविवक्षायांद्विवचनादिसर्वौ
व्यूहौसर्वेव्यूहाइतियदानुभूतावयवभेदसमुदायविवक्षातदापिबहुवचनंसर्वेघटाइति। पूर्वपरावर। अवस्था
संज्ञावत्त्विनएवमेसर्वादयइत्यर्थः। एवमुत्तरसूत्रद्वयेपि। नित्यंद्विवचनांतइति। द्विवचनांतएवेत्यर्थः। अकजर्थइति।
ननुकाकचोः। कोविशेषःप्रत्ययस्वरचित्स्वराभ्यामंतोदात्तस्यैवसत्वात्। नचस्वंतात्तद्धितोत्पत्त्याचित्वप्रयुक्तमं
तोदात्तत्वमुभकाभ्यामिसादौस्वंतस्यकेत्वप्रकृतेरितिविशेषइतिवाच्यं। तद्धितविधौप्रातिपदिकादित्यधिकारेए

S8

समूहः समासार्थ इति बहुवचनं। उभ्रूतावयवभेदइत्यस्यादेपितावयवगतसंख्येइत्यर्थः। तत्रवैयर्थ्यादप्रवृत्ता
वपिसुबवयवेष्वप्रवृत्तेर्मालाऽविशेषणात्सर्वशब्देपिभवति। सर्वनामानीत्यन्वर्थपदादितिएवमतएवनिपातनान्नः
नाप्राप्तेएलेकेतस्यनिपातनस्यतद्बाधकत्वात्एत्वसहितमसाधुइतिस्पष्टंभाष्ये। प्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञा
यामितिवार्त्तिकात्शब्दरूपविशेष्यमादायप्रापकात्तदंतविधिरित्याह। द्वंद्वेचेतीति। प्रथमार्थेसप्तमी। द्वंद्वः सर्वना
मसंज्ञोनेतितदर्थः। नहितदंतविधिंविनासमुदायेसंज्ञाप्रवृत्तिरस्तियान्निषिध्येतेतिभावः। ननुतदंतस्यापिसर्वना
मत्वेसर्वनाम्नःस्माइत्यादिषुसर्वनाम्नोविहितस्यङेःस्मैइत्यर्थाश्रयणेनातिसर्वादौदोषाभावादुपसर्जनप्रतिषेधो
नकार्यइतिभाष्यस्थंचिंत्यं विरुध्येतेतिचेन्न। प्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामितितदंतविधिसूत्रस्थवार्त्तिक
भाष्यविरोधेनास्यभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात्। इतरथाकृत्स्नेभिधेयेपदांतरोपादानं नचवक्तव्युक्तपदेषु[illegible]रित्यादिरिति
भमितवंवाद्विसंज्ञासूत्रेऽपरिलक्षणत्वस्यापिभवान्नाकृतिलिंगेनवेत्यादिवार्त्तिकारंभइतिभाष्योक्तेः। अकच्
ति। कुत्सितइतिसूत्रोक्तभाष्यरीत्यासंज्ञाकारकाभावपादिः[illegible]सेतरान्वयेनसुबंतादेवतद्धितोत्पत्तेः प्रसा
ससर्वनामप्रकृतिकसुबंतात्तदर्थकात्कुत्साविवक्षायांसर्वनामावयववृद्धेप्रागकजित्यस्यान्तेदंतसंज्ञाभावेत
दसिद्धिरितिभावः। एवमेवत्रत्लाच्सिद्धिर्बोध्या। एतेनावयवनिष्ठसर्वनामत्वेनतत्सिद्धिरित्यपास्तम्। जसः
शी। दीर्घाज्जसिचेत्यग्रिमसूत्रार्थं वारिणीइति अदंतादिति। परत्वेत्वनेनान्वेति। अतइत्यस्यांगविशेषणत्वादंता
दंगादित्यर्थः। सर्वनाम्नइतिङेविहितविशेषणं तत्स्यतुनांगविशेष्यमाश्रयणेप्रमाणाभावात्। तेनवर्णाश्रमेत
रामासपूर्वाइत्यत्रनअतएवविभाषाजसीतिचरितार्थं[illegible]दंतात्सर्वनाम्नोविहितस्येत्यर्थ

र्थिकस्य च ग्रहणं। तद्रूप क्रमेण वार्त्तिकप्रवृत्तेः। एवं चावयवद्वयार्थमात्रे द्वयविवक्षायामुद्भूतावयवभेदविवक्षा
यां वा द्विवचनमस्याः साध्वेव। एतन्मूलकमेवोभयस्यास सर्वविभक्तित्वं ताद्धितस्येति सूत्रे कैयटेनोक्तं तदाह। कै
यट इति। अत्र रुचि बीजं प्रागुक्तं भाष्यविरोधः। भाष्ये तूभशब्दपाठः प्रत्याख्यातः कप्रत्ययस्याज्ञाताद्यर्थविशिष्टस्वार्थे
विधानेन द्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वरूप द्विवचनत्वेन वार्त्तिके द्विवच
नशब्देन तस्यापि ग्रहणमुभशब्दग्रहणवत्। अत एवोभयोरुभावुभौ भाविस्यादो नापच्। तदुक्तं भाष्ये केप्यंतरेण
वचनं द्विवचनपदो भविष्यति कप्रत्ययः स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो विशिष्टा भवंतीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानाम
पि ग्रहणं भवतीति। इति हेतोः प्रकृतेः कादिप्र कृतेरुभशब्दस्याह केण द्विवचनशब्देन स्वार्थिकस्यापि ग्रह
णमिति तदर्थः। अत तसिलौ तु विभक्त्यंतस्य स्वार्थे विहिता विति तत्तत्कारकशक्तिप्रधानावेवेति न तयोरुक्तद्विवचन
त्वमिति। तस्मात्। उभयशब्दात्। जसीति। अवयवद्वयार्थस्य समुदायबहुत्वविवक्षायामित्यर्थः। अंतरंगत्वादिति।
सर्वाद्यर्थबोधकत्वरूपार्थस्योभयत्रापि निमित्तत्वेनानं तस्कृतं नित्यसंज्ञायां बहिरंगत्वं अत संज्ञोपसर्जनप्रथ
मादि शब्दे न विकल्पः। अर्थकृतबहिरंगत्वस्यानाश्रयणात्त्वेतिभावः। इदमवाचामनुरोधेन। परे तु। अस्य पक्षे
भाव बोधकतया निषेधाश्च बलीयास इत्यसत्त्वेनास्य प्राप्तिः। किंच नांतरंगं बलीय इत्यस्या अत्र विषये युगपत्प्रा
प्तभावात्। संज्ञानां बाध्यबाधकभावाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव सर्वनामसंज्ञाप्रवृत्तेः। अत ए
वोभये इत्यत्र सर्वनाम्नो विहितत्वेन शीभावसिद्धिः। पूर्वपरत्वादितु पक्षे तदभावमात्रबोधकं। अपि च बहिं
गमित्यपि नांतरंगोत्तरं बहिरंगप्राप्तेः। अंतरंगे कर्त्तव्ये बहिरंगासिद्धत्वेपि तस्य चास्य तु तरं बहिरंगप्रवृत्तेरनया

59

प्रातिपदिकस्यैव प्रकृतित्वात्। स च जायमानोऽन्यापात्सुबंतात्स्यादित्यसत्। युष्मदस्म द्विषये तु वचनात्सुबंतस्यैव प्र
कृतित्वं तस्यैवेदं प्रागकजिति दोषः। न चाकच्चित्तत्स्यपतितन्न्यायेन तस्योभग्रहणेन ग्रहणादुभकावयवौ पस्ये
त्यर्थेऽभकशब्दादप्यनुभकपदइति कृतं केतु मेति विशेषः। कस्येदानीं काकचोदितो दोषइति भाष्यप्रामाण्येन तेषामनभि
धानादिति शंकते। न चेति। द्विवचनपरत्वाभावेनेति। अकच्चित्तत्स्यपतितन्न्यायेनोभशब्दस्य द्विवचनपरत्वेऽपि तु
तेन व्यवधानान्न तस्य तत्त्वमिति भावः। उभादुदात्त इति सूत्रे भाष्यकृता यच्चः प्रत्ययान्तरत्वेन व्याख्यानान्महाविभाषासंबं
धस्यावृषपकत्वेन नित्यग्रहणमयोग्यं स्यात्। योगविभागेनोभशब्दाद्वृत्तिविषयेऽलं तत्स्वार्थिकायज्विधानार्थं। अप्रपंच
तद्विषये सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव स्वार्थिकत्वेनान्तरंगत्वात्। अत एवायज्विशिष्टस्योभस्य सर्वनामत्वात्तत्प्रकृतिक
स्याकजादितत्त्वं न तत्त्वाद्युत्पत्तिः। अत्र नित्यशब्दस्य वाच्यार्थविरोधान्महाविभाषाया असंबंधः। अयमप्याद्युदा
त्त एवोदात्तग्रहणानुवृत्तेः। अयं च वार्तिकप्रामाण्यादुभशब्दस्योभयशब्दस्य वा द्विवचनविषयलाभावसंभावना तत्रै
व। अत एवोभयोर्वा सङ्ख्यादौ शय्यवासे लुकि नायच्चेत् तदुक्तं यन्न वार्तिकमाह। उभयोऽन्येति। द्विवचनपरत्वाभावे इति
तत्परत्वविषयाभावे इत्यर्थः। उभयोर्मणिरित्यादौ तुनालिङ्गप्यासस्योभेर्षामिति निर्देशेन योगविभागस्येष्टसिध्यर्थ
त्वेन च तस्य क्वचिदप्रवृत्तेः। अतो बाधातैलायच्वू कृपादेरस्मादनभिधानमेव वा। अपञ्च्यकन्नेन वाच्यः उपजीव्यत्वे
नकस्यैव प्राप्तेः। अपवादत्वेनाज्व्चरितार्थः। अत्रेदं चिंत्यं। अकज्विधावेवोभग्रहणेन सिद्धे संज्ञाग्रहणं पुनः किमर्थं।
अनाभिव्यक्तपदार्थकत्वात्संज्ञाभावाद्वृत्तिः सर्वनामसाहचर्यात्। अत एवोपसर्जनत्वाभावात्तिरिति। उभयोऽन्य
त्रेति वार्तिकेऽतयप्रसमानार्थको [illegible] आइति भाष्ये तदुदाहरणात्स्वा

ल॰श॰ओ॰म॰
६० पा२

संख्यावाच्चिनत्वार्थंततःपर्यवसानंयथातेनैकदिक्चैत्रमैत्रयोरेकामात्तेत्यादौसर्वंसिद्धमितिसूत्रेएकैकशइतिभा
अमुदायेकेचिदाहुरल्पार्थेप्येकशब्दोस्तीतिवदतांकैयटेनकेचिदित्युक्त्यातदर्थकाभावोध्वनितः।एवंप्रधानार्थे
नहृद्यमानं।स्वामिद्वेधापेक्षावधीति।समस्तःपाठः।नियमेनावधिसापेक्षेत्यर्थेवर्तमानपूर्वादीनामित्यर्थः।दक्षिण
गायकाइति।उत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वादत्रव्यवस्थास्तीत्याग्रहेतुउत्तरेप्रमुत्तरेचपश्चात्इतिप्रत्युदाहरणंबोध्यं।
उत्तराःकुरवइति।एतेषांधिकपरदेशत्वरूपोपाधिविशिष्टकुरुषुउत्तरशब्दःशब्दप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यवर्ततेइति
अवस्थाविषयत्वंबोध्यं।दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानांमध्याह्नेसूर्यसंयोगीदेशावधिकोदयाचलास्तसंनि
हितदेशतत्कालिकसूर्यसंमुखयावद्देशतत्कालिकतत्पृष्ठस्थयावद्देशरूपोपाधिविशिष्टदिशितत्तच्छब्द
60 प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यप्रवृत्तिरितिउपाध्यंतर्गततयाव्यवस्थास्त्येवमध्याह्नेसूर्यस्योदङ्मुखत्वात्।देशवर्त्तीना
तत्तदवधिकोदयाचलसंनिहितत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तमित्यत्रविस्तरः।अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्द्धि
भेदतादर्थ्येछिद्रात्मीयाविनावहिरवसरमध्येन्तरात्मनिचेतिकोशोक्तार्थांतरमुदासार्थमाह।अंतरंबहिर्यो
गेति।अयंत्रिसूत्र्याक्रियमाणःसंज्ञाविकल्पोजसाधारणीभावएवनत्वकजाद्युदात्तत्वादावितिबोध्यं।नव
हुव्रीहौ।विकिंचितिइत्यध्याहारलब्धप्राचीनवृत्तिकृद्रीत्येदंव्याख्यानंनेदंसूत्रंबहुव्रीहित्वनिषेधक
मुपसर्जनप्रतिषेधेनासिद्धेः।प्रक्रियावाक्येइति।अत्रोकिंकेत्यर्थः।नचालौकिकेसमासप्रवृत्तेकार्थीभा
वस्यापितत्रैवकल्पनादुपसर्जनत्वादेकसमासइवतत्रापिनिषेधसिद्धइतिवाच्यं।तत्रैकार्थीभावस्यारोप रामः ६०

वारयितुमशक्यत्वात् इह तु शक्तत्वात् तदुत्तरमप्येतत्सूत्रस्यापूर्वादिविधिपक्षे तदभावविशिष्टे साधुत्व
बोधनस्य शक्यत्वात् । जसीति विषयसप्तमीति पक्षे पित्रादिपदकादिसंज्ञोत्तरमेवास्याः प्रवृत्तिस्तदुत्तरमेव तद्विषया
स्यानिवदतिदेशप्रसक्तिता या निरवकाशत्वाच्च प्रसंगदासस्यानिवद्भावस्यानुमानिकत्वान्न याबाधायोगात् सर्वना
मसंज्ञाप्राप्तुक्रम्युत्तयाप्यद्विशपक्षे सर्वो न्विसादत्त एवतत्पवादे शेऽभयत्र प्रतिषेधः । तयपोग्रहणेन ग्रहणं जसि वि
भाषाप्राप्नोतीति स्थानिवत्त्वे त्रयस्य वार्तिकमयच् प्रसंगात् तरमिति स्त्र आशयप्रदर्शनेन भाष्ये प्रत्याख्यातं । न संत
रंगन्यायबलेनऽपीत्यत्रेऽपि नुट् दृष्टेति स्त्र नेमा अशब्दादाराप पञ्चप्रकारास्यसाहानाश्रयणेन सिद्धिः । अतड
सन्तुत्वसाचकतीत्सादोना । तिप्रसंगः । तयपग्रहणं तु स्तनेव पुंसानुवादः द्वित्रिशब्दप्रकृतिकाय जंतस्य जसः शीतिवि
धयेनाभिधानमेव पुंस्त्वेवचनाभिधानमिति तदाशयइतिवदंति । तयापीहेति । प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणमितिप्र
योजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति च तदंतविधिद्वयेन उत्तरं तांते साध्य ये परमकतरस्य व्यपदेशिवद्भावेनक
तरस्य च संज्ञासिद्धेतिभावः । तत्रमानमाह । केवलयोरिति । प्रयोजनाभावात् फलाभावादित्यर्थः । अदंतादंगात्सर
शी५ स्य सर्वनाम्नो विहितस्य सेवजसः शीसादेशोदितिभावः । ननु उत्तरस्य ग्रहणेनैव सिद्धेन्यतरशब्दपाठोमर्थात् स्त्र
ह । अन्यतरेति । किं यत्तदेतेभ्यएव तयोर्विधानादितिभावः । अप्तुरीति स्वंशब्दस्य विशेष्यत्वेनेत्यर्थः । तद्ध्वनय
न्नेत्रिपामुदाहरति । अतमायामिति । एकोन्यार्थे प्रधानेत्यप्प्यमेकवलेत्यत्र । साधारणे समानेत्येस्तरवायां च
प्रयुज्यत इति केचित् । केवले असहाये । तत्र सर्वनाम्नापी सहायवाची साता बहुवहुषु बहुवचनमेकादाकि
निच्चेत्यादिसूत्रे भा … पिडन्तः साधारणसमानार्थयोः

ल०श०शे०भू० त्वात्तदंतविधिरित्यपास्तं। एकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् क्तिहृपर्थ
६१ योगार्थयोरन्यतरविशेषणतानन्तरान्वयायोगाच्च तदंतसर्वाद्यर्थवाचकत्वव्यवहाराबोधः। एतेन तदादिषु सविशे
ष्यतेत्यपास्तं। तद्रहितानुपपत्तिभावेनाक्षेपायोगाद्वाक्तिस्य शाब्देऽन्वये मानाभावाच्च केचित्तु आक्षेपात् एकस्योद्देश्य
तापरस्य विधेयतेति वदन्ति परंत्वाद्यः पक्षः इत्यलघुरिति वोध्यं संनिवेशादिति। तदनुमानादित्यर्थः। अत्रोपसर्ज
नत्वमितरविशेषणत्वेनाप्योपस्थापकत्वं। त्यदोःस इतिसूत्रे अद्वस एव दस्य नान्यस्येति नियमेदीपतेरप्रलयेद्व
इति प्राप्नोति स्व इति चेष्यते यथाल्लदा एम युक्तत्वेति भाष्यं तु प्रकृतसूत्रनञ्सूत्रादिस्था नेकभाष्यविरोधादेक
देश्युक्तिरिति न तद्विरोधः। तृतीयासमासे द्वन्द्वे चेति सूत्रस्याकरोत्तरीसान बहुव्रीहाविति सूत्रस्याकरसीसाच्च
प्रथमार्थे सप्तम्यायमपि समासस्यैवानिषेधो नावयवानां। समुदायस्येति। अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गमुक्तासं
61 ज्ञामिति भाष्योक्तपाप्रकरणविषयस्फुटा एतत्प्रकरणस्थसप्तमीनिर्देशानां प्रथमार्थकत्वमिति तस्यावयव
संज्ञानिषेधकत्वाभावउचितः किं चावयवमात्रस्य निषेधे वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सर्वार्थवाचकसर्वाद्यंतत्वेन स
मुदायसंज्ञापासुडापत्तिः तस्य संज्ञानिषेधेपि सर्वार्थवाचकसर्वादित्वानपायात्। अवयवस्य व्यपदेशिवद्भावेन समु
दायस्य च द्वन्द्वे विद्यमानत्वेन निषेधेऽवयवस्य निषेधे फलाभावः। न च त्वकच्छन्दस्य तांतत्वे काकचोर्विशेषे फलं।
द्वन्द्वावयवमात्रे संज्ञकादिविशेषणान्वयाभाववत्कुत्सादिविवक्षाया अभावात्। समुदाये तद्विवक्षायां समुदायोत्तर रामः
प्रत्ययेनावयवगतकुत्सादेरपि बोधेनोक्तार्थत्वादवयवेभ्यः पृथक्तदनुत्पत्तेः। अन्यथा तव प्रत्येकं कप्रत्ययोऽप्यस्या
पत्तिरत एवोक्तं भाष्ये ऽकच् जसि न भवतीति विभाषा जसीति सूत्रे समुदायकुत्साविवक्षायामिति तदर्थः। कृतावचा ६१

विस्वार्थविशिष्टार्थेतद्बोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावेनातिप्रसक्तानिष्पन्नेव ग्राह्यस्यात्र चोभावार्थे संज्ञानि
षेधइत्यत्र तात्पर्यात् । लौकिकेऽत्रासप्रवृत्तिस्तत्र समासस्य कीर्तिलाभावात् । अतिक्रान्त इत्यादिना एवैक्ति
स्यालौकिकवाक्यस्य समासस्य च बहुत्वात्तद्यमुच्यते । अकृतव्यूहपरिभाषाल्लनास्येवेति भावः । भाष्यकारास्त्विति । अ
कच्चरखरीलकर्तव्यौप्र [illegible] त्वंगमुक्तसंज्ञायामितिभाष्योक्तैकैतिकुड्ढीसे [illegible] इत्याख्यानमयुक्तमिति भावः । ननु स्यात्तिद
यथाभाष्याद्विकल्पोस्तु कथं प्रत्याख्यानमत आह । यथोत्तरमिति । एतत्त्वार्थिनिर्देशयोरन्वेति सूत्रेभाष्ये ध्वनितमेव
च व्यक्तिकृदुक्तार्थकं नेदं तस्मादुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकं यद्वार्त्तिककृता तत्सूक्तं तत्त्वात्स्वक्ततेदमारध्वंसंज्ञा
पा अन्यपूर्वत्वमपिभाष्यकृदूहितमेवनसूत्रकृदूहितमितिविभावादिजितिसूत्रेकैयटेस्पष्टं । सूत्रेसप्तमीनिर्देशः
प्रथमार्थ एव अत एव वृत्तिकृदुक्तः अक्रियावाक्येनिषेधइत्यर्थो भाष्यकृतां बहुव्रीहिपदस्य तदर्थवाक्यस्य पदलक्षणया
साधुः । अन्यथा लौकिकासिद्धेताहृशलक्षणाया सोभ्यर्थः स्यादिति [illegible] तत्वं । तदनुगुणनामेवेति । प्राधान्ये
नोपस्थितिविषयत्व सिद्धस्वीयसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्त्वेन बोधकमहासंज्ञयासर्वार्थो
पस्थापकसर्वादीनामनुकरणबोधकत्वेनेतरेषामनुकरणमानाभावः । नामपदस्वारस्येन प्राधान्येनेतस्यल
भः उपसर्जनं हीतरविशेषणत्वेनोपस्थापकमितितेनतद्व्यावृत्तिः सर्वादिसंग्रहायस्वीयसर्वार्थेतिसंज्ञायावृत्ती
येभिमक्तेतिन्यायमूलकं न सिद्धेतीतिभावः । सर्वादिसूत्रस्य चायमर्थः सर्वादीनितदन्तानि चोक्तसर्वार्थवाच क
त्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवन्तीति तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन सर्वनामपदवत्त्वांश एव विधिः सर्वार्थवा
चकत्वस्य लोकतः सिद्धेः । एतेनात्वर्थसंज्ञोपस्थितसर्वार्थवाचकस्य विशेष्यत्वपासर्वादीनीत्यस्य तद्विशेषण

सूत्रत्वात्सूत्रस्थजराशब्दो जराशब्दांतपर इति तदंते आदेशप्रवृत्तौ परिभाषाविरोधः स्पष्ट एवेति दिक्। निर्जरसेति। अत्र स्वादिष्विति परत्वेन तत्वं नभत्वेन पदत्वबाधात्सूत्रेषु उत्तरस्य सपूर्वंज्ञापकमेवेत्। अग्नेलेखो वै चित्रायेति वो ध्यं। पक्षे इति जरसादेशाभावपक्षे इति भावः। इदमर्वाचामनुरोधेन। परे तु। विभक्त्यादेशेभ्यः परत्वाज्जरसि प्रसंगतं विभक्त्यादेशानामेव पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात्। अत एव जरायाः इति सूत्रे जरासीसन्नत्नुम्जरसोः प्राप्तयो विप्रतिषेधेन जरस् इति भाष्योक्तं संगच्छते। सुप्यात्वङ्गीसाशिभावात्पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ तदा सर्वनामस्थानत्वाभावान्नुमाविप्रतिषेधविचारासंगतिः स्पष्टैव। मम तु पूर्वविप्रतिषेधेन जरसः पूर्वं शिभावे प्रवृत्ते तत्संगतिः स्पष्टैव। अत एव टाङसीति सूत्रे कैयटेनोक्तं। भाष्यकारः सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपपन्नातिजरेणातिजरादिति भाष्यं न त्वतिजरसिनातिजरसादितीति गौरवमुद्भावितवानिति भवद्रीत्या पूर्वं जसादेशे इना द्यप्राप्त्या तदभावपक्षेन्यतस्या भाष्यस्य सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपपत्ति लक्ष्यासंगतिः स्पष्टैव। वृत्तिकारोप्याह। अतिजरसिन। अतिजरसादिति केचिदिति वृत्तिर्यस्तु भाष्ये तन्यानेत दृष्यते इति लक्ष्यत इति नपुंसकद्वितीयैकवचने पिलुक्वाधेनातो मिसमैसंनिपातलक्षणविधिं विना नुपस्य प्रवृत्तियोग्यतातत्र वेति। अत्र भवसेवजरसिति वाच्यं। मानाभावात्। टाङसीति सूत्रस्थेनातिजरेणेसेत द्विषयके यटेन विरोधाच्च ध्वनितं चेदं जरायाइति सूत्रे भाष्येत न हि पूर्वपदेणातिजरसं पश्य एतत्र लुक्कस्मान्नेति पृष्टे परेणप्रथमैकवचनेप्यतिजरसंतिष्ठतीसत्रापिकुतो लुङ्न प्राक्प्यते इति पृष्टे पूर्वपदेण प्रथमैकवचने। स्मावेतस्मेवजरस् तत्र जरसि कृते संनिपातपरिभाषया
नलुक्इति विशेषउक्तः यद्वामभावे कृते संनिपातपरिभाषया न जरसिति पाठभेदेन विशेष उक्तस्ततः परेणप्र

संनिपातपरिभाषयाजरसभावः। न चैतत्र नाकारांतसंनिपातकृत एवाजादिः किंतु तदभावेपि एषा तु ५

समासस्तु भवत्येव तत्र सर्वादित्वाद्ने न विकल्पो भवत्येव। त्वद्धरमधूनि पिबंतमिति जयदेवप्रयोगबलेनान्यार्थत्व
न्धन्दस्य सत्वेपि तस्य सर्वनामत्वेमानाभावाच्च। एतेन बहुव्रीहाविति वदस्यापि द्वंद्वे चिकीर्षितइत्यर्थ इत्यपास्तम्। फला
भावाज्जसाधारं श्रीभावे एव विकल्पविधायकस्य विभाषाजसीत्यस्यासंगतेश्चेति भावः। उद्भूतावयवभेदसमूहस्य द्वंद्वे वि
वृ॰ति ४. वक्षितयोपसर्जने संज्ञाया अप्राप्तस्या द्वंद्वे चेत्यपि न बहुव्रीहाविदति तत्व। अत एव णोस्त्रियोरितिसूत्रे कुक्कुटमयूर्यावि
त्यादौ ह्रस्वत्वारणाय द्वंद्वेनेति वचनमारब्धमिति दिक्। नाकजिति। समुदाय निष्कुत्सा वाचकोकजनेत्यर्थः। प्रथमच
रम। अत्र सूत्रेनेतिनसंबध्यते प्रथमादिषु संभवात्। जसीत्यनुवृत्तेरर्थाधिकारादयमपि श्रीभाव एव विकल्पस्तदाह
जसः कार्यं प्रतीति। तयः संख्याया अवयवे तयपिति। तदंत इत्यनेहे त्वक्तः द्वितीयतृतीयो द्वे त्रीयस्त्रेः संप्रसारणं
चेति साधू। अर्थवदिति। प्रतिपदोक्तस्येत्यपि बोध्यं ते नाक्ते ते। आद्युदात्तस्य द्वितीयाय भागाये त्येवानभावे तु स्यै
भवत्येव। जराया। अष्टन इत्यतो विभक्तौ विभाषेत्यतो चीतिश्चानुवर्तते तदाविधिश्चेत्याह। अजादाविति॥
जरसा वित्यादौ त्यबपदे शिवद्भावेन विभक्तौ किं। जरायाइदजार। प्रतिपत्तिलाघवाय जरायाः प्रसुङ् नकृतः। प
दांगाधिकारे इति। पदमंगं च विशेष्यं विशेषणेन तदंतविधिरिति भावः। पदशब्देनोत्तरपदाधिकारः केवल पदा
धिकारश्च गृह्यत इति येन विधिरित्यत्राकरे स्पष्टं। निर्दिश्यमानस्येति। षष्ठी स्थानेयोगेति सूत्रमावर्त्त्यते। आव
र्त्स्यामयमर्थः वक्ष्यमाणमुच्चार्यमाणमेवस्थानेनयुज्यते न प्रतीयमानमिति। तेनेदं सिद्धमिति भावः। नन्वयं जरश
ब्दो न जराशब्दो तत्राह। एकदेशेति। स्थानिवत्त्वेनेति भावः। जराइत्यत्र परिमाणस्यग्रहात्। अनेनस्थानि
वद्भाववृद्ध्यैव कार्यप्रवृत्त्या निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाबाधा भावोबोध्यः। येन विधिस्तदंतस्येत्यस्य तु संज्ञा

ल०श०शे०न्नू० ६३

परे तु अनुदात्तस्येति सूत्रे न्यतरस्यामित्यस्यस्वरितत्वं नास्ति अत एव शीर्षन्छंदसीति सूत्रे शीर्षन्निति प्रकृत्यं
तरं द्रष्टव्यं। आदेशत्वे हि छंदसि शिरसश्श्र्यस्य प्रयोगो न स्यादित्युक्तं भाष्ये अन्यप्यापि विकल्पोक्त्स्यादेशत्वे पि दोषा
भावेन तदसंगतिः स्पष्टैव। ये च तद्धिते इत्यत्र चादेशत्वाय शिरसो ग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तं वाकोशे ष्विति च वक्तव्यमित्युक्तं त
स्माच्छसादिविषयाणि प्रकृत्यंतराण्येव पदादयः। एवं मांस्पृत्स्वपि। अत एव नस्पृतोः स्यानिवद्भावादावंतत्वमादाय
नसांपृतामित्यादौ ननुडादि। नासिकायानस् यत्तसुक्षुद्रे ष्विति वार्त्तिके आदेशत्वमेव। नासिकायाः इत्युक्तेः। अत एव त
द्विषये नाद्युद्र इत्यादिना। अत एव पदादिषु मांस्पृत्सूनामुपसंख्यानमिति वार्त्तिके स्थानिनिर्देशो नकृत इत्याहुः।
63 प्रत्याहार इति। व्याख्यानादौ टष्टकारेणेति भावः। अक्लीबस्येति। पर्युदासपरत्वं चास्य भाष्ये व्याख्यानात्तत्र लघुत्वाच्चेति
भावः। प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्याने तु एवं ज्ञापकात्केचिद समर्थसमासानां साधुत्वबोध्यं। स्वादिषु सुरत्रेप्रथमैक
वचनं। आदिग्रहणेन कवतानां ग्रहणं व्याख्यानात्तदाह। कप्यत्ययावधीति। तदंते ष्वित्यर्थः। यचि भं। समाहारद्व
द्वि ७ द्वंसौत्रत्वान्नटच् यचीत्यनेन स्वादे विशेषणं तदा विधिः। असर्वनामेति। तेन स्यादावित्यादौ पादः पन्न। भसंज्ञा
पदत्वकार्यप्रतिबंधरूपे शास्त्रीये पि कार्ये भवतिनं पदांतस्त्वत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात्। आकडारा। आ कडारा
दितिनावधिः तत्पुरुषो द्विगुश्चेति लिंगात्समावेशार्थं हित्विदित्याह। कडारा इत्यादि। आध्वर्यकाडा आचार्य इति व
क्तुमुक्तं। एकवेति। संख्यावाच्येकशब्दोपादानादवधारणं संपद्यत इति भावः। पापरेति। द्वयोः सावकाशयोः परानि
रवकाशत्वे तु से वेत्यर्थः। आभ्यामेव बाधसिद्धिस्तु न अन्यत्र तत्पदादौ कृत्कृत्प्रत्ययसंज्ञादीनां समावेशदर्शनेन
विरोधाभावात्। विप्रतिषेधापवृत्तेः लौकिकस्य तत्रको इन्यन्यायस्यापि लोके संज्ञाविषये दर्शनेन शास्त्रेपि रामः
संज्ञाविषये प्रवृत्तेश्च। तनेति। अनवकाशत्वेनेत्यर्थः। परोदाहरणं त्वपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधंत ६३

शोवमतिजरसमतिजरसेरिसत्र न प्राप्नोतिजरसितिद्वितीयैकवचनादौ शंकितेसिद्धांतिनाइष्टमेवैतत्तः अतिज
रसातिजरैरितिभवितव्यमितिअत्रविशेषोपपादनेसपाठ एव युक्तः। अन्यथालुकः एकवचनेतेनाभावेउपपादिते
द्वितीयैकवचनेपितेनलुकोप्राप्तोविशेषोतिरसं गते तिवोध्यं। एवंस्थितेपांजरसादेशेकृतेपाजापइसादीनामाका
रप्रश्लेषेणकारणेविफलमेवतेषांपरत्वात्। अतिस्वद्रूशब्देतेषांवारणाय प्रश्लेषआवश्यकइत्याहुः। परेतुजर
सादेशाद्विभक्तिसंबंधिकार्यमात्रंपूर्वं विप्रतिषेधेनतेनजराणमित्यादावभिपूर्वं नुटिजरसोभावएव। एवंचहस्व
नद्यापइत्याकारप्रश्लेषे नफलं नापिमानं। अतएवभाष्यग्रहणे दीर्घइतिवत्जरसादेशस्यस्थानिवत्त्वप्रतिषे
धोवार्त्तिककृतानारब्धइत्याहुः। परिभाषायांअनित्यमितिद्वनातो रिकारदीर्घेण्याख्याने एसिकर्तव्येरेस्करणे
चतदानित्यत्वे मूलमितितदभिमानः। षष्ठ्येकवचनइति। एकसूत्रोपात्तत्वात्स्यादेशविषयोपिपूर्वविप्रतिषे
धइतितद्भावः। एतच्चभाष्येति। इनातो रिकारदीर्घेत्याख्याने प्रत्याख्यानपरभाष्येत्यर्थः। इष्टमेवैतत्संगृहीतमतिजि
इति दे रमतिजरैरितिभवितव्यमितिजरायां सूत्रस्यभाष्येइतिचाप्यत्रमन्यत्र विस्तरः। पद्दन्नो। आदेशैः स्वानुरूपाः स्था
निनआक्षिप्यंतेइत्याह। पादद्दतेति। अनुदात्तस्यचर्दुपधस्येत्यतोन्यतरस्यामित्यनुवर्तते। अतएवछंदस्यपस्पू
त्रादिभाष्येअस्पेनलक्ष्यः पदेनो पहतमासेनरुधिरेत्यादिप्रयोगाः हृदयस्यप्रियइतिसौत्रप्रयोगश्चोपपन्ना
भवंतिपेचतद्धिते इतिसूत्रस्थेशाकेशोभितिवाति केवाग्रहणंतुतत्रसूत्रेवाग्रहणंसंबंधबोधकंयद्यपिनि
शाशब्दस्यनिशशब्दप्रकृतिकत्वेन भागुरिमतसिद्धतयामते वालिकत्वेनचवाकुर्वाचेशुभपवत्। निशनिश
योः सूत्रेनिशग्रहणंविना [illegible] ग्रहणमितिवसनुसारिणः।

ल॰श॰शे॰भू॰
६४

प्राप्तावतद्धेयर्थ्यंस्पष्टमेव। अविगणय्येतिभाष्योदाहरणमपितदानिसत्वेएवसंगच्छते। अतएवहेगौरित्यत्रवृद्धेः
स्थानिवत्वान्नसंबुद्धिलोपः पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रित्तादितिव्याख्यानेतु नमानं। केचित्तुपूर्वस्मादव्यवहित
परस्यकार्येएवस्थानिवत्वंप्रविगणय्येत्यादौतुस्थानिवद्भावलभ्याकारस्य वद्व्यपदेशोवद्भावेनलघुपूर्वत्व
मादायनदोषः। तदनित्यत्वेचनमानमित्याहुः। पूर्वत्रासिद्धेनेति। अतिदेशइत्यात्रिपाद्याअसिद्धत्वेनन्याय
सिद्धानुवादोयंतत्फलंत्वतिदेशांतराण्यवतिघटितानांत्रिपाद्यांप्रवृत्तिबोधनमतएवामीद्वीरवेणेत्यादौमीत्व
एत्वेभवत अत्रेकारस्यादस्त्वंधित्वंयेइत्यस्यैकाजुत्तरपदत्वंचातवद्भावाधीनं। तस्यदोषइति। इदंवाचनि
64 कमेवनमुनेइतिसूत्रेनेतियोगविभागस्तुभाष्येनदृश्यते। अतएवसिद्धकांडेवार्तिककृतारब्धंनलोपःसुवि
तिसूत्रंचसूत्रकृता। प्रकारार्थमिति। प्रकारःसादृश्यंतच्चस्वत्वेनमांसचनीत्यादावपिनलुभतेनिषेधानित्य लु॰
त्वाद्वसादिपरत्वंबोध्यं। शब्दत्वेनसादृश्यमित्यन्ये। तन्न। वाशोकष्यञ्रोगेष्वित्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः। नासिकाया
यत्तसक्षुद्रेष्वनसितिभाष्यपठितवार्तिकस्यवैयर्थ्यापत्तेश्च अ्रासन्यंप्राणममूचुरित्यत्रापितद्वदेवशसादिपर
त्वे अत्रसुप्रभृतिष्वितिवाच्येशस्प्रभृतिष्विसुक्तान्यत्रक्वचिदेवप्रवृत्तिर्बोध्यतेतएवयत्। हृन्निशांग्रहणंच
रितार्थंतेषांछिविधानामपिकोशसिद्धतयातत्रव्यवस्थार्थतायाएववक्तव्यतयासुप्प्रत्ययमात्रेप्रवृत्तौतस्या
असंभवेनतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव। प्रकारार्थत्वेप्रमाणमाह। भाष्येइति। तत्रहिशस्प्रभृतिष्वित्युच्यतेऽशस्प्रभृतिष्व
पिदृश्यते। शलाकादोषणिकाकुद्दोषणीयाचतेमहादेवइत्युक्तं प्राघ्यस्याभ्रिगुप्त्रेषपच्यमानस्यशलाकाका
रिदोषणीत्यर्थः। छंदसःकादिलोपः। एतेनदोषइत्यकारांतस्यदृष्टत्वाविनोदोषन्नादेशइत्यपास्तम्। राम:
६४

इत्याद्याकरेस्पष्टं विरोधाद्यभावेन विप्रतिषेधसूत्राद्यप्रवृत्तावपि परत्वादेरन्यत्र बलवत्वेन दृष्टत्वात् तत्प्राप्तिरनवस्था।
अपादानादिसंज्ञानां समावेशे तु तत्कार्ययोः पर्यायापत्तिर्दोषः भपदसंज्ञयोः समावेशे तु राज्ञ इत्यादौ नलोपस्या
पत्तिर्दोषः। न च राजन्य इत्यादौ तु सिद्धं तमिति पद [illegible] त्वं दुर्वारं परया भसंज्ञया तु न बाधस्तस्या अन्तरंगत्वादिति वाच्यं समा
नावधिकाया एव अन्तरंगाया अनया बाधस्य सामान्यचिंतयाथवादत्वेनैव बाधादित्याहुः। आकडारस्थसंज्ञासूत्रेषु य
थोद्देशपक्ष एवेत्यदश्च ङ् शब्दे निरूपयिष्यते भपदसंज्ञाविधावण्प्रकरणे भस्येत्यस्य पाठेनाणमित्यनुवर्त्यांगसंसद
भं भवतीत्यर्थे न ताभ्यां तस्याः समावेश एव न पर्याय इति बोध्यं सुरुपस [illegible] ज्ञापरस्मैपदसंज्ञयोरपि एवमुक्तमो वेति ज्ञाप
कात्समावेशः गुरुलघुसंज्ञे वा एस्य नदीघिसंज्ञे तदंतस्येति भिन्नावधिकत्वात्समाविशतः। उभे पिवर्णे इति पदृ आकरे
उपलभ्यमानोप्येकदेशिन एव समावेशानुपपादादिति दिक्। पलोपदृति। हलिसर्वेषामित्यनेनेत्यर्थः॥ अल्लोपोनः। त
परकरणं किमर्थमिति चेत् मान इत्यादौ लोपाभावाय। न त्वत्रैकदेशिविकृतन्यायेनेत्यन्यत्र विस्तरः। पूर्वस्मादिति।
अचः परस्मिन्नित्यत्र पूर्वविधावित्यस्याक्तत्वा पंचमीसमासाश्रयणाद्यमर्थो लभ्यत इति भावः। तेन प्रत्यैषिबनि
सादिसिद्धिरन्यथा जुसस्यात् अत एवोभेभ्यस्तमिति सूत्रे उभेग्रहणं यत्रोभे श्रूयेते तत्रैवाभ्यस्तसंज्ञार्थं एकत्वनु
इत्यत्राभ्यस्तलक्षणो जुसाभावः इति उक्तेशाये काद्देशस्य पूर्वविधावितिपंचमीसमासेन स्थानिवत्वात् जुसोप्राप्ते
रसत्ति प्रयोजने उभेग्रहणं पदार्थमित्युक्तं तेन उभे यत्र श्रूयेते इत्यर्थं पिप्रसे बिभानिति सिद्धे आवश्यकेन पंच
मीसमासेन तत्सिद्धं उभेग्रहणं सहार्थमिति तत्भावः। इति पक्षे लितित्तुनास्थानि स्वं सूचितं अत एव षत्वतुको
रसिद्ध इति षत्वे असिद्धवचनं सार्थकमन्यथा कोतिच्च दितादौ पूर्वरूपस्यानेन स्थानिवत्वाद्यवधानेन षत्वा

ल॰ श॰ शे॰ पू॰ ६५

निषूङ्क्ष निपूव निपक्ष्ये ति चेन विच्। सच्चांदंते भ्यो लोके पि कीलालप आगतमित्ति विभाषा पूर्वा हल्ल इति सूत्रे भाष्यप्रयो
गात् क्विपस्त्वादंतेभ्यो भाष्यानुक्तक्विप्यभ्यो नभिधानमेव। अत एव कृस्त्रा रव्या विति सूत्रे स्त्रा रव्यावित्यत्र विजुक्तो भा
ष्ये न तु क्विप् अत एव संस्थाइत्यादि प्रयोगेषु भाष्यकृता ईलवन कृतमिति केचिद् न्ये क्विपमेवाहुः। दीर्घाज्जसि चेने
ची त्यनुकर्ष: दीर्घाज्जसि वेति नियमपदं दीर्घाज्जसि सीत्येव न तु सूत्रितं दीर्घो देशसीति विपरीतनियमापत्तेः प्र
त्याहारे बुजातिपदात्प्रयणाद्व्याप्तिः। व्याप्यत्वादिति। जसि पूर्व सवर्णदीर्घनिषेधस्य व्याप्यत्वादित्यर्थः॥
धातोः किं। हाहानिति। अमुतम्वन्नमिदं। अस्य क्रियाशब्द लेलुवानिति प्रत्युदाहरणं। परेलत्वकः स्न इत्यादि सिद्ध
65 र्थमतो नापइ तिवक्तव्यमित्युक्तेः आत इति योगविभागेन तत्ससाध्यत इत्याख्यातं भाष्ये एवं च सा शब्दादेर्यद्य
भिधानं तदा योगविभागेन लोपइ [illegible] एवं सूत्रे धातुग्रहणमावंतनित्यं सर्वमेव। भाष्यवार्तिककृतो ज्ञान
कल्पनापेक्षये दृशार्थकल्पनस्यैवौचित्यात् आवंतादाचारक्विवन्तत् क्विवंतादाकर्तृ क्विपो नानभिधा
नादितिन तत्र सूत्रवार्तिकयोर्विरोधः। अत एव प्रथमयोरिति सूत्रे भाष्ये पररूपंबाध्य सामान्य चिंतयादीर्घ
मात्रस्य वाधकमिति पक्षे रामानित्यादि सिद्ध्यर्थमतो दीर्घ इति सुपि चेति चानुवर्तमाने बहुवचने झल्यदिति
सूत्रे बहुवचनेइति योगविभागेन पररूपवाधकं दीर्घं विधाय रामाणमित्यादावनेन दीर्घेपि रत्वाल्कृते
ग्नी नामित्यादौ सावकाशस्य नुटो प्राप्तिमाशंक्य ह्रस्व नद्याप इति सूत्रे आज्जसेरित्यत्र आङ्ग्रहणं नुडभाव
साधायकीलालपामित्यादौ नुड्विधायके आतो धातोरित्यनुवर्त्य लोपेन नुड्बाधके न समाहितं नुड्विधाय
के आपग्रहणं न कार्यमिति तदाशयः। अथा लव यवाकारांतानां लोपाभावे तु तदसंगतिः संघे वे त्याहुः रामः

तेनपदंघ्रिरिति।नचकोशस्यपदादीनांपादाद्यादेशत्वेपादादिभ्यःपच्चकृपदादिवचनंतत्रव्यर्थंनहिस्थान्यादेश
योःपर्य्ययणुपादानेप्रयोजनमस्तिस्थान्युपादानेनैवतद्वाचाभिधानसमर्थादेशस्याप्यर्थबोधनात्।अतएव
नसाध्याद्यादेशानांकोशे नुपन्यासइतिवाच्यं।पदादीनांभाष्यरीत्यानादेशत्वात्।तत्वेपितृज्यवत्क्रोष्टुरितिवद्यव
स्थार्थमस्यावश्यकत्वेनसौपरतोहृदादीनांप्रयोगार्थंप्रकारान्तरस्यावश्यकत्वात्सार्थकंचेदंवाशोकेतिसूत्रेमू
ले।कोशेशब्दाःअर्थपराएव।शक्तिग्रहस्तुपदत्वहेतुकानुमानेनसामान्यतएवपदप्रकारकः।एवंचविष्णुनी
रायणइत्यादौवि ष्णुपदार्थोभिन्नोनारायणपदार्थइतिक्रमेणबोधइत्यादिमञ्जूषायांनामार्थवादेविस्त
रेणनिरूपितं।एतत्पदममुकवाचकमितिशक्तिग्रहस्तुस्वस्वप्रसिद्धमादायतत्तत्पुरुषस्यानियतःयन्मनसैव
अघ्न्येदेविसरस्वतिइडेकाव्येविहव्येएतानितेअघ्न्येनामानीत्यादौपतएतानितवनामानि।अतस्त्वदभिन्नाएषाम
नामं ७ र्थाइतिबोधोतएवंत्रितेसमानाधिकरणेइतिसूत्रभाष्येसामान्यवचनमित्यस्येदंप्रत्युदाहरणंदत्तमन्यथैकार्थ
बोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्याभावात्तदसंगतिःस्पष्टैव।एकशेषस्तुन।तथासतितत्तच्छब्दस्वरूपस्यस
म्यक्बोधानापत्तेः।अनेकशब्दानांस्वरूपबोधनायदूर्वमिकार्थबोधनेकोशतात्पर्या त्।अतएवयत्तदेतेभ्यइत्या एव
दौपाणिनिनैकशेषोनकृतः।एतेनकोशेशब्दानांशब्दपरता।अतएवकश्चिद्बालःअर्थपरत्वेतुनसंभवतिइत्य:
पूर्वंशक्तिग्रहाभावात्।एतेशब्दाएकार्थाइतिबोधः।एवंचान्यप्रकारकशाब्दाभावेपिनक्षतिरित्यपास्तमितिदिक्।
सर्वादि।सापेक्षमइतिवृत्तमेवविग्रहणमुत्तरपदइत्यधिकारस्यसंबद्धमेतत्वलाभायएतेनद्वन्द्वेचेत्युक्त्वे
वैतदुदाहरणमित्यपास्तं।[illegible]इतिप्राप्तेवासरूपन्यायेनातोम

ल०श०शे०भू० ६६

दिङ्ग्रहणे त्वनुबंधकार्यं लाल्या निवलं स्पष्टमिति दिक्। इसिङ्। एङो द्विवे पि अस्वरित त्वाद्यपासंखंनङसो
रित्येव सिद्धेङसिग्रहणं स्पष्टार्थं। ङितःघ्रोतितु नास्य त्रिअऋतङ दित्यत्र अरुदंतान् ङितो तिपरेघूवक्तिपमित्यर्थे
जाग्रतीत्यादौ दोषः स्यादिति। अचंघेः। इद्दु भ्यांमिति किं। घेः परस्य ङेरौ दद्धेति ङिप्रकृते घेरौ दद्धेति वा
चौमिमाभूदिति। अदौतोस्त परत्वं मुखस्य खार्थं इत्संज्ञयाचत स्यलोपइति तयोर्लो पः। नचौता विभक्ति त्वान्न
विभक्तावितिनिषेधात्कथमित्संज्ञेतिवाच्यं। मुखस्य खार्थमित्यस्य तदेव प्रयोजनं नलकार्यतिरंनापिप्रयो
जेभ्रवणमित्यर्थात्तत्प्रतिज्ञयैव न विभक्तावित्यस्यतत्राप्रवृत्तेः। अतएव हृद्यो पत्यावेस्वयं इत्यादि निर्दे
शाः संगच्छंते। यदितूच्चारणार्थानां विनेवशास्त्रमपगमः स्यात्तु देसंज्ञकानामपि तद्वदेवनिवृत्तिरस्तु किं तस्य
लोपइत्यनेनेन स्वभाववादस्योभयत्रापिसमत्वात्। ध्वनितं चेदं तस्यलोपइत्यत्र भाष्ये ददितिदिवत्रोत्सूत्रे निरूपयि
ष्यामः। नचैवमग्नावित्यत्रौतः स्वरितत्वापत्तिः। नचप्रत्यययोरित्येव सिद्धेपुनास्ति ति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति
वार्तिकादौ पदेशिक प्रत्ययत्ववत्येव तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यं। तस्याः परिभाषाया लक्ष्यसिद्ध्यये भाष्यकृता प्रत्याख्यान
त्वात्। अयणस्पष्टं चेदं तित्स्वरितमित्यत्र कैयटे अंगस्येति सूत्रे भाष्ये लत्वप्रत्याख्यानाय एकदेशिनाप्योक्तानु
तुसिद्धांतिने तिस्पष्टं तद्दिदांश्चनान्वलोपइति सूत्रे भाष्ये पिध्वनितस्तदभाव इति वाच्यं। प्रत्ययग्रहणमित्यस्य
विधानकालिक प्रत्ययत्ववद्ग्रहणमित्यर्थात्। अतएवादेशेषु दित्यमाश्रित्य सूसा स्थानेन फलभेदो नेति तस्व३
दिक्। अनङ्सौ। सावितिप्रथमैकवचनं संबुद्धावितिपर्युदासात्। नकारोकारस्तूच्चारणार्थं इत्संज्ञकः। रामः
अलोंत्यात्। अवधिमतोः साजात्यादाह। पर्वोवियमिति। अतएवशिष्ट इत्यादौ शा इति समुदायस्यशा ६६

66

क्रुः श्न इति क्ङ्यप्रत्ययसेञ्जिसाध्य र्थं कं क्रुः इ दूश्नः घासेत्समित्यादिप्रयोगस्य मन्त्रोदाहरणं। एतेनाचारक्वि
वन्तात्कर्त्तरि क्विप्येते प्रयोग निर्वाह्या इत्यपास्तं। आचारक्विवन्तप्रकृतिककर्त्तरि क्विवन्तस्य भाषेऽकाम नुप
न्यासेन तेभ्यः कर्त्तरि क्विपो नभिधानस्यैव लाभाच्च। जसिच। ह्रस्वस्य गुण इति वर्त्तते। ह्रस्वस्य। संबुद्धौ चेत्यतः
संबुद्धाविति वर्त्तते। शेषो घ्यसखि। इत्यतो यू इति ङिति ह्रस्वश्चेत्यतो ह्रस्व इति वर्त्तते शेषपदार्थमाह। अनदी
त्यादि। तदन्तमिति। अनुवर्त्त यूभ्यां शेषपदार्थस्य विशेषणेन तदन्तलाभ इति भावः। ननु मत्यै इत्यत्रानवकाशत्वा
न्नदीसंज्ञैव भविष्यतीति शेषग्रहणं व्यर्थमत आह। एकसंज्ञेति। अधिकारादिति। कडाराः कर्मधारये इत्येतत्पर्य
न्तं संबुद्धिस्थत्वादित्यर्थः। सख्यादिमिति। स्पष्टत्वयान्तु दन्तविधिलाभार्थमिति भावः। मात्रेइति। ऋतोङीति यु
इत्यनुवृत्तावेव तात्पर्यग्राहकमिति भावः। आङोना। पुंसीतितु नोक्तं। अमुनाकु लेनेत्यत्र मुत्वस्यासिद्धत्वाद्धु
मनापत्तौ पुंस्त्वाभावेन नाभावस्याप्यनापत्तौ रूपासिद्धेः। नमुने इति निषेधस्तु ननु मिनमुत्वादेश इति वार्त्ति
कविरोधात्। अतएव स्त्रकृता तिवत्रनीति नोक्तं तथा सति तत्र णन कार निर्दे शोपि संभाव्येत। आग
तुना कारेण तस्यापिने इति निर्दे शेन तत्र स्त्रीकारत्व संतञ्ज्ञानगौरवमिति न किंचिल्लाघवमिति स्पष्टं भाष्ये। आङि
नीति ङकारविशिष्टासंज्ञानत्व सङ्स्येत्व। अतएव हरिणमत्येत्यादौ न गुण एव मो ङः आपद्द्यत्रापि। अतएवा
संभवे ण्यापवादत्वमिति वास्तिकमते पिरमे इत्यादौ नयाद्। घेङिंति। सुपिचेत्यतः सुपीतिवर्त्तते तेन पद्वीति
सिद्धं। नच घेङीति सत्वंकार्यं ङकारादाविसर्गः प्रवाह एवेत्यत्राङः पाजायामुपसर्व्यानमित्याङ्देशस्तु ङाइ
त्येव वक्तुं शक्य इति वाच्यं। मत्यामित्यादावाम्याण्णद्यां इत्यस्यानापत्तेः। असिद्धत्वेनस्यानिवलाभावा

विश्च शेषपदार्थविशेषणं तथा एवं च प्रकृते नैव घिसंज्ञेति लभ्यते तत्र हि भाष्ये इवर्णस्येति किमुदाहरणं अ
तिसखेरागच्छति यद्यत्र लोपो न स्यात्तदा कृतदीर्घस्य श्रवणं तिर्भेदेन सखिशब्दत्वात् अतिदेशविषये प्रतिपदो
क्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्योपसर्जनह्रस्वत्वे कृते पि घिसंज्ञा न स्यात् लोपे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न दोष इत्युक्त
म् भवन्मते साहि विशिष्टस्य सखिभिन्नत्वेन घिसंज्ञानिबाधे वेति तदसंगतिः स्पष्टैवान्यच्च लोपेपि लिंगविशिष्टपरि
भाषया दोषः सखिशब्दस्य तदवयवपरत्वेन प्रातिपदिकग्रहणाभावात् प्रातिपदिकत्वबद्धपरस्थापकपदोपादा
नं हि प्रातिपदिकग्रहणं ख्यत्यात्सूत्रे किमर्थं विकृतनिर्देशो न सखिपतिभ्यामित्येवोच्येत अतिसखेरित्यत्र माभूदिति भा
ष्येपि द्व्यंतप्रकृतिक एव कार्यं विहितविशेषणं नाश्रयणं नैव प्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रयणेनैवेतद्भाष्यप्रवृत्त
मिति न तद्विरोध इत्यलं पतिः समास एव कार इष्टतो वधारणार्थः स्मृतिपुराणेषु पतये सखिनेत्यादि व्याकरणनि
ष्पन्नत्वेनासाध्वेव त्रिशंकोश्च याजनादाविव तयोर्माहात्म्येनासाधुप्रयोगेपि ऋषीणां दोषाभावात् यात्रे
कर्मण्येवासाधुप्रयोगे दोषाच्च अस्माकमपि स्मृतिपुराणाध्ययनविधिबलात्तेषां तपोबलाच्च यज्ञमध्येपित
दंतर्गतत्तत्पाठदोषाभावः स्वातंत्र्येण तादृशं प्रयुंजानानामस्मदादयः प्रसवयंत्येव अत एव नदीसंज्ञासूत्रे भाष्ये
छंदोवत्कवयः कुर्वंतीत्युक्ता न ह्येषेष्टिरस्तीत्युक्तं पुंस्याख्या वितिसूत्रे हरदत्तग्रंथे सख्युतरं चैतत् समास इत्यु
क्तेर्बहुव्रीहौ नेत्वं घित्वं अत एव पतिश्वतावेवेति नासूत्रिवर्णसंज्ञापदोपलवयकेकार इत्यर्थः तदंतसंज्ञापदोपल
वयवेकारांत इत्यर्थः सूत्रे पतिशब्दस्य तदवयवेकारेलाक्षणिकः एतेन शेषोघ्यसखीयतीपतिसखी समासए
वेति वा सूत्रमतामित्यपास्तं यस्येति चेति सूत्रस्थभाष्यप्रदीपोक्तपतिना सुसखेत्या दीक्षासिध्यातयान्यासस्य

कर्तुमिशक्यत्वादिति सप्तमे वेति दिक् निलं बहु नंदिति किमः संख्या परिमाण इत्यनेन किंशब्दाद्ध

सङ्ङितीत्वं न। पंचम्यंताल्लुग्रहणाच्छशस्यन। सर्वनामस्थाने। नोपधाया इत्लोपः इसतो दीर्घ इति चानु
वर्त्तते। अपृक्त। अपृक्त इति पुंस्त्वमविवक्षितं। अत एवाऽपृक्तो हलिति संगच्छते। अपृक्तप्रदेशेषु हल्ग्रहणे
नैव सिद्धे संज्ञाविधानमदृष्टार्थं। हल्ङ्याप्। सुत्तिसीति पृक्तपदं। हलंतादिति। सुतिसीनां प्रत्ययत्वेनोपस्थि
तस्य यस्मात्स विहितस्तदादेरित्यस्य विशेष्यत्वेन तदंतलाभ इति भावः। एवं ङ्यावंतादपि धातुरुपस्थितः ङ्या
वंतांतादित्यर्थे द्रष्टव्यः। हल्ङ्याप्भ्यः किमिति। रामइत्यादौ दीर्घत्वाभावान्न दोष इति प्रश्नः। दीर्घात् किं। निष्कौशा
वि रतिखट्वइत्यादौ संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात्ततोऽपृक्तः। मनोरमायां दर्शनात्। सावेति। यद्यप्यत्रैव सखुर
संबुद्धावितिलेखनमुचितं तथापि नात्र लदाण्दीर्घे एवं सिद्धे तङ्पधायाइत्यपेक्षणीयत्वेन तस्यैवो चिता
त्वात्र नोक्तं। अचोञ्णिति। अञ्जर्वृद्धिरित्यनुवर्त्तते अंगस्येति चाधिकृतं तदाह। अंगस्य वृद्धिरिति। स्वसादिति। उच्चा
रणार्थिकारे एकतायाः प्रयोगस्यानुकरणादर्शिनो वैणभयोर्ग्रहणमित्याह। स्त्रीत्यादि। ङस्यादिपुरस्तादृशः। स्त्रि
स्वीतिती शब्दप्रकृतिकस्यैवसंभवतीति भावः। सखेति। नङ्जन्तादितिनिषेधाद्राजाहः सखिभ्य इति टच्न। समुद
यस्ये ति। असखीत्यस्य सखिभिन्नावयवादिति वर्णसंज्ञापदोदेशेस्यर्थः। अत्र पदोप पर्युदासेन तान्दिन्न प्रतिपदि
कात्येवग्रणदेरेवग्रहणकृतं सखेतिवाक्ये न दोषः सिद्धांतिसंमततदंतसंज्ञापक्षे सखिभिन्नावित्यर्थः। पर्युदस्यमा
नसमर्थकसखिशब्देन तदंतग्रहणं तु न विशेष्यासंनिधानादिति भावः। एतच्च हरदत्तानुरोधेन। पृस्यति चेतिसू
त्रभाष्यानुसखिशब्दस्य तदवयवत्वेलदाणया सखवयवभिन्नयोरिदुतोरित्यर्थः। पुष्पाग्नसंतस्येतिसूत्रे धातोरित्ये
तत्घटकधातुपदस्य पिंडग्रहइत्यादिसिध्यर्थं धात्ववयवेलक्षणाकारे इष्यते। तदंतसंज्ञापक्षेऽप्यसखीतिवो
रेव विशेषणं तत्त्वादंतविधिः। तात्पर्यायादितिवत्। तत्रासखवयवभिन्ने वर्णाधेत मित्यर्थः। तदंतवि

ल॰शा॰शो॰प्र॰
६८

68

र्षादिस्यलम्। ङ्मांतेसततः षड्जितिवर्त्तते संख्येतिच प्रकृतंतदाह ङ्संतेति। अतएव षट्कृतीतिङ्डनुवादेन षु
ङ्विहितः। अतएवसंज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणं। संख्येतिकिं पतयः। प्रसपेस। अनेकसंज्ञाकरण
तन्प्राक्संसाविभक्तिविपरिणामे नचतद्भावितसंज्ञाश्रयणम तोनसंकरः। तेनहंतीसादौ झलावितिद्वित्वंन
तदाह। लुक्श्लुलुपः द्वेरिति। अदर्शनंलोपइस तोदर्शनमित्यनुवर्त्तते। प्रदेशेषुभाविसंज्ञाविज्ञानान्नान्यो
न्याश्रयः एकसंज्ञाप्रकरणादन्पदेशस्थत्वेनलोपसंज्ञयासासमावेशः। तेनप्रस पलदाणसिद्धिः।
षड्भ्यो। जश्शसोः शिरित्यतोजश्शसोरितिवर्त्तते। षड्भ्य इति। विहितविशेषणंतेनगोणेनपरमपंचेस्या
सात्सदाद्योरि दौतुविशिष्टस्यापि संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन संख्यावाचितया षड्भमस्त्येवेति
तिचचरिता नदोषः। एवंचेदंप्रधानएवसमासइत्यादिनासर्वादिसूत्रेभाष्येकैयटस्तुप्रमादइत्यन्यत्रनिरूपितं।
र्थस्यानिव प्रत्ययलोपे। प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्यासिद्धेऽग्राद्यप्रत्ययग्रहणमवयवलोपेमाभूत्। तेनाघ्नीयेत्यादौनानु
सूत्रेणसि नासिकलोपइतिस्पष्टंभाष्ये इदमेवप्रत्ययग्रहणंज्ञापकंसवयवेपिप्रत्ययत्वव्यवहार स्यएवंचादेश
द्धेइदंसूत्रं प्रत्यययोरिदुदुपधस्येत्यनयोर्लक्षणादिनाश्रयणीयं, यत्राश्रीयते तत्रैवेति। नचैवंदाधत्तीतिसूत्रे
नियमार्थ तेतित्तइतिकं निपात्यते। आत्मनेपदंनैतदस्ति अनुदात्तङितइत्येवसिद्धं नियमार्थं। तर्हि भविष्य
मितिभाष्यं। त्यत्रैव यङ्लुगंतस्यनान्यत्रवेभिदीतीत्युक्तेऽप्रस्यानियमत्वे तेनात्मनेपदंदुर्लभंङित्वस्यप्रत्ययाप्रत्य
प्रत्ययसासा यसाधारणत्वादितिवाच्यं। आत्मनेपदमित्यस्येवासिद्धत्वात्तुतिसातततोविध्यर्थमिदमितिवार्त्तिकानुसारे पा॰कः
धारणंरूपं ५ ण नुदात्तङितइत्येसिद्धमिति शंकितोत्तरत्वनुत्पादकेनैवम ... धानमित्यदोयादित्यन्यत्राव ६८

हुत्वसंख्यावच्छिन्नासंख्येयविषयप्रश्न एवडतिरिति भाष्ये स्पष्टत्वादिति भावः। बहुगण। संख्याप्रदेशेष्वेतत्सं
ज्ञाकरणं ज्ञानस्य प्रकरणसत्वेपि तत्कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य न प्रवृत्तिः। कर्त्तरि कर्मे त्यादाविव। अत एव संख्या
याः अतिशदन्तायाः इति शदन्तपर्युदासः संगच्छते। न हि शदन्ता कृत्रिमा संख्यास्ति। तस्मात्संख्याप्रदेशेषूभयगतिः।
किं च लोकप्रसिद्धमहासंज्ञाकरणेन प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धायाः संख्याया अप्यवगतिरिति स्पष्टं भाष्ये। अत एव पूर्ववत्कृ
त्वसुजादिसिद्धिः। एतन्न्यायोपयोगस्त्वाध्यासाम्प्रहितादिसंज्ञाविषये द्रष्टव्यः। सूत्रे बहुगणग्रहणं तु तयोर्निय
तविषयपरिच्छेदहेतुत्वाभावेनासंख्यात्वात्। बहुत्वादि हि द्व्यादिसंख्याव्यापको धर्मविशेषः। अत एव भाष्ये एतत्सूत्र
मतिदेशार्थं यद्यप्यसंख्यासंख्येत्याह वृत्तौ। यत्तु भाष्ये एकादिकया चापि संख्यायत इत्युक्तं। तस्यायमर्थः। बह्वादि
कयापि स्वव्याप्यत्रित्वादिसंख्यासंख्यायते। कतिशब्दोपि संख्यानकर्मीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकतया सं
ख्यानकरणमेवं बलते इत्युक्तम्। यद्वा चापि शब्दो वाक्यालंकारे। एकादिकया संख्यायते सापि प्रदेशेषु यथा गृ
ह्यत इति लोकप्रसिद्धमहासंज्ञाकरणमिति तदर्थः। एतेनार्थान्तरवाचित्वे सति बहुत्ववाचिनश्चेत्संख्याका
र्यं तर्हि बहुगणयोरेवेति नियमार्थं तत्। तेन भूयादीनां न तेषां हि भूत्याद्यर्थान्तरवाचित्वात्। वैपुल्यविशा
लताविशेष्यविशेषणएदलाभाभावबहुत्ववाचिन एकशब्दस्य बहुत्वमात्रवाचिनां त्र्यादीनां च न व्यावृत्तिर्य
द्वाजनियतसंख्यावाचिनां चेद्बहुगणयोरेवेति नियमः। अनंतशब्दवदनंतवाचिशतशब्दस्य संख्याकार्य
भावइष्टएवंसपात्तम्। संघवैपुल्यवाचकयोर्न हि ग्रहणं परस्परसाहचर्येण द्व्यादिसंख्याव्याप्यकधर्म
वाचिनोरेव ग्रहणात् बहुडतिसानुबन्धनिर्देशो ब्राह्मणवदित्यादिव्यावृत्त्यर्थः। डतिस्तद्धितएववत्साह

69

वुद्धेः पूर्वं वृत्तितयापरनिमित्तत्वात्। अत एव चर्करीतस्य यर्थाद्दावदावल प्रवृत्तिरविशनुद् त्यादावुजादिप्रत्ययइत्यर्थस्तंग
स्येतिषष्ठ्यानिमित्तइत्यध्याहारेण तस्य विशेषणतयान्वयः। पचिदुपपाद्यः। आकडाराधिकारस्थेषुकार्यकालत्वस्या
भावाच्च। एतेन कार्यकालपक्षेपिकोष्ठुशब्दः प्रत्ययेन संज्ञोभवेत्संज्ञकस्य चतस्य त्वज्वलत्वं स्त्रियामित्येवार्थः। उरदि
त्यादौ लाघवात्तत्वं प्रतिनिमित्ततापि वक्तव्येतिलक्ष्यानुरोधान्नतथा प्रकृतेलक्ष्यानुरोधादेवेतितदाशयः। पदैकवा
क्यतयान्वयस्तु संज्ञासूत्राणां दुर्लभ इत्यन्यत्र निरूपितं चर्करीतजघींइत्यादौतु नलुमतेति निषेधानित्यत्वादन्त
प्रवृत्तिस्तत्र योइत्यादौ गुणवत् अप्रगादिप्रत्ययनिमित्तत्वुकि भवत्येवेतितु भुवेहितं भूहित्तमित्यादावनुवङापत्त्याचित्य
मित्यपास्तं। त्रिपुसरूपा इति। ङे प्रथमयोरितिसूत्रे युष्मानित्यादौ तस्मा च्छसोनइत्युपन्यासपरेण भाष्येणस्व
मोर्नपुंसकादितिसूत्रे शिशीनुमादिभिर्युष्मदाद्यादेशानां विप्रतिषेधपरेण वार्त्तिके नतभ्दाष्येण च। नषडिति
निषेधेन च लिंगसत्ताबाधनेपि लिंगबोधकप्रत्ययानुत्पत्तौ रूपे न विशेष इत्यर्थः। साम आकमितिसूत्रस्थसा
लिंगे युष्मदस्मदी इतिभाष्यस्य पदांतरसन्निधानं विनालिंगविशेषो युष्मदस्मच्छब्दमात्रान्नप्रतीयत इत्यर्थइति
दिक्। त्रेस्त्रयः। अपनत्यातो निजांत्रयाणामिति निर्देशात्। त्रेरयङ् न। कुतः अपङ्पीत्यादाविवोच्चारणार्थत्व
शंकोवारणाय। केचिदिति। आमिसर्वनाम्न इतिसाहचर्यादितिभावः। वास्तविति। साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वात्। सू
त्रांतरस्थतदाश्रयणे दृढतर प्रमाणाभावाच्चेतिभावः। नच गौणमुख्यन्यायेनात्र नेतिवाच्यम्। अप्रसिद्धत्व
गौणलाक्षणिकत्वान्यतररूपगौणत्वाभावात्। अत एवोपसर्जनानां सर्वनामत्वनिषेधआरब्धो वार्त्तिककृता
इतरविशेषणतापन्नमात्रेणतत्वाभावात्सदकार्यएव तत्स्वतत्स्य वृत्तेश्चेत्यत्र विस्तरः। द्विशब्दो नित्यं द्विवचनांत

त्तरः प्रत्ययलोपे प्रत्ययवदिति सिद्धे लक्षणग्रहणं प्रत्ययनिमित्तकमेव न तु प्रत्ययस्यानिकमिस
र्यत्ताभाष्ये तेनेन स्वभिन्नइत्यादौ वैसादिकं नेत्येके अतिदेशेनाहार्यतद्बुद्धिसंपादने पुत्त्वारणप्रसंगस्त
पञ्चम्यर्थाभावान्नेसादीति तत्पञ्चमीत्यपरे। कार्यमिति। प्राधान्येन कार्यमतिदेश्यमिति भावः। इहापि परिवीरि
ति शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वं भविष्यतीति भाष्ये एतज्ज्ञत्कृते शास्त्रकार्यातिदेशयोरेकमकथनेन
चातिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेशादेशस्य वइत्संगीकारात् परिवीरित्यत्र तु दीर्घो पर्याये एनाकिं तदीर्घए
व परत्वात्। अन्यथा नेनेवोभयोर्दि धानात्सर्गाभावेन पर्यायो दुर्वार इति बोध्यं। तदाह। जातिश्चेति गुणोऽप्राप्तेरि
ति। न लुमता। लुशब्दयुक्ता लुमन्तस्तदाह। लुगादि। अङ्गकार्यमिति। लुप्तप्रत्यये परतो यः पूर्वं स्तत्स्थ
कार्तिभूतोलथ्योगसंज्ञकस्तदुद्देश्यकं यत्कार्यमंगमनंगं वेत्यर्थः। तेन पञ्चेत्यादौ पदसंज्ञा भवति राजपुरुषादौ
भसंज्ञा च न। अंगसंज्ञा तु यस्मादित्यत्र प्रत्ययसत्ताकालेजातेति फलेवतत्कालिकार्याभावाद प्रवृत्तावपि प्रत्ययलक्षणेन
सा। तस्यालथ्योगसंज्ञककार्य [illegible] लाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः सष्फवेद पुत्राणां कादित्वनेके पठे। न लुमतेत्यस्यानित्यत्वा
दंगसंज्ञायामप्रवृत्तिरिति केचित्। अत एव पञ्चभिः क्रोष्टीभिः क्रीतं कुलमिति तद्धितार्थे तिसमासे ठकोऽप्य द्वेति
लुकि लुक्ताद्धितेति स्त्रीप्रत्ययलुकि पञ्चक्रोष्टु इस्यत्र तृज्वत्। तदुक्तं भाष्ये। तृज्वदिति सूत्रेनचापरनिमित्तमाश्रीय
ते किं तर्हि गसक्रोष्टुस्तृज्वदिति अंगसंज्ञा च भवति। प्रत्ययलक्षणेनेति। नचोरदलवतात्तृज्वत्वेऽपि परनिमित्ता
नाश्रयणमिति पंचक्रोष्टुइत्यस्यासिद्धेरिति वाच्यं। ङ रिति सत्र शङ्कतः परस्य निमित्तत्वानाश्रयणेऽपि अंगसंज्ञाश्च
रोरदलस्यापि परनिमित्तकत्वेनत्यानिवर्तप्रवृत्तिरिसेवलिहाभासेतिरू त्रस्यभाष्याशयात् नियमतःपर

ल०शा०शे०ङ्कः बाधकत्वेन नदीसंज्ञा। समासेतुसत्त्वेऽपि तदवयवस्य तत्प्राप्तिः तन्मात्रबोधकत्वानिवेशप्राधान्येन तद्बोधकत्व निवेशेन
७० वा न मान। तदुक्तं भाष्ये। अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमवयवो न स्त्रीविषयस्तदाश्रयान्नदीसंज्ञा भविष्यतीति। आकाङ्क्षारस्य
संज्ञानां कार्यकालत्वाभावादन्यथा तत्तद्विध्येकवाक्यत्वाय तयोः कथं बाध्यबाधकभावः स्यादिति बोध्यमित्यपि केचित्।
हे बहुश्रेयसीति ह्रस्वे कृते गुणस्तु न प्रक्रियालाघवा यावार्थानां ह्रस्वः। ह्रस्वनद्योर्गुण इत्येव वाच्ये ह्रस्वविधानसाम
७० र्थ्यात्। जसि चेत्सूत्रे कदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञया ह्रस्वपदस्यैवानुवृत्तिरिति भाष्ये स्पष्टं। अम्बार्थनामपि गुणस्तु व तुमशक्यः।
अनुः लीवं जलेशोके मातृस्यन्दनयोरपीति रभसाद्युक्तानः शब्दस्याम्बार्थत्वेन गुणापत्तेः। ह्रस्वग्रहणे त्वचइत्युपस्थि
ता ऽजन्ताङ्गाग्रहणान्न दोषः तस्य नपुंसकत्वेऽपि हे वारि इति वत्सन्देगुणः स्यादेव गुणश्रुत्यैक परिभाषोपस्थितौ त्व
वेत्यादावव्याप्त्यापत्तिः। अयं ह्रस्वानन्तरस्येति न्याया ह्रस्वगुण इत्यस्यैव बाधकस्तेन मातरि सत्र ऋतो ङीति गुणोऽभ
वृद्धि ७ वत्येवेति दिक्। आट्श्च। नमाङ्योग इति सूत्रभाष्योक्तेः आटश्चेति न्यासे तु वृद्धिरेचीति बोध्यं। अत्राप्यनुवक्तुमशक्यः। अ
रमायैसत्र १० स्त्रियो हसनिसत्त्वे वारणायाटश्चेत्यत्र धाता वित्यपकर्षेण वृद्ध्यनापत्तेः। वृद्धिरेचीत्यस्य तु पररूप बाधकमिति बोध्यं
ङेराम् ङेरि तिसप्तम्येकवचनं व्याख्यानात्। इह परत्वादिति। सकृद्गतिन्यायाश्रयणादिति भावः। स्पष्टं चेदं ह्रस्व
नद्यापइत्यत्र भाष्ये। यद्यपि हाऽपवादो नद्यामसर्वथानवकाशत्वात् अपवादो नुणू दीर्घत्वस्येति दीर्घो कितइतिसू
त्र भाष्ये उक्तत्वेनागमादेशयोरविरत्वसत्वात् तथापि अनवकाशत्वेन बाधेऽपवाद प्रवृत्त्यनन्तरमुत्सर्ग प्रवृत्ते न दोषः। अ
त एव नगरी लपवादत्वाद्धलादिः शेषं बाधते किं तर्हि नवकाशत्वादिति गुणोयङ्लुकोरिति सूत्रभाष्ये उक्तं। पादः प
दिति सूत्रस्थ शब्दान्तरप्राप्त्या नित्ययोरङ्गामोः परत्वामिति भाष्यं त्वेकदेशयुक्तिरिति बोध्यं। अङ्गृयन्तत्वादिति। लत्वे
मुद्धे लोपादिके प्रसर्यात त्वादिति भाव कुमारीति ह्रस्वविधायकं शास्त्रं यो पसर्जनग्रह णात् गो स्त्रियोरि रामः ७०

इतिसंख्यापरत्वेपीत्यर्थः।अत्रएवकास्यद्विलेइसर्वैकस्यद्वयोरितिभाष्येवहुष्वितिसूत्रेप्रयुक्तं।सदासी।अप्रष्ठन
इत्यतोविभक्तावित्यनुवर्त्ततेतत्फलंतुलसोलुंकपत्वेन।इयिरिति।भाष्यकारस्येतिभावः।द्विपुर्यंतानां किमि
ति।युष्मदस्मदोरात्वयत्वलोपेर्वोध्या।किमःकोदेशविधानाच्चप्रश्नः।भवान्भवतावित्यभ्युच्चयाय।ङोऽसवर्णइति।इ
दंसंभावनामात्रेणतथाऽत्रैइदूतौचसप्तम्यर्थेइतिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येनानभिधानात्।द्विवृत्तावातेति।इत्वमवकारादा
वितिवार्त्तिकस्यपीवानइत्या दीनांवनिपासाधनरूपस्यतत्वेसाख्यानभाष्यस्यचफलेक्यायेदृशेभ्यःक्विपोनभिधानमावश्य
कमिति।धीवरीपीवरीत्यादिध्याप्योःसंप्रसारणंचक्विप्चेनिपूर्वचवेत्यस्यर्थेकाज्ञानसनरवनासक्फलोघुमास्थागापेति
सूत्रभाष्यपर्यालोचनयासिद्धादृत्ते कात्सिद्धं।धीध्यायतेर्दैध्यातेर्वेति क्विप्वचीतिवात्तिकस्यभाष्येदध्यातेर्युक्तिरेक
देशिनःसंख्याइत्यत्रविजवेतिनदोषः।मीडमानेइत्तीकारांता क्विविल्केके।वातप्रमीर्निःकृंणोम्रगाकृतिजं तुविशेषः।
बहुश्रेयसीति।ईयसोवहुव्रीहेर्नेतिनिषेधान्नोपसर्जनह्रस्वः।पूर्ववत्।दीर्घपोरेवग्रहणमाख्यानात्वाछंदसीतिहू
वेसवर्णदीर्घः।पूर्वंकिंमान्ने।आगनद्यादिति।स्त्रियमाचष्टेतिस्त्र्याख्यौ मूलविभुजादित्वात्कः।स्त्र्याख्याविस्पुपस्थि
तस्त्रीवाचकशब्दस्यविशेषणत्वात्तदंतविधिरित्याह।इदूदंतावितिआह्रीनद्योरित्यादौनदीशब्दस्यतदवयवेलक्षणयावोध्या
प्राख्याग्रहणंनित्यत्वलाभस्तदाह।नित्यस्त्रीलिंगावितितत्फलंतुआमएपादेःप्राप्तिः।नित्यस्त्रीत्वंचप्रवृत्तिनिमित्तैक्यलिं
गांतरविशिष्टार्थानभिधायकत्वंध्रुतकुमार्यादीनांकृत्विनिवर्त्तनेननिलिंगेनसमानाकारतयानित्यस्त्रीत्वाभाववारणा
यप्रवृत्तिनिमित्तैक्यइति।नन्वेवंबहुश्रेयसीशब्दस्यनदीत्वंनस्यादतआह।प्रथमेति।अर्थांतरसंक्रमात्पूर्वं विद्यमानं
नित्यस्त्रीत्वमादायतस्यार्थांतरसंक्रमेपिनदीत्वंकर्त्तव्यमित्यर्थः।यथाहृशोदर्शप्रवृत्तसज्ञामादायैवकार्यं कार्य
कालपक्षेपिकुमारीत्यादौप्रकृतिभूतकुमारीशब्दस्यनित्यस्त्रीत्वेनवक्तावपिविशेषणतयानित्यस्त्रीलिंगरूपार्थ

ल॰श॰भो॰ष॰
७१

शब्दोपात्तधात्वर्थविशेषणमिति यणभवत्येव। पाक्षिकेति। पाचासौ क्रियेत्यर्थः। तंप्रति। तद्धात्वर्थंप्रति। यद्वायस्य धातोर्वा
अयाक्रिययायुक्ताइत्यर्थः। नेहेति। ततश्चसंबंधसमानबुद्ध्येवसमासः। भीषायत्तमिति तु हेतुत्वप्रकारकबोधेत्पत्ती
पावाधनार्थं विभक्तिप्रकरणेतु नकारकत्वप्रयुक्तकार्यापत्तेरितिभावः। किंचहेतुत्वाविवक्षायांसंबंधत्वेन विवक्षा
याषष्ठीसूत्रारंभेपीसपिबोध्यं। अभुक्तयेनाह। अन्यिकसंबंधिनीति। अत्र छर्षपदांतगतोत्तरपदलोपः शाकपार्थिवा

71

दित्वात्। नभूः। अनंतरस्येतिन्यायेनैरनेकाचश्चोसुपीत्यनयोरेवनिषेधः। सुपीतिचानुवर्ततेतदाह। सुपीति। लोपा
वित्ति। अतोलोपः लोपोव्योरित्याभ्यामितिभावः। यलोपे निषेधादल्लोपोनस्थानिवत्। वेरपृक्तलोपा एवंवलिलोपइ

ष्यते। स्थानिव त्वादिति एवंचयणादेशेयल्लोपेसखइतिस्यादितिभावः अंतवर्तिविभक्त्यापदत्वान्नपदांतेतिनिषेधस्तुनस्थानि
रित्वादित्वाभावः। [illegible] वत्वस्मनः क्वेइतिसामान्यापेक्षनियमेनास्यापदत्वात् परपदस्याजादेशस्यैवतेनस्थानिवत्वनिषेधात्क्वचि वपदत्वंचसंबंधि
लोमः प्रसत्तेन्यतर यलोपस्ययणेवहिरंगासिद्धत्वंतुनअनित्यत्वात् क्वोलुप्तमितिभाववेक्तः लोपइत्यर्थः गोमत्यतेरप्रत्ययेगोमानितिभाष्योक्ते
स्यामितिनत्वमत्वे रस्याप्यर्थस्यक्वचिदंगीकारः क्वोविधिंप्रतिनेत्येवतुसार्वत्रिकमित्यन्यत्रविस्तरः अनङिति अभिव्यक्तपदार्थायेइतिन्यायस्तु
शुषःकःपचोवः गौणमुख्यन्यायवदपदकार्यविषयएवेतिभावः दीर्घस्यापीति प्रयोगस्ययकारांतानुकरणस्यत्वेऽकारस्योच्चारणार्थइतिभा
इतिकत्ववत्वेष्या वः लस्यनेप्राधान्याच्चरूपातिदेशोयमित्याह क्रोष्टुशब्दइति तत्रोदात्तऋकारवशिष्टमतिदिश्यतेतत्ववदितिचकारोच्चारणात्
स्मानात् ४ तेनक्रोष्ट्रेत्यादावुदात्तयणइतिस्वरसिद्धिर्वोध्या यंत्रादेस्तुनातिदेशः अर्पित आंतर्यभावादिदंसूत्रंस्त्रियांचेतिचप्रयोगेनि
यमफलकमिति वोध्यम् अप्टन् ननुसुत्पत्तिपक्षेतन्नं तत्वात्तुजंतत्वाच्चादीर्घसि
द्धनप्रादिग्रहणंव्यर्थमतआह नियमार्थमिति अतोमपणादिवुपन्नानांसंग्रहणानांनेतिनेष्टुपदयोपुरणादपरएवेति
भावः। तेषांनिति सूत्रस्य वार्तिकेनव्युत्पादनान्न आदीत्यादिग्रहणेनप्रशास्त्रशब्दस्यैवग्रहणमित्यन्ये। ७१

तिङ्स्तेन।अचिश्नु।भ्रूशब्दो।अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं भ्रमेडुः प्रत्ययांतो वा।इह य्वोरिति धातोः समानाधिकरणं विशेषणं त
दाह।इवर्णोवर्णांत धातोरिति।इत्यस्येति।इस्येतस्येत्यर्थः तेन सुभ्रुवावित्ति सिद्धं।आनारे ति।स्थानिवदिति।य्वोरितिकिं
वव्रे।अचिकिं।पुयात्।इतीयङीति।सुधीशब्दे यणिनिषेधारंभेणानुप्रकरणे धातोः स्वरूपग्रहण इति परिभाषाया अ
प्रवृत्तिरितिभावः।एरनेकाचो।धात्ववयवसंयोगपूर्वो नभवतीति धात्ववयवसंयोगपूर्व भिन्न इत्यर्थः।तस्मिन्नसंधात्वव
यवपूर्वस्यैवेतिउदियाविसादौनदोषः।असंयोगादित्येव धात्ववयवसंयोगभिन्नात्परस्येत्यर्थे नासिद्धेषु वंग्रहणंसपष्टार्थं॥
णः।किं।असंयोगपूर्वग्रहणमिवर्णविशेषणंय धात्सादंगविशेषणमास्थदिति तेनचयवक्रियाविसादौनातिप्रसंगः
लुलुवतुरित्यादौनातिप्रसं गः।ओःसुपीतिनियमाद्विपरीतनियमस्तुन सुधीशब्दे चिसुपियणिनिषेधारंभात्।कुमार्यावि
ति।अंतर्वर्तिं विभक्त्यापदत्वाच्छाकलं तेनिर्नेधात्।प्रधीरिति।प्रकृष्टं ध्यायतीति विग्रहे निसक्तीलाभावा
न्ननदीत्वं।प्रकृष्टा धीर्यस्येति विग्रहे तु नदीत्वं। ग्रामणीरिति।अग्रग्रामाभ्यांनयतेरिति णत्वम्।गतिकारकपूर्वस्यैवे
तिभाष्येपठ्यते।सचनियमस्तेनगतिकारकपूर्वभिन्नस्यनेति फलति।तस्मिंश्चतत्सदृशस्यपूर्व पदमेवतेन नित्यतुदि
सादौ यणेत दाह।गतिकारकेतरेति।यत्तुगतिसमासोनित्याधिकारस्थ एव प्रतिपदोक्तत्वात् उच्यते इति।तन्न।भा
ष्येपूर्वपदग्रहणाभावे नसमासोपस्थितेरभावेन विशिष्टरूपोपादानविषयप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः।अतएव
नदीसंज्ञासूत्रस्थः प्रकृष्टाधीर्यस्याइति विग्रहाभिप्रायेण प्रवृत्तः प्रध्यै ब्राह्मण्यै इति भाष्यप्रयोगः संगच्छते।शुद्धधिया
विति शुद्धाधीर्यस्येति विग्रहः शुद्धं ध्यायतीति विग्रहे यणेव।आद्येसत्वं तार्थकधीशब्दार्थं विशेषणत्वाच्छुद्धलस्य
कथमपिनकारकत्वमितिभावः।क्वचित्तहीति।दुध्यीयतीति दुष्टाधीर्ध्यानं येषामिति।वस्त्रक्रीणाद्धीरिति।विग्रहाभिप्रायेणा
ज्ञः।दुःस्थितेति।दुःशब्दोपात्... ...प्रकृष्टाधीरित्यादौ प्रकर्षः प्रशस्तार्थोऽधी

रांतर्यंतो द्विमात्र निकल्पर्यंतेनाम्हइत्यादिसिद्धिरिति ध्वोनितिसूत्रे कैयटः। यत्तु तपरत्वं द्रलोपइत्तिदीर्घवाधनार्थ
मितितन्न। सुपत्रवाजिताबाणज्वलिताइवपन्नगानेत्रैतोरस्यमासेतन्सवितरद्रुमयोर्यपरित्रिरामायणप्रयोगविरोधात्‌ उरण्
परइतिसूत्रे ऽणग्रहणाभावेऊरपरइतिभाष्यप्रयोगविरोधाच्च। सर्पेदेति। संयोगांतलोपेन सिद्धे नियमार्थं तेनोर्गीमादेने
तिभावः विपरीतनियमस्तुनपुमान्‌ क्विपेतिनिर्देशात्‌ एरनेकाचइतिसूत्रमेरितिपदरहितंसानुवृत्तारत्तविशेषणंसवार्ति
कंचानुवर्त्ततइत्याह। धात्वयवेत्यादि। गंतीतिच। सकृल्वा वित्यत्र क्रियाविशेषणत्वेनकर्मत्वाद्धण्। नभूसुधियोरितिनिषेधे
प्राप्तेआह। वर्षाभ्वश्चेति वर्षाभूर्ददुरेपुमान्‌ स्वार्थिकइति। स्वस्याः प्रकृतेरर्थः। स्वार्थेतत्रभवइत्यर्थे ध्यात्मादित्वाद्ठञ्‌।
दारादिषु स्वेग्रामस्याध्यायो पाठेनस्वश द्वादेश्चेदेतयोरेवेतिनियमार्थीके नेद्धागमोनपुनर्भूरावस्वरूढस्यनित्यस्त्रीत्वोदाह।
योगिकइतिउत्सर्गदंताः। वर्णैकदेशानांवर्णग्रहणेनाग्रहणेरेफाभावादाह। अवर्णादिति। भुसतिपदेइति। अमुसतिपदेवा
दिष्पाठाद्दीर्घश्‌ कैवनेतिभावः। सुपतिपद्योनिरनुबंधकत्वप्रसंगात्‌ एवेतिरत्नुलत्वात्‌ वितिभाष्यस्याशयः। उत्सर्गदंताः। वैक
ल्पिकेति यत्तदेतेभ्यइत्यत्रमदाघत्वकरणादतिदेशस्यद्वियइत्यादौ धात्वनुकरणेविभक्तिकरणेनवैकल्पिकत्वस्यवृत्ता
पनादितिभावः। अनुकरणस्यानुकार्यशब्दस्वरूपमात्रमर्थइतिप्रातिपदिकत्वं। अनुकार्यंचानुकरणाद्भिन्नमेवेति
 मतोह्नसूत्रेभाष्येस्पष्टम्‌। इषदानुपूर्विंयस्यपेपिवाचकसादृश्यपादप्येयस्याप्यापकत्वमित्यत्रकैयटेच्छागदीयतोणित्यत्र
भाष्येचस्पष्टम्‌। अतएवकिरइत्यादितःकथ्यातुरितिवोधः। भूसत्तायामित्यादौ लितएवनिर्देशात्‌ कदाचिदनुकरण
द्विभक्त्यभावोपिसूचसूत्रेष्वेवेतिप्रामाणिकाः। गविलयमाहेतिवांतस्यैवाकरणमनुकरणमनुकार्यस्वरूपभंगाभिया
चनवलोपः ऊलांजशिसादौजश्त्वाभाववदित्याहु। इत्येहति। किरञ्चपंचभ्यइति निर्देशादधातुप्रत्ययेपितल्वकत्तिरि

72

अतुलात्रियन्तेषु त्विद्यर्थमेव दीर्घः। भाष्यप्रयोगादिति। एवं चोक्तानि द्विष्ठस्य तुलादन्नमप्रामाणिकमिति भावः। पंकजादिव
द्यौ गरूत्मेयं। येलौकिणदिकत्वमेवास्पष्टीकरणस्य भाष्यप्रयोगादेव दीर्घत्वमिष्यत इति तेमान्याः। भाष्यकृता त्वप्रयोग
स्योदाहरणत्वेन दानेप्यस्य भाष्यप्रयोगत्वाभावात्। तुल्यत्वञ्चामिति भावो लृत्वञ्च स्वकारोव्यर्थः। नन्वाकृष्य नृत्
जिह्वादौ विशेषणार्थः तृजिलादौ विशेषणार्थः तद्वलेवमित्यर्थः। नन्वत्र तृजुच्यमाने मातरौ पितरावित्यादौ प्रोति तत्र
हि तृप्रत्ययो निरनुबन्धक इति वाच्यं। न सूत्रग्रहणस्य योनिसंबन्धवाचिनां चेदस्यैव नान्येषां योनिसंबन्धवाचिनामिति
नियमादित्युक्तं नेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृणां तृनन्तस्य प्रशास्तुस्तृजन्तत्वस्य त्वनित्यत्वे भाष्यवार्त्तिकयोरुक्तत्वेन तेषां ग्र
हणं प्रपंचार्थमेव एवं च यथान्यासे नियमफलं चिंत्यं क्रोष्टेति। अनङि सर्वनामस्थाने चेति दीर्घः प्रथमोपस्थित
त्वात्क्रोष्टारावित्यादावपि तृज्वत्त्वेत्वः प्रत्ययविशेषणविहितत्वाच्छी प्रोपस्थितिकत्वे नस एव न्याय्यः। विभाषा। अथमपि
नियम एव तृतीयादावचि वा भयमिति तेन भामादौ मासि क्रोष्टुन इत्यादौ च न दोषः सर्वत्र विशिष्टाभावस्य तुल्यत्वात्
तृ तृज्वत् क्रोष्टुः स्त्रियां चेत्याभ्यां सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्तरूपविधाने न तयोः प्रयोजने नियमार्थत्वं फलितिए
तेन तृज्वत्सर्वनामस्था नएवेति नियमादिदं विध्यर्थमिति परास्तं। नन्वेवमपि क्रोष्टु नित्यादौ संगतमन्यत्र तृजं
व तस्यैव प्रयोगेण प्रयुक्तनियमस्य चारितार्थ्यादिति वाच्यम् तृज्वत्क्रोष्टुरिति योगविभागस्यैव सति वैयर्थ्यापत्तेः। न च
तद्विवेचनाम्नामादेरिकोगुणवृद्धीइति स्त्रनयोः क्रोष्टुः क्रोष्टोरित्यादौ पूर्वत्राभाव प्रयोगासंतति रितिवाच्यं। ऋकारान्तस्यैव
ऋविवाच्यकत्वेन दोषादिदंसूत्रनयन्तु अङ्गत्वबाधे क्रोष्टुः क्रोष्टुभ्याद्ध्योः पूर्वस्यापि नित्यत्वप्रयोगं तदुक्तं भाष्ये। तृ
ज्वद्भावविषये एतत्तृजन्तरूपवाचीति तृतीयादिषु जादिविभक्तिषु तृजंततु अंतं च भगवान्वेत्ति। अनेन हि। अ
न्यत्रातु त्र तमेवेत्सापिरू चित [illegible] चित्स्वरेणाह कतां ज्ञापनद्वा

ल॰श॰शे॰भू॰
७३

फलभेद इति केचित्। इतो दित्यतो नुवृत्तं सर्वनामस्थाने इति प्रथमया विपरिणम्यते। णि दित्यनेन समानाधिकरण्यादि
त्याह। सर्वनामस्थानमिति। तत्र णितः कार्यस्यासंभवात्। णितीयत्कार्यं तदिति दिश्यते शासेति। अचीत्यधिकारान्वृद्धितशा
सोन ग्रहणमिति भावः। गामिति। परत्वाद्वृद्धिस्तु न अनवकाशत्वेनात्वस्यापवादत्वात् तदाह। ओतो णिदिति। सूत्रे
तपरकरणेन गत्यादिवदोत्वमिति भावः। तेन चित्रगुरित्यादौ न दोषः। अन्यथाङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेन
स्थानिवत्त्वेन गोतत्वाद्दोषः स्यादेव। अमत्वाकारान्ताभावादात्विधौ स्थानिवत्त्वाभावाच्च न दोषः। परे तु गोतो णि
दिति सूत्रे भाष्ये तपरत्वं प्रत्याख्यातं चित्रगुरित्यादौ न दोषः। गोः पूर्वत्वणित्वात्वस्वरेषु स्थानिवत्त्वप्रतिषेधात्।
हे चित्रगो इत्यादौ लत्वान्न णित्वान्न दोष इति अत्र वै सूत्रे भाष्येषु। द्योः सर्वनामस्थाने णित्वं वक्तव्यमिति। ओतोमित्सूत्र
भाष्ये उक्तमित्याहुः। सुद्यौरिति। केवलद्योशब्दस्य स्त्रीत्वाद्दृष्टुर्वी हि रुदाहृताः। विहितमिति। यदि तु वर्णग्रहणे पि प्रतिपदो
क्तपरिभाषा प्रवर्त्तते तदा व्यर्थोयं यत्नः। ऋतो ङीति। ऋतङ इति नेत्यर्थः। यत्त्वपवादापवादविषयेकादेशउदात्तेनोदात्त
इत्यस्य सिद्धत्वं वक्तव्यं तत्स्थानिकायादीनाम् स्वरितत्वापत्तिवार्त्तिकमारव्यावसरे वादेशेनास्युदाहरणमिति स्वरितो वे
ति सूत्रस्थभाष्यविरोधः। प्रकृते पूर्वप्रकृतिस्वरेण ऋतस्यान्तोदात्तत्वेशेषनिघातेन ङशब्दस्यानुदात्तत्वादेकादेशस्ये
कादेशउदात्तेनोदात्तत्वस्य तावतादौ तदुदाहरणसंभवादिति। तन्न। तृतीयादिष्वनभिधानेपि अन्यत्र तत्सत्वे
बाधकाभावात्। न च गोत इति सूत्रे द्यौः अवृद्धिर्वक्तव्येति वार्त्तिके द्योशब्दस्यैवोपादानादन्योकारान्ताभावइतिवा
च्यं। उपलक्षणतया व्याख्यानेनादोषात्। परे तु वीद्यद्युणामनभिधानेपि न क्षतिरित्याहुः। रायो हलि। अष्टन आइ
सत आविभक्ताविव्यनुवर्त्तते॥ ॥ इत्यजन्ताः पुंलिंगाः॥ ॥ ॥ विश्वेश्वरायनमः॥ ॥ ॥ रामः

73

तिभावः। कीरिति। कथालरित्यर्थः। गुणोनेति। ऋत उदित्सु सभ्यन्तरएव नातएव गोयडीति सूत्रे निर्देशः संगच्छते। इ
त्युक्तं। अप्लुतवदिति। ऋत्लृवर्णयोः सावर्ण्यादितिभावः। नाम्नि नीति। त्वग्ग्रसिद्धी चाभावाद्वर्णएवेतिभावः। ननु उल्या
स्य सूत्रे भाष्यकृता ऋति ऋत्वेत्यादिविधेययोः रफह्य गर्भलह्यगर्भयोः ह्रस्वदीर्घयोर्ग्रहणेकारेणात्र हि लकार ईम
स्य च्छोदुर्वारः। आमिन्च। तथाधातुग्रहणमित्यत्र रेफद्वयगर्भोपीति चेन्न। अकः सवर्णे इति सूत्रे उक्तोत्तरत्वात्। गम्लो
ति। यत्तु लसूत्रे उरण्रपर इत्यत्र ज्ञितिवक्तव्ये अणग्रहणसामर्थ्यान्नापूर्वेणेवसुत्रे भाष्ये लृकारस्य पाणिहितत्र लपरत्वा
र्थं परेणाणग्रहणस्यादितिसामर्थ्यात्रिरसंगता ऋकारस्य पाणिदूरीलोपेन न विशेषइति तन्न ऋकारांशेपि हल
रूपाणपरोरीति प्रवृत्तावफलाभावेनाप्रवृत्त्यातस्याह च पतिर्लृकारांशे हलरूपाणप्रवृत्तिरित्याशयात् वस्तुतईदृशाना
मभिधाने दृढमानं चिंत्यं। सेरिति। इनासहैसर्पः। चोपसर्जनस्येतिसत्वं। एकादेशस्य पूर्वांतवत्वेपि लिंगाद्यन्वयमर्थ
प्रतिपादकत्वादव्ययमिति महासंज्ञयास्यानस्यपत्वान्न विभक्तिलुक् स्यादेशात्स्वमाहुणस्तु नने इत्सेति ज्ञापको
न पूर्वेत्रिस्पद निमित्तकार्यंति पूर्वमेकादेशाप्रवृत्तेः। नवनांतः पादमितिसूत्रस्थेन न चेङः पदांतादतीति स्त्री १०
द११ भाष्येणविरोधात्सावीदृशानाप्रयोगोनुचितः सावपि पदत्वसत्वादितिवाच्यं। योगविभागसिद्धस्यासौ पदत्वस्य काचित्क
त्वेनादोषात्सावप्रयोगएवेसन्धेः। सय इति। न चासांतर्वर्ति विभक्त्यापदत्वादेङः पदांतादेत्यादिदुर्वारमिति वाच्य
म्। भाष्ये स्वादिष्विति योगं विभज्य स्वादिषु पूर्वं पदमित्यर्थः। ततोऽसर्वनामस्थाने यचि। सुवंतमिति। अनुवर्त्त
ते। अपचीतिप्रसङ्गप्रवृत्तिषेधः। तेन यजादौ सर्वनामस्थाने पूर्वं पदं न भवेच्चेत्सुवंततदपि पदं नेति व्याख्याने
नादोषात्। आतिदेशिकस्याप्यपानिषेध इति स्पष्टमेव। अतः पदत्वेचापदादिविधाविति प्रतिषेधाच्च। उत्तरपदस्
तदघटितस्य चापदत्वेकर्त्तव्ये तदंते विभक्तेःप्रत्ययलक्षणेनेति तदयोगविभागस्य लकप्रसाख्यानेन

ल०श०शे०मू० सिद्धत्वमपि तस्माद् इत्यर्थे नोत्तरा पदस्य गुणवाचकत्वात्पूर्वनिपात इत्यन्यत्र विस्तरः। सद्धार्थमिति। दिङ्नामान्तीत्यस्य बहुव्रीह
७४ प्रकारत्वादिति भावः। अंतरापेन गर्ये इति। अन्तरीत्यस्य शब्दार्थस्य विशेष्यत्वे इत्यर्थ इति भावः। अत्र नानमन्वेष्यं। हे
अंबेति। ह्रस्वे कृते संबुद्धौ अम्बे से इन्नाश्या आवितिप्रश्लेषात्। छदारं यदीति पठित्वा छत्रावापर्यंकस्येव ह्रस्व इति नियम
३४ माश्रित्य तत्केवलं ह्रस्वो ने त्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात्फलाभेदाद्यसामान्यतोपि वार्तिकमसंयुक्तविषयमित्याशयेनाह। अ
संयुक्ता इति। छदारं पदीत्यस्यांगत्वात् छदारावार्यं कांतस्य ह्रस्व इति नियमशरीरात् जगदवेत्यादौ ह्रस्वो भवत्येव। प
द्यपि जरसादेशस्येति। एवं चैत्वशीनुट्याडामानि सत्वात्पूर्वमेव कृते षु केचिदजादित्वाभावात्कोचेत्संनिपातपरि
भाषया जरसो नापत्तिरिति भावः। यद्यपि याडामो जरसपेक्षया परत्वात्तयोः   कृतयोः   द्वेज्जादित्वविघातादस्ये
74 संनिपातपरिभाषया न जरसः प्राप्तिरेवमेत्वे पि तथापि तत्र प्रश्लेषफलं दर्शयितुमाह। एवमिति। अत्र यदुक्तं तन्नि
जरश्च उक्तं। स्वाश्रयमिति। स्वरूपमात्र आकारः। स्थानिवद्भावेनापीमिति। न च ङ्याप्ग्रहणे दीर्घ आदेशो
न स्थानिवदिति ह्रस्वे आ इत्यस्य विच्छेदात् कथं दीर्घे स्थानिवत्त्वे न तल्लाभः ङ्याप्प्रत्यायो निको दीर्घ भिन्न आदेशो न
स्थानिवदिति तदर्थ इतिवाच्यं। याडापश्चो ङ्ङ्आप् आङ्ङ्च्चा पोङ्ङ्राम्न द्याम् हल्ङ्याविसेते   आकारप्रश्लेषमा
श्रित्य स्थानिवत्त्व निषेधप्रत्याख्यानात्भाष्य नयेच्छाका संबेनादोषात्। अत्र यत्नोदाहरणेष्वत्र भाष्यवार्तिकानां
फलभेदश्चापततीतिवामन भिध्यानं। यथा तिरव ह्रस्व आतिरवदाय इत्यादेः वदूपमाणदीत्यादौ दीर्घात्पूर्वे फलाभा
वेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तौ फलभेदस्यैवाभावाच्च। यत्वाकारान्तरप्रश्लिष्याकारस्तु पर एवापुनकदाचिद्पांतर
प्राप्त इत्यर्थ इति। तन्न। मानाभावात्। भाष्ये तस्यानुक्तेश्च। आवंतयदंगमिति। प्रत्ययग्रहणाद् इति परिभाषया तिरव रामः ७४

रमेति। रमपतेः पञ्चाद्यन्नूद्याप्। एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः। वान्येतादौ लिंगविशिष्टपरिभा
षयातत्त्वापत्तिः। आप इति पंचम्यंतेन सामानाधिकरण्यादंगस्येति। पंचम्यादिपरिणम्यते विशेषणे नतदंतविधिरि
त्याह। आवंतादिति। जसः शीत्यतः शीति वर्त्तते। रमे इत्ति यस्येति लोपो न भत्वात्। संबुद्धौ च। बहुवचनेऽलीसत्व
दिति। आङि चाप इत्यत आप इति चानुवर्त्तते। एङ्ह्रस्वादिति। संबुद्धेः प्रतिपदोक्तत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वयाह
लक्ष्यादिलोपात्प्रथममेत्वेन संबुद्धिलोपप्रतिभावः। संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वान्नात्र प्रवर्त्तते। आङि च। चेन प्र
कृतमो सिन्चेति परामृश्यते। घेर्ङिति। ती सतोनुवृत्तं ङीति स्याप इति पंचम्याषष्ठ्या विपरिणम्यत इत्याशयेनाह। ङिद्
वचनस्येति। सर्वनाम्नः स्या। आवंतात्सरस्सर्वनाम्नो विहितस्य स्यपि त्वेन सावर्ण्ये इति सिद्धं। अत्र ह्रस्वो नस्या
ट्स्यविधेयत्वेनोद्देश्यतासंभवात्। नापि ङितश्च नस्य आख्यानादत आपो ह्रस्व इत्याह। आपश्चेति। आवंतस्य गणे
पाठाभावे न सर्वनामत्वाभावादाह। एकादेशस्येति। अहणादि तिसर्वनामशब्देनेत्यर्थः। नन्वेवमप्यावंतत्वाभावः। एका
देशनिष्पन्नस्य लाभाभावात्। अत एव खट्वेत्यादौ पराद्विकन्दौवेनाम्नमाश्रित्यावंतादिति सेलोपि ऽक्तः। पराद्विवद्भावेनत
त्वेलब्धमप्युभयत्राश्रयणे तादिवलाभावादिति वाच्यं उभयत्राश्रयणे तदभावस्साध्येकदेशपुनत्वेपि सिद्धां
तिसंमतत्वाभावात्। तत्र तिङ्ते इत्यत्र धातोर्वद्भावः। परंतु। लिंगविशिष्टपरिभाषयावंतस्य सर्वनामत्वं आवंतत्वंतु
पराद्विवद्भावेनेत्याहुः। सर्वस्यामिति। इह परत्वात्स्याट् कृते सकृज्जतिन्यायात्सुट् न प्रतिपदोक्तस्येति दिक्। शब्दमु
ख्यार्थ विहितत्वादस्यतत्वं। पोत्तरेति। अनेकमन्यपदार्थे इति बहुव्रीहिः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति मात्रग्रहणात्संप्र
ससर्वनामत्वेपि पुंवत्त्वं। पोत्तरेति। [illegible] पोत्तरालभकारकाज्ञानविशेष्यासाप्र

ल०श०शे० भावात्। याडापइति सूत्रे भाष्येपि। अतिखद्वायै त्यत्र स्थानिवत्त्वात् ह्रस्वयाटः प्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः। आपग्रहणेऽदीर्घ
७५ इति स्थानिवत्त्वनिषेधात्। न च दीर्घत्वेऽप्यावत्तोऽभूत पूर्वं इति पाठप्राप्नोति लाक्षणिकत्वान्न स्थानिवत्त्वे तु तत्सामर्थ्यान्ने
ति लक्षणिभावप्रवृत्तिरित्युक्तं। यद्यपि स्थानिवत्सूत्रयाडापइतिसूत्रस्य भाष्याभ्यां हलङ्याब्भ्य सूत्रयाडापइतिसूत्रयोरेव प्रस्ते
वो लभ्यते तथापि भाष्यस्तुपलक्षणमिति सूत्रविषयोदाहरणानभिधानवैयर्थ्यापत्तेः सुधीभिर्विचार्यमित्याहुः। वृक्षा। अ
त्रराजिसाहचर्याद्भ्याजिः करणाट्टिरेव तेनान्यस्य विभ्रागित्यवैसाहुः। छन्दोवरौ ताभ्यां शब्दरूपं विशेषमादाय तदन्तग्रहणमि
त्याह। छन्दसीत्यपोरिति। छन्दसीत्युक्तेऽपिन दानिरिति चिंत्यं। पदसंतितु छन्दमित्यादि सिद्धये व्यधिकरणमेव। प्रतादेश
75 इति। अलोन्त्यस्येति वचनात्। अत्र जलोऽजली सितो जलीति पदस्यैति सिकारि त्यत्तो तइति वाऽनुवर्तते तदाहजलीति छेदः
शूठिलत्रकिं तीत्यनुवर्त्तेः प्रश्लेषादोशादेशाभावात् शान्तत्वेन यस्याप्राप्तौ छग्रहणं। अत्रापि सनुक्तानिर्देशो बोध्यः। त चा०७
स्यासिद्धत्वादिति। चयोर्द्वितीयाइत्यस्यानादे न्येतिसूत्रे भाष्यप्रयोगादिति भावः। टतपोरिति। धुड्भावे तस्य धुटित्तस्ये
ति त्यर्थः। नभवतीति। जश्त्वासिद्धत्वस्य नेत्यर्थः। शश्छोऽटि आप्तिरेवनेति वोध्यम्। केचित्विति। एकाचइत्युत्तरसूत्रेनुवृत्तसा
मध्येपि सम्बध्यत एवेत्युचितइति भावः। जश्त्वेनेति। यत्तु जश् शीति निर्देशात् आस्यनजश्त्वमिति। तत्राविकृतस्वरूपप्रवृत्ति
पादनेतात्पर्यादयस्मपादित्वेनभत्वात्तत्त्वतत्र प्राप्तौ न्यायसिद्धायां ज्ञापकत्वायोगाद्दुपदेशोऽजित्यादिनिर्देशैः
कुत्वाद्यनापत्तेश्च। अत्रमते भाष्यानुग्रहो विचार्यः। मांसपृतनेत्यस्य पदन्नइति सूत्रे संख्यानत्वादाह। शासादेवेति।
स्त्रीत्वादिति। पुंस्त्वाभावादित्यर्थः। नात्वनेति स्त्रीत्वादि सनुकर्षते। अत एव पुंस्त्वाभावान्नात्वाभावइति नोक्तं। नहि पुं
स्त्वाभावो नाभावाभावे प्रतिबन्धकः। नपुंसकेपि तदर्गीकारात् ङितिह। अत्र वाक्यद्वयमाधेयम्। आत्वाविकल्पे रानः
तिइयङुवङ्स्थानावितिवेतिन्वानुवर्तते। अंजेयूइति वेति स्त्रीवाचकाविस्तितन्नात्रार्थकस्यात्वाविति च। ७५

द्वस्य नावंतत्वं पञ्चावंतं खट्वेति न तदङ्गमिति भावः। न चापावंतग्रहणे तेनांगविशेषणं दावंतां तं पदंगमित्यपीदत्ति
खट्वायेत्यादौ दोषस्तदवस्थ इति वाच्यं। अंगस्य विशेषणत्वाश्रयणात्। एतेन श्रुतमाकारमादाय स्यान्तमनुबंधमादाय
ग्राह्यत्वानुसंधानात्स्यादेव पाडिल्यापत्तेः। तस्य लाक्षणिकत्वाच्च। ननु स्त्रीप्रत्ययेवाचानिकृत्त्वादादि विधिनिषेधो भाष्ये
पठितस्तत्त्वं यमस्य तत्र प्राप्तिरत आह। उपसर्जनेति। स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति वचनस्यैव भाष्ये पाठादिति भावः। अ
त्रोपसर्जनत्वं लौकिकमेव। स्त्रीप्रत्ययेषु शास्त्रीयोपसर्जनत्वासंभवात्। यद्यपि स्त्रीप्रत्यये शास्त्रीयोपसर्जनत्वमस्ति
तथापि न तेन प्रत्ययग्रहणे इति तदादिनियमप्रसक्तिः। एतत्सर्वं व्याख्यादर्शी ग्रन्थानुरोधेन। परे तु स्याकार इत्यलाक्ष
णिकत्वान्नात्र याड् वर्णग्रहणे पि तत्प्रवृत्तेः रोदित्यादौ भाष्ये स्पष्टत्वात्। न च खट्वायै इत्यत्र याडनापत्तिः सूत्रं तु ने
ष्ठायै इत्यादौ चरितार्थमिति वाच्यं। यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विना न संभवस्तस्यैव लाक्षणिकस्य तत्परिभाषाविष
यत्वात्। न चेह तस्यैकादेशात् प्रागपि तद्रूपसत्त्वात्। पदांगाधिकारे इति वार्त्तिके नांगस्य विशेष्यतया एवौचित्यबो
धनाच्च। अत एवावंतां तं पदंगमित्यपीभिप्रायेणेति खट्वायेत्यत्र सिद्धे पे (?) ति खट्वाए इति स्थिते प्रवृत्तं ङ्याप्ग्र
हणेऽदीर्घ इति वार्त्तिकं व्याख्याय श्रुताकारस्य तानुबंधाभ्यासाद्विनाशंकां केलालो (?) दाणिकत्वेन समाधाय कार
प्रश्लेषेण तत्प्रत्याख्यानं एतत्परिहाराय पापांतराकथनं भाष्ये। किंच। अंगस्य विशेषणत्वे वार्त्तिकस्य तत्प्रत्याख्यानाय
कारप्रश्लेषस्य च वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। किंच खट्वापाग्रहे ऽ खट्वापामित्यादौ याडनापत्तिः। किं चाकारप्रश्लेष
पक्षेपि दीर्घात्तरस्वाश्रयाकारत्वस्यानिवृत्तावनाप्त (?) मिति शंका। युक्तो वदीर्घान् पूर्वस्या निवृत्तस्य फलाभावदप्रवृ
त्तौ स्यान्निष्पाद्य बुद्धे रभावात्त [illegible] मादायस्यानिवृत्तप्रवृत्तौ माना

चंचा:
लुवंतस्य त्रिलिंगत्वेपि प्रथमलिंगग्रहणान्नित्यनदीत्वंभवतीतिभाष्येऽतो चंचा च ब्राह्मण्यै श्रेयसादौ २
ल०शा०शे०सू० वित्स्यनित्यस्त्रीलिंगाविलपंकस्य पूर्वस्य नैनैवल्कृत्ससंबंधत्वात्। अत एवातिश्रियेब्राह्मण्येयसत्वे ते न निषेधादव
७६ पवनदीत्वप्रयुक्तमपि नदीकार्यं न। ननु यथा खरकुट्यैब्राह्मण्येत्यादौ पुंवद्भावेन स्वलिंगप्रयुक्तकार्याभा
वस्तथातिदेशान्ननत्वं स्यच्चेदत आह्न इतिसूत्रेभाष्यकैयटयोः पुंवद्भावातिदेशेन प्रकृतिलिंगप्रयुक्तकार्या
तिदेशेन तद्विरुद्धस्वाश्रयकार्यप्रवृत्तिः स्पष्टं चेदं स्त्रियामितिसूत्रेभाष्ये पुंवद्भावातिप्रसंगस्याख्यानेपि यथादा
76 रादिशब्दैः पुंस्त्वेन स्त्रीरूपार्थस्याभावेन तत्प्रयुक्तेस्त्रीत्वेन पुंसो भानमितिन भवं। पुंस्त्वे वाच्ये नत्वमित्यर्थात्। २८
नचैवं खरकुट्यै इत्यत्रापि पुंवद्भावेन नित्यस्त्रीत्वात् सूत्रेणैव सिद्धमिति वाच्यं। आख्याविलसस्त्रीत्वविशिष्टमेव
यद्ग्रह इत्यर्थात्। न चायं तथा। स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुंस्त्वविशिष्टस्याभिधानात् यद्यपि पदार्थमात्रेण शास्त्रीयलिं
प८ गत्वेमास्ति तथापि व्यक्तिवस्तुपदार्थादिबोधकत्वकाले तत्तल्लिंगीयज्ञानेपि स्त्रीपुंस्त्वादिबोधकत्वदशायां तत्सत्वेमानाभा
वात्प्रकृते तु ब्राह्मण्येत्यादिविशेष्यदर्शनेन तत्सत्तानुमानात्स्पष्टं चेदं भाष्यकैयटयोरेवं श्रीशब्दात्क चिलुपि श्रिये
ब्राह्मण्येत्यादौ विकल्पापत्तिः पुंवद्भावेन स्त्रियामंगस्य वर्त्तनात् अत्र सूत्रे नित्यस्त्रीत्वाभिधानान्नेतिचेन्न। सत्य
भिधाने इष्टापत्तेः भाष्ये दृश्यमानं श्रियेब्राह्मण्येत्यादि तु कथं जंता। किंपि बोध्यं विपरीतं नित्यस्त्रीत्वानेवेशवादिनोलु
वंतःश्रियेब्राह्मण्येत्यादौ तदनापत्तिरेविइत्याहुः। यूकिं। मात्रे। यद्यपि यू इति दीर्घपरं तथापि विभक्तिविपरिणामेन न
घो२ य्वोह्रस्वाविलन्वयोबोध्यः। एतत्सर्वं वामीत्यत्रापि बोध्यं। इदु ङ्यामौदच्चघेरितिसूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे। इदु
द्भ्यां। अत्र नदीसंज्ञकेषु अच्चघेरौ दित्याभावाधात्। ङेराम् इतिसूत्रान्नदीग्रहणमनुवर्त्यत आह। नदीसंज्ञकाभ्यामिति। राम:
मत्यामिति। संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्ग्रहणं। त्रिचतुरो। अष्टन आ इत्यतो विभक्ताविति वर्त्तते। तत्कालंत्रि ७७

तत्र ह्रस्वयोरप्राप्ते दीर्घयोस्तु नेयङुवङिति निषेधादप्राप्ते विभाषाऽस्त्वित्यादिप्राप्तिमाशंक्य ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्र नित्यस्त्री-
लिंगाविति एवं विधो नियमो नाश्रीयत इति कैयटस्तु ह्रस्वांशमात्रविषयमित्याशयेनाह । नित्यस्त्रीलिंगाविति । अत
एवास्य दीर्घांशे निषेधविकल्पत्वं भाष्येऽनुक्तं । यू स्त्र्याख्याविति सूत्रे । तत्कथं च भ्रुवे ब्राह्मण्यै इति लिंगांतरविशि-
ष्टाभिधायकत्वेन तत्त्वाभावात् । परे तु अत्र विकल्पो भवत्येव । आख्याग्रहणं रहितत्वस्यैवात्र संबंधात् यद्वा
स्त्र्याख्याविति तदेव स्त्रीवाचकाविति तन्मात्रार्थकमत्र शब्दाधिकारात् तच्च ङिदादिप्रत्ययस्य विशेषणं । अत एव प्रथम-
लिंगग्रहणं चेत्यस्यात्रानुवृत्त्या व्याप्यकौ ह्रस्वौ च यङुवङ्स्थानौ च प्रवृत्तौ स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवतो न तु पुंव-
चकाविति वक्तव्यमिति वार्तिके तिरस्कृत्यैव ब्राह्मण्यै कमाभूत् अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै अति श्रियै ब्राह्मण्यै श्रियै ब्रा-
ह्मण्यै कमाभूत् । अति श्रियै ब्राह्मण्यै इति श्रियै ब्राह्मण्यै यू स्त्र्याख्याविति सूत्रे भाष्येऽनुक्तं । एवं चास्य निषेधविक-
ल्पकत्वमसंभवि । समुदायस्य केनापि शब्दाभावात् । अवयवस्य ग्राह्यत्वेऽपि तस्यानेन विकल्पाभावात् । ङिदादि प्रसंग-
स्यैवानेन विकल्पात् । एतच्च प्रवृत्तौ स्त्रीवचनाविशेषणे न संगच्छते । अत एवात्र वाक्यद्वयेऽपि विधिविकल्प एव दर्शितः ।
एवं चात्र नियमो नाश्रीयत इति कैयटो वाक्यद्वयपर एवोचित उपक्रमो निषेधपरतया व्याख्यानं तु स्त्र्याख्याविव्यस्य नित्य-
स्त्रीत्वार्थकत्वमजानत एकदेशिनो यू इति ह्रस्वयोर्ग्रहणमिति पक्षोपपादनेऽस्तीत्यभूतमिति तन्नादरणीयं । यत्तु दीर्घ-
वाक्ये स्त्र्याख्याविति दृष्टौ तत्तदंतस्यैव विशेषणं । पुनः रणेन तदंतविधिः अंगस्य च केवलस्त्रीत्वं विशेषणमेव ह्रस्वघ-
टितवाक्ये पि स्त्रियामित्येतन्मात्रमुभयोर्विशेषणमिति तन्नु चिंत्यं । भाष्यात्तदलाभात् । नेयङुवङिति सूत्रे तु नेयङाद्या-
दिप्रत्ययविशेषणं स्त्रीत्वं तदादिप्रसंगे यङादिविशेषणतायैवोचितत्वात् । पदसंज्ञाणस्य ध्रुवावितिभाष्योक्तेः स्त्र्याख्या-

यलोपौ टित्वान्ङीप्। इयङिति। स्त्रीशब्दस्येकारांततत्वादियङ्वानुवर्त्तत इति भावः। गुणं ने ति। जसि चेति गुणः। अ
ङो नात्रच घेर्ह्रस्वस्य नद्याप इत्येते रित्यर्थः। बाधत इति। स्त्रीशब्दस्य पाङिस्यनेनान्वयः। नुमेकोचीति। पूर्वेकाइकोतोवी
र्घे सति यत्फलितं तदाह। औसावेति। अजादौ यइ यादेशो विहितः उपसर्जने पुंसि विद्यमानस्य स्त्रिया। स्त्रीशब्दस्यौ
सादिषु चतुर्ष्वेवं नत्वन्यत्र गुणादिभिर्वाधादिति भावः। पुंवद्भावादिति। तृतीयादिषु भाषितपुंस्कमित्यनेनेति भावः।
ननु ह्रस्ववाक्येप्यस्त्रीत्यस्य संबन्धेन स्त्रीशब्दावयवभिन्न ह्रस्वेवर्णांतादित्यर्थेन कथमत्र प्राप्तिरत आह। अस्त्रीति।
तत्र बीज माह। तत्त्वं वृद्धस्यैवेति। प्रसज्यप्रतिषेधस्तु न वाक्यभेदापत्तेः। नन्वियङुवङ्स्थानावित्यनेनापि ह्रस्व
77 स्येह निषेधः किं नेत्यत आह। दीर्घस्यायमिति। तत्र ह्रस्वपदाभावादिति भावः। अयं सेनामितिश्रीः। क्विब्वचीत्यादिनावा
गित्यत्रेव कर्मणि क्विप् दीर्घो। अङ्पंतत्वान्न सुलोपः। नेयङु। ङ द्वयेन्चारणं स्पष्टार्थं स्थानशब्दो भावल्युडंतः इयङु
वङोः स्थानं स्थितिर्ययोरिति बहुव्रीहिः साच वाधकाविषये एव तेन प्रकृष्टाधीः प्रधीः प्रध्ये इत्यादौ न निषेधः साचो
पलक्षणं व्याख्यानात्। तेन हे श्रीरित्यादौ निषेधसिद्धिः श्रियावित्यादौ तत्स्थितिसत्वात्। यत्र नदीकार्यं श्रियेगेवाधकावाधिते
यङादिस्थितिः क्विचिद्दृष्टा तस्य तदवयवस्य च निषेध इति फलितमत एव प्रकृष्टाधीर्यस्याय स्यवा प्रधीरित्यत्रावयवधीशब्द
स्य नदीत्वं भवत्येव। तदुक्तं भाष्ये। अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति । चेदियङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानयोरविद्ध्योः प्रतिषे
धः प्राप्नोति। अवयवस्य यङ्वङ्स्थान त्वात्। प्राध्यै। प्रध्यै इत्यत्र लं गेरूपग्रहणाद्यस्यागस्य प्रवृत्तौ भवतस्तस्यैव ग्रहणं न
चैतस्यागस्य प्रवृत्तौ भवता इति। श्रियै इति ङिति ह्रस्वश्चेति विकल्पः। वामि। आमीति च्छेदः। प्रधीशब्दस्येति। प्रकृष्टं ध्यायतीत्य
र्थकस्येत्यर्थः। वृत्तिकारादीनामिति। अयं भावः। भाष्ये प्राध्यै प्रध्यै इत्यादावियङ्स्थानत्वान्निषेधमाशंक्य यत्र नदीका राम:
र्य्यं श्रिये गे इत्युक्तरीत्या समाहितं तत्र न बहुव्रीहिः कदाप्याप्तेः किंतु प्रकृष्टं ध्यायतीत्याद्यर्थकं तत्र। तत्र कैयटोक्तनित्यस्त्रीत्वा ७७

भार्यः तृतीयांतेन समासः। भार्येभिरणीयः। अचिर। अलोंत्य परिभाषयैव सिद्धे ऋतइति। अनुवर्तमानतिस्चतसृइत्स
स्पष्टकृतलकल्पनापानपत्यात्रिचतुरोरितस्यैवानुकृष्यापत्तौ रादेशान्ततिस्चतसृ त्वोविधापत्तिरिति दिक्। नुमचिरेति।
अत्राचिरांशेन तिसृतितिनिषेधोमृतं। एतेन स्त्रीलक्तिपार्थविशेषविभक्तिसंज्ञानिमित्ततिस्त्राद्यपेक्षपानुडंतरंगइत्यपास्तं।
अतोनिषेधादेवाप्यसंज्ञाकृतावहिरंगत्वानाश्रयणात्। अन्यथामिप्रत्ययविशेषापेक्षत्वे विसंज्ञार्थविशेषानपेक्षत्वेनांतरं
गत्वात्त्रयादेशोतद्संगतिः। स्पष्टैव वस्तुतः स्वरूपेणोपादाने नबहिरंगत्वं किंतुकेनचिद्विशेषधर्मेणोपादानेएवेति वि
शेषापेक्षत्वसवहिरंगत्वमेवनेत्तिचरुदध्यातोनिरूपयिष्यामः। तृज्वत्स्नेभाष्येतृज्वत्तिस्रेति ज्ञापकाद्वादेशोनुड्विषये
नपूर्वविप्रतिषेध नतुनसिध्यति अपवादविषयेविप्रतिषेधाप्रवृत्तेः। रादेशस्यसर्वापवादत्वादित्युक्तं। निच तुरोविशे
षणादिति। स्त्रीनिष्ठसंख्यायावर्तमानयोरित्यर्थइतिभावः। नेहेति। त्रिप्रादसप्तधुन पुंसकत्वे त्रिवेसमुदायस्यास्त्रिपां १८
कत्वेरंगविशेषणत्वेआदेशः स्यादितिभावः। आमितिति। तत्रामूधक्षीवहुवचनमेवाप्यधिकारादतोनङ्रामित्रयादे
प्रवृत्तिबोध्यं। प्रियतिसेति। अंगविशेषणत्वेत्राप्तिः स्यादितिभावः। प्रियाजसत्रिजसइतिस्थिते तरंगानपीतिन्यायेन
विभक्तिलुकिपुनःसुपितदंतविधिनानिर्दिश्यमानपरिभाषयात्रिप्रादस्यादेशस्ततोनधातत्रेतिकपूनसमासा
र्थालोकिकवाक्येऋकारांतोत्तरपदत्वाभावात्। ऋदुशनेत्यनङ्। प्रियतिसृणांइत्यादि। अत्रनुमःपरत्वात्तिस्रादे
शोपुनःप्रसंगविज्ञानेननुमनेति लितिज्ञापकेनसामान्यतआगमविषयेरादेशोनेतिज्ञाप्यतेप्रसयोतरेतिसृ
त्रिचेमोभाष्येप्रयोगो। द्विरलेइति। वाहिरंगासिद्धत्वंतुनयासयोरितिनिर्देशेनानित्यत्वान्नप्रवर्तते। विभक्ताविति पु
वारनाकावित्यत्रभाष्येयावातृडयास्फूनेतत्परिभाषयादोषसुपाठश्च। सर्वेति। सर्वत्रयोस्वीतिङीप्। यूस्त्रेतिचेतीका
रलोपः। लक्ष्मीरिति। कृदिकारादित्ति ... इतिस्त्री। स्यायत्तेड्टे टिलोप

संनिपात
लक्षण
तस्यन
क्तिः

बेधात्मज्ञः प्रमादइति विरहपीडि तत्वेनानवधानलक्षणेन प्रमादः सच विरहपोषकत्वात्काव्यगुणः। एकाद्युत्तर
एकोत्तु यस्मिन्तादृश मुत्तरपदं यस्येति सूत्रेबहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः। उत्तरपदत्वनेनास्यवाक्यस्य समासपदघटि
तवाक्यैकदेशत्वानुमानात्समासोविशेष्यइत्याह तस्मिन्समासेइति। आरभेति। प्रातिपदिकांते त्यनेन विकल्पेनणत्वे
त्वे सिद्धेइत्यर्थः। पुनरिति। णत्वग्रहणेनुवर्तमाने इत्यर्थः। पणमिति। इन्करेतिपणमित्यर्थः। भेकजातावितिं। स्त्रीलिंग
दूपदी भेकी वर्षाभ्वीकमठीडुलिरित्यमरादस्यवाह्वादित्वेनवाङीपितिभावः। अन्येत्वस्यगौरादिपाठाभावात्समेवङीपं
वाद्रे
भेक्यांपुनर्नैसांत्स्त्रीतियादवस्यसुतः पुत्रः स्त्रियांत्वमीहुदुहितरमितिवान्निलङ्पतत्वे नुपपत्तेरित्याहुः। गौरादी
त्वादिकल्पनेमानाभावात्। अमरेत्ववर्षाभ्वः कमठीदुलिरित्येवपाठइतिसुबोधिकारइतिमाधवस्तदनुसारेणमू
त्तवोध्यं। टापङीपोनत्वइतिक्षत्रियायत्वात्प्राप्नोतितन्नेति व्याख्यानादितिभावः। स्वस्त्रादिषुमातृशब्दस्यनन्द्रादिसाहचर्य
यीत्वसिद्धत्वा स्वसंबंधिकजननीवाचकस्यैवग्रहणं सन्निपातपरिभाषये वतिसृचतस्रोङीवभावेसिद्धेतदनित्य
त्वज्ञापनार्थं तयोर्ग्रहणमितिकेचित्स्वस्रादिषुतिसृचतस्रोः पाठोनार्षइतिकल्मेजंतसूत्रस्यभाष्यस्वरसः॥
इत्यजंताः स्त्रीलिंगाः॥ ॥ अतोम्। अतइत्येतदधिकृतस्यांगस्य विशेषणं स्वमोर्नपुंसकादितिचानुवर्त्तते। अ
मलुग्बाधकोयेननाप्राप्ते इतिन्यायात्। अमितिछेदोनतुमितिज्ञानमित्यादौसुपिचेतिदीर्घापत्तेः। संनिपातपरिभा
षयादीर्घवारणेतुहेज्ञानेत्यादौसंबुद्धिलोपस्यानापत्तिः। सुनिमित्तस्यप्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्यप्रत्ययलोपेनवि
नाशात्। अतएव ऊङृहस्वादितिसूत्रेज्ञानेत्यादौमलोपायकतरदित्यादौलोपाभावायचांगाद्वेपदाधिकरणान्वय
हत्यदानुवृत्त्यं आस्थितंताभाष्येनतुमितिच्छेददत्ताइत्यलंभाष्यविरुद्धकल्पनये तिदिक्। जसःशी औङआपइ
त्याभ्यांशीऔज इतिचानुवर्ततेत्याह लीयादित्यादि यस्येतिचइत्याभ्यांतस्येस्य यः। आख्यानान्दस्येत्यधि रामः
७८

78

भावेनदीत्वाप्राप्त्याभावात्संगतिरतः स्त्रीविषयावेव यौ यू नित्यमित्यत्र भाष्ये एवकारो भिन्नक्रमः नित्यमेव यौ स्त्रीविषयावित्यर्थः।
नित्यमेवेत्यस्य पदान्तरं विनापीत्यर्थः। खलपूकटप्रूग्रामण्यो नां क्रियाशब्दतया पुंसि मुख्या वृत्तिः पुंसः खल्वपमनुचितत्वाध
र्मिशक्यत्वाभ्दयर हितत्वाच्च। अतस्तेषां न पदान्तरं विना स्त्रीवृत्तित्वं आनादित्वे स्त्रीपुंससाधारणमिति। अत्राहुश्चिवी
जन्तुस्तत्र भाष्या ध्रुवा रैः इष्टानित्यस्त्रीत्वा लाभः। भाष्योदाहरणे बहुव्रीहिरेव। कर्तुन। ऋकारसाहचर्येण पस
वृत्तेः प्राग्नदीत्वं तदुत्तरपदकैव तत्प्रवृत्तेः धीशब्दस्येयङ्स्थानित्वेन प्राङ्नदीत्वनिषेधाज्जातिपूर्वकत्वा घणेपिसुल
भः। भाष्ये प्रधीरिति चिंत्यमेतत् क्रियाशब्दत्वेन नित्यस्त्रीत्वाभावादिति कैयटस्तु चिंत्यएवेतिदिक्। लक्ष्मीवदिति। स्त्रि
यामिति शेषः। पुंवद्रूपमिति। उक्तविग्रहे नित्यस्त्रीत्वाभावात्पुंसीव स्त्रियामप्यनदीत्वादिति भावः। प्रकृष्टा धीरिति विग्र
ह इति ईदृशपदघटितविग्रहे इत्यर्थः। तेन कर्मधारये बहुव्रीहौ च सर्वलिंगेपिमतद्वयेपि लक्ष्मीवद्रूपमिति ग्रह
णं चेत्यवयवधीशब्दस्य नदीत्वान्न याडिति निषेधस्योक्तरीत्याप्राप्त्यभावादिति भावः। विशेष इति। लक्ष्मीशब्दापेक्षयेत्यर्थः।
श्रीवदिति। स्त्रियामिति शेषः। विशिष्टस्यापीयङ्स्थानित्वेनाङि दाभो विकल्पस्यान्यत्र निषेधस्यप्राप्तेरिति भावः। पुंसि
तादृशबहुव्रीहावपि नदीत्वेन याडिः एवमवयवस्य निषेधात्समुदायस्याप्राप्तेश्च। पुंवदिति। सुष्ठु ध्यायतीति विग्रहे इति
शेषः तत्र नित्यस्त्रीत्वाभावेन पुंसीव स्त्रियामप्यनदीत्वादिति भावः। इति विग्रहे त्विति। ईदृश पदघटितविग्रहकस्त्रीलिं
गबहुव्रीहौ कर्मधारये चेत्यर्थः। तत्र बहुव्रीहाववयवस्य नेयाडिति निषेधः ङितितु समुदायस्य विकल्प इति बोध्यं। स्त्रियां
च। अत्रासंबुद्धौ सर्वनामस्थान इति न संबध्यते। आरंभसामर्थ्यात्। ऋतोभ्य इति। तदन्तशब्दानां बहुत्वाद्बहुवचनं प्रा
तिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिः स्त्रियामिति त्वाधिकारः। क्वासि हे सुभ्रु इति। रावणेन सीतापहारोत्तरं रामविलापोयं
विधिना लयाहापितस्याजितः सहे सुभ्रु का सीये बहुविलापेत्यर्थः। नेयङुवङ्स्थानावयवस्य समुदायस्य च नदीत्वनि

ल०श०शे०भू०
७९

दिति। नुमर्थेद्वयेतिशेषः। शब्दांतरप्राप्त्याजलंतं जंतत्तदाणभेदाच्च नुमं तस्यानित्यइति भावः। केचित्तु शिभावात्परत्वाज्जरशितत्तः
शेऽजलंतत्वान्नुमित्यर्थमाहुस्तत्र यद्वक्तव्यं तन्निजेरशब्देउक्तं। सांतमहत। सांतेतिलुप्तषष्ठीकं पृथक्पदं संयोगस्येत्यनेनस
मानाधिकरणं नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनुवर्तते तदाह। सांतसंयोगस्येत्यादि उपधाग्रहणं च पूर्ववि
मात्रोपलक्षणं। पारिभाषिक्युपधाया हासंभवात्। सर्वनामस्थाने इतिच्चसांतसंयोगविशेषणं। अतएव हंसच्छिरांसीत्यादौ
नदोषः। यद्वानंत्यविकारे त्यसदेशस्येति नदोषः। मांसपचन्या। इतिमांसस्यपचनीत्यर्थः। मांसस्य पचिल्युट्‌ घञोरिति
सिद्धार्थानुवाद एव शब्दत्वे नचसादेश्यं नलुमतं तस्य च नित्यत्वमित्यभिमानः। कृत्ताविति। भाष्यस्वरसत्वेन
नुवृत्ताविति भावः। मांसस्पृहदसीति मांसस्तत्कारः स्याभ्द्यादौ प्रत्यये छंदसीत्यर्थः माभ्दिः शरभ्दिर्दुरोदरं तवेत्युदाहरणं। ह्र
स्वइति। क्लीववदर्थे वर्तमानस्याजंतस्येत्येवसामर्थ्यात्प्रातिपदिकलाभे प्रातिपदिकस्येत्येतत्सत्वप्रधानस्येत्यर्थकं तेन
काण्डेइत्यादौ प्रतवद्भावेन प्रातिपदिकेपि नह्रस्वः विभक्त्यर्थसंसर्गे पि विशेषणत्वानाक्रांतत्वेन प्रकृत्यर्थोपेक्ष
याप्राधान्यमस्त्येव प्रथमायाः अपि अनभिहितशक्तिरर्थ इति तत्रापि तत्संसर्गकोबोध इति तस्याः प्राधान्यं काण्डे तिष्ठत इ
त्यादावाख्यातार्थकर्तुः कर्तृक्रियाभावेनाक्रियायामन्वयेतदभिन्नप्रथमार्थस्यापि तेन संबंधेनान्वयात्तस्य प्राधान्यं
स्पष्टं चेदं भाष्ये। ज्ञानवदिति। दीर्घेतिलप्रयुक्तोनकश्चिद्विशेष इति भावः। श्रीपाणीत्यादावेकाजुत्तरपदेतिणत्वं भवत्येवे
तिबोध्यं। इकोचि। सुपीति वक्तव्ये विभक्ताविति चिंत्यप्रयोजनं विभक्तौकिं मधुनइदं माधवं। हेवारे हेवारीति। अतएव को
चीतिसूत्रस्य मिह किंचित्प्रयोइतिएङ्ह्रस्वादितिसूत्रस्य हेत्रपुइतिच भाष्यसंगच्छते कच्चौत्वेति। वृध्यादीनांक्रमेण
गावौहरोकोपाहरये इत्यवकाशः नुमो वारिणी इति गुणवृद्धिशब्दाभ्यां तच्छब्दविहितयोरेवग्रहणं तेन द्वेतानीत्यादौ न पू रामः
र्वविप्रतिषेधेन नुम्। औत्वग्रहणं च चरितार्थं दीर्घत्वाज्झलद्भावे स्येवतु नोक्तम्। धातूणीत्यादौ वराणां गुणस्यादीर्घत्वेनततः पूर्व ७९

79

त्यदितइत्यत १

कारकेन नैस्त्यद्वितोनुकष्यते तदाह।अस्येत्यादि।अस्येति किं।आगत्यं।औङः श्यामितिइतएव निर्देशादस्य नित्यस्त्री
त्वंबोध्यं।औङ इति स्वरूपकथनं स वेंङ्सस्यमाधिकारेणसिद्धेः।जश्शसा।आसन्नसुवेदमाख्यानात्।नपुंसकस्यइदितोनुमिति
सर्वनामस्थानइतिचानुवर्त्ततेअंगस्येतिच प्रकृतं।तच्चफलेऽपिविशेष्यते।नपुंसकस्येतिगृह्यमाणस्याभावादंगस्यैव
विशेषणं।अस्थिदधीत्यादौलुग्गृह्यमाणस्यैव प्रकरणात् श्रुतेर्बलवत्वात्।अतएवत्रिचतुरोस्त्रियामितित योरेवावि
शेषणमित्याकरः।उपधायादीर्घइति।सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविसनेन्तेतिभावः।शेषमिति।कर्मणिघञ्।घञजपाः पुं
सीतितुप्रायोवादः।अदड्डेतिपाठः।दस्यभ्कुलङस्य योगांतलोपश्चादेशस्तरूपभंगभिप्रानकौतइतिकैयटः।पंच
भ्यइति।अधिकव्यवच्छेदायास्यसवाह्यं तगर्णलात्।परेलङतरादिभ्यइतिविरुद्धविभक्तिपंचमंतलादंगस्येलनेनान्वया
भ्यइति।अधिकव्यवच्छेदायास्यसवाह्यं।सर्वादिस्त्रूत्रेस्यस्य एवंच परमकतरकुलमित्या
नर्हमितिइतरादिभ्योविहितयोःस्वमोरंगसंज्ञानिमित्तयोरित्यर्थइतिभाष्येसर्वादिस्त्र
दैनादड्यत्तुकैयटेनार्धद्वारकंविधानमाश्रयितव्यंतेन परमकतरदित्युक्तं।तन्न।तस्य यदिङ तराद्यर्थगतसंख्याभि
धायिनइत्यर्थस्तदा पंचम्यंताताद्दृशार्थप्रतीत्यसंभवः।यदि प्रकृत्यपेपंचमीतदाविरुद्धविभक्तित्वादितिभाष्यासंगति
विधानस्यसर्वत्रानाश्रयणेनार्थद्वारकंविधानमितितदुभयासंगतिश्चनचैतदर्थमुपसर्जनप्रतिषेधारंभोसर्थःस्यादि
तिवाच्यंतदुपसार्व्यानार्यैवतन्दाषप्रवृत्तेः।परमकतरादिवाद्यन्तयेऽवश्यायपूर्णयविहितविशेषणेनैवातिकतरा
दिवाकृतोसमर्थ इतितदाशयःसदादीनामइसूत्रपक्षेतत्वात्सदादीनामित्यपेद्वारकंविभक्तिविशेषणमास्थिदधी
सादावंगतथात्द्विशेषणंव्याख्यानाद्वित्यपितन्नैवभाष्ये स्यष्टमित्याहुः।एकत्रैककुलेनदस्यङइतिभावः।ड्विफ
लमाह।टेः।तिविंशतेरित्यतोडितीतिवर्त्ततेभस्येतिचाधिकृतं।पंचमइति।ड्टोमटेभलाभावइतिभावः।अन्यत
मस्येतिङतरादिष्वपाठादितिभावः।एकतरमित्यादिरूपाणि...कतमस्यलेकतमदित्येव।परत्वा

ल०शा०शे०पू० दिकु। स्नुबेतिमांसपृत्स्नूनां पदादिषु संख्यानमितिवार्त्तिकेनेतिभावः। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। नन्वनित्यत्वादेवनुम्सि

८० द्धः किं पूर्वविप्रतिषेधेनेतिवाच्यं। तदुक्तंनुमिकृतेपि प्रग्गाधिकारे तदन्तविधिसत्वेन पदागमाइतिन्यायेन नुम्विशिष्ट

स्यत ग्रहणेन ग्रहणं सूत्रेषष्ठीनिर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्य नुमाव्यवधानमित्यस्याभावेनत्तज्ज्वलप्रवृत्तेःसकृद्गति

न्यायान्न पुनस्तज्ज्वलं। नन्वयं कथंश्रेष्ठुने इत्यस्येवभाष्येउदाहरणान्तरेयादिषु चीसेतद्विषयकएवान्ययाप्रत्य

योपस्थितसर्व नामस्थानोदाहरणस्यागे वीजानापत्तिरितिचेन्न उदाहरणस्य स्कोचकत्वेमानाभावात्। तदुक्तं

80 नचोदाहरणमादरणीयमिति। उदाहृतातिरिक्तोदाहरणभावइत्येवपरतयानादरणीयमितितदर्थइत्याहुः। सुत्येति।

अत्रशोभनलवनकर्तृत्वंप्रवृत्तिनिमित्तं। धुवत्वेहृस्वाभावेनाधिलान्नाभावोननुमभावाच्च यणः। धात्विति। अनङ्

ननलुमतोतिनिषेधात्धारणादिकर्तृत्वंचास्येकंप्रवृत्तिनिमित्तं। हेधातरिति। हृस्वस्यगुणइतिगुणः। एचइग्घ्। अत्रो

देशइति। कर्मणि घञ् हृस्वपदेनकर्मधारयोनिर्धारणेसप्तमीसौत्रमेकवचनंतदाह। आदिश्यतइत्यादिमध्येइत्यपपा

ठः। तद्योगेषष्ठ्याएवौचित्यात्। एचाः पूर्वभागोऽवर्णसदृशउत्तरस्तुइवर्णेवर्णसदृशस्तत्रोभयातंरतमहृस्वाभावात्

वर्णादेः प्राप्त्व यियेणभावापेदंतदाह। इग्वेति। यथाप्राप्तमेवनियम्यतइतिनपुष्पासंस्वंहृस्वएच्लनास्त्येवएऔङितादौदीर्घनि

ववर्णे हृ देशादितिस्पष्टंभाष्ये। नचार्धमात्रावर्णस्या अर्धमात्रे वर्णो वर्णयोरिति उत्तरभूतस्यात्तत्सदृशइत्येवभविष्यतीतिना

धःसूत्रेणेतिवाच्यं। अर्धमात्रावर्णस्यार्धमात्रेवर्णेवर्णयोरित्यस्यापिपदांसम्भूतावेचइतिसूत्रेविनिगमनाविर

हाश्रयेणभाष्येउक्ततयासमप्रविभागपदांसैवभाष्यकृतस्संमतत्वादित्याहुः। प्रशीनामिति। नचरायोहलीतिविषयसप्त

मीतिप्रागेवात्वंनिर्दिष्टपरिभाषाबाधेमानाभावात्। आत्वेकृतेनुडनापत्वाहलादिविषयाभावेनपूर्वं मालाप्रवृत्तेस्त्र रामः

केचित्तुनुटोनिमित्तस्यसंनिपातस्यदीर्घेणविनाशावश्यकत्वेनतद्विषयेसंनिपातपरिभाषायाविषयएवननामि ८०

नुमनापत्त्यात्तद्दसिध्यापत्तेः। तृतीयादिषु। भाषितःपुमान्येन शब्देनेत्यर्थे पीलुशब्दे तिप्रसंगस्तस्माद्भा
षितःपुमान्यस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्तरूपेर्थे इति अत एव संविज्ञानो बहुव्रीहिः। भाषणक्रियायाः स्वकारणतयादिष्टशब्द
स्य क्लीबेन समानानुपूर्वीकः समानार्थश्च गृह्यते प्रसंगाभावात्। ततोऽश्रीग्रामण्यंतस्फलितमाह। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति। इकोऽची
ति नपुंसकस्येति चानुवर्तते तेन च तत्र बध्यते त्राप्यां स्वपमाने। इकइति किं। श्रीपेण। टादौ किम् अनादिनी। अपंचहृस्व
नुमोरभावातिदेशः क्लीबलविशिष्टार्थवाचकस्य पुंविशिष्टार्थवाचकरूपातिदेशो क्लीबलरूपार्थवृत्तेस्तु अप्रवृत्तः सर्वका
र्यीप्रवृत्तौ रित्यन्यत्र विस्तरः। अस्थिदधि। नकारादकार उच्चारणार्थः। अनङ उदात्तसोच्चारणेन सिद्धाद्युदात्तग्रहणम
सतिपत्लेऽउदात्तादिशब्देरनुपात्तत्वेगुणाः उदिवदितत्वन्ति ज्ञापनार्थं ज्ञिचतुरोरिति सूत्रे तिसृचतस्रि सत्र वद्वृन्न पुक्तेति
दात्तेकर्तव्ये आद्युदात्तनिपातनं विवदार्थं निपातनं नामान्याद्वृशेषप्रयोगे प्राप्तेन्यादृशप्रयोगकरणंवथा देशोपिहंस
नुपरूपेतोदात्ते अनुदात्ते वोच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं विवदार्थं तदुक्तं असतियत्ने इति। परमास्थिशब्दादावंतोदा
त्ते उदात्तगुणस्याविस्पष्टत्वेनात्र तावद्वदापानमानमितिभाषेस्पष्टं। उदात्तलफलं दध्नेत्यादावल्लोपे उदात्तनि
वृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं दध्नीत्यादौ अवणं च ज्ञापनफलं तु तालोभिन्नस्वरकोतानां त्रयंदुशोने सनेनत
त्स्वरकानङ्सिद्धिरितिदिक्। तदंतेति। प्राग्लादितिभावः। अत्रापि नपुंसकस्येति संबध्यते तेन धात्रा ब्राह्मणमहनेति
किं प्रसपेद धेनेत्यादौ न। तं चक्ष्य हमाण प्रैव विशेषणं तेनातिदध्ना ब्राह्मणेनेत्यादिसिद्धं। सुधियेति। शोभनज्ञानव
त्वरूपैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्सुवत्। प्रधीशब्दे प्रकृष्टज्ञानवत्त्वमेकं तत्। मधुनेति। मकरंदमद्यमाक्षिकवाचिनः पुंन
पुंसकयोः सत्वात्पुंवत्वं। ह्रीकाविकारवाचिनो नित्यनपुंसकत्वात्तु न। सचमाक्षीकं मधुनक्षयोरित्यमरेणोक्तः। भाष्ये
मधोस्तन्मा इलस्य लिंगस्य योदाहरणं तु माध्वीगौभवंतन इति लिंगासिद्धेः क्षीरवाचिनपुंसकमधुशब्दाभिप्रायेणेति

ल॰श॰शे॰ कयत्तयापवादत्वपदेपिदादिपदस्योपदेशकालिकदादित्वव्रक्षदाकागे। चितात्तदनंतरं दादेरितिवर्त्तितेइतिभाष्यस्योक्ताश
८१ यमजानतो घ्रोदादेरित्युच्यते कथमधोगितिशंकायामेकाचइतिसूत्रापेमिथ्रसंगान्निर्णेतुं धातोरवयवोयोदादिरित
र्थमुक्त्वागदप्रियतेरप्रत्ययेगर्द्ध विसादोभ्यूभावापोत्तरसूत्रेऽवश्यकवैयधिकरण्यमुक्त्वादोग्धेतितुव्य पदेशि
वद्भावात्सिद्धमितिभाष्येउक्तं। तत्रोत्तरार्थं वैयधिकरण्यमावश्यकमितिवदतातत्स्येहानावश्यकत्वसूचितं तेनचदा
देरित्यस्योक्तार्थकत्वं सूचितमित्य न्यत्रविस्तरः। धुगित्यादिसिद्धप्रयोगोनोक्तः। औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशि स्यदे
कस्यग्रहणमितिपरिभाषातु तत्रतत्रोपदेशग्रहणं कुर्वत्सूत्रविरोधेनतरप्तमपौघोत्वसंतस्येत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरो
धेनचाप्रामाणिकी तत्राहि भाष्येइदमुक्तं। इदंहिव्याकरणे सर्वेष्वेवसानुबंधकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूप
81 मितिरूपनिर्ग्रहश्चशब्दस्य नांतरेणलौकिकंप्रयोगं तस्मिंश्चलौकिकेप्रयोगेसानुबंधकानांनास्तीतिकत्वाद्वितीयःप्र
योगउपास्यते कोसावुपदेशोनामेति। अनुबंधप्रस्तावात्सानुबंधकेयुक्तन्यायस्यान्यत्रापितुल्यत्वादितिबोध्यं। एकाचो। झस
झषंतस्येतिवक्तुंयुक्तं। भषपदाशक्तिकल्पनेनलाघवात्। नित्यमिति। धुग्भ्यामित्यादौपदांतत्वादेवसिद्धिरितिभावः। साम
र्थ्यादिति। स्ध्वोर्ग्रहणस्येतरव्यावृत्त्यर्थत्वेतुतदनुवृत्तेःफलाभावइतिभावः। धातोःकिं तद्धाडित्यादि। नत्वदुहेर्घत्वेधात्ववय
मेकाज्झषंतं इति उघितिच्चतत्राद्योनझषंतोत्येनवशदुघितितुनावयवइतिकथंभभूभावोतआह। व्यपदेशिवदितिविशिष्टो
वा ४ पदेशोमुख्यव्यवहारःसोस्यास्तीतिव्यपदेशीतेनतुल्यमित्यर्थः। इदमाद्यंतवत्सूत्रेभाष्येस्पष्टं। एकाचःकिं। दामलिट्। वशःकिं
क्रोत्स्यति। झषंतस्यकिं। दास्यति। धुगिति। अलसंतस्येतिसूत्रेऽधातोरितिनिषेधेनकारकंप्रत्य प्रधानभूतक्रियावा रामः
चकस्यापिधातुत्वादितिभावः। नचधातोरुच्यमानंकार्यं तत्प्रत्ययेभवतीतिपरिभाषयाकथमत्रघत्वादितत्प्रत्ययोधातु ८१
संशब्देनविहितःप्रत्ययवाच्यः। अस्यपदांत निमित्तत्वेनप्रत्ययनिमित्तत्वाभावात्। अतएवाप्रशान्नित्ति चरिता र्थ

इति दीर्घस्तु सुप्येति दीर्घे नित्यत्वाद्बाधते इति माधवाशयमाहुः। ग्रामणिकुलमित्यादौ न पुंसकह्रस्वस्यापित्तीति लुग्न।
समुदितप्रातिपदिकापेक्षया ह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वेन वर्णाश्रयत्वाच्चान्तरङ्गे तुकि असिद्धत्वात्। येतु अन्तरङ्गे तुकोऽसिद्ध इति वच
नान्नलोप इति सूत्रे कृति तुग्ग्रहणाच्च ह्रस्वस्य पिति कृति सूत्रे तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिं वदन्ति तेषामुपजीव्यविरो
धान्नलुक्। प्रजात्य सुपजीव्य ह्रस्वप्रवृत्तेः। नन्वेवं संनिपातपरिभाषाया व्याप्तिस्तस्या अप्युपजीव्यविरोधमूलकत्वा
त्। किंच तस्या अपि स एवार्थः। अत एव संनिपातपरिभाषादोषानिरूपणावसरे वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णवि
चालस्यानिमित्तं स्यादित्युक्तं। अन्यत्र प्रत्ययः संनिपातलक्षणः। अंगसंज्ञा तद्धि निमित्तस्यादित्यपि भाष्याविरोध इति
वाच्यं। तस्यैकदेशप्रवृत्तित्वात्। अत एवाशोवदसादावपि स्वालोपनिमित्तत्वस्यादित्यत्र निरूपितं ग्रामणिपुत्रो ग्रा
मणिकुलमित्यादौ पूर्वोक्तान्पदनिमित्तह्रस्वे बहिरङ्गपरिभाषयापि सिध्यतीत्याम्नायेनक्नोऽन्त इति सूत्रे ह्रस्वस्य पितीत्या
दौ तदुपन्यास एकदेशिन इति न तद्विरोध इत्यलं॥ ॥ इत्यजन्ताः नपुंसकलिङ्गाः॥ ॥ ॥ होढः। झलो झलि पद
स्य कोरिति अतोऽत्र इत्यनुवर्त्तते झलि परे पूर्वस्य पदान्ते विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः। ह्रस्तु न विहितः धुडित्याद्यसिद्धेः। दादेर्घ। घ१०
दादिग्रहणमौपदेशिकदादित्वबक्षादार्कव्याख्यानादित्यभिप्रेत्य फलितार्थमाह उपदेश इति। एतच्च प्रकृतसूत्रे भाष्ये ध्व
नितं। तत्र हि घत्वस्यासिद्धत्वाद्ढत्वं प्राप्नोतीत्याशंक्यापवादत्वेन समाधायापरमेवं वदन्पामि होढः अदादेरिति ततो धा
तोरिति दादेरिति वर्त्तते नेति निक्लन्नमित्युक्तं दुहेस्तु वा द्रुहेत्यनेन ढत्वस्यापि विधानात्तत्र न दोष इति तदाशयः। तत्र धा
तोरिति सूत्रे भाष्यकृत्क्तादादेरित्यनुक्तेः फलान्तराभावेन तदुपदेशवद्भावादित्यर्थकसामर्थ्यात्। अर्थाधिकारानुरो
धाच्च सूत्रे निबंधसमर्पके ष्यवं। अत एव नामधातुविषये दामलित्यादौ दत्व घत्वाभावो सिध्यौर एवं च तदेकवा

श्री०
ल०श०मू०
८२

लोपस्य स्थानिवत्वात्। अंगभसंज्ञादिप्रत्ययेनबाहो विशेषणात्। विजृम्भ हंगं क्विपोप्युपलक्षणं एवं आदिभ्यो विहिते कि
तीति व्याख्यानस्याचः परस्मिन्निति सूत्रे काम्य सूत्रे च भाष्ये उक्तत्वेन एतावता क्वौ संप्रसारणप्राप्तेः प्रतिपदोक्ततया। कि
शब्दमुच्चार्य विहितविधेरेव क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति तद्ग्रहणेन क्विलोपस्य स्थानिवत्वाच्च। तेन काम्य सू
त्रोक्तविहितविशेषणपक्षतदितरपक्षयोर्न फलभेदः वस्तुतो विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामिति सूत्रे प्रष्ठौहस्था
गतं प्रष्ठवाट् स्त्रप्यामिति भाष्ये विग्रहवाक्ये प्रष्ठौह इति प्रयोगादन्यत्रापि विस्तदुक्तामिति इति पक्षोऽइति। चतुरनडु
हो सर्वनामस्थाने इति वर्तते। साव। आछीनद्योरित्यतो नुमनुवर्त्तते आदिति चतदाह। आधिक्यधीति। वि
षोषविहितेने ति। घासुटासीयुक्ति बलार्थः। नबाध्यत इति। उपजीव्यत्वादिति भावः। आमा
वेति। अम्स्वप्नावितिविशेषविहिते नामेत्यर्थः। नमत्तु पजीवकत्वेन विरोधाभावात् ततः प्राप्तस्यामो बाध इति भावः।
कचित्तु आमाचनुमन्बाध्यत इति पाठः। तत्रायमर्थः। वहु नड्वाही सादौ नपुंसकस्येति नुम्परत्वादामा बाध्येत पुनः प्रसंग
विज्ञानात्तु न बाध्यत इति। दत्वं नेति। अनड्वांस्तत्रे त्वत्वं भवस्येव तत्रोपदेशवैयर्थ्याभावात्। संयोगान्तलोपस्येति।
हस्थानिकस्येत्यर्थः। एवं च नस्य प्रातिपदिकं तत्वाभावइतिभावः। अनड्वानिति। अनः शकटं वहतीत्यर्थे वहेः क्वि
वनसि अनसोऽञ्च यजादित्वात्संप्रसारणं न नु हे नड्वानिसन्त्र संबुद्ध लोपे वधुंपप्राप्ते अम् आरंभादमोपवादत्वे
न तद्विषये संबुद्धिलोनापत्तिः विषयभेदेप्यचिरादेशस्य नुडपवादत्वमाशंकितं सप्तमे भाष्ये इति चेन्न प्रसपलो
पविधायके प्रत्ययानुत्पत्तेरेवाव्याख्याने नापवादत्वस्यैवासंभवात्। ध्वनितं चेदं प्रसपलक्षणसूत्रे भाष्यकैयट
योः एवमेवात्वम् एङनड्वाहविसादेस्तत्सूत्रोदाहरणत्वमुपपद्यत इति दिक्। सहेःसा। अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इत्यधि राम:
क्रियते। लोकेत्विति। ए तेन तु [illegible] नहि क्वौ तेन न क्विबन्तसहावेवदीर्घविधाना ८२
लि१

लौकिक ५
इलतः सर्वना
मस्थाने ६

82

मुन्यपामोनो धातोरित्यत्रापि तल्लक्षणो नलानापत्त्यात दक्षंगत्तिः स्पष्टैव । वा द्रुह । द्रुहेः आप्तेरन्येषामप्राप्तेरुभयत्रविभाषे
यं । इग्यणः । यण इकः स्यानेइति । नन्वेवम दुहितयमित्यादौ लस्योत्तमैकवचन इटि तस्य संप्रसारणे ला ध्वं लइति दीर्घापत्तिः ।
ननु यथासंख्यसंबंधाददोषः ऋल्लृकू सूत्रे लृकारोपदेशः किमर्थमित्यादि भाष्यविरोधादिति चेन्न । प्रदेशेषु यण इ
तिलवसिद्धेः संज्ञाविधानसामर्थ्येन तभ्दावितपदाश्रयणेन्न दोषः । वाक्यस्य संज्ञेति पद्दोभाव्ये संप्रसारणे सेत्सा
दौ संप्रसारणजातस्य संप्रसारणग्रहणे नग्रहणमित्युक्तत्वात तदक वाक्यत पात्रपद्दोतभ्दावितस्य संज्ञेति भाष्ये स्वचितं तु
न द्युभ्यामित्यादौ वपि न दीर्घप्राप्तिः । अतएव वाहो द्युभ्यामित्यसावरणश्रादाघ्व कृण इत्यादौ पूर्वरूपं नेसमानाङ्गग्रहणं
तुभ्यं प्रसारणातत्प्रयाचभाष्यशकहूर्ध मित्यादौ पूर्वरूपाभावाय समानाङ्गग्रहणं कार्यमिसंप्रसारणला
दन्यो यं संप्रसारणः संप्रसारणयोः स्थाने एक प्रादिश्यते यदि नेदं संप्रसारणं हूत इत्ति दीर्घत्वं न प्राप्नोति वचनप्रा
माण्यात्भ्दविष्यतीति न संप्रसारणइति निषेधोपि वचनप्रामाण्यात्पूर्वत्वमोत्तर । नच पुंडभ्र नञ्प्रसिति/स्थितेन
रणलाद्दीर्घे पूर्वरूपं न स्यादिति वाच्यं । अतरंगपरिभाषया अनित्यत्वेनेहाप्रवृत्तेः । नचेवं तत्रेसवर्णदीर्घोत्तरं न
संप्रसारणे इति निषेधो न स्यादिति वाच्यं । अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वादित्ति दिक् । वाह ऊठ् । भस्येत्यधिकारः वसोः
संप्रसारणमित्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तते तद्धौठो विशेषणं तेनालोन्त्यस्येनत दाह । भसेत्यादि । हस्वउठनक्तात्तः
कच्छ्रनापत्तेः कच्छिद्विधावपि हस्वग्रहणेज नोरित्याद्यसिद्धिः छोःशूड्वित्यत्रापि हस्वकरणेऽ हाघूरित्याद्यसिद्धिः । अ
तभ्दावितत्वेनतु संप्रसारणलाध्वंलइति दीर्घप्राप्तेः । आमिपूर्वइस्यतः पूर्वइति इकोपणि स्यतो चीतिएकः पूर्वपर
योरिति चानुवर्तते तदाह । संप्रसारणं दर्चीत्यादि ऊढ़ पि.ल मस्येत्यत्तीपत्रविशेषणार्थं । छंदस्येवेति । छंदसीत्यनुव
र्तमाने बहुलं प्रत्यपने नेतिभावः । [illegible] साधुत्वमात्रमुच्यते न तस्योद्गार

ल॰ग्रा॰श्लो॰ः स्यानुदात्तत्वेनेकारस्य यणेप्युदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितसिध्याफलाभावात्तिति प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यमित्ति वार्त्तिके
८२ नतदप्राप्तेश्च । अतो दात्तं घोरिति घोशब्दस्य बोध्यं । अत्विधित्वेनेति । अन त्विधाविलन्तपंचमीसमासस्याप्याश्रय
णादिति भावः । पदान्त इति । पदान्तादिसनु कृत्तस्य विभक्तिविपरिणाम इति भावः । अयमुकारोनोदात्तो निपात्यते तेन घुभिर
तुभिरित्यादौ पठ्यमानमन्तोदात्तत्वं सिद्धं । अत्र यपाहलइति दीर्घो न तत्प्रोक्तो ऽभस्तपरत्वं तु भाव्यमानो कारः सवर्णग्रा
हक इत्यर्थज्ञापनार्थमिति तित्स्वरितमिति सूत्रे भाष्ये ऽत्ता घुभ्याम्मित्यत्रोऽठन द्विर्तीयमनुवृत्तेः । यत्तु स्यात्तपरत्वात्कुरुता रु५
इत्यादावुदिति तपरत्वाद्गुणाभावो यथा स्यादिति वत्सूत्रे भाष्ये ऽत्त्कास्तथाप्रकृते दीर्घाभाव इति केयटस्तदेतेन परा
स्तं । दीर्घस्य बहिरंगतया तेन व्याकर्तेरशक्यत्वाच्च । अत एव ऊतृइति तपरत्वेनाच्चिकीर्षतीत्यादौ हलि चेति दीर्घस्य न
व्यावृत्तिः । अत एव घूचइत्यादौ चावितिदीर्घसिद्धिः । षट्चतुर्भ्यः । ष्णान्ता षट् संज्ञा वृतुनकर्ता च त्वार इत्यत्र नुणापत्तेः
ने ८ तत्र रोः सुप्तौ तु पदत्वाद्वेवाभावः । नचषट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति सूत्रस्थचतुर्ग्रहणप्रत्याख्याने तीवलाघवमिति वा
च्यं । प्रकृतिप्रत्ययसापेक्षनुडपेक्षया विभक्तिनिरपेक्षे स्त्रियां चतुरश्च तस्यादेशे नुट्प्रवृत्तौ कार्यकालपक्षेरान्तत्वा
भावेन षट् संज्ञापाप्रवृत्तौ नुडनापत्तिदोषः । तुष्यत्विति न्यायेन स्वीकृतेपि नुटि षट्त्रिभ्य इति स्वरे पुनः संज्ञाप्र
वृत्तौ पूर्वोक्त एव दोषः । यथोद्देशे दूषणं विभावनीयं । केचित्तु । षडित्यादिषडाद्यर्थपरं । अर्थात्तत्वं चामः । शब्दद्वारकं
स्वार्थः प्रधान एवेति न गौणोति प्रसंग इति तन्न शब्दाद्वारकमित्यस्य शब्दानिष्ठपरत्वावधित्वसंपरत्वसंबाधे
आरोप इत्यर्थः । एवं च गौणत्वात्तत्र संबंधे तन्निरूपितसंबंधेन च न विभक्तिः परंपरासंबंधेनान्वय इत्यपि न । प्रकृ राजः
तिप्रत्यययोर्थयोः साक्षात्संबंधेन क्वापि तस्यान्वयस्य भंगापत्तेः । अत एव गंगायां घोष इत्यादौ गौणाधारादावधिक ८२
रणत्वादिनिमित्ता विभक्तिः स्व[illegible] देशे स्थले षष्ठ्यपि न । अत एव स्त्रियाः

दाह। अन्येषामपीति। दिवऔत्। ननु विधेयविषये उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञैवोचिता। अन्यथा तां तस्य विधानमित्यस्या
प्याप्तेः। ध्वनितं चेदमदङ्सूत्रे भाष्ये तत्र हि ङित्त्वाभावे ऽदादेशे पूर्वसवर्णदीर्घमा शंक्यानुनासिकोप थत्वादिति
समाहितं न तूच्चारणार्थत्वादिति किंचादिती यवर्णोच्चारणे सहाय संपादनेन चरितार्थेषु तत्रतत्र विशेषणार्थेषु
वहलंत्यसूत्राप्रवृत्तौ संज्ञानाभावः। अत एव तस्य लोप इति सूत्रेनुबंधानामेकांतत्व पक्षो दिवऔ दित्यादीनां सर्वादेशत्वा
पादनं भाष्ये कृतं तित्स्वरितमिति सूत्रे च भाष्ये तित्ति ग्रेत्यपग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकं स्यद्युभ्यामित्यादौ तदभावः फल
मित्युक्तं। दित्वमाश्रित्य च प्लुतार्थ्यातं तदित्यन्यत्। किंचादेशेषु सर्वत्र तकारायणामुच्चारणार्थत्वेनैतत्संज्ञकत्वाभा
वात्तिति प्रत्यय ग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्। विधेयविषये उच्चारणार्थानामप्यनुनासिकत्वेन संज्ञा ऽत एवैवेरच्च
कृत्येत्सत्राच्च्प्रग्रहणाभावे दर्विरित्यत्र लोपमाशंक्यानुनासिकपरस्यैव ग्रहणमिति भाष्ये उक्तमत एवोदितोनुमिति
सूत्रे भाष्ये धातोरित्संज्ञाभावे सिचइदित्वादभैत्सीदित्यादौ नुममाशंक्य सजादेशकरणेन समाहितं नतु सिच इका
रस्योच्चारणार्थत्वादिदित्वाभावेन ल्युडादावुकारस्यानाकार्यामेव निवृत्तिरिति न तस्येत्संज्ञा। अनुनासिकत्वाभावा
त्। अत एव नंद्यादिभ्यो ल्युप्रत्यये नंदन इति प्रयोगो णिङ्दीति सूत्रे भाष्ये ल्युः कर्त्तरि पुंसीति त्वमरस्य प्रमा
दः। अनुवादविषये तु हलंत्यसूत्रभाष्योक्तरीत्या तेषामव्यवस्थितत्वेन फलाभावेन चेत्संज्ञाशास्त्राप्रवृत्ते
रुच्चारणार्थवर्णसहितसमुदायस्य तद्गृहीते लक्षणविधौ तु नोचितासा न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायात् गौण
दी३ मित्त्वानां नु मुनस्थानिवद्भावेन भावयति देशिकधातुत्वं गृहीत्वैकस्यलात्। जमेरिङितिवत्त्वनोपधालोप अत
एवसुवुत्यन्तिः। अ न्यथा हनो वध लुङीति व स्थानस्यात्। अस्तेर्भूरित्यत्रापि निर्विसर्ग एव पाठ इति केचित्। एवं
चात्र तित्स्वरितमिति स्वरितापत्तिरिति न दिवऔ कारस्थानेनैव ऽतरसंभव प्रमाणो हलः स्थाने जायमानो कार
अनुदात्तः १

यद्यपि षडिति सन्ध्यर्थी संज्ञेति न गौणत्वेऽसत्तिमत्त्वं। अथ पञ्चादयो पदी स्त्रनष इति टाप् निषेधानापत्तेः। आकडार सूत्रे भाष्ये सा
धूत् संज्ञया व्यवहारात् सर्वनामसंज्ञावदत्रोपसर्जनप्रतिषेधानारम्भाच्च सर्वनामसंज्ञासूत्रस्थेन षडभ्य इति सूत्रविष
य भाष्येण विरोधापत्तेश्चेत्सलं। कमालिति। तदाच घ्ठ इति। णिच्चीष्ठवन्दावाहिलोपे कारिक्विपि णेरनिटीति णिलोपः।
वस्तुतो लस्सूत्रेन हि पदान्ताः याणः सन्ति न त्वयमस्ति कर्त्तृहत्रि तिभाष्यात्। भामगो इति सूत्रे ऋद्धावकरोती तिभाष्यस्थे
कदेशयुक्तिलालकमलच्छदानि सादेरनभिधानमेवोचितं। यातास्तु न सन्ति क्विपि लोपो यो रितिय लोपात्। णिलोपस्य स्थानि
वत्त्वं तु न यलोपे तन्निषेधात्। प्रशानिति। शाम्यतेः क्विप्। अनुनासिकस्येति दीर्घः। अयं शान्तिशाम्यान्यतरवद्वाचकः स
त्ववाचीति स्वरादिपाठेऽप्य स्य नाव्ययत्वं। साम्भवाश्चिन्त्यस लाप्यर्थ के तु स पाठः सार्थकइतिदिक्। विभक्ताविति। अष्टन आ
इत्यतोनुवृत्तेरितिभावः। अकच्सहितस्यापीति। तन्मध्यपतितन्यायेन तस्यापि किंशब्दत्वात्। अङ्गानपेक्षत्वेनान्तरङ्ग
त्वाददेशात्पूर्वमकच्। यद्यपि निर्दिश्यमानपरिभाषया न प्राप्नोति अतएव भिंधकी स्त्राकश्चि धित्वं न प्राप्नोतीतिभा
ष्ये पूर्वपक्षं कृत्वा तरङ्गत्वाद्द्विर्वेकाजिलाद्युक्तं तथापि आक्षसाम्प्रयणेन साकच्कस्यादेश इति केयटः। इदमोमः। तदोः
सः साविसतोनुवृत्तेराह। साविति। इदोय्। यः सावि सतः सावितिवर्त्तते। दश्च इहाष्ठन इत्यतो विभक्ताविन्यनुवर्त्तते सा
विदमोदस्यासंभवात्तदाह। विभक्ताविति। हलादाविति। आपीतिवृत्ते। हलिशितिवक्तुमुक्तं। अक इति पर्युदासादिदं
णोणे न प्रवर्त्तते इत्याहुः। नन्विदोलस्य लोपः स्यादत आह। नानर्थक इति। इयमुपधासंज्ञासूत्रे भाष्ये स्थाफलाना
मल्पयोपपादनेन भाष्ये प्रत्याख्यातात्। प्रत्याख्याने नापी त्यतो नित्यनुवर्त्य हलीति सप्तम्या षष्ठी प्रकल्प्यान एवालो
त्यस्येति लोपे पररूपे चेष्टसिद्धिर्वोध्या। ननु दीर्घोपेदयालोपस्य नित्यत्वात्पूर्वं लोपे कृते भामितिस्थितेः गस्याकार राम:
रूपत्वेनादन्तत्वाभावाद्दीर्घो न स्यादित्यत आह। आद्यन्तवदिति। आदिरन्त्येनेति सूत्रोक्तरीत्या द्यन्तशब्दयोर्विशिष्ट ८५

84

84

पुंवदिति सूत्रे स्त्रियाः इत्यर्थग्रहणमिति पदे भाष्यकृतोक्तं भाषितपुंस्कानुपपत्तिः अत्र ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्तीति दिक् शब्द
योजेद् इत्यादि कुशब्दार्थान्वयः । तेऽवधित्वादौ संबंधे पंचमी सन्धिः स च संबंधो मुख्य एव सान्नात्संबंध एव ग्रहीतुमुचि
तदिक् । णत्वं द्वित्वमिति । ननु पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इति णत्वात् पूर्वमेव द्वित्वं युक्तं । वाक्वाकु इति भाष्योदाहरणे सिद्धयेवर्ण
द्वित्वेऽपि तत्प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । अन्यथा च त्वस्यासिद्धत्वाज्ज्ञ सेवद्वित्वे तस्य चत्वे पूर्वत्र गश्रवणापत्तिः । अवसा न ५
ने चर्त्वस्यासिद्धत्वात्त्वपरत्वाभावे न तस्य चर्त्वे संभावनापि नैव कस्याद्वित्वेपि अवसाने चर्त्वस्यासिद्धत्वाज्जकारे कृशि
परे पूर्वस्य जश्त्वे उक्तरीत्या सेवञ्चत्वाभावेन श्रवणं दुर्वारमिति वाच्यं । नमुने इतिवत्पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्य द्वित्वे कर्त्तव्येपि
प्रत्यासत्त्या द्वित्वाश्रयस्य कार्ये कर्तव्ये ऽसिद्धत्वं नेत्यर्थ इति न दोषः । एतेन द्वित्वे परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यं । सयंते
त्यत्र त्रियकारकत्वार्थमिति वचनसामर्थ्येन वर्णद्वित्वे तदप्रवृत्तिरित्यपास्तं । एतद्वचनस्यानुवादरूपत्वादिति चेन्न ।
पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इत्यस्य द्वित्वे कर्त्तव्ये न्यदसिद्धं नेत्येवार्थो न तु द्वित्वस्याप्यसिद्धत्वं नेति तदर्थ इति णत्वोत्तरमे
ख १० व द्वित्वमिति भावः । रोः सुपि । अत्र रो इत्यनुवर्तते तेन सप्तमी बहुवचनमेवात्र सुप् एवं च खरवसानयोरिति सिद्धे इ
तरनिवृत्तिफलक एवायं विधिरित्याह । रोरेवेति । विपरीतनियमस्तु न हलोऽनंतराः संयोग इति निर्देशात् । द्विलइति ।
अचो रहाभ्यामित्यनेन । अचो रहाभ्यां द्वे इति नादिनीत्यतो वेति चवृत्ति तदाह । नद्वेस्तइति । अरोकरीति लोपस्तु वै
कल्पिकः । प्रियचत्वाइति । आगतानंदतस्यापि चतुरनडुहोरित्याम् । आमलेलिति । अत्र यद्वक्तव्यं तन्नामि इत्यत्रोक्तं । य
तु दमांतेत्यत्र संख्यापवादानुवृत्तेः तस्य च संख्याबोधकशब्दपरत्वात्तथा नन्यायेन संख्यारूपार्थपरत्वात् नुपसर्जनस्य
विग्रह एनोपसर्जने बहुमेव न संख्यापदे न च संख्येयत्वमुच्यते तः संख्येय पर पंचादौ तस्य प्रायान्यात्संज्ञासिद्धे

पद्धांतरेण दोषदानस्य क्वाप्यदृष्टत्वात्। ध्वनितं चेदं प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये। नन्वप्रसज्यप्रतिषेधे दोषः तत्सद्भावे लोपेनैव
जातनिवृत्तेरर्पितेन वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यं। नङिसंबुद्ध्योरिति निषेधेन प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तपदत्वमादाय निषेधाप्रवृ
त्त्यादोषाभावात्तस्य षष्ठ्येदमर्थवत्त्वं भाष्ये। नङि ङौ तु छन्दसीति। राजनीत्यादौ भत्वान्न लोपप्राप्तिः। राजनीवाचरतीत्यर्थे
धिकरणे चेति क्यप्तु लोके नास्त्येव अनभिधानात्। अत एव परमे व्योमन्नित्यादावपस्मयादित्वाद्भत्वेन सहत्वस्याङेः
ग्रहणप्रत्याख्यानं भाष्योक्तं संगच्छत इति भावः। सामर्थ्यादिति नलुमतेति निषेधानित्यत्वप्रतिपादनद्वारे त्यर्थः। ए
तदनित्यत्वबलल्लभ्यमेवार्थं नपुंसकानामितीति बोध्यं। न च परमे व्योमन्नित्यत्र घोषवत्त्वाल्पप्राणत्वादिसादृश्येन पूर्वसवर्णे
दकारे स्यादिति पूर्वस्य पदत्वात्तत्र नलोपनिषेधेनेदं चरितार्थमिति वाच्यं। अंतरंगानपीति न्यायेन संयोगांत
लोपस्यासिद्धत्वेन च पूर्वसवर्णेऽपि लुक एव प्राप्त्याप्राक्प्रयोगाद्बाधयतलुक एवौचित्यमित्याशयात्स्पष्टं चेदं भाष्ये। ङावु
त्तरपदे इति। एतद्बलल्लभ्यमेव ङौ तु छन्दस्युदाहरणमित्युक्तं। न चेति। पंचमीसमासेन प्राप्तिः। षष्ठीमिति वाहुक्त
ठिस्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः। कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तिः प्रागुक्ता। जसो ङ इति। जञ्योगे
लोके वेदे सिद्धतादृशध्वने लिपिविशेषस्य चानुवादकमभियुक्तवचनं नत्विदं वर्णांतरं शिक्षादावपरिगणितत्वेन
तत्सत्त्वेमानाभावात्। अत एव तज्ज्ञानमित्यादौ अक्षुत्वसिद्धिः। सुबिधाविति। सर्वभक्त्यंतावयवकः समास इति भा
ष्यस्वरसः। विधिशब्दो भावसाधनकर्मसाधनश्च। तत्र स्वरादिविषये भावसाधनः सुब्विषये कर्मसाधनः कृतीसै
तत्सामर्थ्यात्तु कर्मण एव विशेषणमित्याह। कृतितु गिति। पूर्वत्रासिद्धमित्येव सिद्धेऽन्यत्र निवृत्तिफलकोऽयंतदाह।
नान्यत्रेति। अन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधिमात्रे नियमत्वं। अत एवायस्पाशयां भाष्ये पंच च पञ्चन् रवा

शक्तत्यातत्प्रयुक्तकार्यापेक्षाह। येनस्युरित्ययमारंभः। एकस्मिन्निति। असहायेस्पर्धः। तदादितदंतयोः किंप्रमाणं का
र्यं तदादौ तदंतइवासहाये पिस्यादित्यन्वयः। प्रथमे येसप्तमीदर्शनात्सप्तम्यंता। दिवार्थे वेतित्तदाह। आदाविवेति। एक
स्मिन्नित्यर्थे दरिद्राते रिवर्णांतत्वात्रेण्न। आदिवत्फलमौपगवे। आद्युदात्तत्वं। कार्यस्य प्राधान्यादयमपि कार्यातिदेश
एवतदाह। कार्यमिति। नन्विदएइति। स्थितेस्मिन्भावात्सत्वात्‌नादेशेसकृतेतावितिन्यायेनस्मैन्स्यादतआह॥ निमित्तादि
ति। स्मैआदेशेतुनानादेशोहलिलोपेनबाधात्। लक्ष्यानुरोधेनबाधकबाधितकृतान्तप्रसंगस्यैवात्रग्रहणं। एतदर्श्ने कौ
कारित्वनयोः फलमाह। ककारयोगो बलिति। अयमर्थः सर्वनाम्नो मित्यकचौतिभावः। अप्यानवय यवलेपितमध्यपतितन्या
या त्तद्विशिष्टेप्राप्तिरितिबोध्यं। इदमोन्वा। अनुदात्तत्वं लाभ्यामित्यादावृद्धिदमितित्सावेकान्वइतिवाविभक्त्युदात्तलाभावायो
भयत्राप्यनुकृत्यपकर्षाभ्यामतो दात्तादित्वस्यसंबंधात्। एनंचाभ्यां मित्यादिसर्वानुदात्तं एभिरेभ्ये एतदेवाभिस्या
दौतथाप्रयत्ना। नन्वेवमप्यलेहलिलोपेनाभ्यामित्यादिः सिद्धावनुदात्तत्वे नैवलिक्षावश्यं विधानव्यर्थमतआह। साक
कार्यमिति। शिवात्सर्वादेशइतिभावः। संज्ञोपसर्जनयोस्तुनेदएतदस्त्रात्सोरित्युत्तरसू त्रसाहचर्यात्। नचसदाद्यत्वेन
सिद्धे कारविधानमेवसाकचिसर्वादेशापेअविषतिकिंशित्वेनेतिवाच्यं। अन्यार्थतापत्तेः। द्वितीयादौ। पूर्वसूत्रा
त१२ द्दिदमइति एतदस्त्रतसोरित्यत एतदइतिचानुवर्तते। अनुदात्तइतिच। द्वितीयादिति। विधानमत्राज्ञातज्ञापनमेव।
नतुप्रवर्तनाविषयत्वं तच्चेदमेवेतिनाथहः सप्तच्छंदभाष्ये। सुणमादुलिति। इत्यणोरितिटुक्तस्यासिद्धत्वान्न जश्त्वं।
लोपइति। नकारलोपइत्यर्थः। नन्वात्रप्रत्ययान्तत्वाद्प्रत्ययइतिनिषेधेनप्रातिपदिकत्वाभावात्कथंनलोपइति
वाच्यं। पर्युदासे यष्णोद्देशेनसिद्धेः। ननु कार्यकालपदोदोषः व्यवस्थितपदद्वयमध्येएकतरपदोपात्तदमासिध्या

ल॰प्र॰सो॰ ७६ कसेतिदीर्घः। इति निषेधे इति एतत्फलम्। तेन निषेध इत्यर्थः। शिरस्त्रो रित्ति वक्तव्ये सौ वेति योगविभाग उत्तरार्थः। होहंते।
स्मिन्नकामहस्यैव विशेषणं तन्न। शिद्विषये येन नाव्यवधानन्यायेन ह्याभावा वा ये धातकइस्या वे वनतु हननीयत
वृत्तिले ने कव्यवधाने इदं धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषया धातुसंशब्दने न विहित प्रत्यय एवं ते न ऊ त्रहण्णमन्वष्टे
ऊत्रह यती सादौ नने तु परे ऊत्रघ्न इत्यादावेव स्थानिवत्त्वकृत व्यवधाने पि श्रौतावव धानसत्त्वात् नतु हनननमित्या
दौ श्रौत व्यवधाने इति स्पष्टं भाष्ये ऊत्रघ्न इत्यादौ णत्ववारणाय हंतेरत्पूर्वस्येति विभज्य व्याचष्टे। हंतेरिति। उपस
र्गादि समासे पीत्यत उपसर्गादिति वर्तते रषाभ्यामिति च तादृश्यात्तु द्व्याख्यानमित्याह। उपसर्गस्यादिति। प्रकृतोपयुक्तमा
ह। अत्पूर्वस्येति। अत इति सिद्धे तपरकरणं स्पष्टार्थं। अत्रोपसर्गादिसमासेति कृत्वा णत्वमात्र स्याय नियम इत्याह।
एकाजुत्तरे ति णत्वमपीति। अपि नाप्राति पदिकांते सुप्सु कुमतिचे त्यस्य च संग्रहः बाध्य सामान्य चिंता अयणत्वं सर्व
व८ बाधः इदमत्पूर्वग्रहणं हस्थानिक कवर्गाभावं द्योततेरुपलक्षणमतो वहुऊत्रहाणीत्य
त्र प्राघ्राणि प्रघनाघन इत्यत्र च न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः। यत्तु कार्यकालपक्षो बहिरंग दीर्घासिद्ध लावृहूक त्रहाणीत्या
रो११ दौ न दोषः। प्राघ्राणि इत्यादौ यथोद्देशपक्षे वलद्याऽनुरोधादिति तन्न। तत्पक्षेऽपि त्रिपाद्यां तत्परिभाषया प्रवृत्तेरुक्तत्वात्प्रघ
नाघन इत्यत्र दोषाच्च। भाष्ये वेनोक्तमिति। ऊत्रघ्नो ऊत्रघ्न इति रूपद्वयं ते नोक्तं। तम्याऽऽत्वेति। कुमवापे होदे शेनुप्रति
षेधो वक्तव्यः ऊत्रघ्नः सुघ्नः प्राघ्राणि हंतेरत्पूर्वस्येत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भाष्यमित्यर्थः। अत्पूर्वग्रह
णस्य तादृशोपलक्षितार्थत्वे मानाभाव इति भावः तदाशयः। अनितीति। एतच्च येनाविधिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। रामः
अन्यत्रत्वन्त्वैव नैर्थकेन तदंत विधिर्न तत्समुदाये नैहग्रहणे हीहनग्रहणं। मघवाव। बहुलार्थे प्रथमा ७६
न्त इति च वर्तते। ऋ इदिति। तेनानेकाल्त्वाभावात्सर्वादेशः। उक्तिवत्। अचामिलं चुधातोर्ग्रहणं व्याख्यानात्।

इत्यत्र भष्यपनियमेऽभष्यप्रतिषेधो गम्यत इत्युक्तं तदाह। इत्यसिद्धत्वादिति स्पष्टं विस्तरः। सुप्विधिशब्देन सुप्
त्वतद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधेर्ग्रहणं। एतेन दण्डिभ्यामित्यादौ नलस्य सुविधावप्राप्तासिद्धत्वविधानार्थमिद
मित्यास्तं वैरूप्यापत्तेश्च। संज्ञाविधौ दण्डिदत्तौ दत्तदण्डिनौ अत्र नलोपे दण्डिशब्दस्य घित्वे पूर्वनिपातापत्तिरिष्यते नानि
यमः। असिद्धत्वे तु घित्वाभावात्सिध्यति। न च पूर्वनिपाते नलोपो नलोपे च घित्वे पूर्वनिपात इत्युक्तं यस्य पूर्वंप्र द
र्शे घित्वं भवति तत्पूर्वमेव प्रयोक्तव्यमिति सूत्रार्थान्न दोषः। न च घित्वे बहिरंगतया नलोपोऽसिद्ध इति वाच्यं संज्ञाकृ
तबहिरंगत्वस्याऽनाश्रयणात्। कृतितु किं वृत्रह भिः। कृतीति किं। वृत्रहभ्यां। अत्रामाद्येव संज्ञाकृतबहिर्भूतनिमि
त्तकसंज्ञाकृतं च बहिरंगत्वं परिभाषायां नाश्रीयते। अन्यथा वृत्रहभिरित्यादौ बहिर्भूतभिस्निमित्तकपदत्वनिमित्तो नलो
पोऽसिद्धः स्यादिति तद्वैयर्थ्यं स्यात्। असिद्धतु संनिपातपरिभाषया वृत्रह भिरित्यादौ तु कथा वर्तेद प्रसाख्यात पदत्वद्वारा लो
पस्य भिस्संनिपातनिमित्तकत्वात्संनिपातानिमित्तकनलोपविधायकं वृत्रहध्वे मित्यादौ नामनभिधानमिति तदाशयः।
तदभावे कृतीत्यपि व्यर्थमेव। न च संनिपातपरिभाषया तु एतावन्मात्रव्यावृत्तौ भाष्याया नियमार्थं कृतीति कृतितु एव नान्यस्य तु
भवत्येवेति वाच्यं। वृत्रहध्वे इत्यत्र नलोपस्य संनिपातलक्षणत्वाभावादिति दिक्। राजनीति। विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपवि
कल्पः। प्रतिदिवेति। कनि नंतं। हलि च। वोरुपधाया इति सूत्रं असिपिधातोरिसतो धातोरिति चानुवर्तते। वोरिति च धा
तोर्विशेषणं। पदस्येति संबध्यमानमपि कुरुवपद व्यधिकरणं विशेषणं तथ्यं न पन्नाह। प्रतिदीव्न इति। अत्र वा तस्य भत्वा
भावान्न भकुर्छुरामिति निषेधो न। धातोः किं। अग्निः करोति। न संयोगा। अत्र हणस्य च्छाद्यर्थं संयोगस्य च माभाविशेषणे
न तदंतलाभात्। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ विदसि सि नियमो एमिलाह। राजेति। उपधाया इति तेनानुनासिकस्य
लस्यापि नियम इति भावः। अत्र ... वृत्रध्नीत्यादौ नानुसि

ल०श०शे० मू०

८७

शाइत्यनेनापि श्वन्शब्दस्यैव स्थानित्वं नातः। अर्धविकारे प्रसभिन्नाभावात् नैकदेशविकृतन्यायावसरोऽध्वनि तं
चेदं मघवयुवत्वमत्र भाष्ये। मघवतीति। पुंयोगे नास्त्रियां च तावुगित इति ङीपुविभक्तौ लिंगविशिष्टग्रहणान्नुम्भघुन
इति। ननु संप्रसारणे वार्णदांगस्य बलीयस्त्वेन पूर्वं लं बाधित्वात् ल्लोपोन इति लोपे श्रुने इति सर्वानुदात्तं स्यात् उदात्तनिवृ
त्तिस्वरेणान्तोदात्तं वा स्यात् पूर्वरूपेणाद्युदात्तमिष्यते तत्राह वकारस्थानिकोकारस्य संप्रसारणधर्म हल्स्थानिकत्वेना
नुदात्ततया श्वन्शब्दस्यान्तोदात्ततयाकारस्योदात्तत्वेन तयोः स्थाने जातस्यैकादेशस्योदात्तत्वात्। केचित्लोपे स्थानिव
त्वेन यणप्रसंगः। अतः श्रुन इत्यादिनिर्देशो स्तद्वारणेन तु बहुव्रीहौ बहुमघवा वहुयुवेत्यत्रानङ् यथालोपिन
इति ङीब्विकल्पापत्तिः मघोन इत्यादावन्तोदात्तप्रकृतिकउदात्तनिवृत्तिस्वरापत्तिरिति चेन्न। वार्णपरिभाषया न्न
नित्यत्वेन क्वचिदप्रवृत्त्यादोषात्। श्वन्शब्दे आभीयतया संप्रसारणासिद्धत्वेन न संयोगादिति निषेधाच्च। नसंप्र
सारणे। अनुवृत्त्यैव निषेधसमर्थकेलब्धे पुनः संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यात्तन्मात्रनिषेध इति दूरस्थस्यासवर्णोऽलिटी
त्यस्य च निषेधः। न च व्यधिम आदावस्य चारितार्थ्येन यून इत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घरूपे कादेशे तत्स्याच परस्मिन्निति
स्थानिवत्वेन संप्रसारणत्वेऽपि तेनैव स्थानिवत्वेनोकारव्यवधानात्कथं निषेध इति वाच्यं। अय इति सूत्रे टग्रहणे
नैव सिद्धे असंप्रसारणग्रहणस्यैतन्निषेधकत यैव चारितार्थ्यस्य वक्तव्यत्वेन व्यवहिते पि प्रवृत्तेर्दूनस्तिरितिनि देशा
च्चेत्याशयेनाह। इतिपकारस्येति। न च कार्यकालपदोइग्यण इत्युपस्थितस्य पदैकवाक्यतयान्वयो निमित्तस्य पूर्वा
व्यये येन नाव्यवधानन्यायेन पूर्वस्य संप्रसारणप्राप्ते रिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यं। तत्सदोपि संज्ञासूत्राणां वा रूपभेदे
ऽजाते निषेधो व्यर्थो निमित्तत्वानुपपत्तिरित्येमत आह। ... तद्दुक्तं भाष्ये। रामः

८७

नलोपिनइति।अकारलोपात्करणपूर्वकेननलोपकरणस्यविवक्षार्थत्वादितिभावः।अत्रोगित्फलंतएवमाख्यानात्तेन
शमीशमिनावित्यादौनातिप्रसंगइतिध्रुवोरनाकाविसत्रभाष्येस्पष्टः।उपधादीर्घइति।सर्वनामस्थानेचेत्यनेन।असि
द्धत्वाभावकल्पनेमानमाह।तथाचेति।निपातनादितिवनोरचेतिसूत्रेभाष्येतुमघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नंप्रातिपदिकमित्यु
क्तं।मघशब्दस्यादिति।धनार्थादित्यर्थः।भाषायामपीति।अपिनाछंदसि।मघवानमीमहइतिमघोदात्तत्वनिपिवोधं।आकि
रेइति।केशाद्वइतिसूत्रेकैयटइत्यर्थः।एवंचमतुप्त्वसत्त्वेऽपिदीर्घसत्वेनत्रादेशतदभावेफलभेदप्रसारव्यानासं
भवइतिभावः।नन्वेवमप्यंतोदात्तस्यत्रादेशेवकारात्कारस्योदात्तत्वंमतुपितुह्रस्वनुड्भ्यामितिप्राप्तस्यमतुपुदात्तत्वस्य
नगोस्वनितिप्रतिषेधेनपित्वादनुदात्तत्वेघकाराकारस्योदात्तत्वमितिफलभेदोस्त्येवेतिचेन्न।त्रादेशपक्षेदीर्घवत्बहु
लग्रहणेनघकारोदात्तत्वस्याप्यंगीकारात्।तत्रैवमानांतरमाह।हविरिति।मघवान्जीवित्यस्याप्युपलक्षणमिदं।अत्र
वर्णस्तुमघोनश्चनशिष्यंछांदसंहितत्।मतुप्पक्षोविधानाच्चछंदसुभयदर्शनादित्यत्रसवार्तिकेरीत्यामघवन्शब्द
स्यलोकेऽसाधुत्वंलभ्यते।तथाचवृत्तौसूत्रेभाष्यमविशेषणविहितापिशब्दान्निपातविषयाद्दृश्यतइतीत्यन्यत्रविस्तरः।
छंदस्येवेति।नन्वेवनिर्वर्तस्यसंप्रसारणेयस्येतिलोपेमघोनइत्यसिद्धिः।आश्रयत्वाभीयासिद्धत्वंलोपेसंप्रसा
रणस्यनापिवहिरंगासिद्धत्वं।तथाचाहकैयटःसूत्रेस्थत्वाभीयत्वेनाभीयात्तरंगस्यतदृष्टस्याऽसिद्धत्वेनात्रतस्याप्र
वृत्तेः।अंतरंगशास्त्राश्रयएवतदाश्रयेइतिसमानाश्रयत्वमप्याहतमितिवाच्यं।निपातितांतोदात्तमघवन्शब्दमादा
यासिद्धेः।एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्यस्यप्रवृत्त्यातत्रस्वरविशेषाभावात्।छंदस्यापाठ्यरूपाभावान्नानिष्ठापादनं।अंतोदात्तत्वमि
ति।कन्यांतत्वादव्युत्पन्नत्वाद्वातत्वं।अनंतानामिति।अल्लोपोनइत्यपकृष्यते तेनमघवतइत्यादौनाल्लोपसंप्र
सारणेअधिविरीत्यादौ नाल्लोपः।अल्लोपस्यासस्वेनात् स्थानिवत्त्वेनेणांतत्वाभावात्सर्वेसर्वपदादे

त॰श॰शे॰ पू॰ च्यते तेनजशादिविधौजत्वादिजातस्याश्रयसर्वजकारादिग्रहणसिद्धिरित्याहुः। एतेनपर्यायतेः क्विपिपंथाइत्यादीत्यपास्तं। अ
८८ अश्रुद्धार्थे तदनुच्चारणस्यावृष्पाकत्वेनभाष्यासंगतेस्तस्मात्तदनभिधानमेवेत्याहुः। नचअदित्वेवास्तुनकारेकारयो
र त्वेसवर्णदीर्घेणरूपसिद्धेः पररूपंतुनपथिमथ्यृभुक्षांलोपः भस्यटेः इतोत्सर्वनामस्थाने इतिन्यासेननकाराश्र
वणसिद्धावकारविधानसामर्थ्यादितिवाच्यं। आनगौरवपरिहारएवस्यचार्थमाकारोच्चारणात्। इतोत्। आदित्वनु
क्त्वैवसिद्धेवचनमृभुक्षणमित्यादौवाकरूवस्येतिदीर्घविकल्पेपक्षेह्रस्वश्रवणार्थमितइत्यदितिचतत्परत्वमु
खसुखार्थं एरद्दुक्तौतत्तोलाघवाभावात्। अन्यथाविधेयेपितपरकरणंकुर्वीतइत्यादौगुणाभाववत्पथानादित्या
दौदीर्घाभावापत्तिरित्यन्यत्रविस्तरः। ष्णान्ताः। पोनुडितिनोक्तंइसंज्ञायाआद्यंताविसस्यचानुसंधानेशक्तिपागौरवा
त्। भस्यटेः। भस्यकिं। पथिप्रियां। संबुद्धौनपुंसकानामिति। इदंनलुमतेतिनिषेधानित्यत्वमूलकमित्युक्तं। यद्यपिभाष्ये
वानपुंसकानामित्येवपठितंतथापिस्त्रेङिग्रहणस्यप्रत्याख्यातत्वेनहेचर्मन् हेचर्मेतिसंबुद्धावेवोदाहृतत्वेनच
तावन्मात्रविषयतास्येतिभावः। ष्णान्ता। विशेष्यसाकांक्षत्वात्स्त्रीलिंगनिर्देशात्प्रकृतसंख्येत्याकृष्यते। संख्याशब्देनचसंख्या
प्रकारबोधजनकाः पंचादयोगृह्यन्ते। संख्येतिशब्देषुबहुगणडतिषुचतदन्तत्वासंभवात्तदाहसंख्येति। संनिपातेतिस्पष्टं
चेदंभाष्ये। नोपधा। नलोपस्यासिद्धत्वान्नामीतिदीर्घाप्राप्तेरयमारंभः। नामीत्यस्यांगविशेषणत्वेवन्याख्यानामःप्रत्ययत्वादे ए४
च२ वंपंचानामित्यादौयकाराकारस्यदीर्घवारणायोपधाग्रहणंनेतिकिंचतुर्णामित्किंचर्मणां। नलोपइति। बुवःपंचाना
मितिलिंगान्नसंनिपातपरिभाषाविरोधः। अष्टनआ। अनणब्नान्नानुनासिकइतिभाष्येस्पष्टं। आतिग्रहणेनगुणभे रामः
दकत्वेनतुनसःभाव्यमानत्वात्। अष्टौचारणादितितुनानवत्तुरावायोहल्हमुत्तरार्थं तस्यचारितार्थ्यात्स्वत्त्वेवे ८८

इहें गिते न चेष्टितेन निमिषितेन महता वा सूत्रप्रबंधेनाचार्याणामभिप्रायो गम्यते एतदेव ज्ञापयति परस्य सवर्णं भ
विष्यतीति लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायस्य तुल्यापविषयः कृपाश्रयवर्णभेदेन लक्ष्यभेदात् । अवर्णं स्त्व । न तु सा विति
पर्युदास एव तु चितः प्रत्ययत्वेन चेसा हृस्वमनञ् इति बहुव्रीहि विजमर्वेत्ति ति प्रयोगात् सुरु सेह्यनञः परस्य सवर्ण इत्यर्थेन
स्यात् । सुरत्वप्रथमैकव चनं । अनञः किमिति । अनञ् इत्यस्य कः शब्दो वाच्य इति पृष्ठः । उत्तरमनर्दे ति । पञ्चश दशह्
श्रोनर्दे नशब्दो वाच्य इत्यर्थः । ननु हानिरनुनासिको च्चारणेपि त परसूत्रस्य तारणेव विधीयमानेपि विध्यर्थत्वात्सां
तरतम्यादनुनासिकः स्यात् परसूत्रे प्रत्ययग्रहणमनुवृत्ता वर्णग्रहणमनुवृत्तौ च मानाभावादत आह । अग्रादिति । वि
शेष्य विशेषणभावेनान्वया न्तसवर्णदेश इति भावः । भाष्ये त्वनुनासिकविधाने प्रतिपत्तिलाघवाय तस्यैवोच्चारणे कार्ये त
दनुच्चारणं च कृत्स्नस्यैव विधानमित्युक्तं । केचित्तु इदं सर्वं गुणभेदकाइति पक्षे बुद्धिरादैच् सूत्रभाष्यसंमते सिद्धां
तम् तेगुणग्रभेदकाइति पक्षे जातिपक्षे च तत्राप्यस्यापि सवर्णग्रहणेन निषेधनादेशात् । अतएव भाष्ये तपरस्तत्का
लस्येति प्राप्नोतीत्युक्तं । अप्रत्यय इति च वाक्यभेदेन प्रतिषेधकं । अणग्रहणस्य च तत्रासंबंध इति तदाशयः । अतएव भा
ष्ये भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येव पठितं न त्वणिति । एतदेवाभिप्रे [illegible] त्य गुदित्सूत्रेनेन यापरिभाषया प्रत्ययग्र
षा४ हणे वैयर्थ्यमाशंक्याप्रत्ययग्रहणस्य तत्परिभाषा ज्ञापकत्वमुक्तं तेन च तस्यां व्यापकत्वं सूचितम प्रत्ययग्रहणस्याम
द्गुक्तेरीत्या व्याख्यानं च सूचितं तेन जातिग्रहणपक्षस्य गुणभेदकत्व पक्षे प्राप्तस्यानणमणम साधारण्येनानिषेध
इति सूचितं । वस्तुतो गुदित्सूत्रस्थ प्रत्ययग्रहणं ज्ञापकत्वपरभाष्यस्यैकदेशानुमतिद्वारा परिभाषाबोध्यत इत्यर्थः । प्रती
यत इत्यस्य विधीयत इत्यर्थो न प्रसिध्याके यद्येक [illegible] चिंता परिभाषायां सवर्णपदेन समानजातीयो भिन्नधर्मेऽ

ल०श०शे०भू० सिद्धत्वेपिवस्तुतोनलोपेनहि घातस्यजायमानत्वेननलोपेपितस्यादुर्वारत्वात् ।अतएवगामिताना यिते संसादौ
८९ संनिपातपरिभाषयायलोपेन।अनन्यायस्यहलइतियलोपस्यबहिरंगे तत्रनिमित्तकत्वेनवहिरंगतयांतरंगा
वादेशप्रसंगसिद्धतयानिमित्तघाताभावः।साष्टएवतस्मान्नलोपस्यापिपरिभाषाऽनित्यत्वेनैवसाध्यतयातस्या
सिद्धत्वादात्वमेवयुक्तंतदनित्यत्वेन।किंचषट्संनिपातेनजातस्यनुटग्राह्यत्वेनलोपेवानतद्विघातकत्वं।स्या
निवद्भावेनकृतात्वेपिषट्त्वस्यत्वात्कार्यकालपक्षेतत्रद्विधेकवाक्यतापन्नषट्त्वस्यवहिरंगतयाऽसिद्धत्वेना
41 तत्वेनषड्भावान्नुड्स्यादितिहलीत्युपकर्षः।दीर्घग्रहणात्ज्ञापकादाकारांतस्यषट्संज्ञा अयणेत्वपयोदेश
पक्षस्यैवाश्रयणेनांतरंगत्वादात्वसूत्रं षट्त्वेनांतसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्यषट्त्व
स्यस्थान्यलधर्मत्वाभावेनस्थानिवद्भावादाकारांतेप्राअपणेवाप्रतिपत्तिगौरवमितिबोध्यं।कसाद्यनुसारे
णाह।ओणत्वेत्विसादि।स्थानिवद्भावादितिपूर्वत्रासिद्धइतितुतस्यदोषस्यनेननिषिद्धमितिभावः।कार्यकाल
पक्षेइत्यादितुप्राचामनुरोधेनेत्युक्तं।प्राधान्यरवेति।बहुवचनान्निर्देशात्एकंचगौणंआदेशाप्रवृत्तौतज्ज्ञाप्यालम
र्पिनेतिभावः।परेतुहृषांतेतिसूत्रेभाष्येअष्टानामित्येतत्सिद्धयेहलीत्युपकर्षमुक्तातत्रपक्षेप्रियाष्टोप्रियाष्टाइति
नसिध्यतिप्रियाष्टानोप्रियाष्टानइतिप्राप्नोतीतिशंकितेयथालक्षणमप्रयुक्तेइतिसमाहितंतत्रयथालक्षण मिति
प्रतीकमुपादाययस्याविशिष्टःप्रयोगोनस्मर्यतेनापिप्रयोगनिषेधस्मृतिस्तद्यथालक्षणमनुगंतव्यंतदत्रमाभूदाव
वा३ मित्यर्थइत्येकमर्थमुक्त्वानेवंलक्षणमप्रयुक्तेनवर्तते प्रयुक्तानामेवलक्षणेनान्वाख्यानादितिव्याख्यांतरमुक्तं।तत्रां रामः
त्यव्याख्यानमेवरूपाप्यः।अप्रयुक्तेलक्षण भावस्यैवयोग्यतानतुलक्षणप्रवृत्तेरित्यसंगतेः।आद्यव्याख्यायामप्र
प्रयुक्तेइतिवाक्यशेषासंगतेः।प्रयुक्तेपिलक्षणेनातिप्रसंगःप्रयुक्तानामितिमन्वाख्यानमित्यत्रभाष्येतोक्तेश्च।किंच ८९

णपिननिर्वाहः। वाच्यवच्चानुनासिकत्वाच्चेत्तेनालाभात् ऋतु तत्रापि गुणाभेदकत्वादेर्दुर्वारत्वेनांतर
भादनुनासिक एव प्राप्तेः प्रश्लेषस्य पूर्वापेण सकलाकारविधानार्थत्वं संभवात्। एवमन्यत्रापि बोध्यं। रायोह
लीत्यतो हलीत्यपकृष्यते। अष्टन आ सर्वेषु। उ ङि इति तु नोक्तं सकारस्योकारेच्छा अउइ इति स्थिते इण ङिःशीनामा
दुणः सवर्णे दीर्घत्वादिति न्यायेनांतरंगत्वात् सवर्णदीर्घे तत आ उ इति एषा विवक्षसिध्यापत्तेः हलीत्यपकर्षे कृताकारादि
त्वनुपपन्नमत आह कृतात्वेति। कृतात्वानुकरणमित्यर्थः। लक्षणैकदेशसंपन्नत्वे हि तस्य वैकल्पिकत्वालाघवा
दच्यम् इत्येव वदेदिति भावः। ज्ञापयतीति। अयं भावः। हलीत्यपकृष्यमाणवाक्यभेदेन पुनर्विधानार्थं तेनाष्टन इत्य
स्य क्वचिदत्वमपि प्रवृत्तिरिति। आत्वमिति। आत्वमात्रमित्यर्थः। स्त्रोनेति। दीर्घात् अदच्छनः परात् सर्वनामस्थानवि
ज्ङि ८ भक्तिरुदात्तेति तदर्थः। ज्ञापकादिति। अष्टभिरिति ह्रस्वोदात्तत्वाच्चस्यर्थे एवं ह्रस्वत्वाच्चस्यर्थे क्रियमाणं दीर्घग्र
हणमात्वे वैकल्पिकत्वे ज्ञापकं। न चाष्टाभिरित्यत्र सावकाशस्याष्टन इति स्त्रं सावकाशमिति न परत्वात् कल्लुपोत्तम
मिलनेन बाधे सक्त इति न्यायेन पुनः प्रवृत्तौ यथर्मेव तन्न ह्यष्टाभिरित्यत्र जल्लुपोत्तमामिति प्राप्नोति कार्यका
लपक्षे अनांतत्वे नबहूनामभावात्। अल्लिधित्वे न स्थानिवत्त्वाभावान्नेति वाच्यं। पुनः प्रसंगविज्ञानबोधनद्वा
रेतद्विषयेयथोद्देशपक्षे स्वैवाश्रयण बोधनद्वारावात् विकल्पे ज्ञापकमित्याशयादित्यन्यत्र विस्तरः। अष्टानामि
टत्रिचतु ति हलीलुक्ते रादौ नुट्टततआत्वं। यत्तु संनिपातपरिभाषयान्नात्वं किंतु नोपधाया इति दीर्घे नलोपः अंतादात्वं तु
ौ हलादिः षड्भ्यो लुगेव सिद्धं। नलोपेतु न संनिपातपरिभाषा न लोपस्यासिद्धत्वादि ति। तन्न पूर्वत्र कर्तव्ये नलोपासिद्धत्वे
२ पितत्र कृते ऽसिद्धत्वमा नाभावात् दत्वेनालाभाच्च आरोपिता

ल॰श॰शे॰ त्तिकारश्चेकद्धिर्न किं त्विमिति का तु कुत्तिश्चेति निषेधान्न। पूर्वत्रेजेः। क्विबचीत्युणादिपाठ तामित्तिमतेततः क्विपूर्वी
९० र्घमनुवर्त्तते आख्यानात्तु ताभ्यांपदांत इलस्यासंबंधः किंतु पेणैवेत्याह। क्विविलादि। विश्वस। हलोपइलतोदीर्घ
इतिवर्त्तते। ननु षत्वादीनामसिद्धत्वेन राट् शब्दपरत्वाभावात आह। पदांतेति। तेन विश्वराज विसादौ न विश्वारा
ड्भामित्यत्र च भवति आदित्यविश्ववसवइत्यत्र तु न दीर्घः। नरे संज्ञायामित्यतः संज्ञापदापकर्षणम्। स्कोः। झलोलोपः
संयोगांतलोप इति भाष्योक्तेरत्र झल इलस्यासंबंधस्तेन झलः परयोः स्कोर्लोपइति नार्थ इत्यन्यत्र प्रपंचितं। झ
लीति अनुवर्त्तमानं झलादिप्रत्ययपरं झलोझलीत्यत्रोदः स्थादिसारंभेणतदर्थकतयाधिकात्तेन छ्यक्स्यातापयः रा दे
स्थितिरित्यादौ न दोषः। सङीतिवार्त्तिके त्वसनः सकारमारभ्यमहिङोङकारात्सुङितिप्रत्याहारः। यास्तामित्यादौ व्यंजनपर
स्येति न्यायेन लोपाभावेपि न क्षतिः। केचित्तु प्रत्ययेसंयोगादिलोपप्राप्तियोग्योदाहरणनामनभिधानमेवोचितं। सङीति
वक्तव्यं काष्ठशक्स्थातेति वार्त्तिकस्यप्रत्याख्यानपरेण काष्ठशब्देन नास्ति कुतः काष्ठशक्स्थातेति भाष्येण तथैवबोधना
दित्याहुः प्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिः सङीतिवक्तव्यमेवेति परे। चोःकुरित्यत्रत्वं नापवाद इत्याबाध्यते किं त्वत्रलपस्येत्सस्तु
क्विन्विधानसामर्थ्यादेव न बाध इत्याह। क्विन्प्रत्ययादीति। अयं लिकुशब्दः यज्ञसंबंधि पुरुषविशेषेषु रूढः। सदादीनामि
त्यनुवर्त्ततेराह। सदादीनामिति। तेनात्तपइत्यादौ न। तदोः किं। य्रः तोरिति तु नोक्तं। अनेषेत्यादौ नस्यापत्तेः। ननु टोव
हिरंगत्वेनासिद्धत्वं बहिर्भूतसुनिमित्तकत्वेनास्यैव बहिरंगत्वादिदं च तस्मान्नुङ्चीत्तिसूत्रे भाष्येध्वनितम्। सौकिं
तौ। अत्वसत्वेनेति। गणकार्यत्वादिति भावः। ङेप्रथ। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोशित्यतो युष्मदस्मद्भ्यामितिवर्त्तते ङे इतिलुप्तपक्य रामः
द। अतएवप्रथमायोरित्युच्यते कयोः प्रथमयोर्विभक्त्योर्वचनयोस्तु नयह एगशसोरेति लिंगादिति भाष्यसंगच्छते। ला ९०

रनौ स्थितात्वनवेतिसूत्रेभाष्ये पदाभेदे नैकस्यैवसाधुत्वा साधुत्वयो २

भाष्यकारस्यलक्ष्यैकाचक्षुष्कतयेयमेवव्याख्योचिता।एकस्यैवप्रयोगस्यभाष्यफक्किकाव्याख्यानभेदेनसाधुत्वासाधुत्व
योरस्तिरकारात्व।अतएवहलङ्याब्भ्यादिसूत्रादावस्याप्रयुक्तोलङ्काणभावइत्येवव्याख्यातृताकैयटेननाम्रेडितस्येतिसूत्रेपिकै
यटःप्रयोगमूलत्वादस्यशास्त्रस्यप्रयोगाभावेनप्रवृत्तिरितिएवंचवामनभिध्यानमेवोचितं।अतएवाख्यातःक्रोशि
तिसूत्रेभाष्येविभाषाख्यातंयदयमारभतेतस्यग्रहणंकरोति।अप्रष्टव्याश्चइसत्यत्राऽस्थानइत्येवव्रूयादित्युक्तंकैयटरीत्यागो
णत्वकत्वाभावापवहुवचनानिर्देशस्यावश्यकत्यातदसंगतिःस्पष्टैव।एवंचैतत्प्रयोगविचारःसर्वोपिनिष्फलएवेत्या
हुः।निरुपपदादिति।ब्रुमोसमासविधानेनसोपपदेचोःकुरितिकुत्वेनैवसिद्धत्वेनाकिंनिक्किप्विचविशेषाभावादिति
भावः।कनाविति।वितिइदमुपलक्षणम्अनुस्वारणार्थंकारस्यापि।ककारोगुणप्रतिषेधार्थःनकारःक्विन्प्रत्ययस्येसत्रवि
शेषणार्थइतिभाष्येस्पष्टं।संनिहितइति।तत्फलंतुणिजादीनांसंज्ञाभावः।अतिङःकिं।स्कन्दिवेत्यादौनेड्वशिकृतीति
निषेधोमाभूदिति।ज्ञापकेननिर्वाहस्तुव्याख्यानाद्युक्तकरणमितिन्यायात्अनुपपन्नमितइतिसूत्राशयः।युजेर।युगिच्या
मित्यतःसर्वनामस्थानइति।इदितोनुमित्यतोनुमितिचानुवर्त्तते।किं।असमासग्रहणसामर्थ्यादतद्गुणसंविज्ञानो
बहुव्रीहिः।नचतदभावेवृत्सकुत्वापत्तिस्तत्रास्तिकिं।नोह्यइत्येववदेत्नशेवेइत्यत्रधानुवृत्ताव्यदीषादिति
बोध्यम्।चोःकुः।क्रोमित्यतोतइतिक्विलोक्लीयतोऽलीतिचानुवर्तते।पदस्येतिचाधिकारः।कुत्वस्यासिद्धत्वादि
ति।अतद्गुणवहुव्रीहाश्रयणात्प्राप्तिः।स्तुप्तिति।तसलुक्विपेतिक्विप्।धातुपाठेति।व्याख्यानादितिभावः।युजिति।
क्विचेतिक्विप्।इहेति।स्फजिदृशोरितिसूत्रेण्युञ्जनुयुञ्जामितिभाष्यप्रयोगात्काम्यच्सूत्रेभाष्येउपपदकाम्यतीतिप्र
योगात्।किंप्रत्ययस्येतिकुत्वंनेत्यर्थः।परिकिविति।धातोःस्वरूपग्रहणेतत्प्रत्ययेइतिपरिभाषयाऽत्रसुपनिमि

ल॰श॰शे॰ पू॰ ९१

धीद्वयेत। त्यर्थंतत्र लद्पानुरोधाद्यवस्थितं तेनाममिति टिलोपे युष्माम इति न। अत एवाम्सोऽममिति सूत्रे यदि अमादेशः शे

षे लोपोऽस्यल्लोपः इति एत्वं प्राप्नोति। अथ्यामादेशः शेषे लोप इत्यत्र तस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोतीति यथोच्छसितपास्तु इत्ये

वोक्तं ननु अमादेशे टिलोपमादाय फलभेद उक्तः वस्तुतस्तु टिलोपो व्यर्थः। अत एव लिंगाभावाट्टिलोपवचनानर्थक्यमि

ति सामआकामित्यत्र भाष्ये उक्तं। अत्र लिंगाभावादित्युपलक्षणं शिष्टीलुङ्लुम्विधिभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा

विप्रतिषेधेनेति नेतराच्छन्दसीति सूत्रस्थभाष्यवार्त्तिकेवलेन वा लिंगत्वेऽपि संनिपातपरिभाषया टावभावस्योपपादयि

तुं शक्यत्वमत एव संनिपातपरिभाषया युष्मद्भ्यां विसूत्रटावभावः कन्मेजन्तः सूत्रे भाष्ये उक्तः शेषः ग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यात

मेव त्यदादीनाम इति सूत्रस्थ टिलोपष्टावभावार्थ इति तु वार्त्तिके केदेशिवचनमिति न दोषः एतच्च भाष्यप्रदीपो

द्योते निरूपितं। अमाम सूत्रे यपपे छसितपास्त्विति प्रौढेन त्वाममिति च्छन्दसप्रौढिवादलंभगवतैव सूचितं त्वं यपे

छसितपास्तु तत्रादौ बोद्धारोमपासुकर इति तत्तात्पर्यात्। अममित्येव छेदो न्याय्यः। अत एव युष्मदस्मदोरनादेश

इति सूत्रे न चादेशो हलादिरस्तीति भाष्योक्तिः संगच्छत इति। परमत्वमिति। अंगत्वात्तदंतविधिरिति भावः। ओणोऽप्रकृतौ

बीजाभावादाह। अतिलमिति। युवाबौ। द्विवचनशब्दोत्र यौगिको व्याख्यानात् द्वयोर्वचनं बोधनं तत्र समर्थयोर्युष्मदो दस्म ५

रित्यपि भाष्यप्रामाण्यात्। तज्ञ्समाए युष्मदस्मदोरेव विशेषणं न तदंतस्यांगाधिकाराद्धि तदंतग्रहणमित्याशयेनाह।

द्वयोरुक्ताविति। एतत्फलं गौणोदाहरणे युष्मत्त्वमेव स्फुटं। मपर्यंतस्य किमिति। अधिकारसूत्रे किमर्थमित्यर्थः। ननु स

मुदायादेशत्वे प्योकारसकारभकारादेः सुपि सर्वनाम्नः ष्टेः आगकज न्यत्र तु सुवंतस्य टेः प्राणिति व्यवस्थापायुष्मदस्म रामः

द्विषयेत्वयकेसादिसिद्धयेव दपमाण्णवादतरंगत्वा द्युवामित्येतत्सिद्ध्युत्तरमकजित्तियुवकामित्यत्र न दोषो तत्राह। ९१

हो। यद्यपि युष्मदस्मदादेशस्त्वमावेकवचनइतिसिद्धस्तथापि युष्मानतिक्रांतोतित्वमित्यर्थमत्र विधानम्। नचैवं तत्रा
प्यचारिताभ्यां केवलेपरत्वात्त्वमाभ्यां भाव्यमितिवाच्यं। त्वमावपि प्रबाध्येते इत्थं विप्रतिषेधतइत्यस्य बहुप्रमाणत्वात्। युष्मदस्म
दोरनादेशइत्यतो युष्मदस्मदोरितिव र्तते। शेषे। आत्वयत्वयोः प्रयुक्तत्वेनतद्भिन्ना तिरिक्ता विभक्तिरिह शेषश
ब्दार्थस्तदाह। आत्वयत्वेत्यादि। स्पष्टंचेदं युष्मदस्मदोरनादेश इत्यत्र प्रकृतसूत्रे च भाष्ये। अतएव साम आकमितिस
सुदं निर्देशः संगच्छते। एवंच शे षष्ठ्यह एतस्यकार्ये। विशेषविहिताभ्यामात्वयत्वाभ्यांस्वविषये बाधसंभवात्। अलसेति।
अलोंऽस परिभाषयेतिभावः। त्वाहादयोकारान्ताइतिव्याख्यानुसारेणाह। अतोगुणेइति। त्यदादीनामइतिसूत्रभाष्ये टाभ्यां
हलंत एवादेशाइतिल भ्यतेतदापररूपस्यप्राप्तिरेवन। यद्यपुच्चारणार्थानामपीत्संज्ञालोपाभ्यां निवृत्तिः कार्यातथाप्यतो
गुणइत्यस्यप्रवर्तनेनअक्लिप्तालाघवमत्र पदेइत्संज्ञालोपयोस्तुसूत्रएव प्रवृत्तिरितिनप्रयोजनसाधुत्वज्ञानेगौरवं। त्वा
हौसावितिगुरुनिर्देशस्तुभ्यंतवहोवच्यशसितिवन्नार्थसाधकः। णिजंताक्विपियुष्मअस्मितिशात्तिपदिकयोरादेशाएवंने
तितदाशायाममपर्यंतस्येतिभाष्यसंमतआयुमथ्वीत्यनुपदंस्फुटीभविष्यति। अतएवत्वादिति। परनिमित्तानपेक्षत्वेनतत्वमि
तिभावः। इदंसाम आकमित्यत्रभाष्येस्पष्टं। पदेति। इदंत्यदादीनामइतिसूत्रभाष्येस्पष्टं सामआकमित्यत्र च। मपर्यंता
द्रूष्यसोति। इदमुपलक्षणंतेनत्वमित्यादौलोपप्रवृत्तिवेलायांमपर्यंतावृत्त्वलाभावेपिनक्षतिः। ननुअदंतत्वेआदे
शानांवाणिदागमितिपरिभाषयापररूपात्पूर्वमेवटिलोपेटाबभावरूपपादयितुमशक्यः। अकारस्यकार्यद्वयेपिस्थानिव
त्वेनसमानस्थानिकत्वमस्तीतिचेन्न। हलंता एवादेशाइतिकैयटेनान्नैवोक्तत्वेनादोषात्। शेषइत्यस्यसामर्थ्यात्तत्वप्रा
पाप्रवृत्तिरत्रैत्यनुपतनुयुष्मभ्यं युष्मान् युष्माकमित्यादौटाबिकृ त्याचारिताभ्यांतस्मादनित्यत्वात्तदप्रवृत्तिरित्येके।
तदाह। अतोगुणेकृतेइति। अ [illegible] निर्दे भ्यांचास्यसूत्रसाफल्या

ष्वेटे
अलिंगे
तिएवंच
त्रयामन
रकृत्ते
दाविति
वः ६

तथापाठेइत्तिशेषः। परेतुशेषविभक्तिभक्तामादियुष्मदादिसंनिपाते नजातस्य लोपस्यतद्विघातकत्वपादिनिमित्तत्वंनेतिसंनिपात
परिभाषयैवत्वपाद्यभावः शुद्धस्त्वाकमवपवत्वान्ततेनसंनिपातविघातइतिसमकारनिर्देशःसामर्थ्याकमिसत्रऽत एव
कन्मेजंतसूत्रेह्रस्वत्वंतुल्विधौग्रामणिकुलमितिसंनिपातपरिभाषाप्रयोजनव्याख्यावसरे यदाह्रस्वमात्रसतुणागमोनत
दंतस्यतदेदंप्रयोजनमितिव्याख्यातंकैयटेन। म्रुलोकंतुनप्रुक्तंभाष्यानुक्तेः। अतएवनेतराछंदसीतिसूत्रेनपुंसका
देशेभ्योयुष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशादिप्रतिषेधेनेतिवार्तिकंव्याख्यायतेषुकृतेषुपुनःप्रसंगाच्छ्रीलुल्विधयःक
स्मान्नभवंतिसकृद्गतिन्यायादित्युक्तं। लड्डीलापुनःप्रसंगसेवाभावेनतदसंगतिःस्पष्टैव। अतएवचतत्रयु
ष्मदादेर्विभक्त्यादेशस्ययूयंब्राह्मणाइत्याद्यवकाशप्रदर्शनेकृतं। अन्यथातत्रापिजसःशीप्राप्त्यातदसंगतिः। यूय
मित्यादिप्रयोगकरणेनतत्रत्वपादिशंकासमाधानाकरणेनचभाष्यकृतात्रसंनिपातपरिभाषाविषयत्वंसूचितमग
च्छत्परिभाषयावारणमपिचिंत्यंतस्याअंगसंबंधिकार्यविषयत्वात्सूत्रभाष्यस्वरसोप्येवमेववस्तुतोनैवालद्वयसं
स्कारिकाद्वयोरित्यादिनिर्देशासंगतेः। अतएवभाष्येकिमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनमितिप्रश्नोपिवत्तेगुणप्रतिषेधोनव
त्वमइत्येवप्रयोजनमुक्तंनतुप्रयोगासिद्धिःप्रयोजनमुक्तमित्याहुः। त्वमाविति। अत्रापिविभक्ताविति संबध्यते। अन्यथा
प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिप्रथं स्यात्तस्यत्वंतुत्वंसुदरःपुत्रोयस्यप्रुष्मत्सुंदरपुत्रइत्ति। त्रिपदबहुव्रीहौनादेशइति। अत्रै
कवचनशब्दोयोगिकोव्याख्यानात्तदाह। एकस्येति। अविभक्तिकमिति। व्याख्यानात्। योचि। अनादेशइत्तिकिं
त्वत्मत्। पंचम्याअदिस दादेशः। आत्वविधायकेचत्वम्भ्यम्बाकस्यः वस्तुतउत्तरार्थमेवतदभ्यमित्येवछेदादितिभाष्ये
स्पष्टम्। हलादाविति। परिशेषवलव्धांहलीसज्जवतौतुयोचीत्यजणहणमास्तु। भ्यसोभ्य। अत्रयद्वक्तव्यंतदुक्तं। पद

ष्येति। नन्वत्राप्यन्त्येऽइति न्यासे नैकादेशोऽपादेशश्च सिद्ध्येतामित्यत आह। युवकाभ्यामिति। हलन्ता आदेशा इति पक्षे तु त्वये
त्वादेर सिद्धिरेवमादेशस्य सर्वादेशत्वं च न स्यादिति बोध्यं। नन्वेवमपि मान्तस्येत्येवोच्यतां किं परिग्रहणेनेति चेन्न।
युष्मत्पत्वादेः क्विपि सुप्यादेशाभावार्थं तत्सत्वात्पर्यं तच्छब्देन मान्तपदोपादेशस्य लाभात्। कटिपर्यन्तं वासः इत्युक्तेऽग्रे किंचिद
स्तीति नियमेनाप्रतीतेः। एवं च मान्ताद्यत्राग्रे किंचिदवशिष्टं तत्रैव युष्मदस्मदोरादेशाः। अत एव भाष्येऽवधिद्योतनार्थं
परिग्रहणं कर्तव्यं मान्तस्येत्युच्यमाने यत्रैव मान्तं युष्मदस्मदी तत्रैवादेशाः स्युः। इह च मान्ते युष्मयते रस्मयतेश्च प्रत्यये इति
उक्तं अवधिद्योतनार्थमित्यस्यान्तशब्दस्यावधिवाचकता द्योतनार्थमित्यर्थः। पर्यन्तशब्दस्य लोके तथैव प्रयोगात्। अ
ग्रे किंचित्सत्वे देशकालयोरवधित्वव्यवहारस्य लोके दर्शनाच्च। तत्रैवैतत्स्यान्निष्ठा एवेत्यर्थः। परिग्रहणाभावे तु यतः पू
र्वोऽस्ति परतश्च नास्ति सोऽन्त इति भाष्योक्तेर्मान्तपदस्य मुख्यार्थलाभाय तत्रैव स्यात्। कौ तु प्रभिन्नस्य प्रवृत्तिश्च स्यात्।
अभिव्यक्तपदार्था इति न्यायश्च पदकार्यविषय इति तदाशयः। अत एव भाष्ये प्रयोगप्रदर्शनं न कृतं। यत्तु। परिग्रह
णाभावे मान्तयत्रातेत्रै वस्मात्सामानाधिकरण्येनान्वयसौचित्यात् तितु तस्मिन्सामर्थ्यात् युष्मदस्मदोर्योमपर्य
न्ताविति व्याख्यानात् तदन्ते व्यपदेशिवद्भावेन युष्मत्पत्वादेः क्विपि चासिध्यतीति। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति
तु प्रत्ययविधिविषयमिति तन्न। परिग्रहणस्य वैयधिकरण्येनान्वयमात्रमन्यादिन्यायेन नियामकत्वकल्पनापेक्षा
यास्तस्यैव न्याय्यत्वात्। तत्र हि सामानाधिकरण्यासंभवाद्वैयधिकरण्यान्वय इत्यन्यत्र। किंचात्र व्याख्यानेऽवधिद्योत
नार्थमिति भाष्याक्षरास्वारस्यं। मपर्यन्तस्येति च तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति दिक्। अङ्गकार्ये इति। अङ्गाधिका
रस्थ इत्य [illegible] त्वाहान्तरमिति। प्रासोनेत्वमनेन संहि

ल०शा०शे० द्योश्चेति सूत्रभाष्ये त्वमाविति सूत्रे शेष इत्यनुवर्त्य सुजस् ङेङस्यति रिक्ता विभक्ता वेताविति व्याख्यातं । त्वमौ
९२ नचेति । अर्थ परत्वश्रवणादेवेति भावः । इति विग्रहे इति । एवं विग्रहं याद्दशूपाणिता निवद्यं तेइतिशेषः । अतिवा
कामिति । अत्र यथाकथञ्चिदुडभावो तथोक्तं । पदस्य अपदान्तस्य [illegible] न्य इत्यतः प्रागयमधिकारः । तत्फलं तु राजानौ वित्यादौ न
लोपाभावः । इयं कांचि स्यानषष्ठी क्वचिदवयवषष्ठी होढ इत्यादावाध्यामादुपधाया इत्यादावेवं स्यातेनवृद्धावंता
वित्यादौ वत्वसिद्धिः । अन्यथाम्लंतपदाभावान्न स्यात् । अत एव नलोप इति सूत्रे तग्रहणं चरितार्थमिति स्पष्टं भाष्ये ।
न्नः संख्याया इत्यत्र नलोपाभावस्तु झलां जशझशीत्यत्र जश्त्वाभाववद्बोध्यः । पदात्कुत्सनेच सुपी त्यतः प्रागय
93 मधिकारः । अनुदात्तं सर्वमित्यादिपदत्रयमादाय समाप्तेः । सर्वग्रहणं तु तिङ्ङतिङ इत्यादेः सर्वानुदात्तत्वस्याविनिगमना
विरहाय । अभिप्रेषुतया तत्राभार्थमित्याकरे स्पष्टं । आम्रेडः परस्यालो त्यस्य लनयोस्तु न प्राप्तिः । पदस्येत्यस्यानुदा
त्तमिति ङित्यादिश्रुतप्रथमान्तानुरोधेन प्रथमया विपरिणामेन स्थानषष्ठ्यभावात् । तत्र पादशब्देन ऋक्पादः श्लोक
पादश्चाविशेषात् गृह्यते । अपादादाविशब्देनयादां तपादमध्यस्थवचनादोहीनवाक्यस्यस्यापि ग्रहणं । अतएवैकं वलोमे
स्वमिति भाष्यात् । षष्ठ्यादीति । सर्वस्य पदस्येत्युभयाधिकारसामर्थ्यादिदं लभ्यत इत्यन्यत्र विस्तरः । तौ चानुदात्ताविति ।
त ४ अनुदात्तं गुणविशिष्टयोर्विधानादिति भावः । उक्तविधयोरिति । पदात्परयो रपदादौ स्थितयोरित्यर्थः । द्वितीयायां
त्वामयोरपवादत्वादाह । षष्ठीचतुर्थीति । विभक्तिक्रमकृतं द्वितीयादिक्रमेणोदाहरति । श्रीश इति । दत्तादित्यने
नचतुर्थ्यंतत्वं स्फुटीकृतं । सर्वे घ्नो स्मानिति । नन्वत्र संध्यभावेन वादोरत्वेनानुष्टुप्पदत्वानापत्तिः । संधौ तु उ राम:
भयत आश्रयणे तादृत्वाभावेन कथमादेशप्राप्तिरिति चेन्न । संवे घ्नोइ [illegible] कादेशविशिष्टस्य पूर्वांतवत्वे ९२

द्रूपेपीति। तत्रांत्यलोपे द्वयोरकारयोः पररूपे एकादेश उदात्तेन लभ्यम् आद्याकार उदात्तः टिलोपे पि यत्रानुदात्ते व
र्णे परे उदात्तो लुप्यते स वर्ण उदात्त इत्यर्थकेनानुदात्तस्य च यत्रेत्यनेन स उदात्त एवेति न विशेष इति भावः। नन्वाकमः
पूर्वं लोपाभावेनादंतत्वाभावात्सुडागमाप्रसक्तेः ससुट्कनिर्देशो व्यर्थः स्यात्तु संगतिस्त्वेस्तत्राह। भाविन इति। आ
कमि शेषे लोपे कृते प्राप्तस्येत्यर्थः। अयंभावः साम इति प्रसंगे आकमित्यनेन सुडागमोऽत्र विषये तं प्रयोगो बोध्य
ते स्यान्यादेशाभावविषये सर्वत्रैवमेव यथा आर्द्धधातुकविषये स्तेर्भूप्रयोगो भूप्रयोगा आस्तेर्भूरित्यनेन प्रति
पाद्यते न तु सतो निवृत्तिः शब्दानित्यत्वप्रसंगात् किंतु प्रसक्ताबुद्धेरेव निवृत्तिः सकारबुद्धिप्रसक्तेरप्रकृते सा
प्रतिकपाऽसंभवाद्दाविन्याय हरणं सकारोच्चारणं साम्यादिति प्रथमप्रवृत्तस्यैव सुटो निवृत्तिर्न तु प्रवृत्तंतरकल्पनये
ति भाष्ये स्पष्टं तन्निवृत्तिश्चामोऽभावात् अत्र सामः स्थानित्वात्तयास्थानिवत्त्वेन साम्त्वमेव न त्वाम्त्वं उत्तरीत्या च न स्थानिव
द्भावप्रसक्तिः सैवाप्रसक्तिः ससुट्कनिर्देशेन बोध्यत इति बोध्यं। अत एवातित्वाकमित्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोरिति भाष्योदाहृते
ऽआकम्सुडभावो सिद्धो आम एव साम्त्वस्याहार्यारोपेणादेशः आदेशस्याम्त्वभावाच्चात्र न नुट् न च यत्र साम् भावी तत्रैवायं।
सामो भावित्वस्य सर्वथा दुरूपपादत्वात्साम्त्वस्यारोपेणातिदेशात्वस्यादितिभाष्यविरुद्धकल्पनाद्धेयेति दिक्। हस्ता
दिरकम्तु नक्तः। अंत्यलोपे अकारस्यैव निवृत्त्या चारितार्थ्येन पररूपापत्तौ युष्माकमित्यादि स्यापत्तेः द्विवचनैकवच
नशब्दयोरर्थपरतया व्याख्याने फलं दर्शयति। द्योकलेति। द्वित्वैकत्वविशिष्टवाचिनीत्यर्थः। समासार्थो। मुख्यविशेष्यं। अन्य
संख्यः। युष्मदाद्यर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तेऽर्थे इत्यर्थः। त्वदिति। अर्थपरत्वाश्रयणादिति भावः। एते इति। कर्तृपदं। युवावा
विति। कर्मपदं। एवं त्वमावित्यपि। त्वद्विग्रहत्वे त्यत इति। द्विग्रहतिवैधेद्वे इति सुप्सुपेति समासः। अत एव त्वत्सपोत्तरप

ल॰ शा॰ शे॰ पू॰ तमं। द्वितीयं पचति भवतीत्यादि। तृतीयं चैत्रः पचतीत्यादि। ओदनं पचेत्यादि समर्थपरिभाषा तत्र न प्रवर्तते। एका
२४ र्थीभावविषय एवतत्प्रवृत्तेरिति भावः। एतेषां नावादयइति। इदंच सपूर्वायाइत्यत्र भाष्ये स्पष्टं। न च वा। चादयः स
मुच्चयविकल्पाद्युत्तरखेदावधारणार्थास्तेषामन्यतमेन योगइत्यर्थः। तृतीयानिर्देशेनैव सिद्धे युक्तग्रहणं व
र्थमतआह। युक्तग्रहणादिति। साक्षादिति। युष्मदर्थगतसमुच्चयादिद्योतकत्वइत्यर्थः। परंपरेति। स्वार्थाश्रयाव्य
य्यन्वयित्वादिरूपे इत्यर्थः। चेतसेति। अनालोचनार्थैरित्येव पर्युदासेन सिद्धे पर्यायैरित्येतदिंद्रियज
न्यसकलज्ञानसंग्रहार्थमिति भावः। परंपरेति। स्वान्वितान्वयित्वादित्यर्थः। तदुक्तं भाष्ये पर्यायैश्च प्रतिषे
धः समानवाक्य इति प्रकृतस्य वक्तव्यः। इतरथा हि पर्यायैर्वपर्यायानां युष्मदस्मदीसाधनं तत्र प्रतिषेधः स्या
त्। ग्रामस्त्वा संप्रेक्ष्य गत इति इह न स्यात्। ग्रामस्तव स्वं संप्रेक्ष्य गत इति समानवाक्य इति करणेन समानवाक्ये
पर्यायैर्युक्ते युक्ते च युष्मदाद्यर्थे आदेशप्रतिषेध इति कैयटः। एवं च न चवेति सूत्रे युक्तग्रहणस्य स्पष्टार्थमेव
तदभावेपि प्रकृतसूत्रस्येव तस्यापि साक्षात्संबंध एव प्रवृत्तिः स्यात् समानवाक्ये इत्येतत्संबंधात्। अस्यस्यु
क्तयुक्तेपि प्रवृत्तिरित्यन्यत्। अत एव देवदत्तस्य पुत्रा ग्रामे दत्तः पर्यागित्यादौ देवदत्तशब्दान्न पंचमीत्याहुः। भक्तत्वत
वेति। इह तवेत्यस्य रूपेणास्वर्थेनतु साक्षात्ध्यायतिनेति भावः। सपूर्वा। सहशब्दो विद्यमानवाची। अवधेर
पि संबंधित्वेन विवक्षायां षष्ठ्यर्थेन्यपदार्थे नेकमिति समासो वोपसर्जनस्येति सः। तदाह। विद्यमानपूर्वा रामः
दिति। प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणमित्याह। प्रथमांतादिति। नन्वेतेषां नावादयइत्यनेनैव विकल्पसिद्धेः किं
मेतेनेत्यतआह। अन्वादेशेपीति। अत्रेनेतिनिवृत्तेस्तदाह। आदेशावेति। तेनेति। भक्तत्वेनेत्यर्थः। प्रकृता २४

नपदलात्।समानिलुस्यचैकदेशविकृतन्यायेनद्वितीयांतान्वच्छ दलेनतत्वापिरिलक्षयात्।संधिश्चांत
रंगत्वादादेशात्पूर्वमेवश्रादेशोस्तितिनः कष्टाः सर्वेदावस्थिति।पादादित्वापत्त्योपजीव्यत्वविरोधाच्चादेशइत्यन्ये।
उभयतआश्रयणोंवितस्यस्वीकारइतीएधातोनिरूपयिष्यामइतिपरे।ननुतरीत्याबहुत्वादतानामेवादेशाभवि
ष्यंतिकिंस्यग्रहणेनात आह।स्येति।अहानोस्यशब्दइतिभावः।युष्मत्पुत्रइति युवयोर्युष्माकंवापुत्रइत्यर्थः।
यद्यपिव्यत्तौसंख्याविशेषानवगमइतिभाष्येस्पष्टं।तथापिसंवोधनत्वेनैवानेकव्यत्त्यवगतिर्नतुद्वित्वादेर्भानं
नाप्येकत्वस्येतित्वमौनकृतौवि ग्रहेतुसंख्याविशेषभानाद्विवचनादिभवत्येव।तस्यलुक्यपिप्रत्ययलक्षणे
नद्विवचनाद्यंतत्वं।अतएववध्वोरगारंवध्वगारमितिप्र ०० त्ययसंज्ञासूत्रेभाष्येप्रयुक्तं।वचनद्वयविषयस्
त्रप्रत्युदाहरणलाभायेति।त्वत्पुत्रइतिनप्रत्युदाहृतं।समानवाक्ये इतिनिमित्तनिमित्तिनोरेकवाक्यस्थत्वे
इत्यर्थःकिम्।समानवाक्यइति।प्र कृतविधेयाइत्यर्थः।निघातोनामानुदात्तः।एकतिङिति।वहुव्रीहिरेकति
ङ् घटितमित्यर्थः।तिन्नपचतीत्येतन्मात्रस्यनवाक्यत्वं इदंसशास्त्रकार्येपयोग्येकवाक्यत्वलक्षणं।तेन
पश्यमृगोधावतीत्यादौलौकिकैकवाक्यत्वपिनाव्याप्तिः।समर्थसूत्रेभाष्येस्पष्टमेतत्।अतएवतिङ्तति
तेसमरेणोक्तं।वाशब्दश्चेदर्थे कारकान्वितक्रियाचेद्बोध्यतिशेषः।तेननिरर्थकशब्दसमुदायव्याव
त्तिः।सुब्वातिङंतंचसुप्तिङंतेसुब्विशिष्टंतिङंतंसुप्तिङंतंतेयामेकशेषस्तेनकारकान्वितक्रियावोधक
सुवंतंचयतिङंतंचयसुप्तिङंतंचयानांनपाणिम पिवाक्यत्वलाभः।तत्रसुवंतंचयोदेवदत्तेनशायि

त०प्रा०शे० पू० ८५

न्तसिंहाश्च मतेऽव्योतिरित्यादौ गेपेके न विनीतौ वामित्यादाविव विभक्त्यंतप्रतिरूपकनिपातांगीकारेण दोषः। अयंस
माधिः प्रकृतेपि नइत्यस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वात्। अन्यार्थं तु मूलोक्तकल्पनावश्यकत्वं तदाहैवमित्ति। सर्वेषां निपा
तइति। असप्राप्त इति शेषस्तत्र यमुने सरस्वतीत्यनयोर्बाधकाभावाद्भवति स्तुतु श्रीत्यस्यतु नपादादिस्थत्वात्। एते
नादिभ्यः सर्वेषामिति वबहुवचनमसंगतमित्यपास्तम्। अग्ने तेजस्विनिति। अनुदात्तं सर्वमित्यनयोः संबंधानर्हत्वे
न निवृत्त्यात्तत्साहचर्ये ण पदादाविव्यस्याप्यविद्यमानवत्त्वे निवृत्तिरिति भावः। आमंत्रेति किं। देवकरोषि। सामान्यव
चनं किं। अग्ने देविसरस्वति इडे काम्ये इत्यादौ पर्यायेषु परेषु निषेधो माभूत्। सामानाधिकरण्यं त्वेकार्थविशेष्यकबोध
जनकत्वमेव नतु प्रवृत्तिनिमित्तभेदगर्भमिति दिक्। सुपादेति। शोभनौ पादावस्येति बहुव्रीहिः। संख्यासुपूर्वस्येति अ
95 कारलोपः समासांतः। अंचेः सुपीति। निपातनैः साहचर्यादिति भावः। अनिदितां इत्यं इकारवद्भिन्नानामित्यर्थः।
अंगस्येत्यधिकारः। अंच तेभस्येति। अल्लोपोनेति वदस्यापि प्रत्यंच मंचति तेन प्रत्यन्काइत्यादौ पूर्वाकारेन प्रव
त्तिः। अचइत्यं चतेर्लुप्तनस्य ग्रहणमाख्यानात्। भस्येति किं। प्रत्यंचौ। लुप्तनस्येति किं। पूजायां प्रत्यंचौ। चौ नेदं वर्णग्रह
णमाख्यानात्। तदाह। लुप्तेत्यादि। अणइति। कर्त्तचइत्यादीनामनभिधानमितिभावः। एवं चाणग्रहणमुत्तरत्वसंप्रसारण
स्येत्यत्र त्वत्तीयइत्ये तद्व्याकरणार्थमावश्यकमिहापिसंबध्यते। नत्वत्रास्य आवश्यमस्तीत्याकरेस्पष्टं। अकृतेति। तत्परिभाषाभा
वेतु चौ प्रसंगस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनमेव भाष्योक्तं शरणं। विष्वग्देव। चादा सर्वनाम्नइत्यतः सर्वनाम्नइत्याकृ
ष्यते सामर्थ्यादुपसर्जने प्रवृत्तिः। अप्रत्यये इति पाठे विद्यमानः प्रत्ययः क्विबादिरित्यर्थः। वप्रत्ययइति पाठे यकारस्यावि
वक्षितत्वात्स एवा र्थः। अद्र्यादेशस्य अद्र्यादेशावंतोदात्तौ निपातनादिति स्पष्टं भाष्ये। अदसोद। असेरीतौ कारश्च रामः
श्चारणार्थः। अदसइत्यवयवषष्ठी। समुहणं तस्या निकोकारे कयो(?)ग्रहणं तेनादस्पति अदो त्रादइत्यादौ न ८५

तार्थत्वाल्लक्षद्वोपादानापेक्षेति भावः। स्पष्टं चेदं सप्तमोल्लासे काव्यप्रकाशादौ। अत्र हरिस्त्वामिसेकमुदाहरणं समामित्यपरं त्रायते इत्यस्य च। मध्यमणिन्यायेन तंत्रेणोभयत्रान्वयः। हेनसइत्यस्यापि समानवाक्यस्थेन विद्यमानपूर्वत्वं बोध्यं। सामंत्रितं। संबोधने चेत्यतः संबोधने इति वर्त्तते सेत्यनेन प्रथमा परामृश्यते। आमंत्रणमामंत्रितमहासंज्ञावत्त्वान्न तदंतविधिरित्याह। तदंतमिति। अतएव हे हे भो इत्यादौ नामपि संज्ञासिद्धिः। अन्यथा तरंगान पीतिन्यायेन पूर्वं विभक्तिलुकि प्रथमाया अभावेन नरवनिभिन्न इत्यत्रैः सभाववदत्र संज्ञा न स्यात्। पदार्थेनैवासंबोधनशक्तेः प्रातिपदिकार्थत्वेनैव प्रथमा तथापि संबोधनविषयप्रथमासत्वान्न दोषः। एतदर्थमेव प्रथमेत्यनुवर्त्तमाने सेति पदं। अन्ये तु संबोधने चेत्यस्यात्र वर्त्तमानादित्यर्थः। अन्यत्रेवात्रापि संबोधने चेत्येव प्रथमा प्रातिपदिकोक्तत्वस्यावावर्त्तकत्वेन विभक्त्यप्रतिबंधकत्वात्। तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनाच्च। सेति तु विधेयसमर्पिकाया अनुवाद्यत्वायस्यचार्थमित्याहुः। अविद्यमानवदिति। जातोणिदितिवत् सिद्धवत्करणमतिदिश्यमानविरुद्धत्वाश्रयस्यापित्वाभार्थं तेनामुभो देवदत्तेत्यादावाम एकांत स्मामंत्रितमान्तिक इति एकांतरत्वप्रयुक्तामंत्रितनिघातनिषेधसिद्धिरिति स्पष्टं भाष्ये। नचात्र नामंत्रिते समानाधिकरणे इत्यनेन निषेधादविद्यमानवत्त्वमेव नेति वाच्यं। असंबोधनमात्रद्योतकत्वेन विशेष्यवचनत्वाभावात्। देवदत्तस्येव विप्रो भवत्वाच्च। इहेति। अग्नेतवदेवास्मानित्यत्रादेशाअप्रश्ने न येत्यत्र तिङ्तिङ इति निघातः। अग्न इंद्र इत्यत्रामंत्रितस्येति निघात इति विवेकः। अत्र पूर्वमित्यनेन परसादौ पादः पूर्वं परं सकार्ये ऽविद्यमानवदित्यर्थस्तेन देवास्मानित्यत्र देवशब्दस्यामंत्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येव। पूर्वं किंपाहि देवात्रमंत्रितनिघातो भवत्येव। प्राचीनमिति। एवमेव तन्त्रौ पते घि पुगंसे ।इत्यादिसिद्धिः॥ प्रा ७

लं०शे०श्लो० यासिद्धिः। अत एव न संप्रसारणइति सूत्रं सार्थकं। नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीति सूत्रस्थभाष्यस्यायमर्थः। ए
९६ तत्सूत्रसाध्यानि विद्ध इत्यादीन्युदाहरणानि नैतस्याः परिभाषाया भवंतीति। अंत्यसदेशत्वाभावादिति चतद्भावः। पर
स्यैवेति। इशब्दस्यैवेत्यर्थः। अंसोरिति। अत्र अकारेण आकारस्यापि ग्रहणं तेनाम्रूढ गिल्यादिसिद्धिः तत्र ह्यासर्वना
म्नइति पूर्वपदांतस्यात्वं। लदाद्यलेति। लदादीनामत्वविषय इत्यर्थः। पद्दोइति। अत्र तंत्रेणार्थद्वयेपि सूत्रतात्पर्यंति
त्रल द्यानुरोधाद्व्यवस्था अत्र प्रमाणमुपन्यस्यति। उक्तं चेति। लत्वेदिति। चलीक्लृप्यते इत्यत्र यथा लत्वं रीण्कारयोर्भ
वति तथेत्यर्थः। अत्राद्मुयङितिरूपवादिमतं न्याययुतं लत्वे उक्तरीत्या तन्न्याया प्रवृत्तावपि अत्रैतदप्रवृत्तौ मानाभावात्। अ
सो ७ त एव भाष्ये दसोने द्रोरितिवार्त्तिकप्रत्याख्यानायाथवासेरितियद्वामुत्वायद्येवमम्मुयङितिन सिध्यति। अदद्र्यङितिप्रा
प्नोति। अदमुयङितिभवितव्यमनंत्यविकार इति। उक्तं अत्रेतिप्राप्नोतीत्युक्त्या तत्रासंमतिरुक्ता इति भवितव्यमित्यनेन पृथक्
९६ मुत्वमितिपक्षोसंमत्यभावो दर्शित इति भवितव्यमित्युक्त्या च तत्र शब्द अप्रयुक्तत्वं सूचितमित्याहुः। विष्वग्देवयोः कि
मिति। वस्यापुपलक्षणमिदं ननूत्तरपदा धिकारादंचुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थो द्विष्वगंच नमित्यादेर्व्यावृत्तौ व्यर्थम
प्रत्ययग्रहणमत आह। अप्रत्ययेति। तेनेति। अन्यथा तः कृइत्यत्र नित्यसमास इत्यतोनुवृत्तसमासग्रहणेनोत्तर
पदाक्षेपिकं धातुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थापत्तावय स्कृदित्यादावेव स्यादिति भावः। उदईत्। अत्राचइत्यनुवर्त्ततित्य
मःस। समोमिङितिसमइणितिवानकृतंपरिभाषाज्ञानकृतगौरवापत्तेः। तिरसस्ति। अलोपइत्यत्र शकंध्वादित्वात्पर
रूपेणाकारः प्रश्लिष्यते। अस्य अलोपो लोपाभावो यस्मिन्नंचतावित्यर्थस्तदाह। अलुप्त
कारेति। तिरश्चेति। अलुप्ते ऽलोपस्यस्थानिवत्त्वं तु न पूर्वत्रासिद्धीयेत न्निषेधात्। पूजार्थस्येति। पूजाक्रियायोः स्यण रामः
त्यइत्यर्थः। अत एवा व्याकुलंब्रवती गर्भे के सिंगाहणी ... नलोपः। अव्याकुलणमनेन च पूजा जम्म ९६

दोषः। दादिति किं। अमुयोरित्यत्रां तस्यमाभूदिति समाहारद्वंद्व इति। इदमर्वाचामनुरोधेन वस्तुतोऽयुक्तमेतत्। उसुऊस् ले२
१ इति द्वंद्वे सुलोपे च्यं तत्वात् ऊस्वस्य पूर्वनिपाते नपुंसकह्रस्वसवर्णदीर्घयोः प्राप्तयोर्दीर्घस्य शब्दांतरप्राप्त्याऽनित्यत्वेनानित्य
त्वादपर निमित्तकत्वेनांतरंगत्वाच्च ह्रस्वत्वे ततः सवर्णदीर्घ इति। उ इति रूपासिद्धेरत एवोकार इत्यत्र उ काल इत्ति न
कृतं तस्मात् दिवउत् ऋत उदिति च तपरत्वेन च भाव्यमानोकारस्य सवर्णग्राहकत्वात् सिद्धमिति बोध्यं। ष्यङः संप्रसा
रणमिति सूत्रभाष्ये नत्वविकारे लक्ष्यस देशास्येति परिभाषा पठितां लक्ष्य सदेशानं लक्ष्य सदेशयोरेकप्रयोगे युगपत् प्राप्तावं
लक्ष्य सदेशस्येतित दर्थः। अनत्वविकार इति लिंगं तामर्पितः पठति। अंलवाधेइति। अलक्ष्यस्य वाधेकार्यं प्राप्ता वर्थादं
नेकान्तलक्ष्यस्य प्राप्तावित्यर्थः। अन्यथा राणेनइत्यादि नेतेसादावेवसान्नतुनमतीत्यादाविति भाष्ये स्पष्टं। अल्लोपो
नोचः सात्तेत्यादावनेकान्तिक ष्ठकत्वनापेक्षणे यन्पाप्याकिं च भसंज्ञायां कार्यकालपदाश्रयणमशक्यपरत्वेन पद
संज्ञावाधकत्वानुपपत्तेः राज्ञ इत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वात्पूर्वमल्लोपोन इति लोपः पुनरत्राल्लोपेन लोपैकवाक्यतापन्न
पदत्वस्यैतदेकवाक्यतापन्नभत्वेन वाधायोगात् नलोपापत्तेश्च तस्मादाकडारस्थसंज्ञासु पर्योद्देशाश्रयणमेवावश्य
कमिति यजादिपरोयोनित्यर्थस्य नत्वेन तत्र भः ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रस्थ कार्यकालं संज्ञा परिभाषं भस्येत्युपस्थि
तमिदं भवति यच्चिभमिति तत्र यजादिपरत्वपा नकारविशेषणयिष्यामः। अनाकारमिति भाष्ये त्वेकदेशयुक्तिः। यजादिप्रत्य
यस्पांगंशेष स्थितकांगीत पालेनातो विशेषणयोगाच्च। अत एवसर्वफलानामनन्यथासिद्धिं प्रदर्शितस्माद्या
न्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा कर्तव्येति उपसंहृतं भाष्य इति भावः। अलक्ष्यसदेशस्येति। अलेन समानो
वर्ण२ देशोपस्येत्यर्थः। तत्वं चात्र द्वंद्व ऋणी रित्यव्यवधाने भवति च लीकृप्त इत्यादौ कारान्त नेत्ति रेफस्योत्तरांशभागेन व्य
वधानान्नालक्ष्यसदेशस्य भवइति न तत्रेतत् परिभाषाप्रवृत्तिरत एवन संप्रसारण इत्युदाहरणं भूतस्य विद्ध इत्यादेननि

नयदुपदेशाप्रयुक्तायस्येत्संज्ञातस्यतदनुबंधतायाएवस्वीकारात् । नन्वोकारलोपेत्वं तत्वस्याप्यभावः । उकारस्या
श्रयणेनतदं शेऽभूतपूर्वगतिस्वीकारात् । एतेन तदाश्रयणे तु वंतमेतन्नात्वमित्यपास्तं । तदाश्रयणाभावात्
तस्मादनुनासिकोवारविशिष्टोयउपदेशोऽतुः तदंतस्य प्रयोगस्य स्यदीर्घ इति सूत्रार्थ इति न दोषः । नियमा
र्थमिति । धातोरुदुगित्कार्यं तर्हि नलोपिनोंचतेरेवेति नियम इति भावः । तेनोखास्रत् । ब्राह्मणेत्यादौ नुम्
ङीपौ न न्यायप्राप्तावुपाकरणेपूर्वकं नलोपकरणस्याविवक्षार्थत्वमित्याशयः । यद्यपि अंचतेरेव नलोपिन एवे
ति नियमे प्यंचतिग्रहणं चरितार्थं । तथापि भाष्यप्रामाण्येन सामान्यापेक्षा उक्तो नियमो युक्त इति बोध्यं । नन्वत्र धातुत्वाक
र्थनुमतग्राह धातोरिति नन्वोपदेशिकधातुविषयक एव नियमोऽस्तु किम नेनेतिवाच्यं । औपदेशिकान्तर्भावेण सामा
97 न्यापेक्षानियमज्ञापना र्थत्वात्तत्त्वलपर्णध्वदित्यादावुगिन्नभावानि त्यादिनामधातावुगितश्चेति ङीबभाव इति दिक् । क्व
च्यदेऽल्लोपोनस्थानिवदल्लोलुप्तत्वात् । अत्राचार्यक्किवर्वाचीनमतेन । वस्तुतो हलंतेभ्यस्तदभाव इति हस्वनद्यापइ
त्यत्र भाष्ये स्पष्टं । उभेभ्य । लक्ष्यानुसारेण गर्गदंडनन्यायादत्र समुदायेवाक्यसमाप्तिरिहोसमुदिते इति द्वेइत्यनुवृत्ते वासि भे द्वे
द्धेउभेग्रहणं स्पष्टार्थं । यत्तु भेग्रहणसामर्थ्यात्सहभावो पसर्ज नाद्वित्वविशिष्टार्थकं । तेन समुदिते इत्यर्थलाभ इति तन्न
अशब्दार्थत्वात् । माद्यधिकोद्यधिकस्य बहुशो भाष्यकृतोपहसितत्वात् । ध्वनितं चेदं तदसति प्रयोजने उभे
ग्रहणं सहार्थं विज्ञास्यत इति ग्रन्थेन भाष्ये अत एव सूत्र शेषे भाष्ये गर्गदंडनन्याये नैतदर्थ सिद्धिमाश्रित्य सह
ग्रहणं कर्तव्यमितिवार्तिकं प्रत्याख्यातं तुल्यन्यायात् तदर्थकत्वेन पराभिमतमुभेग्रहणं च प्रत्याख्यातमेवेति । सुधि राम:
यो विभावयंतु । तत्र द्यादिशब्दानामेकापायेऽपवर्ते रैकं लि निपादावभ्यासलोपे कार्यकालपक्षेन संज्ञेति न जुस् ९७

ति नलुंचते रेवसोर्थ इति स्पष्टमेंचो नपादाने इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। आन्च इत्यादि चिरंतनादिकृतदसेति बोध्यं।
एतेनां चेर्णत्वा विति नियमेनैव सिद्धौ नांचेः पूजायामिति व्यर्थमित्युपास्तं। नलोपाभाव इति ओपधत्वबोध
नद्वारेत्यर्थः। स्पष्टं चेदं परेष्वप्येधेति सूत्रे भाष्येऽपि नान्च समवधानेन्चोः कुरिति कुत्वाभावो निरूपपदात्क्विनि
ति च निपात्यत इति बोध्यं। सङीति वचनाद्वा कुत्वाभावः। बलस्कोरिति। सलोपे बलस्यासिद्धत्वात्सलोपे कृते
बलं स्कोः क्विपि ग्रहिज्येति संप्रसारणे पूर्वत्वे ऋलस्यासिद्धत्वात्सलोपः। सुवृश्चिति। बलस्यासिद्धत्वाद् ङसी
ति वा धुट्। निपात्यत इति। अतिप्रत्ययांता इति शेषः। तत्र प्रच्छ इति गुणाभाव ओगमे अंगादेश अमहेः कर्मण्यि
प्रत्ययश्च निपातनात्। शत्वदिति। प्रत्ययपरिभाषया शात्प्रत्ययांतवदित्यर्थः। शतुरनुम इति सूत्रे बृहन्महतो
रूपसंख्यानमिति तु पृषदादिव्याख्यानं नियमार्थमिति बोध्यं। अवसंत। चस्तुवर्थे। अतु इति लुप्तषष्ठीकं प्पकृप
दं। अधातोरित्यसंतस्यैव विशेषणं तु धातुर्दाह धातुभिन्नेति। अतएवोगिदचामिति सूत्रे गोमत्यतेरप्रत्यये
गोमानिति प्रयोगो भाष्ये संगच्छते। अंगविशेषणत्वात्पाप्यसिद्धतदंतविधेरेवानुवादकमंतग्रहणं। परमिति।
वचनसामर्थ्यादुपधापदासंबंधेनचरितार्थादित्यभिमानः। अयमप्युचपइत्याह। नित्यमिति। कृताकृतप्रसं
गित्वमात्रेणेत्यर्थः। सामर्थ्यादिति। वाक्यार्थबोधकाले विरोधाभावेनोपधासंबंधे कृते सामर्थ्यात्पूर्वं दीर्घप्रवृ
त्तिरेव कल्प्यत इति भावः। धीमानिति। नन्वेकानुबंधपरिभाषया मतुपोऽग्रहणं सूत्रे तु सर्वादिपाठे ते नुनासि
कोकारविशिष्टे भवतु पूर्वेचरितार्थमिति वाच्यमिति। पकारादेः समुदायानुबंधत्वे प्ततो ह्यनुबंधकत्वाभावा
त्। अवयवानांतरीयकतया समुदायोपदेश एवेत्यभिमतात्पर्यं मित्यर्थस्यादेश इति सूत्रस्थभाष्यसंमतत्वे

दिदं। ऽथ यमप्यधिकारः। अत एव निस्त्वे इत्यत्र धातोः सम्पनाने नयत्वं व्यवायशब्दस्य प्रत्येकं संबंधो व्याख्यानात्तदाह। अले
कमिति। अपि ना ऽव्यवधानेपि। नुम् स्थानिकेति। प्रकृतस्त्र त्रस्थं हयवरट्‌सूत्रस्थं च भाष्यमत्रमानं। व्रश्चेति षइति। सपा
दसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतायां त्रिपादीस्थस्याप्रवृत्तेर्हि लृज्ञादिलोपोत्तरं। विविशस्त्त इत्यवस्थायां षत्वस्यासि
द्धत्वात्संयोगांतलोपे षइत्यर्थः। कलोप इति। पदांतसंयोगादिलोपस्य संयोगांतलोपापवादत्वादिति भावः। तडिति।
तद्गोतेः क्विप्। एपंताभ्यामिति। णिलोपस्य स्थानिवत्वात्तदवस्थातेत्यादौ संयोगादिलोपाप्राप्तेः काष्ठशगेव नास्ति कुतः काष्ठ
शक् स्यादिति परेऽत्र घांकयोरिति सूत्रस्थ भाष्येण न विरोधः तत्र गत्वस्य संयोगादिलोपमाशंक्य तथोक्तं। तस्य दोषइति।
कौलुक्षमिति। गुनसार्व त्रिकमिति भाव इत्यन्यत्र विस्तरः। कुत्वस्यासिद्धत्वादिति। पिपच्सिच् अवस्थायां कुत्वस्यासिद्ध
त्वात्तदभावे स्कोरित्यस्याप्राप्तेः संयोगांतलोप इति भावः। दिधगिति। दादेरिति घः। एकाचइति भषभावः। विद्वानिति। विदेः
शतुर्वसावदादित्वाच्छपोलुकि शतुङित्वाद्गुणभावे उगित्वान्नुमि सांतेति दीर्घे संयोगांतलोपे तस्यासिद्धत्वान्न
लोपोन। वसोः प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं भस्येत्यधिकारात्तदाह। वस्वंतस्येत्यादि। न च विदेः शतुर्वसो
रेकानुबंधकत्वात्तस्यैवात्र ग्रहणं स्यान्न लिडादेश क्वसोरिति वाच्यं। वसुसादेशेन तस्या पि द्व्यनुबंधकत्वादि
ति भाष्ये स्पष्टं। विदुष इति। संप्रसारणपूर्वत्वस्य षत्वतुकोरसिद्धं तु न पदांतपदाद्यो रेकादेशस्यैव तेनासिद्धत्वात्। सेदिवा
निति। षद धातोर्भाषायां सदेति लिटः क्वसौ द्वित्वे ऽत एकलेत्वाभ्यासलोपयोः वस्वेकाजादितीट्। अकृतेति। परे तु यदा
वधिके व्याख्याने सेट्‌त्वस्य ग्रासितिस्थिते इट्‌संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधि त्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वं संप्रसार
णे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति सेदुष इत्यादिसिद्धिरित्यकृतव्यूहपरिभाषानिः फलात्वद्रूपानुरोधाद्त्रपदा रामः
वधिकमेवा व्याख्यानमित्याहुः। साहचर्यादिति। न च महसतः क्विपि महत्तापि धातुत्वसंभव इति वाच्यं। ओपदेशि ९८

एकादेशात्पूर्वमापन्नादिरूपदेशिवद्भवने नांतरंगत्वादंतादेशोपि सर्वदेसर्वपदादेशा इति न्याये न स्थानिवद्भावात् ।ऽ ऽस्तिवे न तु सापत्तिः। किंचैकादेशेजुसोपवाद विषयस्य जायमानत्वेन प्रकल्प्य चापवाद विषयमिति न्याये न पूर्वमंतिभावा प्रवृत्तौ एकादेशेजुसापत्तिः। यद्यपि द्वेशे पूर्वसमुदायेप्रवृत्तपाः सज्ञायाः स्थानिवद्भावेनाभ्यासलोपे सत्वेपि पंचमी समासेनैकादेशस्य स्थानिवत्वान्न तत्प्रवृत्तिरतएव प्रत्येकं विधिय निलादौ न दोषइत्यलम् ।नाभ्यस्ता। वहुषोगव्यवच्छि न्नोपि नुमिहानुवर्तते सामर्थ्यात्तदाह ।नुमेति। दाजः शातरित्यपः श्नोभ्यावितिद्विलेऽभ्यासह्रस्वत्वेऽनाभ्यस्तयो रित्यात्लोपे। द ददिति। सदादिषु। आलोचनमिहज्ञानमात्रं। आस। इत्थं शवस्तुषु इति सूत्र मनुवर्तते। प्रला पवादत्वादिति। कुः। क्विन्नं तइतिन्यासेन दृष इत्यध्याहारेण बहुव्रीहि फलेसिद्धे प्रत्ययग्रहणेनान्यपदार्थोंशेवीक्षाणभव हुव्रीहिणा लब्धं ताद्दृशादिक्विन्नंतविषयत्वं ज्ञापनमचरितार्थमितिभावः। ऽवकारइति। अघोषमहाप्राणशात्तुल्यत्वादितिभावः।ऽ घटेति। किं प्रत्ययस्येतिसूत्रेस्थत्वादि। असिद्धत्वादिति। यद्यपि जश्त्वापवादोपि कुत्वं तथापि शस्थानिकजश्त्व सेवन तुरवस्थानिकस्यापीतिभावः। वस्तुतइदंन्विसप्रत्ययग्रहणस्यबहुव्रीहिमात्रफलकतायाएवभाष्यकृतोक्तेः तस्माद्दध्यक्। अंचुयुजिक्रुञ्चुप्रस्यचारितार्थ्ये नजश्त्वमत्वापवादताज्ञपकेति तदेतन्मतेतितुवदतास्फूर्त्वितमितिदिक्। नगिति मङ्काः प्राग्वत्। नङ्भामिति ।नङ्भामिति। नाञ्जिनसोरितिजम्नुन। धातुप्रत्ययेत्तद्वि धानात् ।स्पृशोनु। अनुदकेकिं। उदकस्पर्शः। अंतोदात्तत्वमिति। निलादाद्युदात्तत्वंमा भूकुलसनञ्स्वप्रत्ययलक्षत्वादाह। कुलात्पूर्वमिति। वें कृ। सिपिधातो रित्यतो धातोरितिवर्त्तते तच्चवीभ्यां विशेष्यते। विण विभतेः क्विपि अंतोलोपेप्रातिपदिकत्वात्सोहल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययल क्षणेनपदांतत्वात्कुरुत्वेक्वौपोन स्थानिवत्पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्। नश्वि। इणकोरितिवर्त्तते यवधानेऽप्याहे

ल०श०शे०ट० ९९

तत्रासिद्धत्वंनेत्यर्थेनैवना भावोप्यादिप्विति भाष्यातं।मुइतिसमाहारद्वंद्वः कृतेन्वेत्युक्तेःमुत्वेसुपिन्वेतिदीर्घोन।अमीभि
रिति।नेदमदसोरितिसेत्न॥ ॥ इतिहलंताःपुंलिंगाः ॥ ॥नहोधः।जलोझलीत्यतोझलीतिपदस्येतिस्कोरित्यतोंत
इतिचानुवर्त्तते।झलिपरेपदांतेविद्यमानस्येत्यर्थः।अलोंत्यस्येत्येतत्सामर्थ्यं।हस्येति।उपदूर्वात्।णाहवंधनइत्य
तःक्विप्।नहिवृतीति पूर्वपदस्यदीर्घः।सोर्हल्ङ्यादिलोपेधत्वजश्त्वचर्त्वादि।तलोपश्चत्वेइति।पूर्वपदांतस्यलोपोधा
तोः सस्यषत्वं।आदेशप्रत्ययोरितितुनषत्वंपदादादिरितिपद्मोत्सादावोरितिनिषेधात्।हस्यघइति।कैयटादिमतेप्रत
स्यैवढत्वस्यापिकुत्वेनवाधादिभावः।उष्णिगंत्विति।निर्देशात्कुत्वस्यजश्त्वेनासिद्धत्वेस्वरीत्यातुष्ठङ्णकाइतिवोध्यं।द्योरिति।
दिवऔदित्यौत्वंयण्।चतस्रइति।परत्वाद्धामवाधित्वाचतस्रादेशेकृतेसकृतिन्यायात्पुनराम्नेतिस्यान्निवर्त्तत्रेभाष्येचतसृ
णामिति।नतिसृचतसृदीर्घनिषेधः।सर्वावदिति।सर्वशब्दवदित्यर्थः।अतएवसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइतिनपुंवत्वंशब्दप
रस्यकदापिसर्वनामत्वाभावादितिभावः।यःसौ।पुंस्यावाधात्क्लीवेसोर्लुकालोपात्स्त्रियामिदं।वागिति।वचेःक्विव्वचीत्या
दिनाक्विप्दीर्घोऽसंप्रसारणंच।अपोभिः।अपचउपसर्गात्तइत्यतस्त्तइत्यनुवर्त्तते।अवृत्तिनप्रत्ययोव्याख्या नात्।दृगिति।
दिशअतिसर्जनेक्विन्।षङ णकाःप्राग्वत्। त्विडिति।त्विषदीप्तावस्मात्क्विप्जश्त्वचर्त्वे।जुषीप्रीतीत्यतःक्विप्ससहस्यसभावे।
सजूः।अप्सुभिरिति।अदंतत्वाभावादेत्वाभावेनेतईदित्वस्याभावेमुत्वमेव॥ ॥ इतिहलंताःस्त्रीलिंगाः॥ ॥ दत्वमिति।
वसुस्रंस्वित्यस्यपदाधिकारस्थत्वात्तदंतेपिदत्वमेवभांतत्वादामपि।पूर्वपदस्यैवेति।प्रत्ययलक्षणेनेतिभावः।अतएव रा
ज पुरुषादौनलोपादिसिद्धिः।उत्तरपदत्वे चेति।उत्तरशब्देनोत्तरपदंलक्ष्यते।उत्तरपदशब्दश्चसमासचरमावयवेरूढः। राम:
तेनतस्यपदत्वेतत्प्रयुक्तकार्येकर्त्तव्येलुमतालुप्तेप्रत्ययलक्षणेनपदादिविधौत्वयंनिषे धोनेत्यर्थः।तेनपरम ९९

वाचेत्यादौनकुत्वंदधिसेचा वित्यादौसात्पदाद्योरितिषत्वनिषेधश्च।निरुप पदादेवविचिषष्ठीसमासोत्र।सोप

कधातुत्वासंभवेन तत्साहचर्येणौपदेशिकधातुभिन्नसांतसंयोगस्य ग्रहणमित्याशयात् । सुहिनिति । नांतलक्षणदी
र्घस्तु संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्न हि सीत्यसेदित्वादनिदित्तामिति लोपो न ध्वादिति । स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने क्विप् ।
अनिदित्वान्नलोपः वसुस्रंसु इति दत्वं । विवक्षित इति । भाष्ये असु इत्युपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं बहिरंगलक्षणत्वा
दिलुप्तो दिति भावः । वस्तुतो वचनमेव जापः विवक्षितसप्तम्यामत्वे विभक्तिवृद्धिनिमित्तकत्वेन बहिरंगत्वात् ततः पूर्वं
परमपुमानित्यादौ स्वरप्रवृत्तो दोषात् । बहुपुंसीति । विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणान्नासुङ् वि भक्तिविवक्षायां लिंग
कार्यं तत्रमेव सत्वेन नङीपः प्रागसु ङ् इति भावः । कुजुङ् इति । पान्नेरितिपाठांतरं । स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये तु सूत्रेः स
स्यपः । ह्रस्वो नपुंसक इत्यस्य इत्युक्तं । वस्तुतस्तु उच्चारणार्थी नाम पीत्संज्ञाबहुपकत्वादियमुक्तिर्निष्फला । पुमानिति । सांते ति
दीर्घः । उशनेति । वशेः कनसि ग्रहिज्येति संप्रसारणं । अससंबुद्धाविति । एतच्च वक्तौ वाचनिकं पठितं । वशधातोर्माधवस्तु
संबोधने तूशनस्त्रिरूपं सांतं तथा नांतमप्यादंतमिति । श्लोकवार्तिकमित्याह । भाष्यानुक्तत्वादिदमप्रमाणमेवेति प्रामाणिकाः ।
उशनाश्चुक्रः । अनेहा कालः । नञि हन एह च इत्यसुन् हनएहादेशश्च । सुवेदिति । अधातोरित्यस्य धात्ववयवभिन्नसांत
स्येत्यर्थ इति भावः । अभ्यासमुदायस्य धातुभिन्नत्वाद्दीर्घः स्यादेवेति बोध्यं । अदस औ । अदस इति षष्ठी । तदोः सः सावित्यतः
सावित्यनुवर्तते । औत्वं सलदाद्यत्वापवादः । ननु सो ढौ इत्येवास्तु इति चेन्न । असाविसत्र टिलोपे कृते नित्यत्वात्सत्वं वा धित्वा
त्सदाद्यत्वे साविप्रसिद्धेः । असुक इति । अमुक इत्यादौ त्वमुष्मादः शब्दपर्यायो मुकशब्द इत्याहुः । एत ईत् । बहुवचनश
ब्दो यौगिक इत्याह बहूर्थे इति । तेनामी इति सिद्धं । पश्चादुत्व इति । उत्वे तु पलक्षणमीत्वस्यापि । ननु मुत्वस्यासिद्धत्वा
त्कल्पनाभावइत्यत आह । नमुने [illegible] मी इति भावः । भाष्ये तु नेयत्कार्यं

ल॰श॰शे॰भू॰ भाष्यात्। वृत्रहणीइति। नसंयोगादिति निषेधादल्लोपो न रोःसुप्यहर्भिर्सीति। अहन्निति रुत्वेऽहोभ्य इतीति सादिभावः। नलोपेप्रा

१०० प्तइति। नच नलोपेकारस्यैरेवाविशेषाभावेनान्यतरेणैवोपपत्तावुभयविधानसामर्थ्याद्वलोपो नेतिवाच्यं। संबुद्धौ

नलोपनिषेधेनाहर्गच्छेत्यादावुत्वाभावे नदीर्घोहोनिदाघेत्यादावुत्वसंपादनेन च चारितार्थ्यात्। नचनकारोच्चार

णसामर्थ्यलब्धेन नकारांतानुकरणेन नांतस्याहन्शब्दस्येति व्याख्यानान्नलोपो नेतिवाच्यं। दीर्घोहोनिदाघेत्यादौ संबुद्धौ

वार्त्तिकमेद्दे प्रवृत्ताभ्यामादौ व्यावृत्त्याच नकारस्य चारितार्थ्यात्तेन नलोपबाधे मानाभावादितिभावः। आवसेति। आवृत्तौ मानं च रूपरा

त्रीतिवान्यथानलोपेऽकारस्यैकादेशेनैवासिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवभाष्यप्रामाण्याच्च तस्यसंबुद्धावप्रवृत्तिस्तज्ज्ञापकसिद्धंवा

लघी ७ चनकल्पनापेक्षया आवृत्तेर्नदीयसीतिभावः। आवृत्तस्यपदांते ऽहन्निति निपात्यत इत्यर्थः। इदमसंभवएवापवादत्व

मितिवार्त्तिकमते ऽहन्नित्यस्य नलोपानंतरं। चारितार्थ्याभिमानेन वस्तुतः। सत्यपिसंभवेबाधनंभवतीतिभाष्यसिद्धां

100 ताद्रुत्वरत्वेन लोपापवादभूतएवनिषेधविषयेपि प्राप्तिमात्रेण येन नाप्राप्तिन्यायविषयसत्वात्। निषेधेनापितस्यबा

धइत्यन्यत। एतेनसंबुद्धौ चारितार्थ्यमित्यपास्तं। ध्वनितं चेदमपवादो रुर्नलोपं बाधिष्यत इत्यर्थकभाष्येण। एतद

ग्रेनलोपेकृते कारे सावकाशत्वशंका तत्समाधानादिवार्त्तिकानुसारिणेरित्यलं। तदंतस्यापीति। पदाधिकारस्य त्वा

द्ग्रहणवतेति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इत्यसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टमितिभावः। तस्यासिद्धत्वा

दिति। अकृतव्यूहपरिभाषयादीर्घाप्रवृत्तिः स्यादित्यभिमानेनेदं। दीर्घस्तु परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपात्पूर्वमेवबोध्यः। संबुद्धौ त्विति।

ऽपोत्रहल्ङ्यादिलोपादसंबुद्धावित्युक्तौ दीर्घाभावे रुत्वे हशि चेत्युत्वे आजुषः। त्वज्वीणीति। इन्न्ग्रहणेन पञ्चकसा

पिग्रहणं दीर्घ इति भावः। वहुवृत्रहाणीति। अत्रयद्वक्तव्यं तदुक्तं प्रसंगेषु। तमिति। किमर्थं प्रत्ययस्येत्यस्यासिद्धत्वा द्वग्रे राम:

१००

पदादिश्चोनभिधानमितिकैयटः।सिचयतेः क्विविलन्ये। पद्मादिविधिश्च प्रतिपदोक्तत्वात्सास दाघोरित्येवतेनपरमवुथा
वि त्यादौभषभावोनउत्तरपदादिःकार्णेवर्णलक्षणेदित्यादौतूत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवमात्रेरूढेर्नदोषः।अयं
चनिषेधउत्तरपदस्यकार्यित्वएवेतिङमुट्सूत्रेउक्तं।बहुच्पूर्वं केवहुयान्चोवहु सेचादित्यादावपिनदोषः।बहुच्पूर्वस्यचप
दादिविधावेवप्रत्ययलक्षणमितिवचनांतरात्।पूर्वत्रासिद्धंकिमपित्तरपदत्वेऽपिचयदाविधाविल्वेवमेवपठितं।एतत्प्रत्याख्या
नप्रकारस्तुगुरुतरइतिनयुक्तःइतिभाष्येध्वनितं प्रत्याख्यानांतरं पुनर्नञ्घटितेतद्वचनपाठेनेतिनसान्निरिवतः।उत्तरपद पादे
शब्देनमध्यमपदलोपाश्रितोत्तरपदस्यग्रहणं व्याख्यानात्।तेनपूर्वदं इत्रिपइत्यादावधांतरतत्पुरुषोत्तरपदेपिनत्वादि
सिद्धिःकादेशोनेति।इदमशब्देयःसावितिचनेत्यपिबोध्यं।वक्तव्य इति।द्वितीयाटौस्विति अत्रसंबध्यते।अयंचसाम
र्थ्याल्लुकालुप्तेपिभवति।एनादेशोपिएनमित्यादिसिध्यर्थंवक्तव्यः।येननाप्राप्तिन्यायेनैनतदस्यदाघ त्वापवादत्वेनत
त्रकेतेत्यदात्वाभावप्रसंगात्एवंभाष्येनपुंसकैकवचनएनवक्तव्यः।कुंडमानयप्रक्षालयैनदितियुक्तं।अत्रनपुंस कैकेत्युत्तमा
नो ९० त्रैवोक्तंवइत्तिस्पष्टमेवोक्तंवार्तिकेकृतादिस्यांतिनाअथवा घलभजानत्तएकदेशिनोपद्येनदित्यादिरूक्तिर्यदिगभवाक्येपू
र्वपक्षयुक्तित्वस्यैवो।चित्यात्भाष्यकृतापल्गुलाञ्जनात्रोक्तंयुक्तंसिद्धांतीतुकिमुच्यते।नपुंसकैकवचनइतिसर्वत्रएनदेववक्त
व्यइत्येवंशब्देः।प्रत्याख्यानंकुर्यात्।अनयो रन्यादेशयोरेतदस्त्रंतत्सोरित्ये तत्साहचर्येणोपसर्जनेनप्रवृत्तिः।त्यदाद्यत्वे
नासिद्धमितिभाष्यासंगतेश्च।एनत्तमादोयेनादुःशप्रत्याख्यानपरयद्येनतरक्विपत्तइत्यादिभाष्यत्वेकदेशयुक्तिरितिभाष्य
प्रदीपोद्योतेनिरूपितं।अन्वादेशविनपइदमेतदोःसमासस्यानभिधानमेवयद्येनक्रियत्तेएवोनवक्तव्यःकथमेन
मित्यादिस्यदाद्यत्वेनसिद्धंपद्येयमनश्रितकोनासिध्यतिएनतश्रितकइतिप्राप्नोत्ति यथालक्षणमप्रयुक्तइत्ति

ल०श०शे०सू० त्रयाणामित्यर्थः।चर्त्वस्येति।जगतोऽत्रपादाणमाधिक्यंनेत्यर्थः।कुकुपवोइति।छजायामित्यर्थः।अस्थादीति।सप्त
१०१ विंशत्यधिकापंचशतीत्यर्थः।पःशातेति।शात्प्रत्ययइत्यर्थः।आछीन।वेतिवर्तते।उत्तरसूत्रेनित्यग्रहणात्।
नाभ्यस्तादित्यतोनेतुनानुवर्त्तते।निषेध सप्राप्तिपूर्वकत्वादत्रचप्राप्त्यभावात्।नुमग्रहणंतुस्पष्टार्थं।शातुरवय
वइति।परोयःशातेतितुनोक्तं।तुदंतीत्यादावेकादेशेउभयतआश्रयणेंतादिवद्भावाभावेनतेनव्यपवर्गालाभेनचनुमभा
वापत्तेः।अवर्णश्रशात्वभिन्नावयवएवगृह्यतेशत्रकारेणाव्यभिचारात्।पश्यन्तोः।आदितिकिं।भातीत्यादौनित्यनुमभा
वाय।अन्यथाप्रत्ययलक्षणेनस्यादादिलुक्तौतुवर्णाश्रयत्वान्नप्रत्ययलक्षणंनलुमतेतिनिषेधस्तुप्रत्यासत्त्यालुप्तप्रत्य
यनिमित्तांगस्यकार्येएवेतिभावः।पचंतीत्या दिबहुवचनेननपुंसकस्यझलचइतिनुम्।निरवकाशत्वामिति।इदंछ्रदित्प
धिवलेहं त्रितिसूत्रेशेषाद्विभाषेतिसूत्रेचभाष्येस्पष्टं।परंतु।नि रवकाशत्वरूपप्रातिपदोक्तत्वस्यबाधकताप्रयो
जकत्वंप्रकृतेतदभावेनाबाधकत्वेपिप्रतिपदविधित्वेनशीघ्रोपस्थितिकतयापूर्वंप्रवृत्तौबाधकाभावेनपूर्वंदीर्घे
ततोनुमित्यपीत्येवेत्याहुः।धनुरिति।वौरितिदीर्घस्तुनरेफान्तस्याधातुत्वात्।श्रेयांसीत्यादौयुगपद्द्वयोरत्यादचःपरत्वायोगा
द्विरोधेनपरत्वाद्झलंतलक्षणेनुमिकृतेउगिल्लक्षणेनसकृद्गतिन्यायात्।किंचांत्यादचःपरोमित्ययोक्तमइतिमि
दचइत्यस्यार्थेनद्वयोर्मितोरन्त्यादचःपरप्रयोगासंभवेननात्रनुम्द्वयप्रसक्तिःपुनःप्रसंगविज्ञानेसत्यपिनुम्द्वयेप
रस्यानुस्वारेतस्यझलग्रहणेनग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारेद्वयोरनुस्वारयोःश्रुतौनविशेषइति।नपुंसकस्येतिसूत्रेभाष्ये
स्पष्टम्॥ ॥इतिहलंतानपुंसकलिंगाः॥ ॥स्वरादि।स्वरादीनामपिनिपातसंज्ञैवतुनकृतास्वरादौनिपाता रामः
आद्युदात्ताइत्याद्यापत्तेः।एतेनचादीनामव्ययसंज्ञैवकार्ये[illegible]विस्तरः।स्वरित्यादि।अनुकरण १०१

तिषत्वेकुत्वमित्यर्थः। जश्त्वंतुसंख्यमिलादौसावकाशमितिभावः। भाष्यप्रयोगादिति। अनेनभाष्यप्रयोगेणानवयपूर्वपदेकुत्वा
भावोबोध्यते। तेनास्य गित्यत्रनदोषः। कुत्वापवादइति। ऋत्विगित्यत्रोः स्वौजंतरसाहचर्येणपदांतेपिविशिष्यकत्वबोधनेन
तत्सामर्थ्यात्कुत्वबाधइतिभावः। अतएवा यद्यकाम्यतीतिकाम्यच्यत्रस्याभाष्यप्रयोगःसंगच्छते। निपातनादेवेति। नि
न ४ पातनेनस्यनयोरपवादःप्रवृत्तिमात्रबोधनंकुत्वंतुस्वशास्त्रेणैव। एतेनानिपातनादपदांतोपिकत्वापत्तिरितिनिरस्तं। अस्कृश
दस्विति। इदमेवन्याय्यं। ऊर्गितिं। अयंपुंलिंगोपिनपुंसकसेतिस्त्रत्रेवहवकर्जइतिकैयटात्। नरजानामिति। वहूर्जिनुम्प्र
तिषेधइतिवार्तिकरीत्येदं। अचःपरोझल्तदंतस्यनुमितितल्वेतात्माष्यमतेतुनुमोत्रप्राप्तिरेवनेतिबोध्यं। नचैवंबहू
र्जानीत्यसिद्धिः। इकोचीतिसूत्रेचःसर्वनामस्थानेइत्यनुवर्त्यानुवृत्तिसामर्थ्यादिकइत्येतत्साहचर्याच्च सर्वनाम
स्थानइतिसप्तम्याःषष्ठीप्रकल्पवाक्यभेदेनाजंतस्यतत्रनुम्विधानाददोषइतिभाष्येस्पष्टं। काष्ठतक्षाद्वीत्यादौदिवश्चौदि
तिसूत्रेभाष्योदाहृतेऽचःपरत्वजातेरोश्रयणान्नदोषः। अंत्यादिति। इदंवार्त्तिकमेववहूर्जशब्दमात्रविषयकं। वहूर्जी
ति। अनुस्वारस्यासिद्धत्वादनुस्वारेपरसवर्णेवोध्यः। स्थानिवत्त्वादिति। क्वौलुप्तंनेतिवत्स वर्णेकमितिभावः। स्पष्टंचेदं
दीधीवेवीटामितिसूत्रेकैयटे। जायंतेनवसौतपाञ्चिनवभ्यांभित्यभतांसंगमे षट्संख्यानिनवेवध्ययजसित्री
प्येवतहेचक्रसिध्वत्वार्यन्येवचःसुकसाविदुधासुशवसरूपाणितज्ज्ञानंतुप्रतिभास्तिचेन्निगदितुंषाण्मासिकोत्रा
वधिरिति प्राचीनसम्प्रदायप्रक्रिया तार्किकस्यप्रश्नेतदनुसारेणैवश्लोकद्वयेनोत्तरमाह। गवाक्शब्दस्येति। प्राग्द्व
यत्वेनापूजार्थकत्वान्नस्यलोपः। भेदतइति। आद्यादित्वात्तसिः। भेदेनेत्यर्थः। नवेतिद्वंद्वांतेऽकृ पूजायांवाञ्चत्वेक्त्ये
नवेत्यर्थः। अन्येपिप्रत्येकमेवसंख्यान्वयः। गवाग्गितिं। सौलुकालुप्तत्वान्नुम्न विधेयमिति। कुञ्चपदोन्तरयाणांगतो

अपिवा॥ मित्यस्य पुंस्त्वकालिकविभक्त्यंतस्य मानार्थत्वमस्येव स्वरं पोनुनार्थत्वो संभवात्॥
एतेन पुंगोपत्नीत्यादि पुंस्त्वस्याभ्युपगमेन पुंगपदि सादौ नां विभक्तिप्रतिरूपकत्वादेव सिद्धे तेषां
तो४ गुणपाठो व्यर्थ इत्यपास्तं मस्यवंत हि स पितुस्त पष्ठीक विभक्तिप्रतिरूपकत्व मपया। अतएव। विप्रात्त
हो४ स्त्रियो गस्तत द्व्यं मिभागइत्यादी स्वरादी नेतिनेक शेषः॥ अवद्त्तमिति॥ अत्र क्रियायोगे पि अव
चप्रदत्तं५ दत्तं विदत्तं चारिकर्मणि सुदत्तमनुदत्तं चानि दत्तमिति चेषते इति भाष्यवचने नो पसर्गत्वा भावव
ता६ घनद्वारो हेत्वाभावो बोध्य नद्गत्याग्रयः॥ अनलतीति॥ अहहलक्ष्लीयर्थः। ओमिति चस्वरादि पुत आश्र
उक्थमित्वेति सुलक्ष्णा। पिवा। द्विवा वकौ। अवतेष्छित्त पप्रत्तेति सिद्धं। ग्रल संयगीकारे च उभयोरपि स्वरा
दित्वं व्याख्यानात्। अस्ये कुल्लेज्ञेत इतितु न सिध्यति॥ स्विर भयमित्युक्ता हिपाठे तेन नियमात् प्राप्नेः। उक्ल
दित्वं व्याख्यानात्। भूस्ये कुन्नेज्ञेत इतितु न सिध्यति॥ स्विरमय मित्युक्ता हि पाठे तेन नियमात् प्राप्नेः। उत्स
आ८ दिसुप्नकालं चेआदि स्वरादि पठितानां भवतितनां हि चेतानामेवेतित द्वर्थः। अन्यपाआंतानां निपात सा चं८
देव सिद्धेत द्वे पर्थ्य स्पष्टमेव स्वरादि निपातमित्यत्र निपातपदे गोण मुख्य न्यायाप्रवृत्ति रनित्वाद्वन्य
प्रोद्धि तिप्रयत्नस्त्वमिव द्त्तपितस्यादेव मतिशयेन साधुरिति स्वर्थ साधीय इत्यपि सर्वेषां कोत्र सर्वपादेदु
702 गधइतिव दव यवकास्त्री इत्याद्यायेनाहौ स्वास्त्वर्वेति। वच नत्वयात्मिके सर्थः। नेति किं त्वेकवचनमेवेसपः
ननु संख्याकारकबोधकेकवाक्यतयासु पांविधानमिति पक्षे अयार्थे संख्याकारकयोरभावात्कथं विभ
क्तिः। अव्ययादाप्सुप इतिज्ञापका अव्ययेतु सर्वादि किं च विहितानां नियमपक्षेपि नास्योपपत्तिरन्यपक्षेस
विधेयेषु विधेयत्वाप्रधानस्य यानुरोधेन गुणत्वस्य कतिभेदकल्पने न सर्वविभक्तयुत्पत्तौ लोपेनैव जा वि२
तस्य निवृत्तिः। न त्वितरेवं कोस्मितगुणस्वरूपं स्वतएव निवर्तते नियमश्च द्विधोर्थनियमः प्रत्ययनिय राम
नोवाक्यसोपि द्विविधः प्रकृतार्थोपेक्षः। सामान्यापेक्षो वान्तनकर्मो द्वर्थयोगप्रातिपदिकाद्धेकर्मेणि १०२

न्येतानि। तत्रैतत एवनिर्देशान्नस्वाद्युसन्तित्तेन दिसर्गादिकं न स्वरादीनामनेकशक्तिप्रधानता। स्वत्रागतः स्वः स्थितः। स्वःप
त्रपत्यादिदर्शनात्। गणेन्द्रतंत्रे णसर्वे ष्वानुच्चारणं। उच्चैरित्यादी अधिकरणशक्तिप्रधानानि शब्दशक्तिस्वभावात्। हिरुगा
दीनि क्रियाप्राधाना नि त्वेषां क्रियापामेव विशेषणत्वेन क्तांतादिवत्। स्पष्टं चेदं तद्धितश्चेति सूत्रे कैयटे। सायं चिरं। मांतम
पेसा यं चिरमिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्या च्चिरमित्यमपमप्रामाणिकमिति परे। वादिति। तेन तुल्यं तत्रतस्येव तदर्हमि
ति विहितः। उपसर्गाश्छंदसीति विहितः स्य छांदसत्वादेव नसंज्ञा। वस्तुतस्तद्धितश्चेत्येव सिद्धे वतिग्रहणं व्यर्थं। अंतरां
तरेणेति। अंतरांतरेणयुक्ते इति सूत्रे भाष्येण योनिपातत्वोक्तेः स्वरादिषु न योः पाठः प्रदिष्टः। अस्तीति धनवानित्य
र्थके अस्तिमानित्यादौ धनवाचिनः सत्त्ववचनस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन न सिद्धिरित्यस्य पाठः। विनिगमना विरहे
ण विभक्तिप्रतिरूपकत्वस्य शब्दतोर्थतश्च ग्रहणात्। तेनैव सिद्धिरिति तु मतुप्सूत्रे भाष्यकैयटयोः सत्ताकर्तृत्वेनैव ध
नवोधादस्तिकर्यं चिद र्थतिसाम्यमिति तद्भावः। एवं चास्तीत्यस्याप्रामाणिकः पाठ इति तत्त्वं। नमसिति। महसां नमसा
मिति प्रयोगस्तु सत्त्ववाचकत्वेनो अः। अतामप्रशामिति। अतानिति नांताव्ययस्य पृथक्पाठसामर्थ्यादिपदांत त्वा
भावासन्नत्वभावः। प्रशानिति नांतपाठो ऽसांप्रदायिकः। मांतानुकरणेन त्वाप्राप्तेः स्वरादौ रुत्वादिवत्। कन्मेजंतः सूत्र
स्थभाष्यस्वरसोप्येवमेव न जः स्वरादिष्वप्रामाणिकः पाठः। अव्ययेन ञ्कुनिपातानामित्यत्र पृथक्। नञ्ग्रहणं त्वकर
णिरित्यादौ परस्यापिकस्वरसवाधनार्थमित्याकरः। एवं माङोपि स्वरादौ प्रक्षिप्तः पाठः। यावत्तावच्छब्दावव्ययानि।
उपसर्गविभक्ति। अत्र प्रतिरूपकत्वं निगमनाविरहादर्थतः शब्दतश्चगृह्यते। येके नविनीता वामित्य

त्व:प्र.शे.प क्रमेणाद्याधिक्यसंभावनान्नैवेति स्यात्प्रथमाप्रिरयेभः परतिकल्पमित्यादेरनुनानेनस
१०३ वैकवचनसर्वाद्या२प्राप्यावेवतस्य विधर्येत्वात्॥ अत्रवचनत्वाकर्तृत्वकर्मत्वसत्वेन क्रियायास्त्वात्ए
कत्वस्तेनसर्वप्यानदप्राप्तभावादितिबोध्यं यत्तु केचिदनुप्रथमातिक्रमेकारणाभावादनेक
नियमबाधेजोरवाद्यप्रथमैकवचनस्येवानेनोत्सर्गेत्वबोध्य तद्गुतितन्त्रितप्रोति सूत्रेरूपप्र
त्रिवोक्तं। तन्नस्यादिसूत्रेप्रथमायाः प्राप्यप्येपिनियमशास्त्रप्रवर्तनोच्चनयादितीयायात्प्रपि
तत्वेन तस्याविनगमकत्वात्। निजा [illegible] त्रयाणामिसूत्रयाणाम्
दा७ हणेनापुर्तप्रोतिसूत्रेप्रादिग्रहणेन चपाणिनितास्वप्रास्त्रेएतन्मायानाप्रयाणा
नापनाद्यु। अत्रप्रथमासंपूर्णा अयेभः प्रथमायाएकैकवचनमित्यादिपद्यांतराणि
अर्वाचीनग्रंथेदृश्यंतेतान्यसंगतानि उक्तरीत्यातेषामुक्तिसंभवाभावात्। घटइत्युक्ते
103 एकत्वनिश्चयस्तु द्विवचनाद्यभावेनद्वित्वाद्यप्रतीतौ सर्वस्यावद्यपत्वेनसत्वमतत्वा
त्प्रकरणाद्वयवकुंभित्यादिसूत्रभाष्याक्तपद्मास्वेकदेशिनोनसिद्धांतिन इतितत्वं॥ अ
सर्वविभक्तिरितिबहुव्रीहिलभ्योविशेष्यइत्याह। नद्धितांतइति। केवलस्यतद्धितस्य ति४
प्रयोगाभावेनफलाभावात्संज्ञाविधावपितदंतविधिरिभावः। नन्वेवमपिपचतिक
ल्पमित्यादावतिव्याप्तिः। उक्तरीत्यातेषामसर्वविभक्तित्वात्। उभयमप्यद्वेचातिव्याप्तिस्त
त्वाद्विवचनानुत्पादादतआह। परिगणनमिति॥ एवंचसूत्रेनकार्यमितिभावः। तसि राम
लादयइति। पंचम्यास्तसिलित्यारभ्यद्दिकोण्डधमुञ्जरसेनाडस्यर्थः। प्राग्दशस्तयइति। १०३

विभक्तिस्तदा द्वितीयैव। कर्मादिरहितेन योग्यप्रातिपदिकार्थमात्रे प्रातिपदिका प्रथमैवेत्यादिरर्थनियमः
अपदेशे सर्वाः सप्तापि विभक्तयो अप्यभ्यो विभक्तिनामनियतत्वात्। कर्माद्युपयोग्यप्रातिपदिकाद्वि ८२
द्वितीया तदा कर्मण्येव न करणादौ। कर्मादियोगे तद्रहितप्रातिपदिकार्थे प्रथमा न कर्मादौ स
स्यादवद्ध्यर्थयोग्यप्रातिपदिकादेकत्वादावेवैकवचनादि न द्वित्वादौ विस्तादिः सुकृतार्थो वेह
प्रत्ययनियमः। अत्रापि पक्षे सर्वाः सप्तापि विभक्तयो अप्यभ्योऽनन्यते। अप्रातिपदिकाद्वे द्विती
यातदा कर्मण्येव नान्यत्र प्रातिपदिकाद्वे प्रथमा तदा मात्रग्रहणसमुदायस्य येन कर्मादियो
ग्यात्तद्रहितप्रातिपदिकार्थे एवेत्यादिः समाप्यापेक्षः प्रत्ययनियमस्तदा अयेभ्यो विभक्तिप्राप्ति
रेव नेति पूर्वोक्तन्यायकाद्वे सति सर्वापि यथापि सुपांतिङां संख्या कर्माभयार्थकत्वेन कर्मण्येव ना
न्यत्रेति वक्तुमशक्यत्वात्पाधिकर्मण्येव न तु न द्भावे इत्याकारो वक्तुं शक्यः स्यादेवं सर्वं वक्तुं विस्तादि
स्वत्रेषु भाष्ये तत्र प्रयोगे नियमे सुकृतार्थो वेह प्रत्ययनियमेन सप्तापि विभक्तयः संपूर्णा उक्ताः
सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमेन सुप्तोऽमारित्वोक्ताः प्रत्ययादापुपदतिसूत्रे भाष्ये तिपिस्फुटमि
ति वेदितव्यं तद्धितसूत्रे तिसूत्रे भाष्ये कृतागृएकवचनमित्यवसरत्रकार्ये मेकगृहणं चूनकार्यं विभक्ति वि
धावुद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नादेकवचनमितिसूत्रार्थस्तस्माद्विवचनबहुवचनयो रितरेवाधिके भविष्यत एव
चैकत्वसप्तविभक्तिकस्तित्वं लिंगासंख्ये अत्रपरमर्षे एकवचनद्विवचनादिविधायकयोर्द्विबहुग्र
हणसामर्थ्यान्महासंज्ञा वा एकत्वाभावविशिष्टत्व द्विबहुषु द्विवचनबहुवचनोक्तावपीदेकवच
नस्यैकवचनमितिसतद्वचनविनापि द्वित्वाभावे कर्मादेतद्वेन सामर्थ्यादप्रातमस्य [illegible]
ति कर्माद्यभावे प्रथमेव [illegible] इति विनिगमनाविरहात्सर्वविभक्त्येकवचनमनेन [illegible]
पदनिमसाहारण [illegible] प्रातिपदिकार्थस्य

ल०श०शे० पू० १०४ चोरज्जिघयसंनिपातनिमित्तकार्यीयसंनिपातविघातकस्याक्ङितिचेतिनिषेधस्यलमानि
कत्वाद्विपिउपादानेस्यत्रकित्वापत्तेः कित्वफलंतुनत्वस्यनियोगशिष्टत्वमितिदिरेवचोपादेः
स्तेतिस्यान्। तत्रेहिकिदितिव्यपदेशातिदेशाएवेस्यप्रवृत्तिकालेकिल्कार्यस्यातिदेशस्या
भावात्। तस्मादत्रयासंनिपातविघातकशास्त्रस्यबलवत्त्वाश्रयप्रवृत्तिनिमित्तादेशासंज्ञाना
204 मनिवृत्तिरेवय्यंबाध्यासाख्यासंपरयास्वसंनिपातविघातकस्यप्रमनिमित्तमितिपरिभा सप्
षार्थः। एतेनात्राकेजादिस्यादित्यपास्तम्। अकजादेकवाक्यतापन्नाप्यसंज्ञायागुण
देरसिद्धत्वादस्यात्लुगेकवाक्यतापन्नानुनगुणादिसतोत्तरगाउभयोरपिष्टत्वतः सुचा
204 श्रयत्वात्। अस्यपादारम्यदत्रिपेसतोलुगनुवर्तते। विहितेति। अगसंज्ञाया। विहितत्वांश
प्रवेशेनविहितमस्यनिरूपितांगविशेषणादिसर्थः। आप्सुमुभ्यामाहिभागस्याप्यरू
पस्येवप्रसासस्यागहणमितिभावः। तेनकुंभकारेभ्यइत्सादेसंनिपातपरिभाषयाप्यसंज्ञा
निवृत्तिद्वारालुगनिवृत्तिपरभाष्येणनविरोधः। असंद्वेसावितिः। अत्राधिकरणशक्तिप्रधान
सदे स्यात्सुत्रोक्तेऽर्थस्यप्रवृत्तिविषयेशक्तिप्रधानत्वात्। इति। यांतनयासमाद्यः। क्रांतापर्येऽतिस
दप् मासेऽनवभतोवेः शाब्दोऽयासरत्वेनलुकस्यासमुदायस्यतुनाप्यत्वलिंगाघनत्यित्वादि
समिमानः। समुदायस्याधितत्वमाशाक्यसमाधत्ते। यद्यपीतिानदत्तेति॥ ग्राव्यस्वविशेष्यत्वास्त्रयो
वं२ जनंसर्वनामान्सुप्यसंज्ञाषामितिवाचनिकस्तत्रतविधिरितिभावः। नशोऽन्दुति। अर्थसंनावः। सम रामः
नाधिकरणसंबंधेनलिंगाघनन्वयार्थबोधकत्वविशिष्टाप्यस्यपदत्वेनसत्व्यर्थबोधकमिति १०४
ताद्दशमहासंज्ञोकरणात्ताद्दशार्थानामलेनुकरणावस्थकेतद्दरेणामनुकरणामानाभावेनस

चकुल्यार्थो चाभिसारभ्रमकानुकरणं इति डाजंता:॥ यस्त्विचेप्रतिकृतावित्यधिका
रमनूपूर्वविधेमाया त्ता।घ्रः इसी तिप्या ल्यात स्पस्वरादा वास्या स्याविति पाठेना व्य
य त्वंतत्वेण आसिरिमु एगा दिस्त्व विहित: आसि: अथा इमु दाहरण। आसिवि
धायके छंदसीति नानुवर्तते। एवं च लोके विभक्तिरहितप्रयोगाभावाप्पत्वमाव
श्यकं। अत्र स्वरादावासि पाठ एव लिंगं अयासानुप्रसेति तुच्छा एसम्य।अमआनि
ति। अमुच छंदसि किमेतिडि-ति विहितो कृत्वार्थो इति रूत्व सुच मुच धा: तसि वती
ते नेकृहिकृत सिव्यतेन नु त्स भित्यादिना विहितो। एवं च स्वरादिषु वदिति याठफ
ले विसाना नाना विति विनञ्भ्यां नानाञौ न सहेति विहितो कृन्मेजंत: कृत्वोमांत
इतिकार या मिस्रामंते। ओमइति लुकेच। मिक्षिरिति भाव: इस्याकरे विस्तर: कृदंतस्य
तुनेनक्षिशो प्रत्ययंगाणो प्रयुनी चाक्वपाठात्। अनया असामीतवेन प्रसयल हणतात्।कु
दंतवेचानेने वसिडेत सौत्रेयप्पं मन्यासमेवा नेन प्रत्यो मोल वभा ज्ञापनो लो रिसादोना
तिमसंग:॥ नवा धये हे आपे कुंभ कारे मइमारो गुरुणेरालेच कृते कृतरान्ज तत्वेन संज्ञा
पति। नवच हि रंग त्व गुणादे: संज्ञा या: कार्यार्थत्वात्। संज्ञाकार्यस्य तत्वेन संज्ञा या अपि
तत्वात्।लिंग सख्यो दान्यपि लेप्य यो भावादा चिवात्रा व्यापनेरिति वाच्यं। संनिपातपरि
भाषया बाधात्। न च त या मनिपात विधान कृत्तु के वाङौ संज्ञा बंधमानाभावदलिया

मृदे ठ५

कु४

ल॰म॰को॰पृ॰ कारकमेकार्थेमाका न्यस्याह्वे। लिंगान्यत्वमिति भाष्योक्तेरर्थे निष्ठं केवलं नान्यदिष्यंष्यक्तिरिदं वस्तुत्र
१०५ ये पदार्था इति त्रिविधव्यवहारस्य परार्थमात्रे सत्वात् केन चिच्छब्देनोक्ते चित्वस्य केक विशिष्टमेव
केन चित्सर्वोत्पाणा लिंगद्वयविशिष्टं केनचित्त्रिलिंगात्मविशिष्टमिति लिंगानुशासनादिति निर्गोयात
त्रस्तन के शवती स्त्री स्या लोम प्राः पुरुषः स्थूलत इत्यादि लौकिकलिंगासंभवे शास्त्रीयकार्ये शा
स्त्रीयेऽउक्ते रशान्त स्यभवेत्तु शास्त्रीयविशिष्टे लौकिके शास्त्रीयमपि प्रवर्ततां तु ध्यतेन यानुभवात्॥ उ
पचयापचययोः स्त्रीनरपि सत्वे नतन्मात्र विवक्षा मीमांसा मान्येन तु स्वक्रमितं मवाद इस न्त्रे वि
205 स्तरः अत इति वर्णग्रहणं नेदं सविधिस्तदाकारांतं तस्य वेति॥ वाच्यमतस्त्रीत्वमिति॥ तद्वाच्यार्थ
गतां प्रसक्तां वा वं स्त्रीत्वमिति सर्वः एवं व्याख्याने कलत्रमित्रे स्फुटानत्रयोस्मद्यत इति प्रसंगाद्यत्वेहि तस्य विशे
षणापत्तेः। यो यस्मानुविशेषणत्वमेवेति स्वरूपमाकरे। खगादिष्वविनापि टाबंतादि कतस्वरो धाय्य
स्त एव आवृत्तो शीघ्रादौ कर्मण्यतिन्तरेण कल्पियामिति तपाविशाल्ल:। स्त्रियामि सर्जिवडी प्रि
क्षिः ख्यतिनुनीत इत्यादौ वैरूपुत्रवर्द्धमवतीति न्यायेन स्त्रानुवृत्यस्य प्रदृष्टत्वात्। टाप्स्यादिति सबा
दि कारास्त्राति पादि कार्हवतस्वेवसंनिधानादजादिरूपमेवा नन्वजादिप्रकोर तथाप्यथोतस्य ति द्
व सिद्धेरत आह। अजाद्युक्तिरिति। येननाप्राप्तिन्यायाद्धि भावः। एतेन ङीषिकृते पि लिंगविशि
ष्टपरिभाषया टापप्रवृत्तिनाप्र्यस्य पास्तम्। ननु प्रसभपाणिनीये वजस्याद्युक्तत्वेनाजादिप्रच्छप्रभृति
योसि इस पर्एवयुक्तेः। स्त्रीलंच समासासासक सर्वं निष्टमेवस्यतस्त्वाह। अजादिभिरिति। आ
त्मानं हेतत्व्यातमिति। अनन्तत्रियाभितिन दत्तस्यापि विशेषणत्वात्। देव एवं च
यं मुख्वानो यस्यां सा पंचमुष्टी सैव। पंचाजीति। पंचानामजानां समाहार इति वि
गावदारांतोत्तरपद इति स्त्रीत्वाद्धिगोरिति ङीप्। अजादिभ्य इति मारव्याने ऽमहदद्वे रामः

मुदायस्य नाम्न्यपत्त्वमिति भावः। वस्तुतो वार्थस्य प्रधानाप्रधानान्यायेन सर्वनामसंज्ञासा
चर्येत्यान्यप्रसिद्धान्तरगपदातराजपेत्वानुप्रसज्जनीभूतस्यैव लिंगाद्यनन्वयित्वात् [illegible] नन
समुदायस्यनाप्यन्वयवसत्ता। अत एव भोः [illegible] सर्वनामसंज्ञास्त्रस्यायसर्जनमतिवे [illegible] नुवसा
सुत्रे साविसाद्याव [illegible] लाभावमुक्तातेन प्रसाब्धानरीत्यैवाचोयेनलक्षरसान [illegible] वचविहि
तत्वि [illegible] त्वेनौगात्... [illegible] वाजयास्यर त्वस्याप्रभावात्। उक्ते रोउक्षेराभ्यामिसादिरभि
धानेनुनमानश्चत [illegible] लोकोः। अलिंगत्वादिति। ननि [illegible] दृष्टान्ते [illegible] तिश्रुतिविरु
द्धमत आह। लिंगेत्यादि। अयंभावः। यथोपक्रमोसंहाराभ्यां [illegible] परायाश्च [illegible] श्रुतेर्भाष्यम
मारम्याद्युपसंहारस्त्वयात स्वामारम्याद्वेतलिंगाद्यभावपरं नाधीति विभक्तिवचनञ्जा देोका
एकसंख्यापरोमत्यपरत्वेनमत्तरयेव पुष्यो पत्तेः। लिंगेभिरस्यादि। विषयस [illegible] तद्विषये सा द्रव्य
चालिंगाद्यभावाश्रयत्वेन लिंगाभावेनसा [illegible] पी भा वा तिरिक्तविषयत्वस्यालिंगयोगस्वा
भावस्कस सर्वसाधारण्यस्त द्रभावादिसादृश्याद्वच्य [illegible] विधेरूपत [illegible] प्रायोनीत्यर्थः। प्रसंगादाह
वक्तीति वशब्दाद्वसत्वे नेह [illegible] राकुरिराज्ञार्थः। अपिसाहचर्याद्वैप्यादेरकारस्ये
वलोपः। इदंभाव्ये न दृश्यते। [illegible] के [illegible] त्वादेव [illegible] क्विनिदिगिसपि। अ
नएवज्ञामातिपदिकादिति सूत्रे भाष्ये [illegible] नकार्यमका [illegible] रांतात्स्यादुतत्रांते [illegible] वेनप्रातिपदि
कत्वेनैव सिद्धं यस्त्व [illegible] नकारान्तात्कुत्वाउत्विहादेव विशेति। अत्राप्यकारान्ताद्वेचा। क्वे [illegible] नालभेतउ
कत्वेनैव सिद्धं [illegible] तेक [illegible] यएवविधय इत्यकाव कुराजे तिद्वव तार्थप्रादूप्रहरणमि
क्षिहकाकुर्मोदेवद्विशानिति। अतेकप्र [illegible] ध्येवेतितिवं॥ ॥इत्यजन्तानि॥ ॥स्त्रियाम्॥ अचेतनस्व
तिभावेउक्तंसंगतनेतस्मान्दान्ते स्यसाध्वे [illegible] गुणवादीनामयवयवनप्रकृतिरूपं तमेणपुंस्त्रीनपुंस
त्वाव [illegible] दिसाधारणं लिंगं

ल.श.शे.प. आभीरी तु महाशूद्री समः। आलरणादुग्धके न्याघाशाभीरः। न्याच्छूद्रायामुत्पन्नो
१०६ ऽत्र जातिकन्या। अत्रानुलोमसंकारशांमात्तजावन्तिचारत्रतोजातिमोशेष्यञ्शूद्राद्
म योगन्नूसमरस्वहशाद्वोर्वबालेवेति शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वमभ्यात्रास्तिन दर्थेमभवे
तस्त्रीतिविम्रूद्रशाद्वाहेवटाप्स्यान्न तदन्ताज्जडूनवतेति निषेधादिनितदन्ताद्विधिनावक
तानासंगता। अ तदेवमपास्त्वव्रस्तौ। आतणपात्रिम वैरूप्येतिविभावेषुमुच्छ्रद्रासत्त्वन्ताः
ह्मत्रियवैश्यश्रूद्रा एव भवतीसुकेभिति भावः। मनुश्रूद्राभीरमिमादोसमान्यविशेष
206 वाचित्वाद्भेदाभावमाशंक्याभीराजासतराक्तितियशाश्रीनिति रूवेभाष्ये उक्तं। तद
नाशेनाभिप्रायेणेति न तद्विरोधः। अजादिराकृतिगणः। तेन न मुनङ्गतिसूत्रेदायामाद्
याइति भाष्यप्रयोगः सिद्धः॥ मध्यमाध्याय चतुर्थपादेच मसवहविशेषादिति सूत्रे शंकर
भाष्यवाचस्पत्योरजायांच्छागेति टाबंतप्रयोगो दृश्यते तत्रच्छागशब्दोप्यजादिष्विति के
चित्॥ उगितश्च॥ उगिच्छब्देन प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदन्तविधिः। मसमविधाविति
निषेधस्तु न उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति सुक्तेस्तदर्शनात् उगिदन्तादिति भवतीति। व्यपदेशिव
द्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधस्तु सूत्रोपात्तांतादिशब्दविषय एवेति भावः। भवत्विति
उगितः प्रातिपदिकस्याविषमत्वात् प्रत्ययमात्रग्रहणाभावेन प्रत्ययग्रहण इति परिभाषा
व४ या अप्रवृत्तानिवेशमतीत्यादौ न दोषः। अवतेर्ह्लि ति न लोपिनोऽवतेरित्यर्थः। नियमोपि न
लोप्यवतिविषय एवेति निरूपितं। व्यपदेशिवद्भावस्त्वमर्थस्य च मतिपत्तये आह। चन्द्रं
ताहिति। न चैवमस्य ग्रहणपरिभाषया बहुधीवरी न सिध्येदत आह। तदन्ताचेतितस्परिभा रामः
षालब्धेचतन्ते तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणमिति भावः। सामान्येति॥ सूत्रेनुबन्धानुच्चारणा १०६

गुरुणो नानुपसर्जनाधिकारेण च वर्नोरस्चेत्सन्त्रेवाप्राप्ति ङीन्विधिसंभव इति भावः।
न च तद्ङीन्विधावविभक्तत्वात्त्रिग्रामित्यजादीनामेव विशेषणमिति वाच्यं। अनु-
पसर्जनाधिकारेण लं ददतग्रहणस्यैव त्रिपानिस्य स्पत ङीन्विशेषणत्वमिस्य येस्या
पि वाधनात्। अनन्ति॥ सप्तासिजाश्च इत्सत्वे पि समाहारे निद्विगौ त्वं समुदायवाच्यं।
नाजशब्दमात्रवाच्यं सामर्थ्यं नाजादिमात्रवाच्यन्त्री तस्यैव ग्रहणादिति भावः। चट
केति॥ द्विपकादित्वादित्वनाकस्यकृति॥ असंज्ञायां तु भस्त्राफलेसे वा संभवेत्तिस
२७ द जितिमस्ता नाजइतिचपाककैशन्ति प्रान्तस्यडो वोवाधनार्थो। एवं च अवेतफला
१८ त्रिफलेस्य पवेवो ध्याभूत्रा चेति। जातिरुप्तयादीशे पूवादः। जातिश्चेदाचे सर्वः। पव
त्रसीति समाहारे जाति गोच कलाभावान्न इशब्दापेगतस्त्रीत्वाभावान्न नुदोषः। जाति
श्चेदिस्य स्वलक्षणमाह। पुयोगे लितान चानुगोत्र तस्य दशा तान्हलिङ स्यैवगोत्राव्या
श्चेदिस्य स्वलक्षणमाह कोर्थवि स यस्याञ्चेति भावः। अमहन्पूर्वे संज्ञापि जाति
ता। गोत्रणाभुरत्रन्या यस्य यदः कोर्थेच स पत्याञ्चेति भावः। पुनः
श्चेदिति संवध्यते। महत्पूर्वेन दापलभेतजातिश्चेदाचे लितरष्टी। ततफल तु जास्तत। च्छ५
रनिवृत्तिपरत्वे पूर्वजातिमात्रविवक्ष यामहत्कृच स प्रत्येशक्वेन गत्तारकुकुट म५
७३ टुवत्समानतनः स्त्रीत्वविवक्षायामहन्तोभ्रदेसर्पो महाप्रकृदिति दावेवा। अमहत्पूर्वे
लत्नजातिरिस्यस्यासंवधे ऽनुपसर्जनाधिकारेण प्रधाने नत ङीन्विधिसत्वाज्ञा
ते रिंडीभूस्याता। अदेशावेजातिवाचकत्वस्य स्त्रीलिङ्गशब्दार्थसमवेतत्वस्याभि

ति१ सत्तेनान्त्रदापूनिवाधप्रा... निरूपितं। मलाक्षरदीति।

डी१

ल.प्रा.मू. १०७ त्रिपंचाशद्दोपदीत्यादौ न इंतेपि। स्त्रियांयत्प्राप्नोति तन्नेत्यर्थादनउपधेति ङीब्वि
नेति बोध्यं। ध्वनितं चेदं भाष्ये। परंतु। अत्र बहिरंगासिद्धत्वात्प्राप्तिः। नलोपस्यतल
भावात् संज्ञाकृतबहिरंगत्वानाश्रयणात्। संचेत्यत्रतु स्त्रियांयत्प्राप्नोति तन्नेत्यर्थाश्र
यणेयत्वात्प्राक् पूर्वपदत्वाश्रयोनिषेधः। अनन् बपदसंज्ञायांनलोपासिद्धस्यनफ
ल मितिनलोपःसु विसत्र भाष्ये उक्तमित्याहुः। मनः। नङीबिति। अयं मनइतिचो
मृ.६ क्तौ स्याद्ङीडोउभयोरपि निषेधः। एतेन सीमभ्यांबहुयज्वभ्यांबहुधीवभ्यामित्य
त्राप्ङीपोरभावेन लोपेदीर्घदुर्वारइत्यपास्तम्। डाबुभाउभाभ्यामन्यतरस्यामभावे संनिहि डा८
तस्यानरानुवृत्तिः संभाव्येत वचनसामर्थ्यात् डाप् निषेधयोः पर्यायेण सिद्धेर्न्यत
रस्यामितिस्य प्रत्याख्यानं भाष्येत्वन्य तरस्यांग्रहणं वाक्यभेदेनानो बहुब्रीहेरित्यनुव
र्त्तते। पत्रे अन्नन्तेभ्य इति ङीवर्थो। एवं चानउपधेतिसूत्रे नियमार्थमिति बहुधीव
रीत्यत्र अन्नन्तेभ्य इति ङीबीतिन तस्य नियोगेन रेफादेशः सिध्यतीति बहुब्रीहोचेतिव
चनमस्यास्यात्। अनउपधेति चात्र अन्नन्तेभ्य इत्यस्यैवानुवादइति निर्मस्य विधिमुखेन मु५
उ४ प्रवृत्तावपि न दोषः। अनङो बहुब्रीहिरित्यस्य व्याख्या अपादेरिसतो ङीविति चानुवर्त्तते ति४
अनुपसर्जनादित्यनुवृत्तमप्यत्र न ह्येव व्यतेतस्य गत्यसमासा विधौ प्रत्ययतायाः समासा
स्य चान्तर्बहुब्रीहावनुपसर्जनस्यासंभवात्। ध्वनितं चेदं वनोरचेति सूत्रे भाष्ये तत्रत्य राम
नो बहुब्रीहेरित्यनन्तरमुपधालोपिनो वेति प्राप्तो दर्शितः। विपर्यर्थमिदं। अन्नन्तेस्यात्र १०७

तदनुबंधकपरिभाषया विधेयोनेति भावः। इदंतु बहोर्लोपो विद्यादिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्प
ष्टं। इदं सूत्रं नङीविधायकं किंतु अकारांत इति प्राप्तङीबनुवादेन तस्य निमित्तान्तरभावमात्रवि
धायकमुभयविधौ गौरवात्। प्राप्तेर्वरीति पदद्वयानां तरन्त्ये भ्यो विदध्यते इति वनिपूरणत्वात्प्रत्यर्थमाह।
हरणं तादि हितमिति। अत्र एवं प्रतोद्यतहीत्यस्य मल्लोमानीकनिपस्यात निपातित स्येदं। बहुव्रीहेरि
ना। अन्नो बहुव्रीहेरितिप्रतिषेधोप्यत इदं। एवं वार्तिकमन उपधेति सिद्धङीबनुवादेन राडेशवि
धायकं। अतएवेदमनुपधालोपेन सुपर्वा स्यादेनेति विकल्पोपि सिद्धाव नोरस्य सेतत्क्ष्ववृत्तिभाष्ये इ मा७
त्येतनुङीयां विषयमेवेत्युक्तं न्यापद्यौडादिति। तेन द्विवचने रूपत्रयम्। कृतस्य संतइति। उत्तर
सूत्रेष्वभिधेयायां तस्यैव संभवेनाप्यधिकारानुरोधादिति भावः। तेन यादृग्यते। क्विंचितसप्त
हरणं नाद्विपदीति। द्वौपादौ यस्या इति बहुव्रीहौ संख्यासु पूर्वस्येति पादस्यांतलोपः ततो ङीपि
पादः पत्। टाब्‌ऋचि। पूर्वसूत्र प्राप्तङीपोपवादइति प्राञ्चस्तन्न द्विसंख्याद्विभाषेति सूत्रस्य भाष्य
विरोधात्। तत्र हि प्रतिपदविहितसमासांता नां कपोवेकल्पिकत्वेन कबभावे सावकाशत्वमुक्तं
डीसाद्य्याविपूर्वसूत्रस्य वैकल्पिकत्वेन तदभावे सावकाशत्वात्। बहुव्रीहेरूधस इत्यत्रापि भा
ष्यस्यष्टमेतत्। अतएव प्राप्नोति पादिकादिति सूत्रे पादशब्दसमानार्थमकारांतपदप्रत्ययंगी
कृत्यैतत्प्रसाध्याततपूर्यतेनचडस्तिस्याः। समाहारे द्वेकपदमेकः पादइत्यर्थ इति च भाष्योक्तं संग
च्छते। तत्र हि ऋच्यपि द्वेकपदी एकपादिति प्रत्युदाहरणे चैकपादगिसस्य सूत्रमतेसिद्धये टाब्‌ऋचीत्यत्रा
प्यन्तरप्यागृहणमनुवर्त्यपादंतस्य ऋच्युनभिधानमिति तु नभाष्याशयः। ङीबंतप्रयोगस्य सूत्रे
रीत्ये ... स्यात्सिद्धापत्तेरिति बोध्यं। केवलपादः कस्यचित् ग्रांऋनिया। संभवेनात्र तदंतविधिः
अनिद्धत्वादिति। आपः प ... कार्यकालपक्षे यनिबंधः

तुर

नांग विशेषणं। वकुन्वमिंकेस्मादावित्याना मन्नेः। असय लक्षणेनांगस्यसुप्पर ला
तूनलुमतेतिं नावलुमता लुमेमसयेयदंगं तस्य कार्यंतन्निमेध्य इति प्रवृत्तेः
इदंतु राष्यंगमिति दिक्‌सर्वकेति। अव्ययसर्वनाम्नामिस्य कच्। कारिकेति
करोतेर्ण्वुल्लनौकेति नोपशब्दास्वार्थिकः। सुपः परो नेतिमसज्यप्रतिषेधेनव्या
ख्यानेफलमाह। वकुपरिव्राजकेति। पर्युदासेहिसमुदायस्यसुपृभिन्नत्वेनसुवं
तभिन्नत्वेनवत्तमः। परत्वादित्वं दुर्वारमिति भावः। परिपूर्वाद्व्रजेर्ण्वुलि वकुन्नीहो तु७
सुपोलुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनापः। सुबंतात्परत्वंवोध्यं चकृदु केति आपा सहसव
र्णदीर्घो सूर्वेवार्णादागस्यवलीयस्त्वात्। अथवा दत्वाख्यास ककारादुत्तरस्याका
रस्येत्वंस्यादिति भावः॥ मामकेति। कस्य प्रत्ययस्यत्वाभावादप्राप्तेवचनमस्मेयमि
ति विग्रहे युष्मदोस्मदोरन्यतरस्यामिति खञ्तवक ममकावेकवचन इति ममका
देशे आदिवृद्धिः। नरानितिकेप्रावृद् इसस्यादेचः उपदेश इत्यात्वे। आतोनुपस
र्ग इतिकः। आतोलोपइतिचेत्यालोपः। नयासयोः॥ प्रत्ययस्यादितिमाते निषेधा
र्थं॥ पकेति। यत्तदोरकच्सहाधृत्वेटाप्। संनिपातपरिभाषाऽस्मादेवनिषेधान्नि
र्देशान्त्वानित्येतित दिदोधात्कप्रत्यावितिनशंक्यंसकनत्रेतिमद्दस्तिकन्निती रर
त्यकृत निर्देशेन ज्ञापकेनास्येत्वबाधितुंशक्यमिति भाष्यकृतः। पंचभिर्भुक्तिका
भिः क्रीतइत्यर्थे पंचमुक्तिक इत्यस्यानभिधानमितितदाशयः। अत्र सिकनिति
कर्त्तव्येऽकारोच्चारणादित्वंनेति न वक्तुं शक्यं। मंत्रोपसमकोऽग्रामः इत्यादावकारस्य रामः
१०८

108

हृग्रोल्वनुपधात्लोपिसु पूर्वेसादेसावकाशाश्रयोः। ग्रीगुप्स तिषेधयोरुपधालोपि
न्यनवकाशेन ङी पा बाधो मा भूदिति। अन्य विधानसामर्थ्येन तत्र याणां पर्म
यसिद्धो न हि पर्य्यस्य रूमेवा। ककारादिति। अनेन वर्णमात्र विवक्षितमकारउ
च्चारणार्थ इति सूचयति। न च कारिके पञाकारेण व्यवधानादप्यककारो भा
वेनेत्ता नापत्तिः। एकादेशेन व्यवधानः। परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाच्च व्यवधानेन नमेवापि
परतो कारस्य कादेशे स्यर्थ्येचि निर्दिष्टं परिभाषोपस्थितेर्व्व हि तेन प्राप्नोती
ति वाच्यं। आनन्तर्य्ययोगोपस्थितावपि येन नाव्यवधानमिति न्यायेनाकारव्य
वधानेपि प्रवृत्तेः। स्यकथादेवनातिसंगः। केतिम घातङ्ग हृग्णे वेति काइसा
ध्वसिद्धिः। अकच्च कारस्योच्चारणार्थ तथा कशब्दाभावात्। नयाश्रयो। रितित
ज्ञापकेन वर्णग्रहणमित्येव ज्ञाप्यते। अकङ्चिधा पकस्य मकारवैशिष्ट्य
मादायेत्वप्रवृत्तिज्ञापकत्वा अपयेन्नुमोरवम। तावतोपि मलमस्य तां शा
नुपपत्तेश्च। नन्वदसो मात् हिहस्य पहेरापति कदसोदावकारद्ध मव्यवधानादित्वा
प्राप्तिः। इघोरकारयोरेकादेशे टापासहेको देशस्य स्थानिवद्भावादेकेने
वाकारेण व्यवधानात् पुनः स्थानिवत्त्वं तु न लभ्यते लक्ष्यस्य सकृदेव प्रवृत्तेः। टा
पासहेकादेशस्य स्थानिवत्त्वं विना पूर्वकादेशस्य स्थानिवत्त्वं तु न क्रमशःकं तस्य
टावेकादेशो नाथहारेण दर्शनात्। अत एवनद्यासमोरिति निषेधस्य सार्थक्यं
स्यान्नह [illegible] तु स्पर्धायां [illegible] [illegible] अमुमुइति चक्रीहिरण्

ल॰श॰शे॰पृ॰ १०९ नार्थमिति। एवं चानुपसर्जने आदाचार्याणामित्यात्वं भवत्येवोपसर्जनस्य चाविनाश्येनिवाधेमानाभावात्। अन्यस्य अनुपसर्जन

स्य उत्तरस्य च अभाषितपुंस्काच्चेति अनर्वेत्ति नीमिति नयतदस्य इति स्थिते। अकचिकृते अकृते वा नञ्तत्पुरुषे तरंगानपीतिन्या

येन त्यदाद्यत्वात्प्राक् सुपो लुकि ततो कचि वा पुनर्विशिष्टात्सुपि त्यदाद्यत्वे टापि समासान्तरवर्तिन्यमुयः परएवटाप्रितिभा

प्रियैतक वः बहुव्रीहौ तु प्रियैते कोवाकनभावे प्रियैतक इत्येव सर्वथानेत्वप्राप्तिः। अनेकषेति अज्ञातैषकानयषके ति विग्रह

का ८ एवं नञ्समासे अज्ञाता नैषेति। असंभवादिति एषादेति निर्देशात्संज्ञोपसर्जयोरप्राप्तेरितिभावः। अकजर्हे इति। एवं चत

दकारस्यातः स्थानिकत्वाभाव इति भावः। अर्थान्तरेत्विति आत्मज्ञातिधनेष्वित्यर्थः। स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वो

109 स्त्रियां धने इति कोशादिति भावः कप्रत्ययान्तत्वादिति। तत्र च नान्तर्वर्त्तिविभक्त्या सुपः परत्वं केनव्यवधानादिति भावः।

संज्ञापूरणयोश्चेति निषेधेन संज्ञाया अपि भाषितपुंस्कत्वबोधनेन संज्ञाभूतेनाभाषितपुंस्काच्चेति। अनेन सिद्धिः। आत्मीयत्वप्र

क ७ स्कारेणैव संज्ञाकरणादिति बोध्यं। नित्यमेवेति। तत्र ह्यचिकृते आतः स्थानिकत्वाभाव इतिभावः एवमन्यतस्वार्थिकक्वा

न्तेपि नित्यमेवत्वं अकचोऽन्यत्र स्वार्थिकापवादत्वाभावात्। निःस्वकेति। स्वस्मान्निष्क्रान्तेति विग्रहः। उपसर्जनह्रस्वः। टाप्अ का ५

ज्ञातादीकः। अभाषितस्त्रीविषयाच्चेति नोक्तं। स्त्रीनपुंसकदामशब्दात् डाप्यज्ञातादामादामिकादामादामकेत्यसिध्यापत्तेः

विहितस्येति व्याख्याने फलमाह बहुव्रीहेरिति अविद्यमाना खट्वा यस्या इति विग्रहे पाक्षिकवभावे गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वे

ऽखट्वशब्दादापि सुप्यज्ञातादौ के सुप्लुकि केण इति ह्रस्वे पुनष्टाप्प्रभाषितपुंस्कादिहिता कारस्यानिकाकाराभावेन तद्विक

म् २ ल्पाप्राप्तावुत्सर्गेण नित्यमेवेत्वं परविशेषणत्वेन तादृशखट्वशब्दो भागद्वयस्य स्वन्तत्वात् समाससंज्ञायां समासात्ता इति शास्त्रेव

ज्ञात्वं तस्यैव समासत्वे नोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तत्समासरूपप्रातिपदिकाभावात् गोस्त्रियोरितिह्रस्वाभावे। केण इति ह्रस्वेन राम॰ १०९

तरत्वेनदो षःस्यादेवेतिभावः। शैषिके कपीति। न खट्वास्वित्यवस्थायां कप्यसुप्लुकि प्रसयत्तदागेन २

वृणानापत्तेः टापोस्तु क्विप्प्रत्ययलक्षणं स्थानियत्वं च न उभयोरपि नन्तु मतेत्यनेन निषेधात् अत एव कतीत्यादौ
वार्त्तिकमतेपि न गुणः इत्यत्र न विस्तरः आशिषुवु। आशिषि विहितस्य वुनोस्येत्वं नेत्यर्थः जी वतादित्यर्थे आ
पि२ शिषेति वुन् देवदत्तशब्दादनुकंपायां कन्यनजादेवं विभाषा लोपो वक्तव्य इति दत्त शब्दलोपः देवदत्तके त्युपन्यास
स्तु दत्तलोपन मियमकं ध्रुवकेति ध्रुवस्थैर्ये पचाद्यचि कुटादित्वाद्गुणाभावे। उवङ् ततष्टाप्यज्ञातार्थे कः केणइ ता४
ति ह्रस्वः पुनष्टाप्। चटेः संज्ञायां कुन् वार्त्तिको कागणा। आकृतिगणाः तेन कन्यका ध्रुवका अलका इष्टकादयः।
साधवः उदीचां त्विति अत्रापि शकुनाद्विति संबध्यते तेनान्यत्र नित्यमेवेत्वं सूतिका पुत्रिका पुत्रकेत्यकारसहितः उदीचां।प
पाठोपपाठः केयदा घसंमतः। सूतशब्दात्स्वार्थे कन्। वृंदारका वृंदारक्यामारकनितिमत्वर्थीय आरकन् वृंदारक कपूर्वलिं
शब्दो मुख्यवाची त्रिलिंग इति भावः। ङीन इति शार्ङ्गरवादित्वाज्जातेरिति भावः। अन्यत्रं सूतकादौ विवानुवादेपि नि चाव्यवहित
र्देशपरिभाषाप्रवृत्तेस्तेनक शरा शब्दाको ह्रस्व इत्वं विकल्पो न नेत्यनुवृत्ताव पि निषेध विकल्पे विधि कल्पस्य फलि मेव।एवंप्र
इ४ तत्वात्साहोद्दहेति। आतः किमिति। उदीच्यां यकपूर्वाया इत्येवास्तु। यकपूर्वस्त्री बोधकाकारस्येत्यर्थः। सांकाश्यकेचनातिसंग त्ययस्था
प्रत्ययावयवत्वेनाकारस्य स्त्रीबोधकत्वाभावादिति प्रश्नः। बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधादवयवषष्ठ्येव स्यात् न च प्रतिपदोक्तस्त्री दितिसूत्रे
दा३ प्रत्ययस्यैवात्र ग्रहणं विशिष्यत इत्युपोनादित्युत्तरं स्त्रीप्रत्ययस्य किमिति यकपूर्वाया इति स्त्री लिंगनिर्देशः किमर्थ इति प्रश्नः। कात्पूर्वलि
धात्वंतेति। धात्वंतयकारककारपूर्वयोरित्यर्थः इत्वमिति शेषः। सुनयिका। अयमपि निषेधो भस्त्रादिग्रहणं च प्रयोजनमिति भा मपि।उदा
ष्यात् अपि नानञ् भिन्न पूर्वाणामपूर्वाणां च संग्रहः। अनञ् पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थं यदंगाधिकारे तस्येति सिद्धेः उपसर्ज तस्वरितयो
विकल्प इत्याह। अत इति। अत्रापि आतः स्थाने इत्यनुवर्तते तदंतेति। येनविधिरिति सूत्रे स्यपदादिविधि २ रित्यादा७

ल॰श॰शे॰पृ॰ ११० वृद्धानतयाविशिष्यादेवङीवृत्पत्तिप्रत्याशानञ्चतदंतग्रहणे पिकारशब्दस्यव्यपदेशिवद्भावेनाणंतांतत्वात्ततो पिकदाचि
न्ङीपिकुंभकारेयोदुर्वारः। किंचसमुदायान्ङीप्यपिस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावेनकेवलादपिकदाचिदुकिसदुर्वारइ
तिवाच्यम्। एतदधिकारादेवज्ञापकात्सहायेएवव्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तेः। अर्थवत्सूत्रो कार्यत्वाभावेनाणंतस्या
प्रातिपदिकत्वाच्चतदादिनियमाभावेनाधिकस्यकार्यबोधपतेनतुन्यूनस्य प्रदोषाच्च अन्यथातदंतग्रहणेफलाभावेन
तद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव। एतदेवाभिप्रेत्यात्रभाष्येउक्तं समासेच कृते ऽवयवा दुत्पत्तावयस्य वृद्धिः स्यादिति। येनविधिरितिसू व ५
त्रेचप्रत्ययग्रहणेतदादितदंतविधेः प्रयोजनंगार्ग्यायणः। परमगार्ग्यायणइत्युक्तंभाष्ये। तत्रैकदेशात्प्रत्ययाभा वे इतिस्यादिति
परमशब्दाद्गार्ग्यायणइतितदर्थोवाच्यस्तथासतिनैवपरगार्ग्यान्निसकिरिति तत्प्रयोजनोक्तिरसंगतास्यात्। परमतुप तत्प्रजनोक्ति
रमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थेप्युक्तन्यायात्। गार्ग्यशब्दादेवप्रत्ययेनतुपरमगार्ग्यात्तथासतिपरमगार्ग्यायणइत्युपन्यासइ संगतिः कैय
त्युक्तवान्। यत्तुसर्वादिसूत्रेभाष्येनुपसर्जनादि स्येषयोगः प्रमारव्यायतइत्युक्तं तत्स्वत्रवार्त्तिककृतातस्यप्रत्याख्यानात्त टोपितदनिय
दभिप्रायकमितिभाष्यप्रदीपोद्योतेविस्तरः टिड्ढाणञ् स्वेवसिद्धेठक्ठञोरुपादानंठञ्ठयोर्व्यावृत्त्यर्थं। अदंतमिति मावश्यकत्व
ङ्वादे प्रत्यासत्याटिदाघवयवादेचरेष्टः टितोप्रत्ययस्यापिसत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाअप्रवृत्त्या टिदंतत्वंकुरुचरस्य प्रदर्शनायप
रस्येतिबोध्यं। वस्यमाणेति। वच्लेल्टिः शानचटित्वादिति। स्यानिवत्वेनत्वादिः। नल्वपीतिलिंगादित्वादरशास्त्री रमगार्ग्यीय
यस्याप्यतिदेशोऽनुबंधकार्येऽनल्विधाविति निषेधाप्रवृत्तिश्चेतिभावः। ङित्वेनेति। लिङादेशानांस्यानिवत्वेनैवङित्वे ण॰८
सिद्धेतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव। तद्ध्यवयवेचरितार्थतयासमुदायोपकारकं। नचेदंङित्वंसुयादित्वादावनिरूतस्याण्विङ्निषेधा
र्थमितिवाच्यम्। विनिगमनाविरहात्। उतश्चेदितिवत्क्वचिङ्ग्रहणेनस्यानिनिर्द्देशेपीकारिभाषोपस्थितस्याअपि राम॰
११०

कपीति निषिद्धे आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वे कपः प्राग्वर्त्तिनः खट्वाशब्दात्परस्यापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वेन तस्या नि
काकारस्यायं विकल्पो ह्रस्वाभावे तु खट्वाकेतीति भावः। अयमेवेति। आचार्यकृदंतप्रकृतिककर्तृकृदंतानामनभिधा
नमेव स्त्रियामेतद्वाच्यप्रमाणात्। पंचभिर्गोभिर्यो धनं यस्य स पंचगवधनः इत्यत्रार्थवत्त्वेऽप्येकार्थवत्त्वाभावादजं
तस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन न ङीप्। आपिशलिना प्रोक्तमधीते आपिशला ब्राह्मणीत्यत्र न ङीप् प्रोक्तार्थः स्त्रियामवर्त्त
नात्। अध्येत्रणन्तु लुप्तः। अणेणाकार इति व्याख्यानेन वर्णाग्रहणे प्रत्ययलक्षणाभावात्। अध्येत्रर्थगतस्त्रीत्वमादाय
तदणो निमित्तकस्य न प्राप्तिः स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वात्तदण एतत्स्त्रीत्वेऽवर्त्त नात्। अत एव काशकृ
नङीप् ७ त्स्निना प्रोक्तां मीमांसामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीत्यत्रापि प्रोक्तार्थगतस्त्रीत्वमादाय पुनर्न ङीप् [illegible] लक्ष्ये लक्ष
णस्येति न्यायात्। तस्माट्टुकुरुचरेऽप्येवं त्वावर्त्तीत। तत्र च तदन्तविधिं विना प्राप्तिरेव नापि तेन तु तदन्तविधेः प्राधान्याद
नदारंभाच्च स्त्रियामिति ङीप्प्रकृतिविशेषणमेवात एव धीवानमतिक्रान्तातिधीवरीति सिद्धं। एवं चापिशलेराघण्य
स्यैव व्यावर्त्त्यं। अनुपसर्जनादिति च सामर्थ्यात्। गृह्यमाणविशेषणमेवेति भावः। तदन्तविधिमिति। अणन्तादेः प्रा
तिपदिकविशेषणत्वेनाणन्तात्तदन्तस्येव तस्येत्यर्थः। अन्यथा प्रत्ययविधौ प्रतिषेधात्स उच्छृङ्खलः स्यात्। प्रत्ययग्र
हणपरिभाषालभ्यस्य तु नायं निषेधः। प्रातिपदिकादित्यनेन सहानन्वयापत्तेः। तत्फलं कौम्भकारेय्यसिद्धिः। अन्यथा
कुंभकारेय इत्यापद्येत। कुंभेन समासे ङीपि कुंभविशिष्टस्यापत्ये न योगे कार्ये तद्योगस्य न कुंभशक्यत्वात्। कदाचि
त्तोऽपि ठकि कुंभशब्दो कारे वृद्ध्यभावस्यापत्तेः निष्कर्षे कार्यं भावरूवनन्ते निमित्तमिति तु वक्तुमशक्यं तद्धितार्थ
स्मुन्नरपदे समासविधानात्। समुदाये नैकार्थीभावे नयत्वेनापि तस्यैव सत्वात्। कृतग्रहणपरिभाषायाः कन्मात्रग्रहणेप्र

अस्वरेति विशेषः। एतौ हि ओरञ् अलोपे स्पुनर्नतंत्वा दाघुदात्तौ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ प्रहरणमित्यधिकारे शालिकस्यो
रिकक्। आद्यस्य भगोतिरस्मिन्। यञञ्। प्राच्यां ष्फ इत्यत्र यञ एवानुवर्तते योगविभागः। हलस्ति। हलः इति पंचमीय
स्येति सूत्राद् तत्सनुवर्तते स्यर्ये तिष्यत्यतेपधाया इति च यलोप उज्झोपस्था भीया। सिद्धत्वाघस्य कारयत्वाभावाच्च
न सामर्थ्ये कयायोपधाग्रहणानुवृत्तिः। अनपत्याधिकारस्थादिति। अपत्याधिकारस्य भिन्नादित्यर्थः। यञ् शब्देन
व्याख्यानादपत्याधिकारस्थस्यैव ग्रहणमिति भावः। प्राच्यां ष्फ यञ् इति वर्तते। अत इति चयं जो यो कार इति चार्थः। घा६
तेन वतंडी त्यत्रादीचां मते सावकाशं शार्ङ्गरवाद्ङीनं बाधित्वा आवट्यापनी त्यादा विवसर्वत्र ग्रहणात् प्राचां मते प्राप्तेपि
ष्फो नात्र हि वतंडाच्चेति यत्रो लुक् स्त्रियामिति लुकवर्णो यत्वान्न लप्रत्ययलक्षणं। षः प्रत्ययस्यादिर्ञिटुडव इतिसू
त्रादादिरित्यनुवर्तते प्रत्ययस्येति किं षोडशषषडत्वमित्यत्र षषशब्दस्य निपातनादुपदेशस्थायं षकारः। वस्तुत उपदेश
इत्यस्यस्वरितत्वमेवनेति पूर्वं निरूपितं। आदिरिति किं नरश्चावशपकमुपरं जकतयात्रापि संबध्यतां। आयनेः। आयनेन
स्यनेत्वं फिनोनित्करणात्। तत्साहचर्यादीनो नस्यनेत्वं। आदिग्रहणं किं। उरुदघ्नं प्रत्यय किं। फक्कति खनति। खच्चघ
ञादौ घिएतौः खित्यनव्ययस्येत्यादिलिंगात्। इत्संज्ञैव नादेशाः। उणादीनां ठादीनां वहुलवचनान्नादेशाः घच्चश्चित्व
सामर्थ्यादेतप्रत्ययसंबंध्यादेशाः उपदेशसन्नियोगशिष्टकार्यादिपि पूर्वमेव तेनांतोदात्तत्वाय चित्वं सफलमन्यथा घुदात्त
त्वेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। ननु स्त्रियामिव ष्फ विधानाद्रुक्ताथीनाम प्रयोग इति ङीषू न स्यादत आह। षित्वसामर्थ्या
दिति ष्फेणोक्तेपीति द्योतितेपीत्यर्थः। द्विर्बद्धं भवतीति न्यायेन क्वचित्समुच्चयस्पष्टत्वात्। षित्वमपि तदाश्रयणे ज्ञापकं

इग्लक्षणत्वाच्च नन्वेवं वृतादित्यत्राप्युवङ्‌ इट्प्रसंगोस्ति तदाश्रयानुबंधकार्यस्य तदादेशेष्वभावेपि तिपः [illegible]
[illegible] पित्वस्य तदपि देशेतातङ्यं
भावकल्पनेमानाभावादत आह। अपइति। क्वचिदिति। लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्था ऽपरे तु यासुटोङित्वं न ज्ञापकं पिदर्थं ङि
त्वमिति भाष्यात्। सार्वधातुकमिति सूत्रे ऽपिदित्यावर्त्य प्रसज्य प्रतिषेधसिद्धेन ङिच्च पिन्न पिच्च ङित्यत्यनेन हलः श्न
इति सूत्रभाष्योक्तेन पित्सु ङित्वाप्रसक्तेः शानचः शित्वमपि तत्सूत्रे एव भाष्यप्रत्याख्यातं हेरपित्वस्य तातङो ङित्वेसत्यैव य
थापि तिप्स्य ज्ञापकत्वे दूषणमप्युक्तं भाष्ये तस्मादिच्छमाणे त्यादोसतमिधाने ऽजादिपाठाट्टाप्। यत्तु क्ङितिचेति [illegible] सूत्रभा
ङि: ७ ष्ययासुटो ङिद्वचनस्य न ङिदादेशानां ङित्वमित्यर्थे ज्ञापकतोक्तानु वार्तिकमतं ङिच्च पिन्न स्यादेः तेनानुक्तेः यदपि गाङ्
कुटादिभ्य इति सूत्रे गाङो ङित्वे सानुबंधकादेशेन्तु वंधाख्या नित्वात्प्य ज्ञापकमुक्तं वार्तिककृतानुबंधकस्य ठको ग्रहणमि
त्याह। सोपरेणपीति। सुपरयोरीरादृपत्येरभ्यो ढगिति ठकस्य ढं चेदं भाष्य। एंडीति। सास्य देवतेत्यण्। उस्रद धीत्यादि
प्रमाणे द्वयसच् दघ्नच् मात्रचः। संख्याया अवयवे तयप्। मात्रडिति शब्दात्तदस्या यच्च प्रकारेण प्रत्याहार इत्युभयीति
सिद्धेः तत्रहायच्त्रयांतरं। अतएवोभयशब्दस्याजसि सर्वनामत्वविकल्पो नेति नचेतीत्यत्र भाष्यस्पष्टं। आस्तिकी
तितेन दीव्यतीति ठक् तदस्य पण्यमित्यधिकारे लवणाट्ठञ्। याद्दृक्यांताप्तां दादिषुदृशाइतिकञ्। इत्वरीति। इणनश
जीति करप् अनुबंधद्वयोपादानेस्यव्यार्थं वरच्या रत्नेस्य तरेणापि सिद्धेः। चौरीति। चुराशीलमस्या इत्यर्थः। नञ्स्न
ञ्। तरुणतलुनयोर्वयस्यचरमइति ङिप् सिद्धे पिगौरादि पाठांतरत्वात् प्राप्ते नञ्यावाधाभावार्थं पुनरत्र ग्रहणं तयो

तदपि प्रयोजनाभावादित्यादिना भाष्ये दूषितमित्याहुः। निरनुबंधस्य चरित्रे [illegible] तेरसंभवात्सा ७

ल॰श॰शे॰पृ॰
११२

222

कांडांतादिति तु स्त्रेत्रेरखेति नियमार्थं तेन नद्धिकांडी रज्जुरित्यत्र न द्वौ वितस्तौ पचतीति पचेर्द्विवीभवनानुकूलो व्यापारोऽ
र्थः। अत्रोन्मानत्वादढकोत्तक। आचितः शाकटोभार इत्युक्तेराचितः परिमाणमिमेके। आचितो दशभारास्युरि
त्युक्तेरुआनमेतदिति एतदपि नियमार्थमित्यन्ये। प्रमाणे इति। षोडशहस्तप्रमाणादंडवाचक कांडशब्दस्यायाममात्रपरि
छेदकत्वेन प्रमाणत्वमिति भावः। उरुषामप्रमाणे। उरुषस्यो र्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुमात्रपरिछेदकत्वेनोन्मानत्वादुन्मा
नस्य चेद्धिलाद्रेरवेति नियमान्निषेधाप्राप्तानित्यं डीपि प्राप्ते किमर्थमिदं। अत्र परिमाणशब्दः परिछेदकमात्रपरोन
त्वायामपरिछेदवाची अत एव तस्य पुरुषविशेषणतानसंगता। जातिवचनस्यापि पुरुषशब्दस्य पंचारत्नि पुरुष इति
शुल्वसूत्रादत्र प्रमाण इति विशेषणं ह्यो कव्यवहाराच्च। परिछेदकवाचित्वमपि। द्विपुरुषीति द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या
इत्यर्थे तदस्य परिमाणमिति प्रत्ययस्याध्यर्द्धेति लुकि उदाहरणं तत्र हि परमाण शब्दे नोत्तरसूत्रानुरोधात्परिछेदकमात्र
स्य ग्रहणमिति सिद्धांतः। ऊधसो समासांतो यं तत्र स्त्रियामित्युपसंख्यानादाह। स्त्रियामिति। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो रित्यतो
बहुव्रीहावित्यनुवर्त्तते ऊत्वाच्चास्यादेशत्वं। उपूडी न्निषेधेषिति। समासांतानामलोकिकेवाक्य एव प्रवृत्त्या पूर्वमनडो
षां प्राप्तिः। अनउपधालोपिन इत्यत्रैस्यानुवृत्त्या डीपो पिवाधः। एतेनमध्येपवादन्यायाद्डान्निषेधयोरिदं बाधक
मित्यपास्तमिति भावः। डीषिति। डीपि तु कुंडोधनशब्दे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धकाराकारस्यानुदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्व
राप्राप्तांतोदात्तत्वं न सिद्ध्येत। कुंडमिवोधोयस्या इति विग्रहः। बहुव्रीहेः किं। ऊधः प्राप्ता प्राप्तोधाः प्राप्तापन्नेति समासः
अव्ययग्रहणाननुवृत्तेरिति। अस्वरितत्वादिति भावः। निहायनी द्विवर्षा गौरिति प्रायोवाद इत्येके। बालत्वस्य गोरित्यर्थः राम॰
११२

सर्वत्र। सर्वेषां मते इत्यर्थस्तदाह। नित्यमिति। प्राचामित्यस्यानिवृत्त्या नित्यत्वे सिद्धेपि प्राचां ष्फ इत्यस्य सर्वत्र ग्रहण
पक्षेण बाधकविषयेपि प्रवृत्त्यर्थं तत्। तेनावट्यायनीत्यत्रावट्याच्चेति चापं बाधित्वा प्राचां मते ष्फ एव प्रवर्तते गार्ग्या
दिच्चाप्यु। उदीचां मते प्राप्तङीप् बाधनेन चरितार्थः। सर्वत्रग्रहणं तद्बाधकत्वमेव चापो शर्द्वे शर्कंध्वादित्वात्पर
रूपं तेन शाकल्यायनत्वनंतरत्वष्फबाधकत्वं चापि कृते तु न ष्फप्राप्तिरतं इत्यधिकारात्। लोहितादिर्गर्गाद्यंतर्गणः
यद्यपि तत्र कतशकलशब्दौ इति पाठात् शकलस्य लोहितादिकण्वादि [illegible] बहिर्भूतत्वात् ष्फायोगेन ततः प्राप्नुत
स्तथापि कतंतेभ्यः कण्वादिभ्य इत्युभयत्रापि षष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीह्योरेकशेषेण न दोषः। कतंतनी शाकल्यस्य
छात्राः शाकला इति च सिद्धं। टाप्ङीपोरिति कौरव्यशब्दे योपधप्रतिषेधाट्टाप् मांडूकशब्दे जातित्वान्ङीषिति भावः।
टाप्ङीपोरपवाद इति पाठस्तु प्रामादिकः। वयसि। प्राणिनां कालकृतावस्थाविशेषो वयः। वयसीत्यस्य वयोरूपे प्र
वृत्तिनिमित्ते इत्यर्थस्तदाह। प्रथमवयोवाचिन इति। तेनोत्तानशय्यादीन। प्रकरणादिना वयः प्रतीतावपि नायं तद्वा
चकः यापिप्याधादिवशाउत्तानाशेतेतस्या अपि प्रतीते। द्विवर्षेत्यादिरपि न वयोवाचीशास्त्रादावपि प्रयोगात्। कौ
मारयौवनस्थूलभेदास्त्रीणि वयांसि। आयुषस्तु तुर्यो भेदश्चत्वारि वा॥ अनीका समाहारे तद्धितार्थेति द्विगुः। अका
रांतोत्तरपदात् ङीलं। अपरिमाण। अत्र परिमाणशब्देन परिमाणं तु सर्वत इति पारिभाषिकमेव गृह्यते स्वर्णबिस्तो हे
मोऽस्त्रीकंबल्यमूर्णापलशतमिति कोशबलेन कस्मादपि न बिस्तकंबल्यग्रहणं तु उन्मा [illegible] नस्येचेद्बिस्तकंबल्ययोरेवेति निय
मार्थं तेन द्विनिष्का सिद्धा द्विवर्षे न तावदप्यांशातायां कीर्तितर्थे द्विवर्षी द्विशतातिर्यङ्मानेद्विहस्ताभित्तिरित्यादौ च निषेधः सिद्धः

ल॰श॰शे॰टी॰ योगाभावात्पूर्वेणाप्राप्तेः। स एवं त्वाभावो नैतदप्राप्तेरिति भावः उपचारादिति। पाणिग्रहणाश्रयादिति भावः। यद्वे
११३ ति। इदं प्रौढ्यातत्प्रकृतिकं कर्तृं किं पिंडमानाभावात्। पूर्वसूत्रे यज्ञसंयोगइतिवृषलस्य पतिः। स्त्रीति प्रयोसाधना
र्थं सपूर्वस्य किमिति। अवयववाची पूर्वशब्दः किमर्थइति प्रश्नः। गवांपतिरिति स्वामिनीत्यर्थः। निपात्यत इति तेन
चोदात्तसादेशस्यैव प्रवृत्तेः सपत्नीशब्दस्याद्युदात्तत्वमपि सिद्धं। किंच समानस्वामिकस्त्री विशेषस्यैव वृढ्या वो धनार्थे
ङीप्प्रकार विशिष्टोच्चारणं। अत एव समानस्वामिकदासीमुख्यादौ सपत्नीत्येव समानत्वं चैकस्यैव तत्र पत्नीसंबंधेन भ
दमारोप्य वोध्यं मुख्यसादृश्यवत्त्वाभावास्तु न तथा प्रयोगइष्यते त्रि सत्रीति व्याख्यानादिति भावः। संनियोगशिष्ट इति ते
113 न तदभावे ङीवापि नेति भावः मितांतानामित्यत्राकारउच्चारणार्थः। मितंतानामिति पाठे जरत्वाभावः सौत्रः। आरोप
तानीति। अत्रैतशब्दस्योपसर्जनत्वेन तदंतमनुपसर्जनमेवानुपसर्जनादित्यत्र तदंतविशेषणं। अत एव गृहरक्षिके
ता नारायणेनात्र बहुव्रीहिं कृत्वाऽनेन ङीबुक्तं तदनुसारेणाचष्टे। परेतु। उपमानेइति सूत्रस्य भाष्यस्वरस्यात्। टिड्ढाण
ञित्यादेरगृह्यमाणविशेषणस्य स्वस्य स्त्रीप्रत्ययत्वाज्ञापितत्वेवोचितं। तन्न हि शस्त्रीश्यामेत्यादौ श्यामाशब्दः शस्त्रीमिव उ
पमेयं तु समासवाच्यमिति पक्षे शस्त्रीश्यामो देवदत्त इत्यत्र ह्रस्वत्वं न सिध्यतीति। यद्युपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं तदा कुंभकपा
ललोहिनीत्यत्रानुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोतीत्युक्तं। आरोपसस्य त्रिषु स्थानेषु रघ्यसमर्थो बोध्य इत्याहुः आर्षे
मात्रणात्वं वर्णाः किं प्रकृतागतिरंत इत्याद्युदात्तः। अंतोदात्त इति। श्वेतो वाजी जायते इत्यादौ तथा पाठादिति भावः
हृदसिद्धमिति नादेशापवादस्तेन उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायात्तत्स्थानिकत्वं ङीप्संनियोगशिष्टत्वं चास्यैवो राम॰

११३

इत्यन्ये। नित्यसंज्ञा ननु संज्ञाशब्दा नियतानुपूर्विका अनादयश्छंदसि च दृष्टस्यैव विधानमिति ङीब्भावविशिष्टस्यात
त्रप्रयोगासंभावादन उपधेत्येव सिद्धे इदं व्यर्थमिति चेदुत्तरार्थत्वात्। योगविभागस्तु व्यर्थ एवेदं ध्वनयन्न लक्षणांतरसि
द्धमुदाहरति वेदे पंचदाम्नीति। क्वचित्तु शतमूर्ध्नीति पाठः। केवलमामक। अस्मच्छब्दादणि तवकममकावेकवचन इ
ति ममकादेशः। भागशब्दात्पुल्लिंगात्स्वार्थे भिक्षेये स्वार्थिकेषु लिंगातिवृत्तेरपि सत्वात्स्त्रीत्वे पापशब्दोर्शआद्यच्चात्तद्व
तिवर्त्तमानः स्त्रियां। अपरः पचगमिध्माघ्नादित्वादंतोदात्तः। उतापरं पान्द्विश्वाभित्यादौ उताप रीभ्यो मघवेत्यादौ चां
तोदात्तपाठात्। पूर्वमपश्चापरमित्यादौ यद्यमानमाद्युदात्तमपि वृषादित्वात्पराः पूर्वीमभ्येतीत्यादावजादिपाठादपि
आर्येण कृतेति प्राक्सवुत्पन्नः। समासे दंतत्वं भेषजशब्दोप्युक्तमनइति। औषधेरूढः। भिषज इदमिति अणि भैषजशब्दो
प्यत्र। सुमंगलीरियं वधूरिति तु मत्वर्थीयेद्प्रत्यये बोध्यं। प्रकृति [illegible] भागाविति। नुक्संनियोगेनेति भावः। मतुविति
वत्वं तु मादुपधाया इति सिद्धं यज्ञेन संबंध इति। स्त्रिया इत्यर्थः। संयोगपदं संबंधोपलक्षणं संबंधश्च यज्ञफलप्रति
योगिकैश्वर्यवत्वं तदाह। तत्कर्तृकेति। विभाषासहशब्दो विद्यमानवाची पूर्वशब्दो स्वत्ववाची व्याख्यानात्। तत्र केवलप
व४ तिशब्दस्य विद्यमानपूर्वार्थयैत्वासंभवाद्व्यभिचाराच्च पतिशब्देन तदंतग्रहणमित्याह। पतिशब्दांतस्य त्वादिन पत्युरि
ति। सपूर्वस्येत्यनेन पत्यंतस्य गृहमारालादिति भावः। बहवो वृषलपतयो यस्या इति कर्मधारयोत्तरपदबहुव्रीहौ वा
रणायेहार्थेप्यनुपसर्जनेपदसंबंधइत्यतो। बहुव्रीहौ नित्यमुपसर्जनोपलक्षणं। तेन पतिमतिक्रांता तिपत्नीत्यपि। व्यस्तेइ
तिं विभाषा सपूर्वस्येत्यत्र यज्ञसंयोग इति न संबध्यते। ग्रामकथं तु षजकस्य पत्नीति व्यस्ते एव प्रयोगात्। वृषलत्वेन यज्ञसं

ल०श०शे०भू० ति। गौणत्वेप्यपदकार्यत्वान्न वृद्धिरिति भावः। विधित्वानुरोधादौण एवास्य प्रवृत्तिः। वर्णस्त्रेदिति। तद्धि शिष्टस्त्रेदत्य
११४ र्थः। अन्यथा गुणोक्तोक्तादय पुंसि इत्युक्त्या ऽसंगतंस्यादिति बोध्यं। स्त्रे वर्णशब्दो ऽर्शआद्यजंतः कालान्येति। औ
र्यगुणयुक्तेत्यर्थः। नील्या अनिति। वृत्त्यनुसारेणेदम् प्रातिपदिकत्वादन्नूक्तिकडीषंतत्र विषये नीलशब्दस्य वत्त्रग्र
हणांनत्वस्य लाक्षणिकत्वात्। अनाच्छादनइति। नीलवर्णवती शाटीत्यर्थे नीलीति वारणाय चरितार्थं नील्या रक्ता
गौरित्यर्थे नीलेत्येवोचितमिति परे। मैथुनेच्छा शब्दो ऽर्शआद्यजंतं तद्वतीत्यर्थः। अन्यति। मैथुनादन्यपक्षवृत्तिकमेतल्ल
114 रवपतेस्तुकन्न्। शोणशब्दो वर्णवाची वर्णानांतरणात्याद्युदात्तः अन्यत इति सिद्धे विकल्पार्थमिदं। वोतो। अत्र
गुणवचनशब्देन समस्तकृदंततद्धितांतसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दो गृह्यते। आकडारसूत्रभाष्यपर्या
लोचनया तादृशानामेव तत्संज्ञालाभात्। तत्र हि प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञामत्वाग्रेतद्बाधकत्वेनेताः क्र
मेण पठिताः गुणवचनेत्वन्वर्थसंज्ञया गुणोपसर्जनगुणिवाचिकानामेव तादृशानां सा संज्ञेति न रूपादीनां ग्रहणं जा च५
तिपदेनाकृतिग्रहणाद्द्रव्यरत्नि जातिवाचिकानामेव तत्र ग्रहणात्। कठादिशाखानदध्येतृणांतद्धितांतत्वादेवमोरंतिः
एतत्सूत्रभाष्योक्तं सत्वे निविशतेये ति पृथग्जातिषु दृश्यते। आधेयश्चाक्रियाजश्च सो ऽसत्वप्रकृतिर्गुणइति लक्षणं
त्वेकदेशपुंक्तिर्वहुविशेषणानां च वैयर्थ्यात्। भाष्यकृताव्याख्यानाच्च तस्मादाकडारसूत्रोक्तमेव भाष्यसंमतमिति भाष्य
प्रदीपोद्योते निरूपितं। शुचिरिति। शुचेरोणादिकः। किद्दिन् उत इत्यस्याभावे पिरवत्तसंयोगोपधान्नेत्यतत्सामर्थ्यनात इ
त्यस्यात्रासंबंधः। उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्कदिकारादित्यस्यात्राप्रवृत्तिरित्यभिमानः। शुक्लेति तु प्रत्युदाहरणमुचितं। त राम० ११५

धं। विशुद्धिवाचीति पाठे तत्परत्वनिमित्तक इत्यर्थः। अमत्वे सन्निधानाद्व्याख्यानाच्चेतोपधस्यैव प्रतियोगित्वेनान्व
यइत्याह। नोपधमिन्नादिति। वर्णात्किंस्विद्वा। आघुदात्तः नर्तकीति शिल्पिनि ष्वुन्। गौरशब्दो वर्णवाचप्यंतो
दात्तइतीहपाठः। अनडुहीति। आमनडुहः स्त्रियां वेति वचनात्पक्षे आम्। सूर्येति। सचेद्यइति। सूर्यादीनामंगाना
मुपधाया इति व्याख्याने सौरी बलाकेति न सिध्येत। सूर्यरोकादिगित्यगंतान्ङी पि अणंतमंगं न सूर्यशब्द इति तदसिद्धिः
वचनंतु सूरी कुंतीत्यत्र चरितार्थं। अणो लोपेणाभीयत्वेनासिद्धत्वात् निमित्तकालोपस्तु याभ्युत्वान्नासिद्ध इतियुक्ता कां ६
पधात्वमुपधाग्रहणादेवमाधिकारमतिमाणाभीयासिद्धत्वमितिबोध्यं। यग्रहणंतूत्तरार्थं ड्याबिति निर्देशात्सम्यगेवच
नाग्रहणं। नक्षत्रस्यीति। नक्षत्रवाचकाद्याण् नत्वेत्यर्थः। तेनतिष्येणयुक्ते तैष्यमहःक्षिप्रभवत्तैषइत्यादिसिद्धं। मातरि
षिच्चेति पितामहीसिद्ध्यर्थमिदं। दंष्ट्रेति। दंशेर्दाम्नीशसेति करणेष्ट्रन्। अयमजादि षुपठ्यते गौरादिषु मातामहीश
ब्दपाठोनार्षइत्यन्ये। जानपदीति जनपदे न स्यर्थे उत्सादित्वादञ्। डण्णाघुदात्तत्वप्रसंगेनोदात्तार्थं वचनं। वृत्तिरनुष्ठद्या उ ६
जीविका। अप्रत्यय इति। तथाच क्रियाशब्दोयमिति भावः। अमत्रे। कमंडलुरूपे। कुंडी कमंडलौ जारात्पतिवत्नीसुतेपुमा
नितिमेदिनीकोशात् सत्तत्र नित्यस्त्रीलिंग इति भावः। यदित्तु पिठरेतुन नाकुंडमिति विश्वकोशेन तस्य नपुंसकत्वमप्यु
क्तं। पिठरामत्रशब्दौ च पर्यायौ पिठरं स्थाल्युखा कुंडमित्यमरेण नपुंसकत्वमात्रोक्तिः त्वत्पुमानुवादइत्युच्यते तदानेक
विधसंस्थानेषु अमत्रेषु कुंडव्यवहारेण कुंडत्वे जातित्वाभावादप्राप्ते ङीषिति बोध्यं। स्त्रीविषयत्वादित्युपलक्षणमि स्त्रि २
तिवक्तुः। कमंडलुसंस्थानस्यानुगतत्वात्तद्रूपमात्रवाचिनो जातित्वमप्यस्ति तु नियमार्थमेव। अमत्रे जारजा
यां कुंडेत्येवेत्यपरे। आवपनं च [illegible] आवपनमिति। सामान्येन पुंसकं। गुणयोगादि

सि॰शे॰पू॰
११५

यथा कथंचित्कारकग्रहणेपि कथंचित्कारकत्वमादाय गतिकारकोपपदानामित्यस्य प्रवृत्तेरन्तत्वभाष्यात्। उपपदम
तिङिति सूत्रभाष्याच्चलाभात्। यद्वा। तन्निषेधस्यानित्यत्वात्प्रवृत्तौ कारकषष्ठ्याः सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेन तत्रापीत्वं सु
लभं। सूर्येति। सर्त्तेः क्यप्याद्युदात्तः सूर्यशब्दः आप्यंतोदात्तमिदं। एतेन ङीन्निषेधेन टापेव सिद्धिरिति निरस्तम्। सूरीति। सूर्य
स्त्री या कुंती यं मानुषीनदेवतेत्यर्थः। महत्त्वे इति। नद्योगएवैषां स्त्रीत्वमिति भावः। यवनाल्लिप्यामिति। लिप्यर्थको ऽत्र ङी
ष्टतस्येदमित्यण्बाधक इति बहवः। लिपिरक्षरविन्यासः। मातुलेति। मातुलान्नित्यं प्राप्ते ऽउपाध्यायादप्राप्ते विभाषेयं
यानुक्तस्यमेवेति। अपादाने स्त्रियाघञ्उपसंख्यानं तदंताच्चवा ङीषिति स्त्रीयेऽउ श्रीति सूत्रेवार्त्तिकादिति भावः। उपेत्या
धीयते यस्मादिति विग्रहः। अर्येति। ह्रस्वादित्त्वदाह। स्वामिनीति १ अर्यः स्वामिवैश्ययोरित्युक्तेः। आर्येति पाठस्तु कै
यटाघसंमतः। स्वार्थ इति। अतएव भाष्ये यवनानी अर्ये त्यनेनोक्तं। पुंयोगएवमत्र कोतु उपाध्यायीतिवदर्यी तिपञ्चे ङीषमे
वोदाहरेत्। कर्मण्यण् इति सूत्रं लिंदीत्यादिस्वारस्यं पर्थमिति भावः। क्रीतात्करणात्करणादिति वक्तव्ये पूर्वग्रहणादनुव
र्त्तमप्रातिपदिकरूपान्यपदार्थेऽवयवत्वे पूर्वशब्देन बहुव्रीहिः। तेनवस्त्रेणक्रीतेति वाक्ये न। अत इति चानुवर्त्तते करु
णाकिंसुक्रीतेति धनक्रीतेति कर्त्तृकरणे इत्यत्र बहुलग्रहणेन गतिकारकोपपादानामित्यस्यानित्यत्वात्सुबुत्पत्तेः
मेव समास इति भावः। इत्युपपदमिति सूत्रे कैयटस्पष्टं। अपमज्जादिषु इत्यन्ये। गतीत्यादेरनित्यत्वनमानमिति तदाशयः
अतएवैतत्कर्त्तृकरणे इति सूत्रे बहुलग्रहणफलत्वेन भाष्येनोक्तम्। अंबावेति सूत्रे गवादिग्रहणं तु नियमार्थं तेन हरिद्यादि
ष्यादोषत्वंनेति दिक्। अश्वलिप्तीति। क्रुद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति विशिष्टस्य क्तांतत्वं। अल्पाख्यायामिति समुदायोपा
धिः। अल्पत्वं करणगतं वा। क्तांतादिति। क्तांतांतादित्यर्थः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया लब्धक्तांतेन प्रातिपदिकस्य विशेष रामः
११५

परः किं वधूः । कास्तः वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री कान्ता विकल्पवाचित्वादिति केशवलेन नवोढात्वस्य विकल
वात् त्वस्य च प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन स्वरूपशब्दवद्गुणवचनत्वात् । पतिवदिति । पतिलाभोत्कण्ठावतीत्यर्थः । वह्वादेः
वहुशब्दस्योकारीत्या गुणवचनत्वाभावेन ग्रहणम् । कृदिकारादिति । सर्वत इति गणसूत्रम् । अक्तिनोपीत्यर्थः । अवस्थि
तविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न सुगंधिः प्रियकृतिरेव तादीतिवृत्तिः । पुराणशब्दोत्र पठ्यते स पद्यपि अयं पंथा
नुचितः पुराण इत्यादावंतोदात्तदर्शनेन घृतादिपाठादंतोदात्त इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण ततो ङीपुङीषोः स्वरे विशेषा
भावस्तथाप्यत्र पाठस्य सामर्थ्यात् [illegible] चेदेवेति बोध्यं । अजननिरिति आक्रोशे नञ्यनिरिति जननेरनिः । अह्नश
ब्दोत्र पठ्यते सामर्थ्यादुपसर्जनाधिकारबाधः । दीर्घाह्नी शरदिति ङीष्यंतोदात्तं वह्वादिराकृतिगण इति । जराद्यन्त्क
त । पुंयोगात् । हेतौ पंचमी । आख्यायामिति पंचम्यर्थे सप्तमी । आख्याशब्दो वाचकपरः । आख्या चोपस्थितत्वात्पुंस
एव न स्त्रियाः स्त्रियां वर्तमानस्य [illegible] आख्यत्वाव्यभिचारादाख्यापदवैयर्थ्यापत्तेः । पुंस्येव यः प्रसिद्धः शब्द इत्यर्थः । पुंयो
गाइति प्रवृत्तिनिमित्तारोपेण स्त्रियां वर्तमानात्पुंबोधकाच्छब्दान्ङीषित्यर्थः । योगः संबंधः । पुंयोगात्किं देवदत्ता ।
आख्यायां किं प्रसूतां गर्भे हि स्त्रियां वर्तमानं यत्प्रातिपदिकं पुंयोगहेतुकप्रवृत्तिनिमित्तकमित्यर्थोपि संभाव्येत । अ
स्ति हि तत्र प्रवृत्तिनिमित्ते प्रसवे पुंयोगहेतुकत्वं उक्तपुमाख्यानुनेषेति भवः । पुंयोगेत्र दांपत्यरूप एवेति भाष्यस्वरसः ।
यथेयं महीपापकृतान्बंधादीन्लभते एवं तत्रूपमपीति भाष्यात् । देवकीत्यादि तु गौरादिषु बोध्यमिति केचित् । गो
पालिकेति । गाः पालयतीति गोपालः स एव गोपालकः तस्य पत्नीत्यर्थः । एवं च तस्य तु कारकषष्ठ्यासमासनिषेधाच्छे
षषष्ठ्यासमासे आपः सुपः परत्वादिकं [illegible] कारकत्वोत्सर्गमते एवं भवतत्रापि समासः

ङीप्राणिस्थत्वाभावात्स्वलिङ्गस्योना सिद्धिः। एवं चेदं स्वलिङ्गस्योप्राणिस्थत्वमुपलक्षणमित्यत्र तात्पर्यग्राहकमिति भावः
न०श०शे०९ प्रतिमादिगतस्तनस्य प्राणिनिकरायद्रष्टत्वादाह। नन्वेवमिति। अप्राणिनोपिस्वांगं यदि तेन तज्जातीयेन वस्तुना प्राणी
११६ षु यथा संबद्धं तथाप्राणीसंबद्धस्त्वेदिस्मर्थः। अत एव तस्य चेत्तथायुक्तमित्यस्याप्राणिनोपिस्वांगमिति शेषे भाष्ये दर्शितः। पु
रस्तादिति। सद्यनंतरस्यैव बाधकः मध्ये इति स हि पूर्वस्यैव बाधकः। प्रामाणिकाइति। एवं च सुगात्रीत्याद्योपप्रयो
गा एवेति भावः। उरः क्रोडेति। टावंतोयं। स्वभावतो विशेषविषयः। शूर्पणखेति। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं। केवलयो
226 गिकत्वे तु शूर्पनखीत्येव। नङ्कीविति अस्वरितत्वादिति भावः। इति सार्द्ध इति। एवं च भाषायामिति मध्ये छंदसीत्यस्य दिङ्
पूर्वपदादित्यत्रासंबंधेनास्वरितत्वाद [illegible] संबंधसिद्धेः
च८ परेतु दिगिति सूत्रे वाहइत्यस्य छंदसीति वर्त्तते। लोके त्वंतोदात्तमेव। प्राङ्मुखीति। एवं च तन्निवृत्तिबोधनाय विभाषाग्रह
णं। इति स्वार्थे तेन छंदस्यपि। अत एव ऊ रामृ इति सूत्रे कैयटे सख्यशिश्वीति भाषायामिति पाठो दृश्यते इत्याहुः। कश्चिदि
ति। सर्वविधीनां छंदसि वैकल्पिकत्वेन सख्यासपत्नीभवतीति सिद्धांतविघतरि शुरस्या इत्यशिश्वी केचिदस्याद्युदात्तत्वं तु छं
दस्त्वात्। जातिशब्देनार्थकीर्तिसंभवात् वाचकग्रहणमित्याह। जातिवाचीति। अनन्यभाविविषयशब्द इत्याह। न च
स्त्रियां नियतमिति भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तं। जातिर्नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यमित्यस्य च शुक्लादि
ल३ णास्यैकत्वनित्यत्वपक्षेतत्रातिव्याप्तिर्जनिनेन प्राप्यते सा जातिरिति च। युवत्यादावव्याप्तमत आह। आकृतिग्रहणमि
ति। करणेल्युट्। सामान्येन नपुंसकं। आकृतिरवयवसंनिवेशः। आकृतिर्ग्रहणं यस्या इति विग्रहस्तदाह। अनुगतेति राम०
इहशाकारीगोरित्याकृतयदृशादिमापसार्थीः। न च ब्राह्मणत्वादिदाभेदभिन्नानेकदेहवृत्तित्वादिवतत्त्वात्साकृतिर्व्यंगेत्यन ११६

णात्। आहिते त्वीति। जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठेति भिन्नशब्दस्य परनिपातः। पाणिगृहीतीति। अग्निसाक्षि-
कतया गृहीतपाणिकेत्यर्थः। भाष्ये तु पाणिगृहीत्यादीनां विशेष उक्तः। अस्वाङ्गपूर्वेन स्वाङ्गमस्वाङ्गं पूर्वं च तत्पदं च पूर्वप-
दं पुनः कर्मधारयः। अस्वाङ्गभूतात्पूर्वपदात्परं यत्क्तान्तं तदन्त बहुव्रीहेरित्यर्थः। उत्तरसूत्रे भाष्ये कल्याणपाणिपादेत्या-
दौ तत्प्रवृत्तिवारणाय तत्रैतदनुवर्त्य कर्मधारयस्याश्रयणेना त्रापि तथैवोचितमात्। तत्र यदुपसर्जनं पाणिपादमिति स-
मुदाययोर्न स्वाङ्गं स्वाङ्गसमुदायस्य न स्वाङ्गशब्देन गृह्यते। यत्तु स्वाङ्गं पादेति न तत्स्वाङ्गं तु पूर्वपदात्परमित्युक्तं। भाष्येऽ-
पं च करमुखी त्यादयस्या ध्येव। जातिपूर्वादित्यापि संबध्यते। ऽन्यथा बहुनञादीनामस्वाङ्गत्वेन विकल्पस्य तत्पूर्वके दुर्वारत्वा-
त्तदाह। नित्यप्राप्तेरिति। बहुलग्रहणेनेति। बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघातेनानुदात्तोयं पुत्रादिनीत्यादौ सुप्यजा-
ताविति निदर्शनेनाकृतिग्रहणत्वाद्य भावेन च पुत्रशब्दस्य जातिवचनत्वाभावे पि पुत्रहतीत्यादौ गौरादिङीषिति बोध्यं
अस्वाङ्गादित्येव सिद्धे पूर्वपदग्रहणं स्पष्टार्थं। किंच। तदभावे स्वाङ्गादिति प्राधान्या बहुव्रीहि विशेषणं स्यादिति। स्वाङ्गा-
च्चोतदन्तादित्युपसर्जनग्रहणं लब्धं। बहुव्रीहिरित्यनुवर्तमाने उपसर्जनग्रहणफलमाह। अतिकेशीति। एकविभक्ती
ति केशानामुपसर्जनत्वमप्रधानत्वं च। शिखेति। इदमेव प्रत्युदाहरणं शोभनेत्यादि सुशिखान्तप्रसिद्धेः। विशिष्टं त-
त्वाभावेनाप्राप्तिः। यदपि भाष्येऽशिखेति प्रत्युदाहृतं तस्याप्यकेशशब्दवत्तात्पर्यं। नञ्पूर्वे सहनञिति निषेधेन प्राप्त्य-
भावात्। एतेन क्रोडादिषु शिखाशब्दपाठ इत्यपास्तं। ननु स्वमङ्गं स्वाङ्गं चेत्सुमुखा शालेत्यत्रापि स्यात् मुखस्य शालाङ्गत्वा-
त्सुकेशी रथ्येत्यत्र च न स्यात्। केशानां तदङ्गत्वाभावात्तत्राह। अद्रवमिति। स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणं मूर्तिः। रथ्येति। इ-

ग्लुचुकायनीभार्ये दोषः। इत्येको गोत्रसूत्रस्थभाष्ये युवापत्यस्य जातित्वाभावकथनं संगच्छते। अन्यथा जातिलक्षण
ल॰श॰शे॰पू॰ ङीषस्तत्परत्वादुक्तयुक्त्या पुंवत्त्वप्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यसंगतिः स्पष्टैव ग्लुचुकायनीभार्ये दोषस्तु ङीष्पुंवत्त्वप्रतिषे
११७ धयोरसिद्धित्वस्याबोध्यः सर्वतोक्तिन्नर्थादिति ङीषि तु पुंवत्त्वप्रतिषेधासिद्धिरेव दोषः। अत एव ब्राह्मणजाती
नितिसूत्रे पत्ये जातौ नेत्यर्थः संगच्छते। तच्चापत्यस्य जातित्वाव्यभिचारात्तदसंगतिर्ब्राह्मणो नारद इत्यसिद्धिरतः या
मर्थेनात्र शास्त्रीयगोत्रस्यैव ग्रहीतुमौचित्यं। अनंतरापत्यप्रत्ययान्ते वंतीत्यत्र जातिप्रयुक्ते ङीषि त्वनुपसर्जनादिति
227 सूत्रभाष्ये त्वनंतरे स्वस्याभिद्धारणाय निवर्द्धेत्र त्वारोप इत्यभिप्रायेण पूर्नित्तु न शास्त्रीयगोत्रत्वारोपस्तत्र युवेव न गोत्र
मितिनियमेन तत्संज्ञानिषेधात्तदाह। अपत्यप्रत्ययांत इति। अपत्यं पौत्रप्रभृतीति परिभाषित इति शेषः। शाखाव
ध्येत्रिति। षष्ठीतत्पुरुषः शाखायामस्त्री विषयत्वाभावात्। जातिकार्यं लभत इति। अनेन स्यातिदेशत्वं बोध्यति क
ठेन प्रोक्तमधीत इति। वैशंपायनांतेवासित्वात्प्रोक्तार्थणिनेः कठचरकादिति लुक्। अध्येतारः प्रोक्ताल्लुक्। व
ह्वृचो ध्येतव्यायस्या इति विग्रहे अनकारित्यसमासांतः। स्त्रिया अध्ययनाभावपि तद्रूपत्वात्प्रवृत्तं यथा न धी
यानेमाणवके। ब्राह्मणीत्यत्रापत्ये णिब्राह्मो जातावित्यत्र के टिलोपाभावः। परे तु। आकृतिग्रहणेत्येव लक्षण
माकृतिपदस्य पदेशोपलक्षणमाकृतिद्वारा साक्षाद्वोपदेशेन ग्राह्या जातिरित्यर्थः। तत्र दृशाकारा गौरित्याकृ
त्युपदेशग्राह्या गोत्वादिजातिः। अयं ब्राह्मण इति साक्षादुपदेशग्राह्या ब्राह्मणत्वादिजातिः। यदाकृतिग्रहणं
जातिग्राहकोपदेशस्याप्युपलक्षणं लिंगानां च न सर्वभागिति तत्स्वरूपानुवादं तेन स्युल्लादिगुणानामेकत्वेपि
जातित्वाभावो बोधितः। अत एव विशेषणानां चेति सूत्रे जातिरविशिष्टलिंगत्वं भाष्योक्तं अविशिष्टलिंगत्वं राम॰ २१

तत्रातिव्याप्तमिदमिति वाच्यं । समानकालिकानेकव्यक्तिवृत्त्यनुगतसंस्थानव्यंग्यत्वे तात्पर्यात् । अवस्थाभेदेपि तद्बुद्ध
प्रतीतेश्च स एवायमिति प्रतीतेश्च तज्जातीयोयमिति प्रतीतेश्च । अत एव वृद्धत्वादिकं न जातिः । पंचेंद्रोपाख्याना
दिभिरनेकेषां समकालिकत्वेपि सर्वेषां संस्थानस्यैकत्वे मानाभावात् । दुर्गापरेत्यादौ स्त्रीविषयत्वादपि न ङीष्
। तटीति । अनुगतसंस्थानव्यंग्यमेतत् । जलसमीपविशिष्टदेशो हि तटं । नन्वेवं वृषलत्वादीनां जातित्वं न स्यात् ।
अवयवसंस्थानस्य ब्राह्मणादिसाधारण्येन तस्या आकृतिग्रहणत्वाभावात् । किंतु साक्षादुपदेशगम्यास इत्यत आ
ह । लिंगानामिति । इयमपि जातिरित्यर्थः । लिंगानामिति कर्मणि षष्ठी सर्वाणि लिंगानि न भजंतीति सर्वशब्द
स्य लिंगपरत्वेपि भाष्यप्रामाण्याज्जोरिवः समासश्च आख्यातमाख्यानमुपदेशः । कथनादुपदेशात् एक
स्मिंदृष्ट्युपदिष्टे अन्यत्र तदूहे मानाभावान्नेंद्रत्वादिस्तथा ब्राह्मणत्वं तु एकत्रोपदिष्टं पित्रादिदृष्ट्या ग्रहं वृषलत्वं तदप
त्यतत्सहोदरादौ सुग्रहं । आकृतिग्रहणेति नित्यानित्यसाधारणमिति युवत्वादिकमपि जातिरेतन्मते । अपर
आह । इत्यादिना अयावद्द्रव्यभावित्वमित्यंशान्तरं लक्षणान्तरं भाष्ये दर्शितं । एवं च भिन्नकर्तृकैके लक्षणद्वय
निस ६ प्रामाण्येन कुमारादिशब्द जातिकार्यविकल्पः । अत एव युवजातिरित्यत्र पुंवत्त्वं स्थितमिति रत्न तदभावश्च भाष्ये उदा
हृतः । नन्वेतां भामेप्यौपगवीकठीत्यादेः संग्रहो नुगतसंस्थानव्यंग्यत्वाभावात्सर्वलिंगत्वाच्चेत्यत आह । गोत्रं चे
मित्यनुप ति । शास्त्रीयमत्र गोत्रमतः एकगोत्राधिप्रत्ययो भवति स्त्रियां तु गोत्रे माभूदौपगवीत्यादावित्युक्तेन्यत्रोपसर्जनानुप
सर्जन २ सर्जनेति लक्षणे इकारेण माभाषीति माभूदेव ग्रामणीतादनुपसर्जनादिति एवं भविष्यति यो ब्याह्रेव पद्धिणेकेन दगीकसेव
उहतस्यौपगवभार्यः । जातिलक्षणः पंचत्वप्रतिषेधेन प्राप्नोति माभूदेवं वृद्धिनिमित्तस्यैव भविष्यति । एवं तर्हि

मपि योगिकेर्थे लिंगांतरसंभवेन पूर्वेण सिद्धत्वेद्वयथार्थ्यं स्पष्टमेव। पाककर्णी। जातिवाचिन इति किं बहुपुष्पा शाखा। स्त्रीविषयाद

पीति। अजात्यर्थं तु न। प्राक्पुष्पादिषु जातिवचनेषु नित्यस्त्रीलिंगेषु सदक्कांडेत्यादिनिषेधात्। योपधादपीति। पुनर्जातिग्र
हणादिति भावः। अस्त्रीविषयादिति तु पूर्वसूत्रेण विच्छिन्नं। तिन्निदिं स्त्रीपुंसयोरपत्यांताद्विचतुः षट्पदोरगाइत्यमराद्यं द्वि
यामपीति भावः। इतः किं दरत्। ध्यञ्मधोत्परेगातस्त्रितिलुक्। ऊङुतः। उकारांतोऽधातोरिति विशेषणार्थः। अन्यथा। य
वाग्वेत्यादावपि निषेधः स्यात्। दीर्घोच्चारणं प्रश्लेषेण कारद्वयविधानद्वारा असवर्णद्वित्यादिबहुव्रीहौ परकपूर्निवृत्त्यर्थं
रूपाणां सवर्णदीर्घेण सिद्धेरिति भाष्यस्यार्थः। श्वश्रूरिति तु श्वशुरः श्वश्र्वेति निर्देशात्सिद्धं। कुरुरिति। एकादेशात्पूर्वां

तत्वात्स्वाद्यः। अध्वर्युरिति। अध्वर्युशाखाध्यायि वंशोद्भवेत्यर्थः। रज्ज्वादीति। उत इतितु नेह संबध्यते अलाबुरिति
भाष्योदाहरणादिति भावः। कृकवाकुरित्यत्र मनुष्यजातित्वाभावात्पूर्वेणापि न। पंगोश्च। पंगुशब्दो गुणवाचीति पूर्वेण
प्राप्तिः श्वशुरस्येति। श्वसेति निर्देशादस्याकारस्य लोपः। तन्निर्देशसिद्धमेवैतत्। भाष्येत्विदं न दृश्यते ऊङ्आवितिसूत्र
स्य भाष्यस्वरसस्त्वयमनूङंतोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति उक्तं। उपमीयते नयेत्तदुपमा उपमानं तद्भावः औपम्यमुपमान
त्वं। एवं च तद्बोधकोत्तरपदादित्यर्थः। उत्तरपदोस्मिन्पूर्वपदं प्रत्यासत्त्योपमानवाच्येव। अतः करभोपमोरुरित्यत्र
न तदाहोपमानवाचीति। करभेति। मणिबंधादाकनिष्ठं करस्य बहिर्भागः करभस्तद्वदूरू यस्या इत्यर्थः। उपचा
रादिति। शफशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्योत्तरपदार्थे आरोपादित्यर्थः। एवं च समासस्योपमानोपमेयभावबोधकत्वेन न पूर्व
मित्त २ सूत्रप्राप्तिस्तदारोपे च सर्वं निमित्यन्यदिति भावः। ननु सहशब्दग्रहणं व्यर्थं सविस्योऽस्त्वेन सहशब्दप्रयोगस्य तत्समभि
व्याहारे व्यर्थत्वे सहोरुरिति प्रयोगस्यैवाभावा दित्यत आह। सहितेति। रीतिक्रममिति शेषः। सह विद्यमानावूरू यस्या इ राम॰

नियतलिंगत्वमिति कैयटः । तच्च प्रायिकमिति केचित् भाष्यप्रामाण्यात् जातेरेकशब्दवाच्याया नवि लिंगता तटं त्रिषि
स्यादि कोशकृतां प्रमाद इत्यन्ये । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येत्यनेनैकत्वमनेकानुगतत्वं च बोधितं । सकृदेकवारं क्वचिद्व्य
क्तौ साक्षात्कृतिद्वारा वोपदिष्टा व्यक्त्यंतरे गृहीतुं शक्येति तदर्थः । गोत्वं चेत्यादि प्राग्वदेव । अत एव प्रादुर्भाववि
नाशाभ्यां सत्वस्य युगपद्गुणैः । असर्वलिंगां च बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुरिति लक्षणांतरं भाष्य उक्तं । सत्वस्य द्र
व्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां यातो प्राप्नोति सा जातिरिति लक्षणं यावद्द्रव्यभाविनीति तदर्थः । अनेन गोत्वब्राह्मण
त्वादीनामुभयोरपि संग्रहः । गुणैर्युगपद्योगः संबध्यते यया निर्गुणस्य द्रव्यस्यानोपलंभेऽस्तत्पा जातिरहितस्यापीत्य मेव दे
र्थ इति कैयटः । इदं स्वरूपकथनमेव अत्र लक्षणे सर्वलिंगानामित्येतन्मद्युकार्येणानुलक्षणांतरमनुपयोगा
द्बह्वर्थां सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः । एतदेकवाक्यतया पूर्वलक्षणेऽपि मद्युक्त्या रीत्यैव चोचिता । अत एव कः पुन
रेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः । यथा पूर्वलक्षणेन यथा कुमारी भार्य इति भवितव्यं यथोत्तरं तथा कुमारभार्य
इति भाष्ये लक्षणभिन्नैकवचनमेव प्रयुक्तं । अत एवाडास्से शेषे आकृतिग्रहणा जातिरित्येवोक्तं भाष्ये इ
त्याहुः बलाकेति । अयं च बिशकंठिकापदवाच्यजातिविशेषवाची स्त्रीत्व एव कल्प्यान्योवेस्पन्यत । अस्त्रीवि
षया [illegible] दित्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तेको लिंगांतररहितभिन्ना इत्यर्थः । एतेन बलाकायतीति यौगिकस्य सर्वलिंगत्वा
द्बलाकाबकपंक्तिः स्याद्बलाका बिसकंठिका बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बकोमत इति कोशपुल्लिंग
स्यापि [illegible] भिधानाच्चनेदं युक्तमित्यपास्तं अत एव पाककर्णेति सूत्रं च चरितार्थं तद्धि स्त्रीविषयार्थमन्यथा तेषां

ल०श०शे०पू० ११९ तस्यादीनामर्थविशेषेतुरवस्यां दर्शयितुमाह । प्रातिपदिकार्थेति । इदमपिसूत्रं त्रियायोगएवप्रवर्त्तते ततोस्ति क्रिया
याः सर्वत्रसत्वात् आख्यातार्थकर्त्रादीनांभेदान्वयेनतद्वारकः क्रियायोगोबोध्यः । प्रथमांतार्थस्यापि क्रियाजनक
त्वादस्याः कारकविभक्तित्वेनभाष्येव्यवहारः । ननु कुम्भादिशब्देषु लिंगस्यापिप्रातिपदिकार्थत्वाल्लिंगग्रहणमन
र्थकमतआह । नियतेति । यस्मिन्प्रातिपदिकेउच्चरितेयस्यार्थस्यनियमेनोपस्थितिः सतदर्थइत्यर्थः । अन्वयानुपपत्ति
पूर्विकालक्षणापदेएवप्रत्ययोत्पत्तिः सर्वत्रशक्यार्थएवशक्यतावच्छेदकारोपएवचलक्षणेतिनलक्ष्यासंग्रहोदोषः
223 तदादिशब्दानांतत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारेसकललिंगबोधकतयानकिमपिलिंगंततोनियतोपस्थितकमितिनतद्बो
ध्यलिंगस्यात्रप्रातिपदिकार्थशब्देनग्रहणमितिलिंगग्रहणमितिभावः । लिंगमात्रेति । लिंगस्येवाधिक्ये इतिक्र
मेणार्थः । यद्यपिविशेष्यविशेषणभावोप्यधिकोभासते तथापितस्यवाक्यार्थत्वेनबहिरंगतयानत्वार्थमात्रनिमि
त्तकप्रथमप्रवृत्तसंस्कारबोधकत्वमितिबोध्यं । अभेदेनसंसर्गेणेति । इतरसंबंधानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावसं
सर्गेणेत्यर्थः । अभेदस्तुनसंसर्गइत्यन्यत्रप्रपंचितं । इहोक्तार्थत्वादिति । उक्तार्थानामप्रयोगात् प्रातिपदिकप्रतिपादित
संख्याविशिष्टेसंख्यांतराभावाच्चतदप्राप्तिः । अनन्वितार्थकविभक्त्यपेक्षयानुवादकविभक्तेरेवन्याय्यत्वान्नघादिभ्यः घा४
सर्वविभक्त्यापत्तिरितिभावः । लिंगविशिष्टपरिभाषयेंद्राणीत्यादौप्रथमासिद्धिः । परिमाणशब्दस्त्रपरिच्छेदकपरइति
उन्मानादिष्वपिप्रतिमासिद्धिरितिबोध्यं । परेतु । अत्रसूत्रेप्रातिपदिकार्थशब्देनप्रवृत्तिनिमित्तंतदाश्रयश्च । सचमुख्य
इकारोपितत्तदाश्रयोपि अतएवगोपीत्यादौस्वादिप्रवृत्तौलाक्षणिकत्वेपिनदोषः । अतएवलिंगग्रहणंसामर्थकम् राम०
११९

त्यर्थः। इतिकैयटः। अतिरमणीयाक्षित्यर्थ इतितदाशयः कमलानिकमलानीतिवत्। कद्रूरिति। नागमातुः संज्ञा अहंदोर्घि
मिति छंदसिकद्रुकमंडल्वोश्छंदसीत्यनेनचसिद्धेरितिभावः॥ अजाद्य इति। शार्ङ्गरवादीतिलुप्तपंचम्यंतं अन्त इतिच ष
ष्ठी अनुपसर्जनादितिविभक्तिपरिणामेनास्यविशेषणं एवं डिद्धे तत्रापिसुवचं तद् अत्रपंचम्यंतत्वमपिसुवचं। अजैकार ज्यो ३
इत्यपिपाठः क्वचिच्छार्ङ्गरवाजातिलक्षणेङीपिप्राप्तेवचनं। अणपादिरुधयोर्गोणोपुत्रशब्दोत्रपठ्यते तस्यपाठसामर्थ्या
ज्जातित्वाभावेपिङीन्। नृनरयोरिति। यद्यपिनारीतिनरशब्देनसिद्धं। नरीतितुपुंयोगेङीषादुर्वारं जातिग्रहणानुवृत्त्या
त्रास्याप्रवृत्तेरितिनरग्रहणंव्यर्थं तथापिनरत्वजातिमात्रप्रतिपादयिषायां नरीतिमाभूदित्यर्थं तद्ग्रहणं। अत्राद्याकार
स्येनवृद्धिर्लक्ष्यानुसारि व्याख्यानात्। वस्तुतइदंगणसूत्रमनार्षंनुर्नरस्यचधर्म्यानारीति अतोऽन्निसूत्रेणनरस्य
चेतिवक्तव्यमितिवार्तिकेनचाद्युदात्तनार्याः सिद्धेः। रूढ्यायोगपनयातद्धर्मेनरत्वजातिविशिष्टैवबुध्यते अतएववसे मी ७
स्तव्यत्कर्त्तरि णिच्चेतिवचनंवास्तुभिभवोवास्तव्य इतिदिगादित्वात्संसाध्यप्रत्याख्यातंभाष्ये नित्यानांशब्दानां यथाकथं
चिदन्वाख्यानंकार्यमितिकैयटः। रूढ्यासर्व दोषपरिहार इतितदाशयः। यङश्चाप्। यकारोयङाप्इत्यत्र
द्य ४ सामान्यग्रहणार्थः। चकारस्यचानुबंधत्वसंपादनेनैरासामान्यग्रहणाविघातकत्वेनचारितार्थ्ये घ्यां वष्ट्या आवघेत्यादौ
द्वा ४ परत्वाच्चित्स्वरः पित्स्वरंबाधतेइतिबोध्यं। बाधेत इति॥ एवंच गौकक्ष्य शब्दस्यगर्गादियञंतस्यादीचांमतेनेवचा
पः सिद्धेः सक्रोड्यादिषुनपाठ्यः। संप्रसारणंतुनेष्टमितिस्यष्टंभाष्ये। यूनस्तिः। अ नेष्यइतिङीपोपवादः। उत्तराष्ट्रइ
तिः। इहककरणंतदनित्यत्वज्ञापनार्थमिति केचित्॥ ॥इति स्त्री प्रत्ययाः॥ ॥ स्वौजसमौडीति। विहि

म्रणि। द्वितीयेतिनियमेनकर्मत्वाज्ञानसमानकालिकार्थांतरस्यैवव्यावृत्तिर्नतुतज्ज्ञानसमानकालिकार्यातस्यात एवगां
ल०श०शे०२ दोग्धि पयइत्यादावप्यनन्वयात् द्विबोधेपि द्वितीया एवंचकर्मणिसत्येव द्वितीया न तु तदसत्वे इति नियमाकारस्तथानेना
१२० पिप्रातिपदिकार्थसत्वे एव प्रथमा न तु तदसत्वे इत्येव नियमः स्यात् एवंचानर्थकनिपातेभ्यः प्रथमानेवस्यात्। एवंच
तत्समभिव्याहारेसपूर्वायाः प्रथमायाः दिशास्त्रप्रवृत्तिर्नस्यात्। तत्सत्वेकर्मादियोग्यार्थप्रातिपदिकाच्चेत्तद्धितस्वार्थेइ
मी०ए०५ त्यर्थान्निदोषः। इत्येवमात्रग्रहणं कं द्वितीयेत्यादर्मयुक्ताकारनियमत्वेमानं मात्रग्रहणाच्चसूत्रकारस्यप्रत्ययनियमप
क्ष एवाभिमत इतिगम्यते तत्करणे लाघवेन तु कर्मणो द्वितीयैवेत्यर्थनियम उक्तो भाष्यादौ स्पष्टंचेदंसर्वंभाष्ये इति भाष्य
220 प्रदीपोद्योतेनिरूपितमित्याहुः। संबोधनेच। तत्रवर्त्तमानादित्यर्थः संबोधनमभिमुखीकरणं तत्फलंप्रवृत्तिनिवृत्ती
संबोध्यतावच्छेदकरूपेणसंबोध्यस्यसिद्धिं विनातत्वासंभवादनुवाद्य एवैषाविभक्तिः। अत एवविधेयभूतक्रियायामेवै
घु०१ तदर्थान्वय उद्देश्यतया। अत एव राजाभवयुध्यस्वराजन्युध्यस्वेत्यनयोर्भवस्यैवप्रयोगः। रामपाहि इत्यादौ चाभि
घु०६ मुखीभवद्रामोद्देश्यकप्रवृत्तेर्नाविषयोरक्षणमितिबोधः व्रजानिदेवदत्तेत्यादावपिजानीहीत्यादिः शेषबोध्यस्त
त्रव्रजनस्यकर्मत्वाद्देवदत्तस्योद्देश्यत्वादुभयोः समानवाक्यस्थत्वं एकतिङ्वाक्यमित्यस्यचश्रूयमाणैकतिङ्स्त्वर्थ इति
220 नदोषः। उद्देश्यविधेयभावोवाक्यार्थः। अभिमुखीभवनानुकूलव्यापारश्चसंबोधविभक्त्यंतशब्दप्रयोगरूपः व्र
जानीतिप्राप्तकालेलोट् अत एवगच्छेत्याद्यध्याहारेपि ङम्भूरेवेत्यादौ प्रथमा अनध्याहारे तु द्वितीयैवेति दिक्॥ इतिप्रथ
मा। कारके। कारकत्वंक्रियाजनकत्वं। भाष्यकारोतिक्रियांनिर्वर्त्तयतीतिव्युत्पत्तिप्रदर्शनात् ब्राह्मणस्यपुत्रंपंथानंपृच्छ
तीत्यादौब्राह्मणस्यनकारकत्वंपुत्रेणान्यथासिध्यातत्वाभावात् अत एवैषांक्रियायामेवान्वयः क्रियाजनकमिति राम० १२०

न्यथा स्वमोर्नपुंसकादित्यादिशास्त्रप्रामाण्येन लिंगस्यापि प्रातिपदिकार्थतया द्वैयर्थ्यं स्यादेवमेव। अतएव स्त्रियामिति
सूत्रे स्त्रीत्वे द्योत्ये इत्यर्थ इति भाष्ये सिद्धांतितं तस्माच्छस इत्यत्र पुंसी त्यस्य पुंशब्दस्य प्रकृतित्वे इत्येवार्थः। अभिहिते प्रथ
मेति वार्त्तिकस्य नत्र प्रातिपदिकार्थगतकारकशक्तावन्येनाभिहितायां स्वार्थे प्रातिपदिकात् प्रथमेत्यर्थ इति न तद्विरोधः
एतेन तन्नये कारकस्य प्रत्ययार्थत्वं तव तु तन्नेति विरोध इत्यपास्तं। तटादिशब्दानामपि लिंगं वाच्यमेव द्योतकास्तु विसर्गाद
यः एवं तत्र लिंगं वृद्धिस्थीकृत्यैव तस्य विसर्गादेः साधुत्वान्वाख्यानं नियमांशानि वेशेन तु न मानमिदमेवाभिप्रेत्य वृत्तौ प्राति
पदिकार्थः। सत्तेत्युक्तं सत्तेति प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणं। आश्रयस्तु तदाक्षिप्तत्वान्न पृथगुक्तः। एवं च प्रातिपदिकार्थ इत्य
स्यालिंगालिंगप्रवृत्तिनिमित्तकाश्चाव्ययप्रमादय उदाहरणं लिंगविशिष्टपरिभाषया स्त्रीशब्दोप्यस्यैवोदाहरणात्। अन्ये
सर्वलिंगाधिक्ये इत्यस्य द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकानां द्रोणादिशब्दानां परिमाणत्वेन परिमाणमपि लिंगवद्विशेष्यान्वय
र्थः। एवं च तस्य लिंगप्रातिपदिकार्थत्वाभावात्परिमाणग्रहणं। द्रोणः परिमाणमित्येव तु द्रोणो ब्राह्मणाधिति तत्प्रयोगः द्रोण
शब्दस्यानेकार्थत्वाद्वा। मूलोक्तं तु न युक्तं द्रोणो व्रीहिमानित्यस्यापत्तेः किंच तिङ् समानाधिकरणप्रथमेति वा किं केवा
च्यतयाभेदान्वये द्रोणो व्रीहिरित्यसिद्धेः। न च यदा मेये द्रोणादीनां वृत्तिस्तदा तस्यानेकत्वेन परिमाणमात्रपरत्वे तद्बोधेन
च व्यभिचारान्मेयस्य नियतोपस्थितिकत्वाभावेनाप्रातिपदिकार्थत्वादसिद्धेः कर्मव्युत्पत्त्याप्रमेयार्थकं परिमाणग्रहणमि
ति कैयटोक्तं युक्तमिति वाच्यं। सिंहो माणवक इत्यस्यासिद्ध्यापत्तेस्तद्वदस्यापि सिद्धेश्च नियमांशनिवेशमानाभावाच्च।
एको द्वावित्यादिसिद्धये तु वचनग्रहणं। अन्ये पेतत्सूत्रोपस्थितानभिहित इत्यस्यात्र फलाभावादुक्तैकवाक्यतापन्नसंख्या
वाक्यान्वयित्वेन तदप्राप्तेः रामादिपदोत्तरं व्याधिकोपप्रथमाद्धोकयोरिति राघवकैवाक्यतयेति वाध्यं। मात्रग्रहणं तु यथाक

ल॰श॰शे॰र॰ १२१

तीत्यर्थः। तदाह कर्मणइति तमप्ग्रहणं किमिति। अवयवद्वारा समुदायस्य प्रश्नः कर्तुरुद्देश्यं कर्मेत्येवास्त्विति भावः
पयसौदनमिति। यदाकृतभोजनोऽपि प्रियो लोभेनौदनभोजने प्रवर्तते तदेदं प्रत्युदाहरणं तत्क्रियायाः पयउद्देश्यत्वादी
प्सिततमशब्दस्य तु क्रियाशब्दत्वात्पयसस्तदाफलाश्रयत्वेनाविवक्षणान्न दोष इति भावः। तमपः फलं त्वग्नेर्माणवकं
कारयतीति। तदभावे हि वारणार्थानामितिसूत्रस्यापवादः स्यात्। एवं च माणवकस्य कर्मत्वं न स्यात्। न चाग्नेस्त
द्विरितार्थं तस्यापि तदुपश्लेषसंयोगरूपफलाश्रयत्वाद्वारयतेस्तत्संयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः
एषएव प्रवृत्तिविघातः ईप्सितशब्द उभयत्रापि क्रियाशब्द एव। न च संयोगो न तत्कर्तृव्यापारजन्य इति तत्र कर्मत्वा
प्राप्तिरिति वाच्यं। कर्तृव्यापारवाचकधातूपात्तफलाश्रयत्वमित्यर्थस्यैव तेन लाभात्। तमब्ग्रहणे त्वीप्सितमात्रे साव
काशस्य परत्वादीप्सिततमेनेन बाध ईप्सिततमत्वं च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्र
यत्वेनोद्देश्यत्वं तच्च गाम्यादौ फलव्यापारयोः प्रकृतधा र्थत्वं तु प्रत्यासत्तिलभ्यं तेन यदाप्युद्देश्यं माषभक्षणं यमाष
क्षेत्रएवाश्वं बध्नं तदा माषेष्वश्वं बध्नातीत्यादौ माषाणां न कर्मत्वं बंधनप्रयोज्यभक्षणफलाश्रयत्वेऽपि भक्षणस्य बं
धात्वर्थत्वाभावात् प्रयोज्यत्वनिवेशात् दोग्धीत्यादौ विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकदुहियोगे पयसः कर्मत्व
सिद्धिरिति स्पष्टं भाष्ये। कर्मेत्यनुवृत्ताविति। अधिशीङ्स्थासामिति सूत्रात्। आधारेति। कर्तृक र्मद्वारा क्रियाश्रयो हि
सस्तदाह। गेहमित्यादि। अनुक्ते कर्मणीति का। कर्मपदेनैतच्छास्त्रबोधितकर्मसंज्ञकं कर्मत्वशक्तिमद्गृह्यते। सर्वकर्मवि
हितद्वितीयादीनां कर्मत्वशक्तिमानर्थः। क्रियाकारकभावः संबंधस्तत्रार्थः राज्ञः पुरुषः इत्यत्र राजपुरुषयोः संबं राम॰ १२१

121

ज्ञातेकासाक्रियेत्याकांक्षोदयेनक्रियायाजनकाकांक्षयाचतत्रैवान्वयस्यौचित्यात् । सर्वेषांचकारकाणांस्वसावां
तरक्रियाद्वाराप्रधानक्रियानिष्पादकत्वंबोध्यम् संनिहितसंप्रदानस्यापिदातृबुद्धिस्थत्वावश्यकत्वेनस्वज्ञानपूर्वका
लत्वेनैवजनकत्वम् एवंस्तोकंपचतीत्यादौफलस्यापि । घटंकरोतिस्मरतीत्यादौबोद्धुर्घटादेःपूर्वकालत्वेनस्मृत्यादिनि
ष्पादकत्वंबोध्यं ॥ कर्त्तुरीप्सि । ईप्सितशब्दोत्रक्रियापरोनाभिप्रेतपरोरूढः स्पष्टंचेदंवारणार्थानामित्यत्रभाष्यकैयट
योः । कर्त्तुरितिक्तस्यचवर्त्तमानेइतिकर्त्तरिषष्ठी आप्नोतेःसन्नंतान्मतिबुद्धीतिवर्त्तमानेकर्मणिक्तः मतिरिद्धेतितत्राक
रः । एवंचकर्त्राप्तुमिष्यमाणंकर्मेत्यर्थः । आप्तिश्चात्रसंबंधः सचकर्त्तृपदार्थविशेषणीभूतव्यापारद्वारकएवानुप
स्थितकल्पनेमानाभावात् । एवंचकर्त्रास्वनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलेनसंबंधमिष्यमाणमित्यर्थः यथातंडुलंपचती
त्यादौफलस्यापिव्यपदेशिवद्भावेनफलसंबंधित्वात्कर्मत्वं । अतएवतत्समानाधिकरणेस्तोकंपचतीत्यादौकर्मत्व
सिद्धिः क्तप्रत्ययेणात्तवर्त्तमानत्वंतुविवक्षितंतेनकटंकृतवानित्यादिसिद्धिः । कारकेकर्मसंज्ञंस्यादिति । कार
केइतिप्रथमार्थेसप्तमीतेनकारकंसत्कर्मसंज्ञमित्यर्थः संज्ञिनः क्रियाजनकत्वंतुमहासंज्ञयालभ्यं यद्वा सप्त
मीयथाश्रुतैवकारकपदंचक्रियापरं । करोतिकर्त्तृकर्मादिव्यपदेशानितिव्युत्पत्तेः जनकमित्यध्याहारस्तदाहकारक
मितिविषयत्वंसप्तम्यर्थः । कारकग्रहणंचस्वरितत्वप्रतिज्ञयैतदधिकारोक्तकर्त्रादिपदेष्वेव । तेननटश्रवणमित्यादौन
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । ग्रामेवासइत्यादौचतत्स्वरसिद्धिरित्यन्यत्रविस्तरः । कर्त्तुः किमिति । तद्भावेपकेनाप्नुमित्या
कांक्षायांकारकाधिकाराद्व्यापारलाभइतिप्रश्नः । माषेष्विति । माषेषुप्रसक्तमश्वंमाषनाशोमाभूदिति अन्यत्रबध्ना

ल०श०शे०प०
१२२

1222

भविकर्मणो रित्यादेरुक्तनियमत्वं भाष्यसंमतं संगच्छते। अत एव दधि अजधी अवेदित्यादौ प्रातिपदिक धातुभ्यामेव सर्वबो
धः। अत एव भावकर्मणोरित्यस्य न च्छन्नात्तो रित्यर्थः। स्वुक्र्मेति सूत्रे भाष्ये दर्शितः। द्योत्यत्वादेवोभयत्रापि प्रत्ययार्थ वा२
स्य विशेषणत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः। प्रथमैवेति। साहि प्रातिपदिकार्थस्यैतेनोक्तत्वेपि भवत्येवेति भावः। अत एवाभिहिते
प्रथमेति वार्त्तिकं संगच्छते तिङ्कृदित्यादि। परिगणनाद्देवक टंभीष्मं कुर्वित्यादौ विशेष्याद्युत्पन्न द्वितीययागतार्थत्वेपि
विशेषणात्साय दातु प्रक्रियादशायां कटोपि कर्म भीष्माद्योपीत्याश्रयणात् करत्व विशेष्यकट निष्ठकर्मत्वोक्तावपि भीष्म
त्वादिगुण विशिष्ट निष्ठस्य तस्य बोधार्थं ततोपि साबोधस्तु परस्परं तयोर्विशेष्यविशेषणभावेनैव। कारकाणां भा
वनान्वय व्युत्पत्तेः साक्षात्त्वाश्रय द्वारा वान्वयविषये तितदा परिगणनं भाष्ये प्रत्याख्यातं तिङ्कृतोस्त्वप्रकृत्यर्थं प्रतिय
स्य कर्मतातस्य सर्वस्यापि कर्मतामाहतु रितिकृतः कटः संदरइत्यादौ न क्वापि द्वितीयेति दिक्। शत्पइति अत्र वदंति। क
र्मादिपदे इवात्रापि न विभक्तिवाच्यतावच्छेदकरूपेण कर्मादेर्भानमत औपगवश्चित्रगुरितियुक्तमनुदाहृत्यं। तत्र च संबंध
स्यैव न रूपेण षष्ठ्याभानं तेनैव तद्भितां तादिभिः समुदाय शक्त्या एतदधिकाराभावेव घट इत्यादौ षष्ठ्या वाच्यत्वेन दृष्टाना
मेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणं स्यात् न द्भिन्नस्यैव च षष्ठी विधायके शेषपदेन ग्रहणं स्यादित्यत्वत्संबंधस्य षष्ठीवाच्यत्वेन
दृष्टतया प्राप्तां षष्ठीं वारयितुं सः। वस्तुतस्तु "कटं भीष्ममिति परिगणन फलमुक्त्वा तत्प्रत्याख्यानायाशेषत्वान्नात्र शेषलक्षण
षष्ठी अन्यानभिहितकर्मादीनामभावाच्च नान्यापि इत्याशंक्य न केवला प्रकृतिरिति समयः कृतो न चान्योप्य(?)चमाना एतमभिसं
बंधमुत्सहते वक्तुमिति कृत्वा द्वितीयेत्युक्तं भाष्ये तेनौपगवादावपि षष्ठी वारितेव तितयोरप्यप्रत्युदाहरणत्वमेव। तदुक्तमनेकामि
त्यत्र भाष्ये। चित्रगुरित्यत्र षष्ठ्यर्थस्य नियमेन भानाभावात् प्रातीत्या रांक्याभिहितः सोर्थान्तरभूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न राम०
१२२

न्यायो धिपरीतिसूत्रे भाष्ये दृश्यते तत्र ह्यध्यागच्छती त्यतोनधिकार्थयोरधिपर्योः प्रयोगस्योक्ता र्थानामिति १

धस्य षष्ठी वाचिका का छंस्मिरत इति क्रियाकारकयोः संबंधस्य द्वितीयावाचिके ति समर्थसूत्रस्थभाष्यात्। एवं च हरिं भजतीत्यादौ हरिकर्मकं भजनमिति बोधः। अभिहितेत्विति। अनभिहिताधिकारादिति भावः। पंचकप्रातिपदिकार्थपक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्द्योतकयोरित्यादेश्च नियमत्वमेतदभावे पिस्वादिसूत्रेणानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे इति कर्मादौ सं ख्यायां च स्वादीनां सिद्धेः। तत्र यदा कर्मणीत्यादेर्द्योतकयोरित्यादेश्चैकवाक्यतायामेकस्मिन्कर्मणीत्यन्वयेन सूत्रजबोधे क र्मा घर्थस्य प्राधान्यं त दानार्थीने न। सूत्रजबोधविषयप्रधानविषयेणोक्तार्थानामितिन्यायेन सिद्धेः। यद्यपि हि वि द्वंसवत्कृभितिन्यायेन वृक्षान्नरोण्यति लुनीत इत्यादौ द्योतकवाचकयोर्द्योतकयोश्च समुच्चयो दृश्यते तथापि प्रकृते लक्ष्या नुसाराद्युक्तार्थानामितिन्यायानुसरणस्यैव चकुंशकत्वात्। एवं च कर्मादीनां द्योत्यत्वमेव। यदा तु कर्मगत एकत्व इत्यन्वये न संख्यायास्तत्वं तदा सूत्रमारब्धव्यं। भाष्ये। एषु विभक्त्यर्थे त्व व [illegible] व हारो द्योत्यतयैव तन्वेतावता तच्छक्यत्वमेवाप्राधान्यं भवितव्यं नियमत्वानुपपत्तेरितिस्पष्टं। न तु ष्विति सूत्रे भाष्यादिषु द्यो तकविषये युक्तार्थानामितिन्यायेनाभावमाशंक्य यूयोरावित्यादावुक्तार्थानां प्रयोगदर्शनेन समाधानं कृतं। तत्र हि द्विश ब्द एपशब्दयोर्वाचिकयोः। प्रत्यययोर्द्योतिकयोः प्रकृतिप्रत्यययोर्वाचकद्योतकयोर्वा वित्यत्र तयोर्वाचकानुवादकयोश्च

धं२ समुच्चयः। अतएव छिद्रश इत्यादौ समासेन सुजंस्याकत्वान्न सुजिति भाष्ये उक्तं तत्र हि समासः सुच्चे तुभयमपि द्योत कं सुजर्थश्च जन्मेति न तैवन दृश्यते। तथा तु कृतद्विर्वचनयोर्द्योतिकयोस्तद्धिते नोक्तत्वाद्वीप्सायां न द्विर्वचनं माषश इत्यादावितिस वेत्यत्र इति सूत्रभाष्ये उक्तं एवं च धातोरपि क्रियाकालकारकसंख्यास्वपंचकमर्थः। अतएव तद्विषये पि द्योतकयोरित्यादे

कर्मत्वमुक्तं न तु पुत्रशास्त्यपतत्प्रवृत्तिरित्यक्षरार्थः। स्पष्टमात्मनेपदमिति तत्र तस्य कर्मत्वविशिष्टबोधकस्त्वंतादित्यर्थ इति तदाश
स०श०शे०१० यः। वस्तुतः। कर्मत्वविशिष्टबोधार्थं सत्तद्बोधकादित्यर्थः इह भवंत इत्यादिना समाध्यंतरमुक्तं वा वेयफलं विशेष्यं त्वेनो व्यापारइ
१२३ तिसमानार्थत्वाभावात्तत्रार्थवृत्तिर्नेतीत्याहुः। प्राचामनुसारेणोक्तस्य प्रायेणेत्यस्य फलमाह। केचिदिति। परे तु। अत्र तु मुनः सा
धुत्वाएव्यतइत्यध्याहार आवश्यकः। अन्यथाक्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावाच्चतुर्थ्यादियोगभावाच्च सद्दुर्लभः स्यात्। अ
ध्याहारे त्विष्टार्थेषु तुमिति सुलभः। विषयत्वेनापि संवद्धुमिच्छेत्स्मिष्यत इति यत्तत्सांप्रतमव्याप्यमित्यर्थः। एवं चाध्याहृतेति न्या० है
ऊभिधानान्न द्वितीयातादृशेच्छया अव्याप्यत्वं च तद्विषयस्याप्यत्वेन। एवमग्नं नारद इत्यबोधिस इत्यादेनारद इतीति स्त्री
कृत्स्नीयज्ञानाकारानुकरणं नारद इत्येतच्छब्दाभिलप्यमानाकारबोध इत्यर्थ इति प्रथमांतस्याप्रातिपदिकत्वान्न तत्र द्वि
तीया। अतएवाधिहरीत्यादौ समासः। तद्वचनसामर्थ्यं न ह्यस्य परिगणनत्वकल्पनैव युक्ता। अतएवा अग्ना अपइत्यादौ
सप्तमी। किंच निपातनाभिधाने प्रातिपदिकाद्भूततत्तच्छक्तिमत्वेनेवभानमिति तत्र विभक्तिः सुलभा शरदश कित्वभा
वादस्येवार्थस्य द्योतको धिर्नेपातः। अतएव परिगणनप्रत्याख्यानेपि न दोष इत्याहुः। तथायुक्तं। तत्वं च समभिव्याहृतधा
त्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यतद्भूलत्वे फलाश्रयत्व रूपं पराधीनतया विषं भुज्जानेपि भुंजे क्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वा
त्सूर्वसत्रेणैव सिद्धः। तदुक्तं भाष्ये। आतश्च विषमीप्सितं यत्तद्भक्षयतीति तस्माच्चोरान्पश्यतीत्युदाहरणं विषयेंद्रियसं
बंधाद्दृश्यमाना अपि न दर्शनोद्देश्या अपि त्वनिष्टदर्शना एवेति स्पष्टं भाष्यकैयटयोः। एवं च तत्रपूर्वेणप्राप्तावचनं। अ रामः
नीप्सितमनुद्देश्यं तच्च द्वेष्यमुदासीनं च तृणमिति" यथा स्पृश्यमानस्य गंगादेः स्पर्शादिजन्यसंयोगादिफलाधारत्वं तथैव
तृणादेरपीतिभावः। अनीप्सितपदाभावे ईप्सितस्य प्रकर्षहीनस्याप्येनेन संज्ञाप्राप्तौ वारणार्थीनामित्यनवकाशं स्यात्। त १२३
चायुक्तमिति किं॥ विशेषणेन द्वंद्वं संके इत्यादौ करणत्वमात्रविवक्षायां विषयस्य माभूत्। प्रयागात्काशीं गच्छतीत्यत्र प्रयाग

इतिप्रथमेनुक्तं। अनेनाशेषरूपंषष्ठप्राप्तिवीजमुक्तमंतर्भूतइत्यनेनचित्रग्वादौसंबंधस्यैवप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनप्रातिपदिका
र्थपदेनग्रहणायोग्यतोक्तेतिबोध्यं। परेतु। शत्पइत्यादौ कारकान्वययोग्यतावच्छेदकसाध्यत्वेननक्रपदार्थेनिम
तएवनतत्रेतरकारकाणामन्वयः। इदंचकर्तृकर्मणोरित्यत्रनिरूपयिष्यते। एवंप्राप्तानंदइत्यादौयत्कर्मकप्राप्तिकर्तानंदइति
विग्रहतोबोधेसमासस्तस्यानंदकर्तृकप्राप्तिकर्मेतिबोधेविशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेनेकार्थीभावः कल्प्यः स्यात्। इ
तिविग्रहयोः समानार्थत्वभंगाश्च किंचतथासतिबहुव्रीहुपजीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्यहानिः
किंचेवंप्राप्ताभार्ययंसप्राप्तभार्यइत्यादौयुवत्वानापत्तिः एवंत्रिपदयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपवक्ष्यमाणसामा
नाधिकरण्याभावात्तस्मात्कालाः परिमाणिनेत्यादिसूत्रभाष्योक्तस्यवृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वस्यनिर्वाहायैवत्तिवि
ग्रहयोः प्राप्तिकर्त्रानंदकर्मैस्येवबोधः। विशेष्यतन्निरूपकत्ववाधेनतुविशेषणभूतप्राप्तितात्पर्यवसानंस्वगिध्वत्वइतिव
त्शाब्दबोधस्तुविशिष्टेतदारोपेणोपपाद्यः। एवंचात्रशब्दात्कर्मादि: क्रियाजनकत्वेनविभक्तिवाच्यतावच्छेदकोद्भूतशक्ति
मत्वेनचनभानमतोनविभक्तिप्रसक्तिरतएवगतिकारकोपपदानांयाससंप्रदानादयः शब्दानकारकरूपतांप्रतिपादयंतीति
त्याकारकशरोपीति कदंताहिक्रियायोग्यताविशिष्टद्रव्यवाचिनोनतुद्भूताकारकशक्तिं प्रतिपादयंतीतिकैयटेनोक्तं। अ
तएवतस्यकर्मत्वस्यनक्रियान्वयनियमः। अन्यथाकारकशक्तेः क्रियाविशेषणत्वनियमेनकर्मादिप्राधान्यानापत्तिः॥
एवंकर्मादिपदेखिपकादिपदेरपिनविभक्तिप्रयोजकरूपेणकर्मादीनांभानं तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिधानइत्यस्यापम
र्थः। एतेरभिधानेतत्तद्रूपावेशेनभानमितिविभक्त्यप्रसक्तिरवेवानभिहितइतितात्पर्यग्राहकं। ध्वनितंचेदंसुपआत्म
नइतिसूत्रेभाष्ये। तत्रहिइच्छः प्रत्ययश्चतेपुत्रइत्यर्थेक्यच्माशंकस्यशब्दोनोक्तत्वान्नेतिसमाहितंइष्यमाणसामानाधिकर
ण्यात्पुत्रांपेकर्मत्वावगतावपिपुत्रइतिप्रथमांतेनकर्मतानाभिहितेति: क्यच्इतितद्भावः स्वंकर्मत्वंतत्वाचकत्वेनप्रत्ययगतं

दितिस्त्रेग
तिकारकोप
पदादितिकि
सर्थपरमंका
रकंपरमकार
कमितिप्रती
कमुपादाय७

ल०श०शे०प० १२४

सितत्तमित्येवसिद्धं प्रधानकर्मत्वंच गवादीनामिति तत्रैव लादि सिद्धिः प्रधानकर्मत्वंच कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तृ
निष्ठप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वं। एवं तद्विषयेईदृशप्रधान [illegible] स्यैवग्रहात्प्रकृते च पयोनिष्ठविभागानुकूलो
योगोनिष्ठोव्यापारस्तदनुकूलव्यापारस्य शब्दतः प्राधान्यात्। गर्गाः शतं दंड्यन्तामित्यत्र गर्गाणामेवतत्वमुद्देश्यरूपम
र्थप्राधान्यंतु शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधाच्छतान्तरावृत्तिरितिनदोषस्तत्रस्थभाष्यविरोधः। एवमेवशका
रमसिचोदित [illegible] इत्याद्युपपत्तिः। अतएवप्रधानकर्मण्याख्येयेलादीनाहुर्द्विकर्मणां अप्रधानेदुहा
दीनामेवंतेकर्तृश्चकर्मणाइत्युक्त्वा उत्तरार्द्धे पात्रानिरिक्ताद्विकर्मकाः केइतिप्रश्नेनीवह्योर्हरतेश्चापिगत्यर्थानां तथैव
चद्विकर्मकेषुग्रहणं द्रष्टव्यमितिनिश्चयइत्युक्ते तत्रन्यादिग्रहणं तवकृषिवन्नमव्यापारद्व्यार्थकधातूपलक्षणमेवंच
दंडस्तंभ्यर्थेन याचिपयदापयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारादिरेवधात्वर्थस्तदापादानत्वाद्यविवक्षायामन्येनासिद्धं कर्म
त्वार्थमिदमावश्यकं तदाचाप्रधानेदुहादीनामित्युक्तेरप्रधानेगवादावेवलादयः। अप्रधानकर्मत्वंचोक्तप्रधानक
र्मभिन्नकर्मत्वं तच्चोक्ताथेगवादीनामस्त्येवफलानाश्रयत्वात्। गांदोग्धीति अंतः स्थितद्रवद्रव्यनिष्ठविभागानुकू
पा०६ लव्यापारोदुहेरर्थः। तत्रगोरपादानत्वाद्यविवक्षायामनेनकर्मत्वं। तद्विवक्षायांपंचमी। गोःपयसान्वयेषष्ठी द्विकर्मके
षुगवादीनांकर्मत्वाविवक्षया क्रियान्वयेषष्ठीनानभिधानात्पयस्तस्यान्वययोग्य [illegible] नामसमभिव्याहारतत्रैवान्वय
वलिनिरूपित स्यात्सर्गतोव्युत्पन्नत्वेष्ट। अतएवतंडुलानामोदनंपचतीत्य त्रद्व्यर्थत्वेवपचिर्विकारयोगेषष्ठीत्येवकर्तृरितिसूत्रे
स्वत्वनिवृत्ति भाष्येउक्तमितिदिक्। बलिंयाचतइति। यदास्वत्वंनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलोव्यापारोयाचेरर्थः स्वत्वेववल
पूर्वकिञ्चित्स्व निरूपकतयान्वयस्तदानेनकर्मत्वं। पूर्वविषयस्यकस्याप्यभावात्। नचात्रापादानत्वप्रसक्तिः विभागस्यधात्वर्थत्वा
त्वोत्पत्त्यनुकू भावात्। न [illegible] याचितायादद्दातितदापाय राम० १२४
लव्यापारोऽर्थः ३

224

पञ्चमाभूतु तत्सत्वेन प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वरूपत्वाभावान्न दोषः । अपादानादिविशेषैरिति तद्रूपेणाभासमानमित्य
र्थः । अकथितग्रहणात्राकीर्तितपरेनाप्रधानपर इति भावः । एवं च सर्वविधिविषयप्रसक्तिपूर्वकविवक्षायां सर्वेषामपूर्व
विधेरप्रसक्तौ वैतत्प्रवृत्तिरिति बोध्यं । अपादानत्वादिविवक्षायां पंचम्यादेवकेनरूपेण तर्हि विवक्षेति चेत्कर्मत्वेनेति ग्र
हणाकारकत्वव्याप्यसंज्ञानां स्वबोध्यधर्मकर्मत्वादिशक्तिमत्त्वबोधकत्वान्तु बोधोपि तच्चैव । तत्तच्छक्त्यभावे सर्वत्र षष्ठी
प्राप्ता सर्वासां तदपवादत्वेन तदपवादत्वमात्रेण संबंधार्थकत्वं न युक्तं । अत एव कर्मणीति द्वितीये तस्य पनवैरूप्यं । अत ए
व तत्सूत्रशेषभाष्येऽनेनैव सिद्धे आद्यसूत्र इत्येवं यच्छमाशंक्योक्तमात्रस्याप्यनेन संज्ञायां वारणार्थिना मिति सूत्रस्या
तम ७ नवकाशत्वे माणवकादपि पंचमी स्यादिती प्यतमित्याद्यारब्धमिसुक्तरिते । एतेन दुहादीनां व्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुरि
तिकर्मत्वे तत्वेनाविवक्षायामप्यनेन कर्मत्व मितिपरास्तम् ॥ वदतो बंधितात् । अत एव कर्तुरित्यनेन सिद्धिमाश्रित्यास्य
वैयर्थ्यमाप्येनाशंकितं । कारकमिति क्रियाजनकमित्यर्थः । नन्वेवं नटस्य शृणतीत्यादावतिप्रसंगः सर्वेषां तत्र तदप्रा
प्तेः गीतद्वारा च तस्य क्रियाजनकत्वं न च तस्य कर्मयुक्त्वाभावस्तद्दृश्यस्यापि परिगणनलभ्यत्वात् । नटस्यापादानविव
क्षा तु न कदापि आख्यातोपयोग इति सूत्रेऽनुपयोगे आख्यातुरपादानत्वाविवक्षायां बोधनादतः परिगणनमाह
दुहाच्यचिति । कर्मयुगिति कर्मयुक्तं धात्वर्थव्यापाराप्राक्तनदत्तं नरं वा तत्संबद्धत्वं न त्वत्र विशायस्तिरिक्ते धात्वर्थव्यापारा
त्प्रागेव तत्संबद्धत्वे तादृक्षयेतुतदनंतरं तत्संबद्धत्वं बोध्यं तत्र सातिसंभवप्राक्तनत्वं ग्राह्यं ॥ एतेन स्थाल्यादेरपि तद्या ८४
पा पारादनंतरं पयः संबद्धत्वेन कर्मत्वं तेषां दुर्वारमित्यपास्तं । तेन गां पयो दोग्धि स्थाल्यामित्यादौ स्थाल्यादेरधिकरणत्वाविव
क्षायामपि नानेन कर्मत्वं । एवं चापादाना दीनां दिशि वे नापादानसंप्रदानाधिकरणान्यदा । करणं तु नक्ष्यते रसादेः
करणस्य पयआदिकर्मयुक्तो भावाद्यपि गां दोग्धीत्यादौ गोः पयस्पर्शजतिगवापयस्यजयतीत्याद्यर्थप्रतीत्या कर्तुरी

व्यापारविशेषः कृषेः बलात्कुहरणपूर्विकं देशांतरप्रापणं हरतेः। एषु कर्तुरिति कर्मत्वं बोध्यं एवं च भाष्यानुक्तानामत्र ग्रहणं प्राचा
न०श०शे०पू० मनुरोधेनेति तत्त्वं। भाष्योक्ताहि दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञ् ब्रुविशासयः अर्थनिबंधनेयमिति इदमपि कैयटानुरोधेन। व
१२ ५ स्तुतस्तु येषामेतदर्थानां द्विकर्मकत्वमिष्टं तेषां व्यापारद्वयार्थत्वेन कर्तुरित्येव सिद्धमन्यथा आख्यातोपयोग इति सूत्रभाष्योक्तप
न४ रिपरिगणनत्वभंगापत्तिः किंच भाष्ये। सिद्धिग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः उभयार्थक्याचि ग्रहणेनैव सिद्धेरित्यन्ये। अकर्मकधातुभि
रिति तेषां स्वकरणकव्यापनेनव्याप्तिरूपफलाश्रयत्वेन कर्तुरिति कर्मत्वं मासमास्त इत्यादेर्मासमासनेन व्याप्नोतीत्यादि क्रमेण
र्थ इति भावः। यत्त्विदमेव कर्मसंज्ञा विधायकमिति तन्न। भाष्ये तादृशवचनानुपलंभनात्। अकथितं चेति सूत्रेः कर्मकप्रकृति
करणं तानां कथं द्विकर्मकत्वमिति शंकायां कालभावाध्वगंतव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणामिह। इति भाष्ये उक्तं तत्त्वन विधायकं
। हि शरद्घटितत्वात्। किंच कालाध्वनोरिति सूत्रे कालाध्वनोः कर्मवदिति वक्तव्यमिति वार्तिकप्रत्याख्याने प्राकृतमेवैतत्कर्मय
थाकटं करोतीत्युक्ते अस्य वचनत्वे उक्तं चाप्राकृतत्वे निवदेत्। तस्मादुक्तरीत्या कालादीनां तद्योगे कर्मतया द्विकर्मकत्वमि
त्येव तात्पर्यं अत एव समांसमां विजायत इति सूत्रे समायांसमायां विजायत इति विग्रहकथनपरं भाष्यं संगच्छते। अन्यथानेन
द्वितीयाया एव तत्र साधुत्वेन तदसंगतिः स्पष्टैव। अत एवोक्तभाष्यार्थानुवादि का हरेः कारिका। कालभावाध्वदेशानाम
न्तर्भूतक्रियांतरैः सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायत इति सकर्मकविषये प्यनेन प्रकारेण कालादिकर्मणा सकर्मकत्वं तुल्य
न्यायात् तेन मासमोदनं पचतीति भवति तत्र कालादिकर्म प्रधानं द्रव्यकर्म तु प्रधानं कालस्याधारत्वेन द्रव्यद्वारेव क्रियासंबं
धात्किंचु कठिनयाऽस्य महापरिमाणस्य [illegible] वहुसंरम्भं चाविरेणापाको न्यस्याचिरेणेति द्रव्यधर्मं पर्यालोच्य क्रिया
स्य कालयोग इति वहिरंगोपि साधनसंबंधे जाते क्रियायाः परिच्छेदकत्वात् कालाकांक्षेति स वहिरंगः अकर्मकव्यवहारस्तु धा
त्वर्थानां द्रव्यकर्माभावनिमित्तक एव अत्र वीजं वक्ष्यते तदुक्तं अतस्तैः कर्मभिर्युक्तो धातुर्द्वैरकर्मकः लभ्यकर्मणाभावे च राम० १२५

नयुज्यत इति भाष्योक्तेः। असंकीर्त्तितपर्यायाकथितग्रहणे गोदोग्धीतिचयाचिप्रछिभिक्षियोगे कर्मसंज्ञैवेत्ते
षामवस्थेतिच सिद्धांतकौमुद्युक्तेश्च व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वे हेतुकर्तुरितिकर्मत्वबोधः। वसुधयाचतामित्यसंबंधात्कर्मयुक्तं
अविनीतमितियाचेः स्वीकारानुकूलव्यापारोऽर्थः स्वीकारस्त्विदमवश्यं करिष्यामीति शब्दप्रयोगजनको ज्ञानविशे
षः विनयेन च तद्विषयज्ञानवत्त्वसंबंधः। तंडुलानिति। तंडुलान्विक्लेद्यनोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थस्य कर्तुरितिसूत्र
स्य भाष्यकैयटसमतत्वेन कर्तुरीप्सितकर्मत्वासिद्धेरस्येतदुदाहरणत्वं चिंत्यं। [illegible] प्रसन्नकदानानुकूलव्यापारानु
कूलशासनरूपव्यापारार्थदंडयातिद्युयोगेपितन्नैवसिद्धं। अव्यापारव्यधिकरणत्वेनप्रयोगे बहूनां धातूनां द्विकर्मक
त्वबोधं व्रजमिति। निर्गमप्रतिबंधपूर्वकयत्किंचिदधिकरणकचिरस्थित्यनुकूलव्यापारो रुधेरर्थः। व्रजे गोस्तिष्ठ
तितत्रतां निर्गमप्रतिबंधपूर्वकं चिरस्थापयतीतिसंप्रत्ययात्। अधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वं। व्यापारव्यधि
त्वेतुकर्तुरितिकर्मत्वं पंथानमिति। जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केनपथा गंतव्यमितिमिलापादिरूपो व्यापारः प
च्छेरर्थः। ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वं। माणवकेन च तज्ज्ञानाश्रयत्वसंबंधः। अपादानत्वं तु नात्र प्रश्नादेवापायो भव
तिएवं सोयधाचत्वेपापेनयुज्यते इति भाष्योक्तेः संप्रदानत्वमपि न कर्मसंबंधवत्त्वेनेच्छाविषयत्वाभावात्। व्यापार
व्यधिकरणत्वे तु कर्तुरितिकर्मत्वं। वृक्षमिति। विभागपूर्वकोदानं चित्रफलान्यादत्ते [illegible] अपादानत्वाविवक्षायामने
नकर्मत्वं। धर्मं ब्रूतेइत्यादि। ज्ञानानुकूलः शब्दप्रयोगरूपो व्यापारो ब्रूञर्थः। प्रवृत्तिपर्यवसायी स शास्तेः स च धर्मं कु
र्वित्यादि विधिघटितोपदेशरूपः। विषयता च फलतावच्छेदकः संबंधः। वचनादिकर्मणा धर्मेण माणवकस्याभिप्रे
यमाणत्वान्नास्य संप्रदानत्वं तदविवक्षायां चानेन कर्मत्वं। अत्र कर्तृव्यापारानंतरं तज्ज्ञानाश्रयत्वरूपमाणवकस्य ध
र्मेण संबंधः। नयतेः संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थः [illegible] दिरर्थो वहेरर्थः। गत्यनुकूल

न०प्र०शे०प्र० नार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणौकर्तासणाविति सूत्रं नियमस्यसजातीयापेक्षत्वात्सकर्मणांचेदेषामेवेतिनियमपरं एवंच्चेि
१२६ दकर्मकग्रहणंसामर्थ्याद्देशकालादिभिन्नकर्माभाववतोकर्मकग्रहणेनग्रहणंचेतिच्च सामान्यापेक्षज्ञापकंशास्त्रेकर्म
कपदेनदेशादीनामेवग्रहणमितितेनमासमास्यतइत्यादौणावेलोभवति।नचैवं।तदविवक्षाहिद्धातदन्वयोग्यधात्वर्थस्या
गात्सत्वेचतस्मिन्नर्थेतत्रसंबंधित्वेनान्वयविवक्षणाइतिभावः इदंकैयटानुरोधेन।परंतु।अविवक्षितकर्मकाणामप
कर्मकपदेनग्रहणंकाष्ठादीनामविवक्षितकर्मकेभ्यः कृतएर्धिकटमित्यादौभाष्यकृताकैयटेनचांगीकारात्।लुनातेर्निर्वृत्त
चि ६ प्रेषणात्णिचिलावयतिकेदारंदेवदत्तइत्यादौकेदारस्यकर्मद्वितीयांतस्यणौगाविति सूत्रे कैयटेनप्रयोगाच्च नचात्रार्थांत २६
मं ६ रेऽस्याऽकर्मकत्वंनत्वविवक्षयेतिवाच्यंतत्वप्रत्यभिज्ञयार्थांतरत्वाभावान्नदुदाहरणांतुस्पंदतइत्याद्यर्थकंनदीवहतीत्याद्या
कंरस्यं अधीगर्थेतिसूत्रेकर्मणः शेषत्वविवक्षयाऽकर्मकत्वेमातुः स्मयतेइत्यत्रभावेलस्यभाष्योदाहृतत्वाच्चयत्तु
कृतसूत्रेभाष्ये कालकर्मणामुपसंख्यानंकर्तव्यंनकर्तव्यंनचकेचिल्कालभावाध्वभिरकर्मकाःसंत्येवंविज्ञास्यामः।केचिदेक
226 र्मकाइतीत्युक्तं केचिदितस्यकालादेःकर्मसंज्ञाप्रयोजकव्याप्याद्रहितेर्थइत्यर्थः।तस्यायंभावः।उक्तरीत्याकर्मकपद
सामर्थ्याद्देशशास्त्रेऽकर्मकपदस्यावस्थांतरेकर्मरहितत्वमर्थइति ताद्दशत्वंचसर्वधातूनांव्याप्यकर्माभावात् तदविवक्षणा
द्व्यभयविधमपिकृतएवं सादिभाष्याग्रहंविनिगमनाविरहाच्च।अतएवाकर्मकाधिकारेस्पृदृशपादिभ्यआत्मनेपद
विधानंसंगच्छतेअकर्मकशब्देचधातुरेवान्यपदार्थः।अर्थभेदेनचशब्दभेदः कर्मत्वेनकालाद्यतिरिक्तकर्मानन्वय
यिकत्वंचतत्वमितिबोध्यं।नचकेचिदितिभाष्येणधातमात्रस्यकालकर्मकाणांतत्त्वमितिदर्शितं यद्यायत्कर्मभ
वतिनचभवतितेनाकर्मकाणांनचेतत्कर्मकचिदपिनभवतीतिभाष्योक्तपक्षांतरेणतत्सामर्थ्याद्व्यभिचारिद्व्यक राम० १२६

निमित्तत्वाय कल्प्यत इति। गतिबुद्धि। शब्दः कर्म कारकं येषामित्यर्थः व्याख्यानात् तेन ज्ञापयति क्रन्दयत्योर्न। अण्यन्तेति णि
च् अनुत्पन्ने इत्यर्थः। अत्र णिच्प्रकृतेर्हेतुमत्ति जेव सर्वाणि तत्रापि स एव व्याख्यानात्। अत एव भक्षेर्निषेधः अरितार्थः सहि निस
र्गं तत्रसुरादिरिति बोध्यम्। अन्याधीनत्वलक्षणार्थप्राधान्यशब्दप्राधान्ययोः प्रयोजकव्यापारसत्वेन तदनुरोधिकर्म
त्वस्यान्तरंगादपि कर्तृत्वात् बलवत्वेन कर्तृत्वेन सिद्धे णिजर्थेनाप्यमानस्य चेऽत्यर्थादीनामेवेति नियमार्थमिदं तेन याच
पत्यादियोगेनेति हेतुमति चेति सूत्रे भाष्यकृतः प्रधानकार्यं सर्वत्र बलवदिति आकडारसूत्रे कैयटे स्पष्टं तेन गत्यादियो
गेऽप्राप्तस्य कर्मत्वशक्तिमत्त्वात् पाचयत्यादियोगे कर्तृकत्वशक्तिमत्त्वमेवेति बोध्यम्। गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तकर्मके स ७
गमनानुकूलदेवदत्तकर्तृकव्यापारानुकूलो विष्णुमित्रकर्तृको व्यापार इति बोधः। अत्र देवदत्तेन कर्मत्वं नियम्यते इति
त्वक ८ निर्वर्तकरणं तप्रकृतिभूतस्येत्यर्थः प्रापणार्थ वहेर्गत्यर्थत्वाभावेऽपि ग्रामं ग्रामसइत्यादौ तत्प्राप्ते गतिं वि नाऽसंभवाद्द्वन्द्व
संगत्यापि गत्यर्थत्वमित्यभिमानेन वार्तिकारंभः स्वग्रामसइत्यादौ न तदात्मनेपः तत्र कर्तरि क्तः आदिकर्मणि बोध्यः। अत एव
ग्रामं प्रापयति देवदत्तेनेवेत्यत्रेति ध्वनितं नगतिसूत्रेऽन्त्रवर्तिसूत्रे च भाष्ये नयतेस्तु व्याप्रापण इत्यादिर्विगत्युपसर्जनं प्रापणं वा
च्यमिति तस्य गत्यर्थत्वमेवेति बोध्यं। आदिखाद्योरिति। प्रत्यवसानार्थत्वात् प्राप्तिः। प्रत्यवसानं भक्षणम्। भक्षयति बलीवर्दा
स ५ न्निति हिंसायां भक्षणं भक्षेर्न निरपेक्षीयं स्यात् भक्षणपरादिं क्षितो भवतीति तत्त्वाभिनोऽत्राहिंसा द्रष्टव्या। जल्पयतीति। पुत्रो धर्मं
जल्पति। तद्बोधकवाक्यानि कथयति देवदत्तो जल्पयति धर्मं पुत्रमित्यर्थः। शब्दापयतीति। शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरेत्यादि
काङन्तात् णिच्। परेतु। शब्दक्रियाणामित्यर्थे ज्ञापयति शब्दापयतीति क्रन्दयतीनां प्रतिषेध उक्तो भाष्ये न तु शब्दकर्मकाणा
मिति पक्षे एवं च तत्र पक्षे भाष्ये शब्दापयतो प्रतिषेधानुक्त्या कर्मके शब्दायतिसत्वेन मानशब्दस्य धात्वर्थसंगृहीतत्वेपि
वहिर्भूतपुत्रादिकर्मणो भावे मानाभावान्न [illegible] निषेध इत्याहुः। येषामिति। अयं भावः। गतिबुद्धिप्रत्यवसा

उपर्य्यध्यधस इति सत्र निर्दिष्टे द्विरुक्तमर्थः । आम्रेडितान्ते द्विति । कृद्विर्वचने विनर्थः । धिक्कृतेति । धिगर्थो निंदा कुत्सा
ल०श०शे०पू० १२७ महत्संबंधिनिर्देशार्थः । उपर्य्यादीनां समीपोक्तिदेशादिरूतित्वमर्थः । अभितः । परित इत्यत्र पर्यभिभ्यां चेति तसिल् । तत्रा
घसो भयत इत्यर्थो त्यस्य सर्वत इति पर्यभिभ्यां चेत्यत्र भाष्ये अंतरांतरे । अंतरेणोत्पत्त्यवंतसाहचर्यादंतरे त्यस्यवंतमंतरेण
तृतीयांतसाहचर्यादंतरेणेत्यतृतीयांतं साहचर्यं च यादृशं ति घयास्य गोद्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभ इति
दृष्टांत परभाषेणासदृशानामेव प्रयोगे सहायतेत्यर्थस्य प्रतिपादनात्तेन किमनयोरंतरेणान्तेनेति सिद्धमंतरेण विशेषेणो
त्यर्थः । एवं चैतयोरव्यययोरेव ग्रहणं । यद्यंतराशब्दस्य प्रथमैकवचनं टावंतस्यानभिधानादंतरा इत्यव्ययवंतमव्ययमेव
प्रयोगेषु दृश्यत इति तत्साह चर्यादंतरेणेत्यस्याव्ययमेव । तदुक्तं भाष्ये अंतरशब्दोयमदृष्टापचारो निपात एवेति बोध्यं । अवधि ती ७
227 त्वरूपः संबंधो मध्यत्वान्वयी मध्यांतराशब्दयोगे द्वितीयार्थः तस्यैव संबंधत्वेन बोधे षष्ठी स्यादिति पदानुनद्वितीयाउपप
दविभक्तेरिति न्यायेन तत्र प्रथमाया एव प्राप्तेः युक्तग्रहणं तु स्पष्टार्थं । अधिकृतेति । विभाषा कृञीत्यंतमिति बोध्यं । महा
संज्ञाकरणं त्वन्वर्थत्वाय कर्मोक्तिक्रियां प्रोक्तवंतः कर्मप्रवचनीयाः । बाहुलकात्कर्त्तरि भूते अनीयः तेन संप्रति क्रियां न द्योतयं
ति किंतु क्रियानिरूपितसंबंधविशेषं द्योतयंति । क्वचित्संबंधविशेषाद्योतकेपि वचनसामर्थ्यात्संज्ञा यथाधिपरी अन
निपातध र्थकौ सुः पूजायामिति च संज्ञया समावेशत्वस्या अपुक्तः । लक्षण इति तत्संबंधे लक्ष्यलक्षणभावरूपेनुनाद्योत्ये इत्यर्थः
अपवाद इति । तद्योत्यसंबंधस्य क्रियान्वयात्तयोः प्राप्तिः तेन प्रकृते नोगतिर्गताविति निघातो न द्वितीयार्थो लक्ष्यलक्षण
भावः । संबंधो हेतुश्चेत्यनुनाद्योत्यते । लक्षणं त्वं च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं जपज्ञानेन हि कालविशेषविशिष्टावृष्टिर्ज्ञा
प्यते जपाभिन्नहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयावर्षणमिति बोध इत्याह । हेतुभूतेति परापीति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञावकाशः । रामः १२७

मिरहितेस्यर्थो बोधितः। एवं च मासादिप्रयोगे पि तद्वस्थायामेवाकर्मकत्वं बोध्यं। एतेनात्रसूत्रे न च केचिदिति
प्रतीकमुपादाय कालादेरविवक्षया तेरकर्मकत्वं संभवोस्यवेत्याशंक्यापास्ता विद्यमानकर्मणामेवात्रशास्त्रे ऽकर्म
कपदेनग्रहणमन्यथापचादीनामविवक्षितकर्मत्वेनादयः स्युरितियत्कैयटेनोक्तं तत्परास्तम्। अतिप्रसंगस्त्वन(
भिधानाद्वारणीय इति वक्ष्यतीति हृक्षो। ननु भवत्वेवमपहरतेर्भक्षणार्थत्वाद्धिकारार्थकरोतेश्चाकर्मकत्वात्प्राप्तेयां
तेरेवाप्राप्तेरुभयत्रापि भाष्येयं अभिवादिदृ। हेतुमण्ण्यंतस्याभिवादेर्दृशिप्रकृतिकण्यंतस्य चेत्यर्थः। अधिशी।
आधार इत्यनुवर्तते तस्य च कर्मत्वशक्तिमत्तानेन बोध्यते। अभिनि। व्याख्यानादभिनीति द्वंद्वे तत्पूर्वो विशतिः समा
सः। अभिनिवेशः आग्रहः सन्मार्गविषयकाग्रहवानित्यर्थः। व्यवस्थितेति। परेरुक्तयण इत्यतोन्यतरस्यामिति ग्रह
णानुवृत्तेरस्य वैकल्पिकत्वं। अतिप्रसंगस्त्वनभिधानाद्वारणीयः। एवं च सर्वथैव अभिनिविष्टानामिति प्रतीके समर्थ
सूत्रे कैयटे परेत्वेतद्भाष्यप्रयोगादभिनिविशिरपानुपूर्व्यामपि कृतायामपृथग्वर्णंतत्त्वैवैतत्सूत्रप्रवृत्तिरन्यतरस्यांग्रहण त्वादेभ
सिद्दे नुवर्तनो व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनमानमित्याहुः। उपान्व। अनुत्रिकरणं शप्रेवग्रहणमित्याह वेस्यतेरिति। आध्याऽ
शपर्थस्य नेत्युक्तमराकार्यो ध्यमइति वद्वान्निवस्यर्थ सोतितद्दर्शनफलितमाह। अभुक्त्यर्थस्य नेति। उपोष्य रजनीमेको
मित्यादौ कालाध्वनोरित्यद्वितीया ग्राममुपवसतीत्यत्र ग्रामे वसन् त्रिरात्रमुपवसतीत्यर्थ इति उदनकार्यमिति भाष्ये स्पष्टं
।उपपदविभक्तिमाह उभेति। उपपदविभक्तीनां संबंधोर्थः। विशिष्यानुक्तेः षष्ठ्यपवादत्वाच्च उभसर्वयोस्तसाविति
विग्रहः। उभोशब्दउभयशब्दनिषेधप्रकृतित्वमुभशब्दे निषेधप्रकृतित्वमुभशब्दे आरोप्य तत्प्रकृतिकत्वं पक्षार्थः। उभयशब्दः सर्व
शब्दप्रकृतिकतसंतयोगइत्यर्थः। [illegible] द्वितीया कार्येत्यर्थः। त्रिष्विति

ब॰श॰शे॰पृ॰ १२८ वात् । गतिसंज्ञाबाधादिति । धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन क्रियायोगाऽइति तं प्रा प्रं विशेषद्योतकत्वाभावात्त्वनर्थकत्वव्य
वहारोपीति भावः । सुसिक्तमिति । सेक गतपूज्यत्वद्योतकः सुः क्रियापूज्यत्वकृतेन तत्र क्रियाकर्तुः पूज्यत्वगम्येर
वेषासंज्ञा । अत एव सुसिक्तं किंतवेत्यत्र न । अतिक्रमणासुत्वेतो दधिकानुष्ठानं चात्र जायामित्यनुकृष्यते । अतिदेवनी
ति देवेभ्यो धीको देवपूज्य इतिवार्थः । द्वितीये कुगतीति समासस्याभावस्त्वनभिधानात् । आधेतुम्रा भिरेवनस्वती
एज्ञायामेव सूक्तेः । अपिः पदार्थे । पदस्याप्रयुज्यमानपदान्तरस्यार्थः पदार्थः । सर्पिषोपीति । अत्र बिंदुरित्यादेः पदस्या
र्थो पि द्योत्यः तदुक्तं हरिकृतामात्रबिंदुः स्तोकमित्यस्यार्थे पिबन्तीति इति संभावनायां लिङिति । उपसंवादाशंकयोश्चेति
128 सूत्रभाष्यपठितेनोपसंवादाशंकयोर्लिङित्यनेन । तत्र लोकस्या धारणामित्यपि । तत्रैव भाष्येप्यपठत् । तत्राशंको मेत्रासं
भावनाप्युत्कटकोटिका शंकैवेति भावः । कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योत्यसंबंधमाह । तस्यार्थेवेति । संभावनायामेवेत्यर्थः ।
कर्त्तृदोर्लिभ्यमिति । षष्ठीतत्पुरुषः । कर्त्तृपदं प्रकृताभिप्रायं । सर्पिषोपि पिबेदित्यादौ कर्मदोर्लिभ्येत्यादि बोध्यं । तत्र बिं
दोस्तद्दोर्लिभ्यप्रयुक्तदोर्लिभ्यसंबंधस्य च द्योतकोपिः । संबध्यत इति । स्यात्स्वरवाच्यक्रियायामपि द्योत्यबिंदोः कर्त्तृतयात
द्द्यो त्यसंबंधेन चान्वयादिति भावस्तदाह । अपिशब्दबलेनेत्यादि । एवं च सर्पिषः अवयवबिंदुदोर्लिभ्यप्रयुक्तदोर्लिभ्य
वतीतत्कर्तृकासंभावनाविषयसत्तेति बोधः । विशिष्टसत्तायाः संभावनाविषयत्वबोधे दोर्लिभ्यस्यापि संभावनावि
षयत्वमनुभवसिद्धं । नन्वेवं कर्मप्रवचनीयद्योत्यार्थे सर्पिषोन्वयेन तस्य कर्मप्रवचनीयुक्तत्वात् द्वितीयास्यादत आह
द्वितीयात्विति । नन्वयिनेति । बिंदुनायोगेप्यपि द्योत्यसंबंधेनानन्वय इत्यर्थः । कर्मप्रवचनीयद्योत्यसंबंधप्रतियोगि
त्वमेव तद्युक्तत्वं । प्रकृते चापि द्योत्यस्योक्तसंबंधस्य बिंदुः प्रतियोगी न सर्पिरिति भावः । यदास्यपक्षप्रतिपन्नये पिद्योत्य राम॰ १२८

हेतुत्वाविवक्षायांहेतुतृतीयावकाशे धनेनकुलमिति। प्रकृतेचहेतुत्वविवक्षायांपरत्वात्तृतीयाप्राप्निरितिभावः। पुनःसं
ज्ञेति। लक्षणेत्थंभूतेत्येवसिद्धे पुनः संज्ञाकरणंबाधितपुनर्द्वितीयाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः। एतेनसंज्ञाविजातीय
त्वाद्विभक्तिबाधः कर्तुमशक्यइतिपरास्तम्। स्पष्टंचेदंभाष्ये तृतीयार्थे। तृतीयाशब्देनतन्निमित्तशब्दः सहयुक्तइत्यतो
पात्तोनंतरत्वात्सह शब्दोलक्ष्यतेतदर्थसाहित्यद्योत्यइत्यर्थः साहित्यरूपः संबंधोनुद्योत्योद्वितीयार्थस्तदाह। नचेति
दी ५ रूढ़्यतिकर्तृशीतिभावः। उपोधिकेचाधीने। समभीतिति। तस्मादधिकमित्यनेनेतिभावः। उपखार्यांद्रोणइति यथा। खार्यपे
क्षयाधिकत्ववान्द्रोणइत्यर्थः। तोनोभयमत्तीतिफलितं। इत्थंभूत। किंचित्प्राप्तः सम्आख्यायतेनिरूप्यतेनेनेति इत्थंभू
ता ख्यानं प्रकारविशेषनिरूपकंभागशब्देनांशीआद्यंतंतेनतत्स्वामी उच्यतेवीप्साया द्विर्वचनविशिष्टलक्षशब्दवो इत्प्रकार
ध्यत्वादाह। विषयभूतेष्विति। वृक्षंप्रतीति। वृक्षप्रकाशेनविद्युद्विद्योतनानाद्युतेलक्षणं। वृक्षंवृक्षमिति। वृक्षस्य देश ८
व्यापकतासंबंधेनान्वयोयद्यपि द्विर्वचनबलाद्वृत्तथापिप्रत्ययादियोगेसोपितन्निर्णायकइतिसंबंधपरिच्छेदकत्वंबो
ध्यं वृक्षादीनांसेचनेकर्मत्वेपितत्वेनाविवक्षायामनेनद्वितीया। किंच। यद्यत्रकर्मणोद्वितीयास्यात्तत्सप्रतिनासामर्थ्या
भावात्प्रतिवृक्षमितिसमासानापत्तिः। किंच। प्रत्यादेः क्रियाविशेषकत्वेनर्थतयाकर्मप्रवचनीय संज्ञायाएवानापत्तिः
अतएवभाष्येकिमर्थंपुनरिदमुच्यते। नचोपसर्गसंज्ञावाधनार्थं क्रियायोगभावादित्युक्त्वाद्वितीयार्थमितिसिद्धांतितं अत
न्य २ एव। प्रत्यर्थशब्दनिवेशउत्पादावृत्त्यर्थस्यनिवेशनक्रियानिरूपिताधिकरणत्वेपर्यवसितमर्थ प्रतीतिविग्रहोभाष्यदर्शितः। च
त्रिविषयेप्रतिरेवनीप्साया अपिद्योतकइत्याशयेनद्वितीयालाभः फलांतरमप्याह। अत्रेतियद्यत्रेति। यद्दलमममभागः स्यादित्यर्थः
कुतोधीति। कुतइत्यपादानेपंचमी। द्वितीयांतकर्मप्रवचनीयद्योत्यसंबंधप्रतियोगित्वरूपस्यकर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्याभा।

गु

ल॰श॰शे॰ए॰ १२९ त्वेतु नैतत्सिद्ध्येत्। कारक इति सूत्रभाष्यात्तु क्रियाकारकप्रवर्त्तकत्वं स्वातंत्र्यमिति लभ्यते। प्रकृतसूत्रभाष्यात्त्वेति मं
जूषायां निरूपितं। प्रकृष्टेति। यद्व्यापारादव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टं। तमब्ग्रहणमिति। कारकाधिकारात्कर
णात्ल्युडंतकरणेति महासंज्ञया च साधकत्वे लब्धे साधकग्रहणमेव साधकतमार्थं भविष्यतीति प्रश्नः। गंगायामिति॥
अधिकरणमित्यधिकरणल्युडंतमहासंज्ञयैव सिद्धे। आधारग्रहणसामर्थ्यात्सर्वावयवव्याप्याय आधारः सोऽधिकर
णमित्यर्थः स्यात्। एवं चेदं सूत्रं तिलेषु तैलमित्यादावेव प्रवर्त्तेत। नहि गंगातीरं वा सर्वावयवैर्घोषाधारधर्मस्य घोषा
धारत्वस्यात्यंतसामीप्यात्प्रवाहे आरोपात्त्वोच्यः॥ यदा तु अव्यवहितो गंगातो घोषस्तदा गंगाशब्दस्य तत्तीरे लक्षणा तम
ब्ग्रहणेन शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयत इति ज्ञाप्यत इति गौणाधारस्याप्यधिकरणसंज्ञा सिध्यति। एवं गंगा
यां गाव इत्युदाहरणं। सर्वावयवव्यापारभावेन मुख्याधारत्वाभावात् गौणमप्याधारत्वादिसम्पादिशायमेवेति बो
ध्यं। इदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। परे तु महासंज्ञया तदाक्षेपकरणसमर्थप्रत्याधारादिपदं चरितार्थं। साधकशब्दस्य
यद्व्यापारानंतरमव्यवधानेन फलोत्पादस्तत्र शक्तिराधारशब्दस्य चाध्रियते यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कर्त्तृकर्मणोर्धारणा
क्रियां प्रति सर्वावयवव्याप्याय आधारस्तत्र शक्तिरित्युच्यते तदात्तप्रयोगादिसाधनापि कारकप्रकरणे उद्देश्यवा
चकपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञया गौणाधारादेर्ग्रहणं वाच्यं। स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थात्। तमपा तु प्रकृते तदभावो बोध्य
ते। एवं च व्यवधानेन फलोत्पादके करणत्वोपचारेण तृतीयां तत्प्रयोगस्यासाधुत्वबोधनं तमपः फलं। एतत्तमब
ग्रहणाद्वान्यत्र स्वरितत्वमिति ज्ञाप[illegible]त इति दिक्। स्पष्टं चेदं स्वरितेनेति सूत्रभाष्ये। रामेणेति। कर्त्तृतृतीयायाः कर्त्तृत्वादि
शक्तिमान् कर्त्ता क्रियाभावः संबंधश्चार्थः करणतृतीयायाः करणशक्तिमान् क्रियाकरणभावः संबंधश्चार्थस्तच्छक्ति राम॰ १२९

129

स्यापि विंदोः प्रयोगस्तदापि द्वितीयां वाधित्वोपपदविभक्तेरिति प्रथमैव तत्र कारकविभक्तित्वं क्रियाजनकार्थक
विभक्तित्वमिति दिक्। संज्ञाफलमाह। अनुपसर्गत्वादिति। अपिस्तुयादिति। एवं च लिङ् क्रियाविषयं शक्यत्वादिना
संभावनमपि द्योत्यं। प्रकृते वाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयादिति शक्त्युत्कर्षाविष्करणं। अस्तु क्रियासंभाव्यार्थसंभावने
पद४ संभावनस्येदृशार्थकत्वे व्याख्यानमेव शरणं। विष्णुविजयायाः शक्यत्वसंभावने चान्यविषयानिश्चयेन शक्याकर्तुमि
ति फलति। शक्त्युत्कर्षमित्यौचित्योत्कर्षादेरप्युपलक्षणं अपि वेदांतपारगं हन्यादित्यादौ हननक्रियायां संभावनावि
षयौचित्योत्कर्षद्योतनात्संभाविनो चितस्य चानुष्ठानमप्रयुक्तमिति। अस्य स्वार्थे तात्पर्याभावो धर्मशास्त्रोक्तः संगच्छते
कामचार इच्छया प्रवर्त्तिस्तु हि मा वाय धेरुं कुर्विति यावत् प्रैषातिसर्गेति लिङ्। अपिस्तुया द्वृषलमिति। उपसंवादे
तिस्त्र पठितवार्त्तिकेन परेण तरंगेण च गर्हायां लङ्पीति वा धित्वा संभावने लिङ् क्रियागतं गर्हत्वमपि द्योत्यं वृषल
पदसमभिव्याहारात् स्तुतेर्गर्हितत्वं तत्कर्तुर्गर्हितत्वं फलतीति तद्वधिजित्यादिनानूद्यत। अपिसिंचेत्यादि। अपिशब्देन मिलित
न समुच्चयद्योतनात्प्रत्येकं संज्ञायामुपयन्नापि वलाभावः। कालाध्व। अत्यंतसंयोगो निरंतरसंबंधः स च गुण क्रिया
द्रव्यैरव्यभेन च। तेन मासं भोजनाभाव इत्यादेः संग्रहः गुणादिभिः कालाध्वनोरत्यंतसंयोगप्रत्यासत्या कालाध्ववृत्ति
भ्यां द्वितीयेत्यर्थः। मासमधीत इति। वृद्धिस्य यावद्व्ययत्वसंबंधरूपाभ्यां द्वितीयार्थः एकादशपारात्रोजागर्यादित्यादा
वधिकरणत्वविवक्षणान्न द्वितीया॥ इति द्वितीया। स्वतंत्रः कारकाधिकार। क्रियाजनने स्वतंत्र इत्यर्थस्तदाह। क्रियाया
मिति। स्वातंत्र्यं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वं। पक्वास्तंडुला देवदत्तेनेत्यत्र फलस्य प्राधान्येपि देव
दत्तस्य कर्तृत्वसिद्ध्ये कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति णिचस्तु वाचकत्वमेवात एतत्तत्र णपं त धातुतमक्तेति धात्वंतद्वयं वा
व्यापारयोः स्वस्वार्थे प्रतिप्राधान्यादिर्वदत्तेन [illegible] राश्रयस्यापि कर्तृत्वसिद्धिद्योतक

दाहरणमितिभाष्येस्पष्टं। अंगेन अवयवेन। इदंसन्निधानलब्धं अंगिनोऽवयविनः सूत्रे अंगशब्दोऽर्शआद्यजं
न॰श॰शे॰१॰ तो व्याख्यानादितिभावः। अक्ष्णाकाण इतियद्यप्यत्रैवकाणत्वमप्यवयवधर्मस्यसमुदायेआरोपाच्छरीरेतवच्छिन्ने
१३० चव्यवहारोनिरूढइति ध्येयं। यद्यपिकाणशब्दोऽक्षिगतविकारवाचकएवतथापिद्वौविप्रावितिवदक्ष्णेतिप्रयोगस्य
साधुत्वं ईदृशेऽपिदृशानांसाधुत्वेचेदमेवमानं। अक्ष्णापवाद्येयमित्याह अक्षिसंबंधीति। अंगविकारः किमिति। अंगग्रह
णप्रयोजनप्रश्नः। अक्ष्णिकाणमिति प्रत्युदाहरणाधिकरणेऽत्रापि स्यात्। लेशतोऽपिदर्शनसामर्थ्यं हि नत्वेकाणत्वं। इत्थंभूतः
इत्थं शब्दः प्रकारमात्रपरः। प्राप्तयद्भुवः कर्त्रर्थेक्तः कर्मविभक्तमंतेनेत्थंशब्देनभूतशब्दस्यसमासः लक्षणश
ब्दः करणसाधनः तस्यकर्मषष्ठ्यंतेनेत्थंभूतशब्देनसमासइत्याह। केचिदित्यादि। जटाभिरिति। यद्यपि तामिस्तापु
230 सोज्ञातइत्यर्थे ज्ञानक्रियायांकरणत्वादिदंसिद्धं तथापिकरणत्वाविवक्षायांलक्षणभावमात्रविवक्षायांतृती
यार्थमिदं। इत्थंभूतस्ययत्रलक्षणवाचकात्स्वप्रयुज्यस्थितिस्तत्रैवानेनतृतीयातेनकमंडलुपाणिंछात्रमद्राक्षी
त्यादौकमंड लुपक्षेन्नतृतीया। नचात्तन्नायात्तृतीयायाः सुपोधातुवितिलुगितिवाच्यम्। कृतेसमासेतस्याउत्प
त्त्यासमासप्रातिपदिकानवयवत्वादितिकैयटेस्पष्टं। कमंडलुः पाणौयस्येतिबहुव्रीहिः। परेतु। कमंडलुपाणिश
ब्दात्रतृतीयापत्तिः कमंडलुयुक्तपाणिरूपस्यकमंडलुपाणित्वस्यलक्षणत्वेनतस्यैवतद्वाचकत्वात्तदुक्तमनुल
क्षणइतिसूत्रेभाष्येसक्ष्णस्तंसोकमंडलुपाणिश्छात्रोदृष्टस्तस्यतद्देवलक्षणंभवतीति। तदेवतस्यकमंडलुपाणिल
मेवेत्यर्थः। कमंडलोर्लक्षणत्वेहिसएवेतिवदेत्। किंचतन्मध्यपतितन्यायेनतद्धितसिद्धस्यप्रातिपदिकत्वेनतस्य
स्यैवसुपो लुकि राम॰
तदनवयवत्वात्केनचित्नलुकोदुर्वारत्वं। अतएवनरंमन्यइत्यादावविजंतस्योत्तरपदपरत्वाभावायपूर्वसुपोलुकि १३०

मत्वं च व्यापारवत्येव। रामकर्तृकबाणकरणकप्राणवियोगाश्रयो वालीति बोधः। प्रकृत्यादिभ्य इति। इदं यथायो
गं सर्वविभक्त्यपवादः। दिवः कर्म च। चेन संज्ञयोः समावेशः तेन दिवः साधकतमस्य शक्तिद्वययोगो बोध्यते तेना
क्षैर्दीव्यत इत्यत्र तृतीयापरत्वात्कर्मत्वाच्चाकर्मकत्वप्रयुक्तपरस्मैपदानुभावः। अत्र विप्रतिषेधशास्त्रबलात्तृतीये
व शक्तिद्वयबोधिका यदा दारणां फलाश्रयत्वसमानाधिकरणकर्मत्वविवक्षा तदाक्षान्दीव्यतीत्यादि साधु। अक्षा
णां देवितत्यादौ तृतीया तु परत्वात् कर्मयोगत्वे स्त्रणाषष्ठी मनसादेव इत्यादौ हेतुत्वे तृतीयां तेन पचाद्यजंतदेवशब्दस्य समा
सः। न च शक्तिद्वयस्वीकारे त्वकर्मणि लकारे करणत्वशक्तेरनुक्तत्वेन तृतीयापत्तिरिति वाच्यं। अपादानमुत्तराणीत्य
स्यापहरणे गां दोग्धीत्यादौ तत्र कर्मणि लकारे पंचम्यापत्तिवारणाय एकद्रव्यगतानेकशक्तिमध्ये एकस्या अभिहित
त्वे परस्या अपि तत्प्रकाशेन न्नतेः व्यक्तेव शक्तेः। संज्ञाद्वयोपयो गिनीति तु चिंत्यं कर्मादिपदानां कर्मत्वादि
तच्छक्तिरूपेण बोधकतया तयोर्भेदस्यैवानौचित्यादिति मंजूषायां विस्तरः। फलमाप्नोतीति। तस्यां च सत्यां प्र पं ७
योजनाभावादेव न क्रियाप्रवृत्तिरिति फलप्राप्तिरादेनातस्यैकस्यागच्छते। त्यागस्य च फलप्राप्त्यर्थं ग्पेत्यन्यत्र वि
स्तरः। नायादिति। अनेन फलाप्राप्तिरेव स्फुटमुच्यते। सहयुक्तेऽप्रधान इति नानार्थेऽरिति वत्सहनेत्यवसिद्धे युक्तग्रहणं
शब्दविशेषानादरेणार्थयोगे भवत्वित्यर्थमित्याह। सहार्थेनेति। अतएव क्वचिच्छब्दयोगं विनापि भवतीति तदाह। विना
पीति न्यायसिद्धेऽर्थे लिंगमप्याह। वृद्धो यूनेति। सहार्थः साहित्यं तच्च स्वस्वसंबंध्याहृतक्रियादिसमानकालिकत्वं क्रियादि
मत्वं। क्वचित्समानदेशक्रियावत्वं। अतएव माषवायोत्तरं तत्रैव देशे तिलवापे तिलैः सह माषान्वपतीति भवति। य
द्यपि पुत्रेण सहागत इत्यादौ आगमनक्रियाकर्तृकत्वादेव पुत्रात्तृतीया सिद्धा तथापि पुत्रेण सहस्थूल इत्यादौ स्यमुख्यम्

कर्मणासंबंधमात्रत्वादिरूपः।संप्रदानत्वशक्तिमान्संप्रदानंचतुर्थ्यर्थः।सम्बोद्देश्यइत्युच्यते क्रियाकारकभावः संबं
ल·श·शे·पृ· धश्चतदर्थः।विप्रसंप्रदानकंदानमिति बोधः।कर्मणेतिकिं।तदभावेहिकर्मणोप्युद्देश्यतयातदंगत्वात्तस्यैवसंज्ञा
१३१ स्यात्।कर्मसंज्ञायांतुपर्यायोभविष्यति।यसग्रहणंकिं।तदभावेक्रियाकर्मणायोभिप्रैतिब्राह्मणादिः।तस्यैवस्यात्कर्तृ
संज्ञात्वकर्मकविषयेसावकाशा।नचकर्तुः कर्तृत्वाभावेकथंयोगः कर्मत्वं।कर्मसंज्ञायांकर्तुरीह णस्यस्वतंत्रोपलक्ष
णत्वात्।अतएवसार्थाद्धीयतइत्यत्रकर्तुरपादानत्वेपिकर्मणिलकारः सिद्धः।ननुकर्मणेत्युक्त्वाकर्मकक्रियोद्दे
२३२ श्यस्यसंप्रदानत्वंनस्यादतआह।क्रिययेति।कर्मरहितक्रिययेत्यर्थः।सकर्मकेषुकर्मसंज्ञाअस्याबाधिकेत्याशयेनाह
पत्येशेतइत्यादि।नचदानादीनांतदर्थत्वात्तादर्थ्यचतुर्थ्यैवसिद्धेःकिमनयासंज्ञयेतिवाच्यं।दाशगोघ्नौसंप्रदानइत्यर्थे
त्वात्तत्संप्रदानकंदानमितिबोधार्थंतदावश्यकत्वाच्च।अतएवतादर्थ्यचतुर्थ्यांदानकर्मणोगवादेः संप्रदानार्थत्वेपि
दानक्रियायास्तदर्थत्वाभावेनचतुर्थ्यंतार्थस्यदानक्रियान्वयानापत्तिरिति हेलाराजः।तादर्थ्यचतुर्थ्यैवसिद्धेश्चतु
र्थीसंप्रदानइतिसूत्रंस्वर्थानामित्यादिविषयेचतुर्थ्यर्थमितिभाष्यस्वरसः।पशुनेति।कर्मत्ततीयार्थः।संप्रदानेचतुर्थ्य
न्प ४ र्थः।एतच्चदानार्थकयजधातुविषयंपूजार्थत्वेतुपशोः करणत्वंन्यायसिद्धं।इदंछांदसमितिकैयटः।अन्यकर्तृ
कइति।अभिलष्यतिकर्त्रपेक्षयादभिलष्यतिकर्मतत्कर्तृकेइत्यर्थः।यत्किंचिद्विष यकप्रीत्यनुकूलव्यापाराश्रयो
रोचतेःकर्त्रीति।अभिलष्यतेरुच्यर्थत्वाभावान्नतद्योगेसंप्रदानत्वमितिभावस्तदाह।हरिर्निषेवते पृथ्वीति।नचप्री
यमाणपदाभावेसत्त्वस्यक्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायांसंज्ञांतराप्राप्तिविषयेचारितार्थ्येनपरत्वादधिकरणसंज्ञ
यावाधःसिद्धः कथमेतदितिवाच्यम्।देवदत्तंरोचतेइत्यस्याप्याप्तेरित्याशयात्।ततस्त्वेतस्यकर्मसंज्ञापवादत्वा

श्च ४
भिलषतिका
त्तीहरिर्भ
मभिलषती
तिप्रत्ययात्
पत्तिं चि
ष्प्रीत्यनुकू
लःप्रीतिव्याप्ति
करणो
योव्यापार
स्तदाश्रयो
राम•
१३१

उत्पन्नस्याम॰। सुपोधात्विति लगन्निधियामर्थेनवारितइ चरकाचो मिति सूत्रेभाष्ये इत्याहुः। संज्ञो देवादिकस्य जने
र्ग्रहणं तस्याकर्मत्वात्तदाह। जानातेरिति। कर्मत्वशक्तिरेवा त्र तृतीयार्थः। हेतो। हेतुरिहकारणं न शास्त्रीयः तस्यक
र्तृसंज्ञाया अपिकर्तृसंज्ञाया अपिसत्त्वेन कर्तृतृतीयैव स्यि द्धः। ननु लौकिकहेतुरपिकरणमित्यत आह। द्रव्यादीति। अ
दिनागुणक्रिये। साधारणमिति तज्जनकेपिवर्तने इत्यर्थः। करणंतु क्रियाजनकमेवेतिभावः। वैषम्यांतरमाह। निर्व्या
पारेति। करणंतुव्यापारवदेवेतिभावः। एवंचकरणत्वशक्तेर्भिन्नैव हेतुत्व शक्तिरत्र तृतीयार्थ इतितात्पर्यं। स्फुटप्रति
प त्तयेकरणाद्वैलक्षण्यमाह। करणत्वं त्विति। हेतु हेतुवद्भावएव तृतीयार्थः दंडेव्यापारसत्वेपि क्रियाजनकत्वा(
भावान्नकरणत्वं गुणेपि क्रियाजनकत्वेपि निर्व्यापारत्वान्नतत्वं। फलमपीहेति। इहएतत्सूत्रोदाहरणे। क्वचित्फलमपि
हेतुत्वेनविवक्षितइत्यर्थः। तस्यापिस्वज्ञानद्वाराजनकत्वात् एतच्च प्रत्ययइत्यादिसूत्रेषु कैयटेस्पष्टं। नन्वलंश्रमेणेत्या
कर्थ ७ दौ क्रियावाचकपदाभावात्। क्रियाया अप्रतीत्या करणत्वमत आह। गम्यमानापीति। श्रमेणेत्यादिपदजन्यबोधविषया न्प ७
पीत्यर्थः। नत्वध्याहार्यमाणतद्वाचकपदजन्यबोधविषयैवेतिभावः। अलंशब्दोनिषेधार्थस्तदाह। साध्यंनास्तीति। नतु
साध्यमित्यर्थज्ञानेपितस्य श्रमेणेति नामार्थत्वेनतत्क्रियात्वमत आह। इहेति। स्ववाच्यक्रियांप्रति स्वस्य करणत्वमि
त्यर्थः। स्पष्टंचेदमिग्पणइतिसूत्रे प्रविशपिंडीमितिवाक्यार्थवाक्यैकदेशप्रयोगइत्यादिना भाष्ये। इतिमंजूषांविस्तरः
अशिष्टेति। अशिष्टानांसंकीर्णाचाराणांयोव्यवहारः। क्रियातद्बोधकप्रयोगप्रत्यासत्यायत्संबंधेनव्यवहारस्य
संकीर्णाचारत्वंतद्वाचकाच्चतुर्थ्यपवादतृतीयेत्यर्थः। दास्येति। दासींसंप्रदानकं रतिफलकंदानमितिबोधः। इतितृ
तीया। दानस्येति। दाधात्वर्थस्येत्यर्थः। एतस्यफलमपिक्रियाजन्यम्। कर्मणेति। संबंद्धुमिति शेषः। अभिप्रैतीत्यादि इच्छति।

निकायेषश्यन्त दर्थकत्वेनप्रसिद्धः एवंसत्यपवादोयं। यदीयइति। यदीयशुभाशुभसंबंधीत्यर्थः रा
स॰शा॰शे॰मृ धीक्षा: प्रश्नविषयपर्यालोचनमर्थः। कर्मणः प्रश्नविषयस्य धात्वर्थे नोपसंग्रहादकर्मकावेतौ। अतएवप्रप
१३२ न एधोऽकर्मकावेवेत्युक्तेः। कृष्णसंप्रदानकंशुभाशुभपर्यालोचनमर्थः। प्रत्याङ्भ्यां। व्याख्यानात्प्रत्ये
कंभिन्नत्वमित्याशयेनोदाहरति। गांप्रतिशृणोतीति। अनयोः प्रवर्तना पूर्वकोभ्युपगमोर्थः। तत्र विप्र
स्यकर्तृप्रयोजकत्वेनहेतुत्वेप्राप्तेवचनं। अनुप्रतीति। भिन्नंपदंलक्षणचंपते। गृणाइतिस्मातानुकरणात्ष
ष्ठी। शंसितुः शंसनविषयत्वर्थानुकूलव्यापारस्तस्तवनंप्रोत्साहनमनयोरर्थः। पूर्वव्यापारस्यत्ति। शंसनस्य
-132 शंसनस्यतर्थः। प्रोत्साहयतीति। आद्यमित्यादिशब्देरितिशेषः। शतायेति। करणस्यैवसंप्रदानत्वेनभान
मत्रशतव्यापारस्यदानरूपत्वेवेतिबोध्यं। तादर्थ्ये। तादर्थ्यमुपकार्योपकारकभावरूपः संबंधः यदातादर्थ्य
स्यसंबंधत्वेनभानंतदाषष्ठी गुरवेइदंगुर्वर्थमित्यत्रभाष्यस्पष्टं। क्लृपीति। सप्तमी। अर्थग्रहणंचात्रसंपत्तिरुत्पत्ति
रूपार्थकधातुयोगउत्पद्यमानेर्थेवर्तमाना चतुर्थीत्यर्थः। हितयोगेच। चात्सुखयोगेपि। क्रियार्थोपपदस्य क्रि
यार्थः फलंयस्यतत्क्रियार्थं तेनस्ववाचकंलक्ष्यते। क्रियाफलकार्थवाचकमुपपदंयस्येत्यर्थः सोर्थश्चप्रत्यासत्त्या
क्रियारूपएव। स्थानिशब्दस्य अप्रयुज्यमानवाची वैयाकरणानांनिकायप्रसिद्धः क्रियार्थक्रियोपपदत्वंचतुमु
नादेरेवेत्याह। क्रियार्थाक्रियेति। फलेभ्योयातीत्यादौफलकर्मकाहरणफलकंयानमितिबोधः। यच्चावाक्यार्थे
वाक्यैकदेशप्रयोगस्थलेप्रविशपिंडीमित्यादौतस्यैवपदस्यसंपूर्णवाक्यार्थेशक्तता तथास्यसमुदायस्याहरणघटि
तोक्तार्थेशक्तिरेतच्छास्त्रबलात् स्थानिनइत्युक्तेस्तत्प्रयोगेनेतिबोध्यं। अयमेवअर्थाध्याहारः। नमस्कुर्मो। राम॰
१३२

न्नदोषः। गोपी स्मरादिति। श्लाघादेः स्तुत्यादिना बोधनमर्थः। स्मरादिति। हेतौ पंचमी। स्तुत्या स्वानुरागं कृष्णं संबोधय
तीत्यर्थः। स्तुतिश्चात्र कृष्णस्यैव। एवं ह्नुत्या स्वानुरागं कृष्णं संबोधयतीत्यर्थः। ह्नुतिः सपत्न्यादिभ्यः कृष्णस्यैव। एवं स्थित्याश
पथेन च कृष्णस्य स्वानुरागं बोधयती त्यर्थः। यद्वा स्तुत्या ह्नुत्या च कृष्णं स्वसखीजनं बोधयति स्थित्याशपथेन च कृष्णं सं
बोधयतीत्यर्थः। ज्ञीप्स्यमान पदं ज्ञापयतिकर्मणः प्रकृत्यर्थकर्मण्यग्रहणादित्यन्यत्र विस्तरः। स्तुत्यादिमात्रार्थत्वे
स्प ५ कृष्णं श्लाघते कृष्णं ह्नुते इत्येव ज्ञीप्स्यमान इति ज्ञापनवचनाज्ज्ञेपः सन्नंतात्कर्मणि शानच्। धारेः। धृङ् अवस्थाने इति
ण्यंतस्य ग्रहणं व्याख्यानात्। भक्तायेति। ध्रियमाणस्वरूपेण वर्तिष्यमानं मोक्षं हरिः प्रयुंक्ते इत्यर्थः। प्रेरणाया भक्तो
त्ते भगवांस्तस्य प्रियेरणजनकत्वेन कारकत्वं बोध्यं। अवश्यदेयत्वेन मोक्षेपि करणत्वं बोध्यं। प्रकर्षविवक्षायां त्विति
फलाश्रयत्वेन विवक्षायामित्यर्थः। परत्वादिति। इदं स्वत्वं विषयतया क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां चरितार्थमिति
भावः। पुष्पसंप्रदानिके ह्येति चतुर्थीसमभिव्याहारे बोधः। कुमार्यै इत्यकांतस्यत्रस्यं तिस्पृहयति चेत्तत्र क्रियासंबंधि
त्वमात्रविवक्षया षष्ठी। अनेनानुभोगाय त्यध्याहृत्य कोतायेति विभक्तिविपरिणामेन वाच्यो त्यय मित्याहुः। स्पृहधा
तुरिच्छामात्रवाची फलावच्छिन्नेच्छावाची चाद्ये संप्रदानत्वमन्त्ये कर्मत्वं ईप्सितत्वं धात्वर्थजन्यफलाश्रयत्वमनतुफ
लस्य धात्वर्थत्वपर्यंतमाग्रहः। कर्मसंज्ञायां तु पुष्पाणीति भाव्यमस्त्वत्रोक्तं। भार्यामीर्ष्यतीति न भार्याप्रतिकोपः किंतु परे
दृश्यमानां तां न सहत इत्येवं एवं चाकिंचनकोपजन्येर्ष्या किंत्वन्यपुरुषदर्शनजन्येति भावः। हरेः क्रोधद्रोहाभ्यामभिव्याविष
यत्वाभावात् क्रियया यमभिप्रैति नेन न सिद्धिः। नहि कुपितः क्रुध्यतीति भाष्यप्रमाणं क्रोपरश्च क्रोध इति कुपस्तदर्थ
त्वाभावेन न तद्योगे इदं कुप्यति कृष्णं चेदित्यसाधैव उपसृष्टयोरितिसूत्रार्थमाह। सोपसर्गयोरिति। वैयाकरणा

अवकाशः स्वस्तिआत्मयास्त्वितितत्वकथने कुशलार्थैराशिषीत्यस्यावकाशः स्वस्तिमिन्नाः कुशलार्थाः स्वस्ति
ल॰श॰शे॰पृ॰ १३३ शब्दोनव्ययमपि। प्रतिशत्स्यामिति धेनुं कुंडं वार्थविशेषतः। स्वस्तिर्भवतु तेनित्यं त्वं चानुत्तमं तथेति भविष्यो
त्तरेप्रयोगात्। मन्यकर्मणीति तिरस्कारइति अनादरो नादराभावमात्रमपितु नञो धर्मादाविवप्रतिपक्षवाचित्वा
त्तिरस्कारइतिभावः। तत्रानादरइतिमन्यकर्मविशेषणं नद्योतकं यत्कर्मेत्यर्थः तेन युष्मच्छ्रुवाच्चतुर्थी न ति
रस्कारस्यव्याख्यानात्पक्षनिरूपितोयमयत्नस्याप्यभावरूपउपमेयेगृह्यते न त्वपकृष्टसादृश्यरूपः तत्प्रती
तिश्चन्—समभिव्याहारएव तृणतुल्यं न मन्ये इत्यर्थः। तृणायमत्वा रघुनंदनो पीतादीनत्रोध्याहारस्तदाह। न
233 त्वांतृणमिति। कर्मण्यत्र चतुर्थ्यर्थः। श्वनेति। ननु यकाव्याख्यानादितिभावः। श्वन्नूपलक्षणं। तेन लिङादावपि भ भाष्ये ८
वतितद्धूनयन्नाह। नानादिकयोगेनेति। नौकाकेति। येषु प्राणिषु नेष्यते तेनावादयो भविष्यंतीति। येष्विति
बहुवचनेन नरस्यदाहरणबलेन चेष्टेवाधिष्ठिनिर्णय इति भावः। गत्यर्थकर्म। कर्मण्यत्रापिचतुर्थ्यर्थः गत्यर्थेति
म॰ दे किं। ओदनंपचति। कर्मणीतिकिं। अश्वेनगच्छति। चेष्टायांकिमिति। धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वात्सूक्ष्मः शारीर
क्रियायाएवग्रहणमित्युत्तरं। पंथानमिति। अध्वशब्दोर्थपरो व्याख्यानादितिभावः। अधिष्ठितइतिशब्दप्रयोग
समकालिकगंतृव्यापारजन्यफलाश्रयइत्यर्थः। अध्वपदेनगंतृप्राप्योर्थउच्यते तेनगंतृयुक्तस्त्रियं स्त्रियं गच्छ
तीत्यादौनस्यार्थश्चेदं भाष्ये। उत्पथादिति। उत्पथं संत्यजेत्यर्थः। इष्यत इति। नत्वाक्रांतइत्यर्थः। उत्पथेनेति गंतु
मशक्त इतिशेषः। इतिचतुर्थी। ध्रुवम्। अपायो विभागजनको व्यापारस्तदनाश्रयमितियावद्विभागश्च न वास्तव
संबंधपूर्वकोवास्तवएव किंतुबुद्धिपरिकल्पितसंबंधपूर्वकोबुद्धिकल्पितोपि। माथुरापा टलिपुत्रकेभ्यआ राम॰ १३३

न्द्रसिंहायेति। नमः स्वस्तीत्यनेन तु न सिद्धिः। उपपदविभक्तेरितिन्यायेन द्वितीयापत्तेः पिंडीमित्यादावप्रयुज्यमानभ
क्षणक्रियाकर्मणि चतुर्थीवारणाय क्रियार्थोपपदस्येति। तुमर्थात्। तुमशब्देन तदर्थो लक्ष्यते सोर्थो यस्य समर्थ इति सूत्रे
णेति भाववचप्रत्ययावच्छिन्ने ते न क्रियार्थ क्रियायामुपपदे भविष्यति स्युरिति तदर्थः। यागायेति। यागफलकं यानमित्य तुमर्थाक्रियां
र्थः। उपपदविभक्तेरिति। वाचनिकमेवेदं भाष्ये पठितमिति केचित्। क्रियाकारकयोः संबंधोंतरंगः। उपपदार्थेन भा तत्क्रियाक
वमूलकः संबंध इति तन्निमित्ताविभक्तिर्बहिरंगेत्यंतरांतरंगेति सूत्रे कैयटः। अत्राहुः एवं सति नमस्यति देवानि रक ४
त्यादे नमः पदार्थक्रियाकारकभावेनैव अन्वयेऽपरत्वाच्चतुर्थी माशंक्यानेन वारणस्य भाष्योक्तस्यासंगतिः एते
न प्रधानत्वात् क्रियायास्तत्संबंधनिमित्तकत्वेन बलवत्त्वमित्यपि परास्तं। कारकविभक्तित्वं च क्रियाजनकत्वसमा
नाधिकरणकर्त्रादिषट्कान्यतमार्थत्वम् अन्याभिहितानुक्तकर्त्राद्यन्यतमार्थत्वे प्रथमाया अपि। अभिहिते प्रथमेति
वार्त्तिकस्वारस्यादतः प्रथमापि कारकविभक्तिरिति बोध्यं। द्वाविमावित्यादौ द्वित्वादिविवक्षेव पचतीत्यादावुभाभ्यामेक
स्यैव कर्तृत्वस्य बोध इति न तद्बाधात्(?)। नमस्करोति देवानिति। उक्तयुक्तिरेवायः(?) स्वनिष्ठापकृष्टत्वबोधस्तदनु
कूलव्यापारस्य नमस्कारफलस्य तादृशबोधस्याश्रयत्वाद्देवानां कर्मत्वं तत्परशब्देन प्रयोक्ता नमः शब्दस्य साक्षा
दभातिसूर्यादिषु वा पाठे न गणित्वात् सत्वं। एकस्या एवोपपदविभक्तित्वे कारकविभक्तित्वे चायं त्याग इति नयुक्तं तु ४
नमस्यति देवानित्यत्रैतत्परिभाषोपन्यासपरभाष्यविरोधात् सहयुक्ते इत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च। अलमिती
ति। अलमित्यनेन पर्याप्त्यर्थानां ग्रहणं व्याख्यानादित्यर्थः। तज्ज्ञापकमप्याह। तस्मै प्रेति। षष्ठ्या अपि साधुत्व
बीजं। सरण्यामिति। आशीर्विवक्षायामिति। आशीर्विवक्षायामित्यर्थः ^ कुशलं मंगलं वा स्वस्तियोगे चतुर्थ्याः।

बथल वि १   संस्मर्थः १

श्रयत्वात्कर्तृत्वंपरस्परपदोपात्तयोरेवविभागाश्रयत्वादपादानत्वमेवपदोपात्ततदन्यलक्षणप्रयोगानुसारित्वाद्वि
वक्षायाः विभागएवैकंपश्यतोगमनंपसरणं। आत्मानमात्मनेत्यादावंतःकरणाद्युपाधिकृतभेदवत्स्वरूपोपा
धिकृतभेदाग्रहणेपिमनाभावात्। शब्दाल्लिंगितार्थाभानस्यैवसत्वाच्चेत्यन्यत्रविस्तरः। पत्त्वपसरतइति। सृधातुना
गतिद्वयस्याप्युपादानादेकनिष्ठगतिंप्रतीतरस्यापादानमविरुद्धमिति। तन्न। वस्तुतन्निष्ठापायेपिभेदोपिसृधा
तुनानिवृत्तमेदस्यैवापायस्योपादानादुभयोरपितत्क्रियाश्रयत्वेनपरत्वात्कर्तृत्वापत्तेः। अतएवैकशेषसूत्रेभाष्ये
उक्तंनवैतिङंतान्येकशेषारंभंप्रयोजयंतिक्रियायाएकत्वादितिधनुषाविध्यतीत्यत्रनिःसरच्छरजन्यवेधार्थत्वाद्वा
धेरपादानत्वकरणत्वोभयप्राप्तौपरत्वात्करणत्वंबोध्यं। ग्रामा रयातीति। आयतेर्विभागएवैकोत्तरदेशसंयो
गानुकूलव्यापारोर्थः। वृक्षंत्यजतीत्यादौव्यापा रश्याधिकरणविभागस्यैवधात्वर्थत्वेनकर्मसंज्ञयापादान
त्वस्यबाधः स्पंदस्तुनविभागोर्थइति वृक्षेस्पंदतइत्येव। चलतेश्चासनाच्चलितइतिप्रयोगादत्रैवविभागार्थत्वं
सा धीद्धीयत इत्यत्रसार्थस्यधात्वर्थप्रधानव्यापाराश्रयत्वेप्यपादानेचाहीयरुहोरितिज्ञापकात्कर्मप्रत्ययांतर
हीधातुप्रयोगेपादानत्वं। कर्मसंज्ञायांत्वकर्तृत्यपदंस्वतंत्रोपलक्षणमितिकर्मणिलकारः सार्थेनत्यजतेत्यवदत्
इत्यर्थः धावतइति॥ क्रियाविशेषस्याप्यवस्यप्रकृतधातूपात्तगत्यानावेशात् धावनस्याविवक्षितत्वाद्ध्रुवत्वंबा
ध्यं। जुगुप्सतादि। जुगुप्सादीनांयद्विषयकत्वेनयाद्विवक्षातदपादानं। तस्यैवविषयस्यक्रियाजनकत्वरूपकार
कत्वेनाविवक्षायांसंबंधित्वेनविवक्षायांपापस्यजुगुप्सितइतिषष्ठीभवत्येवसत्यभिधाने। एवमुत्तरसूत्रेष्वपिबोध्यं
एषांधातूनांस्वार्थएवैक बोद्धविश्लेषजनकनिवर्तनलक्षणायास्त्वेवसिद्धेर्वार्तिकमुत्तरसूत्राणिचप्रपं

ऽपततराइत्यादौबुद्धि परिकल्पितापायाश्रयेणैव भाष्ये पंचमीसाध नात्। कर्तृवारणाय ध्रुवमिति। अन्यथाक
र्तृसंज्ञाया अयमपवादः स्यात्। अपायविषयत्वोक्तेन रूपक्रियाजनकं तदपादानमित्यर्थसंभवात्। कर्तृसं
ज्ञातु पंचम्या द्वियोगे चरितार्थेहि रिपाह। अपायेयदुदासीनं चलं वा यदि वाचलं। ध्रुवमेवातदावेशादिति तस्य
ध्रुवं चेदं कैयटादौ। भाष्यानुसारिणस्तु। एवं हि त्वश्वाद श्वात्पतितो धावतः पतित इत्यादौ ध्रुवत्वाभावादपादानत्वं न
स्यादित्याशंक्य ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वमत्र यतस्ततोऽप्यविवक्षा भवतीति समाहितं भाष्ये तदसंगतं स्यात्। तदुक्ता ध्रु
वत्वस्य पतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वस्य त्रासत्वेन सतो ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वस्यासंगतेः सिद्धांतेपि त्वदुक्ते ध्रुवपदा
र्थ कथनमेवोचितमिति तदसंगतिम्। लोकसिद्धातिरिक्तार्थे ध्रुवपदस्य शक्तिकल्पने गौरवं च। अतदावेशादित्य
स्य हरिकारिकायां तदावेशाविवक्षणादित्यर्थः। तस्मादपायेगतिविशेषस्तिष्यद्ध्रुवमवधिभावोपगमाश्रयत्वस
ति तदतिरिक्तस्यावधित्वोपयोगिव्यापारस्यानाश्रयत्वं तदपादानमिति सूत्रार्थः। त्रासादेरवधित्वोपयोगित्वाश्रयणे
न शंकावकाशः। तात्पर्यमित्यादौ तस्यासत्वान्न तदुपयोगित्वं तस्य। प्रकृते विद्यमानस्यापि तस्याविवक्षितत्वान्न तदुपयो
गित्वं तस्येत्युत्तरम्। ध्रुवमपाये इति तु वृक्षस्य पर्णं पततीत्यादौ वस्तुतस्तु स्वपर्णद्वारा पातजनकत्वात्तस्यापादानत्ववार
णाय एवं चापाय इति कारके इत्यस्य क्रियाभावोपगमातिरिक्तव्यापाराभावबोधनायेत्याहुः। अपादानत्वं शक्तिश्च
प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वसमानाधिकरणेति। अपानसमभिव्याहारे विभागोपि धात्वर्थ इति बोध्यं। एवं च व
क्षात्पततीत्यादौ तत्पादानकविभागपूर्वकः संयोगः पर्णवृत्तिरिति बोधः। वृक्षाद्भूमिं पततीत्यादौ वृक्षापादानक
विभागपूर्वकः संयोगानुकूलो व्यापार इति बोधः। परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यादौ मेषपदोपात्तयोरेव क्रिया

ल॰श॰शे॰प्र॰ १३५ पादानकारणं ब्रह्म च मायाशबलं जगदुपादानकारणं वृत्तौ हेतुपदमप्युपादानकारणपरमेवेति बोध्यं ।विभा
वत्येव सिद्धे इदमपादानत्वेन बोधार्थं तत्र हि गुणो ।क्रियाभि तिप्रायिकं बाहुलकं प्रकृतेस्तदनुष्ठ्वेरिति वार्त्तिकप्र
योगात् ।भुवः प्र। प्रभवनं प्रथमप्रकाशः प्रग्रहणात्तदधिकरणमपादानमित्यर्थः ।प्रभवो जलस्यमूलेस्याज्जन्म
हेतौ पराक्रमे ।ज्ञानस्य चादिसंस्थान इति विश्वः प्रकाशत इत्यस्य योगे तु न ।प्रथमप्रकाशार्थत्वाभावान्नदाह।
तत्र प्रकाशत इत्यर्थः ।ल्यब्लोप ।ल्यबंतशब्दाज्ज्ञानेत्यर्थः ।कर्मणीति ।प्रत्यासत्त्या ल्यबंतधात्वर्थस्येति भावः॥
प्रसादादित्येति ।फलेभ्यो यातीत्यत्रैव बाधप्रक्रिया ।श्वाजग्ध्वे विषमविलोचनस्य वक्त्र इत्यत्र कर्मणः ।शेषत्वविव
क्षया षष्ठी वस इत्यस्य प्राप्येति शेषः ।गम्यमानापीति ।विशिष्यतद्वाचकशब्दानुपा त्तापीत्यर्थः ।कस्मात्त्वमि
१३५ त्यादौ फलेभ्यो यातीत्यत्रैव बाधप्रक्रिया ।अन्येत्यर्थेति ।तदर्थश्च भेदवान् ।अत एव घटाद्भिन्न इत्यादि सिद्धिः ।पर
तु ।ध्रुवमिति सूत्रे पापशब्देन भेदस्यापि ग्रहणं ।पंचमी विभक्ते इत्यत्र विभागार्थकविभक्तपदेन भेदस्य व्याख्याना
त् ।भित्तिरविदारणे इत्यत्र भेदज्ञानविषयमपि विदारणम् ।एकत्वेन गृहीतस्य तथाबोधे बुद्धिविदारणस्य तत्रा
पि सत्वात् ।अत एव घटाद्भेद इति सिद्धं तद्योगेऽप्यपादानत्वात् ।तस्यैव संबंधत्वेन विवक्षायां घटीयो भेद इत्य
पि ।अन्यशब्दार्थस्याक्रियात्वात्तद्योगे एतद्विधानं ।अत एव घटः पटो नेत्यादौ न पंचमी नञो भेदवदर्थकत्वेपि
क३ अक्रियात्वात् घटादे इत्यादित्व साध्वेव ।अत एव तद्ग्रहणं चरितार्थं अत एव भाष्ये पंग्रहणं नोक्तमित्याहुः ।आ
राद्दूरसमीपयोः ।एतद्योगे दूरांतिकार्थैरिति प्राप्ते ।नन्वयं देशवाची न दिक्शब्दोत आह दिशि दृष्ट इति शब्दग्र
हणादिति भावः ।ते च रूढ्या दिग्विशेषवाचकाः पूर्वादय एव गृह्यंते नैन्द्रीकुकुवादयो व्याख्यानात् ।अवमव राम॰ १३५

शिव १

रक्षेयानीतिभाष्येस्पष्टं ।भवंभीत्रार्थानांत्रास्तदाह ।भ पार्थनामिति ।हेतुतृतीयापवादोयं ।अरण्ये इति ।भयार्था
नांयोगेकारकमपादानमित्यर्थे विशेषात्सर्वसंज्ञापवादोयंस्यादितिभावः ।पराजेः ।असोढोग्लानिविषयः ।
एवंचपराजेस्सकर्मकत्वोदाहरणंतदाह ग्लापतीत्यर्थः ।अभिभवतीति ।तिरस्कारानुकूलोव्यापारोधात्वर्थ
इतिभावः ।प्रवृत्तिविघातइतिभक्षणसंयोगादिजनकव्यापाराभावानुकूलोव्यापारोधात्वर्थः ।ईप्सितइतिवार
णार्थधात्वर्थफलाश्रयइत्यर्थः ।उदाहरणेचतद्धात्वर्थव्यापारजन्यसंयोगादिरूपफलाश्रयत्वाद्यवानाम
पादानं ईप्सितइत्यनेनप्रधानाप्रधानान्यतरव्यापाराश्रयमात्रस्याक्षेपः कर्मलक्षणेतुतमग्रहणात्प्रकृतधात्वर्थप्र
धानभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयस्यग्रहणमितिभावः ।अंतर्धौ ।अंतर्धिस्यकर्तृकस्वकर्मदर्शना
भावानुकूलोव्यवहितदेशस्थितिरूपस्तद्घटकंयत्कर्तृकदर्शनाभावमिच्छतितदपादानमित्यर्थः तत्फलितमाह
।व्यवधानेय इतीति ।येनेत्यत्रकर्तृक मिणोरितिषष्ठीनसोत्रत्वात् ।आत्मनइतिप्रत्यासत्तिलभ्यं ।मातुर्निलीयत
इत्यादावाक्षेपलभ्यःकर्ताबोध्यः ।चौरानिति ।चौरकर्मकदर्शनकर्मभावइतिशाब्दो धः ।सचचौरकर्तृकस्वदर्शना
भावापेत्यतिप्रापे इच्छामात्रस्याक्षेपलभ्यत्वेपिस्यादितिभावः ।प्रकृतेनोनद्दिदितिनदोषः ।येनेत्यस्याभावेहिस्वक
र्मकदर्शनाभावंयइच्छतीत्यर्थेकर्तुरेवस्यादतस्तत् ।इच्छतिग्रहणंकिमिति ।अंतर्धौसतियत्कर्तृकदर्शनस्याभा
वस्तदपादानमित्यर्थोस्त्वितिभावः ।सत्यपीति ।अदर्शनेच्छायांतदनुकूलव्यापारकरणेदेवशात्दर्शनेसत्य
पीत्यर्थः ।अन्यथायत्रदर्शनाभावस्तत्रैवस्यादिति नियमेनेतिउपयोगशब्दस्यतत्रैवरूढे ।नियमोब्रह्मचर्यादिः
नटस्येति ।नटजन्यंश्रवणमितिबोधः ।कारकत्वंनियमपूर्वकविद्याव्याख्यात्वाभावान्नेत्युत्तरं ।जनिकर्तुः ।प्रकृतिरुः

ल॰शा॰शे॰पृ॰ १३६ 236

अत एव भवावधिके मरणांते काले भवकालमादाय हरिः सेव्य इति बोधः। एवमन्यत्रापि ह्यमित्यलंविस्तरेण। ज्ञा
पकादिति। पंचम्यंतेन समासविधानाज्ज्ञापकादित्यर्थः। अयंभावः। परस्परसाहचर्यात्तत्रापपरिवर्जनार्थयोःकर्म
प्रवचनीयायेव। तद्योगे पंचम्यपाङ्परिभिरितिवचनात् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयापरिनिमित्तकोलुकवंतस्यैव
ग्रहणाच्च पंचम्येवसिद्धःसमासः। तत्साहचर्यादुक्तपरिभाषयाचांचूत्तरपदेनापितन्निमित्तपंचम्येवसिद्धःस
मासइति मर्थितद्बहिः शब्देन पंचम्यंतेन समासविधानद्वारा तद्योगे पंचम्या अपि ज्ञापनार्थमिति। इदमपपरि
बहिरितिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं पंचमीतिसापीत्यर्थः। तेनकरस्यकरभोबहिरितिसिद्धं। प्रतिनिधिप्रतियस्मादितिपं
चम्यर्थः संबंधः। अस्मादेवनिपातनात्षष्ठ्यर्थेपंचमीप्रतिनिधिप्रतिदानशब्दोकर्मकौ। बल्मुडतो। प्रतिनि
धिप्रतिदानेयत्संबंधिनी ततः कर्मप्रवचनीययुक्तात्पंचमीत्यर्थः। प्रतिनिधिः सदृशः प्रतिदानं दत्ततुल्यमूल्य
स्यवस्तुनः प्रत्यर्पणं। कर्तृवर्जितमिति कर्मसंज्ञारहितमित्यर्थः। ऋणत्वंवस्तुसन्निमित्तंनतुतृतीयावाच्यकोटि
निविष्टं। हेतुभूतमिति। तेनकरणत्वविवक्षायांतृतीयैवेतिभावः। विभाषागुणे। योगविभागादिति। बाहुलकंप्र
कृतेस्तु नुहृष्टेरित्युक्तवार्तिकप्रयोगाद्गुणेस्त्रियामिति। प्रायिकमित्युक्तो। धूमादिति। धूमपदस्यज्ञाने ऽग्निमत्सं
स्वज्ञानविषयत्वाज्ज्ञापकं बोध्यं। समुच्चयार्थमिति स्पष्टंचेदंभाष्ये। एतेनान्यतरस्यामंगीकारइत्यर्थकंपदद्वयमे
तदित्यपास्तं। विकल्पविषयेप्यर्थासंगतेश्च। परंतु। द्वितीयासमुच्चयेन फलंविनावातंविनावर्षमित्यादौक्तेतश
च प्रयोगइव ततोन्यत्रापिदृश्यतइत्यनेन द्वितीयासिद्धेः एतएवभाष्ये द्वितीयासमुच्चयोनोक्तः। पंचम्या अधिकारे
द्वितीयाषष्ठीविषयेप्रतिषेधोवक्तव्यः। दक्षिणेन ग्रामं दक्षिणातोग्राममितिप्रकृतसूत्रस्थभाष्यग्रंथेनयाद्वि राम॰ १३६

वाचीति। तद्धाचिप्रवांदियोगे ऽन्यविवाच्चकान्नेत्यर्थः ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्। अत एव स्मादयं पूर्वो भा
गः काय स्पतिति सिद्धं। अवयवे एवत्वं तद्वयवांतरापेक्षया प्रथमकालोत्पत्तिकत्वेनत्वोध्यम्। अंचूत्तरपदस्येति। दि
क्शब्दसाहचर्याद्यातस्य दिग्वाचकस्यैव ग्रहणं तेनस धध्रुङ्‌ त्याधर्यतं न्नेतिभावः वाधितुमिति। पस्त्वा ग्रामभित्या
दि। षष्ठ्यतसर्थेत्यत्र प्रत्ययग्रहणान्नत्यप्रयोगप्रत्यय एवप्रवृत्तिस्तदं मास्त्विति तत्वमिति भाष्ये स्पष्टं। दक्षि
णाग्रामादिति। दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थे दक्षिणादाजाहिचू दूरे इत्याजाहीष ष्ठ्यतसर्थेत्यस्यापवादः। प्रभृतियोग
इति प्रभृत्यर्थयोग इत्यर्थः। अपादानेपंचमीतिसूत्रे यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पंचमी कार्त्तिक्या आग्रहाय हा० प०
णी [illegible] मास इति वा कार्त्तिकमत्याख्यानापेक्षत्र प्रयोगे व्यंसन्नप्रयुज्यते कार्त्तिक्याः प्रभृत्याग्र हायणीयमास इति
भाष्येण प्रभृतिशब्दाभावेपितदर्थसत्तामात्रेणापंचमीत्यर्थकेन प्रभृत्यर्थेपंचमीति वचनसत्वस्य भगवता बोधि
तत्वादन्यथा प्रभृतिपदाभावे पंचम्यर्थवचनावश्यकत्वे तत्प्रत्याख्यानासंगतिरिति भावः। एवं च तदर्थकारम्भ
शब्दयोगे पंचमी यथा अवीचिमारभ्य मेरुपृष्ठपर्यन्तं भूलोको मेरुपृष्ठादारभ्य ध्रुवपर्यन्तं ग्रहनक्षत्रतारागणचि
त्रितांतरिक्षलोक इति पातंजलभाष्यप्रयोगः प्रभृ ती [illegible] त्यस्य चावधिमादायेत्यर्थः। आरभ्येत्यस्यैव तदर्थक
तापि। अवधौ च पंचम्यंतार्थस्याभेदेनान्वयः तद्विशेषणत्वेपि न द्वितीया प्रभृत्यर्थयोगे पंचमीति भाष्यकृद्बोधि
तवचनात्। आरभ्येत्यस्य ग्रहीतेत्यर्थे नावीचिमारभ्येत्यादौ द्वितीया। वस्तुतो वाधित्वं तस्य समभिव्याहृतपदार्थनि
रूपितं गम्यमानक्रियापेक्षयमित्यपादानत्वादेवात्र पंचमी सिद्धा कार्त्तिक्या विभक्तेरेव कार्त्तिक्यवधिके आग्र
हायणी घटितेमासकार्त्तिकीमादाय गत आग्रहायणीति बोधः। भवात्प्रभृतीत्यारभ्येत्यत्र भवकालाद्विभक्ते

त्रेमानइतिसूत्रे हात्रसहस्यितमित्यादौभाष्येस्पष्टःसंयोगसंबंधावच्छिन्नाधारस्यनतथाविवक्षा।अतएवघटव
उक्तं। दूरांतिकार्थैः। पद द्भूतलमितिप्रयोगसाधकंमतुप्सूत्रे॥ स्मिन्नितिचरितार्थमितितत्रैवभाष्येस्पष्टं।लोहितोष्णीषाऋत्विजःप्रचरंतीत्यादावपिसप्त
पेक्षा दूर ला म्यर्थविहृत्ती हिवेधिषः। राधोदकस्येति। राधः कर्तृकर्मवादकस्योदकस्येत्यर्थः। एधशब्दोदंतः पुंल्लिंगः कार
दिकं ततः ष कइतिसूत्रेभाष्येप्रयुक्तः। एधाः पच्यंतीतिसांतः। क्लीबोपि। हेतोः घोतमइति। हेतावितिवर्त्तितेहेतुहेतुमद्भावे
ष्ठीत्यर्थः। पं नेतरान्वयेइत्यर्थः। तेनान्नंहेतुंपश्यत्यादौन।षष्ठीति।हेतुवाचकादित्यर्थः। निमित्तेत्यादि निमित्तादिप्रयोगेतेभ्य
चमी चेति त स्तत्समानाधिकरणशब्देभ्यश्चेत्यर्थः। किंनिमित्तमितिप्रथमांतंद्वितीयांतंचप्रापग्रहणादिति।एवंचषष्ठीहेतुप्र
स्यास्वसमु योगेसर्वनाम्नस्तृतीयाचेतिसूत्रेप्यर्थइतिबोध्यं।षष्ठ्यतसेति।दिक्शब्दत्वात्पंचम्यांप्राप्तायामिदंततः। पश्चादित्यत्र
च्चयेन तु द्वि तुसावेवविभक्तिकः षष्ठ्यंतात्तसिः षष्ठ्यपीति। स्पष्टंचेदंदत्तेभाष्येतुतुनदृश्यते। विपरीतषष्ठ्यतसर्थेतिसूत्रात्स्व
तीया ७ मेवेनयेत्यस्यपाठइतिलभ्यतइतिएषविनेतिसूत्रेत्ततीययोरपीतिभावः। ज्ञोवि। अत्रसूत्रेऽविदर्थस्येतिच्छेदः
व्याख्यानात्।सर्पिषोज्ञानमिति।ज्ञानातेः प्रवृत्तिरर्थः सर्पिः संबंधिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः। अधीग्। अधीगर्थः
स्मृतिः। कर्मणिकिं।मातुर्गुणस्मरणं। करणशेषत्वेनषष्ठीभावसमासोभवत्येव। अतएवात्रसूत्रेभाष्येशेषइ
तिवर्त्ततेइत्युक्तं।प्रतिपदविधानाषष्ठीनसमस्यतेइत्येतेः षष्ठीसमासनिषेधात् १ राधोदकस्येति।एधइतिएधक
२क परंदं शब्दउदकवाची।रुजार्थानां।रोगार्थानांधातूनामित्यर्थव्याख्यानात्।धातोर्भाववचनत्वाव्यभिचारेण
सामर्थ्याद्वचनइतिकर्त्तरिल्युट्।भावशब्देनसिद्धरूपोर्थउच्यते।ल्युट्प्रकृत्यर्थोविवक्षितस्तदाह।भावकर्मणा
१भि मितिरोगकर्तृकेति।रोगात्रज्वरयादिः।भावकर्तृकाणांकिं।श्लेष्मणश्चौररुजोश्लेष्मात्रनभावः नाधनमिति राम॰

तीयेतिसङ्ग्रंथस्य स्पष्टतमर्थस्य तः प्रागितिचस्त्वितमन्यथासौ त्रक्रमत्यागेन्याय विपरीतएवं निपातकरणं च विज्ञानाय
न्तिरतरएवकरणे चेनिसङ्गो द्वितीयासमुच्चयो नेत्याह । करणे च स्तो । करणेतृतीयाया: सिद्धत्वेन पक्षेपंचम्यर्थमिदं
चकारस्तृतीयान्यतरस्यामित्यनुकर्षणार्थः । षष्ठीगायो वृजितिवत् । अद्रव्येति । द्रव्यभिन्नवचनेभ्य इत्यर्थः ।
द्रव्यपदेनात्र सर्वनामपरामर्शयोग्यं पल्लिंग निरूपितविशेष्यं वा । स्तोकशब्दस्य द्रव्ये वेशा द्रव्ये स्तोकव्यवहारस्तद्धर्म
परः स च धर्मस्त्यादि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेव शुक्लादिवच्चैतेधर्मवच नाम्नापि । करणत्वेच परंपरया इदृशार्थस्य
वचसा धुत्वस्त्वत्वलादितिस्पष्टमत्सुवृत्तरपद इत्यत्र कैयटः । करणे किं । स्तोकंपचति असत्वभूतफलसमानाधिकर
णविशेषणत्वादत्र स्तोकशब्दस्यासत्ववचनत्वमितिदिक् । दूरांति अत्र दूरांतिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामित्यतः
समुच्चयार्थ कान्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्यैवार्थाधिकारात्पंचम्याः सिद्धौ चकारो व्यवहितत्तृतीयासमुच्चयार्थं व्या
ख्यानादित्याह । चादिमादि । प्रातिपदिकार्थमात्रे इति व्याख्यानादिति भाव: । इति पंचमी । षष्ठीशेषे । शेषउक्ता
न्य: स च तत्तद्रूपेण स्वत्वादि: संबंधत्वेन रूपेण च । कारकविभक्तीनां क्रियाजनकत्वसमानाधिकरणकर्तृत्वा
दिशक्तिरूपेण बोधकत्वं तत्रापि तन्मूलके संबंधे विवक्षिते षष्ठी तदाह । कारकेति । स्वस्वामिभावादिरिति । स्व
३२ त्वस्वामित्वसमूह: संबंध इत्यर्थो विस्तरः । एवं सर्वत्र बोध्यं । षष्ठ्यर्थस्य संसर्ग विधेयेव भानेकारकविभक्ति
भ्योपि क्रियाकारकभावस्य संसर्ग विधया भानमित्युक्तं । संबंधमात्र विवक्षायामिति । संबंधत्वेन भाने तात्पर्यं: य
द्वा क्रियाकारकभावमूलकसंबंधस्यैव विवक्षायां न तु तद्विवक्षायामित्यर्थः । कर्तुरीप्सिततमत्वविवक्षाकस्य च व

पृष्ठे शेषषष्ठीति सूत्रोक्तं कर्मादीनामविवक्षा शेष इति सिद्धांतिनास्मादितं नैतावता कृत्वोर्थप्रयोगे तत्संबंधो लभ्य-
ल.श.शे.पू. ते। किंच एतद्भाष्यबलात् दिव इति सूत्रेपि शेषपदसंबंध आवश्यकः। अन्यथा वार्तिकरीत्या शतस्य दीव्यते
१३८ इति भाष्यस्य प्रयोगस्यासिद्धिः। अत एव वार्तिकव्याख्यायामधीगर्थदयेशः प्रेष्यब्रूपर्यंताः कर्मण्युपपदे नो-
च्यंत इति कैयटः। एवं च शेष इत्यनुवृत्त्या वार्तिकप्रत्याख्यानपरे तत्सूत्रद्वयप्रत्याख्याने एव भाष्यतात्पर्यं द्वितीया
238 ब्राह्मणे इति सूत्रस्य भाष्यं तु वार्तिकरीत्येत्याहुः। किंच यदा कर्माविवक्षितं भव तितदा षष्ठी न भवति स्मरति मात-
रमिति भाष्ये उक्तं तद्दीत्यादौ तु यदा कर्माद्यविवक्षितं भवतीति वदेत्। एवं च ज्ञोविदर्थस्येत्यत्रापि तत्संबंध एव।
एवं च तद्योगे न कदापि तृतीया शतं दीव्यतीत्यादि च सिद्ध्यति। अधीगर्थेत्यादौ च मंडूकानुवृत्तिरिति सुधियो वि-
भावयंतु। कर्तृकर्मणोः। अत्र शेष इति न संबध्यते। सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः। कृद्योगा षष्ठी समस्यत इति वार्तिकेन त-
त्रसमासस्येष्टत्वात्। कृतीरिति। भावोक्तिर्न कृत्स्नः कर्ता जगत इति कर्मेदं कर्तृसाहचर्यात् कर्मापि धात्वर्थे भेदे-
न्व ६ नान्वेष्यवगम्यते तेन स्तोकंपाक इत्यादौ न क्रियाविशेषणात् षष्ठी। किंच क्रियाविशेषणेन स्तोकंपाचक इत्येन समा-
नाधिकरणसमासो नापि सुप्सुपेत्यादिः सुबंतार्थे विशेष णान्वयेनासामर्थ्यात् तु द्वितीयाश्रितेत्यादेः सुसा-
मर्थ्यादेव यव्यवहारके सामर्थ्यप्रवृत्तिः। द्वितीयाप्रकरणोक्तं॥ परं तु मतरीत्यावासामर्थ्यं। अत एव पूजनात् पू-
रा३ जितमिति सूत्रे दात्त णंयथा भवति तथाध्यापक इत्यर्थकस्य दासरणाध्यापक इत्यस्य सिद्ध्यर्थे मलोपवचनमार-
ब्धं भाष्ये अन्यथा समासेन सिद्धेन तद्वैयर्थ्यं स्यात्। एतदेव भाष्यं ततः षष्ठ्यभावेपि मानमन्यथा षष्ठीसमासस्य तृज-
काभ्यां कर्तरीत्यादिनिषेधे रुक्तसामर्थ्येपि प्रवृत्त्यात् तत्समासेनैव सिद्धे मलोपवचनं व्यर्थमेव स्यादिति बोध्यं॥ राम॰
१३८

सर्पिर्मे भूयादित्याशास्यन इत्यर्थः। आसिषि। जसुमोक्षणे इति दैवादिकस्य न ग्रहणं जासीतिनिर्देशात्। हिंसा
याम् इति सूत्रे च निप्रोपसृष्टो नाधि प्रहरणार्थः परत्वेपि सौत्रत्वाद्भुते रतिरगत्वं। चुरादिरिति। घटादेस्तु न ग्र
हणं दीर्घनिर्देशात्। घटादेः क्रथ्येरितिसूत्रे निपातना ह्रस्वत्वमिति वृत्तिः। परे तु। एतत्सूत्रप्रामाण्यान्नटसाह ५४
चर्याच्च ह्रस्वमपि। चुरादिर्वो ध्यस्तस्याकृतिगणत्वात् निपातनस्य शेषषष्ठीसंनियोगशिष्टत्वे कर्मत्वविवक्षायां
चोरस्य क्राथनम् इत्यस्यानापत्तिः सामान्येन निपातने चेणिणमुल्विषये क्राथं क्राथम् इत्यादेः क्रथयतीत्यादे
श्चानापत्तिरित्याहुः। समर्थयोरिति। समपर्यायसशब्देन समासः शकंध्वादित्वात्पररूपं वा। ब्राह्मणयरानभि
ति। आपप्रत्ययो वैकल्पिकत्वान्न कृत उदाहरणेऽस्तु तावेवेति। नियमादपि न। द्विषन्। कर्मणि षष्ठी स्यादिति
शेष इतीत्यत्र न संबध्यते व्याख्यानात्। अत एव द्वितीयान्ताभ्यासमणा इतिसूत्रे ग्रामस्य तदर्हः सभायां दीव्यन्तीत्य
त्र नित्यषष्ठी प्राप्तौ द्वितीयार्थम् इति भाष्य उक्तं। तद्ध्वनयन्निदं तमुदाहरति। शतस्य दीव्यतीति। यद्यपि पूर्व
सूत्रे दिवं पठित्वा तदर्थस्येत्यत्र कुशकोतत्तथापि योगविभाग उत्तरार्थः शेष इत्यस्यासंबंधार्थश्च। विभाषो
प। अत्रापि शेष इति न संबध्यते तदर्थस्येति च वर्तते। तदाह। एवं योगेति। अत एव यं प्राप्त विभाषेति न वर्तते
सूत्रे भाष्यस्यस्पष्टं। कृत्वोर्थप्रशेषे किम् इति। द्विस्तस्य पर्येत्यादिना विकृदर्धधिकरणकारकत्वषष्ठीविधा
नयुक्तम् इति प्रश्नः। द्विरह्नीति। एतस्मादुपामाण्यान्मण्डूकप्लुतिः। स्त्रीकार्ये पुत्रस्य धागर्य तिसूत्रे कर्मादी
नामविवक्षा शेष इति भाष्ये बहुवचनेनात्रापि शेषपदसंबंधबोधनाच्च। वस्तुतस्तु कर्मण्युपयषष्ठीविषये स्त्रो
पात्तसकर्मकाणामकर्मकवद्भावम् इति निर्देशकमत्याख्यानायशेष इति वर्तते भाष्यकृतोक्तिपरेण शेषग्रकाडते

विषयक्रियाकर्तृकर्मणो ग्रहणं। नचात्र तथा तंडुलानां पाचकतरइत्यादौ च पाचकादेः पृथक् प्रयोगेण तच्छक्तिग्रहस्यापि सत्वेन कदंतशक्तिग्रहप्रयो
ज्योपस्थिति
व्यितिर्विषयत्वं क्रियाया अस्त्येवेति भवत्येव षष्ठी। अत एव तद्धितेमाभूदिति वोक्तं ननु तद्धिताधिक्ये इति भाष्ये पितृ
ल॰श॰शे॰२ १३६ द्धितस्यैव कर्तृकर्मणोस्तु त्रमास्तु कृतो येकर्तृकर्मणी तत्रैव यथा स्यादित्येवोक्तं कृत इति वेति। अत्र कर्मविशेषस्य २
तत्तद्रूपेण प्राग्विवक्षया कर्मकत्वाद्भवेत्के पूर्वादिनिरिति तद्धितस्तदनंतरं तु विशेषरूपेण कर्मयोगो भवत्येव त
त्रोक्तरीत्या षष्ठ्यभावः न विहितत्वाद्धितीया। एवं रीत्या साधुत्वे ऽत्र तं भाष्यमेव मानं क्तेः पूर्वं कर्मान्वयाभावस्यापे
क्षत्वाद्ध त्रिन्नित्यादितेन शंकं रावमधीति व्याकरणे इत्यादावपि बोध्यं। तदुक्तं भाष्ये। यदा वाकं न तदा प्रत्ययः य
239 दा प्रत्ययः सामान्येन तदा ह्नि रिति तदा प्रत्ययः न तदा भावे प्रत्ययं धातोः सकर्मकत्वाद्यदा प्रत्ययभावे इति शेषः
तदा ह्नि रेव सा च ह्नि र्न कदापि कर्मकांतेनेत्याह। सामान्येनेति। कर्मविशेषस्य तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षा
विशिष्टे यार्थस्तदर्थकधातुप्रकृतिकक्तांतेनेत्यर्थः। इयमेव कर्मणो विवक्षा नाम नेनताद्दशक्तांतस्य वाक्येन प्र
योगइतिस्पष्टमेवोक्तं। प्रयोगानुरोधिनी विवक्षेति तद्भावः। नचाविवक्षित कर्मतया भावे क्तसाधन यत्नो व्यर्थः।
नपुंसके भावे इत्यनेन सकर्मकेभ्योपि सिद्धेरिति वाच्यं। तस्याप्यकर्मकेभ्य एवेष्टेः। अत्र चेदमेव भाष्यं मानं दृष्टं दुः
खस्यमा इत्यो घायेरामोदमुत्तमं लिंपेरिव तनोवति श्वेतयः स्याज्ज्वलोनक इति भट्टिः। पद्यं माहइत्यो दुःखस्य
द्धि तत्तमभामोदं पुष्पादीनां गृहीत्वा माद्दशां दत्तस्य दुःखस्य पोषकं मद्दिशां शरीरं लिंपद्धिरिव वातैः कोमाद्दक्
विरहाग्निमामश्वेत्तयज्ज्वलः ज्वलनिवनस्यात इति तदर्थः दाधातोः पोषणार्थाधाज श्वदत्यातिदधात्ये।
रितिशणे लिंपेः शः ज्वले रणीइतिजयमंगलाश्लोकव्याख्याप्येतज्जातीयेव तत्रेतिदिक्। तत्र धायेरामोद राम॰ १३६

न च भिन्नपदत्वेऽपि तथाप्रयोगसाधुत्वार्थमलोपवचनमिति वाच्यं । तथा सति वामलोपश्च वक्तव्य इति वदेत् । अ-
त एव कैयटेन क्रियाविशेषणं दारुणमध्ययनस्तत्र वैयधिकरण्यात्समासाभावान्मलोपो विधीयत इत्युक्तं सप्तपेता-
दिसमासे न सार्वत्रिक इति तदाशय इत्यलम् । कृति किमिति । कर्तृकर्मणोः क्रियासंनिधायप्रतीतवाची चेद्या-
तुरेव । कारकान्वययोग्यता कृत्स्वरूपेणासाध्यत्वेन धातुभिरेव तदुपस्थितेः शास्याम्बाधिक इत्यादौ तद्धि-
तान्तेन रूपेणोपस्थितेरि तिन तत्र [illegible] कारकान्वय एतद्भाष्यप्रामाण्यात् । अत
एव हि कृद्योगे कर्मादिसंज्ञा । एतेन देवदत्तेन शासोऽम्बइत्यो षष्ठी भिन्नत्यर्थे कुट्टरणमित्यपास्तं अधि-
कारवारीद्रौणेनेत्यत्र हेतौ तृतीया क्रियायोगाभावात्कर्तुः कर्तृत्वाभाव जनकत्वरूपहेतुत्वसत्त्वात् धातोश्च
दयेप्रत्ययात्तिङः कृतश्च तत्र तिङ्योगेन लोकेति निषेधात्कृद्योगएव भविष्यतीति किं तेन न लोकेतिसूत्रे
कृदव्ययस्यैव ग्रहणं त्वमप्यार्थ्य स्पष्ये कर्तृकर्मणीति व्याख्यानेन सिद्धं उभयप्राप्ताविति वहुव्रीहिस्तु एकाचो
हृत्यादिविधानपदा र्थेश्याशाब्दत्वेपि व्याख्यानाद्भविष्यति । न च भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानामिता दोग्धा
भूतेतिश्रिहत्यर्थे कर्तारिषष्ठ्यर्थं करोतीति कृद्विति कर्तृपरं न दोषिति वाच्यम् । तृतीयावत्तत्र षष्ठ्या अपि विने-
यत्वं सिद्धेरिति भ्रमः । तद्धितेद्धि । तद्धितान्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोजनोपस्थितिविषयक्रियायाः कर्तृरि कर्मणि ।
च मा भूदित्यर्थः । उदाहरणे सकर्मकप्रकृतिकभावक्तान्तस्य दृशवृत्तिमात्रविषयत्तायाभाषसंभवत्वेन न तस-
केवलस्य काष्ठप्रयोगेण तद्धितान्तसमुदायशक्त्यैव क्रियोपस्थापकत्वात् । कृद्ग्रहणात्कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोजनोप

ल०श०शे०प० २५० स्याप्यकर्मकेप्येवेष्टेः। अविवक्षितकर्मतया कर्मत्वेनोक्तस्तु कृत एवेत्यादेरुक्तविषयत्वे सूक्तं। एवंचहरेः स्मृतमि
त्यादौ परत्वेनक्तोऽधिकरणेचेत्यनेन भावक्तेशेषत्वविवक्षयैव षष्ठी साधनस्यावश्यकत्वेनेदं शेषत्वविवक्षया भाष्ये
प्रत्याख्यातं। वार्तिकेनचानेन कारकषष्ठीनिषेधविषये शेषत्वविवक्षानेति ज्ञाप्यते शेषत्वविवक्षया भाष्योक्तेत
त्प्रत्याख्यानेनाभिधानात्तद्व्यतिरिक्तविषयेनसा। पूरणगुणेति सूत्रे भाष्यध्वनितमि दं तत्र हि सतिकिमुदाहरणं
ब्राह्मणस्यकुर्वन्नेतद्दत्तिकारकषष्ठ्यानिषेधात् शेषषष्ठ्यां तु ब्राह्मणस्यकटमित्यर्थेनसामर्थ्यादिनाघर्थिक
240 मुक्तमितिपरे। अधीयन्निति। इङ् धातोः शतृप्रत्ययेऽङ्गीति शता। द्विषन्निति। द्विषोऽमित्रइति शता। शेष षष्ठी
त्विति। इदंचिंत्यमित्युक्तंपरैः। अकेनोः। अत्रयथासंख्यंनेष्यतेऽकस्याधमर्ण्येऽसंभवादाह। भविष्यत्यकस्येति
वर्षशतस्यपूरकइत्यादौ एतत्कर्म कथाजनकत्वादित्यर्थ कंगांयजतांलप्स्यतेतस्ययाजकइत्यादौचषष्ठीभव
त्येवकर्त्रैमात्रार्थिके ण्वुल्लृटचावितिण्वुलिपरांतरसंबंधेन भविष्यत्प्रतीतावप्यकस्यतत्रारत्तेस्तुमनूएवुलावि
तिण्वुलस्तु भविष्यतीत्यधिकृत्यविधानाद्भविष्यदर्थकएवेतिभावः। ग्रामंगमीति। गमेरिनिसोरणादिकइनिः
सचभविष्यति। भविष्यतिगम्यादयइत्युक्तेः गामीतिपाठे बाहुलकाद्वृद्धिः। शतंदायीति। आवश्यकाधमर्ण्य
योरितिणिनिः। आवश्यकणिनाव्ययंनिषेधः सूत्रेआधमर्ण्यपदंनतत्सूत्रोक्तार्थोपलक्षणात्। अतए
वांशहारीतिनिर्देशः संगच्छते। तत्रह्यावश्यकेणिनिः नचतत्रभविष्यदर्थकत्वेनसिद्धिः भूतवर्त्तमानयोराव
श्यकत्वबोधनस्यवैफल्येनभविष्यतएवततोबोधादितिवा च्यं। वस्तुतोभविष्यतोबोधोपितत्वनाबोधात्
२५ णिनेस्तद्दत्वभावाच्च। अतएवावश्यंकारीकटस्येतिरूपमुदाहृतंसंगच्छते तत्रहिनानेनणिनिः। अवश्य रामः २५०

सत्तमभित्यत्रगृहीत्वेत्यध्या हत्यतघोजेद्विती याबोध्या।उभयोर्मित्यर्थस्मिन्निति तेनैकनिमित्तत्वलाभादोदन
स्यपाकोब्राह्मणानांचप्रादुर्भावइत्यादौविभिन्नक्रियाकर्तृकर्मणोः षष्ठीप्राप्तौनायंनियमइतिभावः।प्र
तिपदेनचोभयोः प्रयोगएवायंनिषेधइतिध्वनितम्।स्त्रीप्रत्यययोरिति।स्त्रियांक्तिन्नित्यधिकारविहितयोरित्य यादि
र्थः।नायंनियमइति।तेनोभयत्रापिषष्ठीभवत्येवेतिभावः।भेदिकेति।धात्वर्थनिर्देशेण्वुल्सन्नंताद्द्वितीयप्रस कारप्र
यः।शेषइति।नियमस्यायंविकल्पइत्येकइत्यतस्तदर्थस्यप्रतिप त्तयेआह।केचिदिति।अकारभिन्नेक
न्मात्रेइत्यर्थः।अनुशासनमिति।अनुशिष्यंते साधुत्वोविविच्यबोध्यंतेयेनेतिकरणे ल्युट्।मतइत्यादौम
तिबुद्धीतिवर्तमानेक्तः।इदमेषामिति।कर्तरिषष्ठीसकर्मकेप्यस्त्वधिकरणेक्तेकर्तृकर्मणोर्द्वयोरपिषष्ठीइद
मेषाम्भुक्तमोदनस्योभयप्राप्ताविति तु मध्येपवादन्यायेनकर्तृकर्मणोरित्यस्यैवनियमइतिबोध्यं।नलोका।ला
देशाइति।लकारसंबंधिनइत्यर्थस्तेनदद्विर्गोइतिसिद्धं।केवलस्यकोपिप्रयोगाभावादेवंव्याख्यातम्।कुर्वन्नि
ति।लन्प्रत्याहारघटकस्तुनायं।लशक्वतद्धितेतिलोपेशतुल्लृदितत्वाभावात्।लिडादेशकत्वादियोगे
लिट्सदृशाकिकिनोर्योगेच निषेधार्थतस्यावश्यकत्वात्।उ इति।उकारेणव्याख्यानात्तदंतविधिर्व्यपदेशिव
द्भावेनोकारस्यापि सनाशंसेति।अलंकृञितिचउइत्यु।घातुकइति।लषपतपदेत्युकञ्वृद्धित्तत्वम्।कमेरि
ति।उकांतस्येतिशेषः।इदंचभाषायामेवभाषायामितिभाष्यात्कैः।निष्ठेति।एतदपवादतयाभाष्येवार्तिकंपठ्य
ते।नपुंसकेभावेक्तस्ययोगेषष्ठ्याउपसंख्यानंछात्रस्यहसितमिति।इदंचप्रतिपदोक्तत्वान्नपुंसकेभावेक्तइतिसू
त्रविहितक्तांतयोगएव।अतएव [illegible] नपुंसकेभावेक्तस्तुनात्रत

न॰श॰शे॰प॰ २४१

मू॰ता॰वच्छे॰ घत्वं १

वृत्तित्वात्स धारत्वं विशिष्टस्वरूपस्य मूलस्थ निलवोधे यत्रावयवे तद्विशिष्टस्वाभावप्रतीतेः कुपिसंयोगेतत्त्ववच्छेद
त्वं फलतीति दिक्। चकारादिति। प्रातिपदिकार्थ इति शेषः। त्रिधेति। तत्र सकलावयवव्याप्तो व्यापकाधारत्वं य
थातिलेषु तैलमिदमेव मुख्यमधिकरणमिति तद्व्येतेन साधकतममित्यत्र भाष्ये स्पष्टं। उपसमीपे श्लेष: संबंधस्तत्कृतमौ
पश्लेषिकं। अत एवैकोयणचीत्यादावौपश्लेषिके आधारे सप्तम्युक्ता संहितायामिति सूत्रे भाष्ये तत्राज्ञादि सामीप्य
मेवेगादीनां यस्मात्सेति क्रांतदीयते तस्य मासश्रौपश्लेषिकमधिकरणमित्युक्तम्। तत्र च दीयत इति सूत्रे भाष्ये तद्भि
न्नाधिकमिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमिदं। कटे आस्त इति तु नौपश्लेषिकोदाहरणं प्रकृतमुक्तभाष्यविरोधात्। कटैकदेश
वच्छेदेन श्लेषे पिश्लेषस्य समीपमुपश्लेषम्। तत्कृतमित्युक्तौपश्लेषिकत्वमित्यभिप्रायेणतदुदाहरणं ततएतत्सर्वं
गौणमधिकरणं गंगायां गाव इत्यादि कंचेति स्वरितेनेत्यादौ भाष्ये स्पष्टं। गौणोप्याधारादिः सप्तम्यादिशब्दस्य
तिद्धे वतिवोध्यं। एतदुद्देरितं सर्वं वैषयिकमधिकरणत्वशक्तिमांस्त्राधिकरणविभक्त्यर्थः। इन्विषयस्येति। इनो विष
यस्येन्प्रकृतेः क्तांतस्य कर्मणीत्यर्थः। तेन कृतपूर्वी कटमित्यत्र न। उदाहरणेन कर्मणीक्तः। अभिहितत्वेन सप्तम्य
नापत्तेः किंतु भाव इष्टादिभ्यश्चेति तत्र हि आङ्गमनमनेनेति वत्तेते। अत्र कर्मशब्देन कालादिव्यतिरिक्तमेव गृह्यते व्या
नात्तेन मासमधीति व्याकरण इत्यत्र नेति कैयटः। साध्वसाधु। शेषषष्ठ्यपवादोयं। साधुनिपुणाभ्यामित्येव सिद्धेन
चार्थमत्र साधुग्रहणं तेन तत्वकथनेपि भवति। सूत्रे चाग्रहणं तु निपुणार्थम्। निमित्तादिति। निमित्तवाचकोत्स
प्तमी भवति तस्य निमित्तस्य प्रत्यासत्त्यास्वान्वयिक्रियाकर्मणा योग इत्यर्थः। निमित्तं चात्र क्रियाफलं। एवं च

राम॰ २४१

अत एवैतद
र्थे क्व चतुर्थ्या
घंतेन सुख
हितादिभि ४
र्न समासः ।३
उभयोरपि क्रि
यान्वयेन
परस्परमसा
मर्थ्यात् ५

पदोपादानात्किंतु सुप्यज्ञानादित्येवेत्तिनव्याः । कृत्यानां क । कर्तृकर्मणोरिति नित्यप्राप्ते विभाषा कर्मनिरूप
र्थं कर्तृग्रहणं । अनुवर्त्तत इति निषेधोयं कर्तरि कर्मणि च । कर्तरि वेति त्वनुभयप्राप्तिविषयमिति कैयटाद
यः । व्रजमित्यत्र गुणकर्मणि वेष्यत इति विकल्पस्तु । कृत्यानितिस्के चरितार्थस्य तस्य दोग्धव्या गावः पयः ५
कृष्णेनेत्यादौ गुणकर्मण्यउक्तत्वात्प्रधाने चरितार्थेनानेन परत्वाद्बाधस्तु । तुल्यार्थैरयोग इति । तुल्यत्वार्थैरित्यर्थः
अत एव हितेन चतुर्थीसमासविधानं तद्योगे चतुर्थी ज्ञापकमित्याकरोक्तं संगच्छते । ननु चन्नावुद्देश्यविधेय
भावेनान्वयादाशाविषये च तथान्वयान्न समास इति तन्न । रुनाव पिशाप्रमत्तादिपर्यालोचनेन लोहितो स्मीषा
इत्यादौ तथान्वयदर्शनाद्भाष्ये तथान्वयस्त्वेनस्माधृतयि अनकेनेति समासवादे मञ्जूषायां विस्तरः । व्याख्याना
दितिस्त्रे र्थशब्दः पृथग्भिन्नमितिभावः भाष्ये तु नैतदृश्यते । इति चतुर्थी । आधारोऽधिकारक इत्यधिकारात्क्रि
याजनकेऽगत्र स्वस्योपस्थितत्वादाधारः । क्रियाधारावंतत्रेप्सितंमत्वतंचपदाभ्यांसाक्षात्क्रियाधारयोः ५
कर्मकर्तृसंज्ञाभावा धात्परंपरयातदाश्रयस्य ग्रहणं परंपरा च कर्तृकर्म द्वारिकैव व्याख्यानादित्याह । कर्तृकर्मद्वा
रेति । यद्यपि कालस्यसाक्षात्क्रियापरिच्छेदकत्वं कर्तृकर्मद्वारैव । तथैवानुभवात्साक्षात्तदाधारत्वप्याधारपदे ५
स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्परंपराधारस्य ग्रहणं । किंच साक्षात्तदाधारत्वे कर्तृत्वमेवस्यात्कालः पचतीभक्तानीतिवत् ४
। अत एव ग्रन्थशौण्ड इत्यादौ समासः । अक्रमासक्रमादिक्रियांतर्भावेण वो धानुभवात्क्रियाद्वारासामर्थ्यमितिके
यदाघृतंनयुक्तं मूलेच्छन्नः कापि संयोगीत्यादावस्तिक्रियाम ध्याहृत्य तस्याः स्वकर्तृकपिसंयोगिवत्सद्वारा मूल

तद
एवं च क्रि
यान्वयोप
सकर्तृद्वा
व्यवहारे
वयस्यप
द्वाराकारक
त्वंतस्य तद्वारे वक्रि
यान्वय इति बुधस्तैः ३

कर्मधेयेसंभवतस्तथापिशक्तिशब्देनतदाधारकालग्रहणान्नदोषः षष्ठ्यपवादोयं ।स्थानेंतरकालवृत्तित्वादिकं
ल॰श॰शे॰पृ॰ १४२ विभक्त्यर्थः ।शक्तिद्वयंमध्यवर्त्तित्वंवस्तुसन्निमित्तं ।अधिकशब्देनेति ।कर्त्तरिक्तप्रत्ययांताध्यारूढशब्दार्थे
काधिकशब्दयोगेलोकशब्दात्षष्ठ्यांप्राप्तायांज्ञापकादिमेष्यत इत्यर्थः ।तदस्मिन्नधिकमितिसूत्रेभाष्येतुउ
142 पश्लिष्टपदाध्याहारेणोपश्लेषिकेधिकरणेसप्तमीत्युक्तं ।कर्मणिक्तप्रत्ययांताध्यारूढशब्दार्थकाधिकयोगेत्व
धिकोहरिणेतिप्रथमैव ।उपपरार्द्धेइति ।उपोधिकेचेतिकर्मप्रवचनीयत्वं ।ननुमासुदेशेपविनियोस्यतइत्यर्था
कुं॰७ दत्रकर्मणोद्वितीयैवेतिकिंकर्मप्रवचनीयत्वेनेत्यतआह ।अगतित्वादिति ।तिङिचेतिउदात्तवतितिङंते ति ग६
निहन्यतइत्यर्थः ।अत्रतिङ्ङतिङइतिनिघातस्यनिपातैर्यद्यदित्यादिनानिषेधात्कारिष्यतीतितिङंतस्योदात्तव
त्वमितिसर्वेष्टसिद्धिः ॥इतिविभक्त्यर्थाः॥ समर्थःप॰ ।विधिशब्दः कर्मसाधनः शेषषष्ठ्यासमासस्तदाह ।पद
संबंधीति ।पदविधिस उच्चरितोपियदविधिशब्देनगृह्यते ।अतएवसन्नंतादावेकार्थीभावः पदविधिस्त्वस
माससंज्ञादिस्तस्यचनसामर्थ्यसापेक्षाद्विशेषणमसंभवादतआह ।समर्थाश्रितइति ।सामर्थ्यंचात्रनव्यपेक्षा
आख्यानात्समासादिवृत्तिषुतस्याअभावाच्च किंत्वेकार्थीभावः सचविशेष्यविशेषणभावावगाह्युपस्थितिज
नकत्वंसंसृष्टार्थंसमर्थमितिभाष्योक्तेः ।अतएवराजपुरुषैकदेशराज्ञिऋद्धस्येत्यादिविशेषणान्वयोनदेव
दत्तस्यगुरुकुलमित्यादौतुगमकत्वाद्भवत्येववृत्तिः ।एवंराजपुरुषइत्यादौविशेषणपदसंख्यानवगमोप्येका
र्थीभावकृतः संख्याविशेषप्रकारेणतत्तदर्थभानेपृथगुपस्थितेस्तंत्रत्वाघ्याघयइत्यादितोबहुत्वेनैवत्रिचतु राम॰ १४३

उत्कर्षत्वं ४ अपेक्षितत्वमनुभावनत्वभेद एव २

तिकारके इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं । तत्र हि निर्द्धारणे कारके षष्ठीति ब्रूयादित्युक्तं । भिदं चांत्या दित्यादौ तु सौत्रो निर्देश
इति तदाशयः । द्वंद्वः सामासिकस्य चेत्यत्र समाससमूहमध्ये इत्यर्थः समूहे षष्ठीत्येकं । पंचमी वि । यतश्च निर्द्धा
रणमित्यनुवर्त्तते विभागोत्र भेदस्तत्र निर्द्धारणे सर्वत्र यथा कथंचिद् द्वंद्वस्य सत्वेन विभक्तग्रहणसामर्थ्यादत्र भेद
एव न तु केनाप्युपात्तरूपेण भेदस्तेनैव प्रवृत्तिरित्याह । भेद एवेति । अत्र पंचम्यर्थो निर्द्धारणविषयत्वरूप एव ।
पाटलिपुत्रकावधिकनिर्द्धारणविषया माथुरा आढ्यतरा इति बोधः । एवं च तत्र योपादानत्वेन निर्द्धारणप्रतीति
रिति पुरुषोत्तमः इत्यादेः संबंधसामान्ये षष्ठी उत्तमनिरूपितेति समाससिद्धिरिति तत्र सूत्रे कैयटः । साधु ने । नि
पुणकर्मणि शुभ इत्यत इगुपधलक्षणः कः । अर्चेतश्च भेवाद्भिका ह्युरोश्च हलइत्य प्रत्ययः अर्चा चोरा
दिका तु रायासमर्थेति युत्स्यात् । अस्यापवादोयं । अप्रत्यादिभिरिति लक्षणे स्य भिति स्तोपात्ताः प्रत्यादयः । नस
त्रेचलु । लुप् शब्देन लुप्संज्ञया लुप्तप्रत्ययार्थो लक्ष्यत इति बोध्यम् । अधिकरणे किं अद्य पुष्यः । असतितदनुव
र्त्तौ अंतरंगत्वात् प्रातिपदिकार्थे स्यात् । मूलेनेति । नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणो लुबविशेष इति लुप् । नक्षत्रे किं
पंचालेषु तिष्ठति । जनपदे लुबिति लुप् । सप्तमी पंचम्यौ । कालाध्वनो रित्यतस्तदनुवर्त्तते तत्र पंचम्या विपरिणाम्य
ते । मध्यस्यावधिद्वयसापेक्षतया द्विवचनांतेन समासः बोध्यस्तु शक्तित्वेन शक्तिद्वयस्यानुवृत्तित्वेनेति बोध्यं । ननु
कर्त्तृकर्मरूपस्य कारकस्यैकत्वाद्भेदनिबंधनमध्यव्यपदेशासंभवात् आह शक्तिद्वयमध्ये यावदिति । कर्त्तृत्वादिशा
क्तिरेव कारकं सा च क्रियायाम्भेदेन भिन्नेति भावः यद्यप्येवध्यवधिमतोः साजात्ये गम्यमाने कालाध्वनो कार

निर्धार्यमा णाभावात् ६

त्रितये समुदाय धर्यमाः जात्यादि

243

बोधविषयइतिभावः।सत्त्विति।तरणक्रियाकर्तृत्वाहरिणांतत्कर्तृत्व मत्र।असत्त्विति।तरणाकर्तृत्वानहरिणांतत्क
र्तृत्वमत्रषष्ठीत्व।अनादरइतिविषयसप्तमी।यस्यचभावेनेत्या द्यनुवर्त्तते।अनादरेगम्यमानेसतियस्यक्रियया
क्रियांतरंलक्ष्यतेततःसप्तमीषष्ठ्यौचेत्यर्थः।फलितमाह।अनादराधिकइति।लक्ष्यलक्षणभावःषष्ठ्यर्थः।अ
नादरविशिष्टंप्रव्रजनंधात्वर्थस्तत्रषष्ठीतात्पर्यग्राहकानादरस्य प्रत्यासत्त्यापुत्रादिविषयकएवेतिभावः।स्वामी
श्वरा।शब्दपरत्वाद्विरूपाणामपीतिनैकशेषः।पर्यायांतरसंग्रहायपत्यास्वाम्यर्थेतिनोक्तं।दीयतइतिव्युत्पत्त्यादा
यमानाशरूपंदायमादत्तेइतिसोपसर्गाद्दिप्यादंतादतएवनिपातनात्कः।गवादिकंच।दीयमानेन्वेतिनित्यसाकां
क्षत्वाद्वृत्तिः।दायादशब्दःस्वामिपर्यायइत्यन्ये।षष्ठ्यामेवेति।शेषषष्ठीत्यनेनेतिभावः।तात्पर्यइति।आसेवापरस्य
तत्ररूढेरितिभावः।तात्पर्यंचतदेकव्यापारता।आयुक्तयोगेधिकरणत्वविवक्षायांसप्तमीप्राप्तौसंबंधविवक्षा
यामत्रकुशलयोगेचषष्ठीत्यर्थः।यतश्च।जातिगुणक्रियासंज्ञाभिरितिविशिष्टस्याध्याहारः।तद्विशिष्टस्यैक
देशस्ययतःस्वघटितसमुदाया त्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तधर्मवत्त्वबोधनं।ततएवमाभूदस्यापवादत्व
वत्प्रथमापवादत्वस्यापिसंभवात्त्वघटितसमुदायावधिकत्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तधर्मकरणरूपपृथक्करण
रूपनिर्द्धारणविषयत्वरूपोऽवयवावयविभावरूपश्चसंबंधोविभक्त्यर्थः।नृसमुदायावधिकद्विजेतरनरव्यावृ
त्तश्रेष्ठत्वकरणकपृथक्करणकरूपनिर्द्धारणविषयोनृसमुदायावयवोद्विजःश्रेष्ठइतिबोधः।संसर्गघटकक
रणांचश्रेष्ठत्वादिरूपमेवप्रत्यासत्तेः।अतएवननिर्द्धारणेइतिसूत्रबोधितंनिर्द्धारणस्यविभक्त्यर्थत्वंसंगच्छतेउद्भू
तावयवभेदविवक्षयानृणांमितिवहुवचनंतिरोहितावयवभेदविवक्षयानिर्द्धारणविषयेएकवचनंत्वसाधुइ

धर्मकरणकं पृथक्करणं द्वाचकात्ष ष्ठीत्यर्थः।य तइति किं।य स्जात्यादिवि शिष्टस्य से तरमावत्त दे

तर४
पा३
राम॰
१५२

फलंसप्तम्यर्थः। चर्मणीति चर्मणः फलत्वंच हननस्य तज्ज्ञानेच्छाधीनत्वात्। कर्मसंबंधस्य स्वरूपसम्बन्धेव निमि
त्तं द्वीपिचर्मणो रंडकोशस्मृगयोश्च समवाय इतरयोः संयोगः मुक्ताफलापकरणं रघुवीरे त्यादौ क्रियार्थो
पपदस्येति चतुर्थी घ्नंतीति शेषः मुक्ताफलान्याहर्तुमित्यर्थः। यस्यच भावः क्रिया ततः ज्ञापकक्रियाश्रय
वाचकाद्गोपदद्दुह्यमानपदयोरपि सप्तमीक्षिप्त क्रियाश्रयः कर्त्ता कर्मचतत्र ब्राह्मणेषु धीयानेषु गत इति
कर्त्रर्युदाहरणं कर्मण्याह। गोष्विति। तत्र काचित्क्रिया स्वाधारकालेनान्यां क्रियां परिछिनत्ति यथाप्रकृते काचि
त्स्वाधारकालाव्यवहितपूर्वकालेन। यथा गोषु धोक्ष्यमाणास्वित्यादौ काचित्स्वाधारकालानंतरकालेन य
था गोषु दुग्धास्वित्यादौ ज्ञापकत्वं सप्तम्यर्थस्तस्य च भावलक्षणमित्युक्तेः क्रियायामेवान्वयः लक्ष्यलक्षणभा
वः शब्दबोध्यएवेतच्छत्रप्रवृत्तेर्निमित्तं नतु तस्य भूयोदर्शनादित्युपमानांतरगणग्रहणापेक्षतेति बोध्यं। अन्य
थादित्ये आदित्ये तमानष्टमित्यादावेवस्यात् नतु प्रकृते कदाचिद्गोषु दुह्यमानास्वसौगतः। इदं च मानांतरेण ज्ञा
तत्वरूपस्यार्थस्य कालविशेषादिज्ञापनार्थं यत्र शब्दप्रयोगस्तत्रैव प्रवर्त्तते भाष्यस्वरसात्। राहूपरागे स्नायादित्य
त्र राहूपरागपदेन तदाश्रय काल इत्युच्यत इति। अधिकरणसप्तम्यैव विवाहे नांदीमुखं कुर्यादित्यत्र विवाहपदेन तत्स्था
काल उच्यते। गवां दोहे आगत इत्यत्राप्यधिकरणसप्तम्यैवेत्यन्यत्र विस्तरः। अर्हाणां। कर्तृत्वाहर्हाणां तद्विपरीतस्य अ
र्हाणामकर्तृत्वेनर्हाणां च कर्तृत्वे इत्यर्थः। वाक्यचतुष्टयमेतत्। कर्त्रस्य म पेकायकर्तृत्वसम पेकाहत्वं लक्ष्य लक्षण
भावा विवक्षार्थमिदं। सत्स्विति। संतो हि तरणक्रियाकर्तृत्वाहाः तरणक्रियाकर्तृत्वं तरणक्रियानर्हत्वादिकमपि
सत्संबंधिश्च सकर्त्तृक मासन मितिबोधः। स्वक्रियाधिकरणकालवृत्तित्वसंबंधः। असत्स्विति। तरणक्रियाकर्तृत्वानर्हाणां तदकर्तृत्वसमत्र। यद्यपि स्थितिक्रिया
कर्तृत्वार्हत्वेन दर्शितं तथाप्यसतां १

रूभयो ४

दुह्यमानप
देन ७

गां २

त्वेसप्तमील
सप्तम्यांत
पिक्रियावा
काद्धातोर
प्यमासाम
धिकरणप
च्छ
चा २

पश्यपकष्टंश्रितोरामंभित्रः। अत्रकष्टश्रितयोः परस्परसंबंधाभावेनैकोपस्थिति जनकत्वेनासमर्थ्यं इ

त्याख्यानात्। पचंतंदेवदत्तंपश्यत्यादिप्रयोगदर्शनात् स्थानिनोपिलटः प्रक्रियार्थे विहितस्याप्रथमासामानाधिकरण्यमनुमीयतइति। अत्रानुमानेसौत्रानुवादस्यचानुकूलस्तर्कः। अत्रप्रक्रियार्थे विहितस्येत्यनेनान्यस्यापि प्रक्रियार्थं कल्पितस्य लोकेबोधकत्वंसूचितमित्यन्यत्रविस्तरः। समर्थः किं सहसुपा। सुबामंत्रितइत्यतः सुबितिवर्ततेसुबंतंसहितंसुबंत समाससंज्ञकमित्यर्थः। समस्यतेइसुक्ति स्त्वबुधानांभिन्नयोः शब्दयोरनेनसंश्लेषः क्रियतइतिप्रतिपत्तिस्तदनुसारेणसंपूर्वकास्यतेश्चसंश्लेषोर्थः। प्राक्कडारादित्यत्रप्राक्ग्रहणमावर्तते। तेनप्राक्समाससंज्ञकाभवंतितत्संज्ञाः संतोव्ययीभावादिसंज्ञकाइत्यर्थो न्तयोः समावेशइतिभाष्ये स्पष्टमन्यथाकडारत्वात्पर्यायः स्यादितिदिक्। अत्रसुबित्येकत्वंविवक्षितं तेनमहिष्याअजायाश्चक्षीरमित्यत्रसुबंतस्यसमुदायेननक्षीरशब्दस्यनसमासइतिकैयटादयः। परेतु। अनुवाद्यत्वादेकत्वाविवक्षैवकिंचतद्विवक्षायामेकेनैवकेनचित्सुबंतेनकिंचिदेकंसुबंतंसमस्यतनत्वन्यैरन्यानितस्मात्सुबित्यादौजातिविवक्षाएवंचयथालांगग्रहणेनस्वांगसमुदायस्यनग्रहणंस्वांगत्वस्यप्रत्येकसमाप्तत्वात्। एवंसुबंतत्वादेरपिप्रत्येकसमाप्तत्वेनसुबंतादिग्रहणेननसुबंतादिसमुदायस्यग्रहणमितिनोक्तदोषः स्पष्टंचेदंमतुप्सूत्रेसमर्थसूत्रेचभाष्येतत्रत्यकैयटादीनांतुप्रमादः। अतएवविभक्तिश्चेतिसूत्रेप्रतिप्रत्ययंविभक्तिसंज्ञेतिपक्षेप्रथमयोरित्यादौविभक्तिसमुदायस्यविभक्तिग्रहणेनाग्रहणात्प्रथमयोः प्रत्यययोरेवग्रहणंप्राप्नोतीतिउक्तंकैयटेनेत्यन्यत्रविस्तरइत्याहुः। अनुव्यचलदिति अनेनाभ्यचलदित्यनेनवेत्याचलदित्यनेनयुगपत्समासः। अनुइतिसुबंतेनव्यचलदितिसमुदाय

लटोप्रथमासमानाधिकरणं भवितुमर्हति कुतः अप्रथमासमानाधिक[illegible]णशास्त्रादेशस्थानिलात् यन्नैवंतन्नैवंयथालिटः।२

244

रामः
२५५

राद्व्यक्तीनां भानं ननु चित्वचतुष्ट्वादिना तथा रत्नैराजत्वादिनैकानेकव्यक्तिभानं तात्पर्यवशान्नत्वेकत्वादि
त्वादिना। एवं तावकीन इत्यादौ संबोध्यत्वेनैवैकानेकव्यक्तिभानं। नत्वेकत्व बहुत्वादिना विग्रहवाक्यस्यै
कवचनत्वारोपेण शास्त्रप्रवृत्तिमात्रेण न तु तद्बोधः वृत्तिस्वभावविरोधादिति मंजूषायां विस्तरः। गमकत्वाद
व शिवस्य भगवतो भक्त इत्यर्थे शिवभागवत इति। अथः मूले तिसूत्रभाष्यप्रयोगः परं तु तत्र वृत्तिरेव न तु शि
वस्य भगवत इति वाक्यं साधु। तत्र भगवद्भक्तस्य दृष्टेण। शिवपदेन भगवद्भक्तस्य समासस्य युगपदेवेति बोध्यं।
च६ तथोपस्थितिश्च समुदायशक्तिसाध्याः। एवं लक्ष्यशक्तित्यागे मानाभावात् प्रत्येकशक्तिसहकृतया समुदाय
शक्त्या तथोपस्थितिरयमेव चैकार्थीभावः। जहत्स्वार्था वृत्तिः पदानामानर्थक्यमिति निष्कृष्टं महावाक्यं सुपया
मित्यादावव्याप्तिनापत्तेः भूतगत्याश्रयमनुसत्यां गतावयुक्तं। तदुक्तं हरिः। जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढि
र्विरोधिनीति। अवयवार्थविरुद्धोयत्र समुदायार्थस्तत्रैवसेति तदर्थः। यथा गोरथस्य कृष्णसर्प पौ दो। परिभा
षेयं। सा च पदविधिरिति सूत्रस्थस्मात्समासेऽगृह्यते संग इत्यादौ समासग्रहणाच्च गतिर्गताविति सूत्रे पदस्येत्य
धिकारात्समर्थपरिभाषास्थितिरिति कैयटः। ग्रस्यापि पदत्वेन सुवंतत्वेन वाप्यत्रसान्नाहोद्देश्यता तत्रैव प्रवर्तते।
तेनान्यासादितरेत्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः। एकार्थीभावश्चालौकिकविग्रहवाक्यकल्पतयचाशास्त्रादौ द्वितीयासा
मानाधिकरण्येद्वयोर्लकारेषि तत्कल्पनात् तथा अन्यपदार्थे समर्थस्यार्थ इत्यनुवादस्वलाद्रस्पतत्त्वकल्पनेति।
तथा च शास्त्रविधायकभाष्यं नस्यात्प्रथमासमानाधिकरणेना परिनियोगादादर्शानुपपत्तिस्तस्यक्वापि प्रयोगाभा
वादित्याशंक्यादेशे सामानाधिकरण्यं इत्यवमानाद्रुतत्वं प्रकृतेरपि तद्भवतीति। तत्र कैयटः। सिद्धानां शब्दानां

तिशास्त्रांतरोक्तमहासंकरणेनास्यतदर्थकतयासमासशास्त्रेप्रथमानिर्दिष्टमप्रधानत्वसमानाधिकरणोपस
ल॰श॰शे॰पृ॰ २४५ र्जनवदितिवाच्यार्थमिष्यनोप्रधानत्वस्यसंबंधिकत्वाद्यंप्रतिपदप्रधानंतंप्रतितदुपसर्जनंसंज्ञमित्यवगतेर
दोषादितिभाष्येणेवसमाधानेअक्रुतैनराजभिरूपितमप्रधान्यंकुमार्या इतिनतदपेक्षोस्यपूर्वनिपातः।नन्वेवं
पूर्वकायाद्यसिद्धिःकायनिरूपिताप्राधान्यस्यपूर्वपदार्थेभावादितिवाच्यं।समासशास्त्रस्यप्रथमानिर्दिष्टश
ब्दगताप्राधान्यस्याश्रयणेनादोषात्समासशास्त्रेयंप्रतिपदप्रधानंतंप्रतितदुपसर्जनमित्यर्थात्।भवतिश्रि
१४५ तान्प्रतिद्वितीयांततथा।सहयुक्तद्वितीयांतार्थस्यशब्दगुणा द्यन्वयित्वभावरूपाप्राधान्येपितत्समभिव्याहृत
प्रथमाद्यंतार्थेतदधीनत्वरूपाप्राधान्यप्रतीतेः।अतएवसमकक्षयोरप्येकस्य परेणसहागंतव्यमितु
क्तेः।स्वेदस्यते।प्रकृतेपिद्वितीयांतंश्रिताद्यधीनंतंविनासमासाघटकत्वात्श्रितादिकंतुतंविनापिसमासांतर
घटकमितिद्वितीयांतस्यश्रिताद्यधीनता।एवमन्यत्राप्यूह्यम्।यस्यशब्दस्यसमासविधौयत्प्रथमानिर्दिष्टंतं
प्रतितदुपसर्जनमितिवक्तव्यमितिवार्त्तिकप्रत्याख्यानायतद्भाष्यप्रवृत्तेः।भाष्येपियंशब्दंप्रतियत्प्रथमानिर्दिष्टं
मप्रधानंतंशब्दंप्रतितत्प्रथमानिर्दिष्टंवाच्यंयदुपसर्जनमित्यर्थस्यैवोच्चितत्वात्।अतएवयंयदितिभिन्नलिं
गनिर्देशः।बहुब्रीहौत्वेकविभक्तौतेवोपसर्जनत्वमिति।अनुपदमेवस्फुटीभविष्यति।अन्वर्थविरोधान्नानेने
तिभाष्येसिद्धांतइतिवोध्यं।यत्तु।अर्थगताप्राधान्येनान्वर्थत्वेपिपूर्वकायादौनदोषोन्वर्थसंज्ञाहियत्रसोर्थः
संभवतितत्रप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षाःप्रवर्त्ततेऽन्यत्रतुविधानसामर्थ्यात्तन्निरपेक्षाःयथास्वादीनांकर्मप्रवचनी राम॰

स्यस मर्थत्वात्। सुपेति। इदं लक्षणमधिकारश्च। अंत्ये फलं तु द्वेवः करोति मातुः स्मरतीत्यादौ विशेषणसमा
सषष्ठीसमासयोरभावः। सुपो धा। अंगनिमित्तस्य सुप इत्यर्थः अमवारणाय अंगस्य सुप इति नोक्तं। एवं निपातइ
ति। भूतशब्दस्यैवेत्यर्थः। अन्यथा विनिगमनाविरहेण प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषादनियमः स्यादिति भावः। अ
तएव निर्देशादौ दृशौ विषये ऽनयवहारक सामर्थ्यमस्य प्रवृत्तिः विस्पष्टपटुरित्यादावपि विस्पष्टादीनिगुण
वचनेष्विति गमकं बोध्यं। तत्र हि विस्पष्टमित्यादि पठित्वा दिविशेषणमिति कैयटे स्पष्टं। इवेनेति। हरीतकीं भुंक्ष्व
राजन्मातेव हितकारिणीमित्यादौ साध्वेवेति। समानाधिकरणे प्रथमा अभिहिते प्रथमेति वा किं कस्यारस्येनप्र
थमायास्तत्र तत्र कारविभक्तित्वात् किपरभाष्येणैव क्रियायोगएव प्रथमायाः प्रवृत्त्या मातेति प्रथमाया मातृसदृ
शामित्यर्थे ऽसाधुत्वादित्यलमत्र विस्तरः। एतद्योगविभागसिद्धसमासस्य विशेषसंज्ञानसत्येव तत्र दधिकारेष्व
पाठात्। जीमूतस्येवेति। अन्ययथार्थत्वादिप्रयुक्तो व्ययीभावस्तु न तत्र तस्यैवेति निर्देशात्। अव्ययी। अनव्ययम
व्ययं भवतीति प्रवृत्तेरर्थः उपसंख्यानमिति कर्त्तरि ण्यः। महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधात्। योगो विभज्यत इति
भाष्येत्विदं न दृश्यते। अपदिशमित्यादि मांतानां स्वरादिपाठादव्ययत्वं। अपदिशनेत्यादि तु चिंत्यमेवेत्यन्ये ननु
५२ समासगतेंतर्वर्तिन्विभक्त्या अप्रयुज्यमानत्वे आश्रीयमाणे कष्टश्रितादौ श्रितस्य पूर्वं निपातापत्तिर्निर्दिष्टपदं च व्य
र्थमत आह। समासशास्त्र इति। समासविधायके शास्त्र इत्यर्थः। न च राज्ञः कुमारीं श्रितो राजकुमारीश्रितः इत्य
त्र द्वितीया श्रितेति सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वेन कुमारीशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरिति वाच्यम्। अप्रधानमुपसर्जनमि

ल॰श॰शे॰पू॰ २४६

246

त्वेऽस्वत्वंपरिनिष्ठितविभक्त्यासमासेचेदमेवज्ञापक अयंपन्नास्त तुरत्वेतुल्यार्थेतिसूत्रेभाष्ये ।प्र
त्यमांतेनसमासइतिपक्षोप्यनेकमितिसूत्रेभाष्यइतिकेचित् । परंतु अनेकमितिसूत्रेभाष्येसमासार्थवि
ग्रहेप्रत्यासत्त्यासमासापेक्षयानियतविभक्तिकस्यानेनोपसर्जनत्वंयुक्तंराज्ञः कुमारीराजकुमारीत्यत्रपरिनिष्ठि
तविभक्त्यापिसमासस्यसत्वान्नतदपेक्षयाकुमार्यानियतविभक्तिकत्वमितिनतस्याउपसर्जनत्वमित्युक्तं चित्रगु
रित्यत्रचगोपदस्यानेनोपसर्जनत्वसंज्ञांकृत्वानेकग्रहणंप्रत्याख्यातं बहूनांसमासस्तुतद्धितार्थेत्यनेनोत्तरपदेद्वि
गुविधानाज्ज्ञापकात्सिद्धइतिचोक्तं । एवंचोत्तरपदेनपरिमाणिनेत्यपिप्रत्याख्यातं । अतिप्रसंगत्वनभिधाना
न्नतदुक्तमनेकवचनमुपसर्जनार्थंनवेकविभक्तित्वादिति । वार्तिककृतान्वर्थत्वानुक्तेस्तद्रीत्याप्रयोजनवार्ति
कंनवेतितत्खंडनंभाष्यरीत्यात्वद्रीत्यातदप्राप्तिरेवात्रेतिबोध्यं । अन्यथाचित्रगुरित्यस्याविग्रहेद्वयोरपिनि
यतविभक्तितयाकिमपेक्षंगोशब्दस्यनियतविभक्तित्वंस्यात् । एकस्यानियतविभक्तित्वेहितदपेक्ष ममस्यत
त्वंवाच्यंसमासापेक्षंनियतविभक्तित्वमेवयुक्तमाश्रयितमन्यथासभार्यइत्यत्रोपसर्जनह्रस्वानापत्तिः सहशब्द
स्याव्ययतयाविभक्तिमात्राभावेनलुकाउत्पत्तेरेवान्वाख्यानेनचानियतविभक्तित्वाभावात्तदपेक्षनियतविभ
क्तित्वस्यभार्यायांतत्राभावेनोपसर्जन त्वानापत्तिः ममतुसमासस्यानियतविभक्तित्वात्तदपेक्षंतत्वमस्त्वेवेति
नदोषइत्याहुः । गोस्त्रियोः । अत्रस्त्रीशब्दः स्वर्यतेतेनस्त्र्यधिकारोक्तचातुर्थिकप्रत्ययलाभः उपसर्ज नस्येति
गोस्त्रियोर्विशेषणांप्रत्ययग्रहणविभाषयाचस्त्रीशब्देनतदंतग्रहणात्ताभ्यांचप्रातिपदिकविशेषणात्तदंतविधिरि राम॰ २४६

यत्वमितिप्रथमानिर्देशसामर्थ्यात्पूर्वादीनांप्रवर्ततेइति। तन्न। निर्विभक्तिकस्योच्चारणासंभवेनतत्सामर्थ्या
योगात्प्राथम्यादन्वितार्थकत्वाद्ध्रुवत्वाच्चप्रथमैवोच्चारितेमस्यवक्तुंशक्यत्वादित्यलं। उपसर्जनंपू। समा
सइत्यधिकृत्ययोगपतावत्त्वेनसप्तम्याविपरिणम्यतेतदाह। समासेइति। नचराज्ञः कुमार्याइतिपरिनिष्ठि
तविभक्त्यासमासेकुमार्याअपिपूर्वनिपातापत्तिरितिवाच्यम्। षष्ठ्यंतयोः समासेर्थाभेदात्प्रधानस्यापू
र्वनिपातइतिभाष्यप्रणासमाधानात्। अर्थाभेदात् अर्थस्यप्रधानस्याभेदात्समस्यमानराजपदार्थेनिरू
पितसंबंधाभावात् अस्यषष्ठ्यंतस्यप्रथमानिर्दिष्टत्वाभावान्नपूर्वनिपातइतितदर्थः। अयंभावः षष्ठीत
त्पुरुषेयेनसुबंतेनसमासस्तदर्थनिरूपितसंबंधाद्यर्थकमेवषष्ठ्याद्यंतंगृह्यतेतदेवचतत्रप्रथमानिर्दिष्ट
मितितदुक्तंकैयटेनराज्ञः पुरुषस्येत्यत्रराजापुरुषापेक्षयाप्रधानंभवतिनासौभिद्यतेराजापेक्षयानव्य
तिरिच्यतेइत्यप्रधानस्यैवपूर्वनिपातइति। उक्तरीत्याप्रधानंषष्ठ्यंतमेवतत्रप्रथमानिर्दिष्टंप्रधानमि
तितद्भावः। यत्तूपसर्जनसंज्ञान्वर्थत्वादप्रधानस्यैवेत्युपसर्जनंपूर्वमित्यत्रकैयटस्तन्नेत्युक्तमेवेत्यलं।
प्रथमानिर्दिष्टमित्यतोनुवृत्तंसमासइतितदर्थंविग्रहपरमित्याह। विग्रहेइति। नियतेति। एकग्रहणादवधार
णगर्भसमाससंज्ञाभिरितिभावः। निष्कौशांबिरित्युदाहरणं। परिनिष्ठितविभक्त्यापिसमासेननिष्क्रांतंनिष्क्रां
तेनेत्यादिक्रमेणतस्यैनियतविभक्तिकतयाकौशांबीपदस्यतदपेक्षयानियतविभक्तिकत्वादनेनोपसर्जन

कुमार्ययि...
क्रपितसंबं...
त.५

ल०श०शे०पू० नापीदं सिध्यतीतितद्रूपमासे: । दिश शब्दस्य शरदादिषु पाठेपि लिंगविशिष्टपरिभाषयात्रनटच् । समासांतप्रक
२५७ रणे लिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्य आर्षकैभाष्यउक्तत्वात् । एवंतदिशाशब्दाकारांतप्रकृतिक एवेतिमतेटच:
प्राप्तेरेवाभाव: । अमरस्तारस्यादिश शब्देनाविग्रहेतुनहृस्वप्रयोजनं । उमादाविति । आदिनैकविंशतिभारद्वा
जंसप्तगंगमित्यादिसंग्रह: । विभक्तीत्यादेरिति । विभक्तिशब्देनतदर्थोलक्ष्यतेवचनशब्द: कर्मसाधन: प्रत्येकं
व ५ संबध्यते । विभक्त्यर्थस्याश्रुतत्वात् व्ययस्यैवविशेषणमितदाह । विभक्त्यर्थादिष्विति । अत्रसुवंतेनसमासमर्थेने
तिविशेषणमतएवतदुत्तरं विभक्त्यंतभाविशेकार्थीभाव । द्वितीयाश्रितेतिपादोसमर्थेनेत्यर्थ: । अतएवकष्टंश्रित
247 स्यतिपरिनिष्ठितविभक्त्यासमासेपुनरपदीयविभक्त्यंतांतभावेगानस: । अतएवकष्टश्रितस्यधनमित्यादोषष्ठीद्वि
तीयांतसमर्थमित्यर्थोत्रदर्थंतिभावेएकार्थीभावाद्युक्तार्थत्वान्नद्वितीयेत्याहु: । हरिङीति । फलाविशेषेप्यंतरंगा
नपीतिन्यायप्रवृत्तिमभ्युपेत्येदं उभ्यो: समानार्थत्वंध्वनयताचउत्तरमेवात्राधिशब्दप्रयोग: । वचनेति । प्रत्यास
त्यायद्विभक्त्यर्थवाचकाव्ययेनसुवंतस्यसमासस्तद्विभक्त्येवयत्सुवंतंतस्यग्रहणादितिभाव: । तिङ्कृत्तद्धितस
मासैरितिभाष्यसंमत परिगणनाच्चतेनाभिहितेसप्तमीत्यपिबोध्यं । अतएवगृहस्योपरि इत्यादौनसमास:
उप रिस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वेपियेनसुवंतेनसमासस्तद्घटकविभक्त्यर्थवाचकत्वात् । अधिहरिभक्ति
रित्यत्रहर्यधिकरणिकाभक्तिरितिबोध: । नचप्रतेहरेस: सप्तमीत्यादितिसूत्रसंमतसप्तम्यर्थमात्रवृत्तिप्रति
रूपाव्ययेचरितार्थस्यास्याधे: शौंडादिपाठितत्वेनपरत्वात् ... त्विगानुसारेण । वस्तुतोमध्यार्थकसमयाशर राम०
सप्तमीशौंडैरित्यनेनवाध:स्यादितिवाच्यं । आधेयप्रधानस्यैवाधेस्तत्रपाठात् । विधानसामर्थ्यादिति । एतत्स्वर १ = २५७

त्याह उपसर्जनं य इत्यादि ।गोकुलं राजकुमारीपुत्र इत्यादौ तु न दोषः ।महासंज्ञाकरणेन येन शब्देन समासवि
धीयते प्रथमानिर्दिष्टं तस्य तं प्रत्येव उक्तरीत्याऽप्रधानत्वेनोपसर्जनत्वात् प्रत्यासत्यातदंततत्समासप्रातिपदिको
पस्यैव ह्रस्व इत्यदोष इति भाष्ये स्पष्टं तत्र हेवं भाष्यमप्रधा नमुपसर्जनमिति संबंधि शब्दावेतौ तत्र संबंधादेत
दंतव्यं यं प्रतिपदप्रधानं तस्य चेत्सोंतो भवतीति ।यत्प्रथमानिर्दिष्टं तस्य तद्वृत्तिसमासस्य सोप्रधानशब्दोंतो
भवतीति तदर्थः ।यद्यपि कुक्कुटमयूर्याविति द्वंद्वे बहुव्रीहाविव एकविभक्तौ त्वुपसर्जनत्वं द्वंद्वः प्रथमांतानामेवे
ति चार्थे द्वंद्व इत्यत्र वचनस्यैतत् एकविभ क्तीत्युपसर्जनसंज्ञाप्रसक्ता नार्थकस्येवेति मते पि उद्भूतावयवभेदसाहित्यप्र
तिमत्पदार्थस्य तत्त्वमस्ति सर्वत्र द्वंद्वेसा हित्यमेव विशेष्यमिति चार्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टं तथापि भाष्ये द्वंद्वेनेति
वचनारंभान्न दोषः अत एव कुमारी भिक्षुब्राह्मणः कुमारीत्यत्र ह्रस्वो न ।प्रथमानिर्दिष्टमित्यादेः शास्त्रीय
स्ये वाप्रोपसर्जनस्य ग्रहणात् ।अत एव गोवक्षाय एषिणादौ वक्षयणी शब्दस्य गुणशब्दत्वादप्रधानत्वे पि तदं
तस्य ह्रस्वो न ।एत च्चोक्तौ गणपाइति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं ।अतिराजकुमारि इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययतदादिनियमनिषेधा
त् राजकुमारीत्यस्य स्त्रीप्रत्ययांतत्वं न च तस्यात्यर्थं प्रत्युपसर्जनत्वेन कथं स्त्रीप्रत्ययांतत्वमुपसर्जनस्यैवेत्यत
तु२ आत् प्रत्यासत्त्यानाद्दशाद्युपसर्जनत्वस्यैव निषेधविधिमित्तत्वात् ।अस्य चातिक्रांतार्थं प्रत्युपसर्जनत्वे पि राजकुमारी
स्येतदर्थं प्रत्युपसर्जनत्वमेवेति दिक् ।नाव्ययीभाव ।अपंचम्या इत्य मत एव विशेषणेन लुगभावस्य तु नाप्युछेदात्
अपदिशमिति ।यद्यपि नपुंसकह्रस्वेनापीदं सिद्ध्यति ।तथापि चित्रगुरित्याद्यर्थं भावश्यकेन गोस्त्रियोरित्यनेन

एवं
स्त्रीप्रत्यये
दादिनियम
दितिवाच्यं
यस्य स्त्रीप्र
यांतत्वमा
यंतदर्थं
व२ स्त्रीप्रत्ययस्य
नुपसर्जन त्व

तत्तदर्थकेन १

घटकतया गृहीताव्ययेनैवायं समासः । अत एव यथासादृश्य इति सूत्रे सादृश्यसंपत्तीति प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तं य
ल॰ श॰ शे॰ ९ १४८ थाशब्देन तु भवत्येवोत्तरसूत्रारंभादिति भावः । ननु नित्यसमासत्वाद्वाक्यं दुर्लभमत आह । प्रतिशब्दस्येति द्वंद्वा
चामनुरोधेन । वस्तुतः प्रतिस्थानमित्यादौ षत्वाभावसंपादनेन साचरितार्था नत्वसादृश्यमर्थे प्रतिप्रसर्प्यमिति स
रूपसूत्रादिस्थभाष्यप्रयोगाद्यदा द्विर्वचनं तदा प्रतिशब्दस्य वीप्सार्थत्वाभावात्समासाप्राप्त्या वाक्यं साध्विति त
क्रमेति ६ त्वं रत्नो द्विर्वचनं तु न समासेन वीप्साया द्योतितत्वादिति हयवरट्सूत्रे कैयटः । प्रतिना तस्या उक्तत्वादिति तत्त्वं । श
क्तिमनतीति । परावरयोगे चेति तत्क्त्वा परावरत्वं च बोध्यं । हरेः सादृश्यमिति । हरिणा सह इत्यलौकिकं वा समासेने वा दे
ति । अत्र सूत्राले खो वैचित्र्यार्थः यथासूत्रे सूत्र रत्नस्य पूर्वत्रापकर्षेण वैचित्र्यायत इत । अनुज्येष्ठं कार्य
कृतमनुज्येष्ठं प्रणाम इत्यादौ करणत्वेनान्वयात्परिनिष्ठितविभक्त्या समासमभिप्रेत्याह । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेति ।
आनुपूर्व्यं क्रमः पूर्वक्रमेणेत्यनुपूर्वमिति सूत्रगृहीताव्ययेनाप्यनु नासमास एतस्मात्सूत्रप्रयोगात् । युग
पच्छब्देन तु न समासः सूत्रगृहीतत्वात् । उभयत्रापि स्वार्थे व्यञ्जत इत्यनयन्नाह । चक्रेण युगपदिति । युग
भूते इति । व्याख्यानात्सादृश्य इति स्वार्थे व्यञ्जि इति भावः । संपत्तिसमृद्ध्योः पर्यायत्वमाशंक्याह । ऋद्धेरिति । धन
धान्यादेरित्यर्थः । अनुरूपो योग्य आत्मनः समस्समानोत्तरपदस्य भावः प्रवृत्तिनिमित्तं दात्रत्वादि संपत्तिरि
त्यर्थः । सदात्रमित्यस्य क्षत्रियाणां योग्यं दात्रमित्यर्थः । तृणमपीति । साकल्यबोधकाव्यये न समासः समासस्य
नित्यत्वादस्वपदविग्रहो दर्शितः तृण इति सहेत्यलौकिकं । अपरिस्पन्देति । परावरयोगे चेति तत्क्त्वा तद्योग रामः १४८

148

योगे द्वितीयाविधानस्य दूरार्थकाराच्च स्योगे पंचमीविधानस्य चारितार्थ्यादिदमप्युक्तं । समयानिकषारात्
शब्दा अधिकरणशक्तिप्रधाना इति समीपादिमात्रवाचित्वाभावान्नैतैः समासः समीपे इति हि तेषामर्थः । अ
व्ययत्वं पक्षेन विभक्त्यर्थसमीपादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैव तेन समासात् । उपशब्दस्तु तन्मात्रवाची । कुंभस्य सामीप्य
नायंतपाइ वंत इति बोधादिति बोध्यं । सुमद्रमिति । वचनग्रहणात् समृद्ध्यादिवाचकत्वेऽव्ययीभावः । समृद्धा इत्यादौ तु सुश
तिभाष्ये ५ ब्दो द्योतकः समृद्धा भद्रा इति बोधादिति नायं निपातानां वाचकत्वं चेत्तत्रैव भाष्ये स्पष्टं । उपदेशादावुपस्य समीपवर्त्ति
पदार्थबोधकत्वेन समीपमात्रबोधकत्वाभावान्नाव्ययीभावः । विगतेति । अरूढस्याभाव इति यावत् । अर्थाभावश द्वं ७
ब्देन समस्यमानपदार्थाभावस्यैव ग्रहणाद् दुर्नन्तेन सिद्धे सिद्धे नयन्नाह । मक्षिकाणामभाव इत्यादिना । अर्था त्रा न्त्र
भावशब्देन उत्तरपदार्थाभावस्यैव ग्रहणं व्याख्यानात् । नञ्तु नायं समासः । अर्थाभावशब्देन नञ उपादानेन स
ङ्गृहीतार्थ्येनैतत्समासाप्राप्तेः । नञ्च न स्यादेव उपपादयिष्यते न चाभावेऽव्ययसिद्ध्यर्थं ग्रहणं व्यर्थं । प्रतियोगिम्
त्वद्धि विद्यमानार्थसमानाधिकरणभाववाचकेनैव समासोऽयं यथा स्यादित्यर्थं तत्सत्त्वान्नेनाभावार्थे निराशश
श्रृंगादिशब्दानामयं न । प्रागभावार्थेन च तेन न समस्तत्वाच्च ग्रहणं चरितार्थं तदुदाहरणं निर्हिमं निःशीत
मिति वस्तुत्यमेव युक्तं । अतसंदर्पत्वाभावात् । अतिहिममित्युक्ते तदतिशयस्यैव प्रतीतेः । अत्ययशब्देतेः सूत्र
ग्रहीतायत्वाच्चेति दिक् । संप्रतिनयुज्यत इति वृत्तौ युजि क्रियां तर्भाविणोकार्थाभावः । अतिनिद्रमासीरित्यादौ
त्वाव्यवहारविषयेति निद्राशब्दस्य तन्नामेति बोध्यं । शब्दप्रादुर्भावेऽस्य शब्दविषयप्रकाशार्थेनाव्ययेन स
मास इत्यर्थः । भाष्यप्रयोगेति । मन्त्रः परस्मिन्निति हेतोः प्रयोगः एतद्भाष्यप्रयोगादेतल्लभ्येत तदर्थबोधकपद

149

योनतिङन्तविबोधकस्य ग्रहणे नादोषात्। यथाशक्तीत्याद्युदाहरणे तदर्थक एव सः। यद्यपि यथाश ब्द उपमा
नत्वं द्योतयतीति सकलाभियुक्तोक्तेर्विशेषवानित्यादि प्रागुक्तबोधोत्तरमुपमानं देवदत्तादिमित्युपमेयो यज्ञ
दत्त इति बोधः। उपहीतविशेषधर्मरावच्चसाधारणधर्मः लक्षणम् लक्षणंनान्येबोधस्थल इवोभयोः शा
ब्दत्वं सुवचम्। अतएवोपमानोपमेययोः सामानाधिविभक्तिकत्वसिद्धिः। एवं च पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेनना
त्राव्ययीभावप्रसक्तिस्तथापि प्रसिद्धत्वात्प्रकारवचनस्यैवात्र ग्रहणे तत्सामर्थ्याद्धि मु नीलादाविव तदभावे
वि समासः स्यादतो सादृश्य इति सूत्रे कृतं तत्र कृते तु तद्भिन्नसादृश्यत्वस्यैवात्र सूत्रे ग्रहणं। न च यथावल
मित्याद्युदाहरणे प्रकारवाचि थालं तस्यैव ग्रहणमस्तु सादृश्यसंपत्तौ त्वनेन च समासोस्त्विदं सूत्रं च मास्तु
पूर्वसूत्रे यथाग्रहणं च मास्त्विति वाच्यं। एतत्सूत्रारंभसामर्थ्येन तत्र तदप्रयोगात्। तत्राप्यर्थे साधोरन्यत्रार्थे
साधुत्वापत्तेश्चेदमेव सूत्रं समस्तुल्यस्य तदर्थकस्य यथाशब्दस्य सत्वेमानं तथा च भाष्ये असादृश्य इत्युच्यते तत्रे
दं नासिध्यति यथाशक्ति [illegible] यथावलं प्रकारे स्यात्तत्सादृश्ये एव कृत्ते रित्याशंक्य वीप्सादिवाचि
नो त्र सूत्रे यथावलमित्युदाहरणे च ग्रहणमित्यर्थको त्वनंतरमप्ययः प्रकारवचने थाल् तस्य ग्रहणं
कस्मान्न भवति पूर्वेण प्राप्नोति सादृश्यसंपत्तीति पूर्वपदार्थिणोक्तो प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यतीति
तरितं। नानेन भाष्येण प्रकृतसूत्रे प्रकारवचन थालं तस्य ग्रहणं शंक्यत इति वक्तुमुक्तं। असादृश्य इत्यस्य सू
त्रे श्रवणात्। यद्यपि तद्विस्मरणेनायं पूर्वपक्ष इत्यपि वक्तुं शक्यं तथापि सू वेण प्राप्नोतीत्यादेर

अवौध्वः। नलश्चेति। त्वेणेनसहभुंक्तेइतिबोधोत्तरं यस्त्वेणानिभन्द्रायेत्सकथमन्यलरिलजेदितिप्रतीतेः सकलं
भोज्यमतीत्यत्रैवतात्पर्यादितिभावः। अग्निं ग्रंथपर्यंतमिति। वहुव्रीहोहितीयांतंग्रंथोन्यपदार्थः। अधीतइ
त्यस्यतुनसमासेतर्भावोभानाभावात्। अंतलं साहि संचसहार्थः। अत्राग्निग्रंथसहितमितिबोधः। अग्नि
टासहेत्यलौकिकं। नचतदधीतइत्यत्रप्रसंगः वैकल्पिकत्वात्। यथासा। अत्रसादृश्य इतिछेदस्तत्रैववर्त्त मा
नइत्यर्थः। तथाहरइति। तथाशब्दस्यसादृश्यार्थकत्वेपिनसमासः सदृशइत्युक्तेनियमेनप्रतियोग्याकां
क्षादर्शनात्सादृश्यप्रतियोगिवाचकेनैवतद्बोधकात्स्यसमासात्। द्योतयतीति। सामान्यस्यभेदको
योविशेषस्तद्रूपेप्रकारेथालिति। यद्विशेषवान्हरिस्तद्विशेषवान्हद भिन्नोहरइतिबोधः। यत्तच्छब्दा
भ्यांतयोरेकत्वावगमेऽप्युपमानत्वप्रतीतिरितिभावः। सूत्रेपिसादृश्यशब्देनोपमानत्वमेव। थालसूत्रे
सादृश्यस्याप्रकारशब्देनग्रहणंतु यत्सादृश्यवान्हरितत्सादृश्यवान्हरइत्येवबोधः स्यान्नतुहरिसदृशोह
रइति। भाष्यानुसारिणस्तु। यथासादृश्येइत्यस्य यथाशब्दः श्रुतेनसमस्यते सादृश्येद्योत्येनेत्यर्थः। यथाश
क्तियथावेलमित्याद्युदाहरणं। अतएवभाष्येऽसादृश्येइतिकिमर्थं यथादेवदत्तस्तथायज्ञदत्तइत्यु
क्तेनतुसूत्रमेवकिमर्थमित्युक्तं यथार्थत्वेतुनसिद्धिः सूत्रगृहीतामयेनतेनासमासात्। अत्रचेदम
पिज्ञापकम्। नचप्रकारवचनेथाला निष्पन्नस्ययथाशब्दस्यसर्वथासादृश्यद्योतकत्वेनसूत्रे
दाहरणसंभवइतिसूत्रेयथार्थ मितिहिवाच्यं। अत्रसूत्रेऽसुमसन्नस्यवीप्सायोऽप्यताप दा

दीनां वृत्तिविषये सत्वस्यथा न तादृशीनानाव्ययेनैव समासः स्यात् । वृक्षं प्रतीति । लक्षणे प्रतिः कर्मप्रवचनीयत्वं तु प्रतेर्गि
तिगता वितिनिघाताभावाय स्याद्धुः । अक्षादयः । समस्यंत इति शेषः । परात्र यस्य एवेति । पंचिका नाम द्यूतं पंचभिः कपर्दैर्भवति
तत्र यदि सर्वे उत्ताना अवांचो वा पतंति तदा पातयिता जयत्यन्यथा जीयते । विपरीतवर्त्तने कर्त्तृत्वे नाक्षादेस्तृतीया ।
वृत्तौ परेत्तदर्थः । अक्षेणेदं परीत्य लौकिकं । नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः । वैपरीत्यं च जयापेक्षयेति भावः । अक्षे
णेति । अक्षाभ्यां विपरीतं वृत्तमित्याद्यर्थे न समासोऽनभिधानात् । अक्षत्वेनैकत्वबोध एवास्य साधुत्वं न तु तेन रूपे
णानेकत्वबोधे । एकत्वादिनाबोधस्तु वृत्तौ नास्त्येवेति भाष्ये स्पष्टं । विभाषा । सुप्सुपेत्येकार्थीभावे समासस्य व्यपेक्षायां
वा   व्यस्य च सिद्धेरिदं व्यर्थं एकार्थीभाव एव समाससंज्ञादिविकल्पस्तु नेष्यते । एवं समासनिषेधसूत्राणि नित्यसंज्ञ
डे सत्र नित्यग्रहणं व्यर्थं निषेधविषये एकार्थीभावाभावेन समासाप्राप्तेः । नित्याधिकारविषये व्यपेक्षाभावेन वा
क्याप्राप्तेश्च अत एवापि लक्षणे च न चद्दुष्कां अंदान्प्रति क्वेकार्थीभावो नित्यः कृपादिकः कृत्वास्त्येव लस्यर्थे बोधनार्थं सर्वमाव
श्यकं ध्वनितं चेदं समर्थानामिति सूत्रे भाष्ये तत्प्रत्याख्यानं । एवं च विशेषणीभूते कार्थीभावस्य विकल्पादिबोधकानीमा
नि । अत एव पारेमध्ये इति सूत्रे भाष्ये एकया वृत्तिविभाषापरया वृत्तिविषये ऽनित्यो पवाद इत्युक्तं तत्र वृत्तिरेकार्थीभावः । ए
तत्सामर्थ्यादिति । अथैतत्करणस्य क्तदसंबंधेन तद्विषये एकार्थीभावस्य नित्यत्वमिति भावः । नन्वेवं सुप्सुपेत्यस्यापि नित्य
तापत्तिरेवं च भाष्ये सुप्सुपेत्युदाहरणभूते विस्पष्टपटुरित्यत्र विस्पष्टं पटुरिति विग्रहप्रदर्शनासंगतिरत आह । सुप्सुपेति त्विति ॥
एतत्समासानुवादेनैवाव्ययीभावादिसंज्ञाविधानेन सिद्धे पुनस्तैः समाससंज्ञाविधानं तदनित्यत्वज्ञापकं । उपपदमतिङ् । कर्तृ
करणे कृता । आख्यातमाख्यातेन सातत्ये बुद्धेष्या प्रसिध्या अनेकमन्यपदार्थे इत्यादौ अव्ययादिपदघटितसमासक्त

संगतिः तस्मादुदाहरणे यथालं तस्य ग्रहणं तत्र सादृश्यार्थकेन समासं कृत्वान्यत्राप्ययं प्रयोगे बाधकाभाव इत्य
भिमानेनार्थं घटितं साधुत्वमित्यजानतोऽनुत्पन्नसत्वेमानं चापश्यतः शंकेयमिति युक्तं प्रतिषेधवचनेत्यस्य प्रतिषे
धयुक्तेति तद्वचनसामर्थ्यादित्यर्थः। एवं चानुत्पन्नतत्सत्वेऽपि घटितं साधुत्वमित्यत्र चेतदेवमानमिति भावः। य
त्तु प्रतिषेध इति प्रतीकमुपादाय यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेण सिद्धे समासे सादृश्य प्रतिषेधार्थत्वादस्यारंभ
स्येति केचिद्व्याचक्षते तन्न। सूत्रगृहीताव्ययेन तेन सूत्रेण समासान्नियमत्वापेदायै तदर्थज्ञापकत्वस्यैवोचित
त्वात्। तत्र सूत्रे यथार्थशब्देन सादृश्यग्रहणं च। अत एव तत्र सूत्रे सादृश्यग्रहणं चरितार्थं। अत एव भगवता
सादृश्यसंपत्तीति प्राप्नोतीति युक्तं। न च सादृश्यग्रहणं गुणभूतसादृश्यग्रहणार्थं। तद्व्यानुरोधेन प्रधानन्यायप्रा
प्रवृत्तोभयत्राप्येतेन सिद्धेः। यथा योग्यता या यथा यथा वृत्ते रूपस्य योग्यमनुरूपमित्यादौ तद्वदर्थकेनापि समासस्त
द्वत्सूत्रे यथार्थग्रहणं तदर्थकान्यायपग्रहणार्थं। एवं च यथाशक्तीत्येतदुदाहरणमेवेति भाष्ये स्पष्टं।
वीप्सादावपि यथाशब्देन समासो भवत्येव यदनुत्पन्नवीप्सावाचित्वे दं ग्रहणमिति भाष्यात्। एवं च स्पष्टमेवोपक्र
मोपसंहाराभ्यामस्य सूत्रस्य विधित्वं भाष्याल्लभ्यते। अत्र सूत्रे यथाशब्देन यथार्थस्य न ग्रहणं नानाभावात् सूत्र
त्रेतु वचनग्रहणं व्यथा। विभक्तिशब्देनेति प्राहुः। यावदवधारणे। संख्यादिनेयत्तापरिच्छेदोऽवधारणं तद्द्योतकं यावदि
त्यव्ययं समस्यत इत्यर्थः। अवधारणे किं। यावद्दत्तं तावद्भुक्तं कियद्भुक्तमिति नावधारयामीत्यर्थः। सुप्प्रतिना।
मात्राशब्दोऽल्पपर्यायः सुनः सुप्प्रतिना [illegible] मत्यमहरिसा दोदोना

त०प्रा०शे० कृ०
१५१ सर्थः। दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यविशिष्टत्वमनोरथैस्तथावोधेवगंगायाज्ञापकत्वस्यगंगासमीपइतिवोधेगंगायाज्ञापकत्वस
चनियमेनलॅमनसावोधादन्य लभ्यत्वेननोत्र तदनोधेत्वमितितात्पर्यंति नसंबंधेनान्वयेतुवनमनुगंगामन्वि
तिद्वितीयेवेतिवोध्यं।निवेष्यगंगामनुतामहानदीन्वम् मितिरामायणप्रयोगाद्वाराणसींस्वरूपेणज्ञातत्वेप्यायामवै
शिष्टेनज्ञाप्यत्वंवोध्यं।तिष्ठद्गुप्र।चेनैषांव्यंतरेप्रवेशोना तिष्ठद्गुजपन्संध्यांपश्चिमामायतीगवा।दितिभट्टि
151 श्लोकेआतिष्ठद्गुआयतीगवादितिभिन्नेपदे।इह।उक्तोदाहरणद्वये।शत्रादेशइति।प्रथमासामानाधिकरण्या
त्तदप्राप्तिः।यद्यपिपन्वन्पुरुषइतिबत्सिध्यतितथापुपायांतरमिदं।समासातश्चेति।इदमंत्येचेनान्यपदार्थेव्ययीभा
वइतिवोध्यं।पक्षेषष्ठीति।अयंभावः।महाविभाषैका र्थीभावस्यविकल्पवोधिकाव्वत्तिश्चैकार्थीभावेनित्येतियेननाप्राप्ति
न्यायेनाव्ययीभावस्तत्पुरुषंवाधेतयथैकदेशिसमासः।षष्ठीतत्पुरुषमितितन्नाभायपुनर्विग्रहणमिति।संख्यासादिविसू.त्री
स्वभावात्समानाधिकरणविषया।वंशइति।एकस्वभावःसंतानप्रवंधोवंशः।द्वौमुनी।पाणिनिकात्यायनौ।त्रिमुनि।भा
लि० ष्यकृतश्च।स्वपदार्थप्राधान्येएवायंसमासः।नन्वेवंत्रिमुनिव्याकरणमितिसमानाधिकरण्यानुपपत्तिरतआह।विद्येति।
अन्येतुवहुव्रीहौत्रिमुनिव्याकरणमव्ययीभावेव्याकरणस्येतिस्वरभेदश्चैवरवेत्याहुः।परेतु।विद्यावंशोनामगुरुशिष्य
परंपरायदीष्यतेतदातिष्ठद्गुप्रभृतिषुपाठात्साध्यमित्याहुः।मतंतुव्यस्यनुसारेण।किंचनहिद्विपुत्रो द्विपुत्रव्य
पदेशंलभते।इतिन्यायेनद्विमुनीतिव्यवहारासंगतिर्वोध्या।जन्मनोदाहरत्ति।एकविंशतीति।एकविंशतिभिरद्वाजा
वंशइतिविग्रहः।द्वत्तौतृतीयासप्तम्योरितिसू.त्रस्थभाष्यप्रयोगात्तत्सामाण्येनोपका दिप्वनयोःपाठात्यजओ राम. १५१

पोद्देश्यप्रसिध्या तेनुसमासंज्ञाविधानस्यावश्यकत्वेनाधीधिकारानुरोधात्सर्वत्र तस्य विधेयसमर्पकत्वं प्रथमानिर्दिष्ट
मितिसूत्रे समासे इत्यस्य समासत्वव्याप्यसंज्ञाविधायके लक्षणपाव्ययादीनामुपसर्जनत्वं साधयितुमशक्यमिति तदर्थं स
मासविधानं चरितार्थमिति भावः। विग्रहप्रदर्शनपरोक्तभाष्यादपि तस्यानित्यत्वं बोध्यं। लक्षणेनाभि। अभिप्रती आ
भिमुख्यस्याग्नेर्ज्ञापकत्वसंबंधेनान्वयस्य च द्योतकौ। अग्निज्ञाप्यं शलभकर्तृकपतनमिति बोधः उदाहरणे त
था बोधे चाग्न्यभिमुखत्वं शलभपतनस्य लोकप्रसिध्या मनसा गृह्यते इत्याभिमुख्यद्योतकताभिशब्दस्याग्निज्ञाप्यं
शलभकर्तृकं प्रत्यासत्याग्न्यभिमुखं प तनमिति बोध इत्यन्ये। कर्मप्रवचनीयद्योत्यसंबंधेनान्वयाद्वाक्ये द्वि
तीया तदाह। अग्निमभीति। लक्षणेनेति किं। स्रुघ्नं प्रतिगतः स्रुघ्नादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः। आभि
मुख्ये किं। वत्सं प्रति विद्योतते इत्यादा वाभिमुख्यद्योतनाभावे समासो मा भूदिति। अस्य समासस्य वैकल्पिकत्वेन प
दो कर्मप्रवचनीयत्वं चरितार्थं। अभिप्रतीइति किं। अग्नेः संमुखं शलभाः पतंतीत्यर्थे सांमुख्यार्थकसंशब्देन लक्षण
त्वसंबंधेनान्वये समासो मा भूदिति। अनुर्यत्। लक्षणेनेति वर्तते समयेत्यधिकरणशक्तिप्रधानं। यदिति। सामान्येन न
तकोनु ४ पुंसकं द्वितीयांतं। यं पदार्थं समयेत्यर्थो द्योत्यस्तेन लक्षणभूतेन तद्वाचकेन समस्यत इत्यर्थस्तदाह। यमिति। वनादेर्ल
क्षणत्वं समीपद्वारा स्वसामीप्येनाहि वनेनाशानिर्देशो ज्ञाप्यते। लक्षणत्वं तु वस्तु सन्निमित्तं नरुते न संबंधेनान्व
यस्तदाह। वनस्य समीपमिति। यस्य दैर्घ्यमिति। यद्दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यमित्यर्थः। अत्रापि लक्षणत्वं वस्तु सदेव
निमित्तं। तद्भुन यन्नाह। गंगायाः आन्विति। तद्यो त्यसंबंधेनान्वयाभावान्न द्वितीया। उपलक्षितेति। दि ग्रीष्मेड

ल०श०शे० २ तिसूत्रस्थं समासे कृते समासांता इत्येतत्परं भाष्यमेकदेश्युक्तिः अधिकं ह्यव्ययविरोधादि अन्यत्र प्रपंचितं । अंतशब्दश्चरमा
१५२ वय वाची स च समुदायावयवः । अत एवोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्यम् । अव्ययानामिति टिलोपाभावश्च सिद्धः
पूर्वभागस्याव्ययीभावत्वाभावेनानव्ययत्वात् । यत्तु कैयटेन ङ्योश्छ्रियोरिति सूत्रे समासपदस्य समासार्थविग्रहवाक्य
सोत्तरपदलक्षणयोत्तरपदावयवत्वमुक्तं तथा सरूपसूत्रेऽकृतो उत्तरपदावयवत्वमित्यपि भाष्यकारसंमतमिति तत्
न । फलाभावात् । द्विधुरीत्यादौ स्त्रीत्वस्य लोकतः सिद्धेः लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति भाष्येणोक्तेः गप्रक
152 रणस्यानियमार्थत्वाभावबोधनात् । अत एव परवल्लिंगमिति सूत्रस्थे पि द्विनावमद्वैरावमित्यादौ नपुंसकत्वसि
द्धिः । पंचराजमित्यादावपि तत्स्वव्यव्यापत्तावकारांतोत्तरपदे त्यत्रोत्तरपदग्रहणस्य व्यर्थत्वापत्तिश्च । अंतग्रहणादिसूत्र
स्थभाष्यविरुद्धं चोत्तरपदावयवत्वमेवं हि तत्र भाष्यं समासस्यांतोदात्तत्वमुत्तरपदस्यैवेति किंत्वे । आद्ये इदं प्रथम
काइत्यादौ कपोंतोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वा लेन्व चइत्यत्रांतोदात्तत्वासिद्धिरित्युक्त्वो भयोरपि प्रकरणेनलक्ष्यानुसारात्क्वचि
दुत्तरपदांतस्य क्वचित्समासांतस्योदात्तत्वमिति । सरूपसूत्रस्थं भाष्यं तदनाश्रयणे पि योज्यपितुं शक्यं तथा हि कृत
द्वंद्वानां विभक्तौ परत एकशेष इति पदे त्र ऋक् च ऋचौ च ऋसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीति भाष्यं समासांतानां समा न २
सावयवत्वे पि तत्पूर्वभागस्य विभक्तिपरत्वाभावस्तद्विशिष्टस्य तु सरूपत्वमिति तद्भावः । न च तस्यानर्थकत्वेन तद
नुक्त्या भाष्यस्य न्यूनता द्वंद्वावयवानामर्थवतामेवैकशेष इत्यर्थे मानाभावात् । विशिष्टरूपोपादानाभावेन तत्प
रिभाषाया इहाप्रवृत्तेः । भाष्यांतरं तु तादृशं नोपलभ्यत एवेति दिक् । स च समासांतो बहुजस्य गोमज्जसित्यवस्थाया राम: १५२

अत्रेति लुगभावो बोध्यः। नदीभिश्च। अत्र बहुवचननिर्देशान्न संज्ञाया ग्रहणं नापि स्वरूपस्याशङ्कसंज्ञात्वाभ्यां। किंतु न
दीत्यर्थग्रहणं तेन तद्वाचके सर्वत्र प्रवृत्तिः। एतच्च संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टं। समाहारे चेति। तत्रैवेत्यर्थः। एवं च तदवि
न्यप४ वक्षायां पूर्वकाले केति समासे एकनदीतरः सिद्धो न्यपासमानाधिकरणतत्पुरुषं बाधित्वाव्ययीभावेन पुंसकह्रस्वा
पत्तिः। अच्प्रत्यन्ववेति योगविभागात्सिद्धो। अभियुक्तो गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदीत्स चतुर्न। योगविभा
गस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् दाक्षकता तदनुक्तेश्चेति भावः। अन्यपदा। संख्येति निवृत्तं नदीग्रहणमनुवर्तते। संज्ञान
वगमादिति। संज्ञेति कर्मणि घञ्। तेन संज्ञिनो देशविशेषस्यानवगमादित्यर्थः। नित्यसमासइति। तत्स्वपदाइत्यर्थः।
तस्माद्दृष्टं च समास समानार्थकवाक्याभावेन समास एकपदविग्रहस्त्वेवम हाविभाषाविषये त्वस्वपदा
क्षभावेऽन्यथा प्रवृत्तिरित्यपि ज्ञापि तेऽन्तर्गंगमित्युदाहृतं। अव्ययीभावेनमुक्ते बहुव्रीहिर्नेतिचोक्तं भाष्ये। अस
नित्यत्वे तेन मुक्ताइत्यसंगतिः स्पष्टैव एवमन्यत्रापि बोध्यं। समासांताः। अत्र समासपदं तत्संबध्यलौकिकविग्रहवा
क्यपरमेवमव्ययीभावादिपदान्यपि तत्पराणि। अत एव बहुकुमारीकइत्यादौ ह्रस्वो न गोस्त्रियोरित्यत्र भाष्ये स्पष्ट
ग मेतत्। अत्रैतइतिसूत्रे भाष्ये च। एवं च लौकिकविग्रहवाक्यसमाससंज्ञासमकालमेव समासांता इति सिद्धांतः।
न च द्वंद्वसमासांते तत्वान्नियोगशिष्टत्वाद्युदात्तत्वे तद्वैकवाक्यतापन्नो द्वंद्वसमान्निपातेन च कृते पूर्वपदस्योदात्तस्वरित
योगित्वाभावेन पूर्वपदप्रकृतिस्वराप्रवृत्तौ ङच स्त्रीत्वमर्थमिति वाच्यं। तत्राप्यन्तर्भूतेन समासांतविधावाद्युदात्त
त्वेतस्यासंबंधज्ञापनात्। तेन समस्तादुपधेयसमुदायस्याद्युदात्तत्वे पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः। द्विगुव्याम्

ल॰श॰शे॰ ष्वव्ययीभावाप्रसिद्धिरत आह। सामर्थ्यादिति। परस्यौकारेति। परशब्दस्यौकारान्तादेश इत्यर्थः। एङः इति पूर्वत्वं। परस्यो
१५३ कारेति पाठे परस्यावि शब्दस्यादेरुकार इत्यर्थः। आङ्गुणः। अर्थिन्याद्यचीति। धर्मपत्यादिति भावः। अत्र गणसू
त्रे परग्रहणं प्रद्वित्वमिति परोक्ते लिङ्ग इति सूत्रस्य भाष्यकैयटस्वरसः। तत्र हि समासान्तो निपातनात् साधितः।
153 सुजार्थमिति। वेतिवक्तव्ये तत्सुजार्थमपीत्यर्थः। अन्यतरस्याङ्ग्रहणस्य तु स्वरितत्वेनास्त्येव। अत एव नदीपौ
र्णमासीति सूत्रे नदीशब्देन विशेषाणामग्रहणे शरदादिषु विपाट्शब्दपाठस्य ज्ञापकत्वमुक्तं संख्यासंज्ञासूत्रे भा
लिपि ६ ष्येनदीत्वादेवैकल्पिकत्वे नित्यत्वाय पाठस्यावश्यकत्वात् ज्ञापकत्वासंगतिः स्पष्टैव। तत्र जयंतपाठस्तु प्रपंचा
र्थस्तत्र नदीसंज्ञकस्य न ग्रहणं यो र्णमास्यादिग्रहणेन्न चाशब्दसंज्ञेति निषेधात्स्वरूपस्यापि ग्रहणं न स्यादिति
सारेण ७ वाच्यं। लक्ष्यानुसामर्थ्येन च तस्यात्र त्यागात्। अत एव तत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातमित्ति प्रामाणिकाः॥ ॥
इत्यव्ययीभावः॥ ॥ चकारबलेनेति। संख्यापूर्वो द्विगुरिति योगं विभज्य पूर्वेण संख्यापूर्वस्य तद्धिता
र्थे त्रिपत्रोक्तस्य तत्पुरुषसंज्ञाविधानसामर्थ्यादेव पर्यायेसिद्धे चकारः समावेशार्थ इति भावः। श्रितादीनां सुवंतत्वा
संभवात् श्रितादिप्रकृतिकैरित्यर्थलाभः येन विधिरिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन संबुद्धिस्त्रीलिंगप्रथमांतभि
न्नेपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः। समर्थविशेषणत्वाच्छ्रितादीनां प्राप्तोपि तदंतविधिः समासप्रत्ययविधावि
ति निषेधान्न भवति। तदंतविधौ हि श्रिताद्यंतसमर्थप्रकृतिकैरित्यर्थे कष्टं परमश्रित इत्यादावपि समासापत्तिः। रामः
कष्टश्रित इति। नलोकेति षष्ठीनिषेधः। पतितशब्दे तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वेट्त्वेन यस्य विभाषेति १५२

मलौकिकेवाक्येसुपः परस्तादेव।पूर्वत्वेतुवाच्यार्थविरोधः।नहिसुब्रह्मितंसमासार्थः किंतुतदि शिष्टमेव।नचवि समासे
शिष्टस्यसुबंतत्वाभावे नसुबंतात्तद्धितइतिसिद्धांतविरोधः तेषामर्थाभावे न नपदमितितन्म्ल तम्ल तन्यायस्यात्रवि
षयाभावात्।अतएवसुपोगादितिसूत्रेऽसंतस्वार्थिकानांसुबुत्पत्तेःपूर्वमेवोत्पत्तिर्भाष्येउक्ता।किंच।समासांतप्रकर
णेङ्याप्प्रातिपदिकादित्यस्याप्यसंबंधः।तत्सामवस्थायांवाक्यस्याप्रातिपदि कत्वात्।तत्रकुवुसत्तिकालेएवतत्सद्वेभि
न्नसमाससंज्ञाविरोधाभावात्।समासांतस्यचतद्वाक्यावयवत्वेनतद्ग्रहणेनग्रहणात्।बहुकुमारीकइत्यादावुपस
र्जनस्त्रीप्रत्ययांतप्रातिपदिकाभावान्नह्रस्वःकप्ह्रस्वादंतरंगतरः तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं येषांप दानांसमासोनतावं
तेषामन्यपदवृत्तिकपंतावत्प्रतीयतइतिभाष्येणस्पष्टं तथाभिधानात्तत्राद्यसत्तावदित्यस्यकपः प्रथममित्यर्थः।अ
न्यत्।समाससंज्ञायत्नं।कपासहह्रस्वभवनायकपंप्रपतीत्यर्थःपूर्वस्य प्रव्रीहितदर्थकवाक्याभावेनकश्श
स्त्रवेपर्य्यभियाहितत्भवत्कालप्रतीयते अन्यथातदनपेक्षत्वेनकथंप्रतीतोक्तिरसंतासंगतास्यात्।अत
एवप्रत्ययस्यादितिसूत्रभाष्योदाहृतेबहुचर्मिकेत्यादावापःपरत्वाभावादित्वासिद्धिरितिदिक्।अथाव्ययीभावे ऽ
साधारणसमासांतानाह।अव्ययीभावे।अव्ययीभावेउत्तरपदत्तयावर्त्तमानं यच्छरदादिप्रकृतिकसुबंतंतदं
वय ताट्टच्स्याच्चसमासार्थविग्रहवाक्यांतावयवइत्यर्थः।राजाहइत्यतष्टजनुवर्त्तते।अन्नंतादव्ययीभावादित्या
दितुफलितार्थपरतयाकथंचिन्नेयं।अनश्च।अनणपेक्षपंतात्तेषांक्य इतिविकल्पप्राप्ते नित्यार्थःशरद्इनिकेचित्।
प्रसादामिति।लक्षणेनाभी तिसमासाः येलक्ष्याधजतःप्रयोगः।न

त॰ भा॰ शो॰ ७॰ व गुणवचनशब्द इति बोध्यं। तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वचनेनेत्यर्थात् कृते तस्य गुणपदेनैवान्व-
१५४ येन संज्ञानुपादानाच्च गुणेनेतीयता सिद्धे वचनग्रहणं द्रव्यगुणयुक्तवर्तेस्यर्थ इति भाष्याच्च गुणपदेन
सदृश इत्या धर्ममात्रं। तेन खंडशब्दस्य क्रियावचनत्वेपि न दोषः। धान्येनेति। अर्थशब्दो धनपरो हेतुतृतीयेति बोध्यं।
दौ षष्ठ्या अ पूर्वसदृ॰। यद्यपि सदृशेन षष्ठीसमासः तुल्यार्थैरित्यनेन तद्योगे षष्ठ्या अपि विधानात्। एतस्मान्न प्रति-
लुकि पूर्वपद पदविधानत्वमिति वक्ष्यते। अतः प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति निषेधो न। पूर्वपदप्रकृतिस्वरोपि स-
प्रकृतिस्वरा दृशप्रतिरूपयोरिति सिद्धिः। तत्र हि दास्याः सदृश इति संज्ञा नास्त्येवेति न तदर्थमावश्यकं। तथापि भोजनहेतुक
र्थं सदृशग्र सादृश्यवानित्यर्थे भोजनसदृश इत्यत्र समासार्थमिदमावश्यकं। हेतोः शेष त्वविवक्षाया षष्ठीसमासे तु पूर्व-
हणमावश्य पदप्रकृतिस्वरासिद्धिः सादृश्यग्रहणेन सदृशप्रतिरूपयोरित्य सोपमानबोधकपूर्वपदक एव वृत्तेरिति सदृ
कं। मनसा सदृशप्रतिरूपयोरित्यत्र भाष्ये यदि तु भोजनेन कृतः सदृश इत्यर्थे पूर्वसूत्रेण समासे तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यनेन
दे स्वरोपि सिद्ध इत्युच्यते तदा सदृशग्रहणं व्यर्थमेवेति प्रकृतसूत्रे कैयटेन ध्वनितं सदृशो तिस्वरविधायकसूत्र
शेषस्थं भाष्यं त्वेकदेशयुक्तिरिति तदाशयः। मिश्रं चेति। पणवंधेनैकार्थ्ये संधिस्तत्र गम्यमाने मिश्र इत्युत्तरपदम-
नुपसर्गं तृतीयांतात्परं मंतोदात्तमित्यर्थः। अवरस्येति। यद्यप्यपर्यूनार्थो पि तथापि वयस्याविषयावरार्थ-
मिदं। भाष्ये ऊनार्थेत्यर्थग्रहणस्य तृतीयेति सूत्रे प्रत्याख्यानात् समर्थसूत्रे तृतीयातत्कृते सुपन्यस्तोपाद्य- राम:
त१ नविकं इत्युदाहरणाच्चात्रोनार्थग्रहणं नेति वादिनां मते सर्वथाऽस्यावश्यकत्वात्रेति दिक्। कर्तृकरणे १५४

754

एनिषेधप्राप्तावपि। अत एव निर्देशादिड्भावः। अप्रयोगपत्वादिति। स्वयमित्यात्मनेत्यर्थकं कर्तृशक्तिप्रधानमित्यर्थः।
स्वार्यंकृतिरिति। असमासे कार्त्तिरिति स्यादिति भावः। एकस्य यमपि समासफलं। स्वद्व। अस्पतत्वकृति के द्वाएया
द्वितीयेत्यनेन सामानाधिकरण्ये। आत्मइति। तेन केवलरूढत्वं तस्य सूच्यति। एतेन प्रकरणादिसहकृतवाक्ये
नार्थं दाप्रतीतिसंभवान्न हि निर्देशप्युक्तमित्यपास्तं। योगरूढे तत्संभवेपि केवलरूढे तदभावान्न हि निर्देशस्य
चविवक्षिता निर्देशत्यर्थः। सामीप्यद्वे। कालाइति। कालवाचिन इत्यर्थः। बहुवचनात्। तांतं तांतसाधारण्येन तर
सूत्रेण सिद्धे योगविभागो व्यर्थ इत्यत आह। अनत्यंते ति। परिछेत्तुमिति। अत्यंतयोगे शक ध्वमेतितुमुन्। अत्यंत
संयोगानत्यंतसंयोगसाधारणे न पूर्वेणसिद्धे इदं किमर्थमित्यत आह। अक्तांताप्यमिति। क्तेनेति। अत्र नानु
वर्त्तत इति भावः। तृतीया। तृदंसूत्रं कृतद्वारकमेव सामर्थ्यं प्रवर्त्तते न साक्षात्परस्परान्वये। उत्तरसूत्रेणनि
पुणअक्षन्द्वाणभ्यां समासविधानात्। तद्योगे हि तैस्तृतीया तत्कृते तद्युक्ते अत्यन्तं चैत। दोषेगुणे त्यस तत्कृतत्वे
तत्सापेक्षत्वेपि सौत्रत्वात्समासः। खंडशब्दश्च खंडगुणवत्वेन बोधक इति शंकुलाखंड इमत्र कृतद्वारकमेव सा
मर्थ्यं शंकुला कृतखंडगुणवानित्यर्थः। वचनग्रहणं तु गुणोपसर्जन द्रव्यवचनेनैव समासार्थं तेन
कुंभेन कृतं रूपमित्यादौ न। ध्ढ तेन पाटवमित्यादौ च न स्पष्टं चेदं भाष्ये। यद्यपि जातिसंज्ञातद्धितकृदंत
समस्तसर्वनामसंख्याशब्दभिन्नशब्दानामेव गुणवचनसंज्ञा तथापि प्रकृते व्याख्यानाच्छुद्धयौगिकस्य

ल॰श॰शे॰सू॰ १५५ पीष्ठत्वात्प्रकृतिविकृतिभाव एवेति व्यर्थं चतुर्थीसमासेपि चतुर्थी तदर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तत्सप्रकृतिविकृति तादर्थ्ये २
भाव एव प्रवृत्तेः अन्यथा ओरदित्तमित्यत्रापनेनैव स्वरसिद्धौ तेन चेति व्यर्थं स्यात्। न च हितार्थे। तेन चेत्यत्रापि तदर्थ
इत्यनुवृत्तेः तत एवास्योक्तार्थज्ञापकतापरं भाष्यं संगच्छते इत्यपास्तम्। अर्थशब्द स्यानित्यपुंस्त्वेन परवल्लिङ्ग
गमित्यस्य बाधायाह। विप्रायेति। गता चेति। एतदेवात्र विधेयं नित्यत्वं तु चतुर्थ्या तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन
विग्रहाप्रसक्तेर्न्यायसिद्धं गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यादाविव पदे लिंगमपि लोकतः सिद्धं तदेदं स्पष्टार्थं। भयभीति॥
निर्गतिजुगुप्स्वोरप्युपलक्षणमिदं। भोगोपरतवन्येत्यादिषु सुप्सुपेति समासः मयूरव्यंसकादित्वाद्वा। अल्पं पं
चमंतमिति। कानिचिदेव पंचम्यंतानि समस्यंत इत्यर्थः। मंगलसंबंधाभावेप्यल्पश इत्यस्मादेव निपातनाच्छस्।
स्तोकांतिक। स्तोकार्थेल्पशब्द एव न लेशादयो व्याख्यानात् स्तोकाल्पाभ्यां कृच्छ्रान्वकरणे च स्तोकेति पंचमी। दू
रांतिकार्थे भ्यो द्वितीया चेत्यनेन तेभ्य इति बोध्यं। प्रतिपदोक्तपरिभाषया तद्विहितपंचम्यंते नैवायं समास इत्या
हुः। राजपुरुष इति। अंतर्वर्ति विभक्त्या पदत्वान्नलोपः। गुणान्तरेण। इदं च पूरणगुणेत्यस्यापवाद इति सर्वे
गुणेति सूत्रे भाष्ये ततः सर्वपदानुवृत्तेः सर्वशब्द एवेदं गुणबोधकाद्विहितो यस्तरप् तदंते न सर्वशब्दस्य समा
स इति वाच्योर्थः। गुणाद्विहि तत तरवंतं च गुणवाच्येवेत्याशयेनाह। तरवंतं यद्गुणेत्यादि। ननु यतो निर्धा
र्यते यश्च निर्धार्यते यश्च निर्धारणं हेतुस्तत्त्रितयसंनिधान एवायं निषेधो युक्तो निर्धारणषष्ठी च यु तत्रैव २
क्ता स्पष्टं चेदं तरद्विधायके कैयटे तो नात्रास्य प्राप्तिः सर्वेषां श्वेततर इत्यादौ त मवाप्तिरित्यरुचेराह॥ रामः १५५

255

चेति। रूढत्वे समाहारद्वंद्वात्सप्तम्येकवचनमिति भावः। तृतीयेति। तृतीयांतमित्यर्थः। कर्तृकरणे इति। यत्र गतिकार
कसमभिव्याहृतं कृदंतं तत्र तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणं। अपिशब्दात्तदसमभिव्याहृते केवलस्यापीत्यर्थः। इदमन्यत्र विस्तरः।
कृतेति किमिति। सुपेत्यधिकारेण तिङंतेनाप्रसंगात् कर्त्राद्यादितृतीयार्थक्रियाबोधककृदंतेनैव भविष्यतीति
प्रश्नः। अन्येतु कृदंतेनैव समासो यथा स्यान्न सुबंतेनेत्यर्थं तदुक्तोदाहरणेतु सामाजंतादिभिरेव बहुल
ग्रहणेन वारयितुं शक्यमित्याहुः। अर्थवादः आरोपितोर्थः। काकपेयेति। वाक्यार्थे कूपः पूर्णंभस्त्वेन कोमल
त्वेनच स्तुतिः त्वाभस्त्वेन दुर्बलत्वेन निंदा वा। इहांतर्भूतेति। तां विना दध्नः संस्कार्यत्वेन प्रतीता न्न संस्का
रकत्वानुपपत्तेरिति भावः। तदुक्तं भाष्ये युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यमिति दध्ना युक्तो योर्थ उपसेकादिस्तत्संप्र
त्ययादित्यर्थः। सर्वलोकव्यवहारप्रसिध्या च तदर्थांतर्भावनिश्चय इति च। अन्नशब्देनात्रोदनः। भिस्सा स्त्री भ
क्तमंधोन्नमिति कोशेन तत्र तत्प्रसिद्धेर्योगाद्वा रूढिर्बलीयसीति बोध्यं। मिश्रणेति। तां विना मिश्रीकरणत्वायोगा
उच्यते १ दिभावः। तच्छब्देन चतुर्थ्यंतार्थ इत्याशयेनाह। चतुर्थ्यंतार्थायेति। तादर्थ्ये चतुर्थी वलिरक्षितग्रहणाद्क्षेत्ति।
तद्योगे हि तादर्थ्ये चतुर्थी हितयोगे तस्मादेव ज्ञापकाच्चतुर्थी हितसुखाभ्यामन्योपकाराजन्नेन तद्योगे ताद
र्थ्ये चतुर्थ्यप्रसंभवात्। एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टं। षष्ठीसमासादिति। रंधनाय स्थालीत्यादावभिधानस्याभावात्ताद
स्थाल्याः २ र्थ्यत्वेनैव तस्याभानेन संबंधत्वेन बोधे वाक्यमेव संबंधत्वेन बोधे च कृते न समासोपीति व्यवस्था। रंधना
र्था स्थालीति मध्यमपदलोपि [illegible] तेन षष्ठी समासेन रंधनस्थाल्याश्च

नेति षष्ठ्यभावान्न तत्र षष्ठीसमासः। चतुर्थीसमासवारणाय प्रकृतिभावस्येवेसकं। अस्याप्यसाधुत्वप्रकारकत्वे २

पौ २

ल॰श॰शे॰भू॰ १५६ तत्रशेषलक्षणामित्यस्पष्टमात्रलक्षणमित्यर्थः प्रतिपदविधानेत्यस्यकारकविशेषोपादानेत्यर्थः। तेन तुल्यार्थै
दित्यादेर्नेति त्वमित्यलं। पूरणाद्यर्थैरिति। आदिनागुणसुहितौ। अत्रपूरणार्थत्वेन पूरणत्वार्थे तीपाद
नित्यनंतस्यापिग्रहणंव्याख्यानात्। गुणार्थशब्देन केवलगुणवाचीसन्गुणोपसर्जनद्रव्यवाचीगुणबोधकप्रकृ
तिकभावप्रत्ययांतश्चगृह्यतेव्याख्यानात्तदाह। काकस्येति। आकडारसूत्रेतुगुणवचनानांतुनेहग्रहणंवच ह ४
नपदानुपादानात्। तदेवमिति। अन्यथाब्राह्मणस्येदंता इत्यर्थे शुक्लपदेनासामर्थ्यात्समासप्राप्तिरेवनेतिभावः।
२९६ इदानीतुशुक्लशब्दएवविशेष्यसमर्पकइतितात्पर्यं। परेतु। एवमपिसामर्थ्यं दुरुपपादं। अर्थ्यं तंसमर्थप्रकृतिके
नसुबं तेन समस्यतइत्यर्थात्। अत्रहिसुबंतेनशुक्लइतिपदेनवाक्यैकदेशान्यायेनशुक्लादंताइत्यर्थोबो
धः। एवंचसुबुत्पत्तिः शुक्लशब्दात्स्वार्थेएवेतिनसमर्थप्रकृतिकतासुबंतस्य। अतएवब्राह्मणस्यग्रामंगतइत्यर्थ
केब्राह्मणस्यगतइतिवाक्येप्रकरणादिनाग्राममित्यर्थस्योक्तत्वेनगतइत्यनेनोक्तौसमासोननेष्यतेचतत्रस
मासइतिकर्मणिचेतिसूत्रेभाष्यकैयटयोस्तस्मात्काष्ठस्यादियएवात्रोदाहरणंगुणिपरतापिशुक्लादीनांविशे
लो॰ ष्यद्रव्योपादानेप्रकरणादिनातदवगतौवानान्यत्रा भिधानस्वाभाव्यात्। अनित्योयंगुणेनेति। पूरणार्थेने रामः १५६
तिचबोध्यं। इत्यादीति। लोपेचेत्यादपूरणमित्यादिशब्दार्थः। तेनकुंभपूरणमकंठछब्दइत्यादिसिद्धं। परेतु।
एषुकुंभसंबंधिपूरणमुच्छसंबंधीपष्ठइतिमध्यमपदलोपीसमासोतएवभाष्येऽनित्यत्वंनोक्तमन्यत्रास्या अन्यतु गो२
नभिधानमतएवसर्वस्वेतइत्यादौगुणेनेतिनिषेधात्कथंसमासइत्याशंक्यगुणान्तरेणसमासस्तत्रलोपश्चे मध्यमपद लोपिसमा सस्य २

पूरणेत्यादि। द्रव्यांतराधेयश्वेतापेक्षया सर्वेषां पदानामधिकोयं श्वेतो गुण इत्युदाहरणार्थः। एवं चतुरवयुपप
न्नः कुशो गान्धेति। प्रतिपदविधानान समस्यत इत्यस्यापवादः। ननिर्धारणे इति। द्विजादिशब्दैः प्राप्तस्यनि
षेधोयं पुरुषोत्तम इत्यत्र वितयसंनिधानाभावान्ननिर्धारणविभक्तिः किंतु संबंधसामान्ये षष्ठीति तया समासः।
अत एव हलादिष्वेव इति सूत्रे किमयं हलादिरिति षष्ठीसमास इति भाष्ये उक्तं। गुणवचनेन निषेध
स्त्वनित्य इति तरप्सूत्रे कैयटः। उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इत्यादि गीतावाक्यादत्र कर्मधारय इति
तरप्सूत्रे कैयटे लभ्यते। राजदंतादिलात्पर निपातः। प्रतिपदेति। ज्ञोविदर्थस्येत्यादिकलोपे इत्यंत सूत्रविहि
ता प्रतिपदविधाना। पत्नुतेषु शेषपदसंबंधेन शेषत्वं वर्तः षष्ठीविधानेन तत्र षष्ठीशेष इत्यनेनैव सि
द्धौ तस्या षष्ठ्याः समासाभावः कल्प्यते तेन प्रतिपदविधानेति नाप्रबंधिति। तन्न। तत्तद्धातुयोगे उपात्तका
रकातिरिक्तकारकाणां शेषत्वविवक्षाभावज्ञापनेनापि चारितार्थ्यसंभवात्। किं च कृद्योगे प्रयोगे ज्ञोवि
दर्थस्यदिवस्त दर्थस्येत्यादि विषये समासनिषेधानापत्तिः। तत्र शेषग्रहणनिवृत्तेस्तवसंमतत्वात्कोर्थ
इत्यत्र तत्संबंधे भाष्यानुग्रहाभावात्। एवं ज्ञोविदर्थस्येति सूत्रेपि तत्संबंधेनासंतं भाष्यानुग्रहः। अधीगर्थ
त्यादौ मंडूकानुवृत्तिः। एतच्च दिव इति सूत्रे विस्तरेण प्रपादितं प्रातस्य देवितेत्यादौ तृन्योगे कर्तृकर्मणोरित्यस्य
समास २ निषेधेनाने वृषक्षां नि षेधसंभ गवात् दूफलात्। अत एव भाष्येनेदं प्रत्याख्यातं। अत एव प्रतिपद विधाना ना
कातिप्रश्ने सर्वा प्रतिपदाविधाना[illegible] कानीति चकृद्योगे ति भाष्ये उक्तं

157

ष्ठितविभक्त्यासमासः। अत्र परत्वात्समानाधिकरणसमासं बाधित्वा षष्ठीसमासः प्राप्तः कृतोपि कर्मभीत्यादयोपीतिपक्षेपि
परस्परान्वय एवेति नासामर्थ्यं क्रियान्वयनियमश्च न साक्षादेव किंतु यद्द्वारा कारकत्वं तद्द्वारकोपीत्युक्तं। अत एवैतन्नि
षेधस्यानानर्थक्यं तत्सद्धे। न च समानाधिकरणसमर्थं वदिस्सामर्थ्यं समानाधिकरणाधिकारे समानमध्यमवीरा
श्चेति पाठेन तस्य समानाधिकरणाधिकारस्थ्यसमासाविषयत्वे प्यन्यत्राप्रवृत्तौ मानाभावादिति वाच्यं। अथ्यात्मभिहितमि
त्युक्त्या धातूक्तत्वप्रत्ययेन कर्माभिधाने षष्ठ्युपपीयमानस्येत्याद्यर्थमावश्य कत्वात्स्पष्टं चेदं भाष्ये समर्थसूत्रभाष्यो
क्तेः प्रकरणांतरस्थे इत्युस्तोरिति षष्ठेपि तस्य प्रवृत्तिरित्यन्यत्र। ननु षष्ठीसमासस्यानिषेधेपि विशेषणसमासोत्रदुर्वार
इति निषेधे फलाभाव इत्यत आह। विशेषणसमासस्त्विति। विशेषणं विशेष्येण सुभयोपादानेन तत्रावच्छेदकधर्मयोः पर
स्परं व्यभिचार एव विशेषणसमासप्रवृत्तिरिति तु न युक्तं कैलासाद्रिरित्यादौ समासानापत्तेः तत एवोभयोपादानं स्पष्टार्थ
मिति केयटः। इह। तक्षकस्य सर्पस्येत्यादौ तयोः समस्तयोरत्र फले विशेषाभावादिति भावः। एवं प्रथमांते न समास इति पक्षे
विषष्ठ्यंततत्प्रयोगाभाव एवानभिधानादिति बोध्यं। एतच्च भाष्यकृत्सुदाहृतप्रयोगविषयमत एवान्यस्य पदस्यार्थे
इत्यर्थकोन्यपदार्थे इति सूत्रे प्रयोगः संगच्छते एवं च नीलोत्पलस्य गंध इत्यादिसाध्वेव। निषेधसामर्थ्यादिति तु
नोक्तं। गमनस्यञ्श्रेयस इत्यादौ कर्मधारये अज्ञावमकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। ष
ष्ठीसमासे त्वंतोदात्तत्वमिति भेदेन तस्यार्थक्यात्फलांतरमप्याह। गोर्धेनोरिति। तन्न हि षष्ठीसमासे गुणप्रवृत्तिनि
मित्तकत्वेनाप्रधानत्वात्प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्च धेनोः पूर्वनिपातो विशेषणसमासे तु गोरिति भेद इति भावः। आहि रामः
ताभोज्यस्योत्पन्नस्येत्यादिसंग्रहः। येतु पस्तर्जनसंज्ञामन्यथाभावयं ते ते षांषष्ठीसमासे पूर्वनिपातानियम इति १५७

त्तिवचनमारब्धं सर्वंगुणेति सूत्रे भाष्ये संख्याशब्दास्तु भावशब्दा इति योजनशतं गोविंशतिरित्यादौ चनायं निषेधः
तथा च पंक्तिविंशतीति सूत्रे भाष्यं । तथा ते विंशत्यादयः समुदाये संतो भाववचना भवंतीति विंशत्यादिषु भाववच
नेष्वितिच । यस्तु तत्रैवांगुणवचनत्वव्यवहारोपि स तु तत्त्वादृश्यात् । अन्यथा गावो धनमित्युपक्रम्य धनमेको गु
णः अपत्यमेको गुण इत्यपि भाष्योक्तिः श्रैत्रधनं चैत्रापत्यमित्यादिनस्यादिति वदंति । सूत्रे सुहितेति भावे क्तः तेन
फलानां तृप्तिरित्यादावपि निषेधस्तदाह । तृप्त्यर्थ इति । तृतीयेति तत्र करणत्वेन भानं षष्ठीसमासे संबंधत्वेने
ति भावः । श्रोतविशेषमप्याह । स्वरे विशेष इति । तृतीयासमासे तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवा
दिस्वरापवादः षष्ठीसमासे त्वंतोदात्तः तृप्यर्थानां सकर्मकत्वात्कर्मणि क्तः । द्विजस्येति । कुर्वन्नित्यपेक्षया न
ध॰ ९ कर्मणि षष्ठी न लोकेति निषेधात् । नापि घटाद्यपेक्षया ऽसामर्थ्यात्समासानापत्तेः किं तु शेषेत्याह । किंकरइ
त्यर्थ इति । राज्ञ इतिवदिति । अत एव सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगः संगच्छते । प्रकृतसूत्रभाष्ये व्यक्तदष्यैस्त्वैरा
दिभिरसामर्थ्ये न समासाभावमुक्त्वा कद्ब्यमेवोदाहृतं तेनान्यार्थैः सति सामर्थ्ये समास इष्ट इति गम्यते ।
परे तु । द्विजस्य कुर्वन्नक्तत्वादौ कारकषष्ठ्या निषेधात् । कटाद्यपेक्षया शेषषष्ठ्यांस्त्वसामर्थ्यात्समासप्राप्तिरेव
नेत्याशंक्य द्विजस्य द्विषन् पुरा सूर्यस्योदेतोरित्यादौ द्विषः शतुर्वा वचनं तौ सुन्कसुनोरप्रतिषेध इति कारकषष्ठी
त्वात्तत्रोदाहृतं भाष्ये तस्मादीदृशे विषये कर्मणः शेषत्वविवक्षायाः तादर्थ्यस्य संबंधत्वविवक्षा वा स्त्राभावएवया
णिनितात्पर्यं निर्णयाये व भा[illegible]ष्या समासः । तद्दाकस्येति । परिनि

ल०श०शे०मू० एवुजित्यन्ये। परार्थेति। प्रसिद्धत्वेन तस्यैव तत्र ग्रहणादिति भावः। कैयट इति। प्रलास्यस्याकारकषष्ठ्येव तन्निषेध इ
१५८ तिभावः। गुणविशेषक इति भाष्यप्रतीकमुपादाय बहुष्विति सूत्रे कैयटेन तत्। कर्तरि च। अत्र सामर्थ्यात् कर्तरीति षष्ठ्या
एव विशेषणं। भवतः शायिकेति। पर्याये एवुच धात्वर्थनिर्देशे एवुल्। निसंज्ञौ। जीविकायां निषेधस्य सिद्धे
र्निष्प्रयोजनत्वाद्विधिरयं। दन्तानां लिखितेत्यादौ जीविकायां तृचो नभिधानात् क्रीडायां तृचो संभवा
द्विच्छिन्नत्वाच्च तस्यात्रासंबंध इत्याह। अकेनेति। अकेजीविकार्थ इत्यत्राक ग्रहणं त्वपि ग्रहणवत्स्वरूपार्थं।
158 प्रतिपदोक्तत्वेनेत द्विहितसमास एवेतत्प्रवृत्तिसिद्धिः। संज्ञायामितीति। यद्यप्यत्र धात्वर्थनिर्देश इत्येव सि
द्धसंज्ञायामिति त्वधिकरणार्थमिति कदंते वक्ष्यते। तथापि तदर्थस्याभावे पि प्रवृत्तिर्न्याय्या संज्ञायां विशेषविहि
तत्वात्। अचारिताप्यभावे पि तस्य प्रथमं बुध्यारोहेण प्रथमं प्रवृत्तौ नियामकत्वमस्तीत्यन्यत्र प्रपंचितं। संज्ञा
यामिति एवुलित्येव पाठः। उदाहरणेधिकरण इति सप्तत्वं। षष्ठीसमासप्रसंगेन तदपवादमेकदेशिसमासमा
ह। पूर्वापरेति। अवयवित्वं चावयवापेक्षं तद्वाचकाचोपस्थितत्वात् पूर्वादय एवेत्याह। पूर्वादय इति। अ
धिकरणं द्रव्यं एकत्वविशिष्ट द्रव्ये वर्त्तमानेनावयविवाचकेनेति वार्थोर्थः फलितमाह। एकत्वेति। मध्याह्न इ
ति। राजाह इत्ति टच्। अह्नो ह्न इत्यह्नादेशः। अर्द्धं न। निर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे नपुंसक ग्रहणं सू
त्र निर्देशे लिंगाविवक्षाज्ञापनार्थं। न च समांशवाचित्वे नपुंसकग्रहणार्थं तत। एओङ् एचइगिति रामः
सूत्रे एचो ह्रस्वशासने ऐकारोकारयोर्विधानमाशंक्य न च द्वैनं लोके अर्द्ध एका रोर्द्धं औ १५८

तद्वारणाय निषेधो विशेषणसमासस्तु स्यादेवेति कैयटः। परे तु। प्रथमानिर्दिष्टमित्यादिसूत्रभाष्योक्तरीत्या षष्ठी
तिसूत्रे प्रत्यासत्त्यापेनसुवृत्तेन समासस्तदर्थं निरूपितसंबंधाद्यर्थवक्यात्रहणमेवं च न प्रकृते समासप्राप्ति
रिति समानाधिकरणग्रहणं व्यर्थमेव ध्वनितं चेदमत्र भाष्ये तथा च भाष्यं समानाधिकरणे किमुदाहरणम्। एक
देशमाह राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य प्रेष्याह नैतदस्ति सामर्थ्यादत्र न भविष्यतीत्युक्ताशय। उदाहरणं वा द्येकदे
शमाह कथमसामर्थ्यं प्रेष्ये कदेशमाह समानाधिकरणमसमर्थवदित्युदाहरणं वा द्येकदेशमाह अथवा मिहितमि
ति तच्छेषात्सर्पिषः पीयमानस्येत्युदाहरणमिति उपसर्जनसंज्ञासूत्रस्थभाष्येकवाक्यतयास्यैवं व्याख्यानस्यै
वोचित्यादित्याहुः। आख्यानात्सूत्रायामिति सूत्रे उपलक्षणमित्याह। मतिबुद्धीति। राज्ञां मत इति। क्तस्य च वर्त्त
माने इति षष्ठी। अयं च कारकषष्ठीशेषषष्ठ्योरुभयोरपि समासस्य निषेधस्तयोः समासयोस्थाथादिस्वरसा
मासस्वराभ्यां मतोदात्तस्यैव प्राप्त्या फले विशेषाभावान्नद्वूलयन्नाह। भूते क्तोते नेत्यादि। न च वर्त्तमाने क्तो भू
ते क्तस्य बाधकस्तत्र कौण्डिन्यन्यायादिति वाच्यं। भूते क्ते वयं प्राप्ते वर्त्तमाने क्तस्यानारंभात्। भूतत्व वर्त्त
मानत्वयोर्युगपद्विवक्षाया असंभवात्। दधिदानेव यंप्राप्ते वर्त्तक्रि दानारंभाद्युक्तस्तेन दधिवाध इति बोध्यं।
कर्मणि च। अस्य क्तेन न संबंधः तृजायां प्रतिषेधानर्थक्यात्तदाह। कर्मणीति। याषष्ठीति। चशब्द इतीत्स
त्सार्थ इति भावः। एवं च क्तस्यानुवृत्तिरेव। इदुभ हिकेति धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्। कर्मणि षष्ठ्या समासः
कर्तुः प्रयोगाभावेनोभयप्राप्त्य[illegible]र्हणेति पर्यायार्हणेत्सत्ति ण्वितिभावे

ल॰ श॰ शे॰ मू॰
१५९

159

श्रीहिएदंसिद्धंजातिकालसुखादिभ्योनाछादनात्क्तोवाजातइत्यनेनोदात्तत्वेनस्वरेविशेषाभावात्।जातिका
लसुखादिभ्यःपरानिष्ठेतिवचनात्।नजातस्यपूर्वनिपातः।तथापिजातवद्द्वन्द्वेनसमासेमासजातवानित्या
दावंतोदात्तार्थमावश्यकमिदमितिकेचित्।परेतु।परिछि द्यपरिछेदकसमभिव्याहारेपरिछेद्यादेवषष्
ठीस्वीकारेणमासस्यजातइतिविग्रहस्यतत्रषष्ठीसमासस्यचखपुष्पायमाणता।अतएवभाष्येउत्तरपदार्थ
प्रधानत्वेसमासात्षष्ठीमाशंक्यसंबंधस्यप्रातिपदिकार्थत्वेनाशेषत्वात्परिहृता।अन्यथामासस्यजातइ
तिविग्रहेएतत्प्राधान्यंदर्शितंस्यात्अत्रषष्ठीप्रसक्तिरेवनषष्ठीतिसूत्रेणसिद्धेइदंसूत्रंजातमासइत्ये
तन्निवृत्त्यर्थंतर्ह्येवममापि।कालाःपरिमाणिनासमस्यंतेनतुपरिमाणिकालेनेत्यर्थात्।किंचमासोजातो
यस्येतिबहुव्रीहिणाऽतीतमाससंबंधिजननक्रियाकर्तुरिवतत्संबंधिगमनादिकर्तुरपिमासजातशब्दात्प्र
तीत्यापत्तिरित्यनयोर्बहुव्रीहेरनभिधानमेव।अत्रविग्रहेवृत्तौचोभयत्राप्युत्तरपदार्थप्रधानत्वं।नच
विग्रहेतत्त्वेजातात्षष्ठ्यनुपपत्तिर्विशेषणादेवषष्ठीविधानादितिवाच्यं।वाक्यस्यवृत्त्यर्थबोधकत्वविव
क्षयाविशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येपिपूर्वंजातसंस्काराऽनिवृत्तेः।अन्यथासमासेजातप्राधान्येनवि
शेषणविभक्तिषष्ठ्यापादानस्यभाष्येऽसंगतत्वापत्तेः।ममतुनदोषोविग्रहेतस्यैवप्राधान्येपितत्स्थित्तिव
समासादर्पितदापादानसंभवात्।तदुत्तरषष्ठ्यैवतत्रमासविशेषणैकसंबंधप्रतीतिवत्समासेपिविशिष्टो राम:
त्तरषष्ठ्यात्तत्संभवइत्याशयः।शब्दस्वभाववशात्तन्नतद्व्यवस्थेतिबीजं।यत्तुएकार्थीभाववत्तावृत्तौविशेष्यविशेष १५९

कारो वास्तीति भाष्यप्रयोगात्समां शवान्विनोपि निल नपुंसकत्वाभावात् । अवयववाची तु पुंल्लिंग एव अर्धपू
र्वं ग्रामार्द्धमित्याद्यपि समप्रविभागएवेत्याहुः । पिप्पल्या एकविभक्तीत्युपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वं स्यादत आह । एक
विभक्ताविति । नन्वेवं पंचानां खट्वानां समाहार इति विग्रहे पंचखट्वीति न सिध्येदत आह । एकदेशीति । इदं
चापथ्यं नपुंसकमिति सूत्रे पंचखट्वीति भाष्योदाहरणाज्ज्ञायते । निबेधवाधिलोति । भागार्थकानन्त्रत्यपांतो
पि स्वार्थिकत्वात्पूरणार्थ इति भाष्ये स्पष्टं पूर्वेत्यादि विहित एकदेशिसमासः परवल्लिंगमिति सूत्रे तस्य मेकदे
शिसमास पुरं तत्पुरुषग्रहणं च परवल्लिंगमिति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातं । द्वंद्वैकदेशिनोरिति वद्गामिप्राप्तादि
सु चाप्राप्तिरेव । तदेकदेशिग्रहणमपि न कार्यं किंपं एकदेशिसमासो नारभ्यते । अर्धपिप्पलीत्यादिः स
मानाधिकरणसमासः । अवयवे समुदायस्तपा रोपादर्द्धं च सा पिप्पली ति । न च भेदविवक्षायां षष्ठीस
मासवाधार्थमिष्यत एव षष्ठीसमासो ग्रामार्द्धमित्यादिवत् । अर्द्धं पिप्पलीत्यादि भवितव्यमेवेति भाष्यात् ।
द्वितीयपाद इति । नन्वत्र प्रश्लेषे द्वितीयांतस्यैवाकारः स्यात् न प्राप्तापन्नयोरिति वाच्यं । प्राधान्येन तयोर
बादेशः च कार आभिन्नक्रम इति भावः । प्राप्तापन्ने इत्युत्तरमकारप्रश्लेषः प्रग्रह्यत्वं सौत्रत्वा
न्नेति भाष्यस्वरसः । एकादेशस्य पूर्वं तत्त्वेन ग्रहणात् आप्ताद्येन समासः जीविकाशब्दस्यैकविभक्तीत्युप
सर्जनत्वात् । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वेत दंता टाप् इति बोध्यं । बहुव्रीहिणा तु न गतार्थता स्वरे विशेषात् ।
कालाः प । मासस्य जात इति षष्ठीसमासेन सिद्धे । अतिमास इत्यनिष्ट निवृत्तये इदं । यद्यपि बहु

पूर्वाह्णेगेयंसामेति।तत्पुरुषेकृतीत्यलुक्।अयंसमासोयमन्तेनैवाभिधानस्वाभाव्यात्।तत्रेत्येतत्स
प्तम्यंतमिति।अधिकारबाधायाधिकरणशक्तिप्रधानादपिसप्तमीतिध्वनितम्।तेनपूर्वपदप्रकृतिस्वर
सिद्धिः।अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्यात्रनिर्देशः।गेहेनर्दीति।नर्दशब्देस्मात्णिनिः।तत्पुरुषेकृतीत्यलुक्सर्वत्र।
समासांतरेइति।समासप्रकरणादितिभावः।तेनपात्रेसमितिरित्यादिभवत्येव।समासश्चानंतरत्वात्कर्मधा
रयएवेत्याहुः।प्रवेशोनेति।तेनपरमाःपात्रेसमिताइत्येव।समितेतिनिरनुस्वारं।पूर्वकालैक।अत्रपूर्वकाल
शब्दोर्थपरोन्येषस्वरूपपराः।पूर्वःकालोयस्यतद्वाचकःशब्दःअस्यास्त्वापरकालवाचकेनसमस्यतेइत्य
र्थः।सिद्धेपूर्वनिपातेति।एषांविशेषणत्वस्यानेपत्येपिएषमेवतत्त्वार्थमितिभावः।नियमबाधनार्थंचेति।
मुख्याद्यर्थकैकशब्द स्यत्वप्रसिद्धत्वान्नात्रग्रहणमितिभावः।नवशब्दःपुराणसाहचर्यान्नूतनार्थः।अर
नृद्धः।समानाधिकरणेनेतिकिं।एकस्याशौक्त्यं।नियमार्थमिति।विशेषणमित्येवसिद्धेनियमोयमितिभावः।
विशेषणमित्यस्यैवायंनियमः।तेनपंचगुः।पंचगवमितिसिध्यति।पूर्वसमित्यादौसंज्ञात्वाभावेपिकालवाचक
त्वात्समासः।एवंदेशवाचकेनापीतिबोध्यं।तद्धितार्थेति।वैषयिकेआधारेसप्तमीविषयत्वंचानेकप्रकारैरि
त्याह।विषयेइत्यादि।तद्धितार्थेवाच्यइतितुनोक्तंपंचनापितिरित्यादौसमासेनोक्तत्वात्तद्धितानापत्तेः।
अतएवद्विगोस्तद्धितस्यलुग्वचनंचरितार्थं।तद्धितविषयेइत्येवसिद्धेर्थग्रहणंस्पष्टार्थमित्यपि
नायमनभिधानात्।तदर्थेपरेणबहुव्रीहिणास्यबाधात्।समाहारःसमूहः।भावघञंतत्वात्।अत

णाभावव्यत्यासइतितन्न।एकार्थीभावफलेषुभाष्येऽस्यापरिगणनत्वात्‌ वृत्तिविग्रहयोःसमानार्थत्वभंगाप
त्तेश्च।किंप्रधानोयंसमासः।उत्तरपदार्थप्रधानइतिभाष्यं।वृत्तिविग्रहोभयपरंसमासपदेनतस्याप्युपलक्ष
णात्‌।अन्यथामासजातोद्व्यहजातमित्यादौजातस्यैवकार्यसंबंधदर्शनेनोत्सर्गिकत्वाच्चतत्पुरुषत्वेनोत्तर
पदार्थप्रधानत्वनिर्णयेनकिंप्रधानोयंसमासइतिप्रश्नस्यानिर्दलत्वापत्तेः तस्माद्वृत्तिविग्रहयोःसमानार्थ
त्वनिर्वाहमपश्यतउभयविषयप्रश्नउत्तरंचेत्युचितम्‌।अन्ययोत्तरपदार्थ प्र धानोयंतत्पुरुषस्तेनान्यैरुत्तर
पदार्थप्रधानैःसधर्मणाभवितव्यं।अन्यत्रचोत्तरपदेऽप्यंतर्वर्त्ति नीविभक्तिःसैवसमासेऽपिभवतीहतुवाक्येषष्ठी
समासेप्रथमाकेनेतदित्येवाशंक्येतप्रातिपदिकेनोक्त त्वेनप्रातिपदिकार्थतयाशेषत्वाभावान्नषष्ठीत्युत्तरंतु
त्यमेवेत्याहुः।मासजातइ त्यादौमासत्वेनैकमासव्यक्तिरेवबुध्यतेऽन्यथापरिच्छेदकत्वंनस्यात्‌।मासो
जातस्येत्यादावर्थेतुनसमासोनभिधानात्‌।उत्तरपदेनेति।इदंवार्त्तिकमेतत्सूत्रविषयमेवतद्धितार्थेति
सूत्रेपाठेप्येतद्विषयस्यैवभाष्यकृतोदाहरणात्‌।पूर्वत्रेति।द्व्यहजातइत्यत्रेत्यर्थः।अवयवोइति।अ
धिकरणकारकस्यकार्त्तिकर्मद्वाराक्रियान्वयात्‌छौडादिभिःसामर्थ्यं।आसत्त्यादिक्रियांतर्भावेणसामर्थ्यमि
तितुनयुक्तं।तदसतीतेः।सांकाश्यपासिद्धइति।संकाशेननिर्वृत्तंतेनैतपसासिद्धइत्यर्थः।सांकाश्यपनग
रसिद्धोजातइत्यर्थोवा।[illegible]।आख्यानादर्थग्रहणं।इवेति।तत्सइवयोगुरुकुलादौनचिरंतिष्ठति
सएवमुच्यतेएवंहिनिंदाभवति।[illegible]लाह।आवश्यकेइति।तत्फलमाह।

ल०भा०प्रो०स० अपेक्षायादुरुपपादत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। तत्पुरुषस्येति राजाहः इत्यतस्तच्चानुवर्तते। गोंतस्मात्तत्पुरुषस्य समास
२६१ स्यांत ष्टजित्यर्थस्तत्फलितमाह। गोंतादिति। नालेति। नतु तद्धितलुग्विषय इत्यर्थः। तेन पंचभिर्गोभिः
क्रीतः पंचगुरित्यत्र नैकाष्टत्यीसत्रापि समाहारे द्विगुः एकमप्यष्टपकाङ्क्षि कपाणं दददने कंमन्यत इतित
त्रारोपितबहुत्वाश्रयसमाहारसत्वात्। एकमिन्दी तितुनानभिधानात्। द्विगुरेकवचनमिति। कर्त्तरित्युद्देस
261 मान्येन पुंसकमिदंसूत्रं समाहारद्विगावेव। अनुवादत्वे लाघवात्। अतएव पञ्चपूलीनामेकशेषेन। अनु
वादे फलं तु द्विगुवाच्यस्य समाहारस्य न कदाप्युद्भूतावयवभेदविवक्षेतिबोधनं तेन द्वंद्ववाच्ये तथाविवक्षा
याश्रपिबोधनमुद्भूतावयवभेदः समाहारस्त्वेतरेते योगपदेनोच्यते। सनपुंसकमित्यत्र तच्छब्देन समाहा
रद्विगोर्द्वंद्वस्य च परामर्शस्तदाह। सनपुंसकमिति। कुत्सितानि। वर्त्तमाने क्तोव्याख्यानात्। कुत्सनैरितिकरणे
ल्युट्। दुष्टं रूढो दुष्टकर्मकर्त्तरि क्तः ढः। लादाणिकमिति। अतएव समानाधिकरणाधिकारस्याबाधः। येनव
स्तुतरं स्ववृत्तिधर्मवत्वेन परिच्छिद्यते तदुपमानं सामान्यवचनत्वं चोपमानोपमेयसाधारणधर्म इव ११
विशिष्टोपमेयवचनत्वं। परंतु स्वसमभिव्याहृतनिष्ठमुपमानत्वमिवा
दिद्योत्यं साधारणधर्मसंबंधस्योभयत्रबोधे तात्पर्यग्राहकता चोपमानश्यामघनाभिन्नश्याम उपमेयइ
तिबोधः। अतएवोपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वनियमः समासे त्वस्यार्थस्य समासशक्तिबलाद्बो रामः
धः। उपमा नानीत्यस्योपमानत्वेन बोधकानीत्यर्थः। अन्यथास संबंधिकत्वाप्ता २६१

एवं पंचानां खद्वानामिति नियमेन षष्ठ्यामेकविभक्तं यत्तत्त्वेनोपसर्जनत्वात् । ह्रस्वे दं तत्तद्धिगुत्वात् पंच
खद्वीत्यत्र ङीप् स चावयवाभिन्नो बुद्धिकल्पितभेदवानपि भाष्य हस्यतद्धितार्थत्वे पि साम्य । हि कस्य लुकि पंचग
वामित्यत्र गोरतद्धितलुकीति टच् न स्यात् पंचकुमारीत्यादौ लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यादिति पृथ
ग्ग्रहणं तत्सामर्थ्यादेवात्र वाच्य इति व्याख्यातं । उदात्त इति सातिशिष्टत्वा तत्पुरुषप्रयुक्तसमासांतोदात्तत्वे
नेति भावः । विकल्पे ओष्ठ इति । मह्या विभाषयेति भावः । तत्सप्तपत्ते टजभावे पंचगो धुन इस्याद्यपि स्यादिति भावः ।
स्पष्टं चेदं भाष्ये । एवं चोभयत्रापि नित्यत्वमात्र बोधकं वार्त्तिकमिति बोध्यं । अत एव तद्वार्त्तिकमुक्त्वा किं प्रयोज
नं समुदायवृत्त्यावयवानां कदाचिदप्यवृत्तिर्मा भूदित्येव प्रयोजनमुक्तं भाष्ये तत्रत्तत्पुरुषो बहुव्रीह्यवयवोत्त
 रपदे इव तत्पुरुषावयवोत्तरपदे पि । अत एवोत्तरपदे तत्परिमाणिनाद्विगोः सिद्धये इत्युक्तं । द्वंद्वस्तु बहुव्रीह्य
वयवोत्तरपद एव । द्वंद्वावयवे प्रियद्वित्वादौ प्रियशब्देनोभयोः समानाधिकरण्यं । न द्वंद्वावयवोत्तरपदे । बहु
ष्वो द्वंद्वे होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति प्रयोगे एतदनभिधानात् । पदयोर्निष्कृष्येकार्थीभावाभावे पि समासादि
प्रवृत्तिरस्तीति निरूपितं एवं तयोर्निष्कृष्य समानाधिकरण्याभावे पि यथा कथंचित् सामानाधिकरण्यमादाये व
तत्प्रवृत्तिरत एव पञ्चाम्रशाला प्रियद्वित्वादौ पुंवत्सिद्धिः पुंवत्वे यथा कथंचित्सामानाधिकरण्यमपि न पामकसमा
से निष्कृष्येवेत्यत्र न विनिगमकं । अस्य प्रत्याख्यानपक्षे एकविंशतिभरद्वाजं चं प्रपाः प्रिया यस्य इत्यादि बहुव्रीहाव
व्ययीभावादितु नानाभि धानात् । वस्तुतो द्विगं प्रोतिनायासिद्धैः न पाणिनेकार्थीभावे द्वं यो

सैवयद्यप्युपमेयत्वं तद्वत्त्वेन परिच्छेद्यत्वमेव तत्स्थापितस्य तत्त्वं तद्विधयैवेति तन्न नित्यसापेक्षत्वमिति दिक्।
विशेषणं। अत्र विषयता विशेष्यरूपं विशेषणत्वादि गृह्यते व्याख्यानात्। उक्तौ भेदकभेद्यशब्दाभ्याम् अपि तदेवंव्या
वर्त्तकत्वरूपं तत्तु नील इति सामान्योपक्रमे उत्पलस्याप्यस्तीत्यव्यावर्त्तकं। अत्र जातिसंज्ञयोर्गुणक्रियाभ्यां समभि
व्याहारे विशेष्यत्वमेव। गुणयोः क्रिययोर्गुणक्रिययोश्चानियमएव। व्याप्यव्यापकभावापन्नजात्योरप्येवं।
यथाम्रतरुत्वयोस्तद्भावापन्नयोस्तु व्यापकस्य विशेष्यतैव। यथा शिंशपावृक्ष इति। यत्रैकोवयवशब्दः

262

परः समुदायशब्दस्तत्रावयवस्य विशेषणत्वमेव। अत एव वर्णोऽवर्णेनेति सूत्रे भाष्ये कृष्णसारंग इत्युदा
हृत्य सत्तृतीयासमासेनेदं सिद्धमित्युक्तमन्यथा कर्मधारये निपातानियमेन तृतीया समासे च तन्नियमे
न तदसंगतिः स्पष्टैव द्वयोरप्यवयवशब्दत्वे त्वनियमः। एवं च सोमयाजि इत्यस्य इत्येवोचितं इत्यस्य सोमया
जीत्याद्यसाध्वेव। कुब्जखंजः खंजकुब्ज इत्यादौ विषयतायाश्चापि शाब्दबोधे भानाद्बोधे विशेष इति दिक्।
पूर्वापर। बहुलग्रहणानुवृत्त्या क्रियाशब्दैः पाचकादिभिरेषां न समास इति समर्थसूत्रे भाष्ये एवं चापराध्या
पक इत्युदाहरणं चिंत्यं। अपरमीमांसक इत्याद्युचितमुदाहरणं। भत्सभरणीयादौ विशेषणमिति तु प्रवर्त्तितए
वेत्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टं। त्त्वर्थेति। तेन श्रेण्यस्यालामेवदंडनादिरूपकरणे न समासः। त्त्वतानां तु पर
त्वात्कुगतीति नित्यसमासः। कृतादिराकृतिगणः। तेनेननञ्। क्तेनेति विभक्तिविपरिणामेन नञित्यत्रापि रामः
संबध्यते तेनोभयोः क्तांतत्वे एकप्रकृतिकत्वे एव वायं समासः। नञ्ग्रहणं च क्रियागतासमाप्तिद्योतकाव १६२

मान्यवचनैरित्यनेनैवउपमानसमासलाभेतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव।एवमुत्तरसूत्रेउपमितमित्यस्युपमेयत्वे
नबोधकमित्यर्थकं।एवमेवभाष्यस्वरसलाभेनतद्वैयर्थ्यमित्याहुः।उपमितं।उपमेयत्वमुपमानपरिच्छे
द्यत्वंउपमानोपमेययोःसमभिव्याहारेउपमानस्यविशेषणत्वैवतदाह।विशेष्यस्येति।एतच्चोपमितमित्ये
तत्स्वारस्यात्।तस्योपमानेननित्यसाकांक्षत्वाच्चव्याघ्रादीनामुपमानत्वेएवउभयोःसमानलिंगत्वस्यैव
चप्रवर्त्तते।अतएवपरवल्लिंगमितिसूत्रेद्वंद्वैकदे शिनोरितिन्यासकत्वात्पुरुषव्याघ्रग्रहणंप्रत्याख्यातं।
अन्यथास्यापूर्वपदार्थप्रधानत्वस्यभाष्याब्धिरित्यादौह्युपमानपरवल्लिंगस्यासिद्ध्यर्थं तत्पुरुषग्रहणावश्य
कत्वेनतदसंगतिःस्पष्टैव।भाष्याब्धिःकातिगंभीरइत्यादौसामान्यधर्मप्रयोगेपिलिंगभेदेपिमयूरव्यंसका
दित्वात्सिद्धं।सच्चराजोत्तरमित्यादौपूर्वपदार्थप्रधानोपिद्वंद्वःपरवल्लिंगतापितत्पाठेनैवविशेषणसमासेन
तुनसिद्धिःउपमानस्याविशेषणत्वेतत्पूर्वनिपातापत्तेः।एवंचभाष्याब्धिरित्यादौरूपकमेव।यत्तु।अनुपा
एसा ५ त्तधर्मेसौम्यविवक्षायामनेनसमासइतितन्न।एतदुपादानवैयर्थ्यापत्तेरुपात्तधर्मे सत्वेतेनैवसाम्य
प्रतीतेरनुभवात्सकलकलःपुरुचंद्रोराजतेत्यादावुपात्तधर्मातिरिक्तधर्मस्यसाम्यप्रयोजकस्याभावाच्चेतिदिक्। क ४
पुरुषव्याघ्रइति।उपमानक्रूरव्याघ्राभिन्नःक्रूरपुरुषउपमेयइतिबोधः।व्याघ्रइवक्रूरइति।नन्वक्रूर
सापेक्षत्वेनासामर्थ्यादत्रसमासाप्राप्तिःप्रधानस्यसापेक्षत्वेसामर्थ्याभावात्।विशेषणमुपमानंतुनित्य
सापेक्षमितितत्सापेक्षत्वेन्नदोषः ... त्वात्सापेक्षत्वाद्यसाहितत्वं तच्चेतत्वे नञ्झा त

ता१

ल०श०शे०छ० त्वाध्यसामान्यचिंतयाचसर्ववाधः। इभपोटेति। इभीपोटेत्यादिविग्रहः। जातेः पूर्वनिपातं पोटायुवतीतिसू
१६२ त्रं। प्रशंसाच। जातिरितिवर्त्तते। ननुमतल्लिकादेः स्त्रीत्वात्प्रशस्ता इत्यनेन युक्तः प्रशस्ता गौरित्यर्थ इति पाठे तू
हा २ दृष्यादेः पुंस्त्वात्स्त्र्यंकांडस्य क्लीवत्वाद्युक्तोत आह। ननु विशेष्याणि घ्नाइति। युवत्यामेवेति। जरत्यां युवती धर्मारो
पेतु युवतीशब्दस्य विशेषणत्वेन विशेषणमिति समासेपि पूर्वनिपातनियमसिध्या जरतीग्रहणस्य वैयर्थ्यमेव
263 स्यादिति भावः। कतर। कतरप्रत्ययांतास्तुल्यवाचकाः। अजातिभिन्नवाचके न समस्यंत इत्यर्थः। तुल्यमहानि
त्यादौ परत्वादनेनैव समासः पूर्वनिपातनियमार्थमिदं। सत्कसंपरमपूज्य इत्यादौ षष्ठीसमासे बोध्यः। यद्वा
बाहुलकादेतद्विषये सन्महदित्यस्यैव प्रवृत्तिः। सामर्थ्यादिति। पूर्वनिपातस्योभयत्रापि समत्वादिति भावः। जा
तिभिन्नवाचके न समासे हि पूर्वनिपातानियमे प्राप्ते तन्नियमार्थमिदं सार्थमिति। अजालेलेत द्यर्थ स्या
दितितत्सामर्थ्याद्विशेषणसमासबाध इति तात्पर्यं। इदं प्राचामनुरोधेन। परेतु। अजालेति उक्तार्थस्य स्पष्टतया
लाभायैवात एव कुरुगार्हपतेतिसू त्रभाष्योदाहृते पराप्यकं बलः पराप्यहस्ती त्यत्र विशेषणमिति समाससिद्धिः
स११ भोज्य ओदन इत्यत्रासमासः प्रत्येवं बाहुलकाद्बोध्य इत्याहुः। समानाधिकरणेनेति। वर्णवाचिना तादृशेन
वर्णवाचि समस्यत इत्यर्थः। सारंगश्चित्रः कृष्णशब्दस्तदवयवे लाक्षणिक इति। समानाधिकरणं विशेषण
मित्येव सिद्धे इदं व्यर्थं। न च वर्णो वर्णेष्वनेनेति स्वरविधायके प्रतिपदोक्तस्यास्यैव ग्रहणार्थमिदमत रामः
एव सारंगस्यावयवः कृष्णः सारंगकृष्ण इत्यत्र तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नेति वाच्यं। कर्मधारयस्वरप्रक १६२

योपलक्षणं।तेनकृतापकृतादिसंग्रहः।पूर्वनिपातनियमार्थंचेदं।देवब्राह्मणइति।देवपूजकोब्राह्मणइत
र्थः।यद्यपिपूर्वपदस्यतत्र दर्थेलक्षणयाविशेषणसमासेनासिद्धंतथापिमुख्यार्थे शाकप्रियपार्थिव
इत्यादिनिवृत्त्यर्थमिदं।सन्महत्।महापापमित्यादौपूजाभावेपिविशेषणसमासोबोध्यः।अत्रापिम
हत्त्वेनपापस्यस्वगुणांशेपूजास्त्येवेत्यन्ये।वृंदारकशब्दोदेवतावाची।द्वितीयोगजसर्पवाचीतेषामुपमा
नत्वेनैवपूजावाचित्वादाह।व्याघ्रादेरित्यादि।सामान्येति।गोकुंजरःस्थूलइत्यादौ।कतरकतमौ।द्वयोरे
याद्द कस्यवाबहूनांमितिसूत्रयोरुपाधिप्रत्याख्यानात्कतमोभवतांपंडितइत्यादौसमासाभावायजातिपरिप्रश्नइति।
यथान्यासेपिकतरार्थंतत्र।किंराजेति।किमःक्षेपइतिसमासान्तनिषेधः।क्षेपे किं।कोराजापाटलिपुत्रे।तत्पु
रुषःतत्पुरुषाधिकारेएतत्करणेलोकसंज्ञाधिकारात्तस्याभ्रनयावाधःस्यादितिबोध्यं।समानाधिकरणप
दावयवकइत्यर्थेनव्याख्यानात्।पुंवत्कर्मधा स्त्रियाःपुंवद्भाषितपुंस्कादनूङित्यनुवर्त्तते।अपूरणीति
प्रियादिष्वितितुनानुवर्त्तते तदाह।पूरणीत्यादि।एतेनस्त्रियाःपुंवत्तसिलादिष्वितिसिद्धेइदंव्यर्थमि
त्यास्तं।महानवमीति।पुंवत्वेआन्महतइत्यात्वं।तथाकोपधायादेरिति।एतेननिषेधप्रकरणस्थस्वमेत
त्साध्यंपुंवदितिवचनकार्यमित्यपास्तं।मध्येपवादइतिन्यायेनपरंनिषेधवाधानापत्तेः।नकोपधायाः
संज्ञापूरण्योश्चवृद्धिनिमित्तस्य।स्वांगाच्चेतः।जातेश्चेतिपंचसूत्रेष्वर्थः।विधुन्मूलकरूपयुक्ति
मूलकस्यनिषेधाश्च बलीयां [illegible] कर्मधारयपांशेस्यविधेश्चारिताथ्यी

ल॰श॰शे॰पू॰ १६४ शब्देन समासे तत्पुरुषत्वाभावाय। तेन नैकधेत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न। अत्रैव नलोपं वारयितुं लोपविधाय
केऽकारोच्चारणं। प्रसिद्धतरत्वान्नञ आश्रयणं न तु स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्। पितुर्न स्वपनेच्छति। अत एव नलोपो न
ञ इति सूत्रे नञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं व्यर्थं नसेसेवसिद्धं। न च प्रश्नपुत्रे दोषः सानुबन्धकत्वात्। अव्यये
ष्वपि नेत्येव पाठ्यमित्याशयः। पामन पुत्र इत्येतद्वारणार्थं तु सानुबन्धकः पठित इति भाष्योक्तं संगच्छत इति वदं
ति च तेषामुभयत्रापि ञकारः स्पष्टार्थः। नैकधेत्यादि नान्तरीयकमिति च पृषोदरादित्वात्साधु। नलोपो। नञो
764 शिति सिद्धे लोपवचनं नसाकच्कार्थं तेनाकब्राह्मण इत्यादि सिद्धमित्येके। नन्वेत्यादौ द्वित्वे बहुव्रीहिवद्भावेऽपि
नानेन लोपः। उत्तरपदशब्दस्य मुख्यसमासचरमावयव एव रूढेरित्याहुः। तस्मान्नुट्। नञो नुडभावाय नाक
नासत्ययोर्न लोपाभावे तद्वारणं पञ्चतस्मादिति ततो व्याख्यानाच्चाचीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे सप्तमीनिर्देशस्तु यस्मि
न्विधिरिति परिभाषाप्रवृत्तये तदाह। अजादेरिति। नुक्तु न कृतः ङमु द्व्रसंगात्। अनस्व इति। आरोपितो
र्थ इति बोधः। नञ् तु द्योतकः। तत्र तादात्म्यारोपस्य भेदसादृश्ययोः सतोरेव सत्त्वेन संसर्गारोपस्य तदभाव एव
संसर्गक्षेपेण १२ सत्त्वे नारोपितत्वबोधे सादृश्याभावादीनामर्थतो बोध इति नाब्राह्मणपदात्क्षत्रियादिप्रतीतिरित्यन्यत्र विस्तरः।
ऽपृथग्भाव इति। तत्राप्यारोपितो घट इत्येव बोधः। भेदे न तदारोपबोध इत्यन्ताभावबोधस्तादात्म्येन तदारोपबो
धे भेदबोधोऽत्र च प्रकरणादिकं नियामकमिति बोध्यं। विकल्पत इति। पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभाव उत्तर रामः
पदार्थप्राधान्ये यमिति रीत्येति भावः। न्यायसिद्धेऽर्थे लिंगमप्याह। रक्षोहेति। अ संदेहादित्यस्यारोपितः संदे १६४

रणे तत्पाठेन सिद्धेरिति दिक्। बहुवचननिर्देशादाद्यर्थावगतिरित्याह। कडारादय इति। कर्मधारये किं।
कडारः पुरुषको ग्रामः। एतदेवेति। एतदपीत्यर्थः। युवाखलतीतिसूत्रे जरतीग्रहणस्यापि ज्ञापकत्वात्। चतुष्पा
द्जातिग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकं किल व्यर्थमित्याह। जातिवाचिन इति। मयूरो व्यंसक इति। केचित्तु मयूर इव
व्यंसक इत्यर्थे उपमानसमासापवादोयं प्रतिपदोक्तोपमानसमासविषयकः पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावा
येत्याहुः। उच्चावचमिति। उच्चावचादेशोत्र उच्चैर्नीचमित्यर्थे इदमित्यन्ये। निश्चितप्रचित्तयोनि श्वभ्रचाद
प्राः। एतदंतर्गणसूत्रमित्याह। आख्यातमिति। क्रियाप्रधानमित्यर्थः। अत्रैहीडादय इत्यतोन्यपदार्थ इत्यनुव
र्त्तते। गणे तस्य पूर्वपाठात्। कृत्लसाप्यलोपं तं तत्साधयितुं सूत्रे मेण पाठस्तदाह। यत्राभिधीयत इति। अश्नी
तपिबतेति। अन्यपदार्थस्य क्रीडादिरूपत्वेन स्त्रीत्वात्समासस्य प्रातिपदिकत्वान्न टाप्। खादत मोदतेति।
मोदंतामित्यस्य स्थाने मोदत इत्यादेशः। एहीडादय इति। लडुत्तमपुरुषैकवचनस्य ईडादेशः। एहीयवमित्य
त्रैयवमित्यस्य यवादेशः। उद्धरकोष्ठादि। उद्धरोत्सृज इति विग्रहः। उत्सृज त्वं स्वविवरं देहीति कोष्ठादिति तूद्धरे
त्सृजाकोष्ठापूरणाय। इह पाठ इति। एहीडादिषु तिङंतपूर्वपदोत्तरपदकसमुदाया इत्यर्थः। कर्त्तेति। क्षेरिदि
जहिजोड इत्याभीक्ष्ण्येन यत्राह स जहिजोडः। चिन्मात्रमिति। अत्रानुनासिकानित्यता निपातनात्। एवा
र्थमात्रशब्देनात्र समासः। मयूरव्यंसकादयश्चेति चकार एवकारार्थः। तेनैषां समासांतरघटकता नेति परमो म
यूरव्यंसक इत्याद्येव। ईषत्कुणेति। अकृतेत्यस्य स्थाने इदंतदाह। ईषदकृतामिति। नञ्। अकारो निषेधार्थकं न

निर्दलतापत्तिः। एतत्समकक्षतयाप्यवाग्रे नञस्तूत्तरपदार्थप्रधान इत्युक्तेरसंगतिः अव्ययीलाहि अस्तुतद्युत्त
रपदार्थइतिवक्तुमुचितं एतल्लक्षणे ह्यनेकमित्यादावेकवचनसिद्धिवदुपमानमनसिनिधायोत्तरपदार्थ
प्रधानत्वसिद्धान्ततत्पुरुषस्योत्तरपदार्थस्तप्रधानत्वाच्च। अत्र पूर्वपदार्थप्रधानत्वपवादत्वेनाव्ययीभा

वस्य बाधनान्नत्राव्ययीभावाभावो बधंपस्वीकार्यः। अन्यथाव्ययीभावासिद्धिस्तत्पदूषणानुपन्यासेन भाष्य

स्यन्यूनतापत्तिः तस्मादसंताभावार्थकनः क्रियादि प्रतियोगिकाभाव बोधकत्वेनोत्तरपदार्थेनान्
न्वयादसामर्थ्येन नाव्ययीभावोऽमक्षिकमित्यादावसंदेह इत्यादौ संदेहस्य गुणत्वेन भवत्येव तदभाववोधो
नञा। एतदेवाभिप्रेत्य भाष्ये उक्तं प्रसज्यायं क्रियागुणौ ततः प्रतिषेधतीति। असंदेह इत्यादौ चारोपितः संदेह इ
ति भेदेनारोपज्ञानात्तदसंताभावप्रतीतिः किंचार्थाभावशब्देन ओघटकताया स्पस्टत्वागृहीताव्ययतया
नेन नाव्ययीभावः स्फुटत्वागृहीताव्ययेनाव्ययमिति समासाभावस्य तत्रस्फुटत्वेडपपादितत्वात्। अत्रैवेदं
भाष्यमपि मानं। असंहितमित्यत्र संधानं संहितमिति भावे क्तः। आरोपितः परः संनिकर्ष इत्यर्थे तदभाव
संहितासंज्ञा न प्राप्नोतीत्यर्थ इति न तदसंगतिः संहितशब्दः परसंनिकर्ष इति स्फुटत्वबलात्स्त्रीलिंगो वार्त्ति संज्ञा२
कप्रामाण्यात्क्लीवोऽपि। अत एव संहितवदित्यादि प्रातिशाख्यतद्भाष्ययोः प्रयुक्तं। अत एव परः संनिकर्षः रामः
संहिता चेद्द्रुतायामसंहितमिति वार्त्तिकं परः संनिकर्षः संहिता चेद्द्रुतायां कृतौ संहिता न प्राप्नोतीति शे
षपूरणेन वार्त्त्याः पद्रुतायामेनहि परः संनिकर्षो नाद्रुतायामिति वोनासंहितमिसंज्ञोर्पितो हेतु २६५

हइत्यर्थः। संदेहस्याभावः प्रयोजनमिति यावदव्ययीभावेन द्वन्द्वे हि परवल्लिंगेनासंदेहाइत्यनुपपन्नमिति भावः।
इदं यस्य ग्रायां भाष्ये ऽसंहितमिति। संहिता संज्ञास्य त्र भाष्ये वार्त्तिकं द्रुता भिन्नायां मध्याविलंबितायां वृत्तौ
संहिताभाव इतितदर्थः। परे तु। भाष्येनञ्तत्पुरुषोन्यपदार्थप्रधानउत्तरपदस्य धर्मपरतया न विद्यते ब्राह्म
णं यस्मिन्सोऽब्राह्मणः बहुव्रीहिस्तु तस्य धर्मिपरत्वेचरितार्थः। अत एव नञोऽस्त्यर्थानामुत्तरपदलोपश्चेत्य
नेकमिति स्त्रत्रस्थवार्त्तिकं संगच्छते। एतेन तत्वे ऽपवादत्वाद् यं बहुव्रीहेर्बाधकः स्यादिति कैयटोक्तमपास्तम्। अ
स इत्यादौ सर्वादिकार्यं तु एतत्तदोः सुलोपोऽकोर नञ्समास इति ज्ञापकात्सिद्धमत्र पक्षे ऽवर्षा हेमंत इत्यादौ वि
शेष्यगतलिंगवचनापत्तिदोषमुक्तः। तन्नयद्यपि लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वादिति परिहर्तुं शक्यते तथापि
क्वचन दोषः स्थितस्तत्र पूर्वपदार्थप्रधानत्वे हि भविष्यत्यत्रापि पक्षे ऽस इत्यादि सिद्धिः प्रागेव देव। न च
पूर्वपदस्याव्ययत्वेन तदर्थप्रधानस्यास्य लिंगसंख्याभ्यां कथं योग इति वाच्यं। शब्दशक्तिस्वभावाद्धाव्य
नञोऽसत्वभूतार्थाभिधायित्वे पि समासे सत्वरूपार्थाभिधायित्वेन तद्योगसंभवात्। पक्षगुणवच
नानामाश्रयतो लिंगादिवत्समासार्थः प्रतियोगितया प्रत्ययं प्रति तस्य लिंगादि समासस्य भविष्यति।
तेनात्र पक्षे ऽवर्षा हेमंत इत्यादौ हेमंताद्या अपगत लिंगसंख्याप्रसंग इति कैयटोक्तमपास्तम्। अभावेन
प्रतियोगिनो विरुद्धज्ञानापाश्रयणेन तस्याप्याश्रयत्वात्तद्घटितसमासघटकेनापि स्थितस्याञ्चत
स्येवाश्रयस्य ग्रहणे विशिष्ट ... नञाद्यर्थानुरूपत्वे ... मासेपि पक्षे तद्दोषानुवृत्तौ भाष्यस्य

ल०श०श्रो०षू० स्तु नग्रहणं व्याख्यानादितिभावः। अनितिपरं किमिति। तेप्राणधातोरित्यस्य संज्ञानियमार्थत्वेऽप्यर्थमिति प्रश्नः।
१६६ प्रयोगनियमार्थत्वाभिप्रायेणोत्तरं। भाष्यकृता तु संज्ञानियमार्थत्वमाश्रित्येदं छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेति
सूत्रद्वयं च प्रत्याख्यातं। अत एव सुकुटं कराणीत्याद्यपभवमित्यादिभाष्यप्रयोगः संगच्छते। कटं सुकराणीत्या
दित्वनभिधानेन वारणीयमत्र पक्षे। खाडि तीति। एतद्विशेषणाभावे प्रयोगनियमशास्त्रादेव प्रयोगो
266 च्छेद एव स्यादितिभावः। अनितिपर इति। चात्र बहुव्रीहिः। नितौ वितिवत्तावे परग्रहणं त्वनुकरणकृताव
नितिपरत्वविवक्षार्थं तेन श्रोषड्वौषडिति कत्वेत्यादौ व्यवहितेऽपि निषेधसिद्धेरेतद्बलादेव ते प्रागिता
दावुभयोः पूर्वप्रयोग इति दिक्। आदराना। अनादर इति बहुव्रीहिरतः पाखंडिनमसत्कृत्येत्यादि सिद्धं। तत्पुरु
षे हि यत्रादरप्रसक्तिस्तदीपानादर एव स्यात् गुरुमसत्कृत्येत्यादौ। कणेमनसी। श्रद्धारूपे इति विशेष्यं। कौणे
हत्येति परावरयोगे चेति त्वा। पुरोव्ययं। पुरोभूयप्युरोगत्येत्युदाहरणं। कृञ्योगएवेति नियमेमानाभावा
त्। प्रध्वं यपदमनुवर्त्तत इत्याशयेनाह। मांतमव्ययमिति। तेन कांडमस्तकत्वेत्यत्र न। अस्तंहितम्। ज
लमच्छंगच्छतीति। प्राग्रीश्वरादित्यधिकारान्निपातत्वेऽव्ययत्वे च विभक्तिलुक् स्यादितिभावः। सप्तमीनिर्देशेऽपि
तस्मिन्निति परिभाषा न प्रवर्त्तते क्रियायोग इत्यनुवृत्तेः। एतेनानुस्वारव्यवधानात्कथमत्रप्राप्तिरित्यपास्तं। रामः
उपाजेन्वाजे। शब्दौ एदंतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य बलाधाने वर्त्तेते। च्व्यंते तु पूर्वविप्रतिषेधेन
नित्यैव संज्ञेति भाष्ये स्पष्टं। च्व्यर्थ इति। इदं प्रायिकं। अत एव नमस्करोतीत्यादौ च्व्यर्थाभावेऽप्यनेन गतित्वमाहुः। १६६

त्वेन व्याख्यातो भाष्येन प्राप्नोतीसंशयस्तद्व्याख्यानत्वे ह्यसामर्थ्यात्समासानापत्तिः त्वद्रीत्या संहितासंज्ञाभा
वः प्राप्नोत्येव वदेत् वार्त्तिककृतो ऽहेत्वकथने न्यूनतां चेत्याहुः। प्रसंगादाह। नञो नलोप इति। तिङन्ते
नसमासाभावादप्राप्तेर्वचनं। अपचसीत्यस्य कुत्सितं पचसीत्यर्थः। अत एव नञ्समानार्थो ऽशब्दो ऽप्ययेष्वप्रा
माणिक इति बोध्यं। नञा समासे ऽनेकार्थत्वमेव स्यादत आह। नभ्राडिति। एकशब्दस्येति भावस्तत्तो ऽप्यप्रका
रे। प्रकारे ऽनेकसंख्यात्वप्रतीतिः एवमेव नमेरुनाराच नान्तरीयकादयः साधवः। शत्रन्त इति। यातेः क्विपि नि
पातनात्तु गित्तुमेकत्वस्यत्वादि क्षितिरुत्रेवृत्तिः। नासत्या इत्यन्ता निश्चलारिष्यय्यदान्यत्नेपतो निपात्यन्त इत्यर्थः।
समासे हि नवेदो नासत्ये तिस्यात्। नासत्या इति बहुवचनं वैचित्र्यार्थं न तु बहुवचनान्तस्यैव साधुत्वार्थं ना
सत्यावश्विनौ दस्रावपि सुमरविरोधात्। अश्विनोरेव नासत्या धुत्तिनान्यत्रानसत्य इत्येवेति हरदत्तः। नमुचि
शब्दे ऽप्यौणादिकः क्विप्प्रत्ययः द्वीयत इति पाठे द्वी धृ हिंसायामिति दिवादिस्तस्याकृतिगणत्वात् द्वीयते रिति
ह्रस्वपाठे द्रीनिवासगत्योरस्तु दादिः। एषु नञ्नैव समासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थः। निषेधार्थकनशब्दान्तरा
भावाच्च। कुगतीति। कुशब्दः पापार्थो ऽव्ययमेवात्र गत्यादिसाहचर्यात् तेनायं यथा पूर्वपदप्रकृतिस्वरः समर्थेने
ति। समर्थपदं तृतीययाविपरिणम्यत इति भावः। ऊर्यादि। क्रियायोग इति उपसर्गा इत्यतस्तदनुवर्त्तते। अ
त एव संज्ञाविधावपि क्विप्डजन्तमात्रं देवतविधिः। ऊर्यादयो निपाताश्च वेति निपाताः सन्तः क्रियायोगे गतिसं
ज्ञा इत्यर्थः। कारिकाकृत्येति। मर्यादास्थितियत्नकर्म इत्यर्थः। धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्। दासीत्सीकवाचिन

ल०शा०प्रो०स्
१६७

वलब्धमर्थमाह। तद्वाचकंपदमिति। पदमत्रविभक्त्यन्तं। स्तंबकर्णयोरित्यादौसुपीत्यधिकारात्तत्प्रकृतिकसुबन्तेल
क्षणा। अन्यथोपपदमितिमहासंज्ञालब्धोपपदसंज्ञकसुबन्ताभावात्स्तंबेरमइत्यादौसमासानापत्तिः। समासवि
धायकेउपपदप्रकृतिकसुबन्तग्रहणेसुप्यजातावितिणिनौराजदृश्वीत्यादौसमासानापत्ति समासविधाय
[illegible] स्तत्राहिसुबन्तमेवोपपदंनतुतत्प्रकृतिकमात्रंवत्वार्थद्वयपरत्वेगौरवं। महासं
मं ५ ज्ञाविरोधश्च। सुप्यजातावित्यादिविषयेसुबन्तस्यसप्तमीपदवाच्यत्वरूपंतत्स्थत्वमादाय उपपदत्वंबोध्यं। विभा
षाग्रेप्रथमेत्यादौसुपीत्यधिकाराभावेपिमहासंज्ञाबलात्तेषांतत्प्रकृतिकसुबन्तेलक्षणाबोध्या। अतएवोपपदमि
267 तिसूत्रेऽतिङ्ग्रहणंदनयोर्योगयोःसुप्सुपेतिनिवृत्तमितिभाष्येउक्तं। उपसमीपेउच्चारितंपदमुपपदं। सामीप्यं
चसप्तम्यंतपदघटितसूत्रविधेयप्रत्ययप्रकृत्यपेक्षयैवत्वमेव नत्वानुपूर्व्यमिवयथालंकर्मीणएसूत्रेउच्छत्र
णयइतिभाष्योदाहरणात्। अतोनुपसर्गेइत्यत्रानुपसर्गग्रहणाच्च। गुरुंनमस्करोतिकन्यामलंकरोतीत्यादौ
हिमवंतंशृणोतीत्यादाविवानभिधानान्नाणः। अभिधानलक्षणाःकृत्तद्धितसमासाइत्यकर्त्तरिचेतिसूत्रे
भाष्योक्तेः। नन्वेवंतत्रग्रहणंव्यर्थंप्रकृतधात्वधिकारविषयतात्वाधिकारेणैवसिद्धेरत्याह। तस्मिन्नेति।
अनेनोपपदसंज्ञासंनियोगशिष्टत्वंप्रत्ययविधे वोधयति। अन्यथान्वाचयशिष्टत्वंसंभाव्येतप्रातिप
दिकार्थेसप्तम्यामेवास्यप्रवृत्त्याभुवोभावइत्यादौनप्रवृत्तिस्तद्व्यवस्थात्वनुनासिकत्वादिवल्लक्ष्यानुरोधेनै राम:
वेतिबोध्यं। उपपदसुबन्तमितिमहासंज्ञाबललभ्यं। अतएवराजयुध्वेत्यत्रनलोपःएधानाहरकोव्रजतीत्य १६७

स १ अन्येतु ऊर्यादौ स्वरादौ चेति विकल्पफलसिद्धिमाहुः। मं तत्वमिति। गति संज्ञासंनियोगेन लवणमुष्टं
श्रीतमुदकमार्द्रमिति पंचानामिलर्थः। उरसिमनसीति विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ। मध्ये पदे। विभाषा
कृञीति। अनत्याधान इति चानुवर्त्तते। तत्र चैषामेदंत्तत्वं निपात्यते। सप्तमी तु न। मध्यं पदं कृत्वा वान्वं
नियम्येति च प्रत्यये न तस्य अनन्वितत्वात्। अनत्येति किं। हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते। नित्यं हस्ते। उदाह
रणे तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक्। उपयमने किं। हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः। प्राध्वं। इदं मांत मव्ययं बंधनेनानु
कूल्येवर्त्तते कृञ्येव। जीविका जीवनोपायः। सुप्सुपेति क्रियायोगाभावादगतित्वं। अत्रेति। अव्यव
स्थया समासप्राप्तौ व्यवस्थार्थमिति भावः। कर्मप्रवचनीयानामिति। सा संज्ञा तु प्रतिस्तवनमित्यादौ षत्वाभा
वाद्यर्थेति बोध्यं। भाष्ये तु कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः। वृद्धो भक्ति विद्योतते। अ वेतानां च प्रतिषेधो व गताद्यर्थे
क्तव्यः। आमं द्वौ रिं द्र हैरिमि यौ हिद्वस्तु काकि हंतु कां इसुदुर्गति यः आदयः कार्थे इत्यनेनेदं वचनद्वयमपि
प्रत्याख्यातमेतद् देवसौनागे वि स्तरे। एप्यहितं स्वतीपूजायां दुर्निंदायां मां आङीषदर्थे कुः पापार्थे। प्रादयो ग
ताद्यर्थे इत्युक्तं। एवं चैषामावश्यकत्वेन कर्मप्रवचनीये प्राप्तिरेव नेति तदाशयः। तत्रोप। अयमधिकारः। अत
एवामेव तुल्य विधानमित्यादि संगच्छते। येनामेव विधीयते तेन यस्योपपदसंज्ञा विधीयत इति तदर्थात्। कर्मण्यणित्यादौ कर्म ण्यादिः सोत्रीप्रथमार्थे सप्तमी धातोरण्भवति कर्म चोपपदसंज्ञमिति तदर्थः। अ
नस्तत्रेसप्तमीपदं तदंत परं तत्संबंधात्संज्ञात्वात्। सप्तमी पदं तु संज्ञया प्रथमार्थे सप्तमीत्वेन

लं०शे०
१६८

ङ्उपपदत्वेमहासंज्ञाकरणबलान्नकदाचिदवर्यंभः दित्येवं इतिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगेमाकदाचिद्व्यटत्तिभूत्
दितितद्धितार्थेतिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगेहित्रिपदव्य वधानेप्रयोगेनस्यात् देवदत्तोभोक्तुंग्रामंव्रजतीतिनप्र
योगः। किंचमाङ्गेनोपपदत्वंलुङ्धातोःक्रियार्थोपि पदस्येलर्थमुपपदसंज्ञावश्यकीतिदिक्। अतिङ्ग्रहण
मिति। नचकारकोगतइत्यत्रसुबंतोपपदस्यसमासस्यवाक्यत्वे तिङंतार्थक्रियाबोधकाघटितइत्यपेकिंतदि
तिवाच्यं। तस्यक्रुध्यदान्वितयातिङंतार्थत्वाभावेनतेनतद्वारणस्याशक्यत्वात्। किंचगतादेर्द्रष्यवान्वितयाक्रिया
268 वाचकोपपदत्वाभावेनण्वुलएवतत्राप्राप्तेः क्रियावाचकशब्दग्रहणेक्रियायांसाध्यमात्रावस्थायाग्रहण
स्यगतिकारकोपपदानामितिसूत्रेप्रकृतसूत्रेचभाष्येध्वनितत्वात् प्रकृतसूत्रेउपपदमक्रियेतिन्यासेऽक्रियेत्य
स्येदंप्रत्युदाहरणमाशंक्यास्यक्रियावाचित्वाभावात् दूषितं। नचक्रियावाचित्वाभावादत्रप्रत्युदाहरणत्वंनतुमुन्भव
तीत्यस्यान्याय्यत्वात्। नच धातोःक्रियावाचित्वेनतन्निबंधनस्तुमुन्स्यादेवेतिवाच्यं उपपदमितिमहासंज्ञयातुमुन्वि
धावपिपदत्वपर्यंतनिवेशात् तस्मात्तत्रतुमुन्ण्वुलोरसाधुत्वमेवभाष्यतात्पर्यं। अप्यमात्रग्रहणेतु ग्रहण
मितियत्तयाकादियोगेपिकारकविभक्तिकत्वसुजंत्कादीनांसाधुत्वंभवत्येवेतिभाष्यप्रदीपोद्योतेविस्तारः। कारकोव्रज
तितरामित्यादेस्त्वनभिधानमेवेतिभावः। सुपेत्येतदिति। सुविलस्यासुपलक्षणमिदं। किंच। कारकोव्रजतीत्यस्यैवभाष्ये
प्रत्युदाहृतत्वेनतद्व्यावृत्तेः सुवितिप्रथमांतानुवृत्त्यैवसिध्यातद्वैयर्थ्यमितिप्रथमांतानिवृत्तिरेवतेनबोध्यपितुयुक्ताप राम:
रिभाषाकरणलाघवानुरोधेनतुभाष्येसामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रयोमयोर्निवृत्तिरुक्ता। पूर्वसूत्रेपीति। तत्रग १६८

त्वात्तिङिति बहुव्रीहिणा तिङन्ताच्चेति समास इत्यर्थेन तादृक्प्रवृत्तेस्तदाह। अतिङन्तश्च समास इति। कथमपि
तिङन्ताघटित इत्यर्थः। समास इति तत्संज्ञकः समुदाय इत्यर्थः। कुम्भश्रसीति। नन्वेवं तरंगानपीतिन्यायेन संज्ञा
लोपयोर्लुकाबाधादिदमयुक्तमिति चेन्न। इत्थमलोपबाधयोः फले विशेषाभावेन तरंगानपीत्यस्याप्रवृत्तेः।
अलौकिकप्रक्रियावाक्यमित्यस्य समासप्रवृत्तियोग्यं लोके प्रयोगानर्हमित्यर्थः। हरिङ्ङीसत्रा पीतसंज्ञाद्यु
त्तरमेव समासो लोके प्रयोगानर्हत्वस्योभयत्रापि सत्वेनाविशेषादकृते संज्ञालोपमेवोच्चारितमित्युक्तं। कृद्यो
गलक्षणा चात्र षष्ठी। न चातरंगा द्वितीया। अकल्प्यापवाद दविषयमुत्सर्गप्रवृत्तेः। अत्र षष्ठीसमासो न। उत्तर
पदे विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवास्य प्रवृत्तेरन्तरंगत्वात्। कारकषष्ठीत्वेन षष्ठीसमासस्यापि ततः पूर्वं प्रवृत्तौ लक्षुसः अ
स्य नित्यत्वेन तत्कृततत्पुरुषसंज्ञाप्रयुक्तैकार्थीभावाभावेऽपि तत्कृतसंज्ञाप्रयुक्तस्य तस्यानपगमेनादोषात्।
एकस्या एव संज्ञाया मुभाभ्यामपि प्रवृत्त्याऽविरोधेन युगपद्वेभाष्यां। स्यपंचेदमत्र भाष्ये एवं च द्वितीयाश्रि
तेत्यादिसमासोऽप्युत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागेव अत एव कारकेतिसामान्यत एवोक्तं भाष्यकृता न च तदंशे प्रमाणं नो
गतिकारकेति समासवचनादित्युक्तं तेन कारकांशे वचनलमेव बोधितमिति दिक्। मा भवानिति। समासे सति
व्यवहितप्रयोगो न स्यादिति सूचयितुं भवानिति। इदम पलक्षणं। कारको व्रजतीत्यादेर्भाष्योक्तस्य। किंच मा

ल॰शा॰शे॰रू॰ १६८ त्वर्थेउपपदसमासः। अमैवेति। तुल्यविधानमित्य ... ध्याहारलब्धं। संज्ञायास्तुल्यविधानत्वमाश्रित्य तत्संज्ञक
स्य तुल्यविधानत्वमुक्तं। येनामैव विधीयते तेन यस्योपपदसंज्ञा विधीयते तदुपपदममयेन समस्यते नान्येन
तुल्यविधानमित्यर्थस्तत्फलितमनुवदति। तदेवेति। कालादेरन्ये प्रभृते अमैव तुल्यविधानत्वाभावान्न दो
षः। अमित्येमुल्खमुञोः सामान्यग्रहणं तेन चोरंकारमित्यप्युदाहरणं। तृतीयाप्र। वासमस्यंतेइति। यद्यप्युप
पदनिमित्तकद्विधौ समर्थपरिभाषोपस्थितेरुपपदसंज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तत्वेनोपपदकृदंतयोर्व्यपेक्षा दुरुपपादा
769 कतो ऽसाधुत्वापत्तेः। अत एव महांतं कुंभं करोतीत्यत्र सविशेषणत्वेनासामर्थ्यान्न णिति तत्रोपपदमित्यत्र भाष्ये
स्पष्टं विशिष्टस्यतु नोपपदसंज्ञा ऽप ... दत्वात्तथाप्येकार्थीभावएववाग्रहणात्संज्ञाभावोत्र यथा गंगापारमित्यत्रा
व्ययीभावत्वाभावः। न च संज्ञायाभावाभावाद्विध्यते इति भाष्ये महाविभाषयेति ... शेषः। एवं च महतामूलकेनो
पदंशंभुंक्ते इत्यसाध्वित्याहुः। उपदंशेमूलकादेरार्थिकमेतस्यापि सत्वात्सामर्थ्यं विभक्तिस्तु प्रधानक्रियानु
रोधित्वात्खल्वन्तृतीयैवेति निरूपितमन्यत्र। त्वाच। त्केतितृतीयांतं। अलंकृत्वेति। अलंखल्वोरिति
सूत्रमुपदंशस्तृतीयायामित्यतः पूर्वमिति भावः। अथ तत्पुरुषासाधारणसमासांतानाह। तत्पुरुषस्ये। च्यंगु
लमिति तद्धितार्थे तिसमासः। द्वंद्वार्थमिति। ब्रह्मणोह्नोवयवीभूता मानुषीरात्रिरित्याद्यर्थे षष्ठीतत्पुरुषा
भिधानमितिभावः। सर्वरात्र इति। पूर्वकाले केति समासः पुंवत्कर्मधारयेति पुंवत्। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति वा।
अतिराजीति। उत्तरपदावयवत्वस्य भाष्यासंमतत्वेनाटितोनुपस ... र्जनत्वान्ङीप्। द्वहीनइति। समांतविधेर रामः १६८

संशे ऽतिङि त्यस्य संबंधे फलाभावेन तिङं ताघटितः समासेत्येवं समासविशेष एवैव। अत एव प्रपञ्चतितरामित्सा
दौ न गतिसमासः किंतु दात्तवता गतिमता च तिङे ति वा तिङ् किं न समासस्तत्र तिङस्य स तिङंत घटिते नेत्यर्थः स
न२ हेति योगविभागेन वा। तत्राप्यधिकारानुरोधेनात्राप्यतिङं तः समास इति व्याख्यातं। अत एवान लुमतुमर्थयोरिति
सूत्रे किं व त्तस्यानधिकारादकिं वत्तग्रहणं नर्थक्यमित्युक्ता सामर्थ्यादुपपदसंज्ञार्थं तर्हि त्याशंक्य तिङिति
प्रतिषेधात् संज्ञानर्थक्यमित्युक्तं संगच्छते। अतिङिति स्योपपदविशेषणत्वे तदसंगतिः स्पष्टैव। उपपदमतिङं तेन
तितुनार्थः। अतिङिति ज्ञापयति। अनयो योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेति केनेदानीं समासः समर्थेन इति भाष्यासंगतेः
लुप्तत्वीयांतलकल्पनेमानाभावाच्च भाष्यरीत्याप्रसुदाहरणाभावाच्च। न चैवं तत्र वंते तद्वारणाय तत्र तस्य चारितार्थ्ये किंच
तत्र सुपेत्यस्यासंबंधे तस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यं उपपदमिति सूत्र संबंधे नैवानेन तिङंतव्यावृत्ते के न प्राचीनपठितया
परिभाषानुरोधेन सूत्रद्वयेपि सुप्सुपेत्यतद संबंध ज्ञापनात्। तदुक्तं भाष्ये ऽतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति अनयोर्योगयोर्नि
वृत्तं सुप्सुपेति तत्र पूर्वसूत्रेण संप्राप्तवात्तदसंबंधः परिभाषानुरोधादेव तदाह। तथा चेति। कारकांशे ऽप्येकदेशानुमते
ष्ठ इति गम्यते भाष्याच्च कर्तृकरणे इति सूत्रविहितसमासो बहुलग्रहणात्क्वचित्सुवुत्सस्यनंतरमपि साहितस्य धन
क्रीतत्वादौ। प्राक्सुवुत्पत्तेरिति। स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागित्यपि बोध्यं। अश्वक्रीतीति। अश्वेन क्रीतेति करणस्य
कृतासमासः क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीष्। सुवंते न समासे पूर्वं टापदंतत्वाभावात्सन स्यादिति भावः। वा
घ्रामपि आङो घ्रशब्देन वे। घ्रशब्देन गतिसमासः कच्छपीत्यत्रापि सुपीति योगविभागात्केकच्छपिवती

छार्यमिति।समाहारेन्यस्यच्च स्यभावात्।सुराणाहमिति।सुराणसुदिनाभ्यामिति क्लीवत्वं।अग्र्या आख्या अग्रे भवोग्र्योमु
ख्यः।अग्रेत्यादि किं।देवदत्तस्याग्रे देवदत्तोरः।छ्पानसमिति।प्रादिसमासः।अतिश्वइति।ततोधिकत्वेनवा निलयः।
सेवेति।नीचैस्पर्धः।आकर्षश्व इति।पंचाङ्गुलो धान्यादिकर्षकः काष्ठविशेषः आकर्षः उपमाना। किंस्तुनो निष्क्रा
तोनिःश्वा।फलकसदृशमिति।मयूरव्यंसकादित्वात्समासः।नावो।मंडूकप्लुत्याऽतद्धितलुकीत्यनुवर्तते।पर
वल्लिंगतया स्त्रीत्वं प्राप्नोतीत्यत आह।क्लीवत्वमिति।द्विगोरिति।खारीशब्दान्ता द्विगो रित्यर्थः।अत्राप्यतद्धित
लुकीत्येव तेनद्वाभ्यां खारीभ्यांक्रीतो द्विखारि इत्येवउदाहरणं द्वेखारमित्यादौ क्लीवत्वं प्राग्वत्।अर्द्धखारीति।
एकविभक्तावषष्ठ्यंतेति वचनादुपसर्जनत्वाभावेनन ह्रस्वः ह्रस्वपाठे तु लोकतो नपुंसकह्रस्वत्वं।अंजलि
भ्यामिति।तत्परिमितधान्यादिनेत्यर्थः।अस्यपरिमाणत्वाड्ठञो ध्यर्द्धेतिलुक्।जनपदे भवो जानपदः।भावप्र
धाननिर्देशस्तदाह।समासेनेति।प्रत्यासत्तिलभ्यमेतत्कस्ये त्याकां क्षायां संनिधाना द्ब्रह्मण इतिलभ्यते।सु
राष्ट्रे इति।अधिकरणस्यशेषत्वविवक्षाया षष्ठीसमासोत्र वोध्यः सप्तमीति योगविभागस्तु न भाष्यारूढः।जान
पदेति किं।देवब्रह्मा नारदः कुब्रह्म इति ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मशब्दः श्मशानाद्यधिकृतो ब्रह्मेति चार्थः।तत्रापि म्लेच्छत्रै
यस त्तायास्तत्रैव प्रसिद्धत्वात्।आन्महतः।ग्रहीष्यत इति।एवं च समानाधिकरणग्रहणं व्यर्थमिति भावः।महावाहु
रिति।वहुव्रीहिः।ननूत्तरसूत्रे द्व्यष्टनोरेव ग्रहणादेकादशेत्यत्रात्वं न स्यादत आह।आदिती ति।योगविभागस्य
भाष्यानारूढत्वादाह।निर्देशादिति।अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वमिति परे।कृते आत्वमिति।आन्महत इत्यत्र
लिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्य ज्ञापकं सूत्रे भाष्ये उक्तं तयापरत्वात्सु वत्वं वाधित्वात्वं स्यादिति न शंक्य मितिभावः।म

276

३६

निसत्वान्नटच्। अत एव द्विगोर्वेत्यनुवर्त्तमाने रात्र्यहःसंवत्सराच्चेति चरितार्थं सामासांते हि रात्र्यहरं तद्विगो
रप्रसिद्धिरिति बोध्यं। अनिसत्वादिति। अत एव समासांतप्रकरणे साने ति ज्ञापकसूत्रे भाष्ये उक्तं। मद्रराज्ञीति। टचि
भस्याढे इति पुंवद्भावे टिलोपे मद्रराजीति स्यादिति भावः। अन्होदं। अत इत्येव पूर्वपदविशेषणं तया सामानाधिक
७४ रण्येनान्वये ऽदंतपूर्वपदे त्यर्थलाभे तद्ग्रहणं स्पष्टार्थं। अन्ह इति। नांतानुकरणं षष्ठी द्व्यन्हेति। द्वयोरन्होर्भवे
त्यर्थः। इदं तद्धितार्थे द्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्ववादिनां मते। वस्तुतोऽस्य स्त्रीत्वमेव नास्ति। रात्राह्नाहा इति पुंस्त्वेन बाधा
त्। नन्वेदं रात्राह्नाहादिशब्दघटितसमाससमासांतनिमित्तलिंगस्यांतरंगस्यैव बाधकं न तु बहिर्भूततद्धितार्थनि
मित्तलिंगस्यापीति वाच्यं। सत्योपस्थितरात्राह्नाहादिशब्दार्थविशेष्यलभ्यस्यैव बाधापत्त्या बहिर्भूततत्समाहारविशेष्य
लभ्यस्य बाधानापत्तेः। न च पुंस्त्वाधिकारे ह्नाहांताः द्वंद्वेडं भे दारान्नांताः अणसंख्याकाइत्यनंतरमथांताः प्राद्यल
प्राप्तायन्नपूर्वाः परोपगास्तद्धितार्थे द्विगुः संख्या सर्वनाम तदंतका इत्यमरोक्तेन परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयो
गत इत्युक्तेर् न्हाहांता इत्यनेन प्राप्तस्य पुंस्त्वस्य तद्धितार्थे द्विगु इति परोपगत्वेन परत्वाद्बाध इति वाच्यं। कोश
स्य लोकव्याकरणसिद्धलिंगानुवादकत्वात् व्याकरणैकवाक्यतया तद्धितार्थे द्विगु इत्यत्र रात्राह्नाहांतादिरिक्तस्यैव ग्र
हणात्। अन्यथा प्राप्तत्वं प्राप्तेः सत्वेनापि परत्वाद्बाधे प्रागहः परागतमहः पराह्ण इत्याद्यसिध्ध्यापत्तेरिति दिक्। द्यु
म्नादिषु च। तत्पुरुषातिरिक्तो ह्नशब्दांतः समासः सर्वोऽपि द्युम्नादौ युवादिरपि द्युम्नाद्यंतर्गण एवेति युवादि
सुपाठ इति भाष्येण विरोधस्ततो न पन्नाह। अदंतानुकरणमिति। तत्पदे षष्ठ्याः स्थाने व्यत्ययेन प्रथमा। स

ल०श०शे०ॐ: १७१

वैकविंशत्या दीनि। अत एव तेभ्यः कृत्वसुजादिसिद्धिरन्यथा सांगसमुदाये स्वांगकार्याभाववदिहापि संख्याकार्यं

नस्यादित्याहुः। अयमिति। सां तआदेशो व्याख्यानादित्याह। अयस्यादिति। सुजर्थे इति। संख्याव्ययेति समासः। सु

जर्थे नेति पाठे तदर्थेन त्रिशब्देनेत्यर्थः। व्यवहितत्वाद्यन्संबंधाय सर्वेषामिति। एकादिरश्र इति। अत्रैकशब्दः सं

ख्यावाच्येव प्रसिद्धत्वात्। स्त्रीप्रत्ययेतीति। सहेति योगविभागान्मयूरव्यंसकादित्वाद्वेति तुल्यार्थं। धास्विति। धा

प्रत्ययएव व्याख्यानात्। तेनषड्दधातीति षड्धेत्यत्र न। आतोनुपसर्ग इति कः स्त्रीयांटाप्। धासुवेत्यनेनो

त्वस्यैव विकल्पः। तेन षुत्वं नित्यमेव तेनोत्वाभावेपि षड्ढेत्येवेति कैयटः। उत्वपदो नित्यं ष्टुत्वमिति हरदत्तस्तद

सारेणाह। षड्धेति। अत्र कैयटोक्तं युक्तं भाष्येपि षड्ढेत्येव पाठस्य प्रायेणोपलंभात्। षोडन्निति। बहुव्रीहौ व

यसि दंतस्येति दत्रादेशः। परवल्लिंगं। समाहारे सनपुंसक मित्यस्य बाधकत्वात् द्वंद्वपदमितरेतरयोगवि

षयं तत्राभ्दूतावयवभेदस्य समुदायस्य तद्द्वंद्वार्थतया ऽवयवलिंगेनानियमे प्राप्ते नियमार्थमिदं। तत्पुरुषे

त्वेकदेशिसमासे पूर्वपदार्थप्रधाने परलिंगताप्राप्त्या विध्यर्थं द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति षष्ठ्यंतमर्थपरं तेनानुप्र

योगेपि तल्लिंगं। शब्दार्थयोरभेदाध्यवसायेन तथा निर्देशस्तदाह। परपदस्येव समासार्थस्य लिंगमित्यर्थः। द्वि

गुप्राप्तेति। द्विगुग्रहणमेकविभक्तौ तिसृत्रस्थ कैयटानुरोधेन वस्तुतस्तद्व्यर्थं। परवल्लिंगमित्यस्य परपदा

द्विशेषोपस्थित पूर्वपदप्रयुक्तलिंगमात्रबोधकत्वेन तद्धितार्थद्विगावेतदप्राप्तेः समाहारद्विगोर्नपुंसकत्वमेव राम: १७१

प्रायेणेष्यते। अत एव भाष्ये निषेधवार्त्तिके द्विगुग्रहणं नोक्तं। यत्तु अर्धशब्देन पर्यादियोग्लानाद्यर्थे इति

271

हृद्भूतश्चंद्रमाइत्यादौ च्वंतेगौणत्वान्नात्वमितिभाष्ये स्पष्टं। महत्तोमहत्त्वावेति। पुंवद्भावश्चेति चोन्वाचय इति
भावः। समुच्चयेचशब्दः पुंवत्त्वसंनियोगेनैवचात्वमत भाष्येस्त्रियामेवोदाहृतमितिमतांतरं कैयटेस्पष्टं। अष्ट
नःकाहविषि किं। अष्टानांकपालानि अष्टकपालानि। बहुव्रीहावपीति। तत्पुरुषेएवसमासांतत्वलभइतिनिय
तोबहुव्रीहावप्यच्समासांतःसुलभइत्यर्थः। एतेनास्यसाधारणत्वाद्बहुव्रीहावपीतिचिंत्यमित्यपास्तं। योगवि
भागस्यभाष्येऽप्रदर्शनादाह। [illegible] समाहारइति। एवंचगोरतद्धितेतिटजितिभावः। एकादिन
वांतानांद्वंद्वतत्पुरुषयोरर्थे द्वंद्वइतिसूत्रस्थभाष्यध्वनितानभिधानादाह। द्व्यधिकाद्दशेति। द्वाविंशतिरिति।
समाहारद्वंद्वे स्त्रीत्वंलोकात्। इतरेतरयोगस्तुन। तत्सूत्रभाष्ये एवध्वनितानभिधानात् द्व्यधिकाविंशतिरिति
तत्पुरुषोवाद्व्यधिकेत्यत्रसंख्यासंख्येयवाच्यपदार्थः। एकादीनांचत्रिविंशत्ये विंशत्यादीनांचसर्वत्रसंख्यापरत्व
स्यापिसत्वात्। तेनद्वाविंशतिर्गवांद्वाविंशतिर्गावइत्युभयंसिद्धं। तत्रद्वंद्वे संख्येयत्वेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
तत्पुरुषेसमासांतोदात्तत्वमितिबोध्यं। भाष्येद्व्यधिकाविंशतिद्वाविंशतिरितिसमानाधिकरणसमासे स्वरोन
सिध्यतिसंख्येत्यस्यद्वंद्वविषयत्वादस्तुतर्हि द्वंद्व द्वंद्वइत्यस्यद्वंद्वोपीत्यर्थः। स्वरोनसिध्यतीत्यस्यसोपीष्टःस्व
रोनसिध्यतीत्यर्थइतिकेचित्। परेतु। भाष्येइतरेतरयोगद्वंद्ववत्समानाधिकरणसमासोक्तिरेकदेशिनः
सान्यस्वरासिध्याद्दूषिता। ततोस्तुतर्हिद्वंद्वइतिसिद्धांतयुक्तिस्तस्मादितरेतरयोगद्वंद्ववत्समानाधिकरणत
त्पुरुषस्याप्यनभिधानएवभाष्यस्वरसइदमप्यन्याख्यानोपायमात्रं। वस्तुतःसंख्यांतराणिनिरस्तादयवान्ये

ल०शा०शे० १७२ त्यादि। जातेः प्राधान्येनाख्यायामित्यर्थः। भावप्रत्ययं विना प्राधान्येन जातिबोधे यवादिशब्दानां साधुत्वे इदमे
वसूत्रं मानं तस्याविशेष्यत्वे च व्रीह्याद्यन्वयो व्यक्तिघटितपरंपरया बोध्यः। तत्र जातेरेकत्वेनैकवचनमेव प्रा
प्तीत्यप्रमाप्तेः। एकत्वं चात्र बहुवचनार्थः। एकस्मिन्नर्थे वर्त्तमानः शब्दो बहूनामर्थानां वचनं बोधको
भवतीत्यर्थादप्यीति [gap] देशोयमित्याह। एकोप्यर्थ इत्यादि। बहुत्वे भाष्ये यावद्ब्रूयादेकोपि बहुवद्भवतीति ता
वदेकस्मिन्बहुवचनमितीति। एकत्वेऽर्थे बहुत्वप्रयुक्तकार्यमतिदिश्यते इत्यर्थेनेपिकार्यातिदेश एवेत्यन्यविस्तरः।
एतच्च भाष्ये प्रत्याख्यातं जातौ संख्यान्वये एकवचनस्य व्यक्तौ संख्यान्वये बहुवचनस्य सिद्धत्वात्। एवं च यथोक्त
रं मुनीनां प्रामाण्यात् सूत्रोक्तार्थे प्रयोगाणामसाधुत्वमेव। एतेन यत्र वने एक एवाम्रवृक्षस्तत्र जातिपरत्वे आम्रा
आः सन्तीति प्रयोगसाधुत्वार्थमिदमित्यपास्तम्। सविशेषणानामिति। इदं मुख्यार्थे बहुवचननिषेधाय। यदा त्वस्म
च्छब्दस्य स्वघटिते उभयत्र तावयवभेदे समुदाये लक्षणा तदा बहुवचनं भवत्येव तेन त्वं राजा वयमप्युपास्ति
तगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता इत्यादि सिद्धं गार्ग्योहं ब्रवीमीत्यादावप्ययं निषेध उत्तमपुरुषानुरोधेनात्राहमित्य
स्यैव विशेष्यत्वात्। फल्गुनी। नक्षत्र इति प्रथमाद्विवचनं नक्षत्रे यद्य [gap] भिधीयेते इत्यर्थः। चेन द्वयोरित्यनु
कर्षः। फल्गुन्यौ माणविके इति। फल्गुन्योर्जात इत्यर्थे फल्गुन्यषाढाभ्यां टानाविति टः टित्वान्ङीप्। एकस्या
नुताराया न तयोः प्रयोगः उभयत्र तावयवभेदे समुदाय एव रूढत्वात्। तिष्यपुनर्वस्वोः। नक्षत्र इत्यनुवर्त्तते।
पे१ तिष्यपुनर्वसुशब्दयोरभि धेयैर्नक्षत्रे तत्र वर्त्तमानयोर्यो नक्षत्रवाचकानां द्वन्द्व इत्यर्थः। तेन पर्यायाणा राम: १७२

172

समासइतितन्नतस्यनित्यसमास त्वेनालंकुमार्यै इतिभाष्योक्तविग्रहानुपपत्तेरतआह। अतएवज्ञापका
दिति। अतएवालंशब्दयोगेचतुर्थीविधानंसार्थकं। गतिसमासपदंगतेःसमासोयेनेतिबहुव्रीहिः। कुग
तीतिसूत्रपरंतत्रान्यत्रफलाभावात्प्रादिपरमेवेत्याह। निष्कौशांबिरिति। द्वंद्वेकदेशिनोरितिन्यासेनायंप्रति
षेधोभाष्येप्रत्याख्यातः। अर्धर्चमिति। अतएवपूर्ववदित्विचारितार्थमन्यथानिपातनादेवसिद्धेकिंतेनसमुदा
यस्यपूर्ववल्लिंगत्वेपिउत्तरपदेऽश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणामितिनिर्देशाट्टापोनिवृत्तिः। अश्ववडवा
वितितुसमुदायस्यावंतत्वाभावाच्छीभावाप्राप्त्याकथमासिद्धमतिदेशस्त्वनुप्रयोगेचरितार्थः स्यात् अश्ववडव
शब्दार्थःपूर्ववल्लिंगंलभतइत्यपीत्याशयान्हा। द्वंद्वतत्पुरुषपदमनुवर्तते। द्वंद्वप्राप्तापन्नालंप्रादिसमासेष्वपि। अ
तएवप्राग्रहःसर्वाग्रहःइत्यादिसिद्धिःपुण्यसुदिनाभ्यामितिचरितार्थं अस्यैकदेशिसमासविषयत्वेतुतद्वैयर्थ्यंस
ष्टमेव। द्व्यहइति। अकारांतोत्तरपदत्वाभावान्नस्त्रीलिंगं। गणरात्रमिति। समासाहारद्विगुः। द्वंद्वतत्पुरुषाधिका
रेलिंगानुशासनेपाठात्प्रतिप्रसवविधित्वाच्चबानुरोधात्समाहारद्विगावेवप्रवर्त्तते इतिभावः। तत्पुरुषइत्येवे
तिताद्दृशाद्वंद्वासंभवादितिभावः। अपथमिति। पथोविभाषेतिसमासांतनिषेधःभविष्यतिमर्यादेतिसूत्रस्यस्थिं
प्राद्वात्रःपंचदशरात्रइतिभाष्यप्रयोगोलोकाश्रयत्वाल्लिंगस्यसिद्धः। अर्धर्चाः बहुवचनादाद्यपवित्तत्वतिः।
ननुलिंगप्रकरणंव्यर्थमर्द्धनावमित्याद्यपिलोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येत्यस्यावश्यकत्वा दितिचेत्सत्यंजात्या
ख्यायामित्यादिसूत्रसमहत्ववदिप्राप्तेस्तत्रनयन्नकृतानुपयुक्तान्यपितानिव्याचष्टे। जातारव्यायामि

अतएवप
रवदितिसू
त्रेएकदेशि
ग्रहणंकुला
प्राप्तेत्यादि
भाष्येप्रत्या
ख्यातं। अ
त्रैव
तत्पुरुषग्र
हणंकार्य
मितितद्भा
वः ७

ल०शा०शे०पू०

१७३ तच्छब्देन समाहारे द्विगुद्वंद्वौ परामृश्येते व्याख्यानात्। अकारांतेति। अत्र द्विगुः समाहारे वसन
पुंसकमित्यपवादत्वात्। पात्रादीति। स्त्रीत्वं नेत्यर्थः। त्रिस्त्रीला दिप्रयोगदर्शनात्सूत्रेप्राद
स्यात्र पाठ इति कैयटः स्त्रीत्वः बहुसूत्रमिति भाष्य प्रयोगस्तु प्रकरणे न्यपदार्थे बहुव्रीहिणा
साध्यः। पुण्याहादि। रात्राह्नेत्यस्यापवादः। पथः सं। कृतसमासांत इति। पथ इति कृतसमासां
तैकदेशानुकरणं पथ मांतमिति भावः। प्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्त्तते व्याख्यानात्तदाह।
173 अपथं पंथा इति। ऋक्पूरिति समासांतः विषयानगरी अतिपथेत्यादौ च नेदं। अर्द्धनाव
मिति वह्नलोकाश्रयत्वात् लिंगस्य। एतेन कापथ विपथौ व्याख्यातौ। आवश्यकत्वादनेनैव
सिद्धे ऽपथं नपुंसकमिति सूत्रं न कार्यं। सामान्येन पुंसकमिति। अनियतलिंगविष
यं तेनादिं पचतीत्यादौ च। आदिशब्दो निसंपुमान् आद्य पाकानुकूलक्रियेत्यर्थः।
न्यायसिद्धमेतद्विशेष्य विशेषासंनिधाने लिंगसर्व नाम्नो नपुंसकस्य न्याय्यत्वात् लिं
गसर्वनाम नपुंसकमिति दां डिनायनेति सूत्रे भाष्येस्पष्टं। अनेनैव क्रियाविशेषणा राम:
नां नपुंसकत्वे सिद्धे क्रियाविशेषणं क्लीवत्वं द्वितीयात्वं चेति नापूर्वं। धातूपा १७३

मपि सिध्य। पुनर्वसू इति। तिष्य एका तारा पुनर्वसू द्वे तारे छंदसि पुनर्वसो रिति निर्देशात्। तदाह। तिष्यश्च पुनर्वसू चे
ति। विशाखेति। विशाखश्चानुराधाश्चेति द्वंद्वः। माणवाणकाइति। नक्षत्रेण युक्तः कालः लुब्विशेषे इति लुपि जा
तार्थे संधिवेले त्यणि तस्य श्रविष्ठाफाल्गुन्यनुराधादिना लुक्। बहुवचनस्य किं। इदं तिष्यपुनर्वसु॥
समाहार द्वंद्वः। अत एव समाहारद्वंद्वः प्राण्यंगादीनामेवेति द्वंद्वश्चेसादीनां नार्थः। नन्वेव
मप्यत्र जातिरप्राणिनामिति नित्यैकवद्भावे बहुवचनाभावात् सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यं। तद्वै कल्पि
कत्वस्यानेन ज्ञापनात्। नन्वेवं तेऽप्राणिनः आपोमयः प्राणा इति श्रुतेरद्भिर्विनाऽग्लायमान
प्राणानामेव प्राणित्वात्स्पष्टं चेदं भाष्ये। नक्षत्रसमासे इति तु नोक्तं यस्ति ष्यस्तौ पुनर्वसू येषां ते
तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धाः अवयवभूतास्तिष्यादयो वर्त्तिपदार्थस्तेषामेव विपर्यास बुद्धि
विषयाणाम् भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थः उन्मुग्धा इत्यस्य विपर्यास बुद्धि विषयाइ
त्यर्थः। अस्मदद्वत्यादीन्यपि व्यर्थानि। आचार्याः कथयंतीत्यादौ प्राक्तिगतस्यावयवगतस्य वा
बहुत्वस्यारोपेणेव्चेहापि तदारोपेणैव सिध्देरिति स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थमिति चेल्लिंगानु
शासनमपि तथेति भावः। उच्छिः। खलास्तु कालोपसर्जने इत्यत एकशेषप्रकरणं तं तुल्य पदानुक्रमा
प्रधानप्रत्ययार्थवचने नतुल्यमित्यादितिर्व मिदं सूत्रं कृतेव प्रत्याख्यातमित्याहुः। सत्नपुं।

ल०श०शे० ऽशेषमनिष्ठत्वस्यचापवादः।उपज्ञोपइहसनाशास्त्रेविवक्षैवनियामिकानवस्तुस्थितिरितिसूच्यते।तेन
१७४ तदुपक्रमंसौजन्यव्यवहारइत्यपितत्रपद्यपिविवक्षाद्विविधाप्रयोक्त्रीलौकीचप्रयोक्तृशब्देनव्यवहारार्थ
प्रयोगकर्त्रीरोस्मदादयःलोकशब्देनविदितवेद्याःपरावरज्ञःशिष्टोलोकएतदेवशिष्टत्वंपक्षोदराद्सूत्रे
भाष्योक्तंतथाप्यत्रनाद्याविवक्षितातेषामपभ्रंशप्रयोगेवाहुल्येनप्रवृत्तेस्तस्माद्द्वितीयैव।तेहियत्रार्थेयंशब्दंध
मबुध्याप्रयुंजतेतेषांशास्त्रविनयतेतिःतदस्यतदस्मिन्नस्यादितीतिसूत्रेभाष्येस्पष्टंतेषामेवाभिधानान
भिधानेप्रविवोध्येइहषष्ठीतत्पुरुषंविनातदादिर्वासंप्रत्ययान्नाधिकारफलउपज्ञापतइत्युपज्ञाक
मीपङ्पाणिनेरुपज्ञेतितत्त्वमष्ठ्यासमासः।उपक्रमेकर्मणिघञ्पाणिनिसंवंध्याद्यज्ञानंविषयइत्यर्थः।
छायावा।वाहुल्येसतिपाछायातद्वाचीयःछायातत्पुरुषइत्यर्थः।तत्रकस्यवाहुल्येइत्याकांक्षायामावरक
मनिमित्तत्वाच्छायायास्तद्वाहुल्यइतिगम्यतेतच्चपूर्वपदार्थएवतमेवेत्याशयेनाह।पूर्वपदार्थेति।पूर्वपदा
र्थवाहुल्यस्यषष्ठीतत्पुरुषएवसंभवान्नात्राप्यधिकारफलं।पर्यायस्येति।पर्यायवचनस्येतिवाच्येपर्यायस्येत्यु
क्तिःसभासभा मेतिवत्।एवकारेणस्वरूपस्यविशेषाणांचव्यावृत्तिः।कुड्येति।पर्युदासइत्येतत्पिकाश्रित।
नेहकाष्ठसभा।अत्रापिनाधिकारोपयोगोन्यासंभवात्।सभाशब्दःशालायांसंघातेचतत्राद्यप्रतिषेधादाह।संघा
तेति।अशालेत्यस्याशालार्थइत्यर्थः।अत्रा न्यासंभवान्नाधिकारोपयोगःप्रथमाषष्ठीत्याशयेनाह।ए रामः
तदंतइति।द्वंद्वेसमाहारेतरतरयोगाभ्यांरूपद्वयस्यदुर्वारत्वेनवहुव्रीहौप्रत्युदाहरति।द्वंद्वेनेइति। १७४

॥ ॥ ॥ इति तत्पुरुषः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

274

त्तभावनां प्रति फलांशस्य कर्मतया तत्समानाधिकरणे क्रियाविशेषणे द्वितीयां तत्त्वस्यापि सिद्धेः
तस्य क्रियाजनकत्वमपि स्वज्ञानद्वारा बोध्यं तद्बुद्ध्या पूर्वमुद्दिश्य क्रियायां प्रवृत्तेः संप्रदाना
देरिव । ज्ञानगतजनकत्वस्य च तद्विषयेऽआरोपः वाचनिकत्वे तु यत्र धात्वर्थस्य करणत्वेना
न्वयस्तत्रापि स्याद्यथा तृप्तिकामः स्तोके नौपचतीत्यादौ । तृप्तिविषयकामनावत्कर्तृकः स्तोकवि(क्लि)
त्तिकरणक ओदनकर्मकः पाक इति बोधस्तद्विषयकामनावत्कर्तृकत्वेन तस्य उद्देश्यत्व मर्थसि
द्धं केषांचित्स्पृहादिषु कर्मत्वव्यवहारस्तूद्देश्यत्वसामान्यात् इति दिक् । तत्पुरुषो नञ् । परव
ल्लिंगमिति यावदधिकारोऽयं । अनञ्कर्मधारय इत्युक्तेर्नञ्तत्पुरुषस्य न कर्मधारयत्वं आरो
पमात्रस्य नञ्द्योत्यत्वेन सामानाधिकरण्याभावात् । पदद्वयोपस्थितयोः सामानाधिकर
ण्यव्यवहारः नञ्समासे हि आरोपितोत्तरपदार्थे आरोपितधर्मकेऽर्थे वोत्तरपदस्य वृत्तिर्नञ्स्तु
द्योतक इति तद्भावः । संज्ञायां कं । अनादिरिह संज्ञा स्याच्चोशीनरेषु तत्पुरुषभिन्नानञ्स
मासकर्मधारयरूपान्वनास्तीति नात्राधिकारप्रयोजनं इदं प्रकरणं परवल्लिंगत्वस्यावि

न चित्राजरद्गुरित्यत्र चित्रापदे पुंवत्त्वं न। कपिंजलाधिकरणन्यायस्यात्र शास्त्रे नाश्रयणाच्चतुरादिपदानामप्यर्थंपदि
तुतद्धितार्थेत्यनेनोत्तरपदे समासविधानाज्ज्ञापकाद्बहूनां समासोपयाभिधानं सिद्धः। चित्रगुरित्यादौ गोशब्दा
दिहोपसर्जनत्वमप्येकविभक्तीति सिद्धं तत्सूत्रे वोपपादितं स्पष्टं चेदं प्रकारान्तरेण भाष्य इत्युच्यते तदासत्त्वार्थ
मनेकग्रहणं स्पष्टमिति तृतीयां तत्तु नेह संबध्यते द्वयोः समासानापत्तेः। प्राप्तमुदकमित्यादि। अत्र यदुक्तं तत्कारकेऽ
क्तं। तत्रान्यपदार्थः समासघटकसर्वपदशक्यः परस्परसमभिव्याहार एव च तत्र तत्तत्युबोधकः। अत एवान्यपदार्थे व
र्तमानमनेकं सुबन्तमिति संगच्छते। नञोऽस्त्यर्थानामिति। नञः परं यदस्त्यर्थवाचिपदं तदन्तस्य पदान्तरेण बहुव्री
हिरस्त्यर्थवाचिनां तु वा लोप इत्यर्थः। एवं प्रादिभ्य इत्यपि व्याख्येयं। उच्चैर्मुख इत्यादावुच्चैरित्यस्याधिकरणश
क्तिप्रधानत्वेपि वृत्तावाधेयप्रधानत्वात्सामानाधिकरण्यमस्तीत्यस्मात् तिङन्तत्वे न सुबिति नानुवृत्तेः समासो न स्या
दत आह। विभक्तीति। विद्यमानत्वीरत्युदाहरणार्थः। निपातनादिति। अन्यथा प्राप्तस्यान्यथोच्चारणं निपातनं
प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञ्समासोपि तत एव। भाषितःपुमान्यस्मिन्नर्थे इति भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तस्याधारत्वेवि
वक्षायास्सप्तमी ततस्तदस्यास्तीत्यर्थः। आद्ये च पदार्थज्ञाने नत तद्विशिष्टशब्दस्य प्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं। भाषितः
पुमान्येनेति तु नोक्तं कुटीजीविक इत्यादावतिप्रसंगात् कुटशब्दो घटे पुमानो हे स्त्री गर्भिर्भार्याः प्रसूतभार्या इत्य
त्र तु गर्भी व्रीहिः प्रसूतो यामित्यादिप्रयोगात्पुंस्त्व विशिष्टस्यापि बोधनाद्भाषितपुंस्कत्वमस्ति। उभयत्रापि गर्भ
संबंधोपलक्षितत्वं संबंधः प्रवृत्तिनिमित्तमिति समानायामाकृतौ तत्त्वमस्तीति कैयटादयः। अन्ये तु पुंसि गर्भी

द्वितीयाश्रितेत्यादिनेति व्याख्यानात्। शेष इत्यस्य प्रथमांतत्वाच्च प्रथमांतपदोपात्तापेक्षाशेषस्यैव ग्रहणमिति भावः।
अन्यस्येति। अन्यत्वं चोपस्थितसमस्यमानप्रथमांतापेक्षं तच्चान्यस्य यस्मिन्नित्यादित्तदाह। अप्रथमेति। तदंतार्थ
इत्यर्थः। यद्यपि पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः क्रियाकारकभावादिसंबंधरूपो विभक्त्यर्थः प्राधान्येनाभिधीयते
प्रकारतानिरूपितत्वाच्च संबंधस्यापि प्राधान्यव्यवहारः। एवं चदेवदत्तादिपदैः सामानाधिकरण्यानुपपत्ति
स्तथापि व्याख्यानाद्विभक्त्यर्थो द्विष्ठसंबंधांतर्भावेणापि शक्तिकल्पनया ऽदोषात्। तत्रैकस्य संबंधिनः समस्य
मानपदेनोक्तत्वेनाद्वितीयसंबंधीयस्येत्यादिप्रकृत्यर्थोऽभूतोऽन्यत इतिस्पष्टं भाष्ये। चित्रागावोयस्येत्यादौ
लौकिकेवाक्ये चित्रागणवां प्राधान्येपि वृत्तौ तदर्थबोधकविग्रहवाक्ये च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासस्ततः शि
ष्टानांतथैवबोधात्तत्र षष्ठीसप्तमीविभक्त्यंतातिरिक्तार्थे कर्तृकर्मवचनसुबंतानामेव समासः मत्वर्थे बहुव्री दद्द
हिः कर्मकर्तृवचनेनाप्रथमायाइतिवार्तिकात्। ततः परोयस्मादिति विग्रहेमत्वर्थएव तत्र पंचम्याः षष्ठ्यर्थवाले
नषष्ठ्यर्थकत्वात्। एवं चन्याइतरेयेष्विइत्यत्रापिमत्वंतस्यैवबहुव्रीहेरप्यस्यार्थांतर्भावेणशक्तिरितिमतुसूत्रे
भाष्येस्पष्टं। ग्राहवतीनदीत्यादेः पदसमुदायसमास्त्वाहीतिवाक्यार्थे वर्तमानस्य बहुव्रीहित्वाद्वयर्थपद
ग्रहणं। अन्येत्यादि किं। वहुपदो बहुव्रीहिः स्वपदार्थेमाभूदिति। द्वयोः समानाधिकरणत्वे स्वपदार्थवृत्तौ तत्पु
व्री॰२ रुषेणवाध्याकिं च बहुषु सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थेपि समानाधिकरणतत्पुरुषोवाधेत सातिलस्मिन्स्वपदा
र्थे सावकाशांतत्पुरुषमन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्विधितदोषः अ नेकं किं। बहूनामपि यथा स्यात् ते

ल०शां०शे०१ ष्ट।किंचस्त्रित्वविशिष्टार्थवाचकस्यस्थानेपुंस्त्वविशिष्टार्थवाचकरूपातिदेशेतदर्थविशिष्टस्यनिवृत्त्यार्थस्यापिनिवृत्तिरिति
१७६ नकश्चिद्दोषः ध्वनितंचेदंतृतीयादिष्वितिसूत्रेभाष्ये।समानाधिकरणइति।सामानाधिकरण्यंचैकार्थविशेष्यकप्रतीति
जनकत्वमात्रंनतुभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वगर्भमतएवयुगपदाधिकरणवचनतापत्त्रेपदीम्यृद्वा दिस्त्वत्रमुवत्वमाशंक्य
वृत्तौवृत्तेःप्राक्कपत्रसामानाधिकरण्यंतत्रैवतत्प्रवृत्तिःप्रकृतेनचततःप्राक्सामानाधिकरण्यमित्युत्तरितंदंद्वसूत्रे
176 भाष्येनामंत्रितेसमानाधिकरणइतिसूत्रेचभाष्येसामान्यवचनमित्यस्याग्नेदेविसरस्वतीतिपर्यायेषुप्रत्युदाह
रणंदत्तमितिदिक्।चित्रागुरसिति।वृत्तौसंख्याविशेषाभानेपिगोत्वेनात्रानेकव्यक्तिभानाद्भूमरूपमत्वर्थेत्रेवहुव्रीहिरि
176 तिभावः।नेहेति।अतएवात्रसूत्रेपदीम्यद्वौभार्येयस्येतिद्वंद्वगर्भवहुव्रीहौपद्वीम्यदुभार्यइतिभाष्येउदाहृतं।तत्रहियः
पूर्वपदंद्वंद्वोनसभाषितपुंस्कः।अतएवपद्वीशब्दोत्तरङीपोननिवृत्तिःमृद्वीशब्दस्यकेवलस्यभाषितपुंस्कत्वेपिनपू
र्वपदत्वमितितदाक्षेपेनेतत्सिध्येदितिभावः।परेत्वाद्वौपेपिनदोषःधर्मादनिच्सूत्रेकेवलादित्युक्त्यातस्ययोगिक
त्वबोधनात्।तद्धिममध्यपदव्याख्यातृयेसमासास्तिप्तपूर्वपदविशेषणमित्याकरइत्याहुः।चित्राजरद्गुरितीत्यस्यप्रयोग
इतीतिशेषः।भाष्यमित्यस्यसूचयतीतिशेषः।पद्वीम्यदुभार्यइतिभाष्येणेदंध्वनितमितिभावः।जरद्गवीस्यत्रगोरतद्धि
तेतिटच्।चिङीपूततास्त्रित्राशब्देनवहुव्रीहौनघ्नतस्त्रेतिकप्।वामोरुभार्येति।संहितशफेत्यूङ्प्रधानमितिभाव
त्युङंतंनित्यनपुंसकं।अप्पूरणीपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणप्रत्ययस्यानुदात्तत्वेसिद्धेपित्वंसुपंचमाइत्यादौनञ्सुभा रामः
मित्यंतोदात्तवाधनार्थंस्त्रीलिंगनिर्देशात्वंचमशब्देनसमासेसुपंचमाइत्यादावप्नतेनतत्रांतोदात्तमेव।रात्रय १७६

श्रीहिरित्यत्रावयवभूतगर्भसंबंधः स्त्रियां लक्षणया वयवभूतगर्भसंबंधस्तथा प्रसूतादिशब्दानामपि स्त्रियां गर्भविमोचनं पुंसि
गर्भाधाननिमित्तसमानाकृतिलाभावत्त्व पुंवच्छब्दवाच्यत्वं तु स्त्रियाः पुंवदित्ययोगविभागरूपो यत्नः कार्यः। अग्रिमेणान्वतस्य
कांचित्कल्पं बोध्यते एतदेवष्ट्वा नयितुं पुंवदितिश्चादीपवित्तं। आतरवभाष्येकर्त्तव्योत्रयत्न इत्युक्ते नहि शब्दस्यप्रवृत्ति
निमित्तं यत्नसाध्यं शब्दार्थसंबंधानित्यता हानेः एवं च प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे गर्भिणीशब्दो नित्यस्त्रीलिंग इति गर्भि भे५
ण्यादाराइत्येव स्त्रीदाराद्यर्थे। किं शोध्यं यादृशेः प्रस्तुतं पदैः गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा पुंस्त्वस्य भेदका इत्यमरोऽनि
यतलिंगविषयस्य। यादृशे यो लिंगसंख्याबोध्यकेस्त्रालिंगसंख्याबोधकाभेदकाः विशेषणभूतार्थप्रतिपादकाः
शुक्लत्वादयो गुणशब्दाः दंडादयो द्रव्यशब्दाः पाचकादयः क्रियाशब्दाः नमयूत्ति धनुरेषां यस्तदारोपणेनात्रिभु
वनजयलक्ष्मीमेथिली तस्य दारा इत्यादौ दारा इत्यादेरेवविशेषणत्वेन न दोष इति वदंति अन्ये तु इति च प्रस
ज्यप्रतिषेधस्तेन हंसभार्ये न दोषः। पुंवाचकस्येति। प्रत्यासत्त्या पुंवच्छब्दभाजः शब्दस्य प्रयोगांतरे पुमांसमाचक्षाण
स्य यद्रूपं तदेवातिदिश्यते तेनऊरतीशब्दे न विग्रहे क्वचिद् युरिति न। वरटाभार्य इत्यत्र हंसभार्य इति नात्र चरूपा
तिदेशो न तु स्त्रीरूपार्थं पुमर्थस्योत्तरपदपरत्वाभावात् भाषितपुंस्कात्परत्वस्य चासंभवे न वरटाभार्यस्य स्थाने हंस
भार्यस्यापत्तेः अभाषितपुंस्कादिसत्वासंगते अस्त्र्यर्थस्य पुमर्थे भवतीत्यर्थे इत्युक्ते तद्वान्विशब्दप्रवृत्तिरत्रपदे इति
दोष्यं। यद्यपि रूपातिदेशोप्यनिवृत्तिरेवं च वातं … यपुंवत्त्विरित्यादौ वतंडा … लुके स्त्रियामिति पत्नोलुगापत्तिस्त
या१ थापि। अतिदिश्यमानरूपविकृते स्वाश्रयस्यातिदेशाविषये ऽप्रवृत्तेर्न दोषः स्यपंचेदमासि … वंतस्य … केय

१७७

लब्धाश्रोनः	यथारयतिसूत्र। अस्यप्रविष्टाशिष्यनिरूपणेपुंवद्भावाभावकाशोदारदिकादिहोभयंप्राप्नोतीति पङ्क्तिकेतिभाष्योक्तेः दारदिकेस
१७७	ञ्जातेपद्मेतिनिषेधोनान्दरदोगोत्रत्वेनाजातित्वात्। किं च स्वाङ्गाच्च इति साहचर्येण आख्यानेन च जातेरित्यस्य पञ्च
सिद्धमतसु	म्यंतत्वपाजातेः परो यः प्रत्ययस्तदंतात् स्त्रीनपुंवदित्यर्थेनादोषात्। अन्यथा जातिरित्येव वदेत्। तस्यांवेलायां तदेता
चोग्कारभा	दासर्वनाम्नोवृत्तिमात्र इत्यस्य सिद्धमितिभाष्योक्त्यात् सिद्धेतपि तत्प्रवृत्तेः। तत्तत्वोः अत्र संज्ञाकृदंतत्वं दितातस
वेदस्त्रीणय्या	मस्तसर्वनामसंख्या प्राक्तातिरिक्तः प्राक् टोगुणवचनप्राप्नोति नाप्नोते। अकारस्त्र भाष्यतस्तापैव लाभात्। अ
ख्यानसिद्ध	तएवैकतद्धितेन्चेतिसूत्रे भाष्यप्रकत्पमितिपुंवत्त्वसिद्धेरित्याशंक्यनासिद्ध्यति उक्तमेतत्तत्त्वोःगुणवचनस्ये
स्त्रीणतइस	त्युक्तं। एकस्मात्सर्वनामसंज्ञयागुणवचनसंज्ञाबाध इति तदाशयः। सर्वलिंसरिद दाण्यमितिलसाध्वेव।
तिप्रिद्धिमाश्रं	दासिकमिति। अन्वित्तदस्तीतिठक्। पश्यतिलोपेनतु नानिर्वाहः तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्। स्वाप्यनिर्वात्राच्चनरस
वृपसर्वना	द्धितइति टिलोपाभावपतेः ठक्छसोरित्यत्वेनापि नासिद्धिः छसारह चारितस्यभवतष्ठकएवतत्रापहृष्णत्।
म्नोवृत्ति	पुनर्ग्रहणंतुकर्मधारयइवात्राप्यपवादत्वेन निषेधबाधात्। रोहिण्यइति। रोहि तप्राक्दाहृणं दनुदात्तादि
मात्रइत्य	तिङीप्प्रकारोसातिपुंवत्त्वेसिद्धअत्रत्पयादिधाविधपुतपाप्रत्पयोपतेः एवमेवतयोनिं वृत्ताविजिरोहितिरि
व ४	तिस्यादितिभावः। स्त्रीअपइति। आख्यानमत्रमतं। अपुण्यापीति। नवचस्य पुंस्त्रिप्रवृत्तावग्निलत्वप्रवृत्तिनिमित्तं
	स्त्रियांत्वग्निसंबंधइति प्रवृत्तिनिमित्तवपेभावितपुंस्कत्वाभावात्कथंपुंवत्त्वेनकोपधायाइतिसूत्रभाष्योक्ता
	पितसंबंधस्योक्तत्वादितिचेन्न। आग्नेयिप्राप्तानकेवलंपैत्रस्त्रियांत्वाग्नत्वायकृदकत्वेनादोषात्।

१७७

रामः १७७

इति।उद्भूतावयवभेदोरात्रिसमुदायोन्यपदार्थः।प्रमाणीति।करणेल्युट्।तदंतत्स्वविशेष्यनिघ्नत्वात्।ङीप्।प्रधानपू
रणीवामेवेति।पुंवद्भावविधौवार्त्तिकेत्प्लापणंपंचमीकःपद्मा इति भाष्योदाहरणेत्समासांतश्चतत्रैवेतिभावः।वाच्याचेति।अ
न्यपदार्थघटकतयासमासवाच्याचेत्यर्थः।उद्भूतावयवभेदस्यरात्रिसमूहस्यप्रधानत्वेनयथाप्रथमाद्वारात्रयःस
मासाभिधेयाएवंपंचम्यपीतिवर्त्तिपदार्थस्यान्यपदार्थेनुप्रवेशात्प्राधान्यमितिभावः।नद्युत्तरपदादिति।नद्यंतादि
तिनोक्तंबहुधीवरीतिनद्यंतबहुव्रीह्यर्थेबहवःधीवन्अस्येतिवाक्यैकवाप्त्तेः।नचबहुधीवरीतिनद्यंतस्यन
बहुव्रीहित्वं।लिंगविशिष्टपरिभाषयासत्वात्तत्तपाहिप्रातिपदिकत्वतद्धाम्यधर्माणांलिंगप्रत्ययरहितेदृष्टा
नांतद्विष्टेतिदेशःक्रियतेध्वनितंचेदंबहुव्रीहेरूपसइत्यत्रभाष्ये।पुंवद्भावइति।पूरणाअप्रधानत्वान्निषे
धाप्राप्तेरितिभावः।केणः।अत्रकस्तद्धितएवव्याख्यानात्तेनरकेत्यादौनह्रस्वः।इहैवमिति।अपदार्थनिवृत्तिमात्र
परत्वेनालिंगविशेषविवक्षाभावः।तद्विवक्षायांदृढाभक्तिरित्यादिसिद्ध्यर्थंस्त्रियादिषुतत्पाठः।अव्याप्तिवाप्री
ति।तिलप्यनुशासनात्तसिलादिषुपाठाभावात्तदंतेऽव्याप्तिर्द्रढिमादेःपाठात्तदंतेतिव्याप्तिरितिभावः।तिलप्यनोःपरि
गणनसामर्थ्यात्तदुदाहरणेव्यक्तिरजप्येतत्रजातेऽत्रेतिनिवो नजातीयरावीति।नन्वत्रजातीयदेशीयग्रह
णंव्यर्थंपुंवत्कर्मधारयांशेनिषेधापवादत्वेपिजातीयादौपूर्वोक्तदपवादत्वेमानाभावादितिचेन्न।कमेणिङि
तिसूत्रेभाष्योक्तेनविद्युन्मूलकेननिषेधाःअवलीयांसइतिन्यायेनपरत्वबाधात्।पुनर्ग्रहणेतुकर्मधारय
इवात्राप्यपवादत्वेनान्निषेधंबाधित्वाप्रवृत्तिः।अत्रकप्रत्ययोपिबोध्यः।पुंवत्वाद्ध्रस्वत्वंविप्रतिषेधेनेतिपुंवत्का

तत्र२
र्मधारयेस
नेनैसिद्धेः
पाचकजा
तीयादौच
नकोपधा
याइत्यादि
निषेधंबा
धितातेने
वपरत्वात्पुं
वत्वसिद्धेः
का२

त०श०शे० दाशयः शार्ङ्गरवादिगणपाठाद्यञ्ज्ञलकल्पनमपेक्ष्य सापत्न इत्यस्यापि प्राप्तिरित्येव शंकाभाष्यव्याख्यायामप्रोचितेन तस्या
१७८ प्रयुक्तत्वात्। सपत्नशब्दस्य भाष्यतोऽणि निरूपितप्रकृत्यंतरत्वमेव लभ्यत इति तस्यान्यथाव्याख्याने मानाभावश्च।
तस्माच्छिवादौ सपत्नीति पाठस्तत्र सपत्नप्रकृतिकसपत्नीशब्दादणि सापत्न इति ष्यङ्भावपित्वतीयादणि सापत्नो
पि प्राप्नोतीति पूर्वपक्षः उत्तरं सापत्न इत्यादि। अन्या प्रकृतिर्यस्य स प्रकृत्यंतरस्तत्वात्सापत्नः सिद्धः प्रकृत्यंत
रं सपत्नेति। एवं च त्वदुक्तासपत्नीति प्रकृतिः शिवादिगणेन पठ्यते किं तु सपत्नेति एवं च ततोऽणः प्राप्तिरेव नेति
न सापत्नप्राप्तिः सपत्नेति पाठे पि लिंगविशिष्टपरिभाषयाङीनंतादप्यण्। बाध्यसामान्यचिंतया चापमणस्त्री
भ्योढकोपवाद इति तभ्दावइत्याहुस्तद्ध्वनयन्नाह। भ्राद्ययोरिति। सपत्नशब्दतत्प्रकृतिकसपत्नीशब्दयो
रित्यर्थः। लिंगविशिष्टेति। एवं चाणादयोर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वं विप्रतिषेधे नेति ण्य इति भावः। य
दि सदित्ये तिस्त्रैदैतेयादितेययोः सिद्धये लिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्याकरेऽक्तत्वेन तत्साहचर्याच्चपीत्युत्तर
पदांशे पि तदप्र वृत्तिस्तदा सापत्नयोन्यथा मूलोक्तं रूढयोरेवेति। सपत्नशब्दस्तत्प्रकृतिकङीनंतयो
रित्यर्थः। यत्तु मूलोक्तत्रपाराणामध्ये भ्राद्ययोरित्यु भयत्राप्यर्थ इति। तन्न। त्वतीयस्यापि रूढत्वेमनोरमायां
युक्तत्वात्। द्वितीयस्यानतिप्रसक्ततया रूढत्वे मानाभावा च्च। सापत्न्यमित्यपि सपत्नप्रकृतिकाद्ब्राह्मणादित्वा
त्ष्यञेवोध्यं। अस्मात्तु पत्यंतत्वलक्षणो यक् किं तु वल्वपस्येति लोपे सापत्नमेवेति दिक्। ठक्छसौश्चेति। अत्र भत्वादार
भः। भावत्वादिति ढावस्थायामेव गुंवत्वेदादेशः। वाधिताम्नलणः कः इकादेशे तु कादेशः संनिपातपरिभा राम: १७८

178 तुदि ९

गंगादिशब्दास्तु लक्ष्यं तटमपि शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टमेव प्रत्याययन्तीति न कदापि भाषितपुंस्का इति न गंगाभा
र्य इत्यादौ पुंवत्त्वमिति दिक्। शत्रुपर्यायादिति। अयं भाषितपुंस्कः। विवाहेति। अयं पा रक्षणे इति धातुस्थमा
धवानुरोधेनोक्तः तत्र हि भावकर्मणोः पत्यंतेति यकि सापत्न्यं अभाषितपुंस्कत्वादपुंवत्त्वेन निष्पन्नसपत्न्यादिष्वि
त्यनेन साधुत्वमिति तेनोक्तं। परे त्वयं नास्त्येव भस्याढे इत्यत्राढे इत्युच्यते तत्र सा पत्नेः पुंवत्त्वं प्राप्नोतीत्याशं
क्य सापत्नः प्रकृत्यंतरत्वात्सपत्नशब्दः प्रकृत्यंतरमस्तीति भाष्येण सपत्नीशब्दद्वयस्य लाभेप्यसालाभात्।
किंच स्वामित्वेनैव बोधकः पतिशब्दः। यदा तु स्वामित्वं प्रकरणादिना यज्ञफलं निरूपितं बुध्यते तदा पुमाने
व पतिशब्दः स्त्रियां पत्नीति रूपान्तरपा च पतिर्नाधवे त्रिष्वधीशे इति कोशः। विवाहजन्यसंस्कारविशिष्टे रूढो तु नमा
नमित्याहुः। स्वामिपर्याये ति। अस्य च योगार्थप्रवृत्तिनिमित्तकस्यैव तस्य निष्पन्नसपत्न्यादिष्विति समुदायोच्चार
णेन लोकव्यवहारेण च स्त्रीविशेषे रूढिः समानस्वामिकदासीषु तथा व्यवहाराभावात्। क्वचित्सा व्यवहारस्तु गौणः
येण। यमादाय च भाषितपुंस्कत्वं पुंसि तु सपत्निरित्येव। आहुस्यापि सपत्नीशब्दस्य शक्तत्वेन स्त्रीविशेष
एव रूढिः। अत्रापि युक्तं भाष्यमेवमानेनत्र भाष्ये कैयटेनैवं व्याख्यातं सपत्नप्रकृतिकसपत्नीशब्दाभावमन्यमा
नस्य सपत्नीशब्दादणि सापत्न इति प्राप्नोतीति पूर्वपक्षः प्रकृत्यंतरात्सपत्नशब्दात् रवादिङीनि निष्पन्नस
पत्नीशब्दादणि पुंवत्त्वेन सापत्नसिद्धिरित्युत्तरमिति। परे तु एवं सति व्युत्पत्तिपक्षे प्रयोगे दुर्वारत्वेन साप
तो दुर्वारः। न च शिवादौ रूढस्यैव ग्रहणं व्युत्पत्त्यापि स्त्रीविशेषरूढित्वात्। न च सापत इष्टापत्तिरिति कैय

गस्य विषय इति। आद्यस्येति पाणिनीयस्येत्यर्थः। एतन्मूलाप्रामाण्याद्वार्त्तिकानाम पि सूत्रसंमतत्वमाहुः। तदुक्तमभियुक्तैः सूत्रेष्वेव
हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्त्तिके इति। यत्तु तृतीयान्त हो रितिसूत्रे किमर्थमिदं कर्मणि द्वितीया सिद्धेः सुपां सुपो भवन्तीति तृतीया
मा भूत् सिद्धे रित्याशंक्य आसत्ते तस्मिन्सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयायोगे यमारम्भ इति भाष्ये उक्तं तस्य तस्मिन्नु ष्ठा वसतीत्यर्थः। नहि
पाणिनेः सूत्रकरणकाले कात्यायनवचसो भाव इति कैयटस्यापि तद्वचसो नियमेन वृत्तौ भाव इत्यर्थः। एवं चोपायान्तरपरमि
दं सूत्रमिति तत्त्वम् ॥ पाणिनिश्च तज्ज्ञाने प्यन्याभ्यां तस्य वाच्यत्वात्त्वयं वार्त्तिकभाष्योक्तान थान्नोक्तवानिति सांप्रदायिकाः। पा
चिके ति। गुलकादे घाटाविलानिरसिकेति। अत इनी ति ठन्। तद्धित इति। तद्धितवृत्ति ग्रहणं चेत्यर्थः। पाका। वाला। पंचमीपा
घे ति। पाप्ये पाशप्। तसिलादिष्विति प्राप्तिः। वृद्धिशब्देनेति। वृद्धिशब्दं प्रावर्त्तत इति भावः। सौघ्नी ति। भवार्थे णिङीप्। मध्यमेति।
भवार्थे मध्यान्मः। कांडलावेति। कर्मण्यण् कदयं। ताव न्दार्यइति। तत्परिमाणमस्य इत्यर्थे त न्दु वाद्वतुपि आ सर्वनाम्न इत्याका
रोन वृद्धिशब्दविहित इति भावः। काषायीति। कषायेण रक्तेत्यर्थे ण्। हैम्नो विकारे नुदात्तादेरञ्। फलोपधेति। व्याख्यानादे
तल्लाभ इति भावः। अत एव प्रवाहणस्य परस्य वृद्धिर्न पूर्वस्य तु वेत्यर्थे के प्रवाहणस्येति सूत्रे प्रवाहणेयी भार्या इत्यत्र वृद्धिनि
मित्तस्येति पुंवत्त्वनिषेधो न प्राप्नोतीति आम् दे वं जाते रिति भाविष्यतीति भाष्ये उक्तेनार्थे प्रास्थिकी भार्या इत्यत्रायं निषेधो नात्र हि
नातः परस्य उत्तरपदवृद्धिनिषेधात्पूर्वस्य वै कल्पिकत्वेमानाभावाच्च। फलोपधानं च यदा कांचिद्वृद्धिं प्रतिवोध्यं तेन
पारिषद्या भार्ये यं निषेधः। अन्यथा परिषदो ण्यस्य यावद्वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावेन दोषः स्यात् वैयाकरणभार्य इति।
एचोस्तु न वृद्धिशब्देन विधानं नाप्ये चौ प्रतिहृद्धितो निमित्तं निषेधसंनियोगशिष्टतयैवातिप्रसंगभंगादि ति भावः। स्पष्ट
श्चायं प्रयोगो न द्यामामित्यत्र कैयटे। परे तु। भाष्ये तावन्दार्ये दोषवारणाय वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्नित्य पीत्यग्रं कृतं निमि
त्तग्रहणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावाना श्रयणमिति विशेषणापाश्रयणेन मानं। एचोप्रतिन्वतद्धितस्य निमित्तत्वमस्त्येवाधि राम: १७९

179

यथापाठादिष्विकारस्योच्चारणार्थत्वेनात्विधित्वेनस्थानिवत्त्वाभावाच्चदु लेभइतिभावः।भाष्यकारेष्वेति।अष्टाध्याय्या
मपाठात्।अन्यवार्त्तिकानामिवात्रप्रकरणेऽपाठात्।अन्यकर्तृकत्वानुक्तेश्चभाष्यकारीयत्वमेवेतिभावः।इदंचंद
ग्नीणोत्तराभ्यामितिसूत्रेभाष्येस्पष्टं।गात्रार्थत्वादिति।न चैकशब्दादकाच्वित्वादेरेकिकत्वमित्यादौपुंवत्त्वेइकारो
नश्रूयेतपाचकजातीयेतिवत् ह्रस्वेतुप्राप्तजीविकवत्तच्छ्रवणंमित्येकतद्धितेचेतिनगतार्थं।एकत्वविभक्ति
निर्देशेनलोपःप्रातिपदिकांतस्येवन्नस्वरूपविवक्षार्थ इतिवाच्यं।तादृशप्रयोगाणामनभिधानमितिसभिमान्
त्।सर्वमिपततआगतइत्यर्थेमयट्प्रत्ययतस्वार्थिकोवा।दृष्टोमात्रग्रहणाद्यस्यकश्चित्सर्वनामत्वंदृष्टंतस्यवृत्तौ
पुंवत्त्वमित्यर्थः।अतएवोत्तरपूर्वायैप्रथमद्वितीयकतापोरित्यादिसिद्धंतृतीयासप्तम्योरित्यादावतिसर्वापुत्रइत्यादौ
चन।संज्ञोपसर्जनयोःकदापित्वादर्शनात्।तेनाकाचीति।उपलक्षणमेतदि तरादेः।कुक्कुट्यादीनांजातिमात्र
परायानोदनाप्यंजात्यंतरनिवृत्तिपरत्वात्कुक्कु टादिशब्दैरेवसमासेनसिद्धेरिदंप्रत्याख्यातंभाष्ये।कुक्कुट्यादि
शब्दैस्तुनसमासोनभिधानात्।एतामतइति।कर्तुःक्यङ्पुंवत्त्वेकृत्वावेतिदीर्घः।अत्रक्यङःप्रत्ययस्यनिमित्त
त्वात्स्थः वः कार्यीयस्मात्सविहितःसग्राह्य इतितेनपट्वीमृद्वीशब्दात्क्यङिनपुंवत्त्वंप्रकृतिभूतस्यसमुदायस्यभाषितपुंस्कत्वाभावा
त्।मृद्वीशब्दस्यतत्प्रकृतिकत्वाभावात्प्रत्ययस्यनिमित्तत्वेपूर्वोयिस्मात्सविहितस्तदादिग्रहणेतेइत्यंगस्येतिसूत्रेभाष्येस्पष्टंमानि श्रौ
न्ग्रहणमसमानाधिकरणार्थमित्यर्थोपंन्योदुदाहरति।स्वभिन्नामित्यादि।मन इति णिनिर्नन्तत्वान्ङीप्।नकोपधा।सोऽप्यौ
पसंख्यानिकपुंवत्त्वमात्रस्यनिषेधोयंतेनविलेपिकायाधर्म्यंवैलेपिकमित्यादौभस्याढेइतिपुंवत्त्वंनउत्तरनिषेधास्तुसौत्राःवि
षयकाइतिबोध्यं।तदुक्तंभाष्येनकोपधायाइत्ययंप्रतिषेधःपुंवद्भावमात्रस्यविषयेततउत्तरमेवमाद्यनुक्रमणमाघस्यो

ल०श०शे०पू० पुंवदितिसूत्रेप्येतदनुवृत्तिः स तत्रापीह शाप्येकलमेवेति ध्वनयितुं नतुतुल्यभाष्य। यत्तु। तत्र जाते श्रेति निषेधः पुंवत्कर्मधार
१८० येतितु निषेधविषयएवेति तदाशयइति तन्न। इडविडादीनामनंतरापत्यपरत्वे भाष्यमते जातित्वाभावादिदिक्। यत्त्वत्रा
पि ग्रमानिनीत्येवकठमानिनीति वृत्तावुक्तं तत्तु भाष्येनुपलंभान्मूलकत्वोपेक्षितं। सौत्रस्यैवायमिति। नकोपधाया
इति सूत्रव्यतिरिक्तः सर्वोपि निषेधइत्यर्थः। उपदशाइति। दशासमीपवर्तिन इति बोधः। दशसमीपार्थाभिधानस्या
भावात्स्ववृत्तिदशसमीपसंख्यावत एवतदाह। नवैकादशवेत्यर्थइति। अत एव नित्यबहुवचनांतोयं। आसन्न
विंशाइति तिलोपे पररूपं। समुदायस्य पदभिन्नस्यांते ऽकारस्यत्वाद्यस्येति लोपस्तु न। आभीयतयाति लोपस्यासिद्ध
त्वात्। द्वौवेति। संशयविषयोहि नियमेन परस्परप्रतिक्षेपकोत एव संशये परस्परप्रतिक्षेपकानेकधर्मविलंघ
र्मिज्ञानमुच्यते तदेवविषयनिष्ठं वार्थः। अयंस्थाणुर्नवापुरुषो हिमिर्थ्यैवैत्यादौ संशयात्मकएवबोधः स चपरस्पर
280 प्रतिक्षेपकत्तद्वस्तुमानित्याद्याकारः तन्नक्वचिद्दलवत्प्रमाणेनैकाकोटिर्बाध्यैव। यत्रतुनतथावाधकं तत्र क्वचि
देकैकं पाक्षिकानुष्ठानं क्वचिदुभयविस्थितं तद्यानुरोधादित्यन्यत्र। एवं चानियमवतः पंचषाउपतिष्ठंत इतिव
हुवचनं। वस्तुतो द्वित्राण्यतराइत्यादिरीत्यावोधः। अत एव वार्थप्राधान्यात्पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमिति भाष्योक्तं संग
च्छते। द्विरावृत्ताइति। शब्दशक्तिस्वभावात्सुजर्थातिभविणपूर्वपदस्य वृत्त्याश्रयणात्सुचोप्रयोगः द्वित्वसंख्या
सन्निकावृत्ति विषयादशेति बोधः। न चात्र संख्येयं वार्थश्चान्यपदार्थ इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमिति वाच्यं। अधिकद राम:
शाइत्यर्थे सूत्रसत्वात्कवभावप्रसिद्ध्यावश्यकत्वाच्च। शेषाधिकारस्थेनानेकमिति सूत्रेण समासएवकपूप्रवृ १८०

कारप्राप्तत्वाभावात् किं च सूत्रे कब्विपदानुक्तत्वाच्चोरपि कब्वि शब्देन विधानमस्ति। अत एव दाविकीभार्ये दे विकाशिशपे
त्वात्पुंवत्वनिषेधः भाष्ये दे विकेत्यस्य यथाध्यायकरणे नैवामा रस्पक्विसंज्ञां विधायतद्धितश्च चामादेरित्यने
नैतद्विधानमिति पदांतरसोक्तत्यात्तदेकफलत्वा यतत्र कब्विपदसंबंधसत्वात्सूत्रे भेददूषणमात्रेण च दूषितमित्यन्यत्।
एवं चैं ज्विधायकेऽजंशे पितत्संबंध इत्यथा पात्तं मंडूकानुवृत्तौ मानाभावात्। एवं च बैयाकरणीभार्य इत्यत्र विभिधाने।
अत एव नव्वाभ्यामित्यत्र सूत्रे पद्य पिनिसत्वादै चिति कब्वित्त्वयोरदसादितिनिषेधे वैयर्थ्यमाशंक्य विषयापदाध्यायविवरि
तिसमाहितं तत्र सद्दे पुंवत्वनिषेधत्वाभाद्यपवादो कब्वे रपमिति कब्यत्र प्राप्तेवानिषेधे वैयर्थ्यं कु युक्तं। तत्रापि विषयभेदा घ६
न्नापवादत्वमसंभवेदपवादत्वमिति वार्तिकमते एवमुक्तं किं चात्र पुंवत्वे इष्टे निषेधवारणाय यशस्व्या पारास्त्रय या७
एस्यावश्यकत्वेन कब्विरादेः सूत्रे तावद्भाष्ये दोषवारणाय अधिकरणबहुव्रीहि पर्यंतं भाष्यकृतो धावनं विफलं स्या
त्। एतेन तद्भावितानामेव संज्ञेति पदेन पुंवत्वप्रतिषेधाप्राप्तिरूपदोषानुद्भावनेनात्र तन्निषेधोऽनिष्ट इत्यपास्तं।
मदुक्तरीत्याऽस्यापि तद्भावितत्वे तद्दोषानुपन्यासइत्यस्य वक्तुमशक्यत्वादित्याहुः। तदंतास्त्रीति। तदंतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्द
स्येत्यर्थः। स्त्रियाइति षष्ठ्यंतानुवृत्ते रेवमेवोचितत्वात्। सुकेशीति। स्वांगाच्चेति ङीष्। भ्रमानिनीति निषेधो दीर्घमुखमानि
नीत्यादावपि लिंगविशिष्टपरिभाषया मानिन्ग्रहणेन मानिनीशब्दस्यापि ग्रहणात्। यत्तो यो विहित स्तद्विशिष्टस्ये
वते नग्रहणमिति नियमे मानाभावा दिति ध्वनितं भाष्ये तद्ध्वनयन्नाह। सुकेशमानिनीति। जातेः परइति। स्वांगा
दित्येतत्साहचर्यात् व्याख्यानाच्च जाते रित्येषा पंचमीति भावः। अत एव दारदिके सत्रायं निषेधो न स्त्रियाः पुंवदि
ति सूत्रेण ऊङ इत्यस्य पर्युदासत्वे रोडविडभार्य इत्यादौ दोषानुद्भावनमेडविडऽदारिकेत्यादावेव तदुद्भावनं तु

ल०शा०शे०मू० १८१ विलस्याप्युपलक्षणमिदं।संज्ञायामिति।इदं कैयटहरदत्तादिग्रन्थविरोधेनोक्तं।भाष्ये तु न ह्रस्वतेऽस्वयंभुवइदमित्यर्थेऽणि स्वायंभु
वो लोकेऽसाधुरेव भाष्यानुक्त ज्ञापितार्थस्य साधुतानियामकत्वे मानाभावात्।भाष्याविचारितप्रयोजनकानां सौत्राद
राणां पारायणादावदृष्टमात्रार्थकत्वकल्पनाया एवोचितत्वात् शौवादं क्षौमाणिरित्यत्र श्वादेरिञीति सूत्रस्थभाष्यप्रयो ग्रम ४
गादन्येषामपि दृश्यते इत्यनेन तत्र दीर्घसत्वात् स्ववपुच्छमितिवद्दीर्घाभावेऽणन एवमेवाशासनमानित्यं नञ्घटित
मनित्यमातिदेशिकमनित्यं सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिड्विधिश्च बलवानित्यादि भाष्यानुक्तं बोध्यं।तेन सहेति।तुल्ययो
१८१ गएकेन गमनादिना योगस्तद्द्योतकं सहेत्येतादृशार्थः।वोपस।अत्रोपसर्जनस्येति मत्वर्थीयाच् समस्तमुत्तरप
देनसंनिधापितस्य समासस्यावयवद्वारकं विशेषणं लब्ध्वानुसारिव्याख्यानात् सर्वत्र कश्चिदवयव उपसर्जनमेवेति वि
शेषणसामर्थ्यादुपसर्जनसर्वावयवस्येत्यर्थस्तदाह।बहुव्रीह्यवयवस्येति।अधिकरणषष्ठीति भावस्तेनेह न सह
ए८ कृत्वा राजनि युधिकृञः सहे चेति क्वनि उपपदसमासः सहकृत्वप्रिय इत्यत्रापि न उपसर्जनसर्वावयवके च बहु
व्रीहौ पदुत्तरपदं प्रियशब्दः सहशब्दस्य तत्परत्वाभावात्सहप्रादेन ह्रस्वस्तु नास्त्येव चार्थे कृत्तेरभावात्।अनभि
धानाद्व्याख्यानाद्वोपसर्जनपदेन शास्त्रीयं लौकिकं च गृह्यते तेन सपुत्रादेरप्युपसर्जनसर्वावयवकत्वं बोध्यं।अ
धिकरणत्वात्पूर्वेण प्राप्तौ वचनं कवभावार्थं च।सपुत्र इति।सप्तमी विशेषण इति न पुत्रस्य पूर्वनिपातः प्रथमानिर्दि
ष्टमित्यनेनोपसर्जनत्वाद्यत्र पूर्वनिपातनियमप्रसक्तिस्तत्रैव तत्प्रवृत्तेः।प्रायिकमिति।इतिशब्दादिदं लभ्यं।सकर्मक
इति।स्वार्थे कः।अत एवार्थेन सह निवृत्त इत्यर्थकः सार्थको निवृत्त इति द्वंद्वसूत्रस्थभाष्यप्रयोगः संगच्छते एतच्च प्रत्या रामः
मनुरोधेन।परे तु।सकर्मक इत्यादौ विद्यमानकाचीकर्मादिसमानाधिकरणः सहशब्दस्तत्र च षष्ठ्यपवादस्तृतीयाया १८१

त्तेः शेषादिति सूत्रे बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यादिप्रत्यय एव शेष इति भाष्ये स्पष्टं। एवं च ङ्ज्विषये पूर्वसूत्रेण समासे
का२ पाद्ग्रीक विधुर एवेति बोध्यं। संख्येयेति किं। चत्वारो विप्राः अस्मयेत्यादि किं। विप्राः पंच। संख्येये इति किं। अधिका विंशतिर्गवां संख्येति।
अंतराल इति। अंतरालशब्देन दिग्गेव प्रत्यासत्तेः। अत एवास्य नित्यस्त्रीलिंगता इदं सूत्रमसमानाधिकरणार्थं कवभावार्थं
च दक्षिणपूर्वेति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवत्वं। तत्र तेनेदं। सप्तम्यंत इत्यादीनि प्रथमाद्विवचनांतानि ग्रहणविषये
त्वादेवं ग्रहणक्रियाद्यं तर्भावेण वृत्तिमापन्नो इत्यर्थः। इदं युद्धमिति त्वर्थे इति तत्र विशेष्य इत्यर्थः। अत एव केशाकेशि युद्धमि
सं६ ति संगच्छते यत्र नतदु पादानं तत्राध्याहारः। इदं क्रियामात्रोपलक्षणं भाष्ये क्रियाभिधानादित्युक्तेः ग्रहणप्रहरणेत्यप्येव
मत एव कर्णा कर्णि प्रथितम यशः हस्ताहस्ति मिथस्तच्छान्तुचतटीमित्यादि संगच्छते। अयं विषय विशेष इति। ग्रह
णादिरूपोऽन्यपदार्थः क्रियारूपः कर्मव्यतिहाररूप इत्यर्थः। इति शब्दश्चात्र प्रकारद्योतकश्च लोकप्रसिद्धत्वं तदुच्यत इति
शब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयतीति। कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणादि इच्चकर्मव्यतिहार इति। समासांतस्येतद्विषयत्वे
व इति शब्द बलेन तत्रास्य प्रतिपदोक्तत्वात्। इणीति। तुराषाडित्यादि पूर्वभावश्यकेनानेन सूत्रेणेत्यर्थः। तिष्ठद्गुवीति। अ
त्र च वृत्त्यादि प्रमाणं विभक्त्यश्रवणं चाव्ययत्वं केशाकेशि कुर्वन्नित्यादौ परांगवत्त्वायाव्ययीभावत्वमव्ययानां नेति निषेध
स्याव्ययीभावे अभावादिति बोध्यं। केचित्तु चूलयप्रत्ययादिषु पाठाद् व्ययत्वमव्ययीभावत्व फलांशेन दृष्टतरमानं नापित
त्प्रयोगः प्रतीत इत्याहुः। गृहीत्वेति। ल्यप्प्रत्ययो ध्याहृतस्थित्यादिक्रियामादाय बोध्यः केशेषु केशेषु गृहीत्वा स्थि
तयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थः। ग्रहणकर्मत्वं प्रत्यासत्त्या केशादिविशिष्टयुद्धवाणां बोध्यं। युद्धस्यानेककर्तृक
त्वात्। इदं सूत्रं वैयधिकरण्यार्थं। सकृद्वाक्यादेकशेषः [illegible] वाध्यते। ओरोदितीति। ओर

ल०शा०शे०७ चित्वमंतोदात्तत्वापत्तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरोन। स्थूलाद्वेति। अदात्रपर्वग्रंथिः बह्वचिहि ङीष् स्यात्। अंगुलीसदृशेति। दारु
१८२ णोप्राणितपाभुरवांगुल्यसंभवादितिभावः। द्व्यंगुलेति। मात्रचो द्वयसच्चो वा द्विगोर्नित्यमिति लुक्। द्वित्रिभ्यां। बह्वचिप्रकृते
र्वविधानं द्विमूर्द्ध इत्यादौ द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धस्विति पाद्विकांतत्वाभावे पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं बह्वचिहि चित्वसामर्थ्या
त्पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नित्यमंतोदात्तत्वं स्याद्विकल्पस्तु अनित्यतया समासांताभावे चरितार्थः। अनित्यत्वं च
मूर्द्धस्विति निर्देशादेव ज्ञायते। अन्यथा प्रक्रमभेदाय मूर्द्धेत्येव वदेदिति द्वित्रिभ्यामिति सूत्रे भाष्ये कैयटयोः स्प
ष्टं द्वित्रिभ्यामित्यस्यताभ्यां परो यो मूर्द्धन्शब्दस्तदुत्तरपदको बहुव्रीहिरित्यर्थात्समासांते कृतेपि तत्प्रकृतिरित्यलं।
अन्होदंतादित्यंतग्रहणं ज्ञापकादत्र प्रकरणे वर्णग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीत्याशयेनाह। पूर्वपदस्थादिति। स
मानपदे इत्यस्याखंडपदे इत्यर्थः समासे। प्राप्तौ विध्यर्थमिदं। भाष्ये इति। प्राग्यनं क्रमवनमित्यादीनां त्वन
भिधानमितिभावः। रघुनाथादिशब्दे तु णत्वे संज्ञात्वभंगापत्तेर्न णत्वं कृतं णत्वेन च संज्ञारूढ्यपगम्यत इति सूत्रा
र्थः। तदुक्तं भ्रोसंज्ञायामिति सूत्रे भाष्ये यदि ते संज्ञायां विधीयंते तेषु नैवं विज्ञायते संज्ञायामभिधेयायामिति किं
तर्हि प्रत्ययांते न चेत्संज्ञागम्यते इति प्रत्ययांते न यदि रूढिर्गम्यते ततः प्रत्ययः इति। यटः रूढिः रूढ्यपायः भाष्ये प्रत्य के ११
यांते नेति तत्र च्छास्त्रविधेयकार्योपलक्षणं एतन्मूलकमेव पश्यते अभियुक्तैः संज्ञाशब्दाः अनादिप्रयुक्तानि यतानुपूर्वी ब्र ११
काणवासिष्ठास्तत्रेदानीकस्तद्विपरीतं प्रयोक्तुमर्हतीति। खुरखराभ्यां। अप्रसादेशस्यैव स्थानिद्वा[illegible] रात्समासांतत्वेनाप्रोथ रामः
त्वाच्छेषाद्विभाषेति कवत्र विषयेन। प्रदोऽजपीति। भा[illegible] उपसर्गाद। अनोलिं [illegible] प्रनोमुंच १८२
किं१

782

असंभवान्नानेन समासः सहैव पुत्रैरित्यादौ विद्यमानतावाचित्वेपि विद्यमानत्वेपी सर्व्वइति न दोषः। प्रकृते तु नसः कर्मणो वि
द्यमानत्वेइत्यर्थानतुभवात्। एवं चानेकमन्यपदार्थेइत्येव समासः सपूर्व्वायाइत्यादिनिर्देशो वोपसर्जनस्येत्यत्र प्र
तिपदोक्तपरिभाषया। अप्रकृत्यासादेशः स्तुलभः सपूर्व्वेत्यत्र सर्वनामसंख्ययोरित्यस्याप्रवृत्तिरनित्यत्वादत एव संहितशफेतिसू
त्रे सहोरू रित्यस्य सह विद्यमाना वूरू यस्या इति विग्रहं प्रदर्श्य नंके यटादिभिः कृतमित्याहुः। प्रकृत्याशि। ससुत्रस्य यजमानस्ये
त्यर्थोभिर्धेद्विरस्त्रित्या याशीर्वचनमसाध्वेवेति बोध्यं। वहुव्रीहौ। संख्येये वर्त्तमानसंख्याशब्दांतो यो वहुव्रीहिरित्यर्थः। पं
चम्यर्थे सप्तमीत्याह। तस्मादिति। उपजाणाइत्यत्र उचित्सत्वसत्तिन्त्वरूपे विशेषाभावादाह। स्वरेइति। डच्प्रत्ययांतो दात्तमन्यथा पूर्व
पदप्रकृतिस्वरइत्यर्थः। वहुगणयोर्भेदाच्चतुरादिवोधकतात्तदात्तत्समीप आदीनां वहुलादन्तु वचनं अशिष्यः संख्योत्तरप
दः संख्येयवाचीभिधायित्वादित्यनेन तत्प्रत्याख्यानेतु संख्येयवर्तमानवहुव्रीहेरित्यर्थान्नदोषः। मूले पि संख्येये
यो वहुव्रीहिरित्यनेनसूचितमिदं स्पष्टं चेदं समर्थसूत्रे संख्यया व्ययेतिसूत्रे च भाष्यकैयटयोः। अत्र पदेकवपि
भाष्ये नंतरवहुव्रीहियपेक्षया शेषसंग्रहणंत अतएव वहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति प्रकरणे एवेदं नकृतं। संख्ययाइति। अ
व्ययादेरितिवोध्यं तिन्कोणविंशतिरित्यादौ नस्पष्टं चेदमत्रेव भाष्ये अन्यत्राधिकलोपादित्यपि भाष्येउक्तं द्व्यधिका
विंशतिरितिन्चोदाहृतं तत्तु वार्त्तिके कृतास्वरीलोक्तं भाष्यकृता तु तत्र ह्व ह्व स्थैवांगीकारात् तद्रीत्या तदनावश्यकं तत्पुरुषे
हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरासिध्या ह्वं ह एवान्नेतिभाष्यकृतोक्तं हं ह स्तने द्व्यधिकेत्यादावव्ययादित्वाभावात्त्वाव
यादेरित्याश्रित्यान्यत्राधिकलोपादितिन वक्तव्यमितिन्चात्रभाष्येउक्तमित्याहुः। मत्वर्थेनवक्तीति सप्तम्यर्थेव
मेतदाह। वहुव्रीहेरिति। स्वांगमद्रवंम विमित्यादि। ... दुदाहरति। जलजाक्षीति॥

ल०श०शे०पू०
१८३
पश्यगंधोलेश इति। तत्र प्रमाणं कोशमाह। गंधो गंधक इति। नन्वभावस्य कथं समासांतत्वमत आह। स्यान्निवारणेति।
पादस्य पादित्ति नोक्तं प्रतिपदोक्तत्वात्पादस्यैव पादः पदित्यत्राग्रहणापत्तौ पादयतेः क्विपि पद इत्यस्य ग्रहणापत्तेः। कुंभपदी।
बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चाद्यर्थावगतिः स्त्रीलिंगनामेव गणे पाठ इत्याह। स्त्रियामिति। यदि ह्युपमान
पूर्वं सं ख्यापूर्वं चेत्तस्यासिद्धे लोपे नित्यं ङीवर्थं वचनं। अष्टापदी सत्र निपातनाद्दीर्घत्वं। द्विदन्निति। शिशु
183 त्वावस्थाप्रतीति। समदंतीति। नासिकोदरेत्यादिना ङीष्। श्यावः श्यामकपिशः। अरोकोऽदीप्तिः छिद्रो वा। ककुदस्येति। काला
हारादिकृता अवस्था पञ्च पादयो वस्तुधर्मा अवस्था सूच्यंते ऽजातककुत्त्वेन बाल्यं पूर्णककुत्त्वेन तारुण्यं गम्यते।
अवस्थायां किं। श्वेतककुदः संज्ञैषेति। एवं च पर्वत इत्यस्य तद्विशेष इत्यर्थः। कूटं विशालं तद्धितत्वात्कस्यने
लोपदादावित्तिस : प्रियसर्पिष्क इत्येषः। एकवचनांता इति। सर्वत्र गणे निर्विभक्तिकपाठस्यैव दृष्टत्वेन के
षांचित्सविभक्तिकानां पाठस्तद्विवक्षार्थस्तदाह। द्विवचने स्यादि। अनुक्ताः समासांता इति। सामान्यतः समासांता
पेक्षयैव शेष इत्यभिमानस्तद्व्याप्ति प्रियपथ इति। परे तु नैवं कवयेद्धि शेषग्रहणं नापि समासांतापेक्षं किंतर्हि
अनंतरो यो बहुव्रीह्यधिकारः सोपेक्ष्यते इति भाष्योक्तेस्तदपेक्षयैव शेषो ग्राह्यः समासांतापेक्षकत्वाभावे सावकाशाद् इति श्री ३
समासांतैः स्वस्वविषयेकपो बाधेनोपपत्तौ शेषग्रहणं व्यर्थमिति तन्न वाच्यं। एवं च प्रियपथक इत्यपि। अत एव बहुहो
संख्येय इत्यस्यान्यत्र पाठः सार्थक इत्य न्यत्र विस्तर इत्याहुः। शेषाधिकारे ति। इदं संख्येये स्यादौ कप्भाववर्थमिति
भाष्योक्तेर्ज्ञायते सकृदुच्चारितार्थं द्वयलाभसंभवोक्तग्रह तंत्रादिकेति। उच्चारयित्वा तंत्रेणोच्चारितं वा राम: १८३

तमिसन्नग्णलंमाभूदिति।तद्धंत्केति।अ नोत्सनइत्सपनीयबहुलग्रहणंकेवलार्थः।अन्यथाप्रणेन वेलादावव्याप्तिः प्रनःप्र
बेलादावतिव्याप्तिश्चस्यादितिभावः।अत्राप्युपसर्गग्रहणं प्राग्वदेव।प्रत्ययइति।अगतानासिकायस्येतिविग्रहः।वि
गतपानासिकयेति।तत्रचपदद्वयमितिनसादेशइतिभावः।सुप्रातादो।अव्ययानांभमात्रइति टिलोपः।शारिकुक्षेयस्से
च्र ४ तिलोपः।कुक्षीति इकारांतपाठस्त्वपाठः।अंकरणविरोधात्।चतुरश्चेति।तालव्यमध्यः।एणीपदादिषु प्रभ्रादीनि
पातनात्।अहलइति।अस्यवैकल्पिकत्वेप्यनुक्तसमासांतत्वाभावादत्रनकप्।निलम।ससेलबारणायचस्तक्त
तःअकारोच्चारणंसुप्रजसाविलर्थं।निसग्रहणंस्पष्टार्थमितिभाष्यस्वरसः।धर्माद।केवलात्किमिति।बहुव्री
हिणपूर्वपदाक्षेपेतस्यचसमासप्रथमावयवेरूढत्वेनततःपरत्वाभावेनैवत्रिपदबहुव्रीहौनदोषइतिप्र
श्नः।उत्तरंतुपूर्वपदशब्दस्यतत्प्रथमावयवेरूढत्वेनमानंतदाह।आपेक्षिकमिति।परमस्वधर्मइत्यत्रस्वशब्दस्य
सर्वनामसंख्ययोरितिपूर्वनिपातोनाहिताग्न्यादित्वात्।एवमेवजहत्स्वार्थेद्धसत्त्वापिकेवलत्वंचसजातीयान्या
भाववत्वंइदंचेजादेरितिसूत्रभाष्येस्पष्टं।अनिचोकारोऽदृष्टार्थः।कृतसमासांतमिति।अनिजंतमित्यर्थः।धनुषश्च।
साहचर्यात्।ङिकरणमादेशत्वंनिश्चेसाहानङादेशइति।लोपोव्योः।वलीदेप्रत्ययइतिलघुक्तं।प्रत्ययस्याप्रक्त
त्वात्गोधेरहलसिध्देश्च।हवेरित्स्साहचर्यादिकारआदेशःसमासांतइत्यधिकाराददेःपरस्येतिनप्रवर्ततइ
त्याशयेनाह।अंतादेशइति।एकदेशइवेति।तदेकांतग्रहणमितिवार्तिकं।गुणसमुदायोद्रव्यमिति पतंजलिमते
गं धोवयवइतितद्भावइत्यन्ये।अत्पारव।तपाचले शवाचिनोगंधशब्दस्यग्रहणमित्याशयेनाह।सू

त्परनिपातः सर्वश्वेत इति वचनसामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्या सर्वनामत्वं बोध्यं त्रिशुक्ल इत्यादौ द्विशब्दस्य सर्वनामत्वादेव सिद्धेः प्रा
द्यपरेति। अत एव वार्त्तिके ल्पा चोपि परनिपातः संख्याया इति। संख्यावाचकानां समासे त्वापूर्वान्विकाया इत्यर्थः। द्वंद्वे घीति
सूत्रे पठितमपीदं द्वंद्वादन्यसाधारणं तदाह। द्वित्रा इति। द्वादशेति च। सहस्राणां शतमित्यर्थे पि शतसहस्रमित्येव स्पष्टं
चेदं तदस्मिन्नधिकमित्यत्र भाष्ये। वाप्रियस्येति। इदं वहुव्रीहावेव तेन सहेत्युदाहरणे सह प्रिय इत्यत्र न सप्तमीविशेष
णे इत्यत्रोपसंख्यानात्। गड्वाघाहिताग्नी आकृतिगणौ। अत्र वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितवि भाषाश्रयणादाह। क्वचिन्नेति। एत
द्वृत्तौ स्पष्टं। क्तक्तवत्योः। क्रियाशब्दत्वादनियमे प्राप्ते वचनं। चारुस्मितेत्याहिताग्न्यादित्वात्साधु। जातिकालेति। जातिका
लसुखादिभ्यो नाच्छादनात् क्त इत्यंतोदात्तविधायके न ज्ञापितं। वाग्रहणानुवृत्तेराह। प्रायिकमिति। क्वचिन्नेति। तेषामा
हिताग्न्यादित्वमिति भावः॥ ॥ इति वहुव्रीहिः॥ ॥ चार्थे। अनेकमन्यपदार्थ इत्यतोनेकमित्यनुवर्त्तते। तत्फलं त्वक्
वाग्दृषदं होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यादौ यथायथं समासांतानङोर्मध्ये प्रवृत्तिर्न अंते एव च प्रवृत्तिः। अत्र वदंति। द्वंद्वः
प्रथमांतानामेव न परिनिष्ठितविभक्त्यंतानां। चैत्रेण मैत्रेण च कृतमिति वाक्येऽवयवकर्तृत्वस्यैव प्रतीतेः चैत्रमैत्राभ्यां
कृतमिति समासे समुदायकर्तृत्वस्यैव प्रतीतेस्तस्य वाक्यस्य समाससमानार्थत्वाभावेन तस्य तद्वाक्यत्वाभावात्। अत एव य
दग्नये च प्रजापतये चेत्यादौ प्र त्येकं देवतात्वप्रतीतिरग्नीषोमाभ्यामित्यादौ समुदाये देवतात्वप्रतीतिरिति व्य
वस्था सिध्यति तस्यापि तद्वाक्यत्वे तु समास इव तत्रापि समुदायदेवतात्वप्रतीतिरेव स्यात्। अत एव नङिसंबुध्योरिति सूत्रे
भाष्ये ङिसंबुध्योरनुत्तरपदे इति वार्त्तिके संबुद्धिग्रहणं न कार्यम्। राजन्वृंदारकेत्यादौ संबुध्यंतानां न समासः। इह
तावत्समासेन गम्यते। अवयवसंबोधनं वाक्ये न गम्यते समुदायसंबोधनं समासेनेत्युक्तौ। संबोधनविभक्त्यंतस्या

समास
समानार्थके
न वाक्येन
भवितव्यं स
मासेन च य
त्रेहार्थे वा
क्येन गम्य
ते नासौ जा
तुचि १

द्धुराकल्पाबोध इति बोध्यं ।आपोन्य ।नकपोस्ततःकपीत्यनुवर्त्तते ।अनंतरस्येति न्यायाच्छेषादित्यस्यैव निषेध इत्या
ह ।शेषादितीति । विश्वे इति ।विश्वा एव देवगणविशेषा वा इत्यर्थः उद्भूतावयवभेदत्वाद्बहुवचनं विग्रहे विश्वदेव इ
तिपाठः।नसंज्ञे यस्योरित्येव वक्तव्ये योगविभागसामर्थ्यादीयसश्चेति नच्छतश्चेत्यस्यापि निषेधकमित्याह । नक
दिति ।ईयसो बहुव्रीहौ पुंवदिति वचनं ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुंवत्वं विषयस्येकारस्य यथा न ह्रस्व
स्तथास्यापीति तदर्थस्तदर्थतः पठति ।ईयसइत्यादि ।अत्र रूपे ईयसउपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य दीर्घत्वं वक्तव्यं न वक्तव्यं पुंव
द्वचनात्सिद्धमिति भाष्योक्तेरनेन नपुंसकह्रस्वस्यापि निवृत्तिरन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्यानासंगतिः ।ममतु नपुंस
कह्रस्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकेन युज्यते प्रत्याख्यानमिति दिक् ।बहुश्रेयसीति ।लिंगविशिष्टपरिभाषया निषेधः ।नच्छतश्चेति नि
त्यकप्राप्तः ।अभिवादनस्तु तिक्तो भयापर्वदि धातुनोभयसाधारणपूजालक्षणतत्वाशयेनाह ।पूजित इति ।एतेनस्तुत्यर्थक
स्यैवा ग्रहणमिति व्यत्यादि ध्वनितं निर्बीजमिति सूचितं सुधीभिरिति ।नच्छतश्चेति कप्राप्तः ।स्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावादिति ।अविति
स्तृतं त्रिपदीरित्येणदिकत्वादिति भावः ।लुङिति प्रायत्येत्यामित्यधिकरणे इति भावः ।समाप्तेवा नइति ।समाप्तवानं वपन क्रि
यायस्येत्यर्थः ।सप्तमी ।सप्तम्यंतस्य कर्त्राद्यवयवत्वाद्वक्रियान्वयादिशेषणत्वेन सिद्धे वैयधिकरण्येपि समाससंज्ञापनार्थं स
प्तमीग्रहणं विशेषणं पदं च ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन तदतिरिक्तविशेषणपरं तदाह ।अतएवेति ।चित्रगुरिति उभयोरपि प्रथ
मानिर्दिष्टत्वेनैकविभक्तित्वेन वा नियमे प्राप्ते उत्तरपदार्थविशेषणस्यैव पूर्वनिपातार्थं विशेषणग्रहणमिति भावः ।
सर्वनामसंख्ययोरिति ।अतस्त्रूलोपो [illegible] रुदाहरणे विशेषण संबोध्यं ।दन्येतराहस्तदक्षिण इत्यादौ राजदंतादित्वा

त०श०शे०६० व्यापारानुकूलव्यापारवाचकतया द्विकर्मकत्वेप्यजां ग्रामं नयतीत्यादौ न चकारप्रयोगो नापि समासः एकधर्मावच्छिन्ना
१८५ न्वयाभावात् । यत्रैवमन्वयस्तत्रेतरयोगस्तादृशसमूहश्चार्थ इत्यन्वयः समूहेऽनुद्भूतावयवभेदत्वं चावयवगतसंख्या
प्रत्ययवत्त्वं समूहरूपत्वारोपो वा । समूह इति । अनुद्भूतावयवभेदः समूह इत्यर्थः । तत्रेतरयोगेऽनुद्भूतावयवभेदसमूहस्य
प्रतीत्या प्रत्येकवृत्तिधर्मद्वयं प्रवृत्तिनिमित्तं समाहारे त्वतिरिक्तत्वेनैव समूहस्य भानात् समूहत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति विशे
षः । असामर्थ्यादिति । अनेकसुबन्तानां चार्थे कृत्स्नभावेनैकार्थीभावरूपसामर्थ्याभावात् । किं च । तत्र चार्थस्य समभिव्याहृ
तेविशेषणं समासस्त्वन्यपदार्थप्राधान्ये इव चार्थप्राधान्ये एव स्यात् चेदं सर्वमत्र सूत्रे भाष्ये तत्राहि
चार्थस्यासत्त्वभूतत्वात्तदर्थसमस्तस्याप्यलिंगसंख्यात्ताप्राप्नोतीत्याशंक्य स्वभावेन परिहृतं । गुणवचनवद्यद्द्रव्या
श्रितः समासार्थस्तद्द्रव्यलिंगसंख्याग्राहक इति च समाहितं । अतो नेदं भाष्यं समाहारविषयं तस्य समूहे द्रव्यत्वलिं
गादिग्राहित्वाभावात् । नन्वेवं परवदिति सूत्रस्थस्यावयवावेवान्वितपरस्परौ द्वंद्वार्थौ न ततद्व्यतिरिक्तः समुदायो
स्तीति कैयटग्रंथस्यासंगतिरिति चेन्न । तस्यात्यंतव्यतिरिक्तो नेत्यर्थात् । अपेक्षित परस्पराविलयने न च समूहरू
पताऽनुद्भूतावयवभेदता च दतां च दर्शिता अत एव यद्वाऽवयवव्यतिरिक्तः समुदायोर्थः स चावयवलिंगेन लिंगवा
निति तदुक्तपदांतराद्वा द्योधाविशेषद्वित्त्वन्यत्र निरूपितं । अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुमित्यादौ न समासः । अहर
हः पदे न विनिगमनाविरहात्सर्वस्य साहित्यावगतावपि तस्य च कारावाच्यत्वाद्यत्र विग्रहे चेनैव द्योत्यते तत्रार्थः तत्रैव स
मासो नान्यत्रेति स्पष्टं भाष्ये । चार्थवलादेव सतितात्पर्ये समभिव्याहृतक्रियायामेककालिकत्वादिगम्यत इति दिक् । रामः
राजदंतादिषु । इदं सर्वसमासविषयं । षष्ठीसमासकर्मधारयद्वंद्वानां तत्र पाठात् । धर्मादिष्विति । द्वंद्व एवेदं राजदंता १८५

भिमुखीभावफलकत्वेन प्रत्येकमेवाभिमुखभवनप्रतीतावाक्रियान्वयेन परस्परमसामर्थ्यमिति तद्भावः। यदा समानाधिकर
णस्थलेऽपि समासो न तदा व्यधिकरणानां द्वन्द्वः सुतरां नेति परिनिष्ठितविभक्त्या समासेऽपि राजपुरोहिताविति न तदुदाह
रणमेवं च व्यधिकरण तृतीयाद्यन्तानामपि क्रियादावेवान्वयेन क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वस्य प्रत्येकमेव बोधेन
वाक्यसमासयोर्न्नैसमानार्थत्वम्। एतेन कटं भीष्ममित्यादौ प्रत्येकं कर्म तयोभयोः क्रियान्वयेऽपि पार्ष्ठिकपरस्परा
न्वयेन सामर्थ्यमादाय समास इति मीमांसकनयो निरस्तम्। राजन्यं दारके त्यादावपि पार्ष्ठिकान्वयेन सामर्थ्यमा
दाय समासापत्तेराभाषासंगतेः। तिङः समानाधिकरणे प्रथमाऽनभिहिते प्रथमेति न्यासेऽपि समुदायद्वारावयवानामपि
तिङ्समानाधिकरण्येन समुदायकर्तृत्वोक्तावयवकर्तृत्वस्याप्यभिहितत्वेन समुदायप्राधान्येऽप्यवयवेभ्यः प्रथ
माभवत्येवात एव तत्र चैत्रो मैत्रश्च गच्छतस्ततः पचत इत्यादि निराकृत्वचनाद्यन्ताख्यात प्रयोग एवेति दिक्। परस्पर
निरपेक्षस्येति। तत्वं चैकस्य क्रियान्वयोत्तरम परस्यान्वयात तदन्वयात्। अनेकस्येति। तेनैकस्य सापेक्षत्वेऽपि न दोष इति भावः
समुच्चये चशब्देन स्वसमभिव्याहृतपदार्थे इतरसापेक्षत्वं बुध्यते तत्समभिव्याहृते तु न। अत एवात्रैकच शब्द प्रयोग
एव। एकस्मिन्निति। एकधर्मावच्छिन्ने इत्यर्थः। अन्वय इति। यत्रैवमन्वयस्तत्र समुच्चयश्च शब्दार्थ इत्यन्वयः। न त्वन्व
य एव समुच्चय इति भ्रमितव्यं। अन्वयो विशेष्यतया विशेषणतया वा तत्रोत्तोवत्पमाणोदाहरणे। आद्य स्तु देवदत्तः पचति
हसति चेत्यादौ क्रियासमुच्चये। आनुषंगिकत्वमनुद्देश्यत्वं। अन्यस्य प्राधान्यं च तत्तं बोधि क्रियायामेव प्रकर्तृत्वरू
पं। अन्वाचयेऽप्यानुषंगिकत्वाप्यत्वं च समभिव्याहृतक्रियागतं चार्थः। मिलितानामिति। परस्परापेक्षाणामुद्भूताव
यवभेद समूहरूपाणां मिलत्वर्थः। अन्वय इति। एकधर्मावच्छिन्ने नान्वय इत्यर्थः। तेन नीधातोः संयोगजन क

ल०श०शे०७ष प्रत्येकमन्वयस्तत्रैकप्राण्यङ्गकद्वन्द्वासंभवेनान्यग्रहणस्यावश्यकत्वेप्रत्यासत्त्यातद्वाक्योपस्थितप्राण्यङ्गादेव
१८ ६ द्वितीयग्रह्यतेतेनमार्दङ्गिकाश्वारोहाविति सिद्धमेवाध्वर्युक्रतुरित्यादौबोध्यं।एकवचनपक्षद्वन्द्वप्रयोगेनैकत्व
विशिष्टबोधकपरस्तदाह।एकवदिति।एकार्थबोधकपदवदित्यर्थः।पाणिपादमिति।प्राण्यङ्गत्वेनप्राणित्वजा
तिरप्राणिनामिलनेननसिद्धिः।नियमार्थमिति।एतच्च विभाषा वृक्षेतिसूत्रेभाष्यकैयटयोः स्पष्टं।नचैतन्नीत
रेतरयोगएकवद्भावविधानार्थानिकृतोनभवतिपाणिपादइतिचतत्फलमितिवाच्यं।द्विगुरेकवचनमितिसा
286 हचर्येणव्याख्यानेनचानुवादत्वस्यौ चित्येनात्रत्यद्वन्द्वपदस्यसमाहारद्वन्द्वपरत्वात्।तत्रतदनुवादेनैक
वत्वविधानेफलाभावात्प्राण्यङ्गाद्यनुवादेनएकवचनंद्वन्द्वविधयोर्नियमार्थाएतेषामेवेतितदाह।समाहार
एवेति।ध्वनितंचेदंविशिष्टलिङ्गइत्यादौसमाहारेद्वन्द्वःसादिव्याख्यानेनद्विगुरेकेतिसूत्रेनुवादफलंतुतत्रै ति ७
वोक्तंविपरीतनियमाभावबीजंतिष्यपुनर्वस्वोरितिसूत्रेउक्तं।अनुवादे।यदाप्रतिपन्नाप्रमाणान्तरावगतम
प्यर्थंकार्यान्तरार्थंप्रयोक्ताप्रतिपाद्यतेतदानुवादस्तदाह।सिद्धस्येति।प्रकृतेचोदयप्रतिष्ठयोरनुवादः।
अप्रसिद्धज्ञापने तूदगुः कठकलापा इत्यपि।चरणग्रहणादत्रशाखाध्येतृपरः।स्थेणोरिति।लुङंतस्थेणोःप्रयो
गेसतीत्यर्थः।अध्वर्युक्रतुरिति।षष्ठ्यर्थे इयमप्रथमा।अविप्रकृष्टेतिछेदस्तदाह।प्रत्यासन्ना इति।अध्यय
नगताप्रत्यासत्तिरध्येयेतद्वारातदध्येतरिचारोप्यतइतिभावः।पदक्रमयोर्द्वयोस्तुजातित्वादेवसिद्धमिति
तदध्येतृपुरुषवाचकेत्यस्यप्रवृत्तिः।जातिरिति।प्रकृत्यर्थे प्रथमातदाह।जातिवाचिनामिति।यद्यपि दातम्र राम:
१८६

द्वंद्वगणसूत्रमेतत्।अपतीति।अभ्यर्हितत्वाल्लघुः पूर्वनिपातः प्राप्तः।निपात्यत इति।राजदंतादिगणे पाठेनेतिभावः।अ
यं राजदंतादिरित्यर्थः।अल्पाच्तरं।यथाकथंचिदतिशयमाश्रित्य गरीयांस मित्यादिभाष्यप्रयोगेऽप्यसुनिवेहत्तरम्।अ
तएव तंत्रंतरानिर्देश इति भाष्यं संगच्छते।उच्चैस्तरामितिसूत्रे च भाष्ये स्पष्टमिदं। प्रयोगश्चाष्टाध्याय्यां।अतएव स्व
रितात्संहितायामनुदात्तानामिति सूत्रे नुदात्तानामित्यत्र शब्दसंस्कारार्थमेव बहुत्वं विवक्षितं न तु तत्कार्यान्वयीति कैयटः।
ऋदंगप्रांखत्तूणीराइत्यादौ द्वंद्वोत्तरपदो द्वंद्व इति बोध्यं।तंत्रंतरानिर्देश इति भाष्ये तत्पदांतरे मुख्यो तिशयो थ इत्यर्थः।त
दापि प्रकृतसूत्रे तिशयएवाविवक्षितो न तु द्वयोरित्यर्थः।तेनशं खदुंदुभिवीणानामित्यत्र बहुष्वपि सिध्यति।यद्येतद
ल्पाच्तरमिति तदल्पाजिति वक्ष्यामीति भाष्यस्य पतः कुतश्चित् सर्वस्याप्यल्पाच्त्वात्सामर्थ्यादिति प्राप्यापेर्भविष्यतीत्यर्थः।अ
त्रपदे ल्पाच्त्वं चोपात्तापेक्षयैवेति स्पष्टं भाष्ये।तंत्रपदेऽपि द्वयोरित्यंशाविवक्षणात् तंत्रपदस्यैव ज्यायस्त्वमत्र।अस्यापि
तस्याधिकतरप्रज्ञापकत्वमिति न युक्तं तत्रातत्र विचारस्य भाष्येऽसंगतापत्तेः।नहि सर्वथाप्यर्थाभावे एवं विचारः संभव
तिममतु आरोपितत्वेऽतं त्रत्वं मुख्यत्वे तंत्रत्वमितितत्संगतिः।कुतस्तुल्ययोरभावश्च निपातनात्।अत्रापि बहुष्वनि
यमः।आनुपूर्व्येणेति।ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतं नक्षत्राणां तूदयकृतं बोध्यं।अनित्यमिदं प्रकरणं लक्ष्याहे
त्वोरिति निर्देशात्।अद्यंतादिति।अजाद्यंतादल्पाच्तरं लघ्वक्षरं ऋतुनक्षत्राणामित्यभ्यर्हितं चेति।भ्रातुर्ज्या
यस इति चाविप्रतिषेधेन।सर्वतोऽप्यभ्यर्हितं पूर्वं वासुदेवार्जुनाभ्यामिति निर्देशात्।अत्रात्वयोगिशब्देन वादका
राएवेति।अल्पाच्तरमित्यत्र भाष्ये ध्वनितमंगशब्द आद्यंतयोरवयवपरो मध्ये तूपकारकपरः।अंगशब्दस्य च

त्ता४
लिकिंचिद
दापातिश
तूपात्तापे
याअतं
पदोत्व
शयःस
प्याऽविव
तिएवा
पान्त्वं ७

ल॰श॰शे॰ष॰ तात्पर्यं तेन पूर्वरूपपदे गोश्वा इति । दासीदासमित्यत्रात एव निपातनात्पुंसा न स्त्रिये त्येकशेषो न गवाश्वेपशुद्वं
१८७ द्व विभाषाप्राप्ता केषांचिद्बहुप्रकृत्यर्थः पाठः केषांचित्सामान्यतः प्राप्तेर्नियमार्थः । ऋद्धादौ विप्रो ब्राह्मणमेवेति । स्वं
रूपमिति सूत्रे भाष्येत प्योक्तेरिति भावः । आदिनाश्वगादिषट्कं प्रागुक्तं तेषामश्वगादिसर्वावयवकसमुदाये एवैत
च्छोधितत्तद्वाक्यप्रवृत्तिः श्रीहिकुशाद्वं दोमित्यादौ तु जातित्वान्नित्यमेव । फलसेनेति । बहुप्रकृतिर्बहुवचनां
187 तावयवक इत्यर्थः । अत्र वनस्पतिशब्देन वृक्षग्रहणं । इदं प्रकरणशेष ॥ तं एवैकवचनं द्वंद्व विषयं यद्य
न्यसूत्रं प्राप्नोति तद्बहुवचनान्तावयवकसमुदाय स्यैव तेनाबहुप्रकृतेमितरेतरयोग एव एतेन संग्रामह
स्त्यश्वरथपदातिभिरित्येन विधिरितिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगः पातितैरथनागाश्वैरिति चोपपन्नं तदाह । जातिर
ति । सेनांगत्वान्नित्यं प्राप्ते इति । विकल्पार्थमित्यनुवर्त्यते गोमहिषमित्याद्यु दाहरणं तु प्राप्तिमात्राभिप्रायेण चा
र्थे द्वंद्व इत्येव सिद्धेः । परे तु । फलसेनेति । वार्त्तिकव्याख्यानभाष्ये एषां द्वंद्वो विभाषैकवद्भवति बहुप्रकृतिरि
ति व्याख्यानाद्बहुप्रकृतिकद्वंद्वस्यैव कल्पिकैकवत्त्वं फलादिविषयेपि । अत एव बदरामलकानीत्युदा
हृतं भाष्ये । एवं चोक्तप्रयोगाः सर्वथा निर्बाधा एव । अत एवैतद्वचनं विभाषापदानुवृत्त्ययेत्र पठितं न तु द्वं
द्वश्चेति सूत्र इत्याहुः । नन्वेवं मृगशकुनिग्रहणं व्य र्थं चार्थ इत्यनेनैव सिद्धेरत आह । मृगाणां मृगैर
वेति । तेषां तैरेवैकवचनो द्वंद्वः नान्यैः स च विभाषेति नियम इति भावस्तदाह । अन्यैस्त्विति । एवमिति । राम:
पूर्वापरशब्दयोरधरोत्तरयोः परस्परमेव समाहारद्वंद्वो नान्यैस्त्वितरेतरयोग एवेत्यर्थः । विप्रतिषिद्धं चा । १८७

रोहणादिना कक्षादीनामपि प्राप्तिरिति। तथापीह लोकप्रसिद्ध्या अनुत्पादय एव प्राणिशब्देन गृह्यन्त इति विभा
ष्यकृतोक्तिः सूत्रस्य भाष्यस्वरसः जातिः किं नंदकपांच जन्यौ हरेः खड्गो नंदकः शंखश्च पांचजन्यः एकव्यक्ति
वृत्तित्वान्न जातिः। द्रव्येति। अप्राणिनामिति पर्युदासादेतल्लभ्यते। जातिप्राधान्येति। प्राधान्यं च तज्जातीयाश्र
यसकलव्यक्तिबोधनरूपं द्रव्यविशेषेऽस्यानियतं द्रव्यविशेषे सर्वः इदं च स्यादितइत्यत्र कैयटेय प्राधान्यं नाम
विशेष्यत्वं। तदाद्रव्यं विशेषणं वा हाह्यन्वयः परंपरया जातौ तत्रतास्य पर्याहकमेकवचनं द्रव्यप्राधान्ये त्वितरे
तरयोजोपीति वा ध्येयं। क्षीरोदके संपृक्ते इत्यादि वक्ष्यति सूत्रभाष्यप्रयोगोऽत्रमानं। बदरामलकानीति। फलत्व
व्याप्यजातिवचनावेतौ। विशिष्टलिंगो। अग्रामा इति पर्युदासः ग्रामभिन्नसर्वविषयग्रहणमत्र इह ग्रामपदेन
ग्रामनामधेयमुदीच्यग्रामाच्च बहुलादाविव नगरं न गृह्यते व्याख्यानात्। तेन मथुरापाटलिपुत्रमित्येवात्र
नदीदेशविषये द्वंद्वे वा कैयटेन तत्र द्वंद्वश्चेति सूत्रोक्तरीत्यान्न ग्रामादिसर्वविषयग्रहणमतो गंगापाटलिपुत्रे इत्यादौ
न तदाह। ग्रामवर्जेति। नदीग्रहणेन नदस्यापि ग्रहणं। अतएव तत्र भिन्नलिंगत्वसंभवः। शौक्ष्णचुक्रदस्त्रैका
त्येतत्तो भवार्थे निपातनाद्ढञि टिलोपकादेशयोरभावः। अप्रसंधिवेलादिषु पाठाच्छाश्वतमपि। स्वाभाविक
इत्यर्थः। पुरस्तादिति। पशुशकुनिद्वंद्वावकाशो गोमहिषहंसचक्रवाकादिः। अस्यावकाशोऽहिनकुलादि। अत्र
विरोधो वैरं न तु सहानवस्थितिस्तेन छायातपाविति सिद्धं। पात्राद्दिति। येर्भुक्ते संस्कारेणापात्रं न शु
ध्यति ते निरवसिता इत्यर्थः। यथोच्चारितानीति। गणपाठे रूपमेवाविवक्षितं। न तु रूपोत्तरपदनिर्देशमात्रे

मेवान्वयकल्पनस्यैवौचित्यात् । ऋते नियमो न स्यादित्यस्य सोपिनेत्यर्थः । समाहारे सात्वादृशत्वान्वये तु दंतोष्ठानीति ।
समीपइत्यस्य सामीप्ये न परिच्छेदेलक्षणानुबन्धस्य च भङ्गाविपरिणामइत्याह । एतावत्त्वस्य सामीप्येनेति । उपदश
मिति । न वैकादशदंतोष्ठसम्बन्धइत्यर्थः । तत्र समाहारद्वंद्व समानलिंगवचनत्वादव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः ।
अतएवोपदशं दंतोष्ठस्येति सिद्धं तत्र सामानाधिकरण्यं समीपसमीपिनोरभेदविवक्षामावोध्यमितरेतरयोगे तु
बहुव्रीहेरेवानुप्रयोगस्तस्य समीपिप्रधानत्वात्समानलिंगवचनत्वाच्चेतिबोध्यं । आनङ् । ऋतो विद्यायोनीत्या
द्यनुवर्त्तते । ऋदंतानामिति । ऋत इत्यनुवर्त्तमाने पुनरृतद्ग्रहणं सर्वावयवद्वारा द्वंद्वविशेषणार्थं तेन पि
तृपितामहादौ नानङ् । नकारोच्चारणमुरस्परवाधनार्थं । अत्र ऋकारस्य निर्दिश्यमानत्वेपि ङकारोमित्रावरुण
विल्वादौ देवताद्वंद्वविषयेत्यादेशार्थः । उत्तरपदइत्यधिकारः । होतेति । एषां विद्यावृतकैकयज्ञलिंगकृतः संबंधः
उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदशब्दः केवलयोगिकइतिध्वनयन्नाह । होतृपोत्रिति । मातापितराविति । अत्र योनिकृतः ।
मंङ्केति । अतएवमध्येन संबंधः वाक्यभेदेन च संबंधः ऋदंतस्य पुत्रेत्रान ङित्यर्थः । तेन तातपुत्रा विल्वादौ न ।
इत्यादाविति । स्कंदविशाखाविति त्यादि आदिशब्दार्थः । अग्नेः स्तुत । सात्सदाद्योरित्यस्यापवादः । इद्वृद्धौ । देवताद्वंद्वे
वृद्धिरूपोत्तरपदासंभावात्सोत्र लोपेन लुप्तमत्संतं वृद्धिपदमित्याह । वृद्धिमतीति । ननु चांतरंगत्वात्पूर्वमानङी
त्वेस्यातामत आह । अलौकिकेइति । तद्धिता लौकिकइत्यर्थः । परिनिष्ठितात्तद्धितोत्पत्तेः वृद्धिमत्वं चोत्तरपदस्य
भावेव निमित्तमित्यर्थः । अग्नावैष्णवमिति । इत्वाभावादानङ् । द्यावाक्षामिति । द्यावाक्षामारुकेनेतविभातीत्स

हा

विरोधोऽत्र सहानवस्थानलक्षणः। अद्रव्याणां तस्यैव संभवात्। अधिकरणं द्रव्यं चो विभाषानुकर्षणार्थः। अद्रव्येति। अ
द्रव्यवाचिनां चेदेकवचनं द्वन्द्वो द्रव्यवाचिनामेव सच वेति वचनमस्तीरिति भावः। भवत्येवेति। विप्रतिषिद्ध
ग्रहणं भावे तु सन्न स्यात्सामान्यतो द्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः। सूत्रोदाहरणं तुशीतोष्णे शीतोष्णे सु
खदुःखं सुखदुःखे इत्यादि विप्रतिषिद्धमित्येतावन्मात्रोक्तौ शीतोष्णजले इत्यत्रोभयापत्तिः। नंदकपाञ्चजन्याविला
दौ समाहारद्वन्द्वानापत्तिश्चेति बोध्यं। नदविषय। नियमप्रकरणेऽपि नानेन नियमस्यैव निषेधः। ब्रह्मप्रजापत्यादिषु
नियमाप्राप्तेः। तत्साहचर्यात्प्रकरणाच्चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रविहितसमाहारद्वन्द्वस्य नियमात्रस्य च निषेधः। गोण
द्विवचनांतानामेव पाठाच्च। तदाह। नैकवदिति। यद्यदेकवचनं द्वन्द्वविषयं शास्त्रं विधायकं नियामकं वा प्राप्नोति
तन्नेत्यर्थः। तेन दधिपयसी इत्यादौ जातिरप्राणिनामित्यपि नेति बोध्यं। अधिकरणे। नियमो नेति। पूर्वसूत्रवत्सामा
न्यतो निषेधे मानाभावान्नियमप्रकरणत्वान्नियमस्यैव निषेधः। किंच वाक्ये पदार्थस्य संख्याविशेषबोधनीये सापेक्ष
त्वेनासामर्थ्यात्समाहारद्वन्द्वप्राप्तेरेवाभावेन तन्निषेधो व्यर्थः। प्रधान स्यापेक्षत्वादितरेतरयोगस्तु भवत्येव। अ
मतुप्प्रकरणादि नियमादितरेतरयोगस्याप्राप्तेस्तद्विधानेन चारितार्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः। परे तु। दंतोष्ठ द्वारकसंबं
धेन दशत्वस्य समाहारेऽन्वयविवक्षायामस्त्येव समाहारद्वन्द्वप्राप्तिः। किंच समाहारद्वन्द्वस्याप्राप्तौ द्वन्द्वश्चेत्यस्याप्य
प्राप्तिरिति कस्यानेन निषेधः। नियमेन तत्प्राप्तिविषये एवेतरेतरयोगनिषेधनात्तस्मात्पूर्वसूत्रवदयमप्यु
भयोर्निषेधः। अत एवोत्तरसूत्रविषयसमाहारद्वन्द्वसिद्धिः सामर्थ्ये नोऽसामर्थ्ये समासकल्पनापेक्षयैव

ल०श०शे०पू० १८९

एवित्सश्च ब्राह्मणवत्सा चेत्यादौ तु नेदं। प्रधानैकार्थसंप्रत्ययात् प्रधानस्त्रीमात्रकृतविशेषे जए वैतत्प्रवृत्तेः। नपुंसकम्।
अन्यतरस्यामित्येकवच्चेत्यनेनैव संबध्यते। आनंतर्यत्वलर्थं चशब्दाच्चेत्याह। तच्चैवेति। अनपुंसके नोति किंतु शुक्लं च
शुक्लं च शुक्ले। अस्यग्रहणमस्यैवैकवद्भावइति बोधनार्थं तेनान्यस्त्र त्राणां समाहारद्वंद्वविषयेन प्रवृत्तिः घट घट
मित्यादित्वनभिधानान्न। एवं चानभिधानस्यावश्यकत्वेन द्वंद्वमात्रस्यैकशेषविषयः तदाश्रित्यैकशब्दस्या सतो५
नेकार्थत्वं चाश्रित्यैकशेषप्रकरणं भाष्ये प्रत्याख्यातमन्यथा एकशेषारंभे पिगार्ग्यो वित्सतो गार्ग्य गार्ग्यायणा वोधो
नस्यात्तस्य तदर्थकत्वाभावादिति दिक्। गुणे शुक्लादिपदानां पुंस्त्वाद्गुणिपरताप्रकल्पना यतदादिपदोपादानं। एवं च गु
णपरतायां नीलो रूपमित्याद्येव प्रयोगः। गुणिपरतायां तु विशेष्यनिघ्नता। गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिंगास्तु तद्वती
त्यमरोक्तेस्तद्वतीत्यस्य द्रव्यविशेषणता यन्नाइत्यपीति प्रामाणिकाः। तच्छंदाएएवेति। किंहि महिमान्योअत्र महत्वादि
कृतोपि विशेषः। माता पितराविति। पितुर्दशगुणं माता गौरवेणेति स्थितइत्युक्तेर्मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः। ऋतइ
त्यानङ्। श्वश्रूश्वशुरपिमातृतुल्यत्वोक्तेरभ्यर्हितत्वं। त्यदादीनि सर्वैः। स्यदादिभिरन्यैश्चेत्यर्थः। तत्परमिति। गणेयमत्र परत्वं
अत्र द्विपर्यंतानामिति नियमो नास्ति। अहं च भवांश्च आसावामिति भाष्योक्तेः। पुंनपुंसकत इति। स्त्रीशेषे पीति भावः। पुंनपुं
सकयोस्त्विति। तयोः सहोक्तौ पुंनपुंसकत इति वचनेपरत्वान्नपुंसकं शिष्यत इत्यर्थः। इदं केयटादौ स्पष्टं। अत एव न
पुंसकमिति सूत्रे भाष्ये शुक्लं च वस्त्रं शुक्लः कंवलस्तदिदं शुक्लं ते इमे शुक्ले इत्यादाहृतं संगच्छते। तदा घृतंणति पोर रामः
पिएकद्योनैकशेषोनभिधानात्। ध्वनितं चेदं सरूपसूत्रे भाष्ये इदं दोषेतयोनेंगाकादिनवांतानां द्वंद्वाभावस् १८९

189

नत्वमिदं तत्र द्वंद्वे द्यावादेशोस्तुक्ताः सुपां सुलुगिति लुगादेशः देवताद्वंद्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वर इति वेदभाष्ये
स्पष्टं । द्यावा चिदस्मै इति । द्यावा चिदस्मै पृथिवी संनमेते इत्यत्र सामिदं चिदस्मै इत्यनेन व्यवधानात्समासाभावान्निरी
पः इतरेतरापेक्षया द्विवचनं प्रमित्रयोर्वरुणयोरितिवत् । अत एव पदकाले च्छिद्य विवीतीति ऋग्द्वयं पठंतीवाहुर्दसीति
पूर्वसवर्णः । अन्ये तु द्यावादस्यैव द्विवचनाग्निर्वसुपां सुलुगिति आकार इत्याहुः । मातरपितरा । एकशेषस्य वैकल्पि
कत्वाद्द्वंद्वः । अत्र पूर्वपदे अरादेशो निपात्यते । उत्तरपदाधिकारात् । उत्तरत्र तु ऋतो ङीति सिद्धं पदद्वयेपि तन्निपात
नमित्यन्ये ॥ ॥ इति द्वंद्वः ॥ ॥ अपवादसंघातमाह । अथेति । युवप्रत्ययमात्रे इति । गोत्रयुवत्वप्रतीतिमात्रे सर्थः ।
तेन गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्याविति सिध्यति । मात्रपदेन प्रत्ययार्थकुत्सनादेः प्रकृत्यर्थस्य च प्रतीतेर्व्यवच्छेदः त
दाह । कुत्सनमिति । एतदेवकारलभ्यं तत्कृत एव विशेष इत्यनेन तु तत्कृतातिरिक्तः इत्यर्थात् । तत्कृताण्णः किमिति ।
तत्कृताण्णेवेति किमित्यर्थः । भागवित्तिकेत्यत्र ठक् । कुत्सनं किमिति । एवकारेण प्रकृत्यर्थसापि व्यावृत्तिः किम
र्थेति प्रश्नः । तत्कृतो विशेषश्चेदेवसामर्थ्यात् तत्कृतादेवेति लब्धे चेदेवग्रहणं स्पष्टार्थं । स्त्रीपुं । स्त्रीत्वस्य वैरूप्य
कारणस्याधिक्यात्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनं तत्कृतत्वाद्वृद्धादीनापि संबध्यते तेन भागवित्तीच भागवित्तिकश्च गार्गी
च वात्स्यायनश्च इत्यादौ न । अर्थे पुंवत्त्वातिदेशफलमाह । अनुवर्त्तमाने इति । तद्राजस्य बहुत्वे लुक्ततः पुमान्स्त्रि
या । अत्र विभक्तावित्यनुवर्त्तते विभक्तौ तादितरकृतविशेषविरहश्चेदित्यर्थः । अत एव जनजीपरिछित्त्वाचक
मात्रशब्दयोर्नैकशेषः । हंसाविति । स्त्रीव्यक्तेरपि हंसत्वेन स्त्रीत्वानालिंगितायाः एवबोधेन नात्र ङीष् । ब्राह्म

ल॰श॰शे॰पू॰ १९०

शेषत्वेनग्रहणंतत्कारणमित्यर्थः।यत्रसप्रधानपदेनेतरविशेषणकस्वार्थस्योपस्थितिरितियावत्।मंजूषायां
न्येदंविस्तरेणनिरूपितं।यद्वापरेणप्रधानशब्देनशब्दांतरार्थस्यविशेषणत्वेनग्रहणमित्यर्थः।साचावयवशक्तिसह
कृतसमुदायशक्तिसाध्या।अवयवशक्तिर्लोकसिद्धाशास्त्रकल्पितान्च।प्रत्या।तद्धितादिप्रत्ययेसमुदायस्यकृत्स्नस्याप्र
यत्वेनैषामौपचारिकोवृत्तिव्यवहारःप्राचां।साचसमर्थःपदविधिरितिपरिभाषाबललभ्या।तत्रसमासतद्धितयोःपदो
द्देश्यकविधित्वस्पष्टत्वेनमानांतरसिद्धैकार्थीभावस्यचसत्वेनपरिभाषाप्रवृत्तिःस्पष्टैव।कृतामप्युपपदनिमि
त्तकानांपदविधित्वंस्पष्टमेव।तत्साहचर्याच्चान्यत्रापि।अतएवपाचकादीनांक्रियाकारकभावसंबंधप्रवृत्तिनि
मित्तकत्वमूलकःक्रियाशब्दत्वव्यवहारःकृदंतःतद्धितशब्दस्तद्घटितसमुदायपरोतएवबहूकचोनदो
षः।एकशेषेपिद्वंद्वइत्यनुवृत्तात्द्विवचनेतद्विधानेनैकार्थीभावस्यावश्यकःचार्थेति भोर्वृत्तेणबोधार्थइत्यभिमा
नः।वस्तुतएकशेषेपरार्थान्वितस्वार्थोपस्थापकत्वाभावाद्वृत्तित्वेनमानंशिष्टपदेनस्वकृत्यैवतात्पर्यसमूहस्तपार्थो
पस्थानस्यभाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात्।अतएवसमर्थसूत्रस्याधिकारत्वपक्षेएकशेषासंग्रहोभाष्येनोक्तइतिबोध्यं
सनादिषुकप्रजादेःपदविधित्वंस्पष्टमेवसनिस्वभावतएवव्यक्तसोःसिद्धत्वाद्वचनंनकार्यमितितत्स्वता
ख्यानपरभाष्यप्रामाण्यात्सःप्रातिपदिकप्रकृतिकाणिच्यपिसःमुंडयतिमाणवकमित्यत्रसापेक्षत्वेनासामर्थ्याद्वृ
त्यानभावमित्याशंक्यमौंड्यपरमुंडशब्दात्स्वप्रत्ययःतस्यचसाध्यत्वेनप्रतीयमानतयाक्रियात्वात्कारकैर्नित्य
साकांक्षत्वान्नदोषःइत्याभ्यात्।एवमेवव्याकरणंसूत्रयतीत्याद्युपपद्यते।सूत्रशब्दस्यसूत्रणक्रियावचनत्वेन रामः १९०
व्याकरणेतन्निरूपितकर्मत्वावर्जनात्धात्वर्थानुप्रवेशं।सत्वरएवीया व्याप्यत्वाद्यलोपिकृत्स्नकत्वस्यलाभावात्क्रिया

र्ष ४

चार्थे इति सूत्रभाष्ये ध्वनितत्वात्। एवं च एकद्विकरणे हेतुर्महापातकपंचकेत्वेवं न्म न्पत्तेकोपकामौयः पंचका
रयन् इति नैषधपद्ये एकद्विकरणे इत्यसाधुत्वेवयोलोभः। अनेकपदः षष्ठीतत्पुरुषोप्यसाधुरेवेति दिक्। अस्यापवादमाह।
अर्द्धर्चेति। कुक्कुटमयूर्याविति। द्वंद्वतत्पुरुषयोः परपदलिंगत्वेन तदधीनत्वेन विशेषणस्येति बोध्यं। तत्पुरुषे पूर्वविप्र
लपस्ताइत्यत्र विशेषो बोध्यः। तन्वितीति इत्यादौ तदित्यव्ययं। आमप। अत्रानपुं सकेनेत्यनुवर्तते तदाह। पुमानिति। एतौ गा
वाविति। संघशब्दः अवहृनां समुदायेष्वकृ इति भावः। वत्साइति। अपत्यमात्रवाचिनो वत्सशब्दस्य प्रकरणादिना तरुण
परत्वेऽइदं बोध्यं। वर्करा इमे इति प्रत्युदाहरणं। वर्करस्तरुणः पशुः। एकशेषे कृते इति। अंतरंगत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेः प्रा
गित्यर्थः। तेनेति। द्वंद्वत्वे समासत्वयोरभावेनेत्यर्थः। एकवदिति। द्वंद्वस्य प्राणीत्येतत्कृतो नियम इत्यर्थः। पंथानावि
ति। इत्तोदिति सूत्रे तु पंथा इत्यत्र मंथानौ च चरितार्थं। कृतद्वंद्वानामेकशेषे हि द्वंद्वा लौकिकविग्रहवाक्ये न कृष्ण
रित्वनेन तत्प्राप्तिर्दुर्वारै वं च वैरूप्यादेकशेषो न स्यात्। एकं पथीति। अपरं पथेति। न चोत्तरमनर्थकं विशिष्टरूपोपाद
नाभावेन सरूपसूत्रे पदत्वरिभाषायाः प्रवृत्तेः। एवं चैतद्भाष्यप्रयोजनार्थमुत्तरपदाबपवत्त्वस्वीकारः कैयटोक्तो विफ
लः एवं किंचैवं विरूपाणामपि एकशेषस्य दुर्वारत्वाद्भाष्यासंगतिः ममतूत्तरखंडस्यानर्थकत्वान्न तत्प्राप्तिरितिभा
वः॥ ॥इत्येकशेषः॥ ॥ प्रसंगादाह। कृदिति। परार्थाभिधानमिति। करणे ल्युट् सामान्ये नपुंसकं परशब्द
स्तदर्थपरस्तेन युक्तोऽर्थः परार्थः। एवं च परस्यार्थे न संबन्धोयः स्वार्थस्तत्साभिधानीयो पस्थितिस्तत्करणमित्यर्थः।
इतरार्थान्वितस्वार्थस्यैवोपस्थितिर्यत्र घटकैरितियावत्। यद्वा परेण प्रधानशब्देन शब्दांतरार्थस्याभिधानं वि

ल॰शा॰शे॰ष्ट॰ ध्मतेथ ति ङामितियावत् ।अन्तस्थपातिङि स्थले नै वति ङासुबंतेनेत्यस्य संग्रहा स्यंचविधस्मैवयुक्तंउभयत्रापिसुप्तिङ घ
१८२ टितत्वस्याविशिष्टत्वादिति चिंत्यं। यद्वा धेनसुवंत पूर्वपदकस्य ग्रहणमं स्येन तिङंत पूर्वपदस्येतिभेदः। आद्यास्ति
स्त्रोवन्तय इमा अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाइत्यकार्न्त रिचे तिरूत्वे भाष्योक्तेः। अभिधानंच शिष्टानांततोर्थवोधरूपंतद्वि
परीतमनभिधानमिति। तदस्यतदस्मिन्स्याद्वितीतिसूत्रे भाष्येस्पष्टं॥ ॥ इतिसर्वसमासशेषः॥ ॥ अइ ति। लुप्तविभक्ति
कः सौत्रो निर्देशइतिभावः। अक्षेया धूरिति। अक्षसंवंधिनीयाधूरित्यर्थः संवंधिनोधिकरणत्वविवक्षायासप्तमीसूत्रे। अ
र्द्धर्चादि इति। अर्द्धर्चाइति पुंस्त्वं। अध्वेतर्यं वेति। अध्वेतत्वलयोग्यतावतीत्यर्थः। अध्ययनंचोपस्थितत्वात्दृक्संवंध्येव। अन्तः नष्टे
कृसामेति। पद्मोकवपि अन्तः क्रमित्यादि। अंतरीपमित्यादेरंतर्गताः प्रतिकूलाः संगताश्चापो स्मिनितिविग्रहः। द्यंतरु उपस
र्ग ग्रहणंच प्राद्युपलक्षणं। समाअपइति। एवंचाप्रादित्वान्नेत्वमितिभावः। स्ववीति। नञ्जनादितिसमासांतनिषेधः।
कुम्भादकपाङिति। संख्यायाइतिचाच्चत्वन्वेत्यत्रा जीतियोगविभागसिद्धाभियुक्तोक्तिरिति वोध्यं। संख्यायाइत्येतन्नदी
भिश्चेतिविहित समासएवेत्याहुः। भाष्ये योगविभागस्यादर्शनात्। पृषोदरादित्वेनेदं सिद्धमितिकश्चित्करणत्वुडंतदर्श
नमाद्वो योगरूढिम्याचद्वुः परस्तत्पर्युदासे द्विपदंतत्सदृशपरामित्याशयेनाह। गवामद्वीवेति। धेन्वनडुहावितिसमा
हारे लुकंवाक्त्रुदेति टच्चैवसिद्धमितिभावः। द्वंद्वो निपात्यत इति। विरूपाणामपीत्येकशेषंवाधित्वेतिभावः। सरजमिति। अ
मयीभावे चेति सहस्यसः। तत्पुरुषएवेति। उत्तरपदार्थप्रधानइत्यादिः। निःश्रेयानिति। वहुव्रीहिः। ईयसश्चेतिनिषेधान्न
कप्। निष्क्रांतः श्रेयस इतितत्पुरुषोवा। पुरुषस्येतिषष्ठीसमासएवेदं। श्रुनइति। अव्ययीभावएवेदं। उत्तरपदार्थ प्रशं रामः
सामिति कर्मधारयः शब्दो पि प्रशंसार्थएव। [illegible] विषयशब्दो नित्यपुंलिंगएवंचप्र १८२
श१

परत्वं चेषां वृत्तिविषयमेव ।मौञ्जार्थिका दिह्याक्वचुना नभिधानात् ।वृत्त्यर्थबोधकमिति ।आरभ्यतां तत्तद्धितां तस्य पालिं
चिदुपदर्शकं ।गुणप्रधानभावस्यात्र दृष्टोविपर्ययइति न्यायेन सर्वत्र विग्रहे वृत्तिसमानएवविशेष्यविशेषणभावइ
तिभावः ।हरिका रिकायां तत्रेत्यस्य स्वाहइत्यर्थः ।स्वरसतः प्रतीपते स्पष्टआयमर्थस्तत्कइहती तिसूत्रे समर्थसूत्रे च
भाष्येइति निरूपितं मंजूषायां ।वाक्यमिति ।तन्त्रत्समासघटकपदानां तत्तत्समासप्रकृतियोग्यविभक्त्यंतानां पक्वप्रयोग
रूपमित्यर्थः ।संज्ञाविषयसमासेवाक्ये नसंज्ञानवगमे पिघटकपदज्ञापनाय समस्यमानपदार्थबोधकवाक्यप्र वृत्ति ५
योगो भवत्येव नित्यसमासत्वव्यवहारस्तु तस्यवाक्यस्य वृत्तिसमानार्थकत्वाभावेनगौणो बोध्यः ।लौकिकइति ।शब्द
तस्तत्त्वदृष्ट इत्यर्थः ।एतेन तदर्थोपदर्शकं न लोके प्रयुज्यते ।पचतीति पाचकइत्यादेः पाककर्तापाचकपदबोध्यइत्या
दिक्रमेणार्थादिति परास्तं ।अविग्रहइति ।लौकिकविग्रहरहितइत्यर्थः ।नित्याधिकारीयसमासेसमासघटकपदानांस्वपे
क्षया प्रभावेन लौकिकवाक्याभावादितिभावः ।एवं च वृत्तिवैकल्पिकत्वबोधनं वृत्तिघटकपदस्वरूपबोधनं तदर्थबो
धनं च विग्रहप्रदर्शनफलं बोध्यं ।अस्वपदेति ।समस्यमानयावत्पदाघटितइत्यर्थः ।दंतोष्ठमिति ।समाहारस्य प्रधानत्वा
त् ।यद्यपीतरेतरयोगे पि समूहस्यैव प्राधान्यं तथापि तत्र तस्योद्भूतावयवभेदस्यैव भानादुभयपदार्थप्रधानत्वमितिभावः ।
अतएव तत्रवृत्तिपदार्थस्य नोपसर्जनत्वं तद्रूपेणैव तस्य भानात् तएवदं द्वे चेति सर्वनामसंज्ञा निषेधः सार्थकः ।समाहा
रद्वंद्वे तूपसर्जनत्वादेव तदभावः सिद्ध मितिकेचित् ।अनुवादक द्वंद्वे चेति ।अतएव कुक्कुटमयूर्याविति द्वंद्वे उपसर्ज
नह्रस्वत्वमाशंक्य द्वंद्वेनेतिवचनेन परिहृतमेवं चेतरेतरयोगे पिबहुव्रीहिलक्षणमिति व्याप्तिरित्यन्ये ।अनेकेति ।आ
दीत्यर्थः ।क्वचित् ।द्वन्द्वजातादौ ।समासविभाजकोपाधिगणनावसरेकोऽनेनाह ।सुपासुपेति ।सुपामित्ति सर्व त्रसंब

स्येवात्मन इत्यस्यात्मन इत्यस्यानुवृत्तिर्वेत्याकाम्येरोरित्यादेरिवे यद्वापरस्येति सूत्रे चेत परप्रतिद्वंद्वितया त्मशब्दस्य ग्रहणमितितदाशयः। योगविभागादिति। सुप्सुपेतिसमासइ सुचितं। गविपुधि। स्थिरशब्द उणादि किरच्यत्ययांतः सात दाद्योरितिनिषेधेप्राप्तेइदं। अत्र तरंगा नदीतिन्यासन्येनावादितः पूर्वलुक्प्राप्त्याह लदंतादित्यसा त्राप्तेराह। क्वचना देवेति। हृदिस्पृगिति। अलुगिति धेज्ञापकात्कर्मण्यसप्तमीतिभाष्यं। अष्टम्यां मस्तकादित्यनेनतु न सिद्धिस्तत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेः। कारनाम्नि। नामग्रहणंस्पष्टार्थं संज्ञायामित्यनुवृत्त्यैवासिद्धेः। कारनाम्न्येवेति। प्राग्देशनाम्निचे कारनाम्न्येवे तीदंच सनुसारेणभाष्येत्वयंनियमोनोक्तः। अमाहिंतपस्वादेः संज्ञात्वमेनेति कारनाम्नीतिस्पष्टार्थमि तितदाशयः। अविशब्दास्संधा तकटच्चूज रत्णेमेव। नद्यामिति। नद्युत्तारणेतात्कालिको दोहः कारइत्यर्थः। वणिक्पश्चु पालकर्षकेभ्योराजग्राह्योभागः करः स एव कारः हलादावित्यादिग्रहणं सष्टार्थं। तत्र यूथपश्वोदेशेकारा ह लेद्विपदिकादयश्च विकटेरणश्च प्राग्देशो। प्राचामेवेति नियमोपिके यटाद्यनुसारेण। भाष्येतु एवं णनित्ये प्राप्ते कार नाम्नि प्राचामितिविकल्पार्थं तेन मुकुटेकार्षापणं मुकुटकार्षापणमित्याद्युभयं हलादिवितियोगविभागेन निय मार्थं तेनाजादौ लुगेवेति स्थितं। कारनाम्निवा वचनार्थं चेदजादावति प्रसंगः नैषदोषः योगविभागात्सिद्धं। कार नाम्नि च प्राचांततो हलादौ इदमिदानीं किमर्थं नियमार्थं। हलादेवेव कारनाम्नीत्यविकदोरणइतिभाष्यं। वंधेच। उत्तरस्य स्थतत्पुरुषपदमिहापकृष्यते वंध इति घञंतं। अन्यत्र नेत्यिन्त्यद्वे तिनिषेधः स्पष्टं चेदंसर्वं भाष्येवहुलग्रहणेनैवासिद्ध्वा हलदंतादित्यनुवृत्तिर्मध्ये ति ध्वनयन्नाह। क्वचिन्न। कुरुचर इति। अतएव गोचुचरः सिद्धः। विभाषा। वर्षक्षरशरवराः। वर्षलिंगवि शिष्टग्रहणाद्धर्षासुजोपि। घकाल। घशाले तरत। मो। कालेति। सकृत्पग्रहणं। तरः सतुच्युच्युत्वं। मृतो हे तरे इति॥

स्तुशब्द उत्तरपदार्थप्रशंसायां प्राप्ती विषयत्वद्योतक इति फलितं एतच्चैतद्वृत्तिविषयमेव। एवं चाशीर्लिङंत प्रयोगस्य
वास्य साधुत्वमिति वृत्तिः। सप्तमीस्थादि। सप्तम्यर्थे वृत्तेरित्यर्थः। अनुगवमिति। गोदैर्घ्यसदृशं दैर्घ्यं वधानमिति बोधः। द्विस्ता
वा। द्विरावृत्ता तावतीत्यर्थे सुच्। आवृत्तिक्रियाजन्मगणने सुच्। निपातनं फलमाह। यावतीति। यत्र सकलांगोपदेशः साप्रवृत्तिः
आवृत्तिक्रियांतर्भावेण पूर्वपदस्य वृत्तिः। द्विगुणेति तु फलितार्थकथनं प्रत्युदाहरणे द्विस्तावतीति भिन्ने पदे। उपसर्गा इदं
प्राद्युपलक्षणं। किंराज इति। किमत्र प्रश्ने। षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा। नञस्त। नञ्पूर्वपदकादित्यर्थः। अपथमिति॥
नस्तद्धित इति टिलोपः। पथः संख्याव्ययादेरिति नपुंसकत्वं। अपथं वर्त्त इति। अर्थाभावे व्ययीभावः ऋक्पूरिति समासांतः।
नञाप्यव्ययीभावं स्वीकुर्वतां मतमिदं॥ ॥ इति साधारणाः समासांताः॥ ॥ उत्तरपदे इति। उत्तरपदशब्दः समास
चरमावयवे रूढः। पदे इत्युक्ते व सिद्धे उत्तरग्रहणात्। अयं च विधिः पंचम्याः स्तोकादिभ्य इत्यारभ्यान्ते दाह। अधिकार इति।
स्तोकान्मुक्त इति। द्विवचनांतादिभिर्न समासो नभिधानात्। समासफलमैकपद्यादि। प्रगीतमंत्रसाध्यं गुणे निघण्टु
णाभिधानं स्तोत्रं। अप्रगीतमंत्रसाध्यं तच्च शस्त्रं सुप्सुपेति समासस्तदाह। शस्त्राणीति। ओजसेति। कर्त्तृकरणे इति स
मासः। पुंसानुज इति। यस्य पुमानग्रजः स पुंसा हेतुनानुज इत्यर्थः। जनुषा जन्मना। पूरणादिति। स्वरितत्वबलात्तदधि
धे ४ कारविहितप्रत्ययग्रहणमत्र। यद्यप्युत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदंतग्रहणं हृदयस्य हृल्लेखेड्लत्र ज्ञा
पयिष्यते। तस्मान्नीहात्मशब्दात् पूरणे प्रत्ययासंभवेन तदंतग्रहणमित्याह। पूरणप्रत्ययांत इत्युदाह। मनो हेतुवा
स्तकलादेरात्मनेति सुप्सुपेति समासः। [illegible] भाष्यस्वरस्तु आत्मनश्च पूरणे इत्यस्य वार्त्तिकत्वे। एवं
हि भाष्यं आज्ञापितं च। आत्मनश्च पूरणे उपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति वैयाकरणाख्यायामित्यन्तु वार्त्तिकं [illegible] कस्य

ल॰ श॰ शे॰ मू॰ दितिभावः। ननु विंवी बदरी ग्रामलक्यादयो भाजितपुंस्का इति न पदांतरस्य त्र भाष्या क्लमतइत्यत आह। कुवलीति। नद्याः शे
१८ ३ भाजितपुंस्कादित्तीह न संबध्यते तदाह। स्त्रीतरेति। उगितः परेति विहिते तिरोषः तेन श्रुमतो पलस्त्री रेश्रुमतीततस्तरे ये
श्रुमतीतरे त्यत्र ह्रस्व इति युवोरनाकावित्यत्र भाष्ये स्पष्ट। पञ्चमीसमासे नाचः परस्मि तिस्थानिवत्त्वेन व्यवधानं तु न। व
हिर्भूततरनिमित्तस्य ह्रस्वस्यस्थानिवत्सूत्र ह फ्यासि फलेन तन्नातद प्रवृत्तेः। निर्मूलमिति। नहिस्वपमप्रवर्त्तमा
२९३ नोपिह्रस्वः पुंवत्त्वं बाधत इति नाप्य मितिभावः। ग्रामिनीतरेति। घिनुणस्सूत्र भाष्यप्रयोगे तु तान्वछी लिकानां रूढिशब्दे
नसंज्ञाशब्दतया संज्ञापूरणयोश्चेति निषेधान्नदोषः। ज्ञापकमिति। उत्तरपदविशेष्य छत्वात दंतावंधिने र्णपः। एवं
च तदंशे उत्तरपदे इत्यस्यासंबंध इति बोध्यं। हृच्छब्दे न सिध्ये हृदयलेख इत्यादि निवृत्त्यर्थमिदं। सौहार्द्यमिति।
४८ ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। हृद्भगसिंध्वंते इत्युत्तरपदवृद्धिः। प्रपंचार्थमिति। प्रयोगद्वयमेवेवान्यत्र हृदयशब्दप्रयोग ए
वेति व्यवस्थार्थमिति भावः। पादस्य पदा। उत्तरसूत्रे पग्रहणात्सदेस्य दंतां लुप्तविभक्तिकं तदाह। अदंत इति। पादशब्दस्य सं
गशिटामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते यमंतोदात्तो निपातनात्। पद्या इति। विध्यत धनुषेति यत्। पाद्ये पादार्घाभ्यां चेति य
त्। पादशब्दः शाणपणवाच्येव व्याख्यानात्। इके इति। पर्पादिभ्यः पादः पश्चेत्यनार्थ। पत्काषीति। सुप्यजातौ णिनिः।
पद्भ्यां कर्मणि क्विन्। ऋचः शे। अत्र चतुर्थ्यैशिवा चिपादग्रहणं। उदकस्य। प्रसन्नोदं सरइति ल साध्वेवोदकपर्या
यो शब्दां णी कारे एकहलादावित्यस्यैवेयमपूर्व। समुद्रेत्विति। संज्ञात्वादिति भावः। एकहल। संज्ञायां तु पूर्व विप्रतिषेधेन
नित्यमेव एकशब्दो सहाय वाची सहाय पक्ष तुल्यजातीयो हलेव व्यवच्छिद्यत इति बोध्यं प्रसिद्धेला देकशब्दः संख्यावा राम॰
च्येव सर्वस्यापि शब्दस्यैकहलादित्वात् [illegible] मध्ये ने कं हलमुच्चार्य [illegible] यते तत्रैवेतस्य वृत्तिरिति भाष्ये १८ ३

प्रकर्षाप्रकर्षविवक्षायाञ्च द्व्यप्रकर्षसत्वादाम्न कृतः साधं चिरमिति सूत्रभाष्ये । हृद्युगयोरदंतत्वनिपातनं व्यर्थमलु
कः सिद्धेरित्याशंक्य पदात्सप्तम्यन्या विभक्तिः । ग्रा हृः सोढेत्यस्यार्थं तद्दिद्युते विभाषेत्युक्तिकत्वनुरोधेनेति बोध्यं । विभाषा
वर्षक्षरेति सूत्रे देशातन्नमित्यादावप्यायादिति ए लुकोनेनालुकमाशंक्य समानकालस्यप्रत्ययनिमित्तलुक एवाय
मलुक् । अप्यायादिति बंतरंग इति समाधानं भाष्यादन्नहलदंतादित्यस्यानुवृत्तिः । अतिप्रसंगस्त्वनभिधानान्नेति
बोध्यं । अपो योनिमन्मतुष्विति । अयं पाठो हरदत्तानुसारेणमति । ष्विति युक्तः पाठः । एकवचने त्वस्यातिप्रसंगवाजेनाप्सु
जाप्सुचनादि व द्रस्याभाष्येऽपन्य सातनत्व सुमंतादित्यत्र तस्य प्रसंगोऽस्तिशब्दपरतया तस्यैकवमात्रार्थत्वात् लिंग्व
मतुष्विति पाठे फलं चिंत्यं । अस्यवामीयमित्यादावित्वलुकोप्राप्तेः । चक्रवन्धइति । सप्तम्यंते नानिष्टांतस्य साधनं कथमेति
समासः । स्येच । अयं निषेधो नंतरस्येति न्यायात् तत्पुरुषे कृतीत्यस्यैव । अत एवामूर्धमस्तकादित्यलुकि कंठेस्थः का
लो [illegible] यस्येत्यनेकमिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगः संगच्छते । पश्यतो हरइति । पश्यंतमनादृत्येत्यर्थः । षष्ठी चानादर इति
षष्ठी । देवानामिति । मूर्खाणामित्यर्थः । मूर्खश्च मूर्खत्वं प्रियर एवेत्यत्र कैयटः । निंदायामिति । आक्रोशइत्यनुवृत्त्यालब्धमि
दस्यार्थं चेदमानडूत्र तद्धृत्सूत्रभाष्ये एवं चात्मनस्सामर्थ्यादेव विकल्पो सिद्धे न्यतरस्याम् इतिस्य स्पार्थं । पितुःपुत्रइति । प्र
ख्यातात्पितुरुत्पन्न इत्यर्थः । तत्सूत्रे इति । विद्यायोनिसंबंधवाचकान्यतरस्यां बहुत्तरपदके इत्यर्थस्तेन होतुःपुत्र इत्यादि
सिद्धं । मातुःपितुर्भ्यामिति रेफांतानुकरणं विसर्गादावष्येकदेशविकृतन्यायेन तत्वं ॥ इत्यलुक्समासः ॥ ॥
घतमप । घशब्देन तरतमौ प्रत्ययौ ग्रहीतिलेख ग्रहणेनोत्तरपदाधिकारे क्वचित्प्रत्ययग्रहणे तदंताग्रहणज्ञापना

त्तिरुत्तरपदपरत्वाभावात् जंत्ति पि समासप्रवृत्तिकालएव डाचः प्रवृत्तिरित्याहुः॥ धेनुंभव्येति॥ मयूरव्यंसकादित्वात्समासो तोभ
व्यस्य परनिपातः लोकंपृणतीति॥ विग्रहे कर्मण्युपपदसमासात्प्राह॥ मलेति॥ रात्रेः॥ अत्र प्रकरणे प्रसंगग्रहणे तदंतावि ध्यभावे
पिरात्रेः कृतोसंभवात्कृदंत इत्यर्थः॥ निसमेवेत्यस्यर्थं चेदमत्रभाष्ये॥ रात्रिंमन्यइति॥ आत्मनेइति खश् श्यन् सहस्य सादेशो
निपातनादुदात्तइतिभाष्यं॥ सह सुध्येति॥ सहे चेति क्विनिस्सुपपदसमासः॥ समुहूर्त्तमित्यत्र वचनेव्ययीभावः॥ मुहूर्त्तादि
शब्दानां कालवाचिनामेव तत्प्रतिपादके ग्रंथे कालत्वारोपेण प्रवृत्तेरव्ययीभावे चेत्यनेन नसो कालइति निषेधात्॥ ज्यो
तिषमिति॥ ज्योतिषइदमित्यर्थः॥ द्वितीये चानु॥ उपाख्यं प्रत्यक्षेतरत्विन्नेनुमेये सहायवाचिनि उत्तरपदे इत्यर्थः॥ अप्रधाने
सहायेद्वितीयशब्दइति हरदत्तः॥ सराक्षसीकेति॥ बहुव्रीहिर्नद्युतश्चेति कप्॥ योगविभज्यतेइति छांदसमपीदमेतदर्थ
मेवा त्रोपन्यस्तम्॥ विभक्तेचोपसर्जनस्येत्यतो वेत्यनुवृत्त्या व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन समानजातीयाद्यपीत्या
हुः॥ योगविभागस्य भाष्यानुक्तत्वादाह॥ अप्यवेति॥ सदृशवचनइति॥ अयं कृत्तिविषयएवतदा ह॥ तेनायम स्यप
देइति॥ तेन सह शब्देन समासेऽयं वक्ष्यमाणइत्यर्थः॥ वोपसर्जनस्येति सादेशः॥ अतएव विभाषोदरइति चरितार्थ॥ अ
न्यथा कर्मधारये सोदरसमानोदराभ्यां सपक्षादिवद्योगविभागेन सिद्धाभ्यां यत्तो रूपद्वयसिद्धौ तद्वैयर्थ्यंस्यष्टमेव॥
सदृशार्थकसहशब्दस्य तु तत्र सादेशो दुर्लभोत्र पक्षे समानशब्दे न समासे समानजातीयाद्येवेत्याहुः॥ ब्रह्मचारीति॥ व्र
तइति सुप्यजातौ णिनिः॥ समानः सइति तस्य समानत्वे वेदस्य व्रतस्य वा समानत्वात् तस्य तत्वं चाध्येतृभेदाद्वे
दभेदं व्रतभेदं वापरिकल्प्यबोध्यं तेन समानवेदाध्ययननिमित्तव्रह्मचारीत्यर्थः॥ समानं ब्रह्म वेदाध्ययनार्थव्रतं

राम
१९४

सर्षं।अ्रसहायवाचीतुअ्राकिनिजमत्रविषयइतितद्भावः।दर्शयितवंपूरणं हि।अत्रलीभावइति।ऊर्यादिच्वीतिनिपातत्वे
ययल्वं।ठवङःभाविलान्निषेधेप्राप्तेअ्राह।अभुइति।एकात।एकशब्दांतस्यहृस्वइत्यर्थे पुंनपुंसकयोर्विशेषाभावादा
ह।एकस्याइति।रेवतिपुत्रइतिसंज्ञा।छंदस्याहाजदीर्घमिति।अजक्षीरेणजुहोतीतिप्रयोगः।लेच।संज्ञाया।अ्रसंभवाकुं
दस्येवेदं।अ्रनुत्तरपदार्थंवचनं।ष्यङःसं।अनुबंधद्वेयोऽच्चारणंपाशादिभ्योयस्यष्यञोञ्ङे दितिष्यङः।अ्रव्याक्तस्यं
संप्रसारणस्य।दुलोपइसतोदीर्घइत्यनुवर्त्ततेउत्तरपदइत्यधिकारः।हलइत्यनेनतुनात्रदीर्घःसंप्रसारणात्पूर्वस्यहलःसं
प्रसारणंनिमित्तंनिरूपितंनाथपवलाभावात्प्रलासलात्ताहृग्रंशिवयस्येवतत्रग्रहणात्।अतएवनिरुत्तमिलादौनसःकुमुद
गंधेरपत्यंस्त्रीत्यर्थेणिञ्ञ्योरिति ष्यङि।यङआप्रपूर्वांतत्वेनष्यङंतत्वात्संप्रसारणेपूर्वत्वेचाप्यथावपिदीर्घविधिसा
मर्थ्यात्स्यानिवत्वेनसंप्रसारणत्वाद्दीर्घः।हृस्वोनेति।इकोहृस्वइत्यनेनप्राप्तः।परेतु।आमाणिकुलमित्यत्रेकइतिहृस्वस्यावका
तिप ७ शःहृस्वस्यवैकल्पेनाभावेकारीषगंधीपुत्रइत्यादौसंप्रसारणेसोतिसावकाशाहृस्वप्रसंगेउभयप्राप्तौपरत्वात्संप्रसारणदीर्घ
त्वमेवेति।अ्रत्रैवभा ष्यस्यकमिताहुः।अतिकारीषेति।अत्रा दायइतिसमासेषष्ठीतत्पुरुषेष्यङंतंनपूर्वपदमितिभावः।
मातजादेशइति।सच्चकबभावपक्षेएव।ननुनच्छातइतिनित्यकपःप्राप्त्यातदभावपक्षोदुर्लभोतआह।कपश्चविकल्पश्रेति।
अ्रयंमातजादेशोसंबुद्धावपिकारीषगंधीमातइतिभाष्योदाहरणात्।बहुव्रीहावेति।तत्रैवभाष्येउदाहरणात्।च्चिलेति।
मातच्चइतिशेषः।इष्टकेषी।असंज्ञाछंदोर्थंवचनं।उत्तरपदादिहितंपूर्वपदविशेषणीकसततदंतविधिरित्याह।तदंतान
कन्तोतुडाजेव।तत्रोपपमितिस्त्रत्रेपचमंततोपपदेसारभवतिनवेति विच्चारेसाधम्रा

ल०शा०को०ष्टु

विग्रहणं ज्ञापयति । तद्धदपि अह्निशब्देन वहुव्रीहिर्वेति । काप्येति । कुगतीतिसमासः । ऋक्पूरिति । पथः संख्येति
१२ ५ नपुंसकत्वं । अनीषदर्थमिदं । एवं विप्रतिषेधादिति भाष्योक्तक्रम चिन्त्य त्ति भाष्यमाण्पादाहृतं । पृषोदरा । आदिश
ब्दः प्रकारे यथोपदिष्टमित्युक्तः । उपदिष्टमिति कर्मणि क्तः । उपदेश उच्चारणं तत्सकर्तृकोद्धायां शिष्टेरित्यध्या
हारलभ्यं शिष्टाः अग्रशब्दतत्ससाधुत्वारवन्तो योगिन इति भाष्ये स्पष्टं । उत्तरपदाधिकारात्समासविषयमिदं ।
हंस सिंहयोर्दृष्टतारार्थमुपादानं पश्यात योरणादित्वात्साधुत्वं तथा गूढोत्मादेः पृषोदरादित्वमर्थं इत्येको परे
295 तु इदं तद्धितविषयमपि । पुमणशब्दे तलोप इति सर्वादिस्त्रैके यटारा एवं च हंसादेऋणधत्तत्वेन शास्त्रां
तरोक्तस्याविग्रहनेनसाधु त्वं सर्पिषेत्यादौ षत्वमप्यनेनैवेत्याहुः । इडाशादौ रेफस्योत्वे सवर्णदीर्घः धश
ब्देन प्रत्यपातग्रहणं आगंतुना कारेण धीशब्दस्य च ग्रहणं तेन सर्वस्य दुर्बुद्धेरेह इति रूपद्वयोनोस्मान्माव
धीदित्यर्थं कं मानः समस्तदुन्य इति सिद्धं दुष्टं ध्यायतीति विग्रहे कारकपूर्वपदत्वाद्घत्वार । श्रुतीकप्रत्ययां घ्वे
तं । ङस्य्यानिकं तु नस्वरिता संगतेरिति दिक् । संहितायां । एतत्फलं ह्यचास्ति ङ । तस्यातो दीर्घः स्यादित्यर्थे
धा०११ नह्यचो तस्ति ङीस नेन विद्धा हिलागोपतिं शूरगोनामित्यत्र संहितायामिव विद्धा हिलेति पदकालेन
दीर्घः एतदधिकारस्थान्यशास्त्राणां तूत्तरपदाधिकारात्समास एव प्रवृत्तिस्तात्र च संहितायां नित्यत्वान्न
तेष्वस्याधिकारस्य फलमिति बोध्यं । कर्णे लक्षणस्य । यत्स्यपूर्वनां स्वामि विशेषसंबंधनार्थं दात्रकाराचिन्हं क्रि
यते तद्धि लक्षणं तेन लंबकर्णसिद्धिः । अष्टकर्णा इत्यादेर ह संख्यालिपिचिन्हकर्णा इत्यादेरर्थः तत्र लव रे रामः
१२ ५

चरती सवर्णभाव्या लभ्यते । तीर्थ्ये । अकारोऽत्र विवक्षितः । पश्चाद्वे विवक्षित इत्यर्थः । निरनुबंधकपरिभाषा तु नात्र
तीर्थ्येति । निरनुबंधकस्यासंभवात्सच प्रत्यय एव संभवतीति ध्वनयन्नाह । यादावितीति । समानतीर्थे इति । सादे
शस्यैकदेशविकृतन्यायेन समानतीर्थशब्दत्वं । एवं च सति शिक्षाद्यत्स्वर एवोदाहरणे एतदर्थमेव विवक्षित
इति व्याख्यातं । विभाषोदरे । अत्र यदि इति वर्तते विवक्षितसप्तमीत्वादन्यादेः सति शिष्यते यासप्रत्यय स्वर एवान्यथा सा
देशस्वरः स्यात् । तत्र सादेशपक्षे सोदराच्छः समानोदरे शयित इत्यर्थे प्रथमेऽच्चारितो यो भवति स च सोदर्य इत्यर्द
तितदर्थः । सादेशाभावे तु समानोदरे शयित इ [illegible] तियत् । सोदरोपीति
प्रयोगस्तु समानमुदरं यस्येत्यर्थे । अयं चैतत्सत्युक्तरीत्यास्य पक्षाद्वत्समभावो बोध्यः । बोपसर्जनस्येति विकल्पात्सय
नभ्राता सहोदर इत्यपि सिद्धं । दृग्दृग्देति । सदृक्सदृतिभाव्योदाहरणं दृक्सदृशादृत्यतापि संदर्भस्थ ध्ययमिहोप
न्यासः त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च समाना । न्योऽन्यदृशेश्चेति कञ्क्विन्नक्सा । दीर्घ इति । अंतस्यालेक्तेस
वर्णदीर्घ इत्यर्थः । इदं पूर्वपरान्वयि । अमूर्द्धगिति । अः से रितिव्याख्याने ऽप्येवमेव अकारेण कारस्यापि ग्रहणेन ।
समासेंगु । अंगुलेः संज्ञः भीरोः स्थानं ज्योतिषः स्तोमः आयुषः स्तोमः इत्याद्यर्थे प्रत्यासत्यात्तयोः पदयोः समासे
सस्य ष इत्यर्थस्तद्ध्वनयन्नुदाहरति । ज्योतिषः स्तोम इति एवं हि संज्ञ इत्यादि प्रथमानिर्देशः । अग्रे ज्ञसोभव
ति । अपे । सुषामादिराकृतिगण इत्यर्थः । तेनैतत्पोषेण स्वलक्षितिरसूचितम् । अमयतस्तीर्थे ति । न
न्द योपादानं सख्यार्थम् । कूष्क्षेति बहुव्रीहिः इदमेव तत्पुरुषग्रहणं मसमग्रे प्रकरणे प्रतिपदोक्तसमासस्या

ल॰शा॰शे॰पृ॰ सूत्रेऽभूतकलोविवक्षितस्तेनबाह्यंपदानारोपितंसंनिहितमात्रंतदापिभवतीतिभावः।तदुक्तंभाष्ये।आहितोपस्थि
१९ ६ तयोरितिवक्तव्यमिति।अश्ववावाहनंवाह्याद्विवक्षितंपदाहिताग्न्यग्निंवहनमपविष्टेतिष्ठतितदाहमाभूत्तद्गवा
हनमिति।पदग्रगर्गीवाह्यत्वेनविवक्षितोनाभवतितदाएतत्संभवत्येवेतिकैयटः।कर्मण्यल्युडिति।बाहुलकादितिभा
वः।देशेकिंदाक्षीणांपानंदाक्षिपानंदेशइत्यस्यदेशवासिष्वित्यर्थः।क्षीरपानमिति।नपुंसकेभावेकरणेवाल्युट्।सर्पिष्पा धा॰४
नमित्यादौतुन।बासदातादितिनिषेधात्।तस्यहिपदेपरतोऽन्तोयः षकारस्ततःपरस्यनस्यणत्वेनेत्यर्थः।अंतग्रहण
296 सामर्थ्यात्सुसर्पिष्केणेत्यादौणत्वंभवत्येवेत्यर्थः।आनुमित्यादौसुवुलसनंतरमेवसमासः।अतएवनिष्पानमि
तितदुदाहरणंभाष्येसंगच्छते।पदपदंपदत्वयोग्यपरंवा।व्रीहिवापाणीति।कर्मण्यणघञंतेनबहुव्रीहिवीजसः
शिरजंतत्वान्नुम्।अतएवेति।पूर्वपदाक्षिप्तेनोत्तरपदेनप्रातिपदिकस्यविशेषणाद्देवेत्यर्थः।उत्तरपदशब्दस्यसमा
सचरमावयवेरूढत्वान्माषवापिणेविषादाबुत्तरस्यपदत्वेनेतिनशंक्यं।ज्ञापकंशिथिलमित्याह।किंचेति।पूर्वप
दाक्षिप्तसमासप्रातिपदिकांतस्येतिव्याख्यायनुमग्रहणंभाष्येनप्रत्याख्यातमितितत्रणत्वस्येष्टत्वानुमानादितिभावः।
भाष्येसमासरूपप्रातिपदिकांतस्येत्यर्थकरणादंगस्यादितद्दुपपादन ग्रंथोपिचिंत्यएवेतिपरे।णत्वार्थमपीति
णत्वार्थमेवेत्यर्थः।प्रेन्वनमित्यादौत्विति।प्रत्ययसंबंधिनस्येवधातुमध्यवर्तिनुमोपिनस्येत्यर्थः।एवंसमुदायाए
वतत्रपाठ्यादितिद्वयोरपिनयोर्णत्वाभावसिद्धिरितिनुम्व्यवायेनुस्वाराभावेणत्वप्रतिषेधोवक्तव्यइतिनकार्यमि
तिभावः।युवादेनेति।समस्ताःशब्दाःयुवादिषुअसमस्ताःदृष्ट्यादिष्वितिभावः।अतएवबहुवादेनेतिप्राति रामः
१९६

रवा१ र्वाञ्चिन्ह कर्णं इति वा। मर्मा विदिति। वध्येर्ग्रहि ज्येति संप्रसारणं। साच्चव्यवस्थितेति। एतच्च प्रचुरलक्ष्यदर्शिना दास्थितं।
केचित्तु यथोपदिष्टमित्यनुवृत्त्या न्यत्र तं वारयंति। एभ्य एवेति। कृतदीर्घेभ्य इत्यर्थः। कृतदीर्घाणामिति व्याख्यानात्।
अत एव विपरीतनियमो न। अन्यो त्तरपदणत्वादीर्घोति त्वासंभवाच्च। नियमार्थ इति। पूर्वपदात्संज्ञायामित्येव सि
द्धेः दीर्घस्य संज्ञायामेव विधानाद्स्य णत्वस्य संज्ञायां प्रवृत्तेः। विध्यर्थ इति। अग्रे वणं द्वशस्या संज्ञात्वादिति भावः।
पुरगावणमित्यत्रागइति प्रतिषेधस्तु न। अणकारांत पूर्वपदादित्यर्थात्। असिपत्रवनमिति। नरकविशेषस्य संज्ञा।
वल प्रत्यय इति। यथोपदिष्टमित्यनुवृत्तेरिति भावः। तेनाजंते वलधातौ न। अण इत्येव नेह भ्रातृवलः रजः कृषीवल
त्रान्येभ्योपि दृश्यते इत्युक्ते वलच् प्रत्ययः। उदाहरणे रजः कृषीति वलच् संज्ञायामेवेदं। तेन पुत्रवल इत्यादौ न। प्रत्यय
निमित्तलोपेपि संदर्भस्थ दृष्टे एषामुपन्यासः। धातादिना कृतिगणः। इको वहेः। पचाद्यच्। उपसर्गात् घञोसंभवेन
तदंतविधिरित्याह। घञंत इति। इकः काश इति। पचाद्यजंतार्थं। अन्येषामपीति सूत्रस्याभियुक्तोक्ते प्रपंचमाह।
श्नुनोदंतेति। तत्प्रपंचत्वादेव श्वपुच्छमित्याद्यपि। यथा दृश्यते तथास्याधितितदर्थात्। अत्रा च वराह अत्र श्वावराहं।
येषां च विरोध इत्येकवत्। अनित्तः संज्ञायां वनं पुरगेति नियमाद् प्राप्ते संज्ञायां पूर्वपदात्संज्ञायामित्युक्त्या अ
त्र वचनं शरादीनामोषधिवनस्पत्यर्थत्वादुत्तरेण विकल्पे प्राप्ते वचनं। असंज्ञायामपीति। असेतत्तः संज्ञाया
मिति नानुवर्त्तत इति तात्पर्यं। द्विमात्रो। औषध्यः फलपाकांताः। वनस्पतिरत्र वृक्षमात्रं व्याख्यानात्। ध्वनि
तं चेदं लुपियुक्तवद्व्यक्तिरिति सूत्रे भाष्ये। आरोप्योति। अनेन बाहुल्यात् चेतनत्वं प्रत्ययं बोधितं। उद्यत इति।

ल॰आ॰शे॰कृ॰ सेनादेशात्। यत्तु कुमतिश्चेत्यत्र भाष्ये माषकुंभवापेनेत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदकषष्ठीतत्पुरुषे कुमतिश्चेति निय

१९७ ण त्वेन भवितव्यं षष्ठीतत्पुरुषपूर्वपदकषष्ठीतत्पुरुषे प्रातिपदिकान्तेति विभाषेत्युक्तं तत्प्राप्तिनिरूपणं बोध्यं। य

त्तु तद्भाष्यादयं निषेध उपसर्गादसमासेपीत्यादेस्तेन प्रावनद्धमित्याद्युदाहरणमिति तन्न। पदव्यवायेपीति त

च्छेषः। तस्मात्तद्धितइति वार्त्तिकस्यार्द्रगोमयेणेत्यादिभाष्योक्तोदाहरणसंगत्यापत्तेः। अतद्धितइति व्यवधा

यकस्य पदस्य णत्वाप्राप्तिरिक्ततद्धितभिन्नपरत्वे निषेधसूत्रार्थः। उदाहरणे गोमद्वत्पदं। सूत्रे नपुंसकनिर्दे

शात्कुत्तुवरत्यित्युक्तमत आह। प्रातरमिति। बहुत्वं चैवमिति बोध्यं। गोष्पदे। असेवितसामर्थ्यान्न पूर्वकमुदाह

रणं गोष्पदानीति। असेवित इति बहुव्रीहिस्तेन गवां संचारो यत्र न नैव कदाचित्तत्रैव नञ्पूर्वे सुडिति भाष्ये स्पष्टं। गो

ष्पदं क्षेत्रमिति क्षेत्रस्याल्पप्रमाणत्वमनेन बोध्यते तेन गोष्पदात् क्षेत्रस्याधिकत्वेपि न क्षतिः। आत्मपापनं शरी

रस्य दारणमित्यर्थः। तत्फलकस्थानलाभ प्रतिष्ठा प्रकृते लाभविषयस्थानं तथा यथास्पदमनेन लब्धं शरीरदारण

यस्थानलब्धमित्यर्थः। अद्भुत इति। अनित्यत्वेन कादाचित्कतयाद्भुतत्वं लक्ष्यते इति भावः। विकरग्रहणमिति। विष्कि

रः शकुनो वि किरो वेति तन्मते सूत्रपाठः। तस्यापि विकिरशब्दस्यापि भाष्योक्तत्वात्तत्र हि शकुनौ विकिरो वेति वाच्यं विष्कि

रः शकुनौ वेत्युच्यमाने शकुनौ तत्तुल्यजातीये चान्यत्रापि नित्यमेव विष्किरः स्यात्। सिद्धशब्दस्य विकल्पायोगा

च्छकुनौ वान्यत्र वेत्यधिकरणविक ल्पस्यैव प्रतीतेरित्युक्तं न तत्र न वा वचनेन शकु निरूपमधिकरणं सं रामः

बध्यते किंतु निपातनं विष्किर इत्येतच्छकुनौ वा निपात्यते इत्युक्ते यथं चान्यत्र विकिर स्येष्टत्वं सम्यगेव लभ १९७

पदिकांतेतिसूत्रे भाष्ये पठितं। उभावप्याकृतिगणौ। ब्रह्महणं विति। ब्रह्म हतवानित्यर्थे ब्रह्मभ्रूणेति क्विप्। ब्रह्महणी
त्यप्युदाहरणं। हरिमाणीति। मानयतेः क्विपि समासे ङीप्। हरीरपेणेति। विवृतेः कर्मण्युपपदे आतोनुपसर्गे इति कः।
आतो लोपः। रम्ण विरोणेति। रम्या आसौ विश्रेति विग्रहे आङो ना। नन्वंतर्वर्ति विभक्त्या विशब्दस्य पदत्वात्तद्व
यवायेपीति निषेधः स्यादिति चेन्न। अतद्धितवृत्तिके कवाकृत्याणत्वाश्रयातिरिक्ततद्धितभिन्ने परतः पदेन
व्यवायेनेत्यर्थेनादोषात्। व्यवधायकपदस्य णत्वाश्रयातिरिक्ततद्धितभिन्नपरत्वेनेति यावत्। तत्र व्याख्याने
तु पदव्यवाये इति सप्तमीसमास इत्यदोषः। अत एव प्रत्याख्यानारंभयोः समफलता। कुमतिं चेति। क्वादावित्य
पीभियाकावितिनोक्तं। अनेकाजुत्तरपदार्थमिदं। अत्र कवर्गवदुत्तरपदादिषु समासस्य विभक्त्यादिष्वप्रक
तेश्च प्रश्लासस्यैकत्वाश्रयणेपि विभगवीणामित्यादौ णत्वं भवत्येव लिंगविशिष्टपरिभाषया विभक्तिप्रकृतौ समासत्वा
सत्वरहितयावस्तुत्वेवकप्रमादात्। पदेनेति। निमित्तनिमित्तिनोर्मध्ये पदेन व्यवधाने इत्यर्थः। पदेनेति किं। चतुर्व
हं १ क्रेणावहुजयंप्रत्ययः। माषकुंभवापेनेति। नच माषकुंभस्य वापश्चत्वार्यञानि यस्य तेन योग इति विग्रहे उत्तर
पदत्वे चेति निषेधात् कुंभयोः पदत्वं दुर्लभमिति वाच्यं। प्रत्यासत्त्योत्तरपदस्य कार्यित्व एव तत्प्रवृत्तेः अपदादि
विधाविति पर्युदासेन पदांतविधावेव तत्प्रवृत्तेश्च। नन्वेवमपि माषकुंभस्येत्यादेर्वापादिनिरूपितकारकत्वा
द्गतिकारकोपपदानामित्यनेन वापादिभिः सुबुत्पत्तेः प्राक्समासे तेषां पदत्वं दुर्लभमिति सप्तमीसमासेन
व्याख्यानेन णत्वनिषेधासिद्धिरिति वाच्यं। तस्यानित्यत्वेनात्र सुबुत्पत्त्यनंतरमेव समा

ल०श०श्री०हः
१९८

198

रामः
१९८

तेह्रस्पते-चुविकिर वैश्वदेविकमितिप्रयोगइतिदिक्।धातोरित्युपथन्नाप्रीकिरइतिकेनेनसुट्परिनिविभ्यइतिषत्वं।
कशेरेवक्रुशोतिकशधातोरेवकशाशब्दइत्यर्थः।इहचयमेःअतिरूपसर्गेनकशेरितिभावः।अमंत्रार्थमिति।मंत्रेतु
हस्वान्चइत्युत्तरपदेमंत्रइत्येवसिद्धमितिभावः।हरिश्चन्द्रोराजर्षिःसुडितिवैरणेइत्यस्यैतिपरिव्राजकेचात्सुडपि।
इदंवृत्त्यनुसारेण।अपनाकारोदयनाकरोदतोमाकृतकर्मा।निष्कामकाम्यकर्महानिद्वारासकलकर्मपरि
हानिर्युष्माकंश्रेयसीत्युपदेष्टा।मस्करीपरिव्राजकः।माङ्युपपदात्कृञइनिर्माङोह्रस्वःसुट्चनिपात्यतइतिभाष्य
कैयटयोःइदमेवयुक्तंवृत्तिमतेमस्करशब्दादिनौयोगरूढ्यापरिव्राजकबोधेसिद्धेमस्करिपरिव्राजकयोः
ग्रहणंवैयर्थ्यापत्तिरितिबोध्यं।कातीरइति दपेचेतिकोःकादेशःकारस्करेद्विधाविभेतिठः।केचिदिति।अत्रा
रुचिवीजंतुपारस्करादिषुपठ्यन्तातोदर्शनंप्रकरणेहिसर्वस्थानेएवंतेनसत्वविधानंचेति।नस्करन्नेष्विति। धा०८
नगणस्करन्नेषुइत्यर्थः।एवंचपारस्करादौतगणस्करन्नमिदमितिबोध्यं।पारंकरोतीतिकृञोहेत्विितिटःपारस्क
रोदेशोनगरंच।तस्करोरिति।प्रायस्येतिचगणसूत्रे।कारपरेऽस्तुसुडिति।अतोनरुत्वं।तद्बृहतोःसेत्यादेशेतु
तत्दुबीरं।बृहस्पतिरिति।बृहत्याःपतिरिति।कुकुस्त्र्यादीनामण्डादिष्वितिपुंवत्त्वमवैवबृहतीतस्याएवपतिरिति
दर्शनात तत्प्रत्याख्यानेतुबृहतोवाक्पतिःबृहस्पतिरितिविग्रहोबोध्यः।प्रायस्येति।निर्देशादकारान्तःपुंलिं
गस्तपोवाचीप्रायशब्दः।प्रायोनामतपःप्रोक्तंचित्तंनिश्चयउच्यते इतिस्मृतेः।प्रायःपापमितिस्मृतरालाप
वाच्यपीतिसर्वेषुसिद्धिः॥ ॥इतिसमासाश्रयविधयः॥ ॥ ॥ ॥

ल॰शा॰शे॰

पृ॰ १९९ भावात्तदंतविधिः। अभिव्यक्तपदार्थायइति न्यायेनसंज्ञाभूतस्यग्रहणंन। अपत्यार्थस्यापिस्यान्नोकारानुबन्धस्यलुगोपेनसाधा
रणप्रत्ययेऽलुकथनं। इति साधारणाः प्रत्ययाः। स्त्रीपुंसाभ्यां। ननु प्रकृतान्त्रसंनियोगे नाकारसहितनञ्गागमोस्त्वकारसाहित्य
त्वनस्तद्धितइति टिलोपेन। एवं चा अंतत्वादेवङीपि सिद्धे नञ्स्नञ्ग्रहणं म्। नचगो
त्रस्त्रीविवक्षायांजातेरितिङीषि ष्टोन्यदोतुततः परत्वाच्छा ङीं बाधत्वइतिङीनप्रसंगइतिवाच्यं यञञोश्च संघांकेष्वित्यत्रेव
जातिलक्षणेपित्राद्यपत्यस्यैवगोत्रस्यग्रहणेनङीषएवतत्रापीष्टत्वात् यत्नन्यत्रापिजातिकार्यमिष्यते तत्रतदारोपेणसाध्यं। अ
चे७ तएवस्त्रैणइत्यत्रयञञोश्चेतिलुक्नस्त्रैणनांसंघइत्यर्थे संघांकेत्यण्वचनतान्हि स्त्रीविवक्षायामेतत्प्रकृतिकप्रयोगान
भिधानाच्चेदिन्न। विवक्षितांत्साकारविशिष्टागमस्याप्रसिद्धेः। नञ्स्नञ्भृतुनक्रतः पौंस्नेसयोगांतलोपापत्तेः। न चास्त्रियानञ्
भवनात्सुंसोभ-वेतिकार्यं। लाघवाभावात्। आकडारस्थत्वाभावेनान्नयापदत्ववाधस्यन्यायेनाप्राप्तेश्चेसत्। द्विगोरिति। हे
१९९ तुहेतुमद्भावेषष्ठीत्याह। द्विगोर्निमित्तमिति। नन्वेवं पंचकपालीतिसमाहारद्विगोः संस्कृतमित्यर्थे पांचकपालमित्यादि
सिद्धान्यं। अनभिधानात्ततः प्रत्ययानुत्पत्तेः। गोत्रे लु। अन्यस्यासंभवात्तद्राजस्यबहुष्वितिप्रकरणविहितलुकोयमलुकसं
भवश्चातत्रतवक्ष्यते। अतएवजनपदशब्दादित्सूत्रेतद्राजलुकोप्ययमलुगुक्तोभाष्येविवक्षितइति। तेनगर्गाणांछा
त्रइत्यर्थे विवक्षायां लानिमित्तप्रत्ययसिद्धिः। अतएवभाष्ये लुकः पूर्वमंतरंगत्वात्लुकमाशंक्ययद्ययंभूम्निप्राप्तस्यलु
कोजावेतद्धितेलुकंशास्तितज्ज्ञापयतिसमानकालावलुग्लुकाविति विषयसप्तमीतितद्भावः गोत्रंचात्रपारिभाषिकमेवयू
निलुगितिसूत्रेस्थयुवसाहचर्यात्। एण्यद्वाञ्रियोतिविहितस्यतुनायमलुक्। यूनोगोत्रत्वाभावात्स्वाण्डीमतीतिविषयत्वा राम:
भाष्ये द्वितीयेनेदमकारि। आपत्यस्य च तिष्येसतोपदूत्यनुवर्तते। हलस्तद्धितस्येत्यतोहलइतिचतदाह। हलइत्या
दि। आभीयत्वाद्यस्येतिलोपासिद्धत्वंनात्रासमर्थ्यात्। आपत्यस्येति किं सांकाश्यकः संकाशादिभ्योभवार्थे एयस्ततोयो १९९

समर्थसंभवे
एवास्यसंबं
धःशेषइस
त्रापितत्तस
मर्थविभक्त्य
तनिर्दिष्टेन
र्थएवशेष
इत्यनेक॥

अवसरसंगत्यात्तद्धितप्रकरणमारभते।समर्थानां।पदत्रयमिति।तेनप्रत्येकंपदानांस्वरितत्वाद्देतस्यप्राग्दिशइत्युत्तरमपिसंबंधः।
अन्यथिप्रदर्शनंतुविशिष्टस्येतिबोध्यं।तद्धितनामेकार्थीभावएवप्रवृत्तिःसमर्थःपदविधिरित्युक्तेरित्युक्तेसमर्थानामितिसमर्थश
ब्दःशक्तपर्यायःशक्तत्वंसर्वप्रतिपादकत्वं तच्चपरिनिष्ठितस्यैवतदाह।कृतसंधीति।नहिसुउत्थितइत्यस्य क त्पनयाप्यर्थवत्त्वं
समर्थानामिति निर्धारणेषष्ठी समर्थानांमध्येप्रथमादित्यर्थः तत्तत्सूत्रेषुप्रथमोच्चारितशब्दप्रतिपाद्यत्वंचप्रथमत्वम्
एवंचानेकसमर्थसंभवःस्वार्थिकेष्वनेकसमर्थासंभवात्प्राग्दिशइत्युत्तरेणास्यसंबंधइतिबोध्यं।प्राग्दीव्यतो।तेनदीव्यतीतिस
त्रपठितदीव्यतिशब्देकदेशादीव्यच्छब्दोत्रगृह्यते तेन चैकदेशविकृतमनन्यवदितिन्यायेनदीव्यत्पर्यंतउपस्थाप्यतइत्यर्थस्या
वधित्वं।अयमेवनिर्देशस्तत्सज्ञापकइतिबोध्यं।एवंचावधिमतोप्यर्थाएवेत्यतइत्रिसादौनास्यसंबंधइतिबोध्यं।अश्वादेरन्वइति।
तेननिर्दिष्टस्यानिकालादिकपरिभाषयाप्रवृत्तिरितिबोध्यं।प्रामादिकमेवेति।गणपति दौत्रपत्यादीनामश्वपत्यादिषुपा
ठादितिभावः।दौत्रपत्यंचरुंनिर्वपेदितितु छांदसमित्यादि।पत्यंतादितिनोक्तं।परमप्रजापतिशब्दादप्याप्तेः।उत्तरपदग्रह
णेतु पंसमासरूपंप्रातिपदिकंपतिपतिशब्दउत्तरपदंतस्यैवग्रहणं।नत्वदोषःप्रत्ययविधौतदंतग्रह ।णेनपरमदितिश
दान्नाणपादीनांपूर्वविप्रतिषेधेनपराणपवादबाधकत्वान्ङीपंताभ्यामपिलिंगविशिष्टपरिभाषयाणपस्यप्राप्तेदैतेया
दितेपावसाधू।नन्वलिंगविशिष्टपरिभाषानित्या।अत्राप्रवृत्तौमानाभावात्।दितिवनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोरण्यस्यैवे
ष्टतायाभाष्यात्लाभाच्च तयोःक्वचितदंताङीविच्चहृदप्रमाणभावाच्चइत्यास्तत्रेभाष्येलिंगविशिष्टपरिभाषादोषेष्वस्या
युक्तेश्चदोषाः खल्वपिसाकल्येनगणिताइतिभाष्योक्त्याप्यत्रानित्यत्वेमानाभावाच्च।अश्वकादइति।अश्वत्थाम्नोपत्ये म्नो १
पं लुगवरुध्यतेइति।अतःपूर्वपदादित्यत्रभाष्येइतिभावः।लुग्वाच्यइति क्वचित्पाठः।लोम्नःइति।केवललोम्नस्येनयोगा

बाधनार्थमिति। मानवादौ ह्रस्व इति शेषः। ननु च शैषिकेणानेन स्वविषये प्राप्तस्य ह्रस्वस्य कथं बाधः। किंच तस्येदमित्यपत्ये
पीति पूर्वपक्षोऽप्यसंगतः। अशैषिकविषये शैषिकेणास्ति वृद्धिरिति। तृतीयस्याः शंकां समाधातुमाह। उत्सर्ग इति। योग
विभागाभावे प्रकृतिविशेषसंबद्धान्यापत्यार्थस्य शेषत्वमिति दोषद्वयं योगविभागे तु णादिविधानपक्षत्वेनापत्यस्य
प्रयोगान्न शेषत्वमिति ह्रस्वाप्राप्तिरेवात्र बाधः। इदंशब्दो हि इदंत्वेन सर्वविशेषबोधकस्तदुक्तं शेषसूत्रे भाष्ये। इदं विशेषा
ह्येतेऽपत्यं निवासः समूह इति। इदंपदार्थप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयाश्च के विशेषा इति तदर्थः। तत्र शेष इति विशेषणादपत्यादीना
मिदंत्वाश्रयतयाऽनुग्रहणमिति बोध्यं। शेषपदसंबंधेनेदंपदेन प्रागनुक्तानामेवेदंत्वेन ग्रहणमित्येतद्बोधयितुमेव उत्सर्गः
शेष एवास्य विलुप्तरूपे त्विदंत्वेन बोधे शैषिकमिष्टं तिवान्ति किंतु शाब्दबोधकृतविशेषानादरेण प्रवृत्तमिति वदंति तत्तेषामेतद्वि
रोधः स्पष्ट एव। किंच भानोरपीदंत्वेनापत्यबोधे ह्रस्वत्वे बहुत्वेनास्पत्तदा बाधकत्वोक्तिः स्वारस्यासंगतिः। अपत्यं वाजोत्थमिति वा
त्ति किंप्रयोगे शिवादित्वादण्बोध्यः। दाक्षरूपायेत्यादित्वसाध्यत्वेवेति वात्तिकस्वरस इति विभावनीयं सद्भिः। कृतसंधेः किमिति।
अंतरंगत्वात्संधिकार्योत्तरमेव प्रत्ययो भविष्यतीति समर्थानामिति मर्थीमिति प्रश्नः। उत्तरयति। अकृतेति। यद्यप्यत्रैकादेशप्रवृ
त्तिसमये न वृद्धेः प्राप्तिः कृते एकादेशे जायमाना या वृद्ध्या च नतान्निमित्तविनाशस्तथापि निमित्तविनाशसंभावनैवात्र परि
भाषाप्रवृत्तौ निमित्तं सा चात्रास्त्येव यदि दीर्घो न स्यात्तदा वृद्ध्या निमित्तविनाशः स्यादितीति भावः। वस्तुतोऽन्तरंगन्यायलब्धा
र्थानुवाद एव समर्थानामिति। विष्णु ए इत्यादावकृतसंधेरपि प्रत्ययदर्शनेनान्यत्रापि तथा शंकावारणाय। अत एव विप्र
तिषेधसूत्रे भाष्ये तरंगं बलीय इत्यस्यासौ स्थितिर्वै न्हामणि रिखुदाहरणं दत्तं। पदस्य विभज्यान्वाख्यानेषु उत्थितइ
त्यइत्ति स्थिते परत्वादादिवृद्धिः प्राप्नोतीति च कैयटः। अकृतेति परिभाषा तु भाष्याव्यवहृतत्वान्नास्त्येवेत्यन्यत्र विस्तरः। व
त्रे मुपगोरिति। यद्यपीदं तत्संबंध्यपत्यमित्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थेन प्रत्यासत्त्या वारयितुं शक्यं। तथापि वृद्धस्योपगव इ

पथत्वाद्वुञ्। तद्धिते इति किं। गार्ग्यः। अनाती किं। गार्ग्यायणाः। गार्गीयाः। भक्तिप्राक्क्रीताच्छः। यूनि लुक्। विवादित इति। तेन ग्लुचुका
यने छेन। वर्त्मा एव इति। प्राचामवृद्धादित्यर्थः। आदौ किं। ग्लौचुकायनस्यापत्यं। प्राग्दीव्यतीये इति किं। ग्लौचुका
यनीयं हितेऽच्छः। पैलादि। एष ह्यात्रिये सत्तो यूनि लुगित्यनुवर्तते। इञः प्रा। इञन्तात् युवप्रत्ययस्य गोत्रार्थकादेव संभवेनाह।
गोत्रे य इति। तस्मादिति। प्राचां ग्रहणं न विकल्पार्थमारम्भानादित्तिभावः। नतौल्वली। एते इञन्ताः। अनन्तरस्येति न्यायात्
लादेर्लुको नायं बाधक इत्याशयेनाह। यूनि लुगिति। वेत्यधिकारे त्वन्यतरस्यांग्रहणं हि जो लुगित्यादौ तदसंबन्धज्ञाप
नार्थं। कात्यायने गार्ग्यादियञन्तकतशब्दात् इञो ऽञ्जेति फक्। कातीये आपत्यस्येति यलोपः। तस्यापत्यं। तत्संबन्धस्य पत्यामि
त्यर्थे सूत्रे समर्थानां प्रथमा प्रातिपदिकादणं दपद्यर्थः। चकारस्तनेत्तिज्ञापका त्स्वार्थे परिसमाप्त
स्येवा र्थान्तरान्वयेन सूत्रं तत्तद्धितोत्पत्त्यावहितं ततः परत्वं। यत्तु प्रातिपदिकादि पदं तत्स्वकृतिकेत्यादि एकमिति।
तन्न। जघन्यवृत्तिकल्पनाया अन्याय्यत्वात् सुप्चतस्य पदेनउपस्थित अक्षयवत एकीतमाह। अस्यंतादिति। तस्येति
सामान्यषष्ठ्यपि वृद्धिस्थेन सर्वं विशेषबोधक इति उपगवादिभक्तसत्तिर्न विरुद्धा। आदिवृद्धिरिति स्वविषय इति शेषः।
तेन असोर्भावो वै यस्य वापदिभवं वैयापदमित्यादौ न दोषः तत्रापि वृद्धिप्राप्त्या विषयसत्वात् ऐज्विधायकेन निषेध
इत्यन्यत्। बाधत इति। अनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्द पाठात्स हि पौष्करसादा बुभपद वध्यर्थेषु गादित्तु ततो नान
भिधानादिति भावः। परत्वाद्वा घ इति न युक्तं। युगपत्कार्यद्वयासंभवे एव विप्रतिषेधप्रवृत्तेः। नापितक्रौण्डिन्यन्याये
नापवादत्वात्। उभयोरपि जेः पाचकः सोऽनुत इत्यादौ चारितार्थ्यात्स्यच्चेदंभाष्ये। तस्येदमिति। सामान्ये सर्वं विशे
षातभावाद पत्येपि तस्येदमित्येव सिद्धत्वात् तस्यापत्यमत इत्येव कार्यं द्वियोर्योगविभाग इति प्रज्ञः परिहरति।

गविशिष्टादावेकोगोत्रे इति नियमादिञ्न स्यात्। गोत्राद्यूनीत्यस्याप्राप्तविधायकत्वेतु गर्गस्य चतुर्थे जीवद्वंश्ये विवक्षिते
गार्ग्यइत्यस्यापि तेः गोत्राद्येवयूनीति नियमाभावात्। किंच समावेशे द्वितीयाध्यायस्य लुक्प्रकरणे समध्येपवादान्याये
नगोत्रे लुगन्ची स्यलुक्स्यात्। तथा च पीलाया अपत्यं पैलः तस्यापत्यं युवा ण्यौ द्वाच इति फिञः पैलादिभ्यश्चेति लुकि
पैलस्य छात्राः पैलीयाः इत्यत्र गोत्रे लुगित्यलुक्प्रसंगः। असमावेशे तु युवप्रत्ययविषये स्याप्राप्ते स्तेन न्यायेन भूम्निप्रा
प्तस्येत्यर्थादस्याप्राप्तेऽंतरंगत्वात्पैलादिलुगेवेति सिद्धमिति दिक्। भ्रातरि च। भ्रातुर्वंश्यत्वादारब्धं। वहुषु पुत्रे
ष्वेतदुपपन्नं भवत्ययं मे ज्येष्ठोऽयं मे मध्यमोऽयं मे कनीयानिति। अत एव रूपं भावप्रयोगे बहूनां निर्धारणे पीयसु
त्र७ न्दर्शनात् द्विभागमात्रीयसुनादिनिमित्तं द्वित्वादि तु रूपेऽविवक्षितं ध्वन्नयपन्नाह। ज्येष्ठे इति। अत एव बहुष्वपि पु
त्रेषु मृतेपि पित्रादवगुजे जीवति द्वौ गार्ग्यायणाविति गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयान्गार्ग्यायण इति चोपपद्यते।
वान्यस्मिन्न। सप्तपुरुषावधिपितृकुलेसपिण्डाः मातृकुले पंचपुरुषावधि प्रकृते भ्रातुरन्यस्मिन्निति पर्युदासादाद्यमे
व गृह्यते इति वृत्तिरसमपि गृह्यते इत्यन्ये। अन्यस्मिन्निति सस्य ज्येष्ठभ्रातुरन्यस्मिन्नित्यर्थः। तच्च भ्रातृरूपसपिंडे जीवति
जीवतः पत्त्वाद्विकल्पया वत्सर्थं जीवति सत्यनुवर्तमाने जीवतीतिवर्धमत आह एकमिति। तिङंतं तदिति भावः। द्वितीयमि
ति। शत्रंतत्सप्तम्यंतमिति भावः। ननु ज्यायसीत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे तरवंतं व्यर्थमत आह। तरब्निर्देश इति। तरवंतनिर्देश
इत्यर्थः। उभयोरिति। स्थानवयसोरित्यर्थः। स्थानं पदं पितृत्वादिकं ते तद्रूपेणैव तेषां पूज्यत्वात्। यद्यपि भ्रातृत्वे
न न पूज्यता कनिष्ठभ्रातर्यपि तत्सत्वादेवं च भ्राता न स्थानत उत्कृष्ट इत्स तेनैव व्याख्यातं सिद्धावन्यस्मिन्निति जीवति२
व्यर्थं। तथापि। अन्यस्मिन्नेव सपिंडे जीवति विकल्पः भ्रातृसहिते न्यस पिंडे जीवतो नित्यमेवेत्यर्थं तत्। नन्वज्या रामः
यसीत्यस्यानुवृत्त्यासाज्यायसित्यस्य विरोध इत्याभ्यामुभयप्रकर्षताभेतरपूर्वपर्व इति वाच्यं स्पष्टार्थत्वात्। मातामहभ्रातरी २०१

सादिवारणाय सावृश्यकीति तत्त्वं। षष्ठ्यर्थे इति। उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्येत्यर्थे औपगवो देवदत्त इति माभूदित्यर्थः। त
स्यापत्यमित्यादौ लिङ्गवचनेन विवक्षितमिति बोध्यं। अपत्यं पौ। यद्यपि प्रवराध्यायप्रसिद्धं लोके गोत्रं। तथापि प्रवराध्या
याप्रसिद्धस्यापि संज्ञार्थमिदं पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारा दपत्यपदसामर्थ्यादाह। अपत्यत्वेन विवक्षितमिति। तेन पौ
त्रप्रभृतेस्तत्त्वेनाविवक्षायां न गोत्रत्वं पौत्रापत्यशब्दयोः ससंबन्धकतया यदीयं पौत्रप्रभृति अ पत्यं तत्प्रत्येव तत्सगो
त्रमिति गर्गस्य पौत्रे गार्ग्यस्यानन्तरे वाच्ये न गर्गशब्दाद्यञ्। अत्र समर्थानां प्रथमादित्यनुवर्त्य विभक्तिविपरिणामे
न समर्थानां प्रथमस्य प्रकरणादपत्यप्रत्ययप्रकृतेर्यत्सौत्रप्रभृति अपत्यं तत्सुत्यवाच्यतयापत्यत्वेन विवक्षितं तद्गोत्रमि
त्यर्थः। सौत्रपरगार्ग्यपुत्रादिशब्दाद्यूनि प्रत्यय इति भाष्ये स्पष्टमेव च गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽपत्यत्वेनैव बोध इति सू
चितं। अत एव गार्ग्यस्यापत्यं गोत्रमित्यर्थं प्रदर्शयति गार्ग्य इत्यादेरर्थः। अत एवापत्यं वा गोत्रं परमप्रकृतेः आपत्यः आप
त्याजीवद्वंश्यत्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः सचास्त्रियामित्येतत्क्वात्तिकसमुदायेन प्रत्यययोरेव गोत्रयुवसंज्ञाविधानं अप
त्यस्यापत्यमापत्यं शिवादेराकृतिगणत्वादण्। तेन च तद्बोधकप्रत्ययस्य रूपं लभ्यते। आपत्यः आपत्यादित्सन योस्तद्
युक्तिलात्। गोत्रसंज्ञासूत्रे क्वचित्पुस्तके आपत्यो वा गोत्रमिति पाठो दृश्यते स च युक्ततरः। स्त्रीपुंसाधिकारे पत्याताद्यमरो
क्तेः। अत एव [illegible] पत्य इति द्वितीयवार्त्तिके पुंलिङ्गप्रयोगः। न चापत्यमेव इत्यर्थे एवंतःसः अप्रत्ययाप [illegible] त्तेः। तद्युक्तयुवसंज्ञा
साहचर्येणस्याप्रत्ययनिवृत्तायामेवोचित्याद्वार्त्तिकमते प्यर्थस्य गोत्रसंज्ञायां सूत्रोक्तापौत्रादिविशेषणवाशब्दा
सङ्गतिश्च। न्यासेत्वा घवमात्रे एवं [illegible] गोत्रमिति वेति वदन्ते। आपत्यो वेति न्यासे न संज्ञिविकल्पस्यैव
ताभात्। आपत्यादेरापत्यबोधकप्रत्ययान्ताज्जीवद्वंश्यबोधकात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः प्रत्ययो भवतीत्यर्थ इति स्पष्ट
मेवेति दिक्। पौत्रेति। यौत्रादेरपत्य [illegible] औपगवस्य गोत्रस्यापत्यमौप

शाब्दे आ
मलो ऽ

सत्तु तयोस्तर घटितसंतानपरंपरयोरित्यर्थ इतिनासंगतिः। पितामहोत्संगे स्थितस्य दारक ७

म्योगाद्विविधानेनेष्टसिद्धेः। एवं च पुत्रे एकः पौत्रे परस्तदपत्ये चापर इति गोत्रागोत्रसमुदाये बहूनां प्राप्तौ एक एवा
पत्यप्रत्यय इति नियमे नैकाभ्यनुज्ञाद्वारा परमप्रकृतेर्विधिरपि परंपरापत्यापत्यवत्संबंधे प्रवर्त्तेत इत्यनुमीय
त इति वाच्यं। एकग्रहणसामर्थ्येनैकाभ्यनुज्ञानादिरूपपूर्वोक्तार्थकल्पनापेक्षापायितम्महादीनामप्यपत्य
मित्येतत्कल्पनस्यैवयुक्तत्वादत एवापत्यं पौत्रप्रभृतीति सूत्रं स्वरसतः संगच्छते दशसु पुरुषेषु यस्य कुले विवा
हितास्मृदानास्ति समो मे पितेव द्विगुत्तया यथाएकपाते सर्वे पातास्तथात इहितस्यैकस्य सर्वोत्प्रत्यपातहेतुत्वेना
पत्यत्वमपि युक्तमिति स्पष्टं भाष्ये। जरत्कारौ व्युत्पाख्यानेन च स्पष्टमेवैकस्य सर्वोत्प्रत्यपातहेतुत्वं। अपतनादप
त्यमिति च पंक्तीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमपत्यं तोकं तयोः समे इत्यमरस्याविषये कस्यायमिति प्रश्नो जनकविषय एवे
ति तत्र पितृत्वव्यपदेशो नान्तरस्येनासंगतिरित्यरुचेराह। यद्वेति स्वघूनेति। स्वं गोत्रं तदपेक्षया। घूनसंख्येभ्यः प्र
कृतिभूतेभ्यो निष्ठाप्रत्ययोत्पत्तिरित्यर्थः। उपगोस्त्वतीपे एकस्मादौपगवादिनिष्ठः प्राप्नोतीति च तु पेक्षा भामित्या
दीतिभावः। अनिष्ठोत्पत्तिस्तन्मात्रेनाविष्ठासिद्धिरित्यर्थः। अत्रपक्षेउपगोरणेष्ठसिद्धावप्यौपगवादिञो निवृत्तये
निपमार्थमेवेदं। नन्वेवमनंतरापत्यप्रत्ययांतात्पौत्रे प्रत्ययोदुर्वारः गोत्रएकस्यैवकृतत्वेन नियमावाधात्तच्चगोत्र
पदेनापत्यसमुदायलक्षणया परमप्रकृतेरेवेति वाच्यं। अपत्यमितत्यनुवृत्त्यैव सिद्धौ गोत्रग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेरिति चेन्न।
भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनेष्टापत्तेः। पक्षागोत्रेवोधनीये एकएव शब्दः प्रत्ययप्रकृतिर्नानेक इत्यर्थः। यदि च प्रत्ययांता
त्प्रत्ययः स्यात् नैकप्रत्ययप्रकृतिः स्यादिति। यद्वा एकशब्दः प्रथमवाची प्रथमः शब्दो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थः।
प्रथमत्वं च सर्वमूलत्वं सर्वं चैतम्द्भाष्ये स्पष्टं। तद्वान्यै। आद्येइष्टासिद्धेः प्रत्ययमालापत्त्ये निवृत्तये लेनि

ति। मातृसापिंड्यमपि गृह्यत इति मतेदं। केचित्तु पितामहभ्रातरीति पाठः। स्थानवयोन्यूनेइति। स्थानन्यूनः स्वजेष्ठो
भ्रातृपुत्रादिः। जीवतीति किमिति। स्फ्रत्रोपा तमनुवर्त्तमानं च किमर्थमिति प्रश्नः। मृते सपिंडे मृते भ्रातर्यादिः। कश्चस्येचे
तियूनश्चेतिच वार्त्तिके। तत्रभवानिति। पूजागमकं। युवसंज्ञा कानाम ल्पवयस्त्वेन कुत्साधीनत्वेन सुवितया च पूजातां
च गोत्रभूतस्तृतीयो विमन्यते। अत्र युवसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्स्वापत्ये युवप्रत्ययो वोध्यः। जाल्मइति। जीवदंश्ये नाहि
कुत्साधीने नभाव्यं यत्तु कुत्सा नैनाट्टत्यस्मात् तत्र कुत्तेस एवमुच्यते। एको गोत्रे गोत्रइति। अभिधेयइत्यर्थः।
एक एवेति। संख्यावाची एक शब्दोधिकारलब्धापत्यप्रत्ययस्य विशेषणमिति भावः। अतएवानंतरापत्यप्रत्ययांतान्वा
पत्यप्रत्ययः। अपत्यग्रहणानुवृत्तिस्तु अनंतरापत्यप्रत्ययांतागोत्रप्रत्ययवारणाय अन्यथा नियमस्य तुल्यजातीय
तया गोत्रप्रत्ययांता देव गोत्रप्रत्ययो वा स्यादिति। उपगोरपत्यं गार्गादिभ्यो यञ् नडादिभ्यः फक्। ततोसितृसंवंधेवापत्य
मात्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी। आहुर्दुहितरं सर्वेपत्यं तोकं तयोः समम् इत्यमरात् पोः पुत्रदुहित्रोः अतएव
वपितामहो संगे प्रासीनं दामकं कञ्चिस्ख छात्तिकसायमितिसततितरमेवव्यपदिशति नाप्ता नंतदाह। गोत्रेइति।
उपगोस्तृतीयेवाच्ये औपगवादिभिः। अनिष्ठा प्रत्ययपरंपरैव प्राप्नोति न तु कदाचिदप्यौपगव इत्यण् विशि
कमिच्छसि भवति। एवं गार्ग्यस्तृतीये वा न्वेगार्गादिभ्यइत्यादावारंभसामर्थ्यात्सिरं परापत्यत्वसंवंधे प्रवृत्तेष्वसिद्धा
च्छघटकत्वात्सोपानिच्छः परंपरे सस्य प्रसज्यत इत्यनेनान्वयः। नन्वत्रपदो उपगोस्तृतीये एर विध्यर्थत्वम
स्वाच्यं। प्रत्ययमालाव्यावृत्तये नियमार्थत्वं चेतिजोरवं। नचगोत्रपदेनगोत्रं गोत्रसमुदायो पत्यवोधि
यः। एकपदं च सामर्थ्यात्सावयवा [illegible] ने इत्युक्तेवोप ज्यादि

नुवर्त्तते। तद्राजत्वादिति। आदयस्तद्राजा इत्यनेन। लुगिति। तद्राजस्य बहुषु लुक्त्यनेन अपत्ये इति भावः। स्त्रियामिति। अप्रत्यये हि यो पथ त्वाच्छीञ्जस्यात् टाब्वस्यादिति स्त्रियामिति लुक् मिति भावः। यञञो। अधिकृतं गोत्रे इति यञिञो विशेषणं फकु यूनि। गोत्रे किंतु तं गमादिभ्यश्चातुरर्थिके इञि सौतं गमेरपत्ये भाष्कर। शरद्वच्छुन। अशुवत्स पदे पत्ये षु अंगुलादयो पे प्रयुक्ते। अन्यथा भज्ञुवत्सयोः शरद्वच्छुनकदर्भा विलादसंगतिः स्यादेवेति केचित्। अन्यः। कृत्रिमपुत्रादिः अत्राय णो नञादि फगंतः। दार्भि रिति। अस्यञ् पिले तु वाह्वादित्वादिञ् शरद्वच्छुनको विदादी ता भ्यां फको ऽभावे त्र। अनादिरिति। भारतप्रसिद्धो ऽस्मदाद्य ऋ्यादिकाल इत्यर्थः। अभिव्यक्त पदार्था ये स्वतंत्रा लोकविश्रुताः। शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्दे षु न तदुक्तिष्विति हर्युक्तेः। अभिव्यक्तेत्यनेन नाद्यर्थाभिधायित्वं। तेन विशिष्टरूपोपादाने पदकार्ये एव चायं स्वतंत्रा इ त्यनेन गोणनिरासः। लोकविश्रुता इत्यनेनाप्रयुक्तं निरस्तं। तदुक्ति श्रुतत्स दृशेषु। वाह्वादिभ्यश्चेतिसूत्रे भाष्ये पि। वाह्वा दि प्रभृतिषु येषां दर्शनं लोकविदितादिपुरुषत्वरूपे लौकिके गोत्रभावे ततो ऽन्यत्र प्रतिषेधः। वाहुनाम्न आधुनिकस्या पत्यं वाहव एव संबंधिशब्दानां कार्ये तत्स दृशात्प्रतिषेध इति चोक्तं। तत्र गोत्रभाव इति प्रकृताभिप्रायेण तदेव ध्वन यतावयुत्यानुवादेन संबंधिशब्दानामित्याद्युक्तं। एवं चायं न्यायः सर्वविषय इति बोध्यं। वाह्वादिसूत्रे पाठात द्धित विषय एवेति काश्चित्। अन्यथा। अन्यथीति लुप्तपंचम्यंतं। आनंतर्ये। अनंतरापत्ये। इदं वृत्त्यनुसारेण। भाष्ये तु अ त्रिभ्यो ऽनंतरे नेत्यर्थोऽसमर्थसमासे न दर्शितः ये त्वत्रान्ये षयः पठ्यंते तेभ्यो ऽनंतरे पीति चोक्तं निषेधसामर्थ्याद् दैवात्र गोत्र इत्यस्यासंबंध इतितद्भावः यूनि तु गोत्राद्यूनीति नियमान्न दोषः। गर्गादि। रामो जामदग्न्यः पाराशर्यो व्यास इ रामः त्यनंतरे गोत्रत्वारोपाद्बोध्यं। यञञोः। एषद्व त्रियेत्यतो लुगिति। त द्राजस्येतिसूत्राद्बहुषु तेने वास्त्रिया २०३

षष्ठ्यात्रनिवृत्तये तत्राद्योऽप्युक्त इत्युक्तं। तृतीयेइति। तृतीयसंमूलपुरुषापेक्षयायजमानपंचमोइत्यादौ द्विजातीयेना
पिसंख्यापूरणदर्शनात्। अत्रो यजवादिष्विति। तस्मादेवेत्सर्थः। नतु पञ्चोस्तृतीयस्पतं प्रत्ययत्सत्वाभावादितिभावः। एवमिति।
पितामहादीनामपीतिसिद्धांतपक्षे। पंचमादौ यूनितृतीयादुत्पत्तौगार्ग्यायणइ तौष्ठे सिद्धे पिमूलप्रकृत्सनंतरापत्ययुवप्र
त्ययांतादनिष्टमपिप्राप्नोतीतियूनिगोत्राद्देवनत्वसंत्तोमइति नियमार्थंगोत्राद्यूनीति। आद्येतुपक्षे पंचमे यूनिचतुर्थ्यात्प्र
त्ययःस्यान्नतुतृतीयवाचिगोत्रप्रत्ययांतादितिविध्यर्थमेवेदंस्यान्नतुनियमार्थमिति पितामहादीनामपीतिपक्ष एव
ज्यायानितिबोध्यं। स्त्रियांतुनेति। अस्त्रियामितियोगं विभज्य तत्र यूनीति अनुवर्त्यते। पिप्पल्यमयाविपरिणामप्य
स्त्रीयुवानेत्यर्थइतिभावः। अत इत्यनेनाधिकृतप्रातिपदिकस्य विशेषणं तदंतविधिरित्याहादंतादिति। अस्यापत्यमित्यादौ
बपदे शिवन्दावादिभ्योऽण्। व्यास व। व्यासोत्र वेदव्यास एव प्रसिद्धत्वात्। ननु व्यस्येर पवादावेवाविति नेतद्विषये बाधः
प्रसक्तिः। नचविषयभेदेकथमपवादत्वं विषयभेदेप्यचिरादेशेननुटोबाधस्यभाष्ये शंकितत्वात्। नतिस्त्रितिनिषेधे
ननुटोनरादेशोनबाधइतिसमाहितमित्यन्यत्र एवंचनेतियर्थमिति। चेन्नयत्रद्वाभ्यांपरस्परप्रसक्तायाबद्धेनिषेध
तत्रैवेत्याविसैन्यौर्विधयानिर्देशार्थंतत्सत्वात्। तेनदाध्वाघ्वित्यादौन। अयंच निषेधोयेननाप्राप्तिन्यायेनताद्धि
तेष्वचामादेरितिवृद्धेरेव। तेनद्वाशीतिकेसंख्यायाःसंवत्सरे तिवृद्धिर्भवत्येव। पदांताभ्यांकिं। एतीतियन्तस्यद्वात्राया
ताइत्यादौमाभूत्। पूर्वौ। पूर्वावयवौ। अ भक्तत्वेहिइआगमश्चैयन्तस्मादणंताच्छेनस्यात्। प्रातिपदिकस्यावृ
द्धत्वादितिहरदत्तः। गोत्रेकुं। गोत्रेबोधनीयेत्सलंबंध्यपत्यमित्यर्थेकुंजादिभ्यःपरःप्रत्ययइत्यर्थः। च्फञिञकारःकौ
जायनीत्यादौवृध्यर्थः। चकारोव्रातच्फञोरित्यत्र विशेषणार्थः। व्रातच्फञो। पूगात्ञ्योग्रामणीपूर्वादित्यतोञ्यो

ध्रु। नन्वेवं गार्गीप्रभृतिभ्यो यूनि ठक् न स्यात् यूनो गोत्रत्वाभावात्। न तु दाक्षेर्यीलादौ चरितार्थमिति वाच्यं उदीचां वृद्धा
दितिसूत्रेऽगोत्रादित्युक्तिसामर्थ्येन तत्रेति सूत्रेऽनिञ इत्युक्तिसामर्थ्येन च गोत्रत्वस्य पात्तप्रकृतिभ्यो ष्फेथा विशिष्य
विधानेन तत्सामर्थ्याद्यूनि गोत्रेतिवद्युन्युक्तानि सिद्धेः शास्त्रीयगोत्रत्वं युव बानाक्रान्तपौत्रप्रभृत्यपत्यस्वरूपं। तद
र्थकत्वं च वास्तवं शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाय शास्त्रकल्पितं वा परन्तु लौकिकग्रहणमपि यत्र शास्त्रीयग्रहणमकाभा
वस्तत्रैवात एव काण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यत्र गृष्ट्यादिसादौ च शास्त्रीयस्यैव ग्रहणं। राजन्यमनुष्यशब्दयोर्लोके जाति
204 प्रकारकबोधजनकत्वेपि प्रक्रियादशायां राजश्वशुरादित्यादेर्गोत्राधिकारे पाठकल्पितं शास्त्रीयगोत्रार्थकत्वं।
अत एव राजन्यादिभ्य उदीचां वृद्धादिति फिञ्। अत एव ग्लुचुकस्य युवापत्यं ग्लौचुकायन इत्यत्र फिञन्ताद्यूनि फि
ञो लुक्न्निमतेस्तद्युवरिः लौकिकं च प्रवराध्याय प्रसिद्धं लोके तत्रैव गोत्रव्यवहारात्। अणिञोः स्त्रीपुंसाभ्यामिति सू
त्रस्थभाष्यस्वरसाच्च। न चाशिवादिभ्य इत्यत्राण्ग्रहणं व्यर्थं। न च बाधकबाधनार्थमित्यत एव विधिरयं स्यात् ततोण्
ग्रहणं तद्बाधकस्यैवाभावात्। तत्रेञ्बाधनार्थं शिवादिभ्यो यथाविहितमित्येवाण् सिद्धेरिति प्रकृतसूत्रभाष्योक्त
मसंगतं स्यात्। शिवादिभ्यो गोत्र एवेञ् नान्यत्रेति नियमे नचारितार्थ्येनाण्ग्रहणं विना तदसिद्धेरिति वाच्यं। विधि
नियमसंभवे विधेरेव ज्यायस्त्वेन विधित्वानुरोधेनाण् एव विधेरिति भाष्याशयात्। अण्ग्रहणं त्वत्र पठितादृ
ष्टिषेण शब्दादिर्बाधकस्येसेनात लक्षणप्रत्ययस्य सत्त्वेनेत्र एव विधानं स्यादन्न लभ्यत इतीति भाष्य एव स्पष्टं। यत्तु रव राम:
ङ्किकादिसूत्रे जनपदशब्दात् द्वेत्र्यादित्याद्यधिकारस्थप्रत्ययान्तवद्रूपात् द्वाद्व्रकमालवाज्जोत्रो द्वौ तित्वं मित्रे द्वौ २०४
द्रकमालवकामित्युक्तं तत्तत्र लौकिकगोत्रव्यारोपेण निर्वाह्यं। अतिप्रसंगस्तु आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्या

मिति यस्कादिभ्योऽन्यतो गोत्र इति चानुवर्त्तते। प्रवराध्यायप्रसिद्धं गोत्रं वा चिलं यञञो नास्तीति तत्राह। यञं तमिति। निर्दिश्यमानपरिभाषा लुक्संज्ञा भ्यां लब्धमतमाह। तदवयवयोरिति। प्रवरे ति। एतदेव च लौकिकं गोत्रं। एतत्सर्वं यूनि लुक् गोत्राव यवात्स्त्रीपुंसाभ्यामित्यादौ भाष्ये स्पष्टं। लोहितादिकार्थमिति। स्त्रियां ष्फ इत्यर्थः। आंगिरस इत्येवेति। तत्र यत्रे वेत्यर्थस्तदाह। अनांगिरसे त्विति। आंगिरस एवेति नियमस्तु न गर्गा दिपाठस्यवैयर्थ्यापत्तेः स्त्रियां तु लुक्सत्वेन यञ्यो कार इति व्याख्यानेन चास्य लोहितादिकार्यार्थं पाठ इति न वाच्यं। शिवादिगणे पाठमानं ठलुक् स्त्रियामित्यनेन वतंडाच्चेत्यस्य विभाग एवेति बोध्यं। विहितस्येत्यनंतरस्येति न्याय लब्धमिदं। वक्ष्यमाण इति। आंगिरसो रितिसूत्रेणेत्यर्थः। तत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषयानंतर्यार्थग्रहणमिति न युक्तं इत्यंशे तदसंभवेन तत्त्यागस्य वयं दर्शयितुमप्रवृत्तेः। परंतु। वतंडाच्चेति सूत्रमारब्धिलाघवेन किमर्थमिदमुच्यते गर्गादिभ्यइत्येव सिद्धं लुक् स्त्रियामित्यपि तत्रैवोच्येत साशंकयांगिरस इति विशिष्येतेत्युक्तं भाष्ये। तदाशयस्तु पूर्वं पक्षे सम्यगेव तत्र पूर्वसूत्रे आंगिरस इत्युक्त्यानांगिरसे यञ्अभाववदनापि तदभाव एवोचितः विधित्वस्ये वोचित्साद्योगविभागस्तामर्थ्येन कपिबोधयोरिवासाचिगणे पाठाभाव एवानुमीयतेगणपाठेतु आंगिरस इत्येतद्विधेर्देनानांगिरसे पियञ्स्यादिति शिवादिगणपाठोपिय द्विश्रामाणिकस्तदानांगिरसे चरितार्थः स्यात्स्यांगिरसे यञ्ञा बाधः एवं चानांगिरसे वातं डपापनीतिं चिंतामेवेत्याहुः। निकृष्टमिति। इदं बसनुरोधेन। यूनि लुक् सूत्रभाष्ये गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यं तं गोत्राधिकार इति ध्वनितत्वात्। तत्रभाष्येऽपत्याधिकारादन्यत्र शास्त्रीय गोत्रग्रहणे गार्ग्यायणाद्भ्यो युवप्रत्ययांतेभ्यः समूहादौ गोत्रत्वप्रयुक्तो वुञ्न स्यादिसाशंक्यापत्याधिकारादन्यत्र प्रवराध्यायप्रसिद्धरूपलौकिकगोत्रग्रहणे गोत्रोक्षो क्षेतिसूत्रे राजन्यमनुष्यग्रहणं ... दितु जामदग्न्यादिव दारो पेण सा

स्येत्यतः पूर्वस्यतु वेतिचानुवर्त्तते तदाह। शब्दस्योत्तरपदस्येति। शब्दस्येत्यवयवषष्ठी। प्रवाहणः अभ्रादि उत्तरपदस्य वृ
द्धिमत्त्वेपि तद्विधानं पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावे पिवृद्धिनिमित्तस्येति पुंवत्वप्रतिषेधार्थं। जातेश्चेति नि षेधस्तु अस्मादेवज्ञा
पकादनित्य इति बोध्यं। तत्स्य। तत्शब्देन टः परामृश्यते प्रवाहणस्येत्यनुवर्त्तते। वाह्लीति। स चेन्न इत उत्तरं विक
र्णादिभ्यो वेयइत्यंतोग्रंथो विपरीतलेखस्तु लेखकप्रमादात्। कल्याण्यादी। ढकि सिद्धेपी नङ् थमिदं। ढक्तु नि
त्य इति। कत्यादिव्याख्यानादितिभावः। पूर्वेण। स्त्रीभ्यइत्यनेन। अत्र इनङ् द्वौ। पद्वोइति। तदभावे ढगित्यर्थः। हृद्भ
ग। सिंध्वादुत्तरपदस्य। महतेसौभगायेत्यादौ लुङ्आत्रादित्वादत्रिः। दस्वात्नोत्तरपदवृद्धिः। स्त्रीलिंगनिर्देशात्पुंसि न
स्यादतआह। चटकस्येति। एवं च स्त्रैणेच ढकाइति वर्थमित्याह। लिंगविशिष्टेति। अजादित्वादिति। तत्रसामान्येन
द्वयोरनुकरणमितिभावः। क्षुद्राभ्यो। अर्थनिर्देशो यंतदभिधायि प्रकृतिभ्य अयंप्रत्ययः। शीलहीना अनियत
पुंस्कादास्यादयः अंगहीनाः काणादयः। अतएवेति। शुभ्रादिपाठकल्पन क्लारेतिभावः। प्रकारांतरमपि प्राक् शुतं। मा
तृष्व। चासित्वृषसुरित्यनुवर्त्त्यते षष्ठ्या च विपरिणम्यते त्याह। पितृष्वसुरिति। ढकोरिति। इदं ते भ्यइतश्चे तिटक् प्राप्तः।
ढञिति। गृष्ट्यादित्वादिति। युलोपइति। ढेलोपइत्यस्यतु न प्राप्तिः परेण यादेशेन बाधात्। गोत्रप्रत्ययस्येति।
प्रवराध्यायप्रसिद्धं घटकस्येत्यर्थः। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमितिभावः। पस्कस्यापत्यं यास्कः शिवा
द्यण्। तदंतात् यूनि अणोद्व्यचइतिफिञि यास्कायन इत्यत्र युवप्रत्ययस्तु न लुक्। विहितविशेषणात् अपणस्तु
वस्तुतो त्रशास्त्रीयं गोत्रं भाष्यरीत्या यस्कादिभ्यः शास्त्रीयगोत्रएव प्रत्ययविधानात्। अतएव वान्यस्मिन्निति सूत्रे
गोत्रयूनोः समावेशे यास्कायनइत्यत्र दोषः शंकितो भाष्ये अन्यथाति व्याप्ते व्यस्य दोषस्य समाधेयत्वेन तत्रैवाशं
कापर भाष्यासंगतेरित्यलं। तद्राजस्येति। स्त्रावहुष्विलादिवर्त्तते तत्कृतेति किं। प्रियायस्काः। वहुत्वे किं। या

येन परिहार्यः। अपत्याधिकारात्परमिति भावः। परशब्दोऽन्यपर्यायस्ततः पूर्वस्मिन्यञञोश्चेति लुग्विधायके स्त्रीपुंसा
भ्यामिति सूत्रभाष्ये लौकिकगोत्रग्रहस्योक्तत्वादित्यलमत्र विस्तरः। अवृद्धाभ्य इत्यादेर्विशेषं प्रकृतिभ्यः इति न
दीमानुषीभ्य इत्यस्य पृथक्कारकं तद्विशेषणत दाह। अवृद्धे भ इति। ऋष्यन्धक। अन्धकादयस्त्रयो वंशाः। ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः।
ऋषिर्वेदस्तद्द्रष्टृत्वात्तत्ते षां तत्वं। मातुरुत्। अत्र पूर्णतं स्त्रीत्वं शेषात्त्वपूर्वा या इति निर्देशः। मातृशब्दस्य जननी
वाचिन एव ग्रहणमभिक्तपदार्थकत्वात्। द्वे मातरौ यस्य द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति तद्धितार्थेति समासः। तेन व्याप्नोति। इदं चिंत्यं
तादृशस्त्रीवाग्ग्रहणस्याभिमतत्वे तस्यावश्यकत्वात् लिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्तिः। वैमात्रेय इति। एवं च विमातृश ब्दो
न्यप्युदाहार्य इति भावः। अनूढाया एवेति। नत्वदत्तयो नित्यकन्यात्वमिति भावः। वत्सादीनां मूलपुरुषत्वाद्विकार्णी
दीन्प्रत्यपत्यत्वासंभवाद्वत्सादयस्तदपत्ये आरोपितप्रवृत्तिनिमित्तका इत्याशयेनाह। वात्स्यश्चे दिति। पद्मोद्भवेति।
पूर्वसूत्राद्ढग्रहणमनुवर्त्तत इति भावः। स्त्रीभ्यो। स्त्रीशब्दः स्वर्यते तेनाधिका र्थावगतिरित्याशयेनाह। स्त्रीप्रत्ययेति।
तदंतप्रातिपदिकादित्यर्थस्तदंतस्य प्रातिपदिकत्वं चालिंगविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वादीनां तादृशविशेष्यबोधना
स्वतं। तेन टाबादय एवमाख्यानात्। तेन दरदोपत्यं दारद इत्यत्र न ढक्। तत्र दरदोपत्यं स्त्रीत्यर्थे। एस्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागे
वाणतश्चेति लुक्। परे त्वत्र स्त्रीभ्य इत्यर्थग्रहणमेव। अत एव पितृष्वसृमातृष्वस्रोर्ण्यां ढकि लोपविधानं संगच्छते। दरत्
इड्विड्पृथुडशिम्भो नाभिधानात् ढगभावः। शिवादिपाठात् बाध्यानितं चेदृष्यंधकेति सूत्रे भाष्ये इत्याहुः। नि रूपितं चे
दं भाष्यप्रदीपोद्योतेषु। वा ग्रहणनिवृत्तये पुनर्ढग्ग्रहणं। शिवादित्वादिति। तत्र सपत्नीति पाठे पि लिंगविशिष्टपरिभाषया
सपत्नीशब्दादपि बाध्यसामान्यचिंतया पाठकं बाधित्वा एव इति बोध्यं। तस्येदमितीति। शिवादिपाठादिषु त्वितं। तस्याकृ
तिगणत्वात्। इतश्च। अनिञः किं दाक्षायणः। इतः किं दाक्षिः। प्रबाहुल्यस्य उत्तरपदस्येत्यधिकारः। अर्द्धसिरिभाषा

ल०शा०श्री०भू०
२०६

206

पिप्राह्लणो न सिध्येत् । अनितितुल नमपूर्व इति लिखितमत आह । योगविभाग इति । प्रकृतिभावनिषेधाद्विलोपः निपात
नस्यासाधारणं प्रयोजनं वक्ष्ये तत आह । अजपस इति । प्राह्लो नारद इत्यादावपसे न मपूर्व इति प्रकृतिभावनिषेधाद्विलो
पः एवं चात्र निपातनसामर्थ्यादपस इति न संबध्यते । अजातादिति । असमर्थसमासः अत्र मंडूकप्लुत्यापस इति संब
ध्यते तदाह । अपसे जातावेति । जातौ किं । प्राह्लो नारदः । औदूा इति । ननु प्रकृतिभावादल्लोपोपि न स्यादत आह । अ
पूर्वेति । तादृशे तद्ग्रहणे उपसंख्यानमिस्मरः । तान्दाणे । कारितद्वाणो लोपः । ह्रात्वात्रघ इति । स्वरूपग्रहणमाख्याना
त । लिंगादिति । अन्यथा प्रत्ययविधौ तदंतविधिनिषेधात्तद्व्यर्थं स्यादिति भावः । आढ्यकुलीन इति । एवं च ईकार उ
दात्तः कुले चाढ्यत्वप्रतीतिः । कुलीनशब्देन समासे तु तदप्रतीतिरिति भावः । बहुकुल्य इति । बहुच्प्रत्ययः । पद्योरव इति ।
तेनाद्विलब्धिरहितमपि । पूर्ववदिति । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्येति शेषः । शत्रुरिति । अपस इतिकल्पितार्थेनान्वाख्यान
मात्रमिति भावः । सपत्नीशब्दे सहयुद्धाय पततीति विग्रहे पतेर्नप्रत्ययः सहस्य सादेश इत्याहुः । अंगस्येत्यनुवृत्तं पंचम्या
विपरिणम्यते तदाह । अंगादिति । तेनाढ्चषष्ठ्यस्य नात्रठस्य त्वाणं तु नाकारेणोच्चारणार्थे नानिर्देशः वर्णमात्रं स्था
निढगादिप्रत्ययेष्वपि वर्णमात्रं प्रत्ययः उच्चारणार्थो कारः । आदेशस्त्वकारांतः । अत एव वर्णग्रहणपक्षो कर्मठ इत्यत्रदो
षवारणाय ागस्यानिमित्तं षष्ठ्यकार इति भाष्ये व्याख्यातं । यद्यपि संघातग्रहणपक्षो पि भाष्ये उक्तः । अर्घुलात्तिपद्याश्रयणे
नकंठादिषु णादिषुन दोषः माथितिके पि पंचमीसमासे नालोपस्यास्या निवन्द्वावान्न दोषः । संनिपातपरिभाषयापावा ।
कर्मठ इत्यत्रार्थविस्तारिभाषया न दोषः । तथापि लघुत्वाद्वर्णग्रहणपक्ष एव युक्त इति बोध्यं । पुंवद्भावादिति । वृद्धि
निमित्तस्येत्यादि निषेधः सौत्रस्यैव न भस्याढ इत्यस्येति भावः । स च प्रत्ययो लत्तः प्रागेवेत्याह । गार्ग्यशब्दादि रामः
ति । पुंवत्त्वेनार्थस्य निवृत्तावपि भूतपूर्वगत्या स्त्रीवाचकत्वं गृहीत्वात्र एठकौ तद्विवक्षामुपजीव्यैव पुंवत्त्वप्रवृ २०६

स्कः। अत्रि। अत्रिशब्दादितश्चेति ढक्। अन्येभ्य ऋष्यणिति बोध्यं। बहुले इति। तत्कृते न तु स्त्रियामित्यपि बोध्यं। युधि
ष्ठिरा इति। बाह्वादित्वादिञ्। भरतानां प्राच्यत्वादेव सिद्धे पुनरुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणार्थं ते
नेमः प्राचामिति लुक् भरतयूनो न गर्गयौधिष्ठिरिः पिता यौधिष्ठिरायणः पुत्र इति। अत्र तर्ग्गण इति। गोपवनादय अवि
दादौ प्राक्हरितात् द्रौ ध्याः। इदमत्र वर्भाष्ये स्पष्टं गर्गभार्गविकेति समुदायोऽत्र पठ्यते इति तद्राजस्येति सूत्रभाष्ये गोत्रे
लुगचीति सूत्रभाष्ये च ध्वनितं तत्फलं तद्राजस्येति सूत्रे निरूपयिष्यामः। तिककि। अत्र द्वन्द्वोत्तरपदयोरुभयत्रापि लु
गविशेषात्। उपकादिभ्योऽद्वंद्वे इत्यस्य द्वंद्व इति नानुवर्त्तते इत्यर्थस्तदाह। द्वंद्वे चाद्वंद्वे चेति। आष्टकिकापिष्ठल
य इति इदं भाष्ये स्पष्टं। एतेन आष्टककापिष्ठलो पितिककितवादिषु पठ्यत इति वृत्त्युक्तमपास्तम्। आगस्त्य। अग
स्त्यशब्दादृष्यण् इति सूर्यतिष्येति सूत्रे कैयटे स्पष्टं। अगस्तिप्रकृतिकगर्गादियञं ते तु यञञोश्चेति लुका सिद्धं। कुं
डिनपर्यायं तं कुंडिन्शब्दात्तस्य भार्येत्यर्थे ङीपि निष्पन्नात् कुंडिनीशब्दाद्गर्गादियञि भस्याढे इति पुंवत्त्वे प्राप्ते तए
व निपातनात्पुंवत्त्वाभाव इति भस्याढे इत्यत्र भाष्ये स्पष्टं। एतेन कुंडिनप्रकृतिकगर्गादियञंतस्याप्यत्र ग्रहणमित्यपा
स्तं। कुंडिनी त्वं ब्गर्गादिषु पाठात्ततो यञभावाच्च। लुगिति। तेन अगस्तीनां छात्रा इत्यर्थे विवक्षायां गोत्रे लुगची
ति लुकि प्रतिषिद्धे तत्संनियोगशिष्टादेशनिवृत्तौ कृष्टलान्दृष्टे आगस्तीया इत्यादि वृद्धिकासिद्धिरिति। यच्चा।
प्रकृत्यैकाजित्यतः प्रकृत्येत्यनुवर्त्तते। तत्र नेति वाच्ये प्रकृत्येत्युक्त्यानंतरस्येति न्यायेन वा धित्वाल्लोपो न इति लो
पो विनिवार्यत इत्यर्थः तेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं तदाह। राजन्य इति। शूद्रादाविति। तज्जातीयस्त्रियामित्यर्थः। द्विलो
पो। नस्तद्धिते इति प्राप्तः। अल्लोपस्याप्युपलक्षणमिदं। राज्यपुरोहितादिना घक्संयोगादिश्च इन इति पन
पस इत्यत इनणीति वर्त्तते [illegible] जातो ब्राह्मण इति। निपात्यत इत्यर्थे

त०बो०शे०मू०
२०७

त१

दीनांयदिह कच्छमगोत्रं ततः फिञि सिद्धे आगमार्थमि दमन्येषांमुभयार्थं । उदीच्यामनुवर्त्तते नेह । वेति व्यवस्थितादि
त्यनुवर्त्तत इत्याशयेनाह । वाफिञ्नास्ति च इति प्राचाम । प्राचामिति ष्ठञाप्त्यधिकारात्कालिं राजदंतेः बहुलग्रहणं नेह ।
दाक्षिः । मनोर्जजातौ किं मानवी प्रजा । जनपदशब्दात् जनपदवाचकः सन्यः क्षत्रियवाचक इत्यर्थः । जनपदे तिकिं ।
द्रुह्योर्द्रौह्यवं । अश्रावेव । क्षत्रियसमानेति । क्षत्रियवाचकशब्देन समानो यः शब्दो जनपदवाचकस्ततः षष्ठ्यंताद्रा
जन्यपत्येऽपि सर्वत्र प्रत्यय इत्यर्थः । इदं चात्रैव सूत्रे वार्त्तिकं तत्र प्राचामनुसारेणाह । न्वर्थसंज्ञेति । अपत्यैत्यसास्त्वं नोक्तं ।
किं तु तत्त्वेऽपत्यवाचकत्वे सानस्यात् । आदीनां वसानस्यादी सन्ने । साल्वेयसाल्वावयुलन्नो देश क्षत्रियोभयव
चनोऽत्र प्रकरणोऽसूत्रपाठात् । कच्छेदिती दितिलपरकरणं कुमार्यां कौमारः जनपदक्षत्रियोभयवाच्यम् । उदंवरा
दयइति उदुंवरास्तिलखलामद्रकारयुगंधराः भुलिंगाः शरदंडाश्च साल्वावयव संज्ञिता इति द्व्यग्वघेति सूत्रेमा
आद्युधाजपीगजकं दाश्रपिवोध्याः । वहुष्वर्थेष्विति । वहुत्ववदर्थे ष्वविद्यमानं यत्तद्राजांतं तदवयवप्रत्ययस्य लुगि
त्यर्थः । तेनांगाश्च वांगाश्च कालिंगाश्चेति विग्रहे अंगवंगकलिंगा इत्यादौ लुक् सिद्धेः द्वंद्वे प्रत्येकमन्यसंख्याप्रतिपाद
काविभक्त्यभावेन वहुत्ववत्वेनैव सर्वेषां प्रतीतेः यथाश्रुतद्राजार्थसम्बहुगते वहुत्वे तद्राजस्य लुगि ति न दोषः । तदर्थे इ
ति । तद्राजात मात्रार्थाश्रितमि तियावत् । तेनांग चैत्रमैत्रा इत्यादौ न तत्र चैत्रादावप्यन्वयेन वहुत्वस्य तत्तदर्थ
मात्राश्रितत्वाभावात् । अत एव गार्ग्यकाश्यपगालवानामिति निर्देशस्तत्र गालवन्नचुष्यणं तः । अन्यथा यत्र
गोत्रेति लुक् स्यात् भृगुवत्साग्रायणेष्विति निर्देशात् क्वचिन्नोऽप्यलोपि द्वंद्व विषये तेनैवेत्संग वैकल्पेपि प्रव रामः
त्तिः । आग्रा यणोत्रालोपी भृगा [illegible] लुक् । तद्राजांतेति यास्वा २०७

तेः स्त्रियाः किं औपगवस्यापत्यं युवा औपगविः प्रकरणाद् गम्यात्र कुत्सा गोत्रे तिकिकादिकेयः । एतस्यापत्यं ग्लुचुकायन्या
अपत्यं ग्लौचुकायनिः इत्यादौ विध्यर्थं । वतंड्या अपत्यं वातंड्यो जात्यामित्यत्र तु पुंवद्भावेन ङीन् लुको निर्वृत्तौ सा सिद्धे
ति बोध्यं । वक्ष्यति कुत्स्ने गोत्रे लोकदेशो गोत्रानुवर्त्तते । सौवीरे क्षितिप्रकृति विशेषणं भाणवित्तिता एवं दवकाश्यपेभ्य एवाय
मिति वृत्तिः । किं त्वं तस्य सौवीरत्वाद् वृद्धाद् इति चेत्सप्रयोजनमेतदेव ध्वनयितुं वृद्धसंज्ञासूत्रेऽनेहोपन्यस्तं । किं नं
तस्य सौवीरगोत्रस्याभावादाह । फिञ्तादिति । तैकायनिः सौवीरो सौवीरश्च तेनात्र प्रत्युदाहरणं तैकायनीय इति भा
ष्यादाहृतं तच्च संगच्छते । फांटाहृ । अत्रापि सौवीरगोत्र इत्ति संवध्यते मिमतेनानुतस्य न संबंधो व्याख्यानात् । गोत्रत्वाभा
वाच्च वृद्धसूत्रमसंगतमित्याह । भाष्ये त्विति । पूर्वनिपातव्यवस्था तु नावश्यं सर्वत्र शास्त्रे आश्रीयत इति तदनाश्रयणेन यथा
संख्याभावसूचकमिति कैयटः । एतस्यापत्यं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव । पद्मेद इति । प्राचामन्ते इत्यर्थः । तिकादिभ्यः तिकादिगणे कौ
रव्यः पठ्यते । सन्त्वकुरुनादिभ्य इत्युक्तो ब्राह्मणगोत्रवाचीति एष ज्ञापयतीति सूत्रस्थवृत्तिस्वरसः । परमप्रकृते रिति । को
शलशब्दात्कर्मारशब्दाच्चेत्यर्थः । विकृतनिर्देशस्त्वहिमर्थः स्यादतआह । प्रत्ययेति । सूत्रे च कौशल्यापत्यादि प्रयोजे
यमाणप्रकृतिभागानुकरणम् आश्वापरः किं साधुरित्यर्थः । अन्ये तु आपनादेशोऽत्र प्रत्ययस्य युगागमोऽनिपात्यते । अ
न्यथा प्रत्ययादित्वाभावात् स्यनस्यादित्याहुः । कोशलस्यापत्यमिति सूत्रे दंत्यपाठ इत्यन्ये । छागेति । अपिना दगोरपि । का
र्म्यायणिरिति । कार्त्तुस्त्वात्रः कार्त्तस्यापत्यमिति विग्रहः अद्दुवाङि इत्येतं । कार्त्तुरपत्ये तु कुर्वादिगणे कर्त्ति हत्र्यि ति
पाठात्पएव एतदुत्तरत्वादादीनां वा किं न्या न्यत्स्वाद्वाय नि स्यादइति का चेद् अपत्ये सौत्रः सदादीनि चेत्स्यनेन
तेषां वृद्धत्वादुदीचां वृद्धादित्यनेनासिद्धेः भाष्ये तस्याभावाच्च । औपगविरिति । यूनीऽन्वे वेति भावः । वाकिना

रत्वस्याध्यारोपेणेत्यर्थः । एवं चर ० युवत्वेनैव ततो बोध इति नासाधुता तत्संबंध्यपत्यमित्यर्थे त्वसाधुतैवेति स्पष्टं परम
पुंयोगादित्यादिसूत्रे भाष्ये । कंबोजात् । अत्र हर्षमिदं । अवंतीकुरुरिति । अत्र ङीपूङोलुक् तद्धितलुकीति लुक् । अनु
पसर्जनत्वात् । अतएव तत्परकरणस्य स्पष्टार्थं स्त्रियामित्यस्य अपत्यार्थकस्येत्यर्थः । शूरसेनीति । अत्रोलुकि जातेरिति ङी
ष् । नियतगोत्रत्वारोपात् । एते प्राच्या इति । त्रियाइत्यर्थः जन्यजनकभावेति । दांपत्यलक्षण एव पुंयोगस्तत्र गृ
ह्यत इति मते गौरादित्वात् ङीषिति बोध्यं । लुकि त्विति । व्यादय इत्यस्तु ... जत्वेन यौधेयादिग्रहणादेव पांचमि
कानामप्यत इति लुक् तेन द्वा त्रियजन पदाभयवाचि पर्शुशब्दाद्यन्वो णतस्मात इति लुक् अनेन स्वार्थिके णि
तस्याप्यनेन लुकि सति पर्श्वादित्यादिसिद्धिरतेनानंतरत्वाभावात् ... षिकानामेव लुगित्यपास्तं ङीपीति । योपध
त्वान्न ङीष् । अत्र्याकार इति व्याख्यानाच्चेन ङीनिति भावः । उदात्तनिवृत्तीति । अनुदात्तस्य च यत्रेत्यनेन ङीबुदा
त्तः स्यात् असिद्धांतत्वं अंतत्वान्ङीन्याद्युदात्तत्वमिति भावः । अगोत्रेति । अत्र पारिभाषिकं गोत्रं गोत्रावयवादित्यस्यसूत्रा
रंभसामर्थ्यात् तच्चानंतरापत्यार्थकोऽगोत्रादवपुत्तो नंतरो देवदत्तायाञ्च दत्येति भारद्वाजी योक्तिपरभाष्यात् शा
स्त्रीयगोत्रपृथक् ... ते तत्सदृशोनंतरापत्यप्रत्ययांते विध्यर्थं तेन युवापत्येनातिप्रसंगस्त्वनभिधानान्नेति कैयटः ।
यद्वितु अनंतरापत्यप्रत्ययांतदेवदत्तायाञ्चटस्य यौः क्रोड्यादि पाठं कृत्वा गोत्रावयवादीति प्रत्याख्यायते तदा लौ
किकगोत्रग्रहणेपि न दोष इत्यन्ये । ङकारो यङ आविलत्वार्थः स्यापि ग्रहणार्थः यकारः सामान्यग्रहणविघातार्थो
न्यथैकानुबंधत्वादस्यैवग्रहणं स्यात् न तु अङः । जन्वचटापासिद्धिः । अंतोदात्तत्वानापत्तेः । अयं चादेश एव । ननु
प्रत्ययः । अत्रोदमेघ्याया । अपत्ये स्त्री भोढकि । औदमेघ्येयापासिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टं । अ ढे इत्युक्त्या पुंवत्त्वप्राप्तेः

नात्। पांञ्चस्य पांचालस्यापत्यं माणवकाः पांञ्चः पंचालाइत्यादौ युवप्रत्ययस्य एयन्द्वात्रियेतिलुकि युववहुत्वे वर्त्तमानत
द्राज प्रत्ययस्य लुक् सिद्धिः। वद्दपमाणवीत्यादौ युवप्रत्ययस्यैवाजादिप्राग्दीव्यतीयस्य विषयत्वात् अञोगोत्रेलुगचीतिलुक्
नगोपवनादिषु गर्गभार्गविकाशब्दपाठे न पूर्व्वसूत्रसंक्रान्तस्य तेनालुग भावज्ञापनात् तस्यहि। अन्यथा एयं तेभार्गवाद्युव
वहुत्वेइञोएयन्द्वात्रियेतिलुकि युववहुत्वेभार्गवस्यञ तेरत्रिभृग्विति प्राप्तलुको निषेधाय गोपवनादिषु पाठः। अन्यथा
गोत्रेलुगचीत्येव सिद्धेत द्वैयर्थ्यं स्यच्छमेव। गर्गभिज्जूणांमे षुनिकेत्यर्थः। विशिष्टस्यैवगणेपाठाद्गर्गादियञोलुको
ननिषेधः। अस्य विशिष्टस्य पाठेत्र सभाष्यकैयटौमानं। नचैवं मांगप्रतिकृतयञ्ञांगाइत्यत्रलुगापत्तिः यञञोश्चे
त्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणमात्यासत्यापत्यवहुत्वे वर्त्तमानस्यैव तेन लुगंगीकारेण तस्याहेचयेणस्यापि अपत्यतद्राजा
पौन्पतरगतवहुत्वे वर्त्तमानस्यैव तेन लुगं एवं प्रकृतेरदोषात् पंचालापत्ययौगिकपंचालशब्दाद्वहुवचनात् युवप्रत्यये
एकत्वद्वित्वयोः पांचालः पांचालाविसत्र गोत्रे लुगचीतिलुक्। युवप्रत्ययस्याएयन्द्वात्रियेतिलुक्यपि प्रत्ययलक्षणेना
जादिप्राग्दीव्यतीयविषयत्वात् नलुमतेतिनिषेधस्तु नास्य प्रत्ययोद्देश्यकत्वे प्यंगोद्देश्यकत्वाभावात् प्रत्ययल
क्षणस्य चास्या नियमार्थत्वेतु गोत्रेलुगचीत्यत्राचदस्यहत्वाप्रयाविधितायोग्यस्य भावेन तत्प्राप्तेः ध्वनितं चेदं जन्प भि
दशव्दादित्यस्य त्रेभाष्ये प्रकृतसूत्रे चाक्षियां किंप्राग्णः स्त्रीलंप्रथा न मेवानु उपहतेतेन पंचवंगीभिः क्रीतः पंचवंगइस्से
व। वहुत्वंप्रधानमपिमाख्यानात्तेनागानात्क्रान्तमसं गइत्येवेतिस्यकमञ्जेवभाष्यकैयटयोः कंपमिति। वहुत्वेलुकः
ता २ आप्तेरितिभावः। अत तद्राजं नलुगित्युत्तरं। रघुणमिति। रघु पदुशब्दयोर्जनपदसमानशब्दत्वाभावादितिप्रश्नः। ल
क्षणेपेति। पदविमाकरणशास्त्रस्य साधुत्वनियामकत्वात्तस्य वं व्यपत्यमित्यर्थे प्रत्ययान्तस्यापत्यादिपदघटित
समासस्य च साधुत्वबोधनेन तेन [illegible] त्वं [illegible] द्वो न्वित्त। तथापि लक्षणायेत्यस्य

ल०श०शे० पृ०२०९ रागशब्देकरणेघञ्‌राग ॥ वाचकात्तत्करणकरंजनकमेस्यर्थेप्रत्ययाइत्यर्थः।कौमारेतिपर्यंतंतेनेतिवर्तते।देवदत्तेनेति।
रागादित्यस्याभावेकर्त्तृतृतीयांतस्यापिग्रहणंस्यादि ॥ तिभावः।लाक्षारोचनाशब्देनसमाहारद्वंद्वः।शकलंरागद्रव्यविशे
षः।वृत्तिकारइत्ति।भाष्येतुनैतद्दृष्टं।नक्षत्रेणयुक्तः।अश्विन्यादयःकेवलनक्षत्रवाचकास्तद्युतचंद्रवाचकाश्चतत्रा
द्ये ॥ ऽप्राप्तिपूर्वकप्राप्तिरूपयोगस्यासंभवाद्‌ ग्रहणमुसचसंकल्पवाक्येप्रसिद्धःनक्षत्रशब्दोप्येवंअथाकिंनक्षत्र
मित्यादिव्यवहारात्‌।नक्षत्रयुक्तचंद्रमसायुक्तइत्यर्थेप्रत्ययमात्रस्यभवतियोयुक्तःसचेत्कालइतिसूत्रार्थःसचनक्षत्र
वाचकादेवाभिधानस्वाभाव्यात्‌।नक्षत्रेणेतिकिं।चंद्रेणयुक्तारात्रिःकालः।किंपुष्येणयुक्तंगमनं।अद्येति।अद्यतन
महोरात्रमित्यादावविवराहोशिरइत्याविवचाद्यारत्योपपत्तिर्बोध्या।पौर्णमास्यामिति।अन्यत्रतुपुष्यःपंचमीत्येव।अतएव
नि८ वेति।तत्रश्रवणेलुक्तेरेव।अनेनचपौर्णमास्यांलुङ्‌त्यस्यानित्यत्वंज्ञाप्यते।तेनश्रावणीअवाधकान्यपीतिवृत्तिमतं
तुनयुक्तंवाधकान्येवनिपातनानीतिसर्वानि तेनश्रवणरात्रिरितिसिद्धं।द्वंद्वाच्छः।अत्राविशेषइतिनानुवर्त्तते।
स्वरितत्वात्कलेढगितिवार्त्तिकं।परिवृत्तो।तेनेतिवृत्तते।समंताद्वेष्टितःपरिवृतउच्यतेइत्पाठः।वस्त्रैःपरिवृतइति
प्रयोगाच्च।तदेकांतग्रहणंकर्त्तव्यमितिवार्त्तिकाच्च।द्वैपमिति।प्राग्दीव्यतोऽणपवादोऽस्वरेविशेषः।अपू
र्वत्वेइति।अपूर्वउच्यतेयेनप्रवृत्तिनिमित्तेनतदपूर्वंवचनंतत्रेत्यवाप्यर्थइतिभावः।तच्चप्रकृत्यर्थगतं।अपूर्वअयाति
रेवरूढेः।योग्यतावशाद्वितीयांतात्प्रथमांताच्चाप्रत्ययः।आद्येउपयंतरिद्वितीयेतूपयमनविशिष्टेस्वार्थइतिवोध्यंद्वि
तीयंतस्येदमित्यणपिसिद्धं।अपूर्वपतिमित्यादिर्बहुव्रीहिः।तत्रोद्धृतत्रेतिसास्मिन्निति ॥ तःप्रागनुवर्त्तते।तेन।
निधाननिरूपिताधिकरणत्वेन।उद्धरेणस्थाल्यवधिः।अष्टाकपालइति।द्विगोर्लुगनपत्येलुक्।संस्कृतमिति। रामः २०९

अस्यापत्यार्थकत्वाभावेनापत्यस्येति यलोपाप्राप्तेः आत्रेयानिति विशिष्योक्त्वा स्वार्थिकत्वेपि स्त्रीत्वरूपस्वार्थार्थकत्वे वास्य । गोत्राणं
ताभिजितशब्दादस्य तस्वार्थिकयञस्तु विशेषानुक्तेः सकलस्वार्थबोधकत्वेति । अपत्यार्थकत्वात्ततो गोत्रचरणादिति वुञि आप
त्यस्येति यलोपे आभिजितकमिति सिद्धिरिति तदाशयः । न चादेशत्वे हास्तिशिरसोपत्यं हास्तिशीर्षिः बाह्वादित्वादिञ् अत्र विशीर्ष इति ।
शीर्षादेशस्तत इञ्यपि ऊ । हास्तिशीर्ष्यः । अत्र शीर्षस्य स्थानिवत्त्वेन शिरस्शब्दत्वाद्ये च तद्धिते । इति शीर्षन्नादेशः प्राप्नोति
लोपस्तु न यस्येत्यभावकर्मीणेति प्रकृतिभावात्स्पष्टं चेदं ये च तद्धिते तद्यत्र भावे इति चेन्न । ये च तद्धित इति सूत्रस्थभा
ष्यस्यैकदेशयुक्तिलाह । अत एव प्रकृतसूत्रे भाष्ये आदेशपदमुपक्रम्यैव पदोनिर्देशस्युक्तमेवं च ये च तद्धित इति सूत्रे
पूर्वपद्युक्तप्रयोगयोरनभिधानमेवेति तत्त्वावः । यथा क्रौड्यादिगणे तपोः पाठादत्र ष्यङः प्रत्ययत्वमेवेत्यणिञ्भ्यां बाध
धानादत्र शीर्षन्नादेशाभाव इत्याशयः । गोत्रावयवा । अवयवशब्दोऽन्तोऽप्रधानवाचीत्यनेनाप्रधानं गोत्रं यत्कुलं प्रतिष्ठा
करं तदुच्यते तदाह । गोत्राभिमता इति । पुणिकभुणिकमुखरादि हि देशविशेषप्रसिद्धं कुलनाम पुणिकादयोऽत इञन्ताः । किं च
गोत्रादवयुतं ष्यङ्गृह्य तमनन्तरापत्यं तदर्थं चेदं भाष्यप्रामाण्यादर्थद्वये सूत्रतात्पर्यं । अनयोरुभयोरपि क्रौड्यादित्वकल्पने
ननु व्यर्थमेव सूत्रमिति बोध्यं । क्रौड्यादिभ्य इति पञ्चमीनिर्देशादत्र प्रत्ययत्वमेवेत्याह । प्रत्यय इति । सूतेत्यादि । गणसूत्रे सूत
शब्दाद्भोजशब्दाच्च प्रत्ययः स्त्रीत्वप्राप्तयौवना जातौ सूतीत्येव । एवमक्षत्रिया भोजैव । क्रौड्यादिपठितगौकक्षशब्दस्य ष्य
ङन्तत्वेपि गौकक्ष्याः प्रतिषेध इति वचनात्संप्रसारणं ते न गौकक्ष्यापुत्र इत्येव । देवयज्ञि देवयज्ञाय वायस्पत्त शि
दपत्यमित्यर्थः । कंठेविद्धमस्य । कांडेविद्धीति पाठे कांडेन विद्ध इति समासे तत एव निपातनात् कोंडस्यैकारः सत्समुग्रमस्ये
त्यर्थे निपातनान्मुक् । अगोत्रार्थमिति । अनन्तरापत्यार्थमित्यर्थः । गोत्रे शास्त्रीये । एवं चोभयत्र विभावे यानितिभावः ।
इदं च गोत्रावयवादित्यस्य पुणिकादिमात्रविषयत्वमिति वादिनां मते बोध्यम् अन्यथा तु प्राप्तविभावैवेति दिक् ॥ ॥
इत्यपत्याधिकारः ॥ ॥ ३ ॥

ल०श०शे०पू०
२९०

बनेति पूर्वपक्षिणैवसूत्र्येतमितिसिद्धांतिनानकिमप्युक्तंतदुत्तरमुभयथापिकस्माइतिकशब्दस्यापिसर्वात्मकत्र जाप
तिवाचकत्वेनसर्वनामत्वात्गणपाठस्तुप्रपंचार्थः सकलकत्वादीनात्वनभि धानान्नसर्वनामकार्यमिपरआह
किमोपिकार्येस्यैवसंज्ञात्वेनासर्वनामत्वादितिभाष्येउक्तंतद्वयमप्येकदेश्युक्तिःसर्वादिप्रकरणस्यभाष्याद्यसंमतत्वादंसे
स्मेभावाभाववत्कादेशस्यापिकार्येत्वादावभावापत्तिरित्याहुः।परत्वादिति।उत्कृष्टत्वादित्यर्थः।तत्वंचेकारविकारविधा
नसामर्थ्यंबलवत्।आयमित्यत्रतुपरत्वाद्बाधइतिबोध्यं।केचित्तु।णौचङीतिसूत्रेनाग्लोपीत्यग्लोपिग्रहणाद्वृद्धे
२५० र्लोपोबलीयानित्युक्तंभाष्येतद्वसामान्यापेक्षमित्यत्रापिवृद्धेर्लोपोबलीयान्।अतएवस्त्रीपुंसाभ्यामितिसूत्रेउ
भयोर्विधेयोर्नुगागमश्रुकायोर्नित्यत्वात्पूर्वंनुग्रहणंचव्यर्थमित्याशंक्यटिलोपःस्यान्नत्वनुग्विधानसामर्थ्यंत्वे
णेयंविधिप्रतीतिन्यायेनतदविधानसामर्थ्यात्तदभावेपिपोस्तदोषइत्युक्तं।वज्रीत्यस्त्रेणानुक्येवटिलोपप्राप्ति
रन्यथावृद्ध्यावाधात्तदप्राप्तिरितिभाष्यासंगतिःस्पष्टैव।मम्मतुनसावृद्धेर्लोपस्यबलात्।आयमितितुपद्यार्थप्रमा
णसिद्धंतदावर्णस्यनसाध्यंलोकेत्वसाध्यैव।अतएवकिमःकायमितिभाष्योक्तंसंगच्छते।अन्यथातत्वदोम
र्ण्५ स्येत्वेपरत्वाद्बाधणिदंगस्यबलवत्वान्न लोप सर्वदीर्घौवाधित्वावज्रीत्यावृद्धौकृतस्यपणादेशेतदसिद्धिःस्पष्टै
व।मम्मतुवृद्धिवाधित्वायस्येतिलोपेकृते कारस्यवृद्धौतत्सिद्धिःकादेशस्त्व नडुलभिः विभक्तिपरत्वाभावात्।एतेनद्दा
रादीनांचेतिसूत्रेपरस्यवृद्धिनेत्यनुवृत्तौशौनंमांसमित्यत्रटिलोपेऐजागमोनप्राप्नोति।आनुपूर्व्यां सिद्धमे
तन्मात्राकृतेऐजागमेटिलोपःप्राप्नोति।प्रकृत्यैकाजितिप्रकृतिभावेनभवितव्यमितिभाष्यमुपादायपत्वेयटे रामः
नोक्तमिष्टमेवःसुप्रकृतिभावः।तथाचवज्रोदेवतास्यवज्रःस्थालीपाकइत्यत्रनभवतितस्मात्परिहारादिगेयापरत्वा २९०

भोजनादिरूपोपयोगफलाक्रियासंस्कारः नतुगुणाधानमेव।उषेत्ति।वसेः क्विपिसंप्रसारणे तृतीयांतमेतद्बोध्यइति
भाष्यकारीयमेतत्।नालिति।अत्रवृत्तिः शरणं।संज्ञायामितीतिनसावनातिरिक्तमासार्द्धमासयोरेवानेनप्रत्ययइति
बोध्यं।प्रज्ञादेरितिसांनाय्यानुजावरेत्यादिपाचमिकवार्त्तिकेनाष्टकमितिभावः।सास्यदे संवं थितेनप्रदेयंमंत्रअप्रत्य
यार्थः।प्रकृत्यर्थस्यदेवतात्वंव्यक्तित्वभावलभ्यंतत्रसंबंधित्वेनबोधोपिविशेषणत्वेनबोधायदध्यादिपदप्रयोगोपिरी
द्रंदधीत्यादीद्रदेवतासंबंधीति बोध्यः।मंत्रस्तुत्याचेति।अत्रार्षे देवताशब्दस्यरूढिः द्विवैर स्वयंकर्मणोदेवता। जि
तेनपितरोदेवतेतिसिद्धमितिदेवात्तलस्सूत्रेभाष्यात्।अग्नेर्ढगिति।अग्न्युद्देशेनब्राह्मणस्यागाभावइतिशंका।ढगि
ति।अग्नेरयं भक्तइत्यर्थइतिभावः।विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहेतिलिंगाद्बहुत्वस्यैव देवतात्वेपिवैश्वदेव्यामिदौत्यादौतद्धित
५८ वृत्तिविषयेसमासोविश्वदेवइतिबहुव्रीहिअसाधुरितिबोध्यं।कशब्दस्येति।ब्रह्मरूढस्यैवात्रग्रहणं एवंचकायानुब्रूही
त्येवप्रैषः कस्माअनुब्रूहीतिकल्पसूत्रोक्तमाप्रैषइत्याहुः।परेतुकिमोप्यत्रतंत्रेणनिर्देशः शब्दपरत्वेपिकिमः कादेशः क्वि
पइत्यादावियङ्वत्।किंशब्दोपिप्रजापतिवाची।अतएवकस्मैदेवायहविषाविधेमेतिश्रुतौप्रजापतयइत्यर्थःकस्मा
इतिसंगच्छते एवंचकस्माइत्यपिप्रैषः उक्तश्रुतिमूलकः शाखाभेदेनव्यवस्थितः विष्णुहसस्वनामसुवर्णकोनेकः सर्वः कः
किं यत्तत्यदमनुत्तममप्युक्तं।नचसंज्ञात्वादस्यसर्वनामत्वाभावेकस्मायादिः सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधेआधुनिकसं
ज्ञायाएवग्रहणात्।अतएवविश्वेषांदेवानामितिसिद्धं तदुक्तंभाष्ये।अथयत्कायहविः कप्रत्ययेप्रैषःकर्त्तव्यइति।कल्प
कारविप्रतिपत्त्यासंशयइतिकेचित्।श्रुतिविप्रतिपत्त्यासंशयइत्यन्ये।यदितावत्सूत्रेकिमःकादेशःकस्माअनुब्रूही
तिभवितव्यमथनकिमःकायानुब्रूहीतिभवितव्यमिति।अत्रापवादकिमइत्यस्यतंत्रेणोभयनिर्देशोसंदेह ए

ल॰श॰शे॰
पृ॰२११

दायिक इति भावः। सकारपाठेति। प्रत्ययेष्विति शेषः। उदाहरणे शुभाऽऽबेषत्वाकारणात् सकारप्रयोजनांतरानभिधानमिति
भावः। दुग्धे इति सप्तमीस्थानिनो ऽधिकरणत्वविवक्षायेति। दुग्धसंस्थाने रते ऽऽदेशाद् इति तु चिंत्यं प्रत्ययाभवंतीति भाष्ये
वाक्यशेषात्। तिलान्निष्फलादिति। निष्फलबोधकात्तिलशब्दादित्यर्थः। प्रत्ययस्तु स्वार्थे। पीवनमिति। अनित्यप्र
कृतिभावः। शत्रंतादिति। प्रत्ययस्वरेणमध्योदात्तत्वादनुदात्तादित्यं। उणादिषु रित्वादिमाद्युत्तये आह। अनुनासिक
योरिति। त्सुप्रभृत्ति सुसो ऽनुनासिको नान्यत्र। युवोरितीतरेतरयोगद्वंद्वः। उत्तरपदसौत्रत्वाद् लोपः। त्सुण्वुलादिषू
कारो ऽनुनासिक एवादेशेनैव तदपहारसिद्धेरिति प्रकृतस्य नैभाष्येस्पष्टं। अन्हः खइतिवार्त्तिकं। क्रतौ वृत्तं मान
हुन् शब्दात् समूहे ख इत्यर्थः। एवं च सुत्यासमूहे रूढो हीनशब्दस्तत्फलितमाह। अहं गणेत्यादि। पञ्चविति। यथा
संख्यमत्र। ढगणाविति। केशादिचित्तत्वेन ठक् अश्वाद् ण इत्यर्थः। वासेति। दिग्भेदेन वृद्धिकल्पितवातभेदाश्रयः सा
म्हिकः। इनित्र। योगविभागो यथासंख्यार्थः। विषयो। देशग्रहणाद्विषयशब्दो ऽत्र ग्रामसमुदायवाचीति वृत्तिः। विष
यः स्वसवान् निवासस्तु न नियमेन तथेति तयोर्भेदः देशो ऽत्र प्रत्ययसमुदायशाक्यतायाप्रयोगोपाधिः क्वचिद्देश प्रकृति
पदप्रयोगस्तु नार्थत्वात्संदेहवारणाय। देवदत्तस्य विषय इति। तेनात्यंतपरिशीलित इत्यर्थः। भौरिक्याद्यै। यथा ६
संख्यमत्र। संग्रामे प्र। सोस्येति। एवं च प्रथमैवात्र समर्थविभक्तिः प्रयोजनयोद्धृभ्य इति पंचमीनिर्देशात्तद्वाचक
स्यैव प्रकृतित्वे संग्रामे इति सप्तमी षष्ठ्यर्थे इति तदस्येति प्रत्ययार्थविशेषणं। संग्रामे इति किं। संतोषः प्रयोजनमस्य भोजन
स्य प्रयोजनेत्यादि किं। सुभद्राप्रेद्धिका स संग्रामस्य। तदस्यां। प्रथमांतात् प्रहरणेपाधिकात् क्रीडारूपसप्तम्यंतार्थेणित्य रामः
र्थः। घञः सा। सेति स्त्रीलिंगं क्रियापेक्षं। गतिकारके ति। तत्फलं श्पेनं पातादावादिवृद्धिः इति सर्वत्र लौकिकविवक्षानुस २०११

211

द्दिलोपंवाधित्वात्वद्धिः प्राप्ताप्रतिषिध्यत इतिभवस्यैजागम इति । अत्र परिहार इतितदपास्तं । भाष्यकारेणतुदुष्टपरिहा
रेत्तयानुवृत्तिपक्षोदुष्टइत्सेववोध्यते एतेन स्त्री ॰॰॰ पुंसाभ्यामितिसूत्रस्थंत्रेदोषाभावपरंभाष्यंकस्येदितिसूत्रेलोपस्येकार
विधानसामर्थ्येनवारणपरंभाष्यंचाचिंत्यमेवेति यत्केयटेनोक्तंतदेवचिंत्यमितिदिक् । संनियोगे नेति । आपोनपेस्वाहेत्यादितु
ळादसं । रीङ् । अगवत्तपरिभाषयाकत्वार्वे तिच्वौचे तिचदीर्घाप्राप्तेदीर्घोच्चारणं । वस्तुतस्तत्परिभाषायाःफलाभावात्स्पष्टा
र्थमेवतदीगागमेन यण सिद्धौरीविधानप्रक्रियालाघवार्थं अनिर्दिश्यमानसर्वादेशत्वभ्रमवारणाय चाङि ङ्वमितिसंप्र
दायः । द्यावाक । आपत्युत्तरपदापपोरपवादः । मरुत्वानिन्द्र । अग्नीषोमेइंद्रश्चसोमेतीत्वं । वास्तोष्पतौ वाचस्पतिं दिवस्पति
वत्तुरूपेकृती सत्रबहुलग्रहणाद्दलुक् । कस्कादित्वात्सत्वं । महाराजो । वैश्रवणः अोष्ठपदाद्दणिप्राप्तेकच्चनं । सोमेंद्र इति ।
नन्वत्रांतरंगत्वाद्गुणेउभयतआश्रयणेंतादिवत्वाभावेन पूर्वपदान्तरेंद्रशब्दाभावेन निषेधोव्यर्थः । किंच वृद्धिरप्यत्र न न८
प्राप्नोतिपूर्वोत्तरे नैकादेशविशिष्टपूर्वपदत्वेनद्रशब्दस्यैकदेशविकृतन्यायेनोत्तरपदत्वेपितस्यांकुलात् । एकस्यैका
देशेन परस्यानिलेनयस्येतिलोपेनापहानात् । नचपरादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्संभवइ
क५ तिवाच्यं उत्तरपदाधूत्रनिमित्तत्वाद्वृद्धेरप्राप्तेःतावृप्यानतिदेशात् । एतेनसामर्थ्यादंत्यवृद्धेरेव निषेधइत्यास्तं । म
रुदादिभिरिंद्रस्यद्वंद्वेइंद्रस्यैवपूर्वनिपात इति चेन्न । अनेनैवनिषेधेनपूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमेकादेशा
भावज्ञापनादिसंतादिवत्सूत्रे विप्रतिषेध इतिसूत्रेचभाष्येस्पष्टं । पूर्णमासादिति । यद्यपिपूर्णमाश्चंद्रस्तस्येयमिति
पौर्णमासीसिद्धातथापीदृशेएवार्थे साधुत्वमेवंमुखत्विज्ञानपूर्वकप्रयोगएवचाभ्युदयइतिभावः । पित्र्व्येतिस्वस्य
स्तिदेतिवहुश्रुतैर्विचार्यं । मातुरिति । भ्रातरीतिवर्तते । मातरिपित्रेति । ॰॰ प्रेणौरादिषुमातामहादिशब्दपाठेसांप्र

सैवग्रहणंपाणिनच्छिलाभावएववेत्याहुः।कञ्चाद्य इति।तत्रविवक्षितेइञोयूनि लुगितिलुक्।इञश्चेति।प्रत्ययलक्षणे
नेञं तल्वा दितिभावः।गोत्रेइति।अपातत्रपारिभाषिकगोत्रस्यैवग्रहणंतथा वेदंस्यते।स्वरे इति।अत्रसत्येलुकिप्रत्य
यस्वरेणंतोदात्तत्वं।स्त्रियांङीप्चस्यादितिभावः।छंदोब्राह्मणे।छंदःपदेनगायत्र्यादिछंदोयुक्तमंत्राणामेवग्रहणमिति
ब्राह्मणग्रहणंजुष्कापितेचछंदसीत्यत्रछंदःपदस्यब्राह्मणेलक्षणानेतिमंत्रेइत्युत्तरसूत्रेमंत्रग्रहणात्।पुराणप्रोक्तेष्वि
तिसूत्रविषयभिन्नेकल्पेसूत्रेचतद्विषयतेष्यते इति अत्रभाष्येस्पष्टम्।अनन्यभावेविषयशब्दस्तेन प्रोक्तेप्रत्ययांते

भ्यःस्वलुप्तेःपूर्वमेवाध्येतृप्रत्ययोतःकाश्यपिनइत्यादौउत्तरपदत्वेचेतिवार्त्तिकारंभेप्येवांतरसुपापदत्वमात्रेप्रत्ययलो
पोन।प्रोक्तादित्यनुवृत्तंप्रथमाबहुवचनेनविपरिणम्यते।तद्विषयाणि।तच्छब्दोध्येतृवेदितृअर्थकप्रत्ययपरामर्शो॰प्र
थमात्रपराशे कठंमहदितिवत्कठमधीतइत्यस्यासाधुतानापत्तेरितिदिक्।तदस्मिन्।मत्वर्थापवादः इतिशब्दःप्रत्यया
तंचेत्प्रसिद्धदेशनामतदेवयथास्यादित्यर्थं।जनपदेलुबितितुन्यायसिद्धानुवादस्यान्याख्यानमेवतत्रप्रत्ययांतस्यदेश
नामत्वाभावेनप्रत्ययानुत्पत्तेः।तेननि।इतिदेशइत्येवअपिसंबध्यतेतेनेतिकर्तरितृतीया।अदूरं।निकटं।तत्रभवमितिस
मासः।त्रयोप्यइति।व्याख्यानादितिभावः।चातुरर्थिकेत्वमिति।चतु र्णांसूत्राणामर्थाश्चतुरर्थास्तत्र भवश्चातुरर्थिकः।ओ
स्या१२ रत्र्।सुवास्त्वादिभ्यःप्रागणअधिक्रियते।मत्वंतेति।सामानाधिकरण्यसंबंधाप्यत्वाद्व्यावर्त्यंतुस्ववानितिस्यात्तथाचाकिंमत हि १२
मित्यादावतिप्रसंगइतिभावः।शोणी।लुप्रपंचमंतमेतत्।येनविधिरितिसूत्रस्यभाष्यात्प्रत्ययविधावपितदंतविधिः।यथा
संख्यानुरोधात्कुमुदशब्दपोरेकयोषोनकृतः।पथइति।पक्षाद्यंतर्गणसूत्रं।विशेषानुरोधिलिंगवचनेप्राप्तेआह।
लुपीति।प्रत्ययार्थेनानिसंबंधार्थत्वाद्युक्तंप्रकृतिः।लुपिलुवंतार्थेप्रकृत्यर्थेइवव्यक्तिवचनेलिंगसंख्येभवतइ

रणा यतेन यथाभिधानमेव साधुत्वं । तदर्थी । शब्दपाठोऽध्ययनं तदर्थज्ञानं वेदनं हि च्छन्दोपादानं स्पष्टार्थं । कर्तृकर्मणो
रिति सूत्रस्य भाष्यपर्यालोचनया तद्धितार्थस्य क्रियालाभावेऽप्यलौकिके द्वितीयान्तात्प्रत्ययविधानसामर्थ्यादेव द्वितीया
एवं तत्र भवत्यादिविषये समस्याद्यप्यधीते इत्यादीनां लौकिकप्रयोगे क्रियाप्राधान्यत्वेऽपि कारकप्राधान्यतेत्यत्र प्रपं
चितं । तस्य वृत्तिपादकेति । उभयोः सहाधिकारेणानन्तरसूत्राणामर्थद्वये प्रवृत्तिरिति भावः । अधीतेतरीति । तत्रापीत्यर्थः ॥
अर्थविशेषः । औक्थिक्यं प्रातिशाख्यं । लक्षणया । उक्थ्यसारोपेण । औक्थिक्यशब्दात्तु नानयोः प्रत्ययोऽनभिधानात् ।
नेष्यत इति । ठकोऽनभिधानमात्रे भाष्यस्वरसः । वृत्तिं संहितामित्यादीति अनुसूत्रं पदविशेषः । आनुसुकः इसुसिति केके
ण इति ह्रस्वः । सूत्रान्ताल्लिति । एतच्च कैयटे स्पष्टं सांग्रहसूत्रिके समाहारद्वन्द्व इति कश्चित् । द्विगोस्तद्धितलुक् स्यादत आह ।
त्रिविधेति । पदोत्तरपदादिति । पदशब्दोत्तरपदकादित्यर्थः । शतषष्टेरिति । ताभ्यां परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तादित्यर्थः । प्रोक्ता
दिति । तदधिकारस्य प्रत्ययपरं । प्रोक्तादिवत्सकमेयं सौत्रो निर्देश इति भाष्ये स्पष्टं । इनण्प्रत्ययपक्ष इत्युक्तेरपत्यार्थवचनं ।
नापि विदधीति । एवं दाक्षि । एतादृशः सर्वे गोत्रप्रत्ययाः एव गृह्यन्ते । गोत्राद्यूनीलुक्तेः दाक्षियवाचिनो गोत्रप्रत्ययान्तादि
त्यर्थः । आर्षेति । ऋषिप्रकृतिकप्रत्ययान्तादित्यर्थः । कौरव्य इति । ब्राह्मणगोत्रमेतत् । वामरथ्यस्येति वामरथ्यः कुर्वादिस्ततो
वामरथ्यस्य काण्वादिवत्स्वरवर्जमित्युक्तेर्ञितस्य काण्वादिभ्यो गोत्र इत्यणो न लुगिति भावः । ऋष्यण एवेति । पाणिन्शब्दा
त्तु न ऋष्यणः किं त्वौत्सर्गिक एव । यत्र ह्यौत्सर्गिकस्यापवादः प्राप्तस्तत्र बाधनार्थमृष्यणः प्रवृत्तेरिति भावः । इदं प्राचा
मनुरोधेन । परे तु यान्यस्मिन्निति सूत्रेऽशिशब्दादित्यनिञ इति ढकि तत इञिण्पदात्रियेति लुको भाष्येऽउक्तत्वेनेदं
चिन्त्यं तस्मादत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तिरेव । पाणिनशब्दो यो णिको न तु ऋष्यणः । लुग्विधौ तु ऋष्यणिवाच्यकारूढ

ल॰ श॰ शे॰
पृ॰ २९३

२२३

न्यायेन परिहृतमनेकमन्यपदार्थे इत्यत्र भाष्ये स्पष्टं च तत्रैव कैयटे संस्कृतं भक्ष्या इत्यादि तु पदसंस्कारपक्षे साधु । तस्य
लोपस्य वाचनिकत्वांगीकारे तु समासस्याकडारसूत्रोक्तभाष्यरीत्या तद्वचनत्वाभावात् तद्वचनाप्रवृत्तौ भाष्यासंगतिः स
ष्टैवातएव भाष्ये गुणवचनवल्लिंगवचनानीत्युक्तं गुणवचनेवति निर्देशासंगतिरित्तिदिक् । लुपीति । सूत्रस्य विष
यविवेकमाह । हरीति । व्यक्तिः सैवेत्यर्थः । हरीतक्यादिभ्यश्चेति लुप् । वचनमिति । तदेवेत्यर्थः । खलतिकोवरणादिः
विशेषणानां चेत्यस्य प्रतिषेधमाह । मनुष्येति । चंचाभिरूपइति । संज्ञायामिति कनो लुम्मनुष्य इति लुप् । न चैवं वि
शेष्यगतलिंगादिनिषेधे सामान्ये नपुंसकं युक्तमभिरूपपदे इति वाच्यं । लुवंतार्थे दृष्टलिंगस्य तद्विशेषणे विशेष
णानामिति प्राप्तस्य निषेधेपि वस्तुतो विशेष्यस्य पुंस्त्वात्तदन्वितः प्रसारव्यानेतु लोकत एवात्र पुंस्त्वबोध्यं । कुमुद
दाविति । ऋष्यादनंतरे इत्यर्थः । वाग्रहणेति । अनन्यथात्र पाठसामर्थ्यादेव ढक्कोः विकल्पे नलोपे तद्वैयर्थ्यं स
ष्टमेव । षडिति । ऋष्यादावपि [illegible] ठतां मतेसन्नेति बोध्यं । नड्वांमतुप् । सामान्येन मतुपि सिद्धेपीतरे विधानार्थं नड्वा
अपिदेशत्वेन तदस्मिन्निति प्राप्ताणो बाधनार्थं चेदं । मध्वादिष्विक्षुशब्दपाठस्तु अरोरन्निति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धः
तत्र हि अरोरन्विधेर्नड्वांमतुप् विप्रतिषेधेनेत्यस्येद्दृशतीमुदाहरणं दत्तं । कुमुदन अयं मत्वर्थ एवेति न पदांत
सूत्रे भाष्यकैयटयोः । वेतस्वानित्यादौ तु न । अक्रो पसस्यानिवत्वात् न पदांते तिनिषेधस्तु न । पदे परतश्चर
मावयवे कर्त्वे परपदस्याजादेशस्यैव तन्निषेधप्रवृत्तेः । न च पूर्वत्रासिद्धीये नस्थानिवदिति निषेधः । नपदां
तसूत्रे दत्तोत्तरत्वात् । अंतरंगासिद्धत्वं तु नात्र कार्यकालपक्षेपि त्रिपाद्यांतदप्रवृत्तेः । जयइति । नडे शाड्वियोगपता
मात्रेणैवमुक्तं वस्तुतो जयइत्यस्यासिद्धत्वान्न डेपि माद्युपधायाइत्येवोच्चितं प्रकरणे प्रकरणमासिद्धमिति प

राम:
२९३

र्थः। लिंगातिदेशफलं कटुवदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुवदरीति। व्यक्तीत्यादि। किं। शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः
वरणादिभ्यश्चेति लुप्। तस्य वनं शिरीषवनमत्र वनं स्यात्। तल्यातिदेशे विभाषौषधीति णत्वापत्तिः तदेतत्सर्वं निःप्रत्याच
ष्टे। तदशिष्यमिति। संज्ञानां लोकव्यवहारमेव तत्र प्रमाणत्वं न तु तदंशे शास्त्रव्यापार इत्यर्थः। यथा दारादिभिः शास्त्री
यपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्याभानं तथा लुबंते ऽपि शास्त्रीयप्रकृत्यर्थगतलिंगसंख्याविशिष्टस्यैवार्थस्याभान व ध
मिति भावः। एवं च लुबपि व्यर्थ इत्याह। लुब्योग इति। योगो ऽवयवार्थ स्तस्याप्रख्यानादप्रतीतेरित्यर्थः। न ह्यंगसंबंधि नि
वासत्वेनांगा इत्यादितो बोध इति भावः। प्रत्ययस्वीकारे बाधकमप्याह। योगप्रमाणे चेति। पंचालादौ योगस्यावयवश
क्तेः प्रमाजनकत्वे इत्यर्थः। तदभावे ज्ञातेयसंबंधाभावे पंचालादीनां जनपदे प्रयोगो न स्यादित्यर्थः। प्रसंगादन्यद
पि पूर्वाचार्यपरिभाषितं प्रत्याचष्टे। प्रधानेति। पूर्वाचार्यैः प्रधानोपसर्जने प्रत्ययप्रकृत्यर्थौ इत्येवं वचनं कृ
तम्। तच्च न कार्यमिति सूत्रार्थः। अतीता यां रात्रेरिति। अतीतरात्रेरंत्ययामेनागामिरात्रेराद्य यामेन सहितो दिव
सो ऽद्यतन इति लुङ्सूत्रे भाष्यकैयटयोः। विशेषणानां च। अत्र लुपीत्यनुवर्त्तते तदाह। लुबर्थस्येति। लुबंतार्थ
स्येत्यर्थः। यद्यपि लुबंतार्थस्य तल्यातिदेशात्तद्विशेषणानामपि सिद्धं बदरी वनादाविवात्रापि जातिरूपविशे
षणे तदभावः सिद्धस्तथापि जातिभिन्नविशेषणानां युक्तवद्विशेष्यवल्लिंगादीत्यर्थे न गुणवचनानामाश्रयतो
लिंगवचनानीत्येतत्सिध्यर्थमिदमिति भाष्यकृतः आश्रयतः विशेष्यतः। इदमपि वाक्यसंस्कारपक्षे आश्रयविशे
ष्यस्य पूर्वं प्रक्रमेण विशेषणानामपि तल्लिंगसंख्यात्वं न्यायमिति न्या यसिद्धार्थानुवादः। आश्रयतः इत्यु
क्ते वाक्यसंस्कारे एवास्य प्रवृत्तेः। अत एव विभक्त्यर्थसंबंधस्य बहुव्रीह्यर्थत्वे लिंगाद्यनुपपत्तिमाशंक्यानेन

ल॰शा॰शे॰
२१४पू॰

४

त्रिकात् । अत स्तत्सामर्थ्येन नाम्नि निवेष्टुमिष्टत्वं । वर्णुरिति । अदूरभवश्चेत्यर्थे सुवास्त्वादित्वादण् जनपदे लुप् ।
वर्णुः सिन्धुनदः पदान्तत्वात्पत्वाप्राप्तेराह । ह्रस्वतादौ । अरण्यात्त्वणः । आग्नीहिक्रीत्यादिरिति भावः । वक्ष्यमाणेति । सायं
चिरमित्यादिना । काकतीरमिति । ककतीरः प्रकृतिः । कारवतीरमिति पाठान्तरं । संज्ञाभूतायाइति सूत्रे पञ्चम्यर्थे सप्तमी
तिभावः । उदीच्यग्रा । उदीच्यग्रामात्किं । माथुरः मध्यदेशग्रामोयं । बह्वचः किं । ध्वंजी ञीवन्तत्सध्वांजः । अन्तोदात्ता
त्किं । शार्वरीधानं । अयं कड्वुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः प्रत्युदाहरणे त्वण्प्रत्ययः स्वरे विशेषः । प्रस्थोत्तरप ।
उदीच्यग्रामलक्षणस्याणोपवादः तस्यात्रानुवृत्तेः । शास्त्रीयमिति । सूत्रे द्वयेपीत्यर्थः । यूनि लुक् सूत्रभाष्ये तयोक्तत्वा
274
त्कण्वादीनां गर्गाद्यन्तर्गणत्वेन तत्र शास्त्रीयगोत्र एव प्रत्ययसत्वात् । अधिकारादत्रापि तद्देवेति भावः । अप कौ ८
वाद इति । प्रतिषेध इत्यर्थः । लिङ्गमिति । तेनौद्दालकिः पिता औद्दालकायनः पुत्र इत्यत्रेञः प्राचामिति भरतेभ्यो लुक् ।
वृद्धिर्यस्य । अचामिति जातौ सौत्रं बहुवचनं । तेन शालीयसिद्धिः । व्यपदेशिवद्भावात् ज्ञीपसिद्धिः । आदिरिति किं
सभासंनयने भवः साभासंनयनः वृद्धिरिति किं यस्याचामादिर्हि लिलयः सामर्थ्यात्स्यात् एवं च रावितस्यापरा हि
तइत्यादावेवस्यान्न तु लौपगवीयादौ यस्येतिसंज्ञिनो व्यपदेशाय अचामिति किं तदभावे यस्यादिर्वृद्धिरित्यर्थे ।
औपगवीयादावेवस्यान्न गार्गीयादौ । एङ् प्रा । प्राचामिति विकल्पार्थं व्यवस्थितविभाषा चेयं तेन शैषिकेष्वेवदे ।
अप्राग्देशवाचिको हडदेवदत्तयोऽपि शैषिके कपिन । देवदत्तीय इति । अत्र देवदत्तो मनुष्यनाम काश्यादिगणे च प्राग्दे
शवाचि देवदत्तस्यैव ग्रहणमिति तेनात छ ञिठौ । अत एवात्र देवदत्तीय इति भाष्योदाहृतं । अत्र नामशब्देनाधुनि
कसंकेतितमेव । अत एव एङ् प्राचां देश इति सार्थकं पटीयादि तु गहादित्वात्साध्यमिति केचित् । अन्ये तु कण्वाचो

राम:
२१४

दास्तु भाष्य एव दूषित इति दिक् । ङित्वं तु ङिल्लोपार्थं पित्वं तु न प्रविषयत्वेनानुदात्तकुमुदशब्दे उदात्तनिवृत्तिस्वराप्रा
प्तामतोऽनुदात्तार्थम् । महिष्मानिति । अत्र प्रत्यये भाषायामित्यनुनासिको न मकारः सवर्णानुनासिकाभावात् । अ
नुनासिकविधौ सवर्णग्रहणापकर्षेण सवर्णानुनासिक इत्यपीति । शादो दोपथः । नडाच्छतरिति । नडादत्तग
तविल्वादयः कृतकुगागमा उच्चारणार्थिकारसहिताः सूत्रे निर्दिष्टा अन्यथा नाकीतगणपाठाभावात् इति भावः । ह्रस्व
किमिति । तिभ्यः परस्य ह्रस्वस्यैव संभव इति प्रश्नः । संनियोगे ति । तिभ्यो मन्यतरापायेऽन्ययोरप्यपाय इति न्यायेनेत्यर्थः । अ
स्य चेदमेव ज्ञापकं । अत एव पंचे ड्याप्पो देवतास्स पंचे ङ इत्यादौ ङीबोलुक्यानुको निवृत्तिः । लुग्ग्रहणमिति । ट इलो ग्राह
प इत्यतो लोप इत्यनुवर्तमाने इत्यर्थः । लोपग्रहणानुवृत्तावुपधाया इति वर्त्तते न वाऽग्राह । यमात्रस्येति । अन्त्यस्यादेः प
रस्येतीकारलोपाय न्तिरिति बोध्यं । ❀ ॥ इति चातुरर्थिकाः ॥ ❀ ॥ अणोप्र इति । विशेष्यतया भा
समान इत्यर्थः । एवं चेद्वित्वेन भासमानमपत्याद्यर्थक शेषः ध्वनितं चेदं तस्येदमित्यपूर्वेऽपीति वार्त्तिके केवलद्वारं
चेत्यादि शैषिकान्मतुबर्थीयादित्यस्य विषयलाभार्थमावश्यकमिदं तस्येदमित्यादावपत्याद्यर्थस्याग्रहणाय । अधिकारोऽप्या
वश्यकः । प्राजतमिति । प्रत्ययस्याहन्त्वर्यात्तन्नपावन्तो दक्षिणाशब्द इति भावः । अत एव दाक्षिणात्य इत्यत्र न वृद्धं । केचित्तु
कुत्सोऽस्येति वार्त्तिकारंभेण भाष्ये कृतात्सर्वनाम्न इतीष्यात्तदप्रत्यायनेन न चेकेरानित्यत्वाद नयग्रहणेऽपि न दोषः ।
अत एवानव्ययात्त्यप्रातरेण रूपान्तरं नेत्याहुः । शाकवको मनुष्य इति । मनुष्यतत्स्थयोरिति वुञ् । इरं कुः कच्छादिः शाक
वो मनुष्य इति क्वचित्कोपपाठः रंकोर्मनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् विधानासंरेणचत्ते न मनुष्ये ष्फस्य
णो बाधासिद्धेः तत्स्थेष्वग्रहणे ज्ञापकमिति चेन्न । नित्यत्वात् । आग्रहणान्नर्थक्यं च कच्छादिभ्यो विधानादिति वा

ठोप्राप्तौ। ठञ्श्रैठादेरिति। नणरांतेशेषघेतोरितिवुञादिशब्दार्थः। विभाषा। अमनुष्यशब्दोऽत्र यौगिकोव्याख्यानात्। कृकणपर्णादे
शवाचीभारद्वाजशब्दः प्रकृतिविशेषणंव्याख्यानात्। युष्मदस्म। अत्र सूत्रेत्र येपि तनयप्रत्ययोमखरितत्वात्। नचैकएवखोनेन
खस्य २ विधीयतेचैनतस्यसहायताद्यो त्यतेसाचप्रकरणाच्छेनेतिधथासंख्याऽप्राप्तिरेवेतिवाच्यं। ससहायताद्योतनेपितस्याः
संबंधांतरसाकांक्षतया। द्वितीयोपस्थितिं विनार्थापर्यवसानेनतत्प्राप्तेः। नचैवमपिप्रत्ययत्रयविधानान्नतत्प्राप्तिरि
तिवाच्यं। विकल्पार्थानां पक्षेऽभावमात्रार्थत्वेपि अन्यभावार्थकत्वाभावात्प्रकृते चमहाविभाषयावाक्यस्यसिद्धत्वादन्य
तरस्यांग्रहणवोधितदभावेणैवेतस्यत्व दपसंस्कारवेलायांज्ञानेपिविध्यर्थप्रसृतिकालेत्रयाणामनुपस्थि सा
215 तत्प्राप्तेरितिदिक्। चाच्छ्इति। विध्येयसंनिहितत्वस्यविधेयसमुच्चायकत्वमितिभावः। तस्मिन् पूर्वसूत्रेसाह्यान्निर्दि
ष्टत्वेनप्राधान्यात्। खत्रएवतच्छब्देनपरामर्श इत्याह। खत्रीति। एकवचनेइतियौगिकंशक्यपर्यैपमाहि वचनंतदा
ह। एकार्थवाचिनोरिति। प्रत्ययोत्तरपदेत्वत्वेत्रइत्याद्युदाहरणं। कालाट्ठञ्। कालग्रहणेयथाकल्पंचिदपिकालबोध
कानांग्रहणंतदस्यपरिमाणंसंख्यायाइतिसूत्रेयोयःकालेवर्त्ततेसस कालइतिभाष्योक्तेः। रमणीयादिष्वतिप्रसंगस्त्वन
भिधानान्नेत्यपितत्रैवोक्तं। अतएवसायंप्रातिकइत्यत्र ठञ्सिद्धः। अन्यथास्वांगसमुदायस्यस्वांगवाचकत्वाभाववत्
कालसमुदायस्यकालवाचकत्वाभावाद्ठञ्नस्यात्समतुयथाकथंचित्कालबोधकत्वमस्त्येव। सायंप्रातिकःपौनःपु
निकइत्यत्रतदंतत्वेनस्थानिवत्वेनचावयवत्वेप्यनभिधानात्ट्युट्युलौनभवतः। नत्तद्धितइतिसूत्रेभाष्येतथाप्र
योगात्। इतियावदिति। नचछनदात्राणोंशब्दट्युट्युलोप्राविप्रतिषेधपरस्यत्वप्रसूत्रस्थभाष्यस्यासंगतिःतावत्स
र्यंतंकालाधिकारेहिपरत्वेनछबाधकठञपवादतयोत्कृष्टबलानामणादीनांदुर्बलेनछेनसंप्रधारणायोगः

विप्रतिषेध १

धकशब्दसमेवनामलं। पशुनामभ्यःकारनाम्नीतिवत्। राङ्‌प्राचामितितु देशावच्छेदे ङादेरेवेति नियमार्थं पटीया
घनेनैवसाधितसाहुः। उच्चारणार्थ इति। विधेयघटकस्येलेपितदतिरिक्तफलाभावइत्यर्थः। कन्थायां। अत्रौदेशइ
तिसंबध्यत इत्याह। कन्थादेवेति। विपरीतनियमस्तुनाख्यानात् धन्वमरुदेशः। धन्वविशेषेति। आख्यानात्स्वरूप
पर्यायाणामग्रहणमकच्छलाच्वेतिभावः। देशवाचिन इति। अतएव धन्वबाचिकधन्वशब्दस्यनग्रहणं। उत्तरेणेति।
रोपधत्वादितिभावः। ईकारेति। आख्यानाद्दीर्घग्रहणमितिभावः। जनपदेति। तदवधेरितिकर्मधारयस्तेनसजनपद एवावधिलंच
संनिधानाज्जनपदप्रसंगेजनपदत्वेनसिद्धावपिउत्तरसूत्रेण त्रिगर्त्तशब्दे परमपि गर्त्तोत्तरपदछं बाधित्वा वुञर्थं तदा
ह। त्रैगर्त्तक इति। दार्वक इति। दार्वा इति बहुवचनान्तोयं जनपदे। कालंजरका इति। कालंजरे शुभवाइत्यर्थः। कच्छादिनैव
जनपदेत्यादिनिवृत्तं देश इत्येव केवलस्यापि कच्छस्य देशेकत्वात् तदर्थमुत्तरपदग्रहणं। अन्यत्र सामर्थ्यादेव तदंतविधिः सि
ध्यति। दाहककच्छकुंडाग्नि सिंधुवक्त्रा बहुवर्त्ताः प्रकृतयः गर्त्ते इति पाठो जनपदतदवध्योश्चेति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धः। नाग
राब्राह्मणा इति। कन्थादिषु माहिष्मतीसाहचर्यात्तं ज्ञापकस्यैव नगरस्यग्रहणमतोत्रन ठकात्र प्राचां ग्रामनगराणामिति
सूत्रेनागरा इति भाष्योदाहरणादिति भावः। विभाषाकुरु। कुरोः कच्छादिपाठसामर्थ्यात् यदोऽपि सिद्धे युगंधरार्थं विभाषा। कु
रुयुगंधरौजनपदौ ताभ्यामकच्छादपीति नित्यप्राप्ते विकल्पः। कोपधाद। प्रस्थोत्तरेत्यनेन सिद्धे जनपदवुञ् बाधार्थमिदं।
तत्तुउदीच्यग्रामलक्षणाञ्जबाधनार्थं माहिषिका माहिषकावा जनपदः। वुञादेरिति। सिंधो रोदेशे ठञ्। नियमार्थमिति।
साल्वादेवेति। विपरीतनियमस्तुनाख्यानात्। मुखेत्यादि चत्वारि गहादिगणसूत्राणि। देवकीयमिति नूनमत्र देवानु
ग्रह इति भाष्यात् देवस्येदमित्यर्थे देवाच्छगन्जा विल्पीति कश्चित्। स्वकीयमिति। स्वापिकिकप्रत्ययांता च्छ इत्येके। राज्ञः दे
श इति न संबध्यते ऽसंभवात्। ब्राह्मणकीयमिति। कोपधत्वाद्दणप्राप्तः। अग्नेयोमुखीयमिति। वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञि

तिवाच्यं। सायंग्रहणस्यापि तल्लसंभवादिति चेत्सत्यं। अव्ययेभ्यस्तस्या प्रामाणिकत्वात्। परुत् पूर्ववत्सरे। परारि। पूर्वतरे। संज्ञायां श।
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थः। नेह शारदं सस्यं। उत्तरपदस्य। अधिकारो ऽयमिति। अत एवोत्तरपदवृद्धौ सर्वं
चेति स्वरविधायके उत्तरपदाधिकारविहितवृद्धिपरिग्रहः सिध्यति। पूर्ववार्षिके वर्षाणामूर्ध्व इत्येकदेशिसमासः आदिवृ
द्धिस्तु न उत्तरपदवृद्धेस्तदपवादत्वात्। अत एव हृद्भगे इति सूत्रे पूर्वपदस्य चेति चकारितार्थं सत्यपि संभवे बाधात्। पूर्व
स्विति। तद्धितार्थे इति समासः। ऋतोरिति। ऋतुवाचकाद्वृद्धिनिमित्तप्रत्ययविधौ तदंतविधिर्वक्तव्यो ऽवयववाचकानां
पूर्वपदत्वे इत्यर्थः। पूर्वत्र। उदाहरणे। तेन तत्र वर्षाभ्यष्ठक् सर्वत्राण् चेति एवेति ठञणौ सिद्धौ। इह तु प्रत्युदाहरणे।
तेन तत्र कालाट्ठञेव। वृद्धिमद्विधौ किम्। पौर्वप्रावृषमिह ग्रणयो न वाच्यनिक एवायं तदंतविधिः। जनपदेति। तदधि
कारे वृद्धादपीत्यनेनेत्यर्थः। सुसर्वार्धेति। जनपदवाचिनः शब्दस्यानंतरे प्रत्यये विधीयमाने तदंतविधिर्यदि सुप्रभृ
तिभ्यः परः संभवतीत्यर्थः। अयमपि वाच्यनिक एव। पौर्वपंचाल इति। अत्र पूर्वशब्दो देशवाची कालवाचीत्यपि कश्चित्।
दिक्पूर्वपदेन च दिग्वाचकशब्दस्यैव ग्रहणमतो ऽत्र तदंतविधिविषयाभावान्नवुञ् शब्दग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव। पौ
र्वमद्रे। मद्रेभ्यो ऽञित्यञ्। वृद्धिविधायके प्रातिपदोक्तत्वाज्जनपदतदवध्योरिति प्रत्ययस्यैव ग्रहणे न तत्रैव तज्ज्ञापि
तो ऽयं तदंतविधिरित्ययुक्तं। अमद्राणामित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। उत्तरार्थ इति। प्राचां ग्रामेषु उत्तरसूत्रे दिश एव संबंधो यथा स्या
दित्यर्थमित्यर्थः। सुसर्वार्धाद्दिशो जनपदस्यामद्राणामित्युक्ते स्वादिभ्यः परस्यापि मद्रस्य पर्युदासः संभाव्येतेति हार्यो
पि स इत्यन्ये। प्राचां ग्रा। प्राचामिति देश... निर्देशः। यद्यपि नगरस्यापि ग्रामत्वमस्ति तथापि नगराणामि रामः
त्युत्तरपदविशेषणं ग्रामाणामिति संग विशेषणमित्यर्थमुभयं पूर्वेषु कामशम्यादि। समुदायो ग्रामनामधेयं पूर्व २९६

तदधिकाराभावे हि तदपवाद [illegible] दीनां ह्रस्वत्वेन समेव नेति न दोष इति वाच्यं । तेषां ह्रस्वबाधकत्वेनापवादत्वे
विप्रतिपरस्परपरिहारेणचारितार्थ्यपूर्वकं युगपत्संभवस्यैव संप्रधारणबीजत्वेनादोषात् । आद्गुणः । अवर्णाशब्दात्त्वज्ञात्रयद्धेति
सप्तम्यर्थे णो पित्र्यकर्मविशेषे रूढो यः । ह्वारादीनां च । अत्र परस्य च्छिरिति नानुवर्त्तत इति कास्ते तत्र निरूपितं इह तदादिग्रह
णमपि एवं च स्वग्रामस्वाध्याययोः पाठो नियमार्थः स्वशब्दादेतयोरेवेति तेन स्वापिकास्वाभाविकमिति सिद्धमिति ह्वारादीनां
चेति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं । तत्र स्वाध्याये सर्वेभ्यो यणः ह्रस्वं नेन्च । अचामादेरित्यनुवर्त्य तदनंतरयोः र्ध्वौ पूर्वी वैचावितिव्या
ख्यानात् । संधिवेला । अणग्रहणं पौर्णमास्याम्हं बाधितुं वचनं तु उपपाद्यानां विधानात् । वब्बाधने न चरितार्थं संधिवेलादि
गणे शश्वत्तो वेति पाठाच्छाश्वतिकशाश्वतौ सिद्धाविति न तत्सिद्धि तदितिसूत्रस्थभाष्यस्वरसः । तन्नाद्येकादेशाभावात्टिलोपाभावो ये
षां चाविरोधः शाश्वतिक इति निपातनात् । आ ध्रुवते चास्मादेव निपातनादव्ययानां भमात्रे इत्यस्यानित्यत्वाट्टिलोपाभावो तत एवारा
तीयः सिद्धः । तैलमिति । तिप्रयुक्ते काले भव मित्यर्थः । आकच । नहीं कतीति प्रशब्दस्य दीर्घः । क्न लणोपवादः । सर्वत्राण्च । छंद
सीत्यस्य निवृत्त्यैव सिद्धे सर्वत्र ग्रहणं स्पष्टार्थं । तुदः आ जीति । अन्यथां तरंगलात्तुडितृगात्परस्यैसर्पे निर्दिश्यमानस्य शब्दस्य
ततः परत्वाभावाद्युदागम इति न्यायेन विशिष्यग्रहणेपि निर्दिश्यमानपरिभाषया योरेवादेश इति न दोषः । अत्रार्थे एवसानि दे
शोलिंगमिति वोध्यं । एवं शौवस्तिको यंगनिमित्तत्वस्येति मारव्यानात्सूत्रे तुह्यपि न दोषः । सायंतनमित्यादि । सायं चिरयोर्मांतत्वं
निपातनादिति भाष्ये स्पष्टं सायमित्यव्ययेषु पठितात्दव्ययत्वेनैव प्रत्ययसिद्धौ सायंग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं । घञंत सायशब्द
स्तु सायान्हसायतरशब्दयोः साये इति सप्तम्यंतेन्च कालपरः साधुर्नान्यत्रेत्यनभिधा नात् तथा च जितितत्भावः सायमंड
नमित्यादित्वसाध्येव । अत एव अपान्यासे कालाधिकारबाधः । ननु चिरमित्यस्याव्ययेषु पाठात्तज्ग्रहणमपि व्यर्थं चिरशब्दा
त्तस्तु प्रत्ययेनैव बाध्यसिद्धेः । नन्वव्ययत्वप्रयुक्तस्य त्युलोर नित्यत्वप्रापणार्थं तत्र तेन सा यन्त्रातिकादिसिद्धि रि

नत्सादंग
निमित्तक
योर्यो रित्य
चेत्तु ११

तेनत
ग्रह
यत
एं

ल॰शा॰शे॰
पृ॰२१७

पन्वियायकालादित्यनुवृत्तस्य संबंधाय चक लाभ्यादयः काले लाहाणिका इत्याह। यस्मिन्काले इति। फलमि
ति। अश्वस्यस्य हृद्यादित्वेन तेन फले विहितस्य विधानसामर्थ्यात् ठगभावे पिंडुपचारादिति भावः। एतद्वृत्ति विषयस्त्रा
यमुपचारः। ग्रीष्मावरसमादिति समाहारद्वंद्वः। आवरसमकमिति। आगामिवर्षाणामाद्येवर्षे देयमित्यर्थः। अवरश
ब्दस्यादिकृशब्दत्वादसंज्ञायामप्यत्र कर्मधारयः। तदस्य। अयमंतस्तो ठोपाधिकालस्यक्रमर्थे णादयः क्रियाकारकभा
वमूलसंबंधस्यैवविवक्षाणादस्येति षष्ठी सोढमभ्यस्तकालस्य स्वरूपेण सह नायोगात्तत्सहचरितक्रियायां लक्ष
णेत्याह। निशासहचरितमिति। तत्र भव। भवनमत्र सत्ता। प्राचां नग। प्राग्देशीयनगरवाचियन्नगरांतमंगं तत्रेत्यर्थः।
जंगलधेनु। उत्तरस्युत्तरपदं विभाषितं विभाषितवृद्धिकमित्यर्थः। परिमुखमिति। वर्जनार्थेयपरीति समासः। एवांपंचानामि
ति। आदेरचोविशेषणं तत्फलमाह। देविकाकूले इति। सौदेविके तु नात्वं देविकादेर्ध्रुवप्राप्तेः। अत्र वृद्धिपदानुव
त्यावृद्धिसंज्ञकाकारविधानाद्दाविकीभार्य इत्यादौ पुंवत्वनिषेधः सिद्ध इत्युक्तं। ऋतुयः। पाकयज्ञोल्पयज्ञः वैश्वदेवहोमो
वानवयज्ञ आग्रयणं। अनंतोदात्तार्थ इति। कद्रुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तवाजपेयाद्यर्थं। तदर्थमावश्यकमिदं
तोदात्तपाकयज्ञादावपि परत्वात्प्रवर्तत इत्यभिमानः। यज्ञार्थमंत्रब्राह्मणकल्पेषु लादाणिकत्वेन माख्यातमनामत्वं बो
ध्यं। अध्याये ध्वे वेति एवकारः स्पष्टार्थः। तत्र ष्ठलिति पौरोडाशिकं काडमिति तु पुरोडाशमधिकृत्य कृतं पौरोडाशं तद्वे
वपौरोडाशिकमिति विनयादित्वाट्ठकि साधु। कार्कीणे। ककर्णपूर्णी देति छः प्राप्तः। तैर्थ इति धूमादित्वाद्वुञ् प्राप्तः। अदे
शवाचित्वेलायस्थानठकृप्राप्तः। आग्रहायण्या दर्पनादुत्यादेर्यथा विहितास्ववाधित्वाणर्थं। अध्यायस्थानठकं वाधि
त्वा सएव स्यात्। गोत्राद। तत्र आगत इत्यर्थे। आशौचमिति अशुचेरागतमित्यर्थ इति अभिमानः। अस्तुचो भवामित्ति वाग्ग्रा रामः २१७

217

पार नी

पाटलिपुत्रादावुत्तरपदमेव नगरमेवाहेति व । तिः भाष्ये तु ग्रामतादेवातिद्धे नगरग्रहणं प्रलारबातं । पूर्वेषुकामशम्यादौप
दैकदेशान्याये नोत्तरपदस्यापि ग्रामनामधेयत्वमस्त्येवेति तदाशयः तदत्रम॰लेपिध्वानितं ग्रामे तिच लुत्तबध्यंतंतदा
ह । दिशइत्यादिना पूर्वेषुकामशमेऽणप्रकृतेः संज्ञात्वाद्विकपूर्वपदादिति ञोन । पूर्वपाटलीति । पाटलिपुत्रशब्दस्तदवयवे
वर्त्तते इति समानाधिकरणसमासः । नगरग्रहणं स्पष्टार्थमिति भाष्याल्लभ्यते । अमावास्याया वा । पञ्चसंधिवेला द्युणसूत्रे
दीर्घपाठ इत्यत्र सूत्रे भावस्य दन्यतरस्यामिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्ट । नक्षत्रबाचिभइति । नक्षत्र पुत्तो चं इ वाचिभइत्यर्थः ।
लुक् । अप्रधानमिहोपसर्जनं न शास्त्रीयमसंभवात् । चित्रेति । लुक्तद्धिते ति लुकि जाता पगतस्त्रीत्व प्रतिपादनाय पुनष्टा
प् । पिप्पल्यादेरिति । अन्यथा रेवतीरोहिणीनक्षत्रइति गौरादिषु पाठान्नक्षत्रवाचि लाभावेन स नस्यादिति भावः ।
टानादिति विधानसामर्थ्यान्नानयोर्लुक् । त्रिषामित्येवेति फल्गुनी अषाढेति भोदाहरणम् । अस्त्रियामपीति । प्रा घो
विष्ठीया इत्यादि भाष्योदाहरणात् । अत्र चित्रारेवतीलादि लुग्वचनं भाष्येण दत्ते बहुलं भो बहुलमित्याश्रित्य प्रत्याख्या
तं । स्थानांतगो सूत्रे समाहारद्वंद्वपूर्वपदकसमाहारद्वंद्वः तेन स्त्रीलिंगयोर्गोशालाखरशालाशब्दयोर्ग्रहणं । विभा
षेति । अस्य पद्यपीत्यादिस्तथाप्येकदेशविकृतन्यायेन तत्रापि लुगिति शेषः । एतेन कृतनपुंसकह्रस्वानामेव द्वंद्वः ।
जो शालखरसालयोस्तु लिंगविशिष्टपरिभाषयापासिद्धमिति हरदत्तोक्तमपास्तं । कृतह्रस्वस्यालिंगप्रत्यये विशिष्टा
संभवात् । प्रवृत्तिप्रसूतइति । कालाद्गृञा निवृत्तिं प्रौत्सर्गिकोऽण् पुनः संधिवेलादिसूत्रे णाप्यनुज्ञातइत्यर्थः । काला
त्साधुपुष्प्यदिति । पुष्पाविकसनइति देवादिकाच्छतरि रूपं । तत्र भवइति पावकालादिति वर्त्तते । उप्तइति । सू
त्रेभूतकालो विवक्षितइति भावः । आश्वयुजी । आश्विनी यत्र पौर्णमासी । कलाप्य । तत्रैतत्साहित्त देयमृणइस

स्येवेति नियमद्वयाश्रयणाद्ब्राह्मणत्रनछंदःशब्देन कल्पसूत्राण्यपि तत्रस्वरितत्व प्रतिज्ञया धिकार्या वगंतः। काश्यपके।
आमांकल्पे पितद्विषयते ष्यते। कलापिवे। हरिद्रुःछगलीतुंबरुरूलयस्थलाः कलापिनंते वासिनः द्वियांपान वश्रा
लं विकलिंगकमलंच्चाभारु णितांडयश्यामायनकठकला पिनः कलापिनंते वासिनो वैशंपायनशिष्यत्वादेव सिद्धे
तद्ग्रहणं च्छंदश्शिष्याणांनग्रहणं। याज्ञवल्कानीति। काण्वादिभ्य इत्यणतेहि पाणिन्यपेक्षयाप्राधुनिका इत्य
भिमानः भाष्ये तु शाख्यायनादितुल्यकालत्वाद्या ज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तद्विषयताचनेति केवलमेवार्थं।
शौनकादिभ्यश्छंदसि। छंदस्य मिधेये एभ्योणिनिः छंदसिकिं। शौनकीया शिक्षाग्रसवेदमात्रविषयत्वमिपुक्तिभ्रां
218 स्याः कलापीति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। कलापिनो। वचनसामर्थ्यादणः सिद्धौ पुनरणग्रहणमन्यतो पि विधाना
र्थं तेन माथुरेण प्रोक्ता माथुरी वृत्तिरित्यादौ च्छादिकं न। भिक्षुसूत्रं भिक्षुत्वसपादकसूत्रं। यथा नटसूत्रेन नटसूत्रं नटसू
त्रज्ञाने हि नटत्वसंपत्तिरेवं तज्ज्ञाने ब्रह्मरूपत्वेन सर्वज्ञानाकर्मस्वनादरेण भिक्षुत्वसंप त्तेः वेदांतान्विधिवच्छुत्वा संन्य
सेदनृणो द्विज इति मनूक्तेः सत्याश्रये वेदेजिज्ञासुः समस्तैरेवमेव तु द्रष्टव्यमस्त्वप्यमंतव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिरिति याज्ञव
ल्क्योक्तेश्च विविदिषावाक्ये तपआदीनां करणत्वात्तद्गुणभूते विविदिषातः प्रधानभूते वेदने एवान्वयः कारकाणां त
दुत्वान्नाकाङ्क्षेः पाचक इत्यादौ गुणभूतक्रियायामप्यन्वयदर्शनात् यद्वाग्नावुत्साभ्यामापवाजिनमिषतीत्यादौ गम्यमानमिः कर्म
इवैस्तूभयमितिमहाभाष्योक्तरीत्या वेदने इच्छायां वोभयत्रापि कारणत्वमिति न तद्विरोधः। वस्तुत इच्छाया वस्तुसौंदर्य विले
न सिध्यात त्रकरणापेक्षानास्त्येव ऐतरेयब्राह्मणेपि यस्य गार्हपत्या हवनीयावंतरेणानो रथो वा श्वा वा प्रतिपद्येत कात
त्रप्रायश्चित्तिरिति नेत्तन्मनसिकुर्वीदित्यादुरात्मन्यस्य हितेभवंतीतितच्चेन्मनसिकुर्वीत गार्हपत्यादविच्छिन्ना रामः
न्वा२ मुदकधारां हरेत्तंतुं तन्वन्निति ग्राम्यमन्यसाहितेइत्यस्य समष्येवैते कल्पिता इति पक्षेपेतस्यपि। संन्यसश्रवणंकुर्यादित २१८

दौवारादयोऽप्येवमनैश्वर्ये ब्राह्मणादिवाऽप्यनूएते सर्वे भावार्थिकप्रत्ययांताः एवेतिमतेऽनैतत्स्रू न्न ले खो लेखकप्रमादात् । प्रभवति । प्र
भवः प्रमप्यप्रकाशोनोत्पत्तिः । जात्यन्देदेन निर्देशाद्विदूराः वालवाय पर्यायो विदूरशब्दात् तद्धितविषयः । शारीरकमिति जीवमि
त्यर्थः । शरीरशब्दात्तस्येदमित्यणिस्वार्थे कंसोमभक्षोऽयायीत इत्यर्थस्योदाहरणं । निवासना दिति । सभाराजेति सूत्रे मनुष्यशब्दोक्त
व्यारव्यः पिशा[illegible]चादीनाहेत्युक्तेरितिभावः । सोऽस्येति निवासइत्यधिकरणे घञ् । अस्येतिकर्तुः शेषत्वविवक्षायां न षष्ठी [illegible] स्तु
ध्या भिन्ननिवाससंबंधीत्यर्थः । स्त्रुघ्नाधिकरणकवासकर्त्रेति फलति । आयुधजी । क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी आयुध
जीविनोऽभिधातुमित्यर्थः । पर्वते इति । प्रकृतिविशेषणं पर्वतादितिसूत्रे पाठांतरं । पर्वते इति किं । सांकाश्यका आयुधजीवि
नः योपधत्वाद्वुञ् । रुदीसला । शालेतितालव्यपाठोऽक्तौ । अचितादः । अत्र स्वरूपग्रहणं न अदेशकालादिलक्षणार्थेयष्यो
पत्तेर्व्याख्यानाच्च । ओत्रेति । लौकिकमिहगोत्रं । क[illegible] मिति । औपगवकइत्यादौ । आख्याग्रहणत्वात्रियइत्यरइ
त्यादौ शूरशब्दान्न । प्राणिनइति । अस्यप्रवराध्यायप्रसिद्धलक्षणलौकिकगोत्रत्वाभावादेवासिद्धेर्बहुलग्रहणस्यप्रयोजना
तरं मृग्यं । दाक्षियांशिपौरवीयइतिवत् । जनपदिनांजन । स्वस्वामिसंबंधेमत्वर्थीयं दर्शयति । स्वामिवाचिनामिति । सर्वशब्दा
र्थमाह । प्रकृतिश्चेति । तत्फलंतुमद्राणांराजामाद्रः वाञ्ज्[illegible] जधेयाणसभक्तिरस्येत्यर्थेमद्रकसिद्धिः । अतिदेशान्मद्रशब्द
त्वेनमद्रवृज्योः कन् । अंगाजनपदइति । हर्षांतात्पूर्व । अवृद्धादपीतिवुञ् । पंचाला ब्राह्मणाइति । अभेदोपचारोऽत्रवो
ध्यः । पौरवइति पुरुपुरुर्वाणजनपदः । वहुवचनेइति किं । एकवचनद्विवचनयोः सत्यपिशब्दभेदेतिदेशार्थेवलक
ण्यं पौयजनपदवाच्चीतत्तज्जनपदप्रकृत्योपधात्याजनपदांतरप्रत्ययोमाभूदितिहरदत्तः । तिरिवइतः आरभ्यव
दंतमाणाः प्रत्यपास्तोनैकदिक्स्येतत्पर्यंतश्छंदसिवाच्येइत्यतःशौनकादिभ्यश्छंदसीत्यतश्छंदोग्रहणस्यपूर्वमप
कर्षादुत्तरत्रानुवृत्तेऽप्रतदाह । छंदोब्राह्मणानीतितिथोत्तःशौनकादिभ्यत्ज त्तिर्ति तिर्या दिभ्यश्छ ह्यंवसच्छंद

गोत्रचरणाद्वुञिलस्योत्तरत्रानुवृत्त्या वाक्यभेदेन व्याख्यानसामर्थ्याच्चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तादपि संघादिषु तस्याप्रवृत्तिरिति
भावः। अन्ये तु पञ्चेदकमिच्छंति। लक्षणे लीवतेति। उत्सर्गोयं लक्षणे वैदीस्थूणेत्यभावप्रयोगात्। न दंडमा। दंडमाणवेत्या
दिप्रत्ययार्थविशेषणं। दाक्षा इति। दाक्षी एणमिमे इत्यर्थः। गोत्रेति वुञो निषेधः। रैवतिकादयः सर्वे गोत्रप्रत्ययांता इत्याश
येनाह। वुञोपवाद इति। निपातनादिति। अन्यथेञ् स्यात्। हास्तिपदे हस्तिन इव पादौ यस्येत्यर्थः। कहस्तिपादशब्दादपत्ये
एण् पद्भावो निपातनात्। यस्येति लोपस्यासिद्धत्वेन पादः पदित्यस्याप्राप्तेः। आथर्वणः प्रोक्तमधीयानः आथर्वणिकः। ततोण्
इकस्य लोपे ऽनिति प्रकृतिभावे आथर्वणस्य इदं। ॥ १८ ॥ इति शैषिकाः ॥ १८ ॥ आश्मइति। एवं चर्मणो
विकारः कोशः चार्मः। चर्मणः कोश इत्युपसंख्यानाट्टिलोपः। अवयवे च अयमधिकारः। चादिकार इति। तेन वक्ष्यमाणाः
प्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यस्त्रिभ्योर्थद्वये अन्येभ्यस्तु विकार एवेति बोध्यं। मयूरोलघावंत इति मध्योदात्तः। बिल्वादिभ्यो। अ
नुगणे कोपधपाठो मयड्बाधनार्थः। अण एव हणं तु ञीवंतपाटलीशब्दादनुदात्तादिलक्षणाञो बाधकमयड्बाधेनार्थं। ए
म्योयथा विहितमित्युच्यमाने ञेव स्यात्। अञोपवाद इति। उवर्णांतिलादिप्रयुक्तस्येत्यर्थः। देवदारवमिति। देवदारुः पीत
दाद्युदात्तः। दाधित्यमिति। दधिनि तिष्ठतीति सुपिस्थ इति के उपपद समासे पृषोदरादित्वात् ततः कदुत्तरपदप्रक
तिस्वरे एंतोदात्तोयं। पलाशादि। खदिरोत्र पठ्यते ध्यामाच्छत्। तत्र टित प्रत्ययः ञितश्चतत्प्रत्ययादिति सूत्रभाष्ये विकारवि
कारेपि तद्विकारत्वमारोप्य तत्सूत्रप्रत्याख्यानं। असंबिल्वे हितत्वसाख्याने बिल्वाञ्ञीष् आरंभेत्वञं तत्वान्ङीविति फ
लभेदः स्यादुष्ट्रस्यावयव औष्ट्रकं चर्मेति कर्णञ्चत्र। कंसीयस्य विकारः कांस्यं कंसीयपरशव्ययोरिति यञ्। तयो विकारे
औष्ट्रिको पानत्। कांस्यस्थाली त्यादौ सूत्रारंभे ध्वजादिपाठाद्वावेवेति न फलभेदः। आश्मनमिति। अश्मनो वय
व रूप मित्यर्थः। विकारे तु टिलोपः स्यात्। अधिकारादेवार्थलाभे सिद्धे एतयोरिति वचनं तु न वि धानबोधनद्वा

219

स्पश्रवणमेव कुर्यादित्यर्थः। एतेन भिन्नमात्राध्येपत्वाभिन्नत्वस्यत्वसमस्येत्यपास्तं। भिन्नाव इति भि न्नत्वयोगपाइत्यर्थः।
णिनिर्मेड्रूकप्लुत्यानुवर्त्तते पाराशर्यो व्यासः। अनयोरपि त द्विपयते व्यते तिनैक। तेने तिसहयोगे तृ तीयातेन
सहैकदिग्रूपाधिकरणस्थमित्यर्थः। सोदामिनीति। अजिनिति प्रकृतिभावः। तस्य तत्तु स्वभावादधिकरणशक्तिप्रधानत्व
तीयार्थप्रधानमितिकन्भेजं तस्य त्वे कैयटः। स्वरादिति। तत्प्रकरणपठित तद्धितप्रत्ययेणने पाठादित्यर्थः। कुलालादि
भ्यो। इदमग्रे पेपि। न्नुजाभ्र। पा दपाच्छापवादः। केचित्तु पदपेत्यवन्हृपठन्ति। तस्येदं। अत्रेद मित्यनेन शेषभूतस
र्वविशेषाणां सामान्यविशेषरूपेण प्रत्ययार्थत्वबोधय ति। अत्र परोद लभ्रत्यदात्वेन विवक्षिते तेन प्रकृत्य
र्थसंबंधिमात्ररूपेऽर्थे न प्रत्ययविधानं अपत्यादीनां तु न के नापि रूपेणेदमर्थे ता श्रेषत्वाभावात्। मंचेति।
यच्चिभमिति सूत्रानांतरं रणीति वक्तव्यमित्यर्थः। तेनाकडास्थलात्यदलुवाथ सिद्धिः। अग्निमिंधे इति। अंत
भावित एषोऽत्रे धिः। सोप्या प्रतीध्रइति। अस्मान्छरणेऽपि छ एव। एतेनोत्तरेण ग्नोध्रीयधिशायमिति व्याख्या
तं। धत्रपूर्वा। यत्रेत्यर्थग्रहणमेवमुत्तरत्रापि तदाह। अत्रत्यसेति। इदमपि प्रयोगएव। वाहोइति। अर्थ निर्दे शोयमत्रैव। द्वंद्वा
द्वु-। वैरे देवासुरे ति वार्त्तिकपाठः। द्वंद्वे इति तु लेखकप्रमादस्तथापाठे मंजुनिकायामतिव्याप्तिः। भाष्ये त्र सूत्रे वैरइत्येवपाठ
श्च। द्वंद्वे इत्येत द्विशिष्टं तु धिस्युक्तं दे ति सूत्रे भाष्ये पठ्यते देवासुरं राक्षोसुरमित्युदाहियते च दे वासुराद्यधिकत्यकृतमाख्या
नमित्यर्थः। गोत्रे च। गोत्रमिह लौकिकदो द्रकमात्र वकमितिगोत्रत्वारोपात्साधुः। इदरंवडि कादिसूत्रेभाष्ये स्पष्टं। धर्मा
म्नायेति। आम्नायः संप्रदायः शास्त्रमित्यन्ये। संघांक। संघादय इदमर्थविशेषणं। गोत्रग्रहणानुवृत्तेरत्नादीनामत्रागो
त्रप्रत्ययानां ग्रहणमत्र च लौकिकमेव गोत्रं तेनापत्यप्रत्ययकृतबुलोपवादोयं। परंपरेति। यथा जवादिनिष्ठं चिन्हं गोद्वारा
स्वामिना संबद्धं। साक्षादिति। यथा विदानामसूल। अन्न रवाक्त इति। अत्र संबंधस्थादीनामनुवृत्ते रिति भावः। पदो इति।

ल० श० शे० पू० सरयोर्लुगित्यर्थात् ते यामस्मुलन्त्वाच्च यत्र अम्भोस्त्विति नलुकुविधानसामर्थ्यात्। एककालप्रतीतानामुद्देश्यविधेय
२२० भावासंभवाच्च। वाक्यभेदे मानाभावाच्च कंसीयपरशव्ययोरिति निर्दिष्टी निर्देशः स्यसवर्णत्वापत्तेश्च। तदाह छयतोरि
ति॥ ॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः ॥ ॥ तदर्हतीति। अहो प्रभृत्यादिभ्य इत्तिवार्त्तिकारंभसामर्थ्यान्माशब्दे
तिसमुदायादयं प्रत्ययः तस्य चाद्वितीयान्तत्वासंभवात्कर्ममात्रं परामृश्यते तत्र पदसमुदायार्थ इतिनापरामृश्यमानः
220 स्फुटतया वचनक्रियायां कर्म भवतीत्याशयेनाह। माशब्दकारीति यत्राहे तिवृत्तौ धात्वर्थो तर्भूत इति बोध्यं।
माशब्देति निर्विभक्तिकादयं प्रत्ययः माशब्दः कारीति पाठेन क्रियतामित्यर्थः। स्वागता। न कर्मेत्यतो नानुवर्त्तते। स्वा
राज्यादा पताविति। स्वशब्दस्य द्वारादित्वा दैचः प्राप्तिः वस्तुतोत्रास्य पाठो व्यर्थः स्वशब्दादेश्च स्वग्रामस्वाध्याययोरेवेति निय
विवात्राप्ते मेन स्वा। अहो प्रच्छूता विलादौ धात्वर्थो निर्देशः इक्कुधित तो। तेनदीव्यति तेन तिकुरणोत्वृतीया दीव्यतादौ कर्तुः
चोप्राप्तेः त्वैस्त साहचर्याज्जितयोगेपि सैव अत्र तिङः ते लौकिकप्रयोगे क्रियायाः प्राधान्यविवृत्तौ ताद्वि ग्रहे सूत्रे च कर्तृप्राधा स्वाभस्त्रे
८ न्यमित्युक्तं। संस्कृतं सत उत्कर्षाधानं संस्कारः। पर्पिकीति। बिलाण्डी भूइहपादः पञ्चेति गणसूत्रमनार्षं इके चरतीय रिदं हे
श्वादौ उपसंख्यानात्। स्वादेरिति। इजिपरतो यत्किंचिन्निमित्तकरणेन ते न स्वाभस्त्रमित्येव। ननु द्वारादौ श्वनशब्दपाठे
पितदादौ कथं प्राप्तिरत आह। तदादेरिति। तत्फलं शौवहानं नगरमिति। निषेधविकल्पो विधिविकल्पस्य फलितत्वादाह।
एज्वेति। स्वौपदस्येति। अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा इत्युक्तेरनभिधाने छाभावेन। एवं श्वोचादंष्ट्रोपी सिके।
अन्ये तु श्वपुच्छवदीर्घाभावेनमाहुः। श्वापदिके पूर्वविप्रतिषेधेन नित्य एव निषेधः। त्रैमं पुं। द्वितः क्रिरे वृण्णत्वते
न तु संख्यावाची त्रिशब्दो मास्वानो प्रत्ययाप्रत्ययोरिति न्यायाच्च। अत्रत्रेरिति। भिन्नं वाक्यं त्रिप्रत्ययान्तान्नित्यं रामः
निर्वृत्ते म वित्यर्थः। ततो नित्यं योयं निर्वृत्ते मप् ऋत्तांमद्दवत्सेवेत्यर्थः। तेन निर्वृत्ते वाक्यं न। अ न्यत्र चत्र्यंतस २२०

त्ता४ ओ१

रापवाद विषये पि पक्षे मयडर्थं ते न वैल्वं बैल्वमयमिति। तिलवं मुञ्जो धृतादि त्वादन्तोदात्तः कपीतसीडीषंततवात्। नित्यं वृ
द्ध। इह मयडिति भाषायामित्यादि चानुवर्त्तते। आरंभसामर्थ्यादेवास्य नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं क्वचिदन्यत्रापि नि
त्यविधानार्थमित्याशयेनाह। एकाचश्च इति। प्रागादिषु मन्व्याद्यर्थस्तस्यानित्यत्वबोधनार्थः। वेदे मोषु वरूण मृन्मयं
गृहमित्यादिषु प्राचुर्ये एवमयट्। गोश्च। गोः पुरीषे पुरीषाहारविकारे गो विकार इत्यर्थः। प्रकरणाबाधात्रेति बोध्यं। पुरोडाशे
पुरोडाशरूपे विकारे इत्यर्थः। यावके विकारार्थन्तात् याबादिभ्य इति स्वार्थिके कन्। तालादिभ्यो ऽण्। ग्रहणं बाधकबा
धनार्थं तेन विकारावयवार्थे तालादिगणपठितेवा हि गणशब्देन नित्यं वृद्धेतिमयट्न तस्याठस्तु जितश्च तत्प्रत्यया
दित्यत्रो वाधेनचरितार्थः। तपनीयशब्दो नुदात्तादिः शुक्लवाचकोश्वाप्राणिनां कुरूवो णमित्याद्युदात्तो। बैल्वमयमिति।
तस्यावयवइत्यर्थः विकारेत्वस्मादनभिधानान्मयडिति भाष्यं। क्रीतवत्। अत्र परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं
स्फ.वेत्र आख्यानातेन संख्याया अपि ग्रहणं। अत एवाह। द्वितीयेत्रे संख्यायाइति वक्तव्यमित्युक्ताने ष्किके ऽसमासे निष्कादि
८ भ्यइति ठक् शतिके शतात्त्वठन्यतोअसंज्ञा विति। उमेति। उणधात्वानामित्याद्युदात्तम्। एसंतो दात्तमितिभावः। ए
णेष्वागपत्र। गोपयसोः। गोग्रहणमेकाचो नित्यमिति मयटो बाधनार्थं द्रवशब्दोगु ए दूपित इत्यर्थे चोयदितियत्वस
यांतोगुणाश्रयेभवे वस्तुनि च। माने वयः मानंप्रस्थादि। आमलकमिति। मयटो लुकि लुक्तद्धिते तिङीषोलुक् लु
लो ४ कालुप्तत्वात्स्थानिलाभादेनेन यस्येति लोपः। न्यग्रोधस्य च। केवलस्येति कन्याग्रोधमू लाशायः। फलपाके ति। ल
फलपाके न ये शुष्यन्ति व्रीह्यादयस्तद्वाचिनामित्यर्थः। लुप् इति शेषः। व्रीहि मुञ्जो बिल्वादी पाटलि शब्दश्चातत्र।
पुष्पाणीति भाव्यं मूलानीति पाठः सालस्यस्तम्भेले पिवतिमामाणपास्तहदादिलं बिल्वादिलं वाबोध्यं। कंसीयपर
अत्र यथासंख्यं लुक् शब्देन [illegible] [illegible] तोयोर्मिलानि पादिय [illegible] थेकानावृवनो णादिकपोः प्रातिपदिका

ल०शा०शे० पू० २२१ णयसंघातग्रहणेतुव्याख्यानमेवशरणं।नियुक्तोधिकृतश्चाकरः।खनि।ग्रध्यायिन्य।ग्रदेशेत्यादिकिं।काश्यामधीते।
पूर्वाह्णेधीते।प्रस्तारसंस्थानोसंनिवेशपर्यायो।नैकटिकइति।भिक्षुणांग्रामाक्रोशेवस्तव्यमितिशास्त्रंतदनादृत्यसनि
कटेवसतिग्रत्रैवायंसाधुः।तदाहेति।ग्रत्रका लोविवक्षितएवविवक्षाधीमानाभावात्।रथयशब्दसाहचर्याद्युगशब्दोर
थांगवाच्येव।प्रासंगेप्राङ्गोपसर्गो प्रासंगोनायुगाद्युगे इत्यमरस्यायमर्थः।युगाद्यपांगादन्यस्मिन्युगेस्कंधवा
221 ह्येकाष्ठेइतिरूढत्वादस्यैवात्रग्रहणमितिभावः।भसेति।वौरूपधायाइत्यतउपधायाइतिवर्त्तते।धुर्वीधातोर्भ्रजि
भासेतिक्विलोपेधूःसिद्धः।धोरेयइति।ढकंप्रत्ययइत्यन्ये।मूलपाठेतुधौरेयकइतिस्वार्थेकनंतं।सर्वधु
रैकधुरौनपुंसकौसूत्रनिर्देशाल्लोकाच्चेत्याहुः।एकधुरइति।ग्रंतरंगानपीतिन्यायेनसवर्णदीर्घात्प्रागेव
टापोलुक्।संज्ञायांजन्याः।जनीशब्दादित्यर्थः।जन्याजामातुर्वयस्यानववधूपानवाहाग्रजन्याः।जन्योवरवधूज्ञा
221 तिप्रियभृत्यहितेयुचेतितुविश्वः।जन्याःस्निग्धावरस्ययेइत्यमरः।जन्यामातृवयस्यास्याज्जन्याजनीवरप्रियाजं
ननींजनयित्रीग्रजन्यंपनिर्वादयुद्धयोरितितुधरणिः।भाष्येतुजन्याइतिकिंनिपात्यतेजनन्याजनीभावोयच्च।
जन्याइतिपंचमीनिर्देशान्निपातनानर्थक्यमिति।तदाहतीत्यनेनैवजनीशब्दात्प्रत्ययसिद्धेरुक्तविरुपकजमि
त्यादिवत्सिद्धेतितदाशयः।ततइदंतहिप्रयोजनंसर्वकालप्रत्ययविध्यर्थंकर्त्तव्यंसूत्रमित्युक्तंएवंचेतद्योगाप्र
नालिंगितेर्थेऽस्यसाधुत्वंचिंत्यमितिभाति जनवादेतुजन्यशब्दोमतजनहलादित्यनेनसाधुः।युद्धेकेदंतः। क०१२
नचेतत्रधनुरिति।करणमात्रोपलक्षणंधनुरिति तेनचौरं विध्यतिखड्गेनेत्यादावपिन।नचतत्रासामर्थ्यं।प्रधा
नस्यसापेक्षत्वेनादोषात्।प्रत्ययार्थैकदेशव्यधनस्यतदंशेनिस्यसा पेक्षत्वाच्चचौरंविध्यतीत्यादौत्वनाभि
धानाद्दारणीयः।सत्यनिष्फलेतदित्यनुवर्तमानक्वितीमात्ताबाधायाह।त्वनंतमिति।तद्योगेहिनलोकेति रामः २२१

प्रयोगो न तदुक्तं भाष्ये अत्रं तं समधिगमयमेव यथा स्याल्लोके वलस्य प्रयोगो नास्ति इति । एवं चाद्यवाक्ये पि देलस्यासंबंध एवत्तनी
यांतादिति कश्चित्स्खलौकिकाभिप्रायात् तदर्थकादिलर्थकावेति दिक् । पाकिममिति । कुट्टिमाद्यष्टवेवं । व्यंजने कृ । सेचनेन
मृदूकरणमुपसेकः । अन्नादिरसव्यंजकवाचकात्तृतीयांतादुपसिक्तेर्थे प्रत्ययः । क्रियाविशेषणत्वादिति । अकर्म
कथां तुस्थले पिफलत्या पारपोर्धार्थत्वेन फलसामानाधिकरण्याद् द्वितीयेति भावः । क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वं
प्रथमांतत्वं च युक्तं । द्विगुणार्थमिति । औपचारिकादेवायं प्रयोगोभिधानस्वभावात् । कद्वेति । वध्यर्थे द्विवेव द्वि
शब्द औपचारिकः । निपातस्त इति । संख्यायास्तत्पुरुषस्येति वार्तिकेंलव्ययादावेवेति भावः । ददुरोवाद्यभांडविशेषः
परिपंथं । अव्ययीभावे मयूरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुषो वा । अत एव निपातनात्पादेशः न्चो भिन्नक्रमस्तदाह । हंति
चेत्पथे इति । माथः । पंथाः । आक्रंदिक आर्तत्राता । प्रातिकण्ठमिति । अव्ययीभावादेवेष्यते । अधर्मो धर्मविरोधिगु
णविशेषजनकं कर्म । प्रतिपथमित्यव्ययीभावः । ऋक्पूरिति समासांतः । कन्नौ लोहितप्रसवो निरुक्तः । समवायान्स । वहु
वचनादर्थनिर्देशोयं तदाह । सामूहिक इति । तस्य धर्म्यं । धर्मोनुवृत्त आचारस्ततो नपेतमित्यर्थः । पण्यं । हट्टे विक्रेय युक्तं
पणप्रसारितं । किसरादि । तालव्यमध्यणाग कन्नौ शलालुके इत्युक्तास्तालुकः । शिल्पं । अभ्यासपूर्वं क्रियासु कौशलं शिल्पं ।
प्रहरणं । आयुधं धानुष्को इत्युसितिकादेश इणः षड् तिवः । प्राक्रिय ईकक्किदीर्घोच्चारणं संध्यर्थं । अस्ति नास्ति । कत्ति वि
के४ षयेस्वविषयमतिलाल्लाणि भ्यांस्मादिभ्यः अयमासमर्थे भ्यः अस्त्यय इत्यर्थः । परलोक इत्यभिमानस्वभावलब्धं द्विष्टश
ब्दोत्रदेवपर्यायोपाख्यानात् । न तु कालवाची पुंल्लिंगः । शीलं स्वभावः तदस्येत्येव । अरूपादिशब्दाः स्वभदाणे ताच्छी
काः । क्रियानंतर्भावे तु न वृत्तिरनभिधानात् । एकान्विक इति । एकमन्यदिति विग्रहे तद्धितार्थ इति समासः । निष्टु
तं नियतं संघातेति । अत एव [illegible] दध्यात् । तद्विग्रो दनं कद्विवार

वोधकत्वाभावेन तेष्वनुपस्थितेः। नभ्योन्द्वा इत्यादि। अत्र हितार्थे यत्। नभ्यं चक्रमिति। तु नाभिरिवेत्यर्थे शाखादित्वात् यः
साधु। सद्धिद्दश्चाऽवयवो नाभिस्तस्य यथा न्नास्यं काष्ठविशेषं धारयति परितस्तेऽञ्जनाद्यपेक्षते तथा चक्रमयीति
सादृश्यं। एवं नभ्यार्थो कृतोऽपि नभ्य एव तादर्थ्ये तान्तच्छन्द न्यायेनेतिस्पष्टं भाष्ये। वा च दीर्घत्वमिति। चेन प्रकृतिभावः
समुच्चीयते तेन दीर्घे तदभावयो पि लोपेन। हविष्यमिति। हविः शब्दो गवादिर्विभाषा हविरित्यत्र तु हविर्दिं शेष
वाचकानामेव ग्रहणं। नस्ये पद्दन्नेतिनसः। प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वात् भाष्ये तु नासिकाया यत्तस् क्षुद्रेषु नासि
ति पठितं। ये च तत्। शीर्षन्छन्दसीत्यतः शीर्षन्नितिवर्त्तते। शीर्षण्ये ये चेति प्रकृतिभावः। ऋषयव। ऋषशब्दोत्राका
रान्तो व्याख्यानान्नतु नान्तः। ब्रह्मन् शब्देन वक्ष्महितमिति वाक्यमेव एवं ब्रह्मन् पर्याय ब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणेभ्यो
हितमिति वाक्यमेव न तु प्रत्यय इति स्पष्टं भाष्ये। आत्मन्वि। उत्तरपद ग्रहणं भोगे नैव संबध्नातीन्येन व्याख्यानात्।
भोग शब्दः शरीरवाच्यत्राहि रिवभोगैः पर्येति इति दर्शनात् इति स्पष्टं भाष्ये। कर्मधारयादेवेति। पंचजनसर्वं ज
नेभ्यो वमे व रथकार पंचमेषु चतुर्षु वर्णेषु प्रत्येकं पंचजनशब्दस्य रूढिः मातृभोगीण पथ्या एवं तथा व्याख्यान्भ्या मि
सत्र निरूपितं। सर्वपु। यथासंख्यमत्र। पुरुषाद्वधे तिवधादिषु त्रिषु सामर्थ्यात् षष्ठी समर्थे विभक्तिः कृते तु तेनेति
निर्दिष्टैव। अग्निप्राप्ते इति। पादिकमयं टोषु पल द्राणहिते तु पुरुषाच्छ एवेति वोध्यं। तदर्थं वि। विकृति
वाचकादिति। नन्वास्य न प्रथमत्वं प्रकृता विसर्थसमर्थ कापेक्षयात लसत्वात्। तस्मादित्यनुवृत्तेराह। चतुर्थ्यी
तादित्ति। तदर्थमिति। सप्तम्याः स्थाने प्रथमा सामान्येन पुंस कंतदाह। तदर्थायामिति प्रकृति विकृतिशब्दावुपादानकार रामः
णत्कार्यपरौ परस्परं समभिव्याहारात्। तदर्थग्रहणं स्पष्टार्थं। शंकमेड गवादीतियत्। वालेया इति वल्प वस्था २२२

षष्ठीनिषेधाद्द्वितीया तृजंतत्वेहि षष्ठी स्यादिति भावः। सर्वस्यापि स्वेच्छानुसारित्वेन सामर्थ्यं लभ्यमर्थमाह। परेच्छा
नुसारीति। पदमस्मिन्। निर्देशादेवात्र प्रथमा समर्थविभक्तिः। आवहि उत्साटनयोग्यं। उद्वहं पतिनाशं। निर्देशा
देव तृतीयासमर्थविभक्तिः संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्दिगण्यादौन। नौवयो। मूलशब्दयोर्नैः कश्चेषोयत्तद्भ्यइति
वन्मूलांतमूलादिद्वंद्वयोः पुनर्द्वंद्व इत्यन्ये। नावातार्यमिति। प्राक्क्रीतार्थेऽत्र हलोऽयत्। करणे तृतीयातस्य स्वातंत्र्यविव
क्षायां कर्त्तरि वा। वय सातुल्यो मित्रएव वयस्यः। धर्म्यं। धर्मफलं। वध्यो वधार्हः दंडादिभ्य इत्यर्हार्थे यत्। मूलेनेति।
कर्त्तरि तृतीया। सीता। कृष्टक्षेत्रसमीकरणार्थः काष्ठविशेषो मई इति मध्यदेशप्रसिद्धः। समितामिति। संपूर्वा
दिणः क्तः। धर्मादनपेतं। यदनुष्ठानं धर्ममनुवर्त्तत एवं तदित्यर्थः। निर्देशादेव पंचमीसमर्थविभक्तिः। द्वंद्वसो।
निर्माणेच्छायाः करणत्वेन तृतीयांतात्प्रत्ययः। प्रेम्ण इति संज्ञाधिकारबललब्धं प्रीणातीति प्रियः। भावः साधनं
चेति। ल्युट् उभयोर्विधानादिति भावः। प्रतिजनमिति। जनं जनं प्रतीति विग्रहः। भक्ता इति। भक्तोऽन्नं तत्र साधवः
स्त्रिफलीकृता इत्यर्थः। योगविभागादिति। सर्ववेदपारं वदहीदं शास्त्रमिति भाष्यप्रयोगादिति भावः। एतस्यानु
वृत्तेरुभयोर्विधानमित्यन्ये। समानतीर्थाधिकरणकवासकर्त्तर्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थे प्रथमोच्चारितसमा
नतीर्थशब्दस्य प्रकृतित्वं वासी तस्य प्रत्ययार्थत्वं यादिप्रत्ययविवक्षायां पूर्वमेव तीर्थे ये इति सादेशेऽप्ये
कदेशविकृतन्यायेन समानतीर्थशब्दात्प्रत्ययः पूर्वापरप्रथमेति तत्पुरुषः समानोदर्ये एवं। समाप्ता
भ्रातुर्व्यादिकाः॥ ॥ ५८ ॥ प्राक्क्रीता। अर्थस्यैव व्याख्यानतोऽवधित्वमिति। अर्थबोधकेष्वेवास्यापश्यि
तिरिति न प्राग्वतेष्ठञित्यत्र प्राक्शब्दयतो पूर्णेऽवधिरित्युक्तमित्यपास्तं। तदग्रेमाणांशास्त्राणामर्थ

कमित्यत्रापरिमाणत्वात्सूत्रप्राप्तकोनिषेधार्थं इति वाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन तत्र परिमाणग्रहणे ५

त० प्रा० शे० सू० २२३ तिन तत्र तदधिकारप्रयोजनमिति तदाशयः यद्यपि कालोपि परिच्छेदकत्वात्पितस्यनेह ग्रहणं परिमाणं तेन सिद्धे संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेति संवत्सरग्रहणेन परिमाणग्रहणे कालाग्रहणज्ञापनात्। नन्वेवं ज्ञापकव्याख्यायां संवत्सरग्रहणं। ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन तादृशसंज्ञायाः अभावकल्पनात्। एतेन संवत्सरस्य चेति संख्याया एवेति नियमार्थं तदित्यपास्तं। भाष्यप्रामाण्येन नियमव्यावर्त्यप्रयोगानभिधानेन ज्ञापकत्वस्यैवांगीकारादिति दिक्। ज्ञापकमिति। न च परमते सिद्धे नो ज्ञानस्यापि ग्रहणं तु। ध्वनितं चेदं निष्कस्य परिमाणत्वाच्चिलात्सूत्रे ग्रामाप्तो नेन द्विधा नञ्इति वदता कैयटेन परण पादात्ययि तु ज्ञानरूपमेवात्र गृह्यते। ज्ञापिते तु तत्संभावनामात्रेण तच्चारितार्थं तत्फलितमाह। इसत प्राग् इति। प्रत्यासत्त्या पांचमिके ष्वेवेदं तदाह। सुगमित्यादि। अन्यथा प्रत्ययविधित्वात्तन्निषेधः स्यात्।

ध्वदे इदमुपलक्षणं व्यपदेशिवदित्यस्यापि तेन गम् सिद्धिः व्यपदेशिवद्भावनिषेधस्य सूत्रे गृहीतांतादिशब्द विषयव्यपदेश कत्वाच्च। प्रतिषेध्यसमर्पकगोपुच्छादिष्वतदंतविधि व्यपदेशिवद्भावोस्त्येव तन्निषेधस्य प्रत्ययविधिविषयव्भावो त्वात्। अंत्यनिषेधस्योक्तयुक्त्याप्यप्रवृत्तिर्बोध्या। इत ऊर्ध्वं त्विति। वाचनिकमेवेदं। असमासे इति सूत्रादूर्ध्वंमा प्रातिपदि हीयेनाहीं येचेत्यर्थस्तदाह। प्राग्वतेरिति। तन्न्यालुकीति। लुगंतायाः प्रकृतेर्नेत्यर्थः। क्रीतं द्विशूर्पमिति। नताव केनेति १ देशात्लुगंता प्रकृतिरिति संख्यारूपपदाच्चयीदग्नन्यतरस्यामित्यनेन ष्ठोवा ध्यर्द्धे तिलुक्। अर्द्धीयजंगलधेत्विति सूत्रे विभाषितग्रहणस्योत्तरपदसंबद्धत्वाल्लुनर्वा ग्रहणं। तपरः किमिति। दीर्घस्य वृद्धिनिषेधे फलाभावात्प्रश्नः। निषेधो न स्यादिति। पूर्वपदस्य वृध्यभावपक्षे वृद्धिं प्रति फलोहितनिमित्तत्वाभावादिति भावः। तस्य रामः वृद्धिपक्षे लतामादायैव निषेधः सिध्यतीति बोध्यं। शताच्च। उत्तरसूत्रप्राप्तकनोपवादोयं अशत इति २२३

यांपोलोहिलादिगुणस्तद्दुहितावालेयाइत्युच्यंते प्रकृतिविकृतिभावोत्र यथाकथंचित्। आर्षभ्यइत्यत्राप्येवं योवत्
सतरूषभावस्थाप्राप्त्यर्थे योग्य तेसएवमुच्यते। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। अत्र पेट्टाये त्ति शेषः। तदस्यतः। तदर्थं विकृते
रित्यादिनिक त्रामितिकैयटः। लौकिकीमिति लोकोत्र न प्रयोक्तास्मदादिस्तेनम दुह्यदोएतस्यापभ्रंशप्रयोगस्यैवकरण
त्। तस्माच्छिष्टोलोकोत्रलोकशब्देन लौकिकीविवक्षायत्र प्रायस्य संप्रत्ययः प्रायइतिलोकोव्यपदिश्यते इति भाष्या
र्तलोकः शिष्टोलोकइत्ति तदर्थः प्रायस्यसमग्र[illegible]क ल्पस्येति कैयटस्यापिसमग्रशब्दार्थविषयेसमर्थस्येत्यर्थः
ताहृशस्यशिष्टलोकएवेतिबोध्यं। प्रासादोदेवदत्तस्येति इहशेषे प्रासादीयोदेवदत्तइतिप्रयोगोलोकेनदृश्यतइ
तिभावः प्राग्वते। अत्र वतिशब्देनतदर्थोलक्ष्यते तेनार्थे बोधके च वासो प्यस्यानतेनापवादविषयेन। आर्हा
द। अत्राहतीति तिङंतैकदेशशब्दानुकरणं व्याख्यानात्। आङः अभिव्याप्तौ तदाह तदर्हतीत्येतदभिव्याप्येति। यद्यपिऊर्ध्व
मानंकिलोन्मानंपरिमाणंतुसर्वतः। आयामस्तुप्रमाणंस्यात्संख्याबाह्यातुसर्वतः। ऊर्ध्वंयन्मीयतेतदुन्मानंसर्वतोमा
नमितिचातःपरिमाणंआयामविवक्षायांप्रमाणमित्येतद्भवति संख्यासर्वतोबाह्याभेदमात्रंब्रवीत्येषाने धामानंकुतश्च
नेतिभेदोत्रवेलक्षण्यमितिकैयटस्तथाप्यत्रपरिमाणशब्देनोन्मानमपीत्यसमासइतिसूत्रस्थभाष्यस्वरसः प्रमाणंतु
नगृह्यंतेमानाभावात्। सप्तदशसूत्रमनुवर्ततइति संबध्यतइत्यर्थः। एतेनषोडशसूत्राणामेवानुवृत्तिविषयत्वमि
त्यपास्तं। परिमाणांत। इहपरिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रंशाणपर्युदासात् यद्यप्युत्तरपदस्येतिसूत्रभाष्येतदधिका
रस्यात्रसूत्रेप्रयोजनाभावप्रतिपादनायपरिमाणांतस्येत्यत्र संख्यायाइत्यनुवृत्तिकतोतथापितदनुवृत्त्यैवाव्यभि
देनव्याख्येयं तेनपरिमाणंतस्येत्यस्यासंख्यापूर्वेपदे [illegible] अत एवात्र परमतेनैवोक्तं [illegible] मि तिभाष्योदा
हृतं संगच्छते संख्यायाइत्येतत् [illegible] पुत्तरपदे ए वत्रवृत्तिरि

कन्न्रस्यये केणइति ह्रस्वेन च सिद्धे इकारोच्चारणसामर्थ्येन लोपबाध पूर्वकं सवर्णदीर्घकल्पने गौरवात्। खारीश
ब्दस्य स्वपर्याय पुंलिंगत्वात् घा द्युक्तातिकत्वे पुंवत्वेनेष्टासिद्धेश्च। पणपादः। पणादिसाहचर्याद् माषादशब्दः परि
च्छेदकवाच्यत्र। त्रयोदशेति ठञ्‌ १ ढकौ २ ठन्यतौ ४ कन् ५ ड्वुनटि ठनः ७ प्रञ्‌ ८ ञात मा नाद्यण। खईकनौ ११
पणदियत्‌ १२ द्वित्रीति वा ण्तौ कोलाणच्चे १३ सर्वं त्रयोदश सर्वः। अनुवर्तते न तु नान्य तमिति भावः। तेन क्री
तं। क्रयोनामद्रव्यनोदानपूर्वकं वस्त्वंतरग्रहणं। तेनेसनेन च प्रत्यासत्त्याक्रयघटकं द्रव्यमेव गृह्यते। सोस्यां
शवस्नेसनेन तु न सिद्धिः यस्य घातम् ल्पं न भवति प्रपञ्चका र्यवशात्तेनक्रीतं तत्र तस्याप्राप्ते। धन पतिसंयो
ग इति। संयुज्यंते येन पुरुषाः फलेन स संयोगः। अत एव संयोगो नामेदं कर्मेदम् वाप्यत इति भाष्यं। करणत्वे तु
त्पातयागादेरेव संयोग इति कैयट प्रसंग छ्यते। गोद्व्यचो ठकोपवादः। तस्येश्वरः। तस्येत्यनुवर्तमाने तस्यग्र
हणं। निमित्तमित्यस्यानिवृत्त्यर्थं। पात्रिकी ति। विवा ङीषू। तदस्मिन्। प्रत्येकमिति। एकैक कर्मकदाना
कोड ११ धिकरणेपि प्रयोगस्येष्टत्वाद्वृत्तु सौत्र त्वात् साधुरिति भावः। आयादिसाहचर्यात् संज्ञाच्छेर गृहणं उपदेतिटा
वंतं। रक्षानिर्वेश इति। रक्षानिमित्तभूतिरूप इत्यर्थः। उक्तो च इति। उपहार इत्यन्ये। रूपकस्येति। रूप्यकार्षापण
स्येत्यर्थः। अत्रमानं त्विंसं। असामर्थ्यं तु नित्य सापेक्षत्वात् द्वारपि तु शक्यं। अर्ह्द्धिमित्युक्ते कस्येति जिज्ञासायां रूपक
स्ये त्युत्तर मत एवसंगच्छते। भारभू तो भ्य इति। वंशादिशब्दानां भारभूतत्वं तद्भारभूतार्थाभिधायित्वाद्बोध्यं। सोत्र मेकव
चनं प्रत्राद्यं व्याख्यानमेव युक्तं। द्वाढकिकीति। न द्वाभ्यामिति सप्ता नंतरस्येति न्यायेन परिमाणांतस्येति वृद्धिर्निषे
धकत्वाभावादत्रैर्न। लुगभावे इति। अन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्तत इति व्याख्यानुरोधेन द। वस्तुतस्तु दत्र नानु राम: २२५

नञ्कृते विशेषणमसंभवात् । किं तु प्रत्ययार्थस्य तत्रापि यत्र प्रकृत्यर्थगतसंख्यैव प्रत्ययार्थत्वं तत्रैव निषेध
इष्यते तदाह । इहेति । तेन शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतमित्यादौ न निषेधः वस्तुत इति । अभेद एव पारमार्थिको भेद
स्तु काल्पनिक एवेति भावः । द्विशतेनेति । द्विगुराद्यस्तेनेत्यर्थः । तेन द्विगुत्वाभावात् कनो न लुक् । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीतमित्य
र्थे कलुगंतद्विशतशब्दात्त्वं । लुकीति तदंतविधिनिषेधार्थमपिरेवनेति बोध्यं । संख्याया अतेति सूत्रे द्वंद्वग्रहणं बहुव्रीहिग
र्भो निगंतपुरुषः । अंतग्रहणमेकसप्तप्राक्रीतमित्यत्र निषेधार्थं । अन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया न स्यात् इति हरदत्तः ।
वतोरिः । अत्रेटं न प्रसज्जो व्याख्यानात् । योगविभाग इत्ति । अन्यथा त्रिंशतः शतत्वादिदशशब्दस्य विंशादेशस्तिः प्रत्यय
इति पदे विंशते स्यांतत्वान्न स्यादिति भावः । विंशकेति । विंशतेडिंतीति तिलोपे पररूपं त्रिंशकेटेरिति टिलोपः । अद्विपौइ
ति । असमभागवदपेद्वलेपि नित्यसापेक्षत्वान्नासामर्थ्यं । अध्यर्द्धपू । द्विगुसाहचर्यादध्यर्द्धपूर्वोप्यत्र समानाधिक
रणसमास एव गृह्यते । संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्येध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोरिति पाठो दृश्यते । द्विगोश्च परस्येति । तन्निमित्तस्ये
ति शेषः । समाहारद्विगो द्विशूर्पी क्रीतमित्यर्थे खनभिधानात्तस्य परत्वं नेति बोध्यं । असंज्ञायामिति । द्विगुविशेषणं
पंचक लापाः परिमाणमस्य पंचकलापकं तद्धितलुगियं कस्यचित्संज्ञा ततः उत्पन्नस्य न लुक् । तस्य द्विगुनिमित्त
त्वाभावात् लुको प्राप्त्या भाष्ये प्रत्याख्यातमिदं । विभाषाका । कार्षापणं तद्द्विगोरध्यर्द्धपूर्वाच्चेत्यर्थः । अध्यर्द्धप्रतिकमिति ।
आदेशस्य प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वान्न तस्यादौ प्रत्ययलुगिति भावः । द्वित्रिपूर्वग्रहणं स्पष्टार्थं । अतएव द्वैवि
ध्यामिति यदुच्यते तद्वै योऽपमिति भाष्येऽनूदितं । द्विनिष्कमिति । कोलुक् । बहुत्वादिति । इदं वित्तान्चेतिसूत्रे
पि बोध्यामिति भाष्ये स्पष्टं । द्विशतिका [illegible] रवार्याइ । दीर्घोच्चारणं स्पष्टार्थं ।

हः समुदाय इत्यनर्थान्तरमिति पंक्त्यादिसूत्रभाष्यात्समूहमात्रं संघः परं तु तत्स्वबहुसमुदाये प्रसिद्धः पदद्वयात्मके केण इत्या
दौष्ठिकं सूत्रमित्यस्य सिद्धप्रेत इत्याहुः। पञ्चकमध्ययनमिति। पञ्चाक्षरं पः परिमाणमस्येति सर्पः। स्तोमे डः। मन्त्रसमूहे स्तोम
शब्दः शास्त्रकैयटः समूहे मन्त्रे प्रयोगस्तु लक्षणयेति। तदाशयः मन्त्रसमूहः प्रत्ययार्थः स्तुतिः स्तोम इत्यत्र स्तुति पदं स्तुतिक
रणमन्त्रसमूहपरं। पंक्तिविंश। अत्र विंशत्याद्याः संख्यायां संख्येये च उभयत्रापि एकवचनान्ताः। तेन विंशतिर्गवामित्यादि सि
द्धं तत्र नवत्यन्ताः स्त्रियां सहस्रादिवदेकद्व्यादिवच्चैमान्यप्यनुसन्धानीति वार्त्तिककृतः। एषां प्रदर्शनं तूदाहरणमात्रं।
पंचदश। डत्यन्तौ निपात्येते तदस्य परिमाणमित्यर्थे। त्रिंशच्च। आम्नात तदस्य परिमाणमित्यर्थे डण्प्रत्ययो भवति ब्राह्मणेऽभि
धेये समुदायेन चेत्प्रत्ययस्य ब्राह्मणस्य सञ्ज्ञा गम्यत इत्यर्थः। तदर्थमिति उपलक्षणमिदं क्रियामात्रस्य। तेनोपवासं कर्तुं यो
ग्यो भवतीत्यर्थे औपवासिकादि सिध्यति। नित्यमाक्षीणमिति। एतच्छब्दानुरोधेन वाक्यसदर्शनात् नित्यग्रहणमनर्थ
कमिति भाष्योक्तस्तदर्थत्वानौचित्यं दण्डादिभ्यो यदिति दण्डादिभ्यो यद् इति त्वपपाठः। पात्रात्। अत्र नित्यप्रत्ययः। कडंकर। कडमि
ति मदमित्यर्थकं। कडंकरं बुसं। तत्कर्महेतीति। यद्यपि यज्ञर्त्विक् शब्दयोस्तत्कर्मणि लक्षणया सिध्यति। तथाप्यत्र प्रकर
णे मुख्यार्थेभ्य एव प्रत्यय इति ज्ञापनार्थमिदं। पारायणमिति। यद्यपि तत्तुरायणशिष्याभ्यां निर्वर्त्तितेति तथापि [illegible] इष्यते ऽ
भिधानस्वभावात् तदाह। छात्र इति। एवं तौरायणिको यजमान एव न तु ऋत्विगिति बोध्यं। चान्द्रायणं तपोविशेषः। संश
यमापन्न इति। संशयशब्दस्तद्विषयत्वे लाक्षणिकः। आपन्न इति कर्त्तरि क्तः। ततो गमनमिति पंचम्यन्तात्तसिल्। पंथ्योण। पंथः
पंथादेशो णप्रत्ययः। प्र णि तिपाठस्तु छेदादिभ्य इति सूत्रस्थभाष्यासम्मतः नित्यं गच्छतीति वृत्त्यनुसारेण। भाष्ये नित्य
ग्रहणप्रत्याख्यानात्। कालात्। कालग्रहणं यथा कथंचिदपि कालबोधकस्य ग्रहणमिति। तदस्य परिमाणमिति सूत्रे

वर्त्तते।पुनःखग्रहणात्।लुक् ठञ् एव।खष्ठनोस्तु न लुक् सहविधाने द्वंद्वैकविधेयभावासंभावात्।द्वंद्वेन चेन न च
सहविधानस्यस्फुटत्वात्।अतएवभाष्येष्ठनेनाप्यनुक्षस्यलोपस्तस्यामित्यस्यानुवृत्तिं स्वीकृत्य लुक् खौ
चेतिप्रत्याख्यातं।तेनद्वैकुलिजिकीतिचिंत्यमेव।तदस्य परिमाणं।अनन्तरेण योगविभागो भाष्येध्वनितः।अत्र परि
माणशब्देन परिच्छेदकमात्रं तेनोत्तरसंख्यायाअनेन विशेषणासंगच्छते।तेन षष्टि जीवित परिमाणमस्य षा
ष्टिक इतिसिद्धं।द्विषष्ट्यादिप्रत्ययेनानभिधानान्न प्रत्ययः किंतु द्वे षष्टी भृतः इत्यर्थे तमधीष्टो भृत इत्यनेन
तस्य च न लुक् अनार्हीयत्वात्।कालाद्वित्यधिकारेपि यथाकथंचित्कालवाचकानां तत्र ग्रहणान्न दोषः।एवमग्नी
यादिभ्यो नभिधानान्न प्रत्ययः [illegible] स्पष्टं चेदं सर्वमत्र भाष्येषाष्टे इति वर्त्तमाने पुनस्तदस्येति तस्य प्रायं।तस्माण्णी
दार्हीयत्वनिवृत्त्या द्विषाष्टिक इत्यादौ लुगिति तू भाष्यविरोधादनादेयं।कालवाचित्ते नैव तदस्यत्वेनार्हीय
त्वनिवृत्तेरशक्यत्वाच्चेति दिक्।संख्यायाः संज्ञा।अत्र तदंतविधिः।ठ [illegible] न्विधौ संख्यायाः प्रयोजनमिति येन विधि
रितिसूत्रे वार्त्तिकात्।ठन्विधावेकेसंख्याया इतिपदच्छेदे सूत्रे तदंतविधिरिति तदर्थः।तेनद्वे षष्टी परिमाण
मस्य सूत्रस्य संघस्य वा [illegible] द्विषाष्टि तत्परिमाणमस्याध्ययनस्य तद् द्विषाष्टि [illegible] कमिति सिद्धं।अत्र द्वितीयस्य
न लुक् द्विगुनिमित्तलाभावात्।पूर्वं सूत्रमिति।तेन पंचगणावोस्य धनमित्यादौ न।ननु पंचादीनां संख्येयवृत्तित्वात्
परिच्छेदकत्वाभावः।पंचसंख्या कप्रस्थादिपरिमाणके तु नेष्यत इत्यत आह।तत्संज्ञायामिति।यद्वेति।वृत्तिविषये
तन्मात्रवृत्तित्वमितिभावः।संघे चेति पंचकः।पंच परिमाणमस्य संघस्येत्यर्थः।प्राणिसमूह इति।परेतु संघः समू

र्यस्त॰ दाहार्थी ष्टोभ्तो वेति । भूतो वेत्यपाठः । तत्र भविष्यत्वस्य कथमप्यनवगतेः । द्विनार्षिको मनुष्य इति । च्चि॰ तवती
त्यस्यारंभसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणं भूतकालेऽप्येवं नित्यं लुक् । तन्नैवाभिधानाच्चेति नात्र लुगिति
हरदत्तः । परे तु नित्यग्रहणेन वाच्यवृत्तौ कार्यालाभस्तस्मात् अध्येषण्भरणयोरोतन विषयकत्वेन तत्र लुको नि
त्यतयाऽविदाहित्वस्य प्रत्याभावेन तत्र कृद्विधाप्तिरेव न नित्यग्रहणं तु वेत्यस्यानिवृत्तये स्पष्टार्थमेवम् । तत्तु कस्य
रोधेनेत्याहुः । परिमाणं तस्य । व्याख्यातमिदं । अत्रापि कृत्यादि लिखनं तु प्रमादात् । केचित्पठंतीति । अत्रा रा चिवीजं लु
छु६ लिजा छुक् रवोचेत्यत्र दर्शितं । षष्ठिकाः । शालिविशेषा एवायं साधुर्न मुद्गेषु । एकवचनांतप्रयोगदर्शनादाह । बहुवच
नमिति । परिजप्य इत्यस्य विवरणं जेतुं शक्य इति । अप्सेत्सर्ये इति ब्रह्मचर्ये चेत्तत्कालपरिच्छेद्यमित्यपि बोध्यं । यद्वे
226 ति अत्रपदे ब्रह्मचर्ये चे द्विगोश्चेत्यर्थः । मासो सेति । अत्र मासस्य प्राधान्यात्प्रथमा । अत्यंतसंयोगे द्वितीया तु वि
शेषणादेवेतिभावः । भाष्ये तु । यद्वेति पक्षः पातस्यैव मासिको ब्रह्मचारीति तु आद्यजंतं बोध्यं । महानाम्न्यो नामेत्ति ।
अनेन रूढतया भाषितपुस्तकत्वाभावात्तु वर्त्तनेति स्वचयति । अत एव भाष्ये महानाम्निकमित्युदाहृतं । भाष्ये तु तद
स्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं महानाम्नीनां ब्रह्मचर्यं महानाम्निकमित्युक्तं महानाम्निक इति तु महा
नाम्नी सहचरितव्रतपरा महानाम्नीशब्दात्तच्चरतीत्युपसंख्यानमितिवचनेन साधितं । तस्य दक्षिणा । यज्ञाख्ये
भ्यः । षष्ठ्यंतेभ्यो दक्षिणेत्यर्थे ठञित्यर्थः । अ॰ कालादपीति परे तु यज्ञग्रहणादेवात्र कालादित्यस्यासंबंधः । नहि
द्वादशाहसाध्ययज्ञवाची सशब्दः कालशब्दः । अत एव भाष्ये आख्याग्रहणात्प्रसिद्धमग्निष्टोमादेः अप्रसिद्धं पंचौद रामः
नादिकं पाकयज्ञादिकं च ये आचक्षते तेभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्यय इत्यर्थकमुक्तं । तत्र च दी । कालवाचिभ्योदीयते कार्यमि २२६

भाष्येस्यच्छमतिप्रसंगस्त्वनभिधानान्न।आह्निकमिति।अह्नष्खोरेवेति नियमाट्टिलोपः।तादृश एवेति।स्वसत्तया
व्याप्यमानकालइत्यर्थः।तमधीष्टइत्यस्य संतसंयोगे द्वितीयामुहूर्त्तं मध्ये मध्ये पितत्फलीभूताध्यपनक्रियाव्याप्तेत द्वाप्तलो
प चीरात्।यावत्कालमध्येयणामरणे क्रियेते तावत्ततः प्रत्ययोनेष्यते।भृतमादि द्विनोरुभयोरुपादानसामर्थ्यात्कालान्तर्भा
वो बोध्यः।मासादि निर्वृत्तादीनां पंचानामधिकारेपिभृतइत्येवसंबध्यते नह्यर्थांतरे प्रत्ययेतदंते नवयोगम्यते त
दाह।मासंभृतइति।यवपीति।अवयसीतिसूत्रभाष्यात्तु अत्रापि यपोननुवृत्तिरेवलभ्यते एवं हि तत्रभाष्यं।अवयासि
ठं अत्रेसनंतरस्य एपतोनुकर्षः।तद्धेयं विज्ञानीयात् ययव्यनुवर्त्ततइति ययव्यनुवर्त्तते इत्यस्यपूर्वसूत्रे इतिशेषः।
अनंतरस्येत्युक्त्यातस्यानंतरत्वेसूचितं तच्च पूर्वसूत्रेननुवृत्तावेवभवतीतिबोध्यं।व्यवहितस्यापि क्वचिदनुवृत्ति
२।८ दृष्टा यथाद्विती पादौ स्वेनइत्यत्रैतदङ्वेदमएवमिहापिकश्चिद्व्यभेदिसर्पइतिवदत्ता कैयटेन दृष्टांतेन व्यवहि
तस्यापीत्युक्त्याच पूर्वसूत्रेतदसंबंध एवोक्तो भृतंतु व्यस्यनुसारीतिदिक्।पाएपदिति।अवयसिवनिसूत्रद्वयंतु
त्पंसमा नक्तंशब्दगौरवादपियोगविभागस्यगौरीयस्त्वात्।पंचस्वर्यौ द्विति।यथायोगमितिशेषः।द्व्यहीनइति।तद्धिता
हार द्विगो र्थे द्विगौतु नखः समासांतेकृतेहून्शब्दांत द्विगोरभावात्।संख्यायाः सं।संख्यायाः परस्य संवत्सरसंख्याशब्दस्येत्य
५ र्थः।द्वैवर्षिकीति।वर्षीशब्दोत्रतत्संख्याके ऽहरादिरूपेकालेवर्त्तते।तः कालादिस्वधिकारस्यभृतार्थप्रत्ययः संवत्स
रग्रहणमिति संख्यायास्तु न परिमाणग्रहणे नास्ततिगमकेग्रहणं संख्यावाच्यानुवर्तत इत्युक्तेरितिभावः।वाचलुगि
ति।वाक्यभेदेनतयोरेवेत्यर्थः।द्वैवर्षिकइति।अस्यव्याधिरिति विशेष्यं तेनननिसोलुक्।प्रतिषेधो नेति।भवि
ष्यदर्थकप्रत्ययभिन्ने निदादावित्यर्थः इत्यदाह ... तीया द्विपदांतरसमभिव्याहारे ऽस्य

ल॰ ल॰ श्या॰ श्रौ॰ सू॰ २२७ २

ष्ठ्यर्थकतिङन्तार्थानामुपमानत्वमेव न न वैतिङन्तेनोपमानमस्तीति सन्सूत्रस्य भाष्यात् उपमेयत्वं तस्यैव छाद्यं तानां
क्रियान्वयनियमेन तुल्यशब्दार्थेनान्वय एव। अत एव मूकस्य विशेषणत्वेऽकर्तृत्वादासमर्थ्यं नाम क्रियास्यादिषु
क्रमाभावे यथार्थस्यात्तिङन्तादिवाच्यत्वे क्रियाक्तवतान्ष्ठ्यन्तसप्तमीत्यस्य ष्ठ्यन्तो पिक्रियेत्याश्रयिष्यत इति कल्पनेगौरवं न्यसव
क्रमनमिसादावस्तीसध्याहृत्यसत्तयोरेवोपमानोपमेयभावे नादोष इत्यन्यत्र विस्तरः। तत्रत्तस्यैव। यद्यपि मथुराया
मिव पाटलिपुत्रेऽधीत इत्यर्थे पूर्वे ण्येव सिद्धं तस्य मथुराया तुल्यमधीते पाटलिपुत्रे इत्यस्य च तुल्यत्वात्तथापि द्रव्यगुणा
दितुल्यार्थग्रारम्भः क्रियाचेदितितु नानुवर्त्तते। किंचैवाद्य स्योपमानविशेषणतया तुल्यपदार्थस्य विशेष्यतया बोधे
भेदः। एवं च उपमानमथुराभिन्ने पाटलिपुत्रे [illegible] मेऽध्ययनमित्यर्थे मथुरावत्पाटलिपुत्रे मेऽध्य
यनमिति साध्वे व उपमेयेनाभेदान्वयात्तत्समानेऽषष्ठीसप्तम्यावुपमानाद्वोध्येत्तदाह। मथुरायामिवेति। अत्र वाक्ये प्रा
काराद्दिपदाध्याहारेणैव बोधः प्राकारयोरेवचोपमानोपमेयभावः वक्तौ तु मथुरादिपदानां तत्संबंधिप्राकारे लक्षणेति
केचित्परे तु। षष्ठ्यर्थसप्तम्यंतात्षष्ठ्यन्तात्त्वायं साधुः अधिकरणसप्तम्यंतात्तु नायमसामर्थ्यादत एव तत्सूत्रे तत्र ग्रह
णस्यैव शब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तमी ज्ञापकतो नाभाष्ये देवेष्विव मनुष्येषु नामेत्युदाहृतं तत्रैव देववन्मनुष्येषु नामेति
साधुउपमानदेवसंबंधिनामाभिन्नमनुष्यसंबंधिनामेति बोधः मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार इत्यस्योपमानमथु
रासंबंधिप्राकाराभिन्नः पाटलिपुत्रसंबंधी प्रकार इत्येवं बोध एव साधुत्वमस्मादेव ज्ञापकादिवयोगे उपमान
विशेषणादुपमेयविशेषणाच्च षष्ठ्यर्थे सप्तमी साधुः। तदहँ। तदितिद्वितीयान्तादर्हमित्यर्थे वतिरित्यर्थः। सूत्रे रामः
सोत्रत्वाद्द्वितीया। विधिवदिति। विधिविषययोग्यत्ता कार्त्स्न्ये हरिकर्मकं देवदत्तकर्तृकं पूजनमिति बोधः। विधि २२७

227

स्तेत्रयोरर्थयोर्भविवक्षस्य याङ्ग्लर्पः। प्राक्च्युणप्रः। शारदे संधिवेलाद्य ... त्यात् इदं वत्सनुरोधेन। भाष्येतु चोभि
न्नक्रमः दीयते इत्यनन्तरं बोध्यः चकारेण चयज्ञाख्येभ्यइत्यावृष्यते। तत्र दीयते इत्यर्थे यज्ञाख्येभ्यष्ठ्मव
तीत्यर्थः। अग्निष्टोमे दीयते भक्तमाग्निष्टोमिकं कार्यकृता येरेवभव वदतिदेशाइत्युक्तं। अष्टमहमुखि मुखेदीयते
इत्यादि। भाष्यरीत्याप्युत्तरत्रोभयोरधिकारः संपादितिः। गुणोकवैःसंयादःसंपत्तिस्तद्धतीत्यर्थः। अभवतीति। सम
ल्यप् र्थइत्यर्थः। कालमिति। प्रातःकालवाचीकाल्य शब्दस्तद्वाचिकलशब्दवदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं बोध्यं। ततः
स्वार्थिकाणं त्वा। इंद्रमह। इन्द्रोत्सवः मंचो विलोडनदंडाधारः काष्ठविशेषः मंथदंडयोरूढावेतौ। चूडादिभ्यइति।
टिठ इदंमुख्योभ्योण ... कृतोरित्रिसनयोरपिबोध्यं तेन यथादर्शनं व्यवस्था। अग्निपदेदीयतेकार्यं वा अग्निपदं
पैलुमूलं उपवस्ताग्र ... ग्रोऽस्यौ पवस्त्रेग्रा वित्रंभाष्येऽग्निपदादिभ्यइति पाठः। एकागारकेट् चौरइति तेनाभिद्रो
न। टिलंडि वर्णे। आद्युदात्तत्वमप्यत्र निपात्यते अत एवठञा तिद्धेनिपानर्थक्यमितिभाष्येउक्तं। समानकाले
स्येति एतदर्थमेव निपातनं अयमाद्युदात्तः आद्यंतावुत्पत्तिनाशौ। अकालात्ठञेति वार्त्तिकं। निर्दयं प्रा
कालिका। समानकालिका द्युतान्चं चलेतियावत् चाद्यकालिकी तेनतुल्यं तुल्यमितिसामान्ये नपुंसकं प्रथमां
तं च। उदाहरणेष्वेवं। व्यापारविशेषणत्वात् क्रियेति च संनिहितत्वात् समानविभक्तिकत्वात्प्राधान्याच्च प्रत्यपार्थ
विशेषणं यत्तुल्यं सा चेत्क्रियेत्यर्थः। प्रकृत्यर्थे विशेषणं तु न ब्राह्मणेन द्विजाद्वा नोत्तराण्याध्ययन प्रत्वेन क्रियो
पमानत्वयोर्व्यार्थकत्वेपि तत्प्रत्ययीयाप्यन्वये न सत्वरूपतया क्रियात्वासंभवात्। स्यातद्येन तुल्यं गच्छतीत्या
दिप्रयोगसत्वे तत्रापि तत्प्रत्ययार्थ ... तुत्यलक्षणतास्य ... ष्ठेव। अस्त्व

मेतत्। तत्रच्छत्रमाण प्रातिपदिकाद्विधीयमानानां तद्धितेष्वप्राप्तभावादाह। पतित्वमिति। पदांते तीजंतान्त्वेति चकमेणपग
णोप्राप्तौ। आपदत्वमिति उत्तरोभावप्रत्ययो नञ्पूर्वाद्वहुव्रीहेर्नेष्यत इत्यादिभाष्यं। पदांते ति प्राक्तन कष्यादिभ इत्यादि
विषयमेवेतिभाष्यप्रदीपोद्द्योते ति निरूपितं। आचतुर्यमिति। नञ्पूर्वाणामेवामत एव भर्पुद्वासाङ्गणपाठानुमानेन
व्यन्वोध्यः। रत्न्रुतौ। हलादेः किंत्रजिष्णुः। लघोः किंकठिष्टः मेवरत्वमिति। तेनक्तयतीत्यादाविष्ठवद्भावाद्भावो न। त
थातथ्य। नञः शुच्वीत्यतो नञ इति वर्त्तते। यथातथा शब्दो निपातसमुदायः। यथातुरमिति पुराशब्देन पदार्थानतिवृ
त्तावव्ययीभावः। केचिदिति। भाष्यानुक्तत्वमत्रारुचिः। वाणिजमपीति आपिनादौत्सं यौवनमिति। मनोज्ञादित्वाद्यौवनकम
पिष्टकत्वाकेराजन्येत्यादिना प्रकृतिभावः। सहायादेति। पत्नीव्राह्मणादित्वात्प्यञ्। इदं भाष्ये क्वचिन्नजंप। श्रेष्ठोपायिकेति।
अस्यापि प्राप्तिरस्तीति भावः। गोपालपशुपा लिकेत्यादित्वस्योदाहरणं मुखं गोत्रं च। श्लाघादेः पञ्चपदांतरोपाता एवप्र
त्ययार्थान्वयिनो न प्रत्ययवाच्या इति बोध्यं। आर्गिकेयेति। स्वभावात्स्त्रीत्वं। तत्तोवाथनार्थ निसधिकारवशात् होत्रा
भ्य इतिभाव कर्मणोः प्राप्तस्येति भावः। एतेन कर्मणित्वस्याप्राप्तेस्तदर्थं त्वग्रहणं किं च रूवस्त्रात्राविहितस्य त्वादेरपि निषेधः
स्यादित्यपास्तं। शब्दोपात्तस्यैव निषेधात्॥ ॥ ॥ इति नञ्स्नञधिकारः समाप्तः॥ ॥ ॥धान्या
नां निर्देशात्क्षत्रसमर्थविभक्तिः। अलौकिके तु प्रत्ययार्थस्याक्रियात्वेपि कर्त्राभावेपि तद्धितविधावनुवादसामर्थ्य
नैवसावोध्याः। लौकिके अपमाप्रवेशेपि न क्षतिरिति कश्चित्। द्वेत्र शब्दस्य धान्यादीनामुत्प साधारणवचनः
भवतिक्षेत्रोत्पत्तिवाच्ची परस्परमन्वययोग्यत्वात्तेनेह नमुद्गानां भवनं मुद्गमत्तोयं कुसूलः। विभाषाति। अत्र पूर्वत्र
चपंचमी षष्ठ्यर्थे इति धान्यानामित्यस्य संवंधात्वष्ठ्येवसमर्थविभक्तिरिति केचित्। असामर्थ्येपीति। सर्वे इ

शब्देन तदुक्तप्रकारः साहश्या प्रतीतेः पूर्वे गाङ्गसिद्धौ वचनं गवि नीलवदागमनं चिह्नेदकोत्तहस्तवदिसा दौविनी
तानामिदं योग्यमागमनं कृतहस्तानामिदं योग्यं छेदनमिति प्रतीतेरिति दिक्। तस्य भावः। भावेन्वाकर्मकेभ्यो भावे
इत्यादौ भावपदार्थस्यान्याहशस्य प्रसिद्धेराह। प्रकृतीति भवन्ति अस्य बोधाय प्रवर्तन्ते तेनेनेति भाव इति करणे घञिति
भावः प्रकारइति। मुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयत्वं इत्यर्थः तेन राजपुरुषादौ राजादेः प्रकारत्वेपि न हानिः स च न
न्वञ्चद प्रवृत्तिनिमित्तरूपएवप्रवृत्तिनिमित्तत्वं च यत्र बुद्धिस्थ सति विशेष्य भूतार्थबोधनार्थं शब्दस्य प्रवृत्तिः प्रयो
जकत्वं। कश्चित्प्रकारस्य न त्वं यथा घटादिपदेः कश्चित्संसर्गस्य यथोपगावराजपुरुषकारकादौ प्रकार इति च मूल
उपलक्षणं यद्वा संबंधस्यापि संबंधनया प्रकारतया चेति दिग्भानसंज्ञाशब्दे च प्रायशो दण्डवप्रवृत्तिनिमित्त
मिति केचित्। परे तु। संज्ञाशब्दे प्रवृत्तिनिमित्तं नास्त्येव डित्थलमित्यादौ विशेष्य भूततोर्थ एव लाप्यः प्रकृतिप्रदेशे शुशब्द
पराङित्थशब्दवाच्यः इत्यादिक्रमेणैव बोधः। डित्थइत्यादितः सर्वादिप्रकारकबोधान्नानिति कल्पकं कुलमित्यादेः कुश
ब्दार्थः कवर्ग इत्यादिबोधः। अन्यथा कुलं कस्मान्नभवतीत्यादौ कुलशब्दार्थः कुशब्दस्य प्राप्त्यभावात्तस्य स्वार्थो प्रयेलक्षणा
श्रयणीयास्यात् इत्यादि भाष्यप्रदीपोद्योतादौ विस्तरइत्याहुः। भावत्वेन च प्रवृत्तिनिमित्तं शक्यं। प्रकृतिजन्येत्यादि तदु
लप दण्ड घटत्वमित्यादेर्घटसंबंधी भावइत्यादिक्रमेण बोधः। भावप्रधाननिर्देशस्थले च तादात्म्येन व्यक्तिकारकः
स्वरूपेण जातिविशेष्यकोबोध इति न तत्रासाधुत्वमत एव जात्याख्यायामेकस्मिन्निति चरितार्थं। अपवादे रिति। अन्यथा
पवादविषये ऽस्यानुपस्थितिः स्यान्निराकांक्षत्वादिति भावः। चकार इति। अन्यथापवादार्थप्रत्ययानामिवैतयोरपि
तौ बाधकौ स्यातामिति भावः। गुरुत्वमिति। सूत्रानार्द्धविविक्षितं तु न। सवनादिषु पाठात्। ननञ्सूवित्तिः। अधिकारस्तत्र

ष्टीनं वाडवमिति। अवष्टब्धमासन्नं। आगवीने आङ् मर्यादायां गोशब्दो गोःप्रसर्पणे तदाह। प्रसर्पणेति। प्रस
र्पणं वा अस्त इत्यादिः। अलंगामीति। सुप्सुजातावितिणिनिस्तद्द्र्शयन्नाह। गच्छतीति। अनुग्विति पश्चादर्थेऽव्ययीभावः।
अध्वानमलं गच्छतीति। अलंगामिपदेन विग्रहे लब्धे नो लंगामीत्येव। अप्रमित्रान्दः। अलंगामीत्यनुवर्तते। लक्ष
णेनाभीत्यव्ययीभावः। गोष्ठा। अत्र केचित्तु। यद्यपि मुद्गतपूर्वे चरट् षष्ठ्या रूप्यचेत्येते त्रै चपाठेत्ता गोष्ठात्खञ्जित्येव प्र
त्रंयुक्तं। तथापि तयोरन्यत्र करणसामर्थ्ये न विशेषविहितेनापि खञा चरटो वाधो नेति ज्ञाप्यत इत्याहुः स्तम्भादम्बे
ज हृष्ठं। शालीनकौ। शालाकूपाभ्यां तत्र वेशात सतन लाद्वाणिकाभ्यामेवञ्जसपीनयोरूढिशब्दत्वात्। नानाजातीया
नामनियतवृत्तीनां शरीरायासजीविनां संघो व्रातस्तत्कर्म व्रतशरीरायासरूपं व्रातः। अतएव निपातनादिदमर्थेऽणिते
आमन्य तमेरवव्रातीन इष्यते। नवनीतमिति। भाष्येऽच्छतमिति पाठः संज्ञायामिति सुकेदन्द्वितिन। तस्य पाकः अर्थ
योः प्रत्यययोः प्रकृत्योश्च यथासंख्यं। विनञ्भ्यां। नसहेति प्रकृत्यर्थविशेषणमित्याह। असहार्थ इति। तथा स्वाश्रय
भावे इति असहार्थे किं विगत इत्यादौ क्रियाविशेषका भ्रमः। गोष्ठजिति। एतत्प्रत्याख्यानपरभाष्यबलादेतेषु वि
तः पठिता अत्रत्यादिशब्दार्थबोधकानिवात्तिकान्याह। संघातइति। षड्ङ्इति। हस्तिषड्वमिति भारतप्रयोगादिक
मुक्तं। अवाचीनः प्रसिद्ध ःनतइति। नासिकासंबंधिनतत्वे वर्तमानाद्वात्स्वार्थे प्रत्यय इत्यर्थः। नेविडि। निविडाः केशा
इति प्रयोगान्नतेन नासिकायाइत्यादेस्त्रासंबंधः। अग्रे तुमडूकानुवृत्तिर्बोध्या। अभिधेयइति। तत्र वर्तमानान्नेरि
त्यर्थः। विकादेशे कारउच्चारणार्थः। क्लिन्नस्येति। चिल्पिलाबादेशौ लश्चात्र संपइत्यर्थः। आसन्नं समीपं। आ
रूढमुच्चं। संज्ञाधिकारलभ्यमाह। पर्वतस्येति। समुद्रोपसकाहेमी पर्वताधिकाश्रुतीत्यादौ तु लक्षणया प्रयोगो
बोध्यः। कर्मठ इति। ठस्याणनिमित्तत्वाभावादिकादेशो न। प्रमाणेद्वं। प्रमाणे इत्यर्थद्वारा प्रकृतिविशेषणं। तत्रव

स्यसमस्कृतेनान्वयेनोत्तरपदार्थेनन्वपादसामर्थ्यमितिभावः। सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे तु तद्धितो नेष्यत इति भावः। निपा
तनादिति। प्रत्ययसंनियोगेनैवेदं निपातनं तदाह। सर्वश्चर्मणेति। समं सर्वमिति। अभिमुखार्थकसमित्युपसर्ग
पूर्वा तु प्रत्ययो नेष्यत इति भावः। यथामुखीन इति। प्रतिबिंबदर्शनाधिकरणं इत्यर्थः। तत्सर्वादेः। पत्रपात्रमिति
पंचम्यर्थे प्रथमा। सर्वादेरिति। बहुव्रीहिस्तत्सामानाधिकरण्याय पथ्यादिभिस्तदन्तग्रहणं तदाह। पथ्याद्यं
घ्यंतादिति। व्याप्तिक्रियाकर्मत्वलाभ[illegible]माह। द्वितीयांतादिति। अनुग्रामे इति। आद्यपादसंबंधिदे छोऽपिल
द्धितेत्यर्थः। अंसेपदेन सदृशीत्यर्थः। सादृश्यं तुल्यपरिमाणतया समर्थे विभक्तिद्वितीयानिर्देशात् योऽप्यतान्त्र। स्थल
विशेष इति। अयः अप्रदक्षिणगमनमयः सहितो नयोऽस्यानय इति यथा सोऽगति विशेषेण शक्तोऽत्त यापि प्रदक्षिणप्रसव्यगा
मिनां शाराणां यस्मिन् सुषमादिपदे स्थिता नापरकीयैः शारैस्तद्या नाम संबंधस्तद्बाधाभावरूपः ससहायस्य शा
रस्य परैर्नाक्रम्यते पदं असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यत इति द्यूतशास्त्रात् तस्यानं लक्षणं प्रोच्यते इति भावः।
सर्वं चेदं सर्वं भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः। तं नेय इति। प्रधानकर्मणि यत्। अप्रधाने द्वितीया। संनियोगेनैवेति। अ
प्रावरां ४ तत्र वभाष्येपरां [illegible] श्रेस[illegible]नादेशेनैव विग्रहो दर्शितः। राष्ट्रावारपारावार घारादित्य हीताद्यपीत्यादि पठितं तदिहापी
त्याशयेनाह वारीण इत्यादि। पूर्वपदे इति। उत्तरपदे तु विभक्तिलुकैव सिद्धिरिति भावः। यलोपनिपातनसामर्थ्या
दलुगिति तु भाष्यकृतः। विजायते गर्भं मुंचतीत्यर्थः। तेनात्र संयोगाभावान्न द्वितीया। खड्गस्यानुसृत्तावि
ति। पदद्वयेपीति शेषः। सूत्रे तु उभयत्रापि तत्प्रोच्चारणेन। विकल्पस्तु वाचनिक एव। समाशब्दो बहुवचनांतस्त
देसुक्तसूत्रभाष्यादिबलादुपेक्ष्यमितिभावः। अपदामीनेयविभक्तिकं व्याख्यानात् तेन। स्त्रियामपि। अध

त्रविस्तरः। किमिदं। वस्वग्विधानसामर्थ्याद्वतुपोप्यत्रविधिः। प्रत्ययांतरत्वभ्रमव्यावृत्त्यैवइति। एतेनादेः परस्येत्येवसि
द्धेवइतिअर्थमित्यपास्तं। यद्वा किमिदंभ्यामितिवाक्यभेदेनवतुपंविधत्ते। किमः सं। इदमोनिव्। [illegible] त्यर्थं किमइतिसं
ख्यापरिमाणमितिकर्मधारयः परिमाणशब्दः परिच्छेदकःपरः पूर्वत्रपरिमाणग्रह [illegible] णस्यसर्वतोमानार्थत्वात्पुनस्त
द्ग्रहणंसंख्यारूपपरिच्छेदकविषयेप्रश्नेवर्त्तमानात्किमोस्येतिषष्ठ्यर्थेडतिरित्यर्थः। संख्येतिकिं कियान्घटः।
कतीतिनित्यवहुवचनांतः। द्व्येकयोः संदेहाभावेनप्रश्नाभावात्‌वहुत्वव्याप्यसंख्यानांवहुत्वात्प्रश्नोयुक्तएव।
संख्यायाअ। अवयवेवर्त्तमानसंख्यावाचकाद्वयपविरूपेऽस्येत्यर्थे तयपिस्यर्थः। अवयवीचात्रानुभूतावयव
भेदोपिसमुदायः तेनमुनित्रयंवहुत्वपंपूथमुभयेदेवमनुष्याइत्यादिसिद्धं। द्वित्रिभ्यां। नन्वयवष्‌त्रित्वेमध्यं
चित्वेपिद्व्यादीनामंतोदात्ततयायस्येतिलोपेऽनुदात्तेस्यचयत्रेत्यनेनाद्युदात्तस्यैवप्रयोगेश्रवणाद्वित्त्वे
न। प्रत्ययसंवंधिआद्याकारस्यैवप्रकृतेरपिशेषनिघातेनानुदात्तत्वात्। उभादु। उदात्तग्रहणसामर्थ्यादादिरु
दात्तः। अंतोदात्तत्वस्यचित्वेनैवसिद्धेःसर्वोदात्तत्वंतुवाधितमनुदात्तंपदमेकवर्जमित्युक्तेः। नचोभयेसत्रसंवुद्ध्यामा
त्रिताद्युदात्तत्वंवाधितमुदात्तग्रहणमितिवाच्यं। येनूनाप्राप्तिन्यायेनचित्स्वरस्यैववाध्यत्वात्तस्यसतिशिष्टत्वेनव
लवत्त्वाच्च। उभयंस्थएवंचनइत्यादौमद्योदात्तप्रयोगाच्च। तयपइति। इदंतयादेशेप्रतिषेधउभयेइतिस्थानि
वत्सूत्रस्थवार्त्तिकानुरोधेन वस्तुतोनात्रादेशत्वंकिंतुप्रत्ययांतरत्वमेवउभयीसत्रङीवुद्धिरितिसूत्रेमात्रच
इतिमात्रशब्दास्यापि॥ अयचश्चकारेणप्रत्याहाराश्रयणादितितत्वसारख्यानभाष्यादत एवोदात्तग्रहणंसा रामः
र्थकिमन्यथानिरनुवंधकादेशांतरमेवकुर्यात्‌। आदेशत्वेप्याद्युदात्तत्वेसिद्धिको [illegible] रेणतस्याद्युदात्तता २३०

र्तमानात्प्रथमांतादित्यर्थः । प्रमाणमत्र परिच्छेदकमात्रं तत्र मात्रच् । अत एव प्रस्थमात्रमूरुमात्रमित्यादिसिद्धिः । आ
द्यौ तूर्ध्वमाने एव प्रथम अद्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ ममेत्युक्तेरिति केचित् । अन्ये तु आयाम परिच्छेदकमेवात्र प्रमाणं । अ
त एव यत्तदेतेभ्य इति सूत्रे प्रमाणपरिमाणशब्दयोरेकार्थत्वं मन्यमानस्य परिमाणग्रहणं किमर्थमिति शंकायामुक्तोत्र
विशेष इति भाष्ये समाहितं तेनोक्तविशेषवाचकावत्र प्रकरणे प्रमाणपरिमाणशब्दाविति सूचितं । एवं च प्रस्थमात्रं इत्या
द्यसाध्वेव । मात्रच् वस्तुविशेषेण परिच्छेदकमात्रवाचिनः स्यादिति कैयटोपि चिंत्य एवेत्याहुः । प्रमाणे लः । प्रमाणे व
र्तमानाद्द्विगोर्हि तस्य लुगित्यर्थः । इह आयामस्तु प्रमाणं स्यादित्येव कथ्यते तेनोरुद्वयसमित्यादि सिद्धं । प्रमादीनामपि यदा
याम परिच्छेदकत्वं तदा मात्रचो लुक् पदात् ऊर्ध्वं धरादिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वे द्वयसजादित दा । प्रमाणत्वान्न लुक् ।
द्विगोर्नित्यमिति । प्रमाणं तद्धि गोरित्यर्थः । एतत्सामर्थ्यादेव तदंत द्विगोः प्रमाणत्वे पि मात्रच् । प्रमाणपरीति । तेनेन्मानां
त्संज्ञायेमात्रज्ज्ञ । शममात्रमिति । शमः स्यान्न वेत्यर्थः । वक्तृतात्पर्येइति । बहुलग्रहणसहितोत्र पाठो भाष्ये । हस्तिनेइन
इतीति प्रकृतिभावः । यत्तदे । इह परिमाणग्रहणं सर्वतोमानार्थकं न तु परिच्छेदकमात्रार्थकं । ननु प्रमाणे इत्यनुवर्त्य तत्रै
वास्य विधानमस्तु यावान् ध्वैत्यादि प्रयोगा एवमुख्याः स्तु परिमाणप्रयोगा एव साहश्याभेदेन तु तदुक्तं भाष्ये किमर्थं परि
माण इत्युच्यते परिमाण इति वर्त्तते इति चेन्न यदादिभ्यो विशेषाद्धि हि तेन वतुपमात्रादीनां बाधप्रसंगात् परिमाणग्रहणे
तु भिन्नोपाधिकत्वान्न बाध इति प्रमाणोपाधौ तन्मात्रमूर्ध्व मानोपाधौ तद्द्वयसमित्यादि सिद्धं । यावानूर्ध्वं याव
तीरज्जुरधिकरणे तावदित्यादि प्रयोगास्तु साहश्याद्बोध्याः । तु दत्तमात्राद्यप्रतिघातायेति । प्रमाणग्रहणानुवृत्त्या वा
ध्यभेदेन परिच्छेदकमात्रे पि विधानात्सिद्धं । न चैवं वतुप् ते सेवोच्यतां सर्वतोमानोपाधाव पि मात्रजापत्तेरित्सन्म

ष्ठपूरणस्त्रीयशब्दोस्तीति पूरणाध्याजेइति स्त्रत्रस्य भाष्यासंगतेः। तत्र तस्य पूरणग्रहणं तु प्रागेकादशभ्यइत्युत्तरार्थमिति
भाष्ये स्पष्टं। विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्। विंशत्यादेः पंक्तिविंशतीति सूत्रस्य उत्तरस्य नैव संख्यादेरिति चिह प्रकरणे तदंत
विधिज्ञापकं तेनैकान्नविंशतितमः एकविंशतितमइत्यादि सिद्धं। ज्ञापकेन च प्रत्ययविधिविषयता बोध्यते। ग्रहण
वतेत्यादेरयं चागमविधिरिति मत्वादेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। मतौ छः। असवामीयमित्यादौ अ... कृतिवदित्यस्यानित्य
त्वान्ङत्यादेर्न लुक् असवामस्येति वेदे पठ्यते तत्र द्वितीयाविभक्तिः प्राग्भागानुकरणाद् अनुकार्येणार्थवतः प्रत्ययइ
तिबोध्यं। विधानसामर्थ्यादिति। ज्ञापकसिद्धं विधानसामर्थ्यादित्यर्थः। भाष्ये वा लुगिति वचनमेवारब्धं। विमुक्ता
दयः शब्दपरागणे निर्दिष्टा गोषदादयोप्येवं मतौ छइत्यारभ्यैतदंतानुकरणशब्दादेव प्रत्ययाः साधवः। कामइ
छेति। नतु कामयितानभिधानात् तत्रैवानुवर्त्तते तदाह। धनेकामइति। तदर्चनायामिति। अत्रैवार्थे त्यसाधुत्वस्व
भावात्। उदरा। तत्र प्रसितइति चवर्त्तते यः प्रसितः सचेदविजिगीषुरित्यर्थः। उदरको मत्स्यः। प्रीतो भ्याम्। संज्ञायामित्य
नुवर्त्तते इत्याशयेनाह। लसइत्यादि। अधमर्णोत्तमर्णशब्दादिति। सुखादनमात्रे ... ह्रस्वयामिति बोध्यं। अनलुडिति।
संज्ञाधिकारादीदृशेर्थ एव साधुत्वं बोध्यं। दंभइति। दंभसाधनत्वात्। दांभिका हि प्रायेण दग्ध्वा जिनं धारयंति। तावति
थं। ग्रहणमिति भावे ल्युट्। तस्त्र प्रत्ययार्थः। तावतिथमिति पूरणप्रत्ययांतोपलक्षणं तृतीयार्थे प्रथमाः तृतीयांता
द्ग्रहणमित्यर्थे प्रत्ययः तावतिथेन गृह्णातीत्युपसंख्यानमिति वार्त्तिके तृतीयाया एव समर्थविभक्तित्वसत्त्वतत्वात्
तद्बलयन्वयत्मातिद्वितीयेन रूपेण ... ति पूरणप्रत्ययस्येति षष्ठेन गृह्णाति षष्ठ इति भाष्योदाहरणे तल्लुक एव दर्श
नाच्च द्वितिभावः। द्विकं वा ग्रहणमिति। अहीतर्थेपि प्रत्ययविधाने ... ना ... संदेहाय ग्रहणमित्युक्तं। द्वितीयेन रू
पेणेति। द्वितीयया गुरुक्तया शब्दान्वक्षेत्यर्थः। इति लौकिकविवक्षार्थः। तेन ग्रंथविषये ग्रहणमेवतेन द्विती

र्त्तमानात्प्रथमांतादित्यर्थः। प्रमाणमत्र परिच्छेदकमात्रं तन्मात्रं च। अत एव प्रस्थमात्रमूरुमात्रमित्यादिसिद्धिः। आ
द्यौ तूर्ध्वमाने एव प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ ममेलुक्तेरिति केचित्। अन्ये तु आयामपरिच्छेदकमेवात्र प्रमाणं। अ
तएव यत्तदेतेभ्य इति सूत्रे प्रमाणपरिमाणशब्दयोरेकार्थत्वं मत्वा मानस्य परिमाणग्रहणं किमर्थमिति शंकाव्यामुक्तोत्र
विशेषण इति भाष्ये समाहितं तेनोक्त विशेषवाचकावत्र प्रकरणे प्रमाणपरिमाणशब्दाविति स्फुटितं। एवं च प्रस्थमात्रं इत्या
द्यसाध्वेव। मात्रच् वस्तु विशेषेण परिच्छेदकमात्रवाचिनः स्मरणमिति केयटोपि चिंत्यएवेत्याहुः। प्रमाणे लः। प्रमाणे व
र्त्तमानाद्विगोर्विहितस्य लुगित्यर्थः। इहायामस्तु प्रमाणं स्यादित्येकल्प्यते तेनोरुद्वयसमित्यादि सिद्धं। शमादीनामपि यदा
यामपरिच्छेदकत्वं तदा मात्रचो लुक् पदातूर्ध्वं धरादिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वे द्वयसजादि तदा प्रमाणत्वान्न लुक्।
द्विगोर्नित्यमिति। प्रमाणांताद्विगोरित्यर्थः। एतत्सामर्थ्यादेव तदंतद्विगोः प्रमाणत्वेपि मात्रच्। प्रमाणपरीति। तेनेन्माना
त्संशये मात्रज्न। शममात्रमिति। शमः स्यान्न वेत्यर्थः। वत्सांतात्स्वार्थे इति। बहुलग्रहणसहितोत्र पाठो भाष्ये। हास्तिनेइन
लीति प्रकृतिभावः। यत्तदे। इह परिमाणग्रहणं सर्वतोमानार्थकं न तु परिच्छेदकमात्रार्थकं। ननु प्रमाणे इत्यनुवर्त्य तत्रै
वास्य विधानमस्तु यावानित्यादिप्रयोगा एवमुख्याः सन्तु परिमाणप्रयोगा एव साधवः पादवं तु तदुक्तं भाष्ये किमर्थं परि
माण इत्युच्यते परिमाण इति वर्त्तते इति चेन्न यदादिभ्यो विशेषविहितेन वतुपा मात्रादीनां बाधप्रसंगात्परिमाणग्रहणे
तु भिन्नोपाधिकत्वान्न बाध इति प्रमाणोपाधौ तन्मात्रमूर्ध्व मानोपाधौ तद्द्वयसमित्यादि सिद्धं। यावानूर्ध्वं याव
तीरज्जुरधिकरणे तावत्येवेत्यादिप्रयोगास्तु साहचर्याद्बोध्याः। तुदत्तमात्राद्यप्रतिपत्तायेति। प्रमाणग्रहणं त्वनुवृत्तसावा
र्थभेदेन परिच्छेदकमात्रेपि विधानात्सिद्धं। न चैवं वतुप्येवेष्टेसर्वतोमानोपाधावपि मात्रज्जायतेति सत्य

ह्यपूरणस्त्रीयशब्दोस्तीति पूरणाद्भागेइतिसूत्रस्थभाष्यासंगतेः। तत्रत्यपूरणग्रहणं तु भागेकादशभ्यइत्युत्तरार्थमिति
भाष्येस्पष्टं। विंशत्यादिभ्यस्त इत्यत्र विंशत्यादयः पंक्तिविंशतीतिसूत्रस्थाउत्तरसूत्रे संख्यादेरिति त्विह प्रकरणे तदंत
विधिज्ञापकं तेनैकान्नविंशतितम एकविंशतितम इत्यादिसिद्धं। ज्ञापकेन च प्रत्ययविधिविषयता बोध्यते। ग्रहण
वतेत्यादेरयं त्वागमविधिरिति षष्ठ्यादेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। मतौ छः। अस्य वामीयमित्यादौ प्र[illegible]कृतिवदिति स्यानित्य
त्वान्ङसादेर्न लुक्। अस्य वामस्येति विवेदपठ्यते तत्र द्वितीयविभक्तिश्चाभागानुकरणादनुकार्येणार्थवतः प्रत्ययइ
तिबोध्यं। विधानसामर्थ्यादिति। ज्ञापकसिद्धविधानसामर्थ्यादित्यर्थः। भाष्ये वा लुगिति वचनमेवार्थं। विमुक्ता
दयः शब्दपरायणेन निर्दिष्टा गोषदादयोप्येवं मतौ छ इत्यारभ्य तदंतानुकरणशब्दादेव प्रत्ययाः साधवः। कामइ
छेति। न तु कामयितानभिधानात् तत्रेत्यनुवर्त्ततेतदाह। धनेकाम इति। तद्वचनायामिति। अत्रैवार्थेत्यसाधुत्वस्व
भावात्। उदरा। तत्राद्यूनइतिचवर्त्ततेयः प्रसितः सचेदविजिगीषुरित्यर्थः। उदरकोमक्षः। प्रीतोस्माभ्यां। संज्ञायामित्य
नुवर्त्तते इत्याशयेनाह। लत इत्यादि। अध्यारूढ शब्दादिति। मुख्यादनमात्रे अध्यारूढस्त्वयमिति बोध्यं। अनुज्ञुरिति।
संज्ञाधिकारादीदृशेर्थएवसाधुत्वं बोध्यं। दंभइति। दंभसाधनत्वात्। दांभिका हि प्रायेण दंडाजिनं धारयन्ति। तावति
थं। ग्रहणमितिभावे ल्युट् तस्य प्रत्ययार्थः। तावतिथमिति पूरणप्रत्ययांतोपलक्षणं तृतीयार्थे प्रथमाः तृतीयांता
द्ग्रहणमित्यर्थे प्रत्ययः। तावतिथेन गृह्णातीत्युपसंख्यानमिति वार्त्तिके तृतीयाया एव समर्थविभक्तित्वसत्त्वात्
तद्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति द्वितीयेन रूपेण ग्र ति पूरणप्रत्ययस्येति षष्ठेन गृह्णातिपञ्चक इति भाष्योदाहरणे तच्छुकएव दर्शि
तम् इति भावः। द्विकंवा ग्रहणमिति। गृहीतर्थपि प्रत्ययविधाने [illegible] ना ग्र संदेहायग्रहणमित्युक्तं। द्वितीयेन रू रामः
पेणेति। द्वितीयया गुरुक्तया शब्दाकृत्येत्यर्थः। इति लौकिकविवक्षार्थः। तेनग्रंथविषयेग्रहणएवतेन द्विती २३१

यालाभात्। तदसंबंधे पिस्यानिसाहचर्येनानुदात्तत्वे ऽभ्यस्तांतोदात्तत्वाऽनुदात्तस्य च यत्र स्वरेनाद्युदात्तत्वसिद्धेऽयच्चश्चः
समुदायानुबंधः इत्यन्यत्र विस्तरः। तदस्मिन्। उपश्लिष्टपदाध्याहारेण पञ्चोत्तिके ऽधिकस्त्वेऽस्मि न्नमीति भाष्ये स्पष्टं
ग्रहणं वर्तते ति निषेधादंतग्रहणं। दशशब्दात्तु न व्यपदेशिवद्भावस्य प्रातिपदिकग्रहणेऽभावात्। समानजातीयत्वे इति।
इतिकरणं लभ्योयमर्थः। शदंत। तदस्मिन्नधिकमिति ड इति च वर्तते संख्याया अवयवे इत्यतः संख्याग्रहणं च वर्तते
ते न त्रयो त्रिंशदधिकाऽस्मिन् शते इत्यादिषु नांतग्रहणं देकविंशं शतमित्यादि सिद्धं विंशतावप्यंतग्रहणं कर्तव्यमेक
२८० विंशं शतमित्यादिसिद्धये। गुणस्य निमाने। गुणोऽत्र समानभागः निमीयते क्रीयते नेनेति निमानं मूल्यं। तदस्येति २
मंडूकप्लुत्यानुवर्तते तदाह। प्रथमांतात्षष्ठ्यर्थ इति। गुणस्येति मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि। गुणकर्मकनिमानवृ
त्तिमानाद्गुणगतसंख्यावाचकान्मयडित्यर्थः। निमानं निमेययोर्भागरूपत्वे निमेयसंख्यापेक्षया निमानसंख्याया
आधिक्येन च निमेयस्यैकत्वे एव चायं प्रत्यय इति भाष्ये स्पष्टमिति। तेनैकोयवभागो निमानमस्योदश्विद्भागस्येत्यत्र त्र्यो
यवानां भागानिमानमस्योदश्विद्भागयोरित्यत्र च न। द्विमयमिति। द्विशब्दस्य भागवृत्तेर्निरपेक्षत्वादु यवाना
मित्येतत्सापेक्षत्वेपि प्रत्ययः उदश्विद्भागस्य त्वुदश्विद्भागद्विमयमुदश्विदित्युक्तं। संख्याया इति किं। यवभागौ निमान
मस्योदश्विद्भागस्य। तस्य पूरणे। संख्याया इति वर्तते संख्येयार्थकसंख्यावाचिनो ग्रहणं प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यापूरणे चायं
वाद्दीक्षामेवेतिवदवयवः त्तस्यार्थः। नांतादे। मुत्रुनकतः पंचम इत्यादौ नलोपानापत्तेर्डट इत्यनुवृत्तस्य नांतादिति
पंचम्या षष्ठी कल्प्यत इत्याशयेनाह डट इति। थट्यतावितिविशेषविहिताभ्यामप्याभ्यां चतुरोऽयमेन बाध्यते। पुग्विधा
न सामर्थ्यात्। डटोपवाद इति। सहापवादिद्वितीयशब्द त्वमुत्पन्नं प्रातिपदिकं। अनेन तु नास्य साधुत्वं। न

सू०
२३२ गोमान्देवदत्त इत्यादावधिकरणत्वेपि संबंधाभावेन षष्ठ्यप्राप्त्या सप्तम्युपादानं । सर्वत्र क्रियाकारकभावमूलकः संबंधो
द्रष्टान्वये षष्ठीनियामकः । न चैवमत्र संयोग एव ह्यत्राधारत्वमूलं न तु तन्मूलकः सः किंच संयोगो न षष्ठीनि
232 मित्तं । कथंचित्संयुक्तयोर्घटपटयोरन्यतरबोधकात्षष्ठ्यापत्तेः । अत एव भूमादिषु संसर्गपदेन संयोगग्रहणं । तस्मा
त्संयोगस्य भूमादिषु संबंधांतरस्येव प्रतीतिर्न तु षष्ठ्यर्थता । नापि मत्वर्थता तदुक्तं भाष्ये पर्वते कूटाः सन्ति न तु
ते तस्य किंचिदिति लोहितोष्णीषा इत्यादौ सप्तम्यर्थ एव बहुव्रीहिर्बोध्यः । अत्र षष्ठ्यर्थे मत्वर्थीयात् । षष्ठ्यर्थं
र्थे ६ मत्वर्थीयो न सप्तम्यर्थं तदर्थात्सप्तम्यर्थे सन्निमित्तत्वात्तावद्विसक्तः सप्तम्यर्थे चेन्नेनिठनाविति भाष्ये स्पष्टं ।
अत्रैव शब्दशक्तिस्वभावादेवैकार्थीभावव … त्वादेव बहुव्रीहाविव वर्तमानकालास्त्यर्थो त … भावो बोध्यः । गोमानासीदिति
देस्तु तथा व्यवहारविषयत्वमासीदित्यादिरर्थः । अस्तिग्रहणं त्वस्तिशब्दादस्तिसामानाधिकरण्याभावेन प्राप्तमतुपो
विध्यर्थं तेनास्तिमानिति सिद्धं सताकर्तृधनवानितीत दर्थ इति भाष्ये स्पष्टमिति शब्दलभ्यमर्थमाह भूमेत्यादि ।
संयोगत्व अत्र संसर्गः संयोगः स च संबंधांतरस्येव तन्नियामको तत एव दंडी सतः संयुक्तदं … डस्यैव तत्त्वाभिन्नः प्रतीतिः
प्रतीतिः१ येस्ति विवक्षायां मतुबादयो विधीयंते ते भूमादिषु विषयेषु भवंतीति वाक्यार्थः । एवं बहुव्रीहिरपि यथायथं भूमादि या११
षु बोध्यो मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति वा तत्किं । रसादीनां विशेषणमिति । तेन गुणवाचकानामे … वेषां ग्रहणमिति जलादिवा
चि रसादीनां द्रव्यैकत्वेन गंधादीनां च नेति भावः । एभ्य इनिठनावपीष्येते इतीदमर्थमिति भाष्ये स्पष्टं । गुणाच्च
नेभ्य इति । गुणगुणिबोधकेभ्यः शुक्लादिभ्य इत्यर्थः । पटः शुक्ल इति गुणगुणिनोरभेदव्यवहारेपि पटस्य शु रामः
क्ल इति … भेदव्यवहारस्यापि सत्त्वेन प्राप्तमतुपोऽश्रवणार्थमिदं । अत एव गुणनिविशेष्यलिंगता सिद्धा तत्रापि २३२

यं ग्रहणं देवदत्ते जदंड्सेत्यादौ न एवं चग्रंथकृत्प कर्मणः प्रसयेनोक्तत्वादुभयप्राप्तावित्सप्राप्तेर्ग्रहणं पदथ
टितेउदाहरणे देवदत्तस्येति षष्ठी कर्त्तरि निर्बाधा। निरूलुगिति। तावतिथेन ग्रहणमिति तिउपसंख्यानं कर्त्तृ यं लुक् च
कर्त्तव्य इतिवार्त्तिकं पाठादिति भावः। षष्ठेनेति। पंचभिक्तैरसौ ग्रहणमिति किंतु म षष्ठेनेत्यर्थः। पंचलम्। पंचगल
मिति। भाष्ये कस्विलासः काष्ठमयं पाशकं यत्सदेव्यतिय उपातेतत्पंचगलमिति कैयटः। कालप्रयो। कालबोधकः पूरणप्र
त्ययांतस्ततः सप्तम्यंताभ्द्वे प्रत्ययः। कारणवाचकात् तृतीयांतात्प्राग्जितइत्यर्थे फलबोधकात्प्रथमांतादस्यकार्यमि
त्यर्थे ऽभिधान स्वाभाव्यात्। तदस्मिन्नन्नं। अन्नमात्रावमहार्यं। व्रत इकेम्यइति। संज्ञायामित्येव। वेसनुवृत्ते रीति
तावतिथमितिसूत्रान्मंडूकप्लुत्येतिभावः। अन्यथाघनावाधादौनस्यादिदं व्यसनुरोधेन सूत्रेधीतइत्यसाध्यय
नपूर्वं तदनुष्ठानमर्थः। तेनाध्येतृमात्रेण सिद्धइत्यन्ये। श्राद्धमिति। श्राद्धशब्दात्तत्साधनद्रव्यवृत्तेः प्रत्ययः पूर्वादि
नि। अनेन तिकर्तृबोधकमनुवर्तते तस्यक्रियाकांक्षायामतमित्याकेरोति क्रियैव ग्रहणते सपूर्वादिसर्वा
धमानपूर्वीस्त्वर्थप्राप्त्यादित्यर्थः। कृतपूर्वपोःसुप्सुपेतिसमासः। छंदसि। परस्त्वादसमर्थोद मनुवृत्तिस्तोकार्थायेहवा
ख्यातं। साक्षाद्द्रष्टरीति। साक्षादृष्टेत्यर्थेप्रथमोच्चारितादिनिरित्यर्थः। संज्ञायहणाच्चनदात ग्रहीत्रोरथप्रयो
गः किंतु पार्श्वे स्थितः सनुदासीनतयायः पश्यतितत्रैव इंद्रुश्चलेति। स एतमेवपुरुषं ब्रह्मततमपश्यदिदम
दर्शमितितस्मादिदंद्रोनामत मिंद्रं संतमिंद्रइत्याचक्षतइतिश्रुतेः कर्त्राधिष्ठितानामेवकरणत्वात्सलिंगमनुमा
पकं। तदस्यास्ति। गोमान्देवदत्तेइत्यादावाधाराधेयभावाभावादव्यक्तुपादानं। नचतत्राप्यधिव्रहदत्ते पंचाला
इतिवत्तत्संभवः। अधिशब्दयोगे तथा बुद्धिसत्वात्तत्रतादृशबोधाधिकरणत्वसत्वे प्यत्रतत्सत्वे मानाभावात्

शा॰
लं॰शो॰४॰
२३२

रणाद्यणउभयसंबंधोविनीनोर्यथासंख्यंच सिद्धमितिभावः। मतुब्चेति। समुच्चयार्थान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरितिभावः।
सिकताइति लुपियुक्तवद्भावः। हयवरट्सूत्रेएकासिकतेतिभाष्यात्। एकवचनांतोप्ययमिति सिकतेतेले वगेयुक्तः। दं
तुरइति। निम्नोन्नतेप्रयोगस्तुलक्षणया। उन्नतेकिंदंतवान् उषः ज्ञान्ध्यत्। मधु। माधुर्यमिति। रसवाचिनएवा
२३३ ग्रहणमितिभावः। स्पष्टंचेदंभाष्ये। नगरमिति। चातुरर्थिकप्रसंगेतनगरशब्दस्तुदेशविशेषनाम। अयंतुजाति ससनि
वाची। अतएवनगरीतिजातिलक्षणोङीष्। पुनर्ग्रहणमिति। पुनर्ग्रहणस्यद्युद्रुभ्यांमइत्यारब्धता याभाष्येउक्तत्वे न ५
व्याख्यानादेवास्यसर्वविभाषार्थत्वमितिवक्तुमुचितं। मणिवइत्यादिविंबांवकुरवामिथ्वकावमित्यस्योदाहरणं।
तो॰ ८ अन्येषामपीति दीर्घः। अणिसोलोपश्चेति भाष्ये नदृश्यते। नेहेति। घात्तुवलइत्यादौ। भात्वलऽणइत्यनुवृत्तेरपित
दभावः। अतइति। एकाद्यराल्कतोजातेः सप्तम्यांचनतौस्थताविति भाष्यं। यवब्रीहीति। ब्रीह्यादिगणेपिपाठादिहा
२३३ थग्रहणंतेनशालिलः शालिकइति सिद्धमिति वृत्तिः। एकगोपूः। सूत्रेबहुव्रीहिः। अधिकारप्राप्तंप्रातिपदिकादित्य
न्यपदार्थः। एकशतिकइति। पूर्वकालेकेतिसमासः तद्धितार्थोत्तरपदेतिसमासस्यमत्वर्थेनभिधानेनाप्रवृत्तेः। संख्यायाः
संवत्सरेत्युत्तरपदवृद्धिस्तुन। तत्रसंख्यापदमुच्चार्य विहितस्यतद्धितार्थे तिसमासस्यैवप्रतिपदोक्ततयाग्रहणात्। अत्रातइ
तिनिवृत्तेअतएवगोशकटिरस्यास्तीतिविग्रहे पिगोशकटिकइत्येवंनतु गोशकटिमानितिगोविंशतिरस्यात्यादौत्वन
भिधानान्नेतिस्पष्टंभाष्ये। इंद्रोपतापेत्यादौमंडूकप्लुतातइत्यस्यसंबंधः। समासांतादितिसूत्रस्थभाष्यादित्यलं। निष्का
त्यराविति। सूत्रेऽसामर्थ्ये पिसौत्रत्वात्समासः। प्रांतग्रहणंशतादिषुर्वादित्यर्थनिरासार्थं मितजितिपाठः। हृदया रामः
हृदयिकइत्यादि। अनेनान्यतरस्यांग्रहणेनातइनीत्यस्यप्रवृत्तौतत्रमतुसमुच्चयबाधकान्यतरस्यांग्रहणानुव २३२

रूढत्वेतु सर्वत्र सर्वलिंगता नियतलिंगता वा प्रसज्येतेति भाष्यकैयटयोः स्पष्टं। अयं च लुकद्रव्यवाचकसमभिव्या
हारे एव एतदेव ध्वनयता भाष्यानुक्तमपि इष्टइति वदता ताहशस्थल एवेष्ट इति तदर्थः ध्वनितं चेदं पूरणगुणे
ति सूत्रे भाष्ये गुणगुणिनोरभेदस्यापि सत्वादिदं वचनं भाष्ये प्रत्याख्यातं गुणिलिंगास्तु तद्वृत्तीति कोशस्य मतुप्लु
काभेदेन वा तद्वृत्तिवर्त्तमानाद् इत्यर्थः। भेदे पि मतुपो ऽनभिधानं गुणवाचिनामि वा पुंस्त्वमेव गुणिनि विशेष्यलिं
गतेति अभिधानस्वभावात्। मादुपधायाः। विधीयमानत्वेन सवर्णग्राहकत्वाभावसम्पन्नानुनासिको वकारः। प्रा
संदीव द्। अत्र सूत्रे कद्दीवच्छब्दपाठो नार्थ इति न संप्रसारणमिति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः। तत्र हि कद्रुपायाः सं
ज्ञायां मतौ संप्रसारणं वक्तव्यमिति वचनमारभ्य वलंतु संज्ञापामिति सूत्रेण सिद्धमिति दिक्। राजन्वतीति। राजन्वान्दे
उ ८ श इत्यपि बोध्यं। शिखावानिति। शिखाशब्दस्य ब्रीह्यादित्वे तु चूडावती प्रतिमेति अनुदाहार्यं। मेधावानिति। न
चात्रास्मायामेधोति विनिनावाधात्मलत्वः प्राप्तिः चिकीर्षा वा निसस्मानेनोपलक्षणत्। चूडालोसीति। असी
ति तिङ्. तिङ् इति नि हतं। चूडाला सोरत्वे तस्य सुप्तेनानुदात्ततया तस्यानिकस्याङ् णस्यैकादेशउदात्तेने
नुदात्तत्वे तस्य परेण पूर्वरूपैकादेशे तस्य पदस्यानुदात्तेन सहैकादेशत्वात्स्वरितो वेऽसस्य प्राप्तिरिति बोध्यं
एतच्च वृत्तौ स्पष्टं। समुच्चयार्थमिति। भाष्योक्तव्याख्यानादिति भावः। वलं साभ्यां। आमालच्युत्यादिस्येव पा
ठः। मतुबंतेन स्नेहवल योरप्रतीतेरिति वृत्तेः। प्रज्ञाश्रद्धा। यद्यपि कर्तृशुक्लज्ञाश्रद्धाचर्चाभ्यो णः प्राज्ञः सिद्ध
ति। तथापि स्त्रियां ङीबभावार्थमिदं तदाह। प्राज्ञेति। श्रद्धासाहचर्यात् भावार्थकाङंतस्यैवात्र ग्रहणं। तपःसह
अर्थाभ्यां यथासंख्यं नास्त्वरितत्वात्। उक्तार्थ इति। तपः सहस्राभ्यामपि विनीनीइति विपासेन भिन्न विभक्त्युच्चा

तेनार्थिकप्रत्ययार्थिको धान्यार्थीत्यादि च सिद्धं धान्यकरणकप्रार्थनावानित्यर्थः। बलादिभ्यो ऽन्यतरस्यां ग्रहणं दृढं कोपता
पेति प्रकृतस्येनः समुच्चयार्थं। तेनैतस्माद् इन्न। प्र . पिमिनीति। इमनिजंता प्रकृतिः। अनिनस्मन्नित्य नर्थकेना
पितदंतविधिःस्येति। मांतस्योदाहरणमि त्यर्थः। वकारयकारपरस्येति। बहुव्रीहिरनुस्वारोन्यपदार्थः॥ छ ॥
इति मत्वर्थीयाः ॥ छ ॥ प्राग्दिशो। आख्यानादिदं संज्ञासूत्रं तदाह। विभक्तिसंज्ञा इति। स्वार्थिका इति। प्रायेणेति
शेषः स्वीयप्रकृतेरर्थेभिधा इत्यर्थः। तसिलादावर्थनिर्देशाभावादतिशायने इत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति भावः।
जात्यंताच्छबंधुनि प्रकारवचने इत्यादिविहितस्य तु वाचकत्वमेव। अत एव तदर्थस्याविशेष्यतयाभानमतः प्रायेणे
ति पूरितं। किंसर्वनाम। प्राग्दिश इत्येव। द्व्यादिपर्युदासात्किमः पृथग्ग्रहणं द्व्यादिभः प्रागेव किम्शब्दस्तु न पठि
तः कस्त्रभवान् क्व भवान् कोपि तत्रभवतः शेषाप ।। त्यदादीनां यत्परं तच्छिष्यते इत्युक्तेः विधेयानिर्देशादाह। अधिक्रि
यत इति। बहुशब्दस्यात्र संख्यावाच्येव व्याख्यानात्। प्रकरणलभ्यमाह। प्राग्दिशो ये परे इति। दिशः प्राक् प्राग्दि. शं त
त्र भवे इत्यर्थः। एते तौ। द्वितीयो व्यंजनांतः यथासंख्यकार्यनिमित्तयोः। न लोप इति। सर्वादेशत्वात्वानुपूर्व्यासिद्धं। इत्वं
त्वा तु न फलाभावात्। परत्वादनः पूर्वमेवत्यदाद्यत्वे निकृते लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन न पु रत्वा प्रवृत्तिरिति भावः।
कुतिहो। अष्टनष्टा इत्यतो विभक्ताविरयनुवर्त्तते तीत्यत्र इकार उच्चारणार्थः। तिहोरित्यस्य फलमाह। कस्मादिति। यत
इति तसिलादीनां विभक्तित्वात्त्यदाद्यत्वं। पररूपत से रिति। प्रतियोगे पंचम्यास्तसिरपादाने चाहीयरुहोरिति वर्णमा
णस्येत्यर्थः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषयातस्य धातोर्नग्रहणं। स्वरार्थं। लित्स्वरार्थं। विभक्त्यर्थत्वात्वाद्यर्थं स्वरार्थमिति भाष्यं
तूपलक्षणं पूर्वोक्तविभक्तिकार्यस्यापीति बोध्यं। सर्वोभयेति। अभिधानमूलमेतत् भाष्योक्तं। ओदनं परिषिंच
त्वात्यादौ सर्वार्थत्वेपि वाग्रहणानुवृत्तेर्न तत्त्वात्। वाग्रहणमिति। साहचर्यात्कुत्रचिन्नान्य त्र कुत्रापि

न्तेः प्रत्ययत्वसौलभ्यमिति भावः। तप्पर्व। विदपूमिलेके। निदर्यमरुद्भिर्दत्तो मरुत्तन्दवेवं मरुत्तं साधय ति पित्वाऽस्य भाष्ये प्रत्याख्या
नात्। तत्र हि मरुत्तउपसर्गत्वे उपसंख्यानेनोपसर्गत्वसामर्थ्यादिजंतत्वाभावे प्यच उपसर्गा दिति तत्वं तन्न तत्व विधा वुपसंख्या
नेनासिद्धे प्रथमेउपसर्गसंज्ञायामुपसंख्यानमनेकसंज्ञात्वाभावार्थमिति निपातत्वान्मरुत्तश्चाद्युदात्तत्वेन तृतीयाकर्मणी
ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मरुत्तस्याद्युदात्तत्वं। एताश्च संज्ञास्तत्व विषया एवेति मरुद्भिर्दत्त इति भाष्ये प्रयोगोनानु
पपन्नः। एवं च फलाभेदाय निल मे वोचितं पित्वेतु मध्योदात्तत्वं स्यादित्यपरे। एतद्धि मयेमतुन्न। अस्य रूढिशब्दत्वा
दवयवार्थाभावेन तदप्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तरः। पदत्वफोति। तेनयस्येतिलोपो न। अनुवर्तयतीति। बहुलं छंदसीत्यतः।
वाचो ग्मिनिः। गकारोच्चारणं प्रत्यये भाषायामित्यनुनासिकाभावाय। उत्तरसूत्रस्य बहुभाविणीत्यस्यात्रापि संबंधात्सम्यक् ब
हुभाषिणि वाग्मीति बोध्यं। ऐश्वर्येति। तेन धनवानित्यर्थे स्वामीति न। कटकवलयिनीति। कटकवलययोः कुंचिम्दं दं परि
कल्प्यमिदं द्वउपपाद्यः। अतइत्वेवेति। समासांताइति सूत्रस्य भाष्यान्मंडूकप्लुत्यातदनुवर्त्तते इति भावः। ठनादीति। आदिना
मतुपो ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थान्यतरस्यांग्रहणस्यैकगोइति सूत्रेनि संग्रहणात्। वलाद्विभोमतुवितिसूत्रेन्यतरस्यांग्रह
णं च संबंध इति भावः। अस्मायेसत्रतु संबंध्यत एवतस्याविति सूत्रेयशस्वानिति भाष्ये उदाहरणात्स्वकसैकाजितिसू सू
त्र १२ त्रेस्य गवत्तर इति भाष्ये उदाहरणाच्चेतिबोध्यं। वातातीं। कुणर्पमेवेदं। अदंतत्वादेवेनेः सिद्धत्वादिति वृत्तिः। ठन्वाधनार्थमि
ति। सामान्यसूत्रेण सिद्धेः सूत्रस्य फलांतराभावाच्च। वर्णाद्ब। वर्णेनवेदाध्ययनार्थं ब्रह्मचर्यं। अर्थाच्चेति। अर्थशब्दो
त्र धनवाची कालतो त्रासंनिधिर्निर्देशात्। तत्रविरोधादस्तीत्यस्यासंबंधइत्यप्राप्तएवेनिर्विधीयते सत्तोपाधिकादि
नि ठनो भावो नभिधानात्। अत एवासंनिहितइति किमर्थमर्थवानितिभाष्ये उक्तं। अर्थी समर्थो विद्वान्यः शास्त्रानुप
हतश्च यइति त्वार्थं। अर्थेनमर्थ [illegible] तव नतु मतुना नभिधानात्।

रम

वाद्दिपदनामिवास्तेवप्रत्ययंविनापिप्रकारवाचित्वमतएवैषांनित्यत्वंनोक्तं।दिक्शब्देभ्यः।नेहयथासंख्यमस्वरितत्वा
त्शब्दग्रहणात्वमप्रमर्थमाह।दिग्दिष्टेभ्यइति।संख्यायाइत्येतत्पर्यन्तमस्तातिपदरहितमिदंसूत्रमनुवर्त्तते।अस्ताती
पुराद्यादेशविधानार्थमस्तातिंचेतीहलेख्यं तत्रानुवृत्तिप्रदर्शनाय पूर्वेत्यादिसूत्रमपीहव्याचष्टे।पूर्वाधर।अ
सीत्सविभक्तिकसंनियोगशिष्टत्वायचकारः।अत्रवृत्तिःएणमित्यनंतरयोगेषष्ठी।अस्तातिच।लुप्तसप्तम्यंतमिदंतदाह।
अस्तातावितिाशब्दभेदादर्थभेदेपिसमानानुपूर्वीकत्वाद्दिक्शब्दोदेशादिवृत्तिरितिव्यवहारोबोध्यः।पूर्वादयस्तु
तद्दिक्स्थत्वप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यक्वचिद्वर्त्तं संमुखदेशत्वंतथाकृत्वाक्वचिद्देशेप्रवर्त्तंते।अतएवपुरइत्यस्या
२३५ ग्रेइत्यर्थकत्वंविश्वकोशादावुक्तं क्वचित्स्वसंयोगत्वं यथापरादिशाद्वेप्रकृतसूत्रेचसर्वेआग्रहणांविनिगमना
विरहात्।पूर्वस्मिन्पुरावितिपूर्वकालाध्यापनेकर्त्तरीत्यर्थः।दक्षिणोत्तर।ननुतसुरेवप्रत्ययोस्तुदक्षिणस्यां तट
दिशिदक्षिणतइतितुसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइतिपुंवद्भावेसिद्धं।नेष्यतइत्यर्थेतिसूत्रेनषष्ठीतस्यार्थेतिपाठ्यंतेनततो
ग्रामादन्यइत्यादौपंचमीवाधित्वापरत्वात्षष्ठीनेतिचेन्न।स्पष्टार्थत्वात्।अर्धमात्रालाघवेनादरेणत
थोक्तेः।प्राच्यामिति।लिंगविशिष्टपरिभाषयास्तातेर्लुकिविभक्तित्रयार्थंप्रकटयितुमाह।वसत्यागतइत्यादि।ए
नवन्यतः।अपंचम्याइतिप्रागसेरनुवर्त्तते।अदूरेइति।अवधिमानवधेरदूरइत्यर्थः।केचिदिति।अ
चसंतातुनअवस्थितविभाषयाविज्ञानादितितदाशयः।इयमेवात्रारुचिः।दक्षिणादाच्।चकारआजाहीत्यत्रवि
शेषणार्थः।तेनवाक्यस्मरणयोरङिदाकारवाक्यवृत्तिरितिभाष्यं।उत्तराच्च।चेनप्रवहितग्राजपिसमुच्चीं रामः
यतेव्याख्यानात्तदाह।उत्तरेति।संख्यायावि।विधस्यार्थइत्यर्थविधानंविधइतिघञंतेकिःविधशब्द २३५

चसाभिलाषमितिवहुतरप्रयोगदर्शनादिदमुक्तं।भाववृत्तिकादयस्तु किमोभावार्थं ग्रलं नेच्छन्ति भाष्यस्वरसोप्ये
वमेव।एतदस्त्रत।इदमोन्वादेशेश् इत्यतोश्नुवर्त्तते।एत दोनेत्सेदसिद्धे नुदात्तार्थं वचनं।ननु लित्स्वरे शेषनि
घाते नैवञतसोऽनुदात्तत्वे सिद्धे तयोस्तद्विधानं व्यर्थमिति चेन्न।लित्स्वरापवादे शो नुदात्तत्वे कृते लित्स्वराप्राप्त
त्ययस्वरेण च तसोऽनुदात्तत्वे प्राप्ते तत्सार्थक्यात्।अत्तो नेति।अतएतस्मा ज्झामादेरसर्थः।सप्तम्यंतेभ्य इति।सप्तम्या इ
त्येवानुवर्त्तते लुप्तस्वरितत्वात् नेतराभ्य इतीतिभावः।सर्वत्र देश इति।सर्वत्रिकालेइत्यपिबोध्यं।कालेइत्युपादा
नेन सर्वशब्दस्य तत्र कालापेक्षत्वाभावात्।अतएव वर्त्तमाने लडिति सूत्रभाष्ये नागतमतिक्रान्तं वर्त्तमानमिति त्रै
यं सर्वत्र च गतिर्नास्तीति प्रयोगे कालवृत्तित्वाविवक्षया दानकतइति कैयटः।विहितत्वादिति।सर्वैकान्येत्यसनेनएत
द्द्वाद्येस्पष्ट।तर्हीति।एतस्मात्तिद्वि भूतंयदीत्तदस्वंडमव्ययं।एतहीति।एतद इति योगविभागेनएतादेशः।अस्मि
न हनीति।पुर्वेण युक्ते यं काल इत्यर्थकेऽव्ययं पूर्वइत्यादौशक्ति मत्प्रधानताइदमहइत्यर्थेप्रिवेत्यन्ये व्यपदेशिवद्भा
९६ वेन सप्रयोग इत्यपरे।एद्युसिति।निपातनाद ... तोदतोयंभाष्ये ... चित्यपते।प्रकारवचने।पंचम्यर्थे सप्तमीत्याह।प्रका
रवृत्तिभ्य इति।वचनग्रहणात्प्रकारवत् वृत्तिभ्य इत्यर्थः।तेन प्रकारत्वेनास्य विशिष्य इति शेषः।सामान्यस्य भेदको विशे
षोत्र प्रकारः।वहुभिः प्रकारैर्भुंक्ते इत्यतो वहुभिर्विप्रोक्तैरित्यवगमात्।ताद्रूप्यं तु न गृह्यते।अन्यथा सर्वथेत्यादौत
दप्रतीत्यानभिधानात्।यथा हरिस्तथा हर इत्यादौ यत्प्रकारवान् हरिरिति बोधे हरिसदृशो हर इति फलतीति बोध्यं।
अत्यंतस्वार्थिकोयं।प्रत्ययं विनापि यथा समेत्र इत्यादौ प्रकारवचनत्वदर्शनात्।द्योतकत्वे तदर्थ सविशेष
णता पत्तिश्च।एवंजातीयविधावपि बोध्यं।स्थूलादिभ्यः कवि धोचैवमेव।स्थूलादीनामपि जोर्वाहीक इत्यादौग

ल०श०शे०
२३६ पृ०

दस्माद्बाहुलकात्कर्त्तरि ल्युट् । तत एव निपातनाद्दीर्घस्तत्र वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे प्रत्यय इत्यर्थः । यत्तु यावद्
वृषायकर्षे तिशयेइति तावदतिशायन इत्युक्तमुपक्रममात्रं तत्र भावार्थकस्य कर्त्तृपर्यायघञंतस्य च तंत्रेणोच्चा
रणं बोध्यं । अथैर्गुणैरभिधीयत इत्युक्त्या कालमतिशेते कालो तिशेते इति विग्रह प्रदर्शनेन बाहुलकात्कर्त्तरि ल्युडि
त्युक्तं च । तथा भाष्याथलाभस्तदाह । अतिशयविशिष्टेर्थे इति । अतिशयकर्त्तृरूपेर्थे इत्यर्थः । भावे ल्युडिति तु
न युक्तं तत्रार्थे प्रत्यय इत्यर्थे तस्य प्राधान्यापत्तेः । अत एव भावे ल्युट् पक्षे लिंगवचनासिद्धिर्भाष्ये शंकिता । अ
तिशये वर्त्तमानात्प्रातिपदिकाद्दिलर्थे तिशयप्रकर्षादिभ्य एव प्रत्ययः स्यात् न यद्वादिभ्यः । न हि विशेषणी   द्वा६
भूतमादाय तत्रायं शब्दो वर्त्तत इति व्यवहारः सचेतसां । न चातिशयशब्दस्य तद्विशिष्टे लक्षणा । अभिभूयमानादेव प्र
त्ययापत्तेः । तलक्त्तरि लक्षणायां तु भाष्योक्तमेव साधु । अत एवं वा सामानाधिकरण्यं पक्वतितद्धितत्वेन व्यवहारो युष्म
द्युपपदे लटः शतृशानचावित्यादौ भाष्ये प्रातिपदिकार्थे तद्धितद्योत्यार्थस्य सामानाधिकरण्यमिति तदर्थः । तत्र
प्रकृत्यर्थद्रव्यस्य स्वरूपत इतराभिभवकर्त्तृत्वाभावेपि तत्प्रवृत्तिनिमित्तगुणादिनिष्ठेन तेन तत्स्यापि तत्त्वं बोध्यं गो
तर इत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तभूतजातेः स्वतस्तदभावेपि तत्सहचरितवाहदोहादिगतेन तेन तस्य तत्त्वं । एवं च तरबा
दिसमभिव्याहारे आढ्यादिपदानामितराभिभवकर्त्तृत्वविशिष्टे आढ्यार्थः प्रत्ययस्तु द्योतकः । कुमारितरा इत्यादौ
ङीपूर्वतुनतरप्प्रकृतिभूतेन तदंतघटकेन कुमारीशब्दादिना वयोविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वस्योक्तत्वात्तरवंतस्य प्रकर्षः   राम:
वन २ प्रवृत्तिनिमित्तं । अतस्तद्विशिष्टार्थगतस्त्रीत्वे टाबेव यसी तिङी पूर्वयोमात्रविशिष्टार्थगते हि तत्प्रवृत्तिः । अत एव गो
तरेत्यादौ न ङीष् जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावात्तदुक्तं भाष्ये यदि प्रथमं तात्स्वार्थिकः कुमारितरेत्यादौ केवल   २३६
स्य वयसः प्रकर्षे वयोनतिरिक्तमिति ङीप्प्राप्नो तितरपोक्तत्वात्स्त्रीत्वस्य प्रत्ययेन भविष्यतीति तरपात्त

स्वार्थिकप्रसामान्यस्य भेदकविशेषरूपः प्रकारः स चाभिधानस्वाभाव्यात् क्रियाविषय एव गृह्यते तदाह । क्रिया
प्रकार इति । तदुक्तं भाष्ये विधियुक्तगतास्तु प्रकारा भवन्तीति । [illegible] धातुरूपेणेव धात्वर्थमित्यादाव सुपदिशतिभवतीति वा
क्रियावोध्या । चतुर्धेति । चतुर्भिः प्रकारैरित्यर्थः । अधिकरणसंख्यायास विचालनमन्यथाकरणं तच्चेह संख्यासंनि
धानात् तद्विषयमेवेत्याह । द्रव्यस्य संख्यान्तरेति । तदव[illegible]गवस्थपदान्तरस्य मात्मेव्याहारादिति बोध्यं । एकं पंचधेति ।
पंचत्वसंख्याविशिष्टमित्यर्थः । एकाद्धो ध्यातुग्रहणं धामात्रस्य यथा स्यात् । अन्यथानंतरत्वाद् धिकरणविचाले विहि
तस्यैव स्यात् । अत एव प्रत्ययो नाकारि अधिकरणविचाल एव हि निहितत्वादापत्तेः पदयने कर्म कं क्रियते सोधिकर
ण इति बोध्यं । ऐकध्यमिति । भुंक्तेइति । शिकुर्वि तिवापोषः । द्वैधानीति स्वभावात्सत्ववाचित्वं । एधाच्च । द्वित्र्योर्धा
इत्यस्य धाजित्यर्थः । पाप्पेया । याप्यमत्र कुत्सितं कुत्सा विशिष्टेर्थे वर्तमानात्पाश वित्यर्थः । अयं प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सा
यामेव कुत्सित इत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपि प्रवृत्तिरिति बोध्यं । पूरणाद्भागे । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रत्ययात्ताभ्याम्
गे वर्तमानादित्यर्थः । तीयादीकक् इति । वचनं द्रव्यं प्रस्फुसामेतत्र भाष्ये स्पष्टं । पूर्वं तमभागो नित्यावित । न च षष्ठाष्टमाभ्यां
भागार्थप्रतिपादनार्थं लुग्विधानं । प्रत्ययानां स्वार्थिकत्वेन प्रकृतेस्तदर्थलाभात् । पूरणाद्भि कं तु तत्वाप्यावश्यकं
स्वरस्तु लुकि नास्त्येवेति न लुमतेत्यत्र भाष्ये स्पष्टं । एकाद् । असहायवाचकादेकशब्दादित्यर्थः । असहाये किं प्रसि
द्धत्वात्संख्यावाचकस्यैवान्यत्रेवात्रापि ग्रहणप्रसक्तौ द्विवचनाद्यसिद्धिः स्यात् । वाक्यभेदेन कनाकिनिचौ रेव
लु[illegible]ग्विधानसामर्थ्यात् सदो ग्रहणमपि । भूतपूर्वे चरट् । तत्रार्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थः । पञ्चम्यात् । अत्र भूत
पूर्व इत्यनुवर्तनं भूतत्वात् षष्ठ्या विशेषणं भूतपूर्वे संबंधे या षष्ठी तदंतात्तत्वापे धृत्य यो त एव स्वार्थिकप्रकरणवि
रोधो न । अतिशायने । अतिशे[illegible] नो भिभवोर्थः । एवं च स कर्मका

कुट

राशि

घेतदुपन्नंभवति। अयंमेऽप्येष्टोमध्यमोयंकनीयानित्यादौतवत्सूत्रस्यभाष्यप्रयोगात्त्वात्ह्येयोपपदे यीमोसाधुःसू
त्रेद्विवचनेति तूदाहरणमात्र मितिकेचित्। परेतुनेदं शिकानामघ्नेन्येभ्यःश्वेभइत्यभ्याहृत्साविभज्योपप देत
रप्‌आभ्यामित्यध्याहृत्सां लेईयसुन्। अतएवनखल्वपिबहूनांप्रकर्षेतरपानभवति अंकेनुतर्हितमपेतितमसू
त्रेउक्तमित्याहुः। नत्तरामित्यादौप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वे तपासंतिकत्वेऽभावगतेप्रकर्षेतरप्। प्रवृत्ति निमित्त
गतेप्रकर्षेतरबादिरितितुप्रकृत्यर्थप्रकर्षासंभवविषयएवं। द्योत्यार्थप्रकर्षे पिद्योतकातरप्। यथाजितरांगच्छतीत्या
दौ। तुश्छंदसि। पूर्वनियममावर्तितप्रतिप्रसवत्वंस्फुटंबोधयितुंछांदसमप्यत्रोपन्यस्तं। तुरिष्ठेमनिचुग्रहण
९७ मुत्तरार्थं। नचेतरावज्ञाप्यकादिष्ठनीयसुनोःसिद्धौतुछंदसीतिमर्थमितिवाच्यं। इमनिचोपिकल्पनापत्तेः। लोके
पीष्ठनादेरापत्तेश्च। यद्यपिनिमित्तस्यछांदसत्वादिदंछांदसंतथापितस्येवेहोपन्यासादिदमप्यत्रोक्तं। लोपइति।
वचनसामर्थ्यात्सर्वादेशः। अंत्यस्यटेरित्यनेनसिद्धेः। प्रशस्य। अजादीइत्यनुवृत्तं। सप्तम्याविपरिणम्यतेइत्याह।
अजाद्योरिति। प्रशस्यत्वंगुणइत्यजादी। तस्यक्रियात्वे विअतरएवज्ञापकात्तौ। प्रकृत्यैकाच्। इष्ठादिष्विति। तेन पस्येति
श्रोदेवतास्यस्त्रुःस्थालीपाकइत्यत्रनेदं। अयंचप्रकृतिभावोऽल्लोपोनोनस्तद्धितेचटेरित्यादे रेतत्प्रकरणस्यलोप
मात्रस्येतिभाष्येस्पष्टं। अंतिकवा। अत्रनेदसाधोहलंतावेव। अन्यथाप्रकृत्यैकाजितिसूत्रस्य [illegible]
भाष्योक्तरीत्याश्रेष्ठइत्यादुच्चारणसामर्थ्यादकारस्यलोपाभाववदत्रापितदभावापत्तौनेदिष्ठइत्याद्यसिद्धेः
उत्तरसूत्रस्थकन्साहचर्याच्चकनिष्ठइत्यादौटेरितिलोपस्तुनप्रकृतिभावात्कनेस्तदपवादत्वाच्चनस्त
द्धितइत्यपिनअनउच्चारणसामर्थ्यात्। सर्वादेशस्तुकेत्यादेशेनापिसिद्धइतिबोध्यं। स्थूलदूर। यणादीतिलुप्त रामः
षष्ठीकंपदमितिषष्ठ्यर्थेप्रथमा। पूर्वत्वेवधिस्तुयणादेरेव। यणादीतिबहुव्रीहिः इक्परिभाषयाद्विप्र २३७

स्यकतिभूत्तेन वचोविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वस्योक्तत्वादिसर्थः। एतद्वुत्तरटा वपि नप्राप्नोतीत्यादिभाष्यमेकदेशिनो
रुक्तिरिति बोध्यं। आतिशायनिकप्रत्ययपातादातिशायनिकोनानभिधानात्। श्रेष्ठतमायकर्मण इत्यादिकं तु छांद
सत्वात्स्वार्थे साध्विति सर्वं भाष्ये स्पष्टं। अतिशायनेति। प्रकर्षादित्वात्तृतीया। तिङश्च। अप्रातिपदिकत्वादप्राप्ते वचनं।
किमेत्तिङ। किमादिप्रकृतिकघादिसर्थस्तत्फलितमाहाव्ययाद्घ्योर्थइति। किंतमामिति। आमन्तस्याव्ययत्वात्ततः पर
स्य सोर्लुक्। पूर्वाह्णेतरामित्यादौ ततक्रिया विशिष्टस्यैव तत्तत्कालव्यवहारनियामकत्वात्तद्गुणद्रव्यप्रकर्षः। उच्चै
स्तमइति। उच्चैःशब्दोत्रोच्चत्वगुणवत्परः द्रव्यस्य प्रकर्षाभावे विद्यमाननिष्ठगुणादिप्रकर्षे एवं द्रव्यप्रकर्षं इ
स्वतः द्वे ति बोध्यं। तदुक्तं तरप्सूत्रे कैयटेनाद्रव्यप्रकर्षइति निषेधउपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षे द्रव्यविषयो द्रष्टव्य इति।
उच्चैस्तमामित्यत्र त्वधिकरणशक्तिप्रधान उच्चैःशब्दस्तत्रोच्चत्वप्रकर्षे एतदाश्रयस्य प्रकर्षे पितस्य न द्रव्यसंक्रि
ना०८ याकारकभावरूपविशेषणत्वेनैव तस्याभाने प्रधानतया सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वात् शक्त्याविष्टस्य सर्वनाम्ना
परामर्शाभावाच्चात एव तदादिशब्देभ्यस्तत्रादिभक्तयः पालिं चिदिदं तदादितिसर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तुतः द्रव्यत्वेन
विवक्षितमिति तरप्सूत्रे कैयटोक्तेः। तत्परामर्शयोग्यता च प्रधान एवेति स्पष्टमेव तत्र तच्छक्तिविशिष्टे चात्र प्रकर्ष
इति न द्रव्यप्रकर्षः। इदं पूर्वाह्णेतमामित्यत्रापि बोध्यं। द्विवचनविभज्यो। द्व्यर्थप्रतिपादकोविभजनीये चोपपदे
द्वयोर्मध्ये न्यतरापेक्षातिशयविशिष्टस्वार्थे वृत्ते विभागप्रयोजकीभूतधर्मवाचकाच्च स्वार्थे प्रत्ययः। विभज्यांशेउ
पपदे शब्दबोधितसुबंतत्वं प्रातिपदोक्तत्वात्सा पञ्चमी विभक्ते इति विहितपञ्चम्येवेति बोध्यं। तेन सांकाश्यकानां पाटलि
पुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका आढ्यतमा इत्यत्र न तरप् पञ्चमी तत्र न विभागस्यैवाभावात्। चेन सम्रूह रूपतयाउ
विभागस्यापि सत्वात्। एतेरवत्वपि नैदे शाकानां वार्तिकाइति तस्मिन्निति सूत्रे भाष्यप्रयोगाद्द्रष्टव्ये

पदिकादिस्वर्थाः। स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिंगवचनांगीकारात्। बहुगुडो द्राक्षा ऋषभकल्पइयं गौरित्यादि सिद्धं गुड
कल्पा द्राक्षेति तु क्वचित्प्रकृतितो लिंगवचनातिक्रमात् सिद्धं एवं च स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीग्रहणं तदतिक्रमः। अन्य
थाणचः स्त्रियां विधानादजश्च स्वार्थिकत्वात्सिद्धौ किं तेन। गुडशब्दस्य सादृश्याद्द्राक्षायां वृत्तिस्तत्र सादृश्यप्र
योजकधर्मस्य माधुर्यादेरीषदसमाप्तिर्यन्निरूपितसादृश्यप्रयोजकधर्मस्येषदसमाप्तिस्तद्वाचकात्क
ल्पादयः स्वभावात्। एवं च पटुः पटुः कश्चित्तत्सादृश्यादन्यः पटुकल्पः प्रचुरसादृश्यं च पटुः कल्पशब्द
गम्यमिति सर्वत्रोपमागम्या द्रष्टव्या। विभाषा सु। विभाषाग्रहणं कल्पबादिसमावेशार्थं कल्पादयस्तिङः तेषु
सावकाशा वाक्यार्थं तु न तत् तस्येष्टत्वे महाविभाषयैव सिद्धेऽनिष्टत्वे तु न तदर्थता तस्येति बोध्यं। सुप्ग्रहणं
तिङः प्रत्ययस्यात्रासंबंधयत उत्तरत्र त्वनुवर्त्तते एव। पुरस्तादिति प्रत्ययपरत्वनिवृत्त्यर्थं तु ग्रहणं पुरस्तादित्यस्या
कस्या पुरस्ताद्यादृशे लिंगवचने तादृशे एवेत्यर्थबोधनद्वारा स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिंगाद्यतिक्रमे ज्ञाप
कं। वृत्तौ प्रागेवेत्येवकारः सर्ववाक्यस्यावधारणमिति न्यायसिद्ध इति सर्वं भाष्ये स्पष्टं। प्रकारे। अत्र प्रकारो
भेद एवेति जयादित्यः सादृश्यं भेदश्चेत्युभयमपीति प्रकारे गुणवचनस्येत्यत्र वामनः। पालस्तु प्रकारमात्रे ... इति
तत्रापि प्रकारवचने इत्यस्य वाक्ये: सोपि प्रकारवति न्याय्य इति चिंत्यं॥ किंच तथा सति तप्येत्यादेः सप्रकार इत्यादि
र्थः स्यात्। न च यथा लाजातीयरो बाधापत्तौ तज्जातीय इत्याद्यसिद्धिरिति वाच्यं। जातं ता छवं धुनी सनेन
सि... ष्टेष्टापत्तेः। वामतोक्तरीत्यादित्वेन वष्याला पिबाधो नेष्यते इति वक्तुं शक्यत्वाच्च। अत एव यप्याजाती
यक इत्यादि भाष्यप्रयोगाः संगच्छन्ते। अव्ययसः। अयमप्यधिकारः। अज्ञाते इत्यादौ तु वाक्यभेदेनाकचोपि
विधानं बोध्यं। कस्यायमिति। अज्ञातत्वाभिन्नयोयं अज्ञातो श्वइत्यपि विग्रहो बोध्यः। अममेति सूत्रे त्राति रामः
२३८

अनुकरणमात्र १

छुद्र्योः पकारदकारयोर्न गुणः। युवशब्दस्यागुणवचनत्वादत एव ज्ञापकादजादौ। अन्ये तु गुणवच
नाएव। न चादिप्रक्षुद्रावगुणवचनो इमनिचि तदग्रहणस्य चारितार्थ्यात्त्वयोरिष्ठनाद्यनापत्तौ दोषिष्ठ
इत्याद्यसिद्धेः। वस्तु तो युवशब्दो गुणवचनो पीत्याकृगरस्तूने जातिरस्त्रीति सूत्रभाष्याभ्यामालभ्यते। प्रियस्थि
र। वंहीयादावि कारउच्चारणार्थः। अन्यथा भीयादिसिद्धत्वादिकारोच्चारणसामर्थ्याद्धाकारादावि वटिलोपो नाप
त्या वंहिष्ठ इत्याद्यसिद्धेः वरादित्याह चर्यादौ दो हलंतः तेन ढंदिष्ठ इति। प्रस्थस्फोस्तुवेष्ठ इत्यादेर्भाव्ये
उदाहृते लेनादंत एव। प्रेष्ठ इत्यादौ सवादेशस्यासिद्धत्वादकृतिभावान्न। तन्निमित्तकटिलोपो न स्था
निनिमित्तकोपि। प्राद्यादेशानां टिलोपापवादत्वात्। बहोर्लोपो। इष्ठनश्चतरसूत्रेण कार्यो तस्य विधाना
त्स्पेहनग्रहणमिस्यासिश्यप्येनाह। इमेयसोरिति। लोपश्चादेः परस्येत्यादेः। भावस्यासिद्धत्वाद्भूमानित्य
त्रो गुणेन दीर्घोच्चारणं तु भूमेत्यादौ सावकाशा। कनिष्ठप्रकृतिभावाद्धिलोपादिन। विन्मतो लुंक्।
अजादीत्यनुवृत्तेराह। इष्ठेयसोरिति। अत एव ज्ञापकादिमाजादौ। न च विन्विषयमतुपः स्त्वेन
तल्लुकेवासिद्धो विन्नग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं। तकारेतीं त्यादिना ण्यन्तीस्य वन्दादेन विनोलुगर्थं तत्स्वत्वाद्धि
त्वकादिप्रभृतेस्त्वेतु तस्यैव विन्मतोरिष्ठेमेयस्सुतुरिति नोक्तं। तत्र सलुक्यपदस्यासवरितत्वादत एव तु रे
स्त्रलोपइत्येव [illegible] प्रारब्धातं। प्रशंसायां रूप। प्रशंसाविशिष्टेर्थे वर्त्तमानात्स्वार्थे रूपविधिस्यर्थः। प्रशंसा
चात्र परिपूर्णत्वं रूपप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मनिष्ठा तत्समानाधिकरणधर्मनिष्ठा वाप्र
कर्षे आरोप्यते। तेन चोररूपोयं यद्दृष्टारंजनं हरेदिति सिद्धं। प्राशस्त्यप्रतीतिर्या जिनिरपेक्षमात्ति
शाय नं तु तत्सापेक्षमिति न तदनुवृत्त्यानिर्वाहः। ईषदसमा। ईषदसमाप्तिविशिष्टे वर्त्तमानात्स्वाति

ल०शा०शे० पू० २३९

तस्यात्राप्रवृत्तेः। अत्राजिनांतस्येत्यत्रलोत्तरपदेतिष्ठपकयदंलुप्तविभक्तिकं तेनलोपपदमेवानुवर्त्तते तएवषष्ठ्याजा
द्विर्वचनात्सिद्धमितिसंगच्छते अतिप्रसंगस्त्वनभिधानाद्वार्णीयः तेनसावित्रियइत्यत्र राजा दावित्तिलोपोन
उपेइदंतेचचतुर्थ्यादेश्चइतिलोपोन। विनापिप्रत्ययमिति। समुदायशक्तिग्रहकालेवयवानामपिशक्तिग्रहाद
वयवतोपितद्बोधः। एवमेवग्रामविशपिंडीमित्यादौवाक्यैकदेशाद्वाक्यार्थबोधः। अस्यैवानुवादकमिदं वर्णमा
त्रप्रयोगस्तुनततोऽवबोधात् उवर्णेऽत्रलइति। लोपस्यपूर्वाचार्यसंज्ञाउवर्णात्परस्येलप्रत्ययस्यलोपःसचादेः
परत्वेन द्वितीयादच्चऊर्ध्वलोपःसूत्रसिद्धएवानूद्यते अप्यवर्णादपीति। भाष्येनदृष्टम्। पूजार्थमिति।
ठन्वैसतोवेत्यनुवृत्त्यैवसिद्धेरितिभावः। उपडइति। नेडस्येतिज्ञापकेनपूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यापेक्षयांतरं
गस्याप्येकदेशस्यपूर्वमप्रवृत्तेः। द्वितीयसंध्यक्षरश्चेदिति। एकपदेपीदं संध्यक्षराण्येच। एकाक्षरेति। अक्ष
हितंव्यंजनमक्षरं एकाच्कूर्वं पदानामित्यर्थः। द्वितीयादच्चऊर्ध्वमित्यनेनद्वितीयाज्विशिष्टस्यलोपोप्राप्तेरिदं॥
वागाशीर्दत्तइति। वाक्आशीर्यस्यतेनदत्तोवाक्यएणशुभाशंसनेनदत्तइतिवार्थः। अत्रैकादेशपर्यंतं तत्तत्सपा
दसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतयानपूर्वं कुत्वादिप्रवृत्तिः। यद्यपिद्वितीयादच्च [illegible] ऊर्ध्वस्याशीर्दत्तश
ब्दस्यलोपेयस्येतिलोपेचातेइकनिमित्तभसंज्ञासत्वात् कुत्वाद्यप्रवृत्तावपिदं सिध्यति। तथापिभत्वेऽल्लोपस्य
स्थानिवत्वादाकारांतनिष्ठभत्वेनचांतनिष्ठपदत्वाभावात्। कुत्वजश्त्वयोर्वाणिकइतिस्यादितिभावः। न
चसाक्षात्परं परपावापदांतविध्यादिप्रापकस्यप्रतिबंधकस्यवास्थानिवत्वस्यानिषेधइतिसिद्धांता रामः
ल्लोपस्यानिवत्वनिषेधइतिवाच्यं। बहिकेपिदोषापत्तेः। यदित्वत्रद्वितीयादच्चऊर्ध्वस्यलोपविधाय २३९
कवचनप्रामाण्यात् ल्लोपस्यानिवत्त्वतर्हि प्रकृतेपितुल्यं। एतेनपूर्वत्रासिद्धीय इति निबेधोज

पदिकादिति तु सुप इति च संबध्यते तेन क्वचित्सुबंतावयवप्रातिपदिकटेर्ग्रहणं क्वचित्सुबंतटेर्ग्रहणं तत्रैव
स्यामाह । ओकारेति । इदं वाक्यं युष्मदस्मच्छब्दमात्रविषयं भाष्ये तयोर्वोदाहरणं तु । अन्येषां तु सर्वनाम्नां
प्रातिपदिकटेरेव प्रागकच् । अत एवकादेशः साकच्कार्थः कः कौ के इत्येवमर्थमिति भाष्ये संगच्छते । त्वय
केति । पत्वादिसुकृते त्वकच् । पचतकीति । अकचो द्वितीयो ककार उच्चारणार्थ इति भावः । कुत्सिते । येन
धर्मेण कुत्स्यते वस्तुतस्तद्धर्मयुक्ता [illegible] भिधायिनः प्रत्ययः । अश्वक इत्यादौ धावनादेः सम्यगननु
ष्ठानात्कुत्सितत्वं बोध्यं । कुत्सितगतकुत्सायां कुत्सितक इत्यादि प्रकृष्टतम इतिवत् । संज्ञायां कन् । कुत्सादिहेतु
कसंज्ञाविषये कन्नित्यर्थः । तद्युक्तादित्यस्य विवरणमनुकम्पायुक्तादिति । धानकाइति । धानाशब्दात्के केण इ
ति ह्रस्वे कान्ता द्वापि अभाषितपुंस्काच्चेति विकल्पात्पक्षे इत्वाभावः । पूर्वेणेति । अनुकंपायास्तद्विषयत्वादिति
भावः । परंपरासंबंधेपीति । आरम्भसामर्थ्यादिति भावः । अनुकंप्यमानो दानादिना राधयतीति धानादेरनुकं
प्यमानसंबंधादनुकंपायुक्तत्वमिति बोध्यं । ठच्चेति पदे कः । पूर्वसूत्रे द्वयेपि । अनुकंपायां नीतौ चेत्येतत्
व्याख्यानादिति भावः । घनिलचौ । पूर्वसूत्रेणैव ठच्कयोः सिद्धौ योगविभाग उक्तविषयातिरिक्तेपीति तेन ठच्
सिध्यर्थं च चकार इत्येके । ठाजादौ । अस्मिन्निति । बुद्धिसन्निधानादिति भावः । ननु ठग्रहणं व्यर्थमिकादे
शे जादित्वासिद्धेरत आह । ठग्रहणमिति । तस्मिन्हि वायुदत्तशब्दात् ठे नित्यत्वाद्ठावस्थायां लोपे कादेशे वा
युक सिद्धिः । अन्यथा मा भूदिति कवत्त्वं निपातपरिभाषया कादेशाभावेन हि [illegible] ध्येदिति भावः । न च ठच् अस्मि
लेन ज्ञापकेनेकादेशः सर्वतः पूर्वविप्रतिपत्तिरिति वाच्यं । ज्ञापकसिद्धस्यासर्वत्रिकत्वात् । ठग्रहणसामर्थ्याद्धि

ल०श०शे०सू०
२५०

इवार्थोपमानत्ववृत्तिवर्त्तमानात्प्रातिपादकात्तान् यदुपमेयं साप्रतिकृतिश्चेत्सर्व्वः। प्रतिकृतिर्मृदादिनिर्मिता प्रतिमा।
प्रकरान्तरे स्वार्थिकप्रकरण विरोधः। अध्वक इति उपमानान्याभिन्ने ति बोधः। लुम०। असत्तु मुं प्रकृतिवल्लि
गायवचनं तु। विशेष्यवदेव। हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति अत्र पाठात् तेन चंचेमनुष्याविसेव। देवलकानामिति। प्रति
मां गृहीत्वा भिक्षार्थं प्रवृत्तिगृहमटतामिति सर्व्वः। तत्तदायतनेषु प्रतिष्ठापित पूजार्थं प्रतिमासु चित्रेषु नटेषु च भ्रमा
त्मिकाश्चिवाभेदबुद्धिरेव न तु साद‍ृश्यबुद्धिरिति प्रत्ययोत्पत्तेरेवाभावः सत्यं च चित्रनटविषयेतादृशीबुद्धी रस
प्रकरणे शंकुकमतनिरूपणावसरे प्रकाशकारेण तायस्तु तत्र तद्बुद्धे भ्रमत्वाभावो युक्तः सत्वनंतरावती एवा
थायाएवबुद्धेस्तत्र भ्रमत्वेनप्रक्रमान्न विरुद्ध इतिदिक्। अर्च्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेष्विति देवपथा
दिषु पाठात्तत्र न दोष इतितत्त्राजसे तिसूत्रे कैयटप्रकृतसूत्रे प्रवृत्तावप्येतत्। निवृत्तमिति। अस्वरितत्वाद
नुवृत्तिरेवात्र निवृत्तिः। शाखादिभ्यो यदितिपाठः। य इतिपाठः मुखा [illegible] दीनामाद्युदात्तत्वदर्शनात् उणवा
दिसूत्रभाष्यविरुद्धत्वाच्च। भवआत्मवान्। अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूत इतियावत्। तद्धि धयादिति। इवार्थवि
षयसर्व्वविषयवकादित्सर्व्वः। भाष्ये तथैवोदाहरणात्। इवार्थविषयसर्व्वविषयवकादिवार्थोपमानत्ववृत्तिवर्त्तमाना
च्छइत्सर्व्वः। अत एव शस्त्रीश्यामेसादाविवाप्येष्टेन। काकतालमिति। द्वंद्वान्विवार्थेन। काकतालीयइति। काक
इवतालमिवेति इवार्थे इत एव ज्ञापकात्सुप्सुपेति समासः। तत्र पूर्वपदमुपमानकाकागमन समानाधिकरणचौरपतनपरः
परमुत्तरपदं चोक्तपूर्वपदार्थस [illegible] मानाधिकरणोपमानतालपतनपरस्समुदायश्चोपमेयदेवदत्त गमनसमाना
धिकरणचोरपतनपरः। एवं चोपमानकाकागमनसमानाधिकरणोपमानतालपतनोपमेयदेवदत्तगमनसमा
नाधिकरणचोरपतनमितिसमासार्थः। विशिष्टे विशिष्ट निरूपितोपमेयत्वबोधात् विशेषणे विशेषण निरूपित राम:
२५०

240

शिच्चनेतिनिषेधश्चास्पादिलपास्तं।नपदांतस्सूत्रोक्तरीलातैयोः पदांतजश्लेष्प्राप्तेश्चोत्तरपदलोपेत्वक्कला देशु
त्वेनस्थानिवत्वाभावात्तुल्यावधिकृयाभसंज्ञापापदसंज्ञाबाध्यतेतत्रतद्धिताश्रयायाविभक्त्याश्रयाश्रवाध्यसामान्यवि
तयापवादत्वाद्बाधः।पूर्वछेति।स्पष्टंचेदंस्वादिष्विति सूत्रे भाष्ये।शेवतस्तु।रमामिति।शेवलादयश्चादिभूतायेषांतेषा जि
मित्यर्थः।एवामकृतसंधीनांतृतीयाद्यचइतिवक्तव्यंतेनसुपथीशीदतिशब्दादूचिसुपरिकइतिसिध्यति।अजिनांतउत्तर
पदग्रहणंसर्वलोपोत्र।अल्पेअल्पत्वंमहत्वप्रतिद्वंद्विह्रस्वत्वंदीर्घत्वप्रतिद्वंद्वीतिभेदः।कुत्सितेकृतिलिंगात्तिक्रमस्यापि
सत्वेनाह।कुटीरइति।कासूःशक्त्यास्प्रेशस्त्रविकलाक्तु।किंयत्तदो।द्वयोरेकस्यनिर्धारणेजयेनिर्धार्यमाणवाचिभ्य
किमादिभ्योडतरजित्यर्थः।द्वयोरितिपलक्षणं।अतएववहुषासीनेषुकश्चित्कथित्रछतिकतरोदेवदत्तइतिप्रत्ययइति
सूत्रस्थभाष्यप्रयोगःसंगच्छते।एतद्धिनयिनुमेवसूत्रेएकग्रहणं।द्वयोरितिनिर्धारणषष्ठीआख्यानादेवभविष्यतीति
तं।अत्रनिर्धारणंनप्रत्ययार्थः।तदपि नापिप्रतीयमानतयान्यलभ्यत्वात्किंतुविषयनिर्देशइतिवृत्तौ।वावहूनां।प्र
त्याख्यातमिति।द्वेपार्थस्यत्वन्नभिधानान्न।अतएवततोडतरच्च।प्राक् टेरिति।पूर्वसूत्रस्थद्वयोरित्यस्यप्रत्या
ख्यानभाष्यवाख्या वसरेकैयटग्रंथेइत्यर्थः।अतएवकतमाकतमेषामाद्यन्ते तिपदद्वित्वप्रकरणेभाष्यप्रयोगःसंगच्छ
ते।तेनकतमोभवतामध्यापकःकठोदेवदत्तोवेतिसिद्धं।वाग्रहणमिति।न्यावययसर्वनाम्नामित्यधिकारत्वात्तदनुवृत्त्यैवसिद्धे
वाग्रहणंव्यर्थमितिवाच्यं।तन्निवृत्तिज्ञापनार्थत्वात्।तेनडतरजिविषयेनाकच्।महाविभाषयेति।अतएववावचोपणडइतिसू
क त्रेकएतयोरर्थयोर्विशेषइतिभाष्यप्रयोगसंगच्छते।तस्मादयः प्राग्वचोपणकेनोनित्याःप्रत्ययाइतितुप्रायिकमितिभावः।
किमइति।वहुष्वासीनेष्विस्यादिभाष्यप्रयोगादितिभावः।एकाच्च।प्राचामितिपूजार्थं।वाक्यस्वेच्छत्वे महाविभाषयै
वसिद्धेः।अकजर्थमपिनतस्यानित्यत्वादितिस्पष्टंभाष्ये।येनेतरइति।अवद्योपणइतिकरणेलघुडेतिभावः।इवेप्र०।

241

स्थूलादिभ्यः प्रकारो भेदः सादृश्यं च आख्यानात्तद्वृत्तिवर्त्तमानादिसर्थः। जातीयपरोपवाद इति। जातीयविधौ भेद एव प्रकार इ
तिजयादिसमन्ते पवाद इत्यस्य परत्वाद्बाधकः। तत्राप्युभयं गच्छते इति वामनमते यथाश्रुतमेव। अनसं। अनसंतग
तिरशेषतः संबंधाभावः। सामिकृतमिति। समासे पि सामी त्वस्य क्रियाविशेषणत्वेन कारकत्वात्समुदायस्य क्तांतत्वं। कृद्ग्र
हणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणादनलंतगतिरित्यस्य पद्यपीतादि। अकृतमेवेति। समस्तत्वेतदेकदेशसामिशब्देने
त्यर्थः। असमस्तत्वे तत्त्वानि हि तेनैतनेत्यर्थः इदमेवेति। असतथापीतादि। बहुतरकमिति। यदितु बहुतरकं पेकना हू
सुकरतरकमित्यादि तना घंतात्स्वार्थिकेन्वत्तमइति वचनेनयावादित्वात्स्वार्थे सिद्धमित्युच्यते तदानास्य प्रयोजनं
एतदेवाभिप्रेत्येदं भाष्ये प्रत्याख्यमेतदेव भाष्यतस्याकृतिगणत्वेनानं। विभाषाग्रहणादिति। प्राक्प्राचीनमिति रूपद्वयं
महाविभाषयैव सिद्धमितिभावः। तदस्यनित्यत्वे ज्ञापकमितिभावः। तेनाशितं भवित्यादौ असाधुरितिबोध्यं। आशिता गावइ
त्यादितु स्वप्रत्ययप्रकृतेर्थे कथनं। इयमप्यभ्युच्चयमुक्तिः। वहतीजात्यंता इति बहुवचनेनास्यापि ग्रहात् जात्यंताच्छ
से वास्यापि स्वभावतो नित्यत्वलाभात्। अंचतेः स्वस्यनित्यत्वाभावाय विभाषाग्रहणमिति भाष्यसंमतः पंथाः। प्राकृन
इति। तेनावद्धोपण्ये कन्वैकाल्पिकरवेतत्त्वायिकुमित्युक्तं। वहतीजास्यंताः। कन्वेवछ्यः। अदिक्स्त्रियामिति कर्मधार
यगर्भो नञ्तत्पुरुषः। प्रागिति। अस्त्यास्तंतप्राग्विदेशाइत्यर्थकं निर्लिंगं। खांतत्वाधेयप्रधानतयास्वभावा लिंगयो
गिलिंगं च नपुंसकमेव लिंगसर्वनामत्वात् नस्त्रीत्वादिप्रकृत्यासहास्यंतविरोधापत्तेरेकवचनं च। एवं च ग्रामावधि
कप्राग्देशवृत्तयग्रामाइतिबोधस्तदाह। प्राचीनमिति। पदसंस्कारपदेइदं यदा प्रागादिशब्दास्तद्देशकालस्था
म्रादिबोधकास्तेभ्यः अस्तदोपस्थितविशेष्यलिंगत्वाणे मानाभावात्प्राचीनाः ग्रामाः प्राचीनावाटी प्राचीनं व रामः
नमित्यादिकमित्यनत्त्रमानं चिंत्यं। प्राचीदिगिति। लिंगविशिष्टपरिभाषयाप्राप्तिः। प्राचीनं ग्रामादिति। अत्रप्रा २५१

तद्विशिष्येच विशेष्यानिक्तपितं तत्सर्यवस्यति। तत्तदुपमेयबोधे तत्तदुपमेयवाचकस भिव्याहारस्तंत्रं ततस्तद्धितसम = धः २
भिव्याहारे समासार्थोपमानभू त तालकृतकाकवधोपमेयः समासार्थोपमेयप्रयोज्यश्चोरकृतदेवदत्तवध इतिबोधः।
द्शक्ति एकार्थीभावबलाच्चैतदर्थलाभः। एतेन परस्परं सामर्थ्याभावाद्वृत्तिद्वयमपि दुर्लभमित्यपास्तं। तत्फलितमाह। इह काके
स्वभावात् २ त्यादि। अत्र सर्वत्रातर्कितपतनत्वं साधारणधर्म इत्याह। अतर्किते ति। पद्गेड णिति। अन्यतरस्याग्रहणमनंतर
ठकः समुच्चयार्थमिति भावः। एकशालाशब्दस्यागुल्यादिषु पाठादिति भावमन्ये। ऋणात्। ऋणेति न स्वरूपग्रहणं
व्याख्यानात्। अथामणीवाचकपूर्वविषयकाभिन्नात् ऋणवाचकादित्यर्थः। लोहितध्वजपइति। लोहिताध्वजायस्य पू
गस्यस एवलोहितध्वज्यः। व्रात च्यः। शरीरायासजीवीनानाजातीया नामनियत वृत्तीनां संघो व्रातः। च्फञिति। गो
त्रे कुंजादिभ्य इत्यनेन। अस्त्रियां किं। कौंजायनी। टिलाड्डीविति। टित्वसामर्थ्यादस्त्रियामिति अत्र न संबध्यत इति भावः।
तद्देशेति। व्याख्यानादिति भावः। जानकिस्त्रिगर्तः। पञ्चादियो। अत्रास्त्रियामित्यनुवर्त्तते यञश्चेति सूत्रस्य भाष्यप्रा मा प्राट
ण्यात्। तेनपर्शूः स्त्री स्यट्टेरणएव विधायकयोष्टित्वसामर्थ्यादसंबंधे ऽप्यत्रासंबंधेमानाभावात्। अभिजिदइति। अ
पत्याणंताद्यन्नं तस्य स्वार्थिकत्वेन गोत्राप्रत्ययकत्वादाभिजित्यमित्याद्यभावेति विग्रहेतु वुञ् आपत्यस्येति यलोप आभिजितकः।
अयमपत्याणंतेभ्यएव तेनाभिजितोमुहूर्तइत्यादौ नस्यः चेदं सर्वं भाष्ये ऽस्त्रियामिति चात्र संबध्यते। अनैमित्तिकत्वा
र्थमिति। ननु तन्द्रावभावित्वरूपनिमित्तत्वस्य सहविधाने पितन्द्रावोत्तरभावइत्यर्थं वत् तन्द्रावसमकालभावइत्यपितद
र्थात्। अतएवाध्यान्विकाप्यौरित्यत्र वलोपएव कार्यो न धातुलोप इति गुणनिषेधसिद्धेरकारादेशविधानं व्यर्थं
मित्याशंक्यत त्सत्वाख्याने गुणवारणाय तदिति भाष्येऽक्तमिति चेन्न लोपवचनसामर्थ्यादचः परस्मिन्नित्यत्र तथा
निमित्तत्वानाश्रयणात्। दं ड्य दंडोदं डनं। भवसर्गसाहचर्यात्। एतयोरर्थयोविवियेत्यर्थे बुनित्यर्थः।

वेति स्पष्टं। हास्तिके यदादिग्रन्थेऽस्यान्यत्र निरूपितं। द्वौ पाकावित्यादौ न सुजादिक्रियाजन्मगणनस्याभावात् तद्गण
नार्थत्वे पाकावित्यादौ द्विवचनाद्यनापत्तिः। अत एव बहिः प्रयोगाविति न तदुक्तं भाष्ये द्वौ पाकावित्यत्र कस्मान्न भवति
नैतत्क्रियागणनं अभिमुखीप्रव ... त्तिरभ्यावृत्तिरिसा ... च जन्मरूपा एवं च नैतत्क्रियाजन्मगणनमिति तदर्थ
इति निरूपितं भाष्यप्रदीपोद्योते। यद्यपि संख्यागणना लौकिके वत्याधिगणन इति गणनायां ये प्रसिद्धास्तेषामेव ग्र
हणार्थं तेन युग्मोभादिशब्दान्नेति दिक्। विभाषाव। अविप्रकृष्टकालक्रियाजन्मगणनवृत्तेरित्यर्थः। प्राचुर्ये ग्रे
ति। व्याख्यानादिति भावः। भावेऽइति। प्रचुरस्य वचने बोधने सति प्रातिपदिकात् प्रत्यय इत्यक्षरार्थः। प्रचुरार्थबो
धकात्तदिति प्रथमासमर्थात्स्वार्थे मयडिति यावत्। अधिकरणे इति। प्राचुर्येण प्रस्तुतान्नादिवचनात्प्रथमा
समर्थादधिकरणेऽर्थे प्रत्यय इत्यर्थः। प्रकृते तिलुप्तसप्तम्यंतं तत्र वर्तमानादित्यर्थः। अत्र पदे वचने इत्यत्र
प्रकृत्यर्थो विवक्षितः ते न भवन्मयो ध्यापतिनावनीतियति रिसादौ प्रकृत्यर्थाधिकरणमात्रे मयडुपपन्नः। २१८
तत्रेगार्थद्वयेस्तु ... तात्पर्यं व्याख्यानात्स्वार्थिकप्रकरणपाठस्वाद्य पदोच्चरितार्थः वस्तुतोऽयस्वार्थिकाद्गल
स्याग्रायेणे त्यादिप्रकारवचने जालता ... चव धुनिदेवत्तात्राद ... र्थे यदित्यादौ वाचकतायाएव प्रतीतेरिति
बोध्यं तज्जहणं वाक्यभेदेन प्राचुर्यभावेऽप्यसंतस्वार्थिकमयडर्थं तेन चिन्मयं ब्रह्मेत्यादि सिद्धं। अन्नमयीइति।
क्वचित्प्रकृतिलिंगातिक्रमाद्विशेष्यानिघ्नताय ... वा गूरिति विशेष्यं। सन्नह्व। बहुल विशिष्टेऽर्थे प्राचुर्येऽर्थे च व
र्तमानादित्यर्थः। मोदकिकादावचित्ते तिढक् स्वार्थिकत्वेपि लिंगातिक्रमः कुटीरवत्। भेषजमिति। भियः शुक् रामः
ह्रस्वश्चेति सुलादित्वाद्भिषक् शब्दादिदमर्थे ... एपत एव निपातनादेकारः। देवताता। तदर्थे वस्तुनी स २४२
र्थः। वैध्यकर्मणि सज्यमानद्रव्योद्देश्य ... त्वं ... लं ... चदेवता त्वं। ... दुतान्नाये देवरे अर्थकर्मणा दे वत्तस्मा

च्यां दिशीत्यर्थे स्तात्यंतात् प्रागिति प्रकृतिः सा चाव्ययत्वादस्त्री स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये चायं प्रयोगः। जात्यंता च्छ। जात्यंता
दं धुनिवर्त्तमानात् ज्ञात्या अयदव्यलत्वकादित्यर्थः। जातेर्व्यंजकमिति। वक्ष्यत्ते स्मिन्जातिरिति व्युत्पत्तेः। अत्र प्रकरणं
बाधेन वाचकत्वमपि वक्तुं शक्यं। इतिप रे। स्थानांता। सस्थानशब्दस्तुल्यवाची तुल्यरूपार्थे न च स्थानांतमर्थ
वस्त्ववतितदा प्रत्ययः इत्यर्थः। इति शब्दादर्थवादितिलब्धं। अनुगादतीति। अत्रार्थे नुगादिशब्द इत्यर्थः। असानि
तिप्रकर्षे सत्वोदस्व पदविग्रहं दर्शयति। सएव। अनुयाप्यादिवत्सुप्जाता वितिणिनिः। दिसारिणे। अणिनुगाइसतोणइ
त्यनुवर्त्तते इनणीतिभावः। क्रियाजन्मेति। अत एव नद्विः प्रकृतौ द्विःपचतीति न। कृत्वो पंचादिशब्दोस्तत्संख्यास्य
ति परास्तस्येव सुज् द्योतकस्ते यां च क्रियायामन्वयः सूत्रे स्वरसात्। द्विदशाइत्यादौ समास एव द्यादिशब्दानांत
त्र त्वद्योतक इत्युक्त्वा पत्वान्न सुच्। समुदायस्यापरिसमाप्तत्वाच्चभुंक्ते इति वर्त्तमान प्रयोगः। त्रिराकृत्वा दशे
त्यादावावृत्तिक्रियाजन्मगणनेकृत्वसुच्। संख्यायाः किमिति। गणनेकृतिः संख्याशब्दानामेवेति प्रश्नः। भू
रिवारानिति। नायसंख्यावाची लोके गणनायामप्रसिद्धेरिति भावः। वहुशब्दस्तु संख्या संज्ञकत्वात्तत्कार्यं भा
गिलुक्। तदभावे हि क्रियाजन्मगणने गम्ये इत्यर्थः स्यादितिलभ्यं। वारशब्दः कालपरः स च भोजन पर्याप्त इ
ति कालाध्वनोरिति द्वितीया। यद्यपि द्रव्यगुणयोर्गणने नयो न्य जन्माप्रसिद्ध्ये मेके वर्त्ते चामुलत्तिः क्रियाया
स्त्वनेकाया अपि निवृत्तभेदाया धातुवाच्यत्वेन तत्संभवः तथापि क्रियाग्रहणस्य फापेसाध्यस्वभावेवय
त्र क्रिया तत्रैतत्स्यकृत्यर्थं तु न तत् द्विर्वचनेत्वीति द्विराकृतिर्द्विः प्रयोगः द्विर्बद्धं सुबद्धं मित्यादि प्रयोग विरो
धात्। पंचकृत्वः कर्त्ता कटानाद्विकर्त्ते त्यादौ तु एभूतक्रियायोगे कारकविभक्तेरेव साधुत्वमिति कर्म

अपेतापोढे तिसूत्रे ल्यपशइतिसौत्रः प्रयोगः। एतेनास्मात्सौत्रप्रयोगात् मंगलेत्यादिप्रयोगमित्यपास्तं भाष्यानुक्तेः।
अत्राल्पार्थ शब्देनस्तोकादीनामेवग्रहणं न तदर्थकैकशब्दस्य तस्य तेमानाभावात् सत्वेपि तत्रार्थे तस्याप्रसिद्ध
तरत्वेनाल्पार्थ शब्देनन ग्रहणं संख्यैक। संख्यावाचिन एकत्वविशिष्टार्थकात्सुप्प्रातिपदिकात्कारका
सित्यर्थः। एकार्थाएवेति। एकवचनशब्देनात्रतएव गृह्यते इतिभावः। घटंघटमिति। ततः शसि घटंघटमिति
वत् घटौघटौददातीत्यपिबोधसंभवइत्यभिमानः। पदशः स्वरशइतिप्रयोगास्तेभ्योपिच्छाबुकत्वाविशिष्टस्येवबोध
इतिजातिशब्देभ्योपिशस्इतिपरे। एकवचनादितिघटौघटौददातीत्यादिबोधेशसोसाधुत्वायेतिकेचित्। वस्तुत एक
वचनादितिसंख्यातिरिक्तार्थानांपरिग्रहीतैकत्वानामेववीप्सयानुवादकं अतएवमाषोमाषोददातीतिनकिंतु द्वौद्वौद
२४३ दातीत्येवतत्रेतिवोध्यं। अत्राहुः। चकारोवीप्सायामित्यनंतरंद्रष्टव्यः संख्यैकवचनाद्वीप्सायांचवात्स्वार्थे पिसवाभिधा
नस्वाभाव्यादेकशब्दादेवते नैकशब्दाद्वीप्साशसभावे द्विवचनेततोपितस्वार्थिकेशसिपद्वोजातेएकैकशइत्येत
त्सिद्धिः। नचैवमेकशइत्युक्तेसंदेहःस्यात् शास्त्रव्याख्यानतोलोकेप्रकरणादितोनिर्णयात्। न
चास्यशसएकंबहुव्रीहिवदितियद्वादत्वाभावादेकशब्देपरत्वाद्द्विवचनमेवप्राप्तमितिवाच्यं। तत्रापिनित्यवीप्स *वदे*
योरितिवद्वित्वस्यत्वात्। तदनुवादेनबहुव्रीहिवद्भावस्यैवतेनविधानात्। ध्वनितंचेदंसर्वस्य द्वेइतिसूत्रभाष्ये
इतिभाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितं। यापंचमीविहितेति। प्रतिनिधिप्रतिदानेचेत्स्यैवेत्यर्थः। आद्यादिभ्यइति। अय
मेवसार्वविभक्तिकस्तसिः। चातिव्रतइति। बहुभ्योसीनेष्वन्यातिक्रमेएतौकौएहतइत्यर्थः। फलितमाह। अन्या
नतिक्रम्येति। हीयमानः हीयमानेनपापेनचयुक्तादित्यर्थः। तद्युक्तत्वंसाक्षात्ज्ञानान्वयेनवा। अर्जुनतइ *रामः*
तिपद्वेइतिशेषः। प्रवाहिकाविषूचिका। अभूतेति। गम्यमानेइतिशेषः। तद्भावेति। करणस्तृतीययासमासः। अ *२५२*

स्वार्थे तल्लितितेन देवदेवत्वमितिसिद्धं तद्धूनयन्नाह । पितृदेवत्वमिति । एतेन पितृ बुद्धे बलजात्यभावादिदमयुक्त
मित्यपास्तं । नवस्येत्यादि वार्त्तिके विधीयमानाः प्रत्ययाः स्वार्थिकाः साधारणा इति । अत एव निपातनात्सादेश्य
स्य दीर्घः । सहसमानं धारणमस्येत्यर्थः । अनेकप्रत्ययविशिष्टसंबंधमित्यर्थः । दैवतेति । लिंगातिक्रमात्स्त्रीत्वं । वर्णे च ।
वर्णे किं । लोहितं रुधिरं यावदाश्रयमवस्थानयोग्य त्वाभावाऽनित्यत्वं । लोहितादिति । अस्मादेव ज्ञापकादसंत
स्वार्थिकानां सुवुत्पत्तेः प्रागेवोत्संगीकारेणांतरंगत्वात्स्त्रीलिंग बोधकप्रत्ययस्य बाधनं स्वार्थिके न वा भवती
त्यर्थः । अत एव ज्ञाप्या प्यदस्याप्यत्र प्रकरणे ऽसंबंधः तेनैतादिभ्योऽसंतस्वार्थिके केऽ एतिकेऽस्वनत्वे निकेति । वे
लक्ष्येणेति । लक्षयेत्यर्थः उपायादिति अत्र चेति वक्तव्ये ह्रस्वग्रहणं दीर्घस्यानित्वं । एतेनास्यस्यात्तत्सामर्थ्यात्स्वलो
पाभावइत्यपास्तं । आख्यानात्त्व । वाचो । व्याहृतौ त्वेनोक्तो यौ यस्साऽस्यपर्यन्तदाह । संदिष्टेति । तद्युक्तात् । तच्छब्देन
वाक् । वाचा युक्ताद्वाग्व्याहृतार्थप्रतिपादककर्मशब्दादित्यर्थः । तेन स्वयं वाचा कथनरूपं कंप लम्म क्रियते तत्का
र्मणं तदुक्तं भाष्ये तदित्यनेना किं प्रतिनिर्दिश्यते वागेव यदेव वाचाख्या ह्रियते तदेव कर्मणा क्रियते इति । क दे
अत्र वाग्वेत्सु उत्तरस्येव कारे व्याहृतार्थायामित्यस्यासंबंधो लभ्यते । क्रियायोरुत्सर्ग तएकर्त्रकत्वं च प्रती
यते पश्चाच्चावदति तत्कर्मणा गुरुतइतिम्भूत्यर्था नुवादक त्वाद्व देवत्वादि भाष्यस्य तद्युक्तादिति किं वाचा कथनं
विनैव यत्कर्म क्रियते तत्र मा भूदिति । ए वं च मंत्रविशेषप्रयोगपूर्वं क्रियमाणकर्मविशेषेरूढो यमित्याहुः इदं त्व
याकर्तव्यमिति संदेशवाचकश्लोकत्वात्कर्म क्रियते तत्कार्मणमिति वदतः कैयटस्याशयस्तु चिंत्यः वाचकश्लोकत्वे तिम्द
लं कैयटानुसारेण । द्वैवैरुक्ताद्भुति । तत्रोत्पन्नाइत्यर्थः प्रज्ञाना तीप्रज्ञः निर्मोयमिति वक्तौचेदं स्वर्षं भाष्ये नि
त्यस्यागणनान्नास्यानित्यत्वप्रसंगात्स्वस्मादस्याप्यवादत्वान्न भविष्यतीति परे । मंगलाम गलवचनमिति ।

लस्यैवतत्रारोपणेकार्यत्वस्यसुतरांतत्वंसत्वंतद्धिताइतिबहुवचनेनसंगृहीतः। अभूततद्भावेद्भीभवतीत्यादितुछांदसंकम्र
भूततद्भावसामर्थ्यात्संपद्यत्सनेनकर्तृलाभेकर्तृग्रहणंकिंयत्रसंपद्यकर्तृलाभेवनकारकांतरत्वंतत्रयथास्यादित्यर्थः
तेनादेवगृहेदेवगृहेभवतीत्यत्रन। अदेवगृहंदेवगृहंसंपद्यतेतत्रकृष्टेजातोपिकृष्टोदिदेवगृहेसंपद्यतेतथाभवतीति
तदर्थः। अत्रवृद्धाभवनानिरूपिताधिकरणत्वमपीतिनदोषइत्याकरेस्पष्टं। दोषाभूतमिति। आधिकरणशक्तिप्रधानस्या
पिवृत्तौप्रयुक्तिमत्प्रधानत्वेवोध्यं। गार्गीति। यजंताच्चावापसस्येतिलोपोनाकारेणव्यवधानादितिभावः। च्वौच। अ
कृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घइत्यनुवर्त्तते। पदिनेष्यतेइति। अनेनानिष्ठोहउतरमानाभावइतिसूचितं। च्वेश्रेति। अनु
वादेपरेतेनोत्मनीत्यादिसिद्धं। अन्यथाप्रत्ययविधौतदंतविध्यभावान्नस्यात्। अनेनोत्सलोपेयप्यायेयमीत्यादि।
साकल्येइति। अभूततद्भावइत्यपिवोध्यं। कृत्स्नं। सर्वावयवोपेतं। वाक्यमेवेति। नतुच्विरित्यर्थः। तदधीन। अभूत
तद्भावइतिनिवृत्तं। विप्रत्रेति। स्वरादेराकृतिगणत्वात्रातस्याव्ययत्वंएवंडाजस्यापि। देवमनुष्य। सातीतिकृभ्वस्ती
तिचानिवृत्तं। वंदेरमेवेति। देवान्वंदेतेषुरमेवेत्यर्थः। पुरुषशब्दोवहुवाची। वहुत्रेति। जीवतोजंतोर्मनोवहुषुविषयेषु
गच्छतीत्यतिवहून्विषयान्प्राप्नोतीतिवेत्यर्थः। अव्यक्तानु। मंडू भूत्वाकृभ्वस्तीत्यनुवर्त्ततेसंपदेतिनिवृत्तमेव।
नतुततोन्यूनमिति। द्व्यजवरेत्यस्यद्व्यजपदायान्यूनमित्यर्थस्तुनपटपटाकरोतीत्यादावव्याप्तेः। विवादीतेइति।
अन्यथाडाचिद्वित्वंद्वित्वेचाद्धीनेकाच्त्वेडाजित्यन्यान्याश्रयःस्यादितिभावः। वहुलग्रहणंद्वितीयाकरोतीत्या
दौनद्वित्वंडाचश्रवंत्वोहिताद्विडाजमइतिविशेषणार्थंतेननाभाष्यथिमाइत्यादौडेर्डादेशोनिष्पन्नस्यानुकरणे
पटपटायतीत्यादाविवनाभाइतिभवतीत्यर्थेक्यषुवारणायेतिभाष्यरसः। अनेकाच्इति। द्व्यजवराद्धीदित्यपनी
येत्यर्थः। पटितीति। अव्यक्तानुकरणस्येतिपररूपं। कृञोद्वितीय। कृञइतिसमासातात्इत्येतत्सर्वंतमनुवर्त्त

244

भूतपदेन कर्तृविशेषणं तेन तस्य । समासः अभूततत्त्वं च प्रत्यासत्या तद्भावशब्दघटकतच्छब्दार्थकरणकत्वेनैव ग्राह्यं ।
एवं च येन रूपेण प्रागभूतं तेन रूपेण तस्य भावे इति फलितं । एवं च यत्र प्रकृतिस्वरूपमेव विकाररूपतामापद्यमानं वि
वक्ष्यते तत्रायं प्रत्ययः संपद्यत्यादेः सं पद्यकर्तरि वर्तमानादित्यर्थः । अस्मादेव निपातनात्संपदेर्भीवशः दिवादि
त्वाच्छब्दान् संपद्यस्य कर्त्तेति तत्पुरुषः । एवं च संपद्यकर्तृबोधकात् विकारवाचकात्प्रत्ययः तस्य च प्रकृतौ वर्त्त
मानत्वं गौणमुख्यया । अत एवमहंभूत इत्यादौ नात्वसामानाधिकरण्यनिबंधनपुंवत्त्वं च भवति तदाह । विकारात्म
तामित्यादि । चकारो तोदात्तत्वाय इकारो वैरित्यत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थः । च्वौ तलादिति ऊर्यादिच्वीति निपा
तत्वेऽप्यत्वमित्यर्थः । ब्रह्मीभवतीति । अत्र भवनकर्तृत्वं प्रकृतिभूतस्य ब्रह्मण एव विकाराभेदेन बोध्यं । कृष्णीक
रोतीत्यादौ कर्मत्वमप्येवं । अत एव संघीभवंति ब्राह्मणास्त्वं भवसि चैत्र इत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्था । अन्यत्र तु प्र
कृतिविकृत्योः उभयोः कर्तृत्वं तत्र सा द्राक्षिका रसो वस्तुणं पिंडः । खदिरांगारसदृशो कुंडलो भवत इति यस्यप्रा
स्य भाष्यप्रयोगे विकृतेः कर्तृत्वात् । अलंलं संपद्यत इत्यादौ च्वांतस्य वाक्ये लोके प्रकृतेरपि कर्तृत्वदर्शनाच्चैवं प्रयोगो
युष्मद्युपपदे इति सूत्रभाष्ये स्पष्टः । अनारोपिता तथाभूते आरोपिततद्भावसंपत्तावेव च्विरत एवेश्वरप्रसादेनामहतिमु
ख्यमहत्त्वसत्त्वेन च्विरत एव च मुख्यतार्थसगोभवदित्यादौ गोत्वेन प्रच्छत्वाभावसिद्धा । प्रोतश्च्व्यंतस्य प्रतिषेध इति वा
र्तिकमोक्तं सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातं कारणीभूतो दंड इत्याद्यसाध्येव । तत्र कारणत्वारोपकत्वे कारणत्वादिबुध्या च्वि
रिति तु न युक्तं । अगोत्वारोपकत्वे गोत्वबुद्ध्या च्वौ गोभवदित्यादौ च्व्यंतप्रतिषेधस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानप
रभाष्य विरोधापत्तेः प्रकृतसूत्रभाष्ये विध्वनितमेतत् संज्ञोपसर्जनीभूतानामितिवार्तिके प्रयोगे एकार्थी
भाव इति भाष्यादिप्रयोगे च व्यक्तिवाक्ययोरसंतमेदादुपसर्जनत्वस्यैकार्थत्वस्य चारोपितस्य वस्तुत्वाच्चित तत्पद

द्वे इति द्विवचनबलेनानस्तमिताव्ययवभेदस्समुदायस्यैवाद्ये ग्रासोपस्थितपद समुदायालकस्य विधानात्स्वसेकम
प्यनर्थयोः पदत्वमित्यग्रे ग्रइत्यादौ पूर्वरूपादिसिद्धिः एतेनैकैकमित्यादौ बहुव्रीहिवन्द्वावपि तदवयवयोः सुब्वि
मानाभावात्सुब्लुगनापत्तिपरास्त। अतएव तद्विषयेसंहितायानिलत्वं संहि तैकपदे इत्यस्य समासग्रहणा
दस्वं ऽपदे एव तन्नियताबोधकत्वात्समुदायस्यापिस्या निबन्धावेन पदत्वमिति प्राम्पचसिपचसिदेवदत्ते
त्यादावामएकान्तरतासिद्धिः कस्कादिषुकौतस्कुत पाठे कृताघामिकाद्विबाद्ग्राति पदिकत्वे पि ताद्धितासत्तिज्ञाप
नेनाद्विः प्रयोगपक्षेपिनदोष इत्यन्ये। पदस्येत्यपकर्षे पिद्रपचति द्रपचतीतिसगतिकस्याद्वित्वंसगतिकस्यैवा
245 तिंकेनसिद्धमितिदिक्। नित्यमाभीक्ष्ण्ये आख्यानात्तत्त्व पौनःपुन्यंतदाहाभीक्ष्ण्येइति। ननु याक्रियाकर्त्रीप्राधा
न्येनानुपरमन्करोतितन्नित्यम् पुनः पुनः क्रियायाविच्छेदेनोत्पत्तिराभी क्ष्ण्यमितितयोर्भेदस्यकैयटादिभि
रुक्तत्वेनेदसंगतमितिचेन्न। मानाभावात्। यद्वा आभीक्ष्ण्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणमिति प्रकृतसूत्रस्थाविरोधाच्च।
स्वा १० आभीक्ष्ण्यमिति। शब्दशक्तिस्वाभावादितिभावः। हिरुगादीनांक्रियाविशेषणत्वेन क्रियाप्रधानत्वंनतुक्रियावा
चकमतोनद्वित्वमनभिधानाद्वा। परेर्व र्जने। वर्जनद्योतकस्यपरेरित्यर्थः उदाहरणेपञ्चम्यर्थवर्जनस्याप
संबंधस्यपरिद्योतकः पंचम्यपाङ्परिभिरितिपंचमी। परित्रिगर्तं वृष्टो देव इतिसमासेतु नद्वित्वं कर्मप्रवचनी
त ३ यानांस्वयोगविहितविभक्तेर्थसंबंधेपरिच्छेदकत्वया समासे विभक्त्यभावेन तत्वासंभव इति परेर्ने रथक्यात् किंच वाक्य
दृष्टविभक्त्यर्थीत भावेन तत्र समासस्यैव शक्तिकल्पनेन परेस्तद्योतकत्वाभावः। नहि समासस्य यदर्थप्रतिपत्तिर्भवति गाश
त्तिस्तत्रतद्द्योतकापेक्षा। अतएवघनस्यामादाविवाद्यप्रयोगः परिशब्दस्तुसाधुत्वार्थमेवव्रतौ प्रयुज्यतेसमू रामः २५५

द्योर

ते।बीजेनेति।बीजावापेनसहेत्यर्थः कृषधातुः कर्षणे वर्तते इति तत्त्वबोधिन्याम् आपाद्य द्विकरणेपि कृषावितिकिं द्विती
यंकरोतिपटं।संख्यायाश्च गुणान्ताया इति गुणशब्दान्तसंख्यावाचकस्येत्यर्थः।कृषौ किं द्विगुणं करोति रज्जुं।समयाकरोतीति।करोतिर्या
पनायांतदाह।यापयतीत्यर्थ इति।निष्कुला।अंतरवयवानां वहिःकरणं निष्कोषणं तत्र किं निष्कुलान् करोति
शत्रूनिति।आनुकूल्यमाराध्यचित्तानुवर्तनं तत्र किं सुखं करोति सोमयं चित्तपीडनं प्रातिलोम्यं।शूलाकरोतीति।
करोतिः पचत्यर्थे सुसाधुसखं॥ ॥ इतितद्धितप्रक्रियासमाप्ता॥ ॥सर्वस्य द्वे।नचवाक्यादि
द्वित्ववारणायावश्यकेन पदस्येत्यपकर्षेणसिद्धे सर्वस्येति व्यर्थं।एकाज्द्विर्वचनन्यायेन चसर्वावयवद्वित्वसिद्धि
रिति वाच्यं।द्वितीयषष्ठ्युच्चारणेनद्विर्वचनत्वबोधनात्।द्वेइत्यस्यसंख्यापेक्षापोशब्दानुशासन प्रस्तावाद्द्वे
शब्दरूपे प्रसासत्तास्थानिसमानाकारे सर्वस्य पदस्य स्थाने भवत इत्यर्थः।अन्यथा काचोद्वे इत्यादावेवाच्
एकक्रियापेक्षायापदस्येति कर्मषष्ठी स्यात्।तेनपौनःपुन्यंपौनःपुनिक इत्यत्रप्यञ्ठञौ सिद्धौ।तत्र हि पुनःपुन
र्भवितरिवर्तमानात्पुनःपुनःशब्दाद्भावेभवे च प्रत्ययः।अन्यथांतरङ्गत्वात्सुपि लुकृते ताभ्याम्प्रयात्सुपोलुकि वी
प्सारूपेर्थे द्वित्वप्रवृत्तौ यत्वत्वेपि समासग्रहणकतत्त्वमेन स्यात्तन्निर्माणप्रयोगाद्यपिप्रसमुदायविषयकेन प्रातिपदिक
त्वाभावात्त्वेनस्यात्स्थाने द्वित्वेतु स्थानिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वं।अप्रत्यय इति निषेधात्प्रत्ययस्था
निनःप्रातिपदिकत्वेऽतिदेशो नादेशेत सुलभं।नन्वेवमपि वीप्सारूपेर्थे तत्प्रकृतिकत्वं तत्वं दुर्लभं।पुनःपुन
रित्यासुलभत्वात्।पक्षातत्त्ववधिभाव इत्यादावर्थे प्रातिपदिकात्प्रत्यय इत्येव वाधः।सच कुत्सिते इतिसूत्रभाष्या
द द्यकालेतिज्ञापकाच्च सतिसंभवेसु दमवहितइत्यन्यत तत्त्वबोधिन्यां तथा चरूपमादेश इत्यर्थे केचिदितिवक्तव्ये

किंच प्रियादिषु प्रतिषिद्धं पुंवत्त्वस्यापि विधानार्थं कर्मधारयवद्भावः। अत एव सूर्वत्सूत्रयोः कर्मधारयवदिति नोक्तं
प्रियादिषु पुंवत्त्वापत्तेः। सर्वस्य द्वे इति तु न स्वरातिदेशो भाष्यप्रामाण्यात्। अत एव तत्र किंप्रयोजनं सुप्लोपपुंवद्भावाविति व
भाष्य उक्तं। अन्यच्च कानि प्रयोजनानि सुप्लोपपुंवत्त्वान्तोदात्तत्वानीत्युक्तं प्रकारशब्दः सादृश्यवाची आख्यानादित्याह।
सादृश्यपद्योल इति। पुंवद्भावश्च इति। पुंवत्कर्मधारयेत्यत्र नेन गुणवचनस्य हाकाङ्क्षसूत्रभाष्यपरिभाषित इति बोध्यं। प्र
कारः सादृश्यप्रतियोगिस्वरूपमुपमानत्वं उपमानं तु भिन्नमिति बोध्य इति परे। आनुपूर्व्ये इति। वार्त्तिकेषु कर्म
धारयवदिति न संबध्यते तदुदाहरणेषु भाष्ये सुप्लोपादर्शनात्। संभ्रम आदरो भयं च। क्रियासमभिहारे चेति।
246 पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारः लोट् चैवेदं। अत एव क्रियासमभिहारे लोड् इति सूत्रे क्रियासमभिहारे लो
ड्मध्यमैकवचनस्य द्वे भवत इति पठित्वा तस्य लोटः ज्ञापकत्वमुक्तं। अथ मध्यमस्य लोटोऽवोदाहरणमुपन्यस्तं। अत
एव यङन्तेन द्वित्वं यत्तु लोटः समुच्चयादिष्वपि विधानेन केवलस्य तद्द्योतने सामर्थ्याभावात् क्वचित्त्वं यङस्तु तद द्वे
वा द्वे तिरिक्तार्थाभावाद्यङैव तद्द्योतनसंभवाद्यङन्तेन द्वित्वमिति तन्न। अकजादेरनेकत्र द्योतनेऽर्थे विधानेऽपि केवलस्यैव
प्रकरणादिना तत्तदर्थद्योतकताया दृष्टत्वात् भृशार्थे यङि ततः पौनःपुन्यविवक्षायां तु नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं
भव...त्वे वृ पापच्यते पापच्यते भृशं पाकं पुनः करोतीत्यर्थः। नन्वस्य भृशार्थे द्वित्वफलकत्वे भृशार्थ इत्येवास्तु द्वे
क्रियासमभिहारपदं व्यर्थमत आह। पौनःपुन्येपीति। इदमेव ज्ञापकं पौनःपुन्यस्य केनचिद्द्योतने सौत्रं द्वित्वा
प्रवृत्तेरिति पौनःपुन्ये यङन्तेन सौत्रं द्वित्वमिति भावः। भुक्त्वा भुक्त्वा भोजं भोजमित्यादौ त्वाभीक्ष्ण्ये द्वे वाच्ये रामः
इति भाष्यपठितवचनान्तरेण द्वित्वम्लेलेतत्कादं ते वद्दृश्यते। पुनः पुनः क्रियायां विद्वेदेनोक्तत्वा २४६

लकाबमित्ता दौ कबेरिवतत्‌ उक्तं भाष्ये तत्र पदर्विर्जने वर्त्तते कस्त्तर्हि समास इति । वा क्यादेरा विनापि को पास्त्यभर्त्स
नकुत्सनयोः शिष्यादौ संभवात्तद्ग्रहणं । द्विरुक्त इति । वीप्साविषये इ तिभावः । अस्य सूत्रस्य वीप्सायामेव प्रवृत्तेर्भाष्ये सम
लात्‌ । अत एवैक इत्यादौ न वहुव्रीहिवत्‌ । तथा सति सुपूलुकि दधीत्यादौ विभक्तिरहितस्येवात्रापि ता दृशस्यैव साधुत्वा
पत्तिरनेनैव द्वित्वं विधीयत इति तु न युक्तं श्रासरतद पवाद त्वानापत्तैकश इत्यसिद्धेः । अन्ने ईवो ध्यं अल्पार्थे क
शब्द सत्वे पि तदर्थे वीप्सायां द्वित्वापवादः शसेव संख्याशब्दातिरिक्त शब्दस्यार्थानां परिगृह्णीते कत्वानामेव वीप्सासत्वे
न तस्या सत्वेन तस्याप्येकवचनत्वात्‌ किंचाल्पत्वमपि परिमाण विशेष इत्यत्व इति स्फुटं भाष्य कैयटयोः तत्रापि
स्थास्य द्यर्थानामिवास्यापि परिगृह्णीते कत्वसैव वीप्सा एकैकश इति भाष्य प्रयोगस्योपपत्तिरुक्तेसन्यत्र विस्तरः ।
तेनेति । अत्र सुप्लोपशब्देन तन्निमित्तं प्रातिपदिकत्वं लक्ष्यते । अन्यथा सुब्लुक्‌ सत्तेरपि वक्तुं व्यस्यात्‌ । भाष्येप्येवमेव
गोस्त्रियोरिति ह्रस्वस्तु नातिदिश्यते तस्योपसर्जनार्थ निमित्तत्वात्‌ । वहुव्रीहिवद्भावादेवेति । मध्यमणिन्या
येनोभयान्वयि समुदाये जातस्य प्रातिपदिकत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेनहुत्वेपि सत्वकार्यकालपक्षे तु तेनैव
पुनः प्रातिपदिकत्वं । सुविति । न चात्र द्वयोः सुपोर्लुकि तदर्थं पुनः प्रातिपदिकार्यं तिर्भावेण द्वितीयाद्युत्पत्तिः वा
शिविशिष्टस्य कर्मत्वादिवोधार्थं तदुत्पत्तेः सुलभत्वात्‌ । एकैकस्मै इति । द्वयोरपि सुपोर्लुकि पुनः सर्वादिपठितैकश
ब्दांतत्वेन सर्वनामत्वात्स्मै भावः । इह पुंवदिति । वहुव्रीहिवत्त्वातिदेशेनोत्तरपदत्वस्य कार्ये निमिन्नार्थत्वाभा
वेनन्च सामा नाधिकरण्यस्य च सत्वात्स्त्रिया पुंवद्वदिपनेनेति भावः । अंतोदात्तत्वानीति । अनुदात्तत्वेस
स्याधिकारत्वेपि भाष्यप्रामाण्यान्नेहोपस्थितिः । अत एव वहुव्रीहिवद्भावे प्रकृते पि कर्मधारयवद्भावः

धु २
वै ४

रमित्रञ्चेति। उत्तरादिसूत्रे सर्वादीनि सूत्रस्थभाष्यरीत्या विहितविशेषणानन्दाद्यन्ये। सोर्लुकृचेति। स्वादेशविधा
नंत्वन्योन्यमित्याद्यावसमासे चरितार्थमिति प्रकृतवार्त्तिकेति। स्त्रीनपुंसकयोरितिवार्त्ति केन्योन्यमिमे ब्राह्म गो३
णाविइतरेतरमिमे कुले इत्यादि तत्रोदाहृतं। क्रियामितीति। अन्योन्यसहाया इति सर्वस्यद्वे इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगो
पिबोध्यः। अन्यान्यप्रादुर्भावादिति अपादाने इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगे कर्मव्यतीहाराभावः स्पष्ट एव। अक्र
हृ इति। तत्र वर्त्तमानयोस्तदर्थ कयोरित्यर्थः। पुनस्तदेवेति। अनुवादकविभक्तेर्न्याय्यत्वादिति भावः। यस्यदाने
लेशसंभावना तत्रैव तदभावप्रतिपादनस्य फलमित्याशयेनाह। प्रतिप्रियमिति। पद्मञ्चेति। स्वशब्दस्योभयार्थ
कत्वात्। ज्ञातिधनवाची तु न गृह्यते न भिधानात्। द्वे इति वीप्सायां यथाशब्दस्यावृत्ते द्विर्वा प्राप्त्यात्तदपि निपा
त्यते इति भावः। लीवलंचेति। तेन ह्रस्वासिद्धिः। न्वेन कृत द्वित्वस्याव्ययत्वाभावसंग्रहः। ज्ञातेत्यस्य त्वन्तत्वात्
क्ली नत्वं चियथाप्यस्य ज्ञाते त्येव। यथास्वभावमिति। यथास्वरूपमित्यर्थः। ज्ञाताः सर्वे पदार्थाः। यथायथं
यथास्वभावं सर्वे पदार्था ज्ञाता इत्यर्थ इति संमतं। पूर्वपदस्याम्भाव इति। द्वौ द्वाविति द्वित्वे कर्मधारयवद्भा
वे लुकि पूर्वपदावयव स्यैकारस्यामादेश इत्यर्थः। अत्वमिति। संज्ञात्वादप्राप्तिः। नपुंसकत्वंचेति। न्वे
नकृतद्वित्वान्नियत द्विवचनोत्सत्व भावस्य संग्रहः। कर्मधारयवद्भावादतो दात्तत्वं। वाच्यमिति। द्वंद्व
तोस्पष्टं। अभिव्यक्तिरप्येवमित्यन्ये। आचतुरमिति। आङभिविधौ आङमर्यादेत्यव्ययीभावः शरत्प्रभृति
त्वाट्टच्। चतुर्थंतिमितिफलितोर्थः। मिथुनीयंतीत्यनेनान्वयः। मिथुनशब्देन तत्कर्म मैथुनं तदि
च्छतीत्यर्थे क्यच्। मिथुनं गच्छतीति। मिथुनस्य प्राप्नोतीत्यर्थः। फलितार्थकथनमिदं। मिथुनायां

247

भीत्यंपतदेवचनिसलंभुत्काभुक्तेसादौविद्धेदिकाक्रियाचोपात्ताव्रजनादिरूपैवगम्यतेनुपस्थितकल्लेनेमा
नाभावात्।एवंचत्वोद्यतद्वित्वेनैवव्रजनाद्याभीक्ष्ण्यस्यद्योतितत्वान्नत्वोद्यतसमभिहारेतिङ्।तस्यद्वित्वंजी
वत्सेवायमित्यर्थकेजीयतीत्यादौकमलानिकमलानीतिवद्देकजीवतिपददीर्घोविधिर्न्नलद्दोकमितिनतत्र
शास्त्रीयंद्वित्वं।कर्मव्यतिहारः।क्रियाविनिमयःनिसमेवेदंद्वित्वं।वाहुलकन्तुसमासवद्भावस्यैवतदाह।वहुल
ग्रहणादिति।अतएवान्यशब्दस्यसमासवद्भावरहितमेवेतरशब्दस्यतत्सहितमेवोदाहरणंभाष्ये।परस्परशब्दे
परस्परान्वेतिवार्त्तिकप्रयोगात्समासवद्भावाभावः।अन्यपरेतरव्यतिरिक्तौपुनर्नास्यप्रवृत्तिर्वाहुलकादेव।अन्येषां
कर्मव्यतिहारावोधकत्वाच्च।अन्योन्यादौकर्मव्यतिहारःस्फुटएव।अन्योन्यस्मैइति।अन्यस्मैइत्यस्यद्वित्वे
पूर्वपदस्थसुपःसौक्तपासिद्धिः।इतरेतरामित्यादौतुएकैकस्मैइत्यत्रोक्तरीत्यासर्वनामत्वंवार्त्तिकेसुकर्मधारयवत्स
वं॰ ८ दासंवंधवोधनायसमासवदित्युक्तिःसुप्लुग्विधिनैवसिद्धेःसमासवदित्युक्तिराम्रेडितानुदात्तवाधेनांतोदात्ता
र्था।कस्कादित्वादिति।कुप्वोःकपौचेतिवाधित्वेतिभावः।सिद्धांतिमतमाहान्येत्विति।तदुक्तंकय्यटेनचोदाहरणमा
दरणीयमितितदतिरिक्तोदाहरणाभावइत्येवंपरतयानादरणीयमित्यर्थः।दलद्यपेइति।समासवद्भावेतदभा
वेच।इतरेतरामित्यादौपूर्वखण्डस्यसर्वनामत्वमितिपुंवत्त्वेनयद्यपिसिद्धंतथाप्युत्तरखण्डेटावभावार्थंवाहुलक
मावश्यकं।क्लीबेचेति।अन्योन्यमित्यत्रपूर्वपदेप्राप्ताड्डिरहइत्यर्थः।उत्तरखण्डेतुअसमासदपामाणं न्यत
मरीत्यापितदभावः।समासेसोरिति।कर्तरि।हित्वस्यादनेवनसमासेपूर्वखण्डस्यसेत्यर्थः।इदमुपलक्ष
णंपरस्परमित्यत्रपूर्वपदेनपुंसकसोरमभावस्यपरमाइत्यादावपिवस्याभावे।पिसर्वनामत्वस्यच।इतरेत

ल॰श॰शे॰ तइति कथं तोपपाठः उपमानाद्यभिभावात् द्वंद्वपदयोस्तामर्यादातु एताव देवपशूनामायुरिति। एवंरूपाः स्वसा
पू॰ हितेन च चतुरोभिआप्येत्यर्थः। पुत्रपौत्रपुत्रेणापि चतुरोभिआप्येत्यर्थ इति फलितस्वरसः। अन्यसहचरितत्वेन लोक
२५८ विज्ञानमत्राभिप्रायः। असंतसहचरिते लोकविज्ञाने द्वंद्वमित्युपसंख्यानमिति वार्त्तिकात् तदाह। साहचर्ये
णेति। तेनेह न द्वौ युधिष्ठिरार्जुनौ। द्वंद्वं न पंचीसत्रवीक्षायां द्वित्वमन्यत्र स्वार्थे। अन्यत्रापीति। द्वंद्वं युद्धान्य
वर्त्तते तियथाऽत्र द्वयोर्द्वयो रित्थं पाद्वीप्सायां द्वित्वं। शीतोष्णसुखदुःखक्षुत्पिपासा द्वंद्वानि सहतो इसत्रस्वार्थे द्वि
त्वमेकशेषाद्बहुवचनं यथा चार्थे द्वंद्व इतिस्वार्थे द्वित्वं पुंस्त्वं लोकात्। असंयोगविभागो भाष्ये न दृश्यते द्वंद्वं युद्धे
तीसत्रमर्यादावचनेन सिद्धं। एषा हि युद्धमर्यादा शीतोष्णादिष्वभिव्यक्त्या सहचरितत्वं शब्दप्रयोगबोध्यं। चार्थे द्वंद्व
इतितु संज्ञाशब्दोऽनुसन्नः। अवयवार्थाभावादितितदाशयः। विस्तरस्तु बृहच्छब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यः। शब्देन्दु
शेखरे स्वल्पे पूर्वमर्द्धमपूपुरं। प्रीयतां तेन भगवान् शिवया सहितः शिवः। १। भूषितः फणिभाष्योक्त्या लघुः
शब्देन्दुशेखरः। सतां हृत्कमले भास्तां पादवत्फणिफणा धृता। २। इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागो
जिभट्टकृते लघुशब्देन्दुशेखरे पूर्वार्द्धं समाप्तम्। उमामहेश्वराभ्यां नमः। गौरीशंकराभ्यां नमः। राधाकृष्णा
भ्यां नमः। श्री। संवत् १८७६।

248

रामः
२५८